FEJLŐDÉS-TANULMÁNYOK

EGYENLŐTLEN NEMZETKÖZI CSERE VAGY A CSEREPARTNEREK EGYENLŐTLENSÉGE

5

Bucharin Nikoláj

Világgazdaság és imperializmus

Közgazdasági tanulmány

BUDAPEST, 1983

FEJLŐDÉS-TANULMÁNYOK

EGYENLŐTLEN NEMZETKÖZI CSERE VAGY A CSEREPARTNEREK EGYENLŐTLENSÉGE

Sorozatszerkesztők

Béládi László
Kollár Zoltán
Magyar György
Marton Imre
Miszlivetz Ferenc
Szentes Tamás

FEJLŐDÉS-TANULMÁNYOK

Egyenlőtlen nemzetközi csere vagy a cserepartnerek egyenlőtlensége

Eotvos Loránd Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kai
Tudományos Szocializmus Tanszék

Marx Károly Kozgazdaságtudományi Egyetem
Világgazdasági Tanszék

Budapest, 1983.

A kötet fordításai:

Bartos Gabriella
Gőri Bella
Halász Éva
Hancsók Kálmán
Kovács János Mátyás
Miszlivetz Ferenc
Petrasovics Anna
Ulrich Péter
Zoltán Gabriella

A fordításokat ellenőrizte:

Béládi László
Miszlivetz Ferenc
Hernádi Krisztina
Morta Amarilis

Válogatta:

Szentes Tamás
Miszlivetz Ferenc

A kötetet szerkesztette:

Béládi László
Miszlivetz Ferenc

Technikai szerkesztő:

Nagy Judit

Fedélterv

Gink–Nagyvári

ISBN: 963-461-742-5

A könyv a BREK Propaganda G.M. műszaki gondozásában
a Zrinyi Nyomda és a BUKISZ Sokszorosító közreműködésével készült
Műszaki szerkesztő: Bonifert Ferenc

Tartalom

Előszó v

Szentes Tamás: **Az egyenlőtlen nemzetközi csere emmanueli koncepciójáról** vii

Arghiri Emmanuel: **Az egyenlőtlen csere** (részletek) 1
L'échange inégale. Essai sur les antagoinismes dans les rapports économiques internationaux, Paris: Maspero, 1972, 102–125, 142–221, 287–296.
Fordította: Ulrich Péter; Halász Éva (3. fejezet)

Charles Bettelheim: **Elméleti megjegyzések Emmanuel művéhez** 89
Remarques théoriques. Az idézett Emmanuel-kötetben, 297–341.
Fordította: Ulrich Péter

Samir Amin: **Egyenlőtlen csere és értéktörvény** 123
L'échange inégale et la loi la valeur. La fin d'un débat, Paris: Maspero, 1973, 7–81, 91–96.
Fordította: Ulrich Péter

Oscar Braun: **Nemzetközi kereskedelem és imperializmus** 161
International Trade and Imperialism, sokszorosítás. Eredetileg spanyolul: Comercio Internacional e Imperialismo, Buenos Aires: Siglo XXI, 1973.
Fordította: Petrasovics Anna

Ranjit Sau: **Egyenlőtlen csere, imperializmus és elmaradottság** (részletek) 191
Unequal Exchange, Imperialism and Underdevelopment. An Essay of the Political Economy of World Capitalism, Calcutta: Oxford University Press, 1978, 1–11, 36–66.
Fordította: Gőri Bella

Geoffrey Kay: **Fejlettség és elmaradottság** (részletek) 229
Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis, London: Macmillan, 1977, 86–124.
Fordította: Bartos Gabriella

Sheila Smith: **Samir Amin nézetei – elmélet vagy tautológia?** 253
Ideas of Samir Amin – Theory or Tautology? The Journal of Development Studies, Vol. 17, No. 1, Oct. 1980, 5–21.
Fordította: Miszlivetz Ferenc

Függelék

N. I. Buharin: **Világgazdaság és imperializmus**
Mirovaja ekonomika i imperializm. Ekonomicseszkij ocserk, Petrográd, 1917. A könyv magyarul először a Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártja kiadásában jelent meg: Budapest, 1919.
Fordította: Hancsók Kálmán

E. A. Preobrazsenszkij: **Az új gazdaság** (részletek) 269
Novaja ekonomika, Moszkva: Izdatyelsztvo Kommunyisztyicseszkoj Akagyemii, 1926, 50–126.
Fordította és a szemelvényeket válogatta: Kovács János Mátyás

Ernesto Che Guevara: **Algíri beszéd** 299
Discurso de Argelia. Escritos economics, Cuadernos de passado y presente V, Buenos Aires: Siglo 21, 155.
Fordította: Zoltán Gabriella

Előszó

Szöveggyűjtemény-sorozatunk 5. kötete az egyenlőtlen nemzetközi cserének és a kereskedelmi imperializmusnak a hazai szakirodalomban eddig indokolatlanul mellőzött kérdőíveivel foglalkozik. Az egyenlőtlen csere vitája az 1960-as évek társadalmi szempontból reményteljesebb légkörben indult (Emmánuel, Bettelheim, 1969), s a 70-es évek elejének „kijózanodása" közepette folytatódott (Braun, Amin, 1973–74), ami a nagy elméleti kérdések kevésbé illuzórikus megközelítését is eredményezte. Az eddig született tanulmányok azonban még ekkor is magukon viselték a korabeli „eretnek" baloldali áramlatoknak, így a maoizmusnak és a harmadik világ-központú ideológiáknak a bélyegét (Amin, Bettelheim). A politikai-ideológiai ballaszt ellenére, e vita számos értékes, a jelenlegi világválság szempontjából is figyelemre méltó kérdésfelvetést és elemzést produkált, elsősorban az elméleti közgazdaságtan és az elméletkritika terén. (Emmanuel és Oscar Braun tanulmányai, illetve Szentes Tamásnak az újbaloldali elméleteket bíráló könyve.)

A 70-es évek derekától a vitában már a megfontolt érvelés, illetve az összefoglalásra és szintetizálásra törekvés kapott nagyobb hangsúlyt (Kay, Sau), s egyre inkább előtérbe kerültek a vita XX. századi elmélettörténeti előzményei (Luxemburg, Buharin, Preobrazsenszkij). Erre való tekintettel, s mivel a 20-as évek szovjet vitái magyar nyelven nem tanulmányozhatók, indokoltnak érezzük az I. világháború idején írott és a későbbiekben tovagyűrűző vitát kiváltott Buharin-könyv a *Világgazdaság és imperializmus* facsimile-közlését, valamint az egy országon belüli egyenlőtlen csere problémáját az eredeti szocialista felhalmozás összefüggésében tárgyaló Preobrazsenszkij-tanulmány közreadását válogatásunk függelékében. Che Guevara 1964-es híres-hírhedt algíri beszéde a forradalmi korszak absztrakt internacionalizmusát reprezentálja, amelynek relevanciáját ugyan a történelem későbbi menete nem igazolta, de autentikus forradalmiságához kétség nem férhet.

Szentes Tamás

Az egyenlőtlen nemzetközi csere emmanueli koncepciójáról

A *Fejlődés-tanulmányok* szöveggyűjtemény-sorozat 1. kötetének elmélettörténeti, illetve elméletkritikai tanulmányaiból nemcsak az az alapvető különbség és kibékíthetetlen ellentmondás tűnt ki, amely a hagyományos apologetikus polgári elmélet és a progresszív szemléletű különféle baloldali koncepciók, antiimperialista elméletek között jött létre, hanem az utóbbiak szerzői közötti, „családon belüli" nézeteltérések ténye is.

A hagyományos polgári apologetikus felfogással szemben, amely a fejlődő országok elmaradottságát a gazdaságnövekedésnek a fejlett országokéval azonos pályáján való előrehaladás egy természetes, korábbi szakaszaként értelmezi és helyi, illetve belső fékező erőkre, növekedést gátló tényezőkre vezeti vissza[1], a külső, nemzetközi gazdasági kapcsolatok tőkés rendjét pedig harmonikusnak, kölcsönösen mindenki számára előnyösnek, az áruk, a pénz, a tőke és technológia szabad nemzetközi áramlását kiegyenlítő hatásúnak tételezi fel stb.[2] – az antiimperialista, baloldali elméletek közös jellemzője a fejlődő országok helyzetének mint egy torz fejlődés eredményének, mint a strukturális deformálódás, a függőség és kizsákmányolás megnyilvánulásának, mint a világgazdaság centrumával szemben alárendelt, perifériás helyzetnek az értelmezése, a tőkés világgazdaság kialakult rendjének pedig egyenlőtlenítő és egyensúlytalanságot hordozó centrum-periféria viszonyként való felfogása.[3] A torz fejlődés lényegét, a szerkezeti deformálás és a függőség közötti összefüggést, valamint a centrummal szembeni függés és a centrum által történő kizsákmányolás alapvető formáit és gyökereit illetően azonban lényeges különbségek mutatkoznak a szóban forgó elméletek között. Különösen jól kirajzolódnak a felfogásbeli eltérések a nemzetközi kereskedelem viszonyának értékelésében, az *egyenlőtlen csere* értelmezésében és okfejtésében.

Bár a nemzetközi csere egyenlőtlenségének, pontosabban: sajátos, a nemzetgazdaságokon belüli csereegyenlőtlenségek eseteitől eltérő nem-egyenértékűségének tézise már Marxnál megtalálható (igaz, bővebb kifejtés nélkül és így többféleképpen értelmezhetően), s a lenini imperializmus-elmélet egész logikájából a nemzetközi kizsákmányolás kereskedelemben *is* megnyilvánuló viszonyainak ténye következik, mégis a nemzetközi csere egyenlőtlenségének problematikája csak a hatvanas évektől kezdődően került előtérbe a közgazdasági elméletben éppúgy, mint a nemzetközi gazdasági diplomáciában.

Ez *egyrészt* annak tudható be, hogy a formálisan, jogi értelemben egyenlő és szuverén országok közötti nemzetközi kereskedelem tartalmi egyenlőtlenségének kérdése sem a közel azonos fejlettségi szinten lévő fejlett tőkés országok egymásközti cserekap-

csolataiban, sem az utóbbiaktól az ötvenes években csaknem teljesen elszigetelt, illetve elszigetelődött szocialista országok külkereskedelmében nem mutatkozik valóságos, illetve jelentős problémának, a fejlődő országok nemzetközi kereskedelmében pedig a gyarmati rendszer összeomlását megelőzően a formálisan sem egyenlő partnerek ténye s a gyarmatosító hatalmak által szervezett és irányított kereskedelem jelensége szorította háttérbe a csere egyenlőtlenségének politikonómiai problémáját.

Ez a probléma a konvencionális polgári közgazdaságtan számára egyébként sem létezik, a „marxista" dogmatizmus pedig azt elintézettnek, megoldottnak tekintette az imperializmus deklaratív kritikájával s annak megállapításával. hogy gyarmatosítók és gyarmatosítottak között a csere sem lehet egyenlő. De a dogmatikus irányzattól s annak súlyos következményeitől eltekintve is megállapítható, hogy a marxista politikai gazdaságtan fejlődésében sajátságos módon meglehetősen elhanyagolt terület maradt a világgazdasági viszonyok elemzése, s az elmúlt két évtized színvonalas publikációinak jelentős száma ellenére a marxizmus még ma is adós a nemzetközi csere és árképződés törvényszerűségeinek a munkaérték-elmélet alapján való kidolgozásával. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha az adósságot elsősorban azzal magyarázzuk (de korántsem törekedve igazolni ezzel), hogy a világpiaci árképződés problémája mint a nemzetgazdaságok közötti csere viszonyainak problémája egyfelől ugyan a tőkés világpiac és munkamegosztás előrehaladó kibontakozásának folyamatával kerül előtérbe, másfelől viszont az épp e folyamatnak lökést adó imperializmus korszaka, vagyis a monopoltőkés világkapitalizmus kibontakozása teszi azt a másodlagos, derivált problémává.

Amíg a tőkés nemzetgazdaság árviszonyait nemcsak logikailag. de történelmileg is lehetséges volt – legalább is a klasszikus kapitalizmus idején – a monopóliumoktól elvonatkoztatva tanulmányozni, s ezen az alapon azután a monopolárak képződése mint levezethető, vagy visszavezethető *módosulás* jelentkezhetett az elméletben, addig a világpiaci árképződés előbb a nem munkamegosztáson alapuló véletlen csere meghatározhatatlan esetének, vagy a nemzetgazdasági árképződés egyszerű reflexiójának tűnhetett, majd pedig közvetlenul mint monopolárképződés jelentkezett, nyilvánvalóan a dominanciával, sőt olykor a nyers erőszakkal összefüggő származékos problémaként. Vagyis mielőtt mint valós probléma önállósulhatott volna az elmélet számára, már nagymértékben összefonódott és egybemosódott más problémákkal.

Mindez persze aligha menti fel azokat a marxista politikonomusokat a mulasztás, sőt tévedés jogos vádja alól, akik számára ezáltal maga a probléma is eltűnt, és akik a világpiaci árakra továbbra is úgy tekintenek, mint a saját (nemzeti) megfontolások alapján cserélni hajlandó, egymástól egyébként független nemzetgazdaságok belső, illetve komparatív költségviszonyai által – úgy-ahogy – meghatározott határok közötti véletlen eredményre, a kolcsönosen „komparatív előnyöket" biztosító ararányok skáláján belüli konkrét egyensúlyi árakra, avagy – jobbik esetben – mint olyan monopolárakra, amelyekre vonatkozóan a nemzetgazdaságon belüli monopolár-képződés elmélete már kimerítő választ adott.

A gyarmati uralom alól felszabadult, de a tőkés világrendszeren belül maradó új független államok sokaságának megjelenése, gazdasági követeléseik napirendre kerülése a hatvanas évek elején a nemzetközi fórumokon, s többségük egyértelműen, sőt drámaian romló világkereskedelmi pozíciójának, fokozódó fizetési mérleg-deficitjének és kumulatív eladósodásának ténye azután szinte egyszerre állította az érdeklődés középpontjába a nemzetkozi gazdasági viszonyok egyenlőtlenségének problémáját. Aligha véletlen, hogy a világpiaci árképződés és csere viszonyainak, a nemzetközi munkamegosztás és speciali-

záció következményeinek, a nemzetközi jövedelemelosztás rendszerének problematikája elsősorban (ha nem is kizárólagosan) azoknak a figyelmét ragadta meg, akik a tőkés világgazdaság perifériájának szemszögéből tekintettek a nemzetközi gazdasági viszonyokra, és akik számára a periféria-gazdaságok helyzetének a centrum-gazdaságoktól való függése (a gyarmatbirodalmak politikai hatalmi struktúrájától eltekintve, illetve annak összeomlását követően is) nyilvánvaló tény volt. (Még kevésbé véletlen, hogy az államilag már régóta független latin-amerikai országok közgazdászai köréből kerültek ki a „dependencia-iskola" első képviselői, mint Raúl Prebisch és Celso Furtado.) A polgári közgazdaságtan hagyományos világgazdasági tételeinek kritikai felülvizsgálata tehát a nem-marxisták körében is azok részéről indult meg elsősorban, akik így vagy úgy a fejlődő országok problémáival foglalkoztak. Ebben a revízióban, mely jelentőségét tekintve a „keynesi forradalom"-mal vetekszik, a dependencia-iskola latin-amerikai képviselőitől kezdve a Harmadik Világ sok más közgazdászán és a Nyugat haladó szemléletű polgári-liberális teoretikusain, közgazdászain át (mint pl. H. Singer vagy F. Perroux) a reformista szociáldemokrata teoretikusokig (mint pl. G. Myrdal) számos nem-marxista tudós vett részt – miközben a nemzetközi marxista irodalomban is, nem utolsósorban a Harmadik Világ marxistái körében, lendületet vett a nemzetközi gazdasági viszonyok tanulmányozása. A hagyományos polgári elmélet nemzetközi gazdaságtanának nem-marxista bírálói és revideálói nemcsak a tökéletes szabadverseny feltételezésének indokoltságát vonták kétségbe, hanem azt is, hogy a „magára hagyott" világpiaci mechanizmus képes lenne biztosítani a kiegyenlítődést s az egyensúly automatikus helyreállását; hogy a nemzetközi csere és munkamegosztás a komparatív előnyök alapján és kölcsönös előnyöket biztosítva fejlődik; és hogy a tőkék szabad nemzetközi áramlása a feltételezett irányban és kiegyenlítő hatással menne végbe. Elméletükben többé-kevésbé központi helyet kapott a nemzetközi csere egyenlőtlenségének tétele – igaz, inkább empirikus, mintsem árelméleti alapon, amennyiben többnyire a fejlődő országok cserearányai romlásának jelenségéhez kapcsolódott. Ez éppúgy utal koncepciójuk erejére, mint gyengeségére.

Az árak és jövedelmek keletkezését és mozgását magyarázó értékelmélet hiányában a csere egyenlőtlensége vagy a szabadpiac mechanizmusának természetes, általános és tartós esetévé minősült (miként Myrdalnál), amelyet az állami beavatkozás, a szabályozott kapitalizmus képes lehet felszámolni, vagy a monopolisztikus erők és a nem-gazdasági, politikai és intézményi tényezők hatásának következményeként tűnt elő (lásd a „bargaining power" különbözőségének hangsúlyozását pl. Prebischnél és másoknál), vagy pedig a cserélt termékek használati értékével és kereslet-elaszticitásával (is) összefüggő problémává vált (mint ugyancsak Prebischnél, de korábban Singernél is stb.) Ha tehát az egyenlőtlen nemzetközi csere árelméleti alapja tisztázatlan maradt is, empirikus valósága kétségtelenül felismertetett.

Ily módon az egyenlőtlen csere elméleti problémájának előtérbe kerülése tehát annak köszönhető, hogy revízió alá vették a polgári elméletnek a nemzetközi gazdaságra vonatkozó (s Keynes által is voltaképp érintetlenül hagyott) dogmáit; ehhez járult a fejlődő országok gazdasági diplomáciájának a nemzetközi kereskedelem reformjára vonatkozó erősödő követelése.

A görög származású *Arghiri Emmanuel* könyve, melyet a Charles Bettelheim vezette párizsi intézetben írt meg *Az egyenlőtlen csere. Tanulmány a nemzetközi gazdasági viszonyok antagonizmusairól* címmel[4], ily módon nemcsak bizonyos elméleti előzményekre támaszkodhatott, hanem egyszersmind azt az előnyt is élvezhette, hogy a gyakorlat által felvetett problémára közvetlen elméleti válasznak tűnt, s a fejlődő országok követeléseinek ideológiai megfogalmazásaként vált alkalmazhatóvá. Annak ellenére azon-

ban, hogy Emmanuel figyelmét is, miként a konvencionális polgári élet nem-marxista bírálóiét is, nyilvánvalóan a fejlődő országok cserearányainak kedvezőtlen alakulása ragadta meg, s elsősorban ezzel hozta összefüggésbe a nemzetközi kizsákmányolás mechanizmusát, ő már egy általános árelmélet keretében és alapján fejtette ki a csere egyenlőtlenségének tézisét – felhasználva ehhez a marxi politikai gazdaságtan egyes (többnyire félremagyarázott) elemeit. Végül is egy – bár eklektikus és ellentmondásokkal terhes, de – impozánsan komplex elméleti rendszert vázolt fel, amelyet tartalmi gazdasága, gyakorlati aktualitása vagy csak marxista terminológiája miatt sokan egy új „marxi" műként, illetve a tőkés világgazdaság és kereskedelem első marxista elméleteként üdvözöltek.

A mű megjelenése mindenesetre nagy hatást váltott ki, s talán egyik legnagyobb érdeme éppen az, hogy széles körű és elmélyülő *vitát* provokált marxista teoretikusok körében, illetve a radikális és „újbaloldali" nézetek képviselői között.

Ennek a vitának a jelentőségét, amely Samir Amin könyvének[5] alcíme („Egy vita vége") ellenére még nem zárult és nem is zárulhat le, aligha lehet túlbecsülni. Egyfelől ugyanis az elmélet olyan alapvető kérdéseire vonatkozik, mint az imperializmus lényege, mibenléte és kizsákmányolási mechanizmusa, a világpiaci árképződés törvényszerűségei és a világgazdaság természete s az egyenlőtlen fejlődés okai, másfelől a gyakorlat olyan fontos nemzetközi problémáihoz kapcsolódik, mint az „Észak" és „Dél" közötti konfliktus oka, egy Új Nemzetközi Gazdasági Rend megteremtésének kritériumai, illetve az elmaradottság leküzdését célzó nemzeti gazdaságpolitika követelményei stb. Ez a vita közelebbről és elsősorban (a számtalan kapcsolódó s a maga nemében ugyancsak érdemi kérdésen kívül) arról folyt és folyik, hogy

– létezik-e rendszeres egyenlőtlensége a nemzetközi cserének;

– ha igen, hogyan kell értelmezni a csere egyenlőtlenségét, hogyan lehet azt definiálni;

– mi a nemzetközi csere egyenlőtlenségének alapja és okozója;

– milyen helyet foglal el a nemzetközi csere egyenlőtlensége az imperializmus kizsákmányolási rendszerében, illetve a tőkés világgazdaság aszimmetrikus, egyenlőtlenítő mechanizmusában;

– milyen következményei vannak a csere egyenlőtlenségének;

– hogyan lehet azt felszámolni (vagy legalább is korlátozni);

– és milyen következtetések vonhatók le a csere egyenlőtlenségéből a nemzetközi osztályharc, illetve a nemzetközi érdek-konfliktusok vonatkozásában.

Ehelyütt persze nem térhetünk ki mindezeknek a kérdéseknek, illetve e kérdésekre adott eltérő válaszoknak, a vitában résztvevők különböző álláspontjának részletes ismertetésére és bírálatára.[6] Csupán Emmanuel elméletének néhány kritikus pontját vesszük itt szemügyre – az e szöveggyűjteményben közölt részletek jobb megértését elősegítendő.

Emmanuel – miként fő művének címéből is kiderül – az imperializmus egy „új", kereskedelmi elméletét fejti ki, éspedig elsősorban Lenin imperializmus-koncepciójával szemben. Ez utóbbit egyrészt az imperializmusnak és a gyarmati rendszernek az – akkori történelmi valóság mellett teljesen indokolt – elméleti összekapcsolása miatt bírálja, amely összekapcsolás egyébként csak a későbbi dogmatikus skolasztika révén vált „hamis azonosítássá", másrészt és főként annak központi elemét támadja: a működőtőke-export és külföldi tőkeberuházások szerepére vonatkozó tételt.

Emmanuel a tőkeexportban, noha azt a beruházási tőkék exportjára érti, nem lát mást, mint pénzösszegek, fizetési eszközök, illetve vásárlóerő transzferjét. Persze jól tudja, hogy a tőke exportjának természetes következménye a pénz profitok, illetve osztalékok formájában való visszaáramlása, ezt azonban végső soron úgy fogja fel, mint „a (tőkeexportot) fogadó országból származó javaknak exporttal nem kompenzált importját",[7] amely, mihelyt – a külföldi beruházások termelésbe lépése nyomán – a visszaáramlások meghaladják a kiáramlásokat, negatív hatású a tőkeexportőr ország kereskedelmi mérlegére (és pozitív hatású fizetési mérlegére).

Ez az értelmezés nem egyéb, mint az áru és a (pusztán forgalmi, illetve fizetési eszközként funkcionáló) pénz egymás mozgását kiegészítő automatikus egyensúlymechanizmusának ricardói felfogása s az egymástól egyébként független nemzetgazdaságok csereviszonyának feltételezése (amely azonban – Ricardo mentségére mondva – explicite kizárta a működőtőke-kivitel esetét).

Emmanuel szerint a tőkeexportnak csak akkor és annyiban van értelme, amikor és amennyiben az áruexport igénye meghaladja az importkapacitást, s a különbség mintegy követelésként idegen tőketulajdonban csapódik le. Vagyis a tőke exportja nem következik a tőkefelhalmozás folyamatának előrehaladásából és ellentmondásaiból, a viszonylagosan fölös tőkék képződéséből, hanem legfeljebb csak bizonyos – átmeneti – eladási problémákból, abból ti. hogy „az adott időszakban a hazai termék meghaladja a fogyasztást".[8]

A működőtőke exportjának indítékát a tőke újratermelési folyamatának egyetlen aspektusára leegyszerűsíteni súlyos – bár gyakori – hiba. Emmanuelnél ez a hiba, miként a „kereskedelmi imperializmus" és az egyenlőtlen csere által kidolgozott egész koncepciója, elsősorban azzal függ össze, hogy ő nem a tőke (mint termelési viszony) reprodukálódására és tőkeként való értékesülésére, hanem az áru (termelésének viszonyaitól elvonatkoztatott) értékesítésére összpontosít. Mivel pedig – szerinte – „a túltermelés vagy a jövedelmek újraelosztása" dilemmáját a szakszervezeti harc és a bérek emelkedése nagymértékben feloldotta, ezzel a tőkeexportnak az áru-túltermelés oldaláról feltételezett indítéka is eltűnik vagy gyengül.

A kapitalizmus ellentmondásainak (s a kizsákmányolásnak is) egyszerűen jövedelemelosztási és újraelosztási problémaként való felfogása, vagyis a munkás-tőkés ellentétnek mint az adott összegen való osztozkodásnak a ricardói megközelítése tűnik itt elő, ami az áruexport szerepének, de különösen a tőkeexport funkcióinak politökonómiai elemzését is akadályozza.

Amilyen mértékben a termelés marxista értelemben vett társadalmi viszonyai kiszorulnak a vizsgálat köréből, abban a mértékben kerül közelebb, illetve vissza a megközelítés egész módja a konvencionális polgári közgazdaságtan szemléletmódjához és feltételrendszeréhez. És mennél inkább következetes az imperializmus kereskedelmi természetének az egyenlőtlen nemzetközi cserével mint a kizsákmányolás és egyenlőtlenség alapvető formájával való bizonyítása, annál inkább szükségszerű a monopoltőkés nemzetközi tulajdonviszonyok negligálása, a tőkének mint pénznek vagy mint az egyik termelési tényezőnek (nem pedig mint társadalmi viszonynak) a felfogása, vagyis – furcsa módon – ahhoz a polgári közgazdaságtanhoz való visszatérés, amely eleve tagadja a tőkés kizsákmányolás és imperializmus puszta feltételezését is.

Emmanuel a Harmadik Világ kizsákmányolását illetően sem a tőkés kizsákmányolás alapvető formája: a profitszerzés nemzetközi megnyilvánulásának, a nemzetközi monopoltőke külföldi beruházásaiból szerzett profitok repatriálásának és helyszíni akkumu-

lációjának, sem pedig az egyoldalú specializációból, a nemzetközi társaságok által diktált monopolárakból, az árarányoknak a termelőerők egyenlőtlen fejlődése és a tőkék összetétele által befolyásolt alakulásából stb. származó veszteségeknek sem (vagy csak mint következményeknek) tulajdonít jelentőséget. Szerinte – bár ha a gazdag és a szegény országok közötti életszínvonal-különbséget nem lehet teljes egészében az egyenlőtlen cserével magyarázni – az utóbbiakból az előbbiekbe irányuló értéktranszfer „alapvető mechanizmusa az egyenlőtlen csere", amely „képessé teszi a fejlett országokat, hogy megkezdjék és rendszeresen új lökésekkel vigyék előbbre a kizsákmányolás minden egyéb mechanizmusát beindító egyenlőtlen fejlődést".[9] Ily módon a nemzetközi kizsákmányolás minden formája az egyenlőtlen csere mechanizmusának származéka csupán.

A nemzetközi csere egyenlőtlenségének és a kereskedelmi imperializmusnak az Emmanuel-féle koncepciója végső soron arra a lemeztelenített feltételezésre épül, hogy a munkaerőnek a tőke nemzetközi mobilitása mellett és ellenére mutatkozó nemzetközileg immobil jellege miatt nem állhat helyre a nemzetközi árucserében az egyenlőség. (Vagyis megfordítva: a munkaerő szabad nemzetközi áramlása esetén a nemzetközi csere egyenlőtlensége is eltűnne.)

Emmanuel szerint a csere egyenlőtlensége a bérszínvonalak nemzetközi eltéréseiből, pontosabban a nemzetközileg (is) mobilis tőke profitrátájának – a munkaerő nemzetközi immobilitása miatt – eltérő nemzeti értéktöbbletráták mellett történő kiegyenlítődéséből fakad.

A bérszínvonal nemzetközi különbségének empirikus ténye és különösen a „menekülő iparágak" viszonylag új jelenségével, a multinacionális társaságok iparkitelepítési gyakorlatával és az alacsony bérköltségű világpiaci áruk versenyével kapcsolatban mindjobban kiéleződő problémák, valamint egyes nyugati szakszervezetek protekcionista magatartásának nyilvánvaló jelei persze rajta kívül másokat is (így Oscar Braunt, Jagdish Saigalt és Samir Amint is) arra indítottak, hogy a bérdifferenciáknak különös szerepet, vagy legalább is hangsúlyt adjanak a nemzetközi gazdasági viszonyok elemzésében. Olyan messzire azonban csupán Emmanuel ment, hogy a nemzetközi kizsákmányolás egész mechanizmusát a bérek mozgásával és nemzetközi színvonal-különbségével hozza összefüggésbe.

Ennek bizonyítására olyan árelméletet prezentál, amely a munkaérték-elmélettől elvonatkoztatott termelési ár marxi kategóriájának felhasználására és a „független változónak" tekintett munkabér sajátos elméletére épül. A bérek „független változóként" viselkedését igazolandó azzal érvel, hogy a bérek színvonalát lehetetlen az árakból levezetni, másrészt pedig Marxra hivatkozik, aki a munkaerő értékét a „biológiai tényezőkön" kívül „szociológiai és történelmi tényezőkkel" határozta meg. Ami az előbbi érvet illeti, kétségtelen, hogy az árak maguk is objektív meghatározásra szorulnak. Ez pedig nem lehet más – hacsak a tautológia köreibe nem tévedünk –, mint a valamennyi termékben rejlő, s így a munkaerő újratermeléséhez szükséges árukban és szolgáltatásokban is benne foglaltatott közös elem: az absztrakt emberi munka mennyiségével való meghatározás. Emmanuel tehát magát a problémát is hamisan fogalmazta meg.

Ami pedig a marxi bérelméletre történő hivatkozást illeti, az igencsak hamis tartalmat kap. Emmanuel ugyanis a munkaerő értékének meghatározásában szerepet játszó „történelmi és morális elemet" Marxszal ellentétben oly mértékben függetleníti a munkaerő újratermelésének a termelőerők fejlődésével összefüggő objektív történelmi-társadalmi feltételeitől, a társadalmi szükségleteknek (a munkásosztály szükségleteinek is) a termelőerők fejlődése nyomán objektíve bekövetkező változásától és a munkaerő minőségének a termelőerők fejlődése által feltételezett és megkövetelt emelkedésétől s ezáltal újra-

termelési költségeinek objektív növekedésétől, a munkásosztály gazdasági harcát pedig oly mértékben helyezi a tőkés termelési mód mechanizmusán, az értéktöbblet-termelés folyamatán s így a termelőerők fejlődésének hatáskörén is kívülre, hogy a „morális tényezőből" végül is nem marad más, mint a „munkapiacra nehezedő morális megszorítások" faktora, a munkásosztály gazdasági harcából pedig egyszerűen „a piac szabad játékát akadályozó" institucionális monopolerő, vagyis két „gazdaságon kívüli tényező".

Emmanuel tagadja, hogy a termelőerők fejlődésének bármiféle hatása lenne a bérek alakulására. Ebből csak arra lehet következtetni, hogy vagy

(a) elutasítja az értéktörvény egészét, mind a munkaerő értékének, mind az áruk árképződésének vonatkozásában, vagy legalább is

(b) elszakítja egymástól az értéktöbblet képződésének, valamint a bér és profit nagysága alakulásának folyamatát. Valójában (és nem is véletlenül, hiszen e kettő összefügg) Emmanuel mindkettőt megteszi.

A marxi értéktörvényre való hivatkozások és az alkalmazott terminológia ellenére az árakat végső soron a termelési tényező(k) jövedelméből vezeti le. A kizsákmányolás „nem a többlettermék létrehozásával kezdődik, hanem annak *kisajátításával*", ami viszont *„a cserének a dolga,* nem pedig a termelésé. A tőkés és a munkás között *a munkaerő vásárlására vonatkozó szerződéssel kezdődik."*[10]

Az eredeti tőkefelhalmozás történelmi folyamata, a termelők termelési eszközeiktől való erőszakos, majd az árutermelők differenciálódásának folyamatában „békésen" előrehaladó megfosztása és épp a tulajdoni kisajátítás következtében a termelési eszközök vagy az azokkal termelt áruk nélkül, pusztán munkaereje áruba bocsátása céljából piacra lépő munkásosztály társadalmi újratermelődésének folyamata – mindezek olyan momentumok, amelyek mellékesek, sőt végső soron megtagadott tények az emmanueli koncepcióban.

A kizsákmányolás általában véve is megfoghatatlan, meghatározhatatlan jelenséggé válik a történelmietlen megközelítés és a logikai ellentmondások folytán. Noha a tőkés profitja az értéktöbblet egy részeként, vagy legalább is a más munkája termékére vonatkozó igényként ábrázolódik nála is, a kizsákmányoló végül is eltűnik, mivel az értéktöbblet nemcsak egy másik tőkés vagy egy másik kizsákmányoló réteg (pl. a földbirtokos) kezébe kerül át, hanem másik ágazatba vagy éppen másik országba is, sőt nagyságát is csak az árak alakulása határozza meg. Emmanuel ugyanis ahelyett, hogy a kizsákmányolást mint egy társadalmi osztály más társadalmi osztály(ok) által való kizsákmányolását vizsgálná, azt inkább az egyéni tőkés és az egyéni munkás, vagy az egyik ágazat és a másik ágazat (illetve és főként az egyik ország és a másik ország) viszonyaként értelmezi. A kizsákmányolás tényét pedig összekeveri annak mértékével. A tautológia azután teljesen nyilvánvalóvá válik, amikor az értéktöbblet nagyságát, vagyis „a mások munkája termékére vonatkozó igényt" végül is azoknak az áraknak a függvényeként értelmezi, amelyeket viszont szerinte a termelési tényezők javadalmazása határoz meg.

De nem tud következetes maradni Emmanuel még saját koncepciójához sem. Hiszen egyfelől az árakat mint függő változókat a bérekkel és profitokkal, valamint az egyéb „igényekkel" mint ugyancsak független változókkal határozza meg, másfelől viszont a profitot ő is – Ricardóhoz hasonlóan – mint a már meghatározott árakon értékelt közös termékből való osztozkodásnak a bérek nagyságával fordítottan arányos részét, azok levonása utáni maradékot ábrázolja. Mivel pedig az árakat meghatározó tényezőket az össztermék egy részére vonatkozó igényekkel azonosítja, így teljesen logikusnak tűnik,

hogy a közvetett állami adót s a földesúri járadékot éppúgy árképző elemként,[11] az ár összetevőjeként kénytelen felfogni, mint a profitot és a bért. Sőt, mivel e „tényezők" egyetlen közös eleme csupán az lehet, hogy „gazdaságon kívüli", institucionális eredetűek s egyfajta monopóliumnak a termékei, ezért – szerinte – végső soron minden monopólium felfogható árképző elemként.

Így azután az olvasó teljes bizonytalanságba kerülne, hogy végül is mit tekint Emmanuel az árak meghatározójának: a jövedelmeket, illetve az intézményi eredetű monopóliumokat általában, vagy csupán a munkabért, ha a nyilvánvaló ellentmondások ellenére az egyenlőtlen csere teoretikusa nem ragaszkodna a béreknek – mint végső soron egyetlen igazi „független változónak" – a meghatározó szerepéhez.

Emmanuel az egyes országok gyorsabb vagy lassúbb utemű fejlődését is a bérek nagyobb vagy kisebb mértékű emelkedéséből magyarázza, vagyis szerinte a centrum és a periféria közötti *egyenlőtlen fejlődés* is, miként a cserén keresztül végbemenő kizsákmányolás, a bérszínvonalak nemzetközileg eltérő alakulásának kovetkezménye.

A tőkének eszerint az egyenlőtlen fejlődésben és a nemzetközi kizsákmányolásban mindössze csak annyi a szerepe, hogy nemzetközi áramlása folytán (mely egyébként is pozitív hatású) végbemegy a profitráták nemzetkozi kiegyenlítődése. Emmanuel számára teljesen közömbös az exportált tőkék jellege, a tőkeexport motivációinak komplexuma, a tőkeáramlás szerkezete és annak a tőketulajdon és -ellenőrzés nemzetközi megoszlására, valamint a nemzetkozi specializáció és munkamegosztás szerkezetére gyakorolt hatása.

Nemcsak az idegen tulajdonnak és ellenőrzésnek s a centrum-országokból exportált működőtőke monopoljellegének és monopolista pozícióinak jelentőségét tagadja, hanem elutasítja azt a marxisták és nem-marxista haladó közgazdászok körében meglehetősen általános felfogást is, hogy az elmaradott országok termelőerőinek megfelelő fejlődését a gyarmati beruházások szerkezete, a rájuk erőszakolt egyoldalú specializáció akadályozta volna.

Noha – Samir Aminnal és másokkal ellentétben – hangsúlyozza a periféria-gazdaságok által cserélt termékek specifikus jellegét, pontosabban a centrum és periféria eltérő termelési ágakra való specializációját, sem a világpiaci helyzet, sem a belső gazdaságfejlődés szempontjából nem tulajdonít jelentőséget a specializációra kiválasztott ágazat természetének. Szerinte egy ország gazdagodása szempontjából onmagában véve semmi jelentősége sincs annak, hogy banántermelésre specializálódik-e a komparatív előnyoknek megfelelően, avagy gépek gyártására.

Nem látja vagy nem akarja látni sem azt a különbséget, amely a nyerstermék-termelő ágazatok és a feldolgozóipar között az ágazati kapcsolatok extenzitása és intenzitása s ezáltal a belső munkamegosztás és piacbővülés szempontjából is megmutatkozik, sem azt a szerepet, amelyet egy valóságos nemzeti ipar mint a nemzetgazdaság technológiai bázisa s azon belül a technológia-fejlesztő és kutató kapacitásokat is magukban foglaló egyes iparágak mint a műszaki fejlődés és képzés „motorjai" betoltenek.

Így végső soron *egyetlen* tényezőre: a fejlett országok „munkásosztályának monopolhelyzetére", arra a „kvázi-járadékra", arra a bérdifferenciára vezeti vissza a nemzetkozi csere tartós egyenlőtlenségét s a kizsákmányolást, amely „a munkatényező immobilitásának, vagyis a nemzet szervezett munkássága által élvezett monopolhelyzetnek" a következménye. „A bérek az ok, és a kizsákmányolás a következmény" – írja. És hozzáfűzi: „... a kezdeményezést tudatosan vagy öntudatlanul a munkásosztály birtokolja; az ő igényei válnak a világgazdasági antagonizmus mozgatóerejévé, s a nemzetközi munkásszolidaritás téves történelmi koncepcióinak bizonyul."[12]

A szegény országok kizsákmányolásának mértékét Emmanuel a tényleges bérdifferenciák alapján véli meghatározandónak. Számára teljesen eltűnik minden különbség, amely a munka társadalmi termelékenységi színvonala és intenzitása tekintetében az országok között létezik, sőt az egyes munkafajták kvalifikáltsága, összetettsége közötti lényeges eltérés is. Az összetett munka (többszörös) egyszerű munkákra, a tanult munka (többszörös) tanulatlan munkákra való visszavezetésétől eltekinteni, ezeket egyneműnek és azonos értékűnek venni azonban nem más, mint a bonyolult munkafeladat elsajátítására és a képzésre, tanulásra fordított munka negligálása, és nemcsak e képzés költségeinek a munkaerőértékében való megjelenésétől való elvonatkoztatás, hanem a képzett munka társadalmilag nagyobb értékképző képességének és termelékenységének (fizikai output-kapacitásának), valamint tényleges társadalmi költségeinek (input-értékének) is a figyelmen kívül hagyása.

A tanulatlan munkát a képzett munkával, a kevésbé termelékenyt a termelékenyebbel és főleg a kevésbé intenzív munkát az intenzívebb munkával egyenlővé tenni nem jelentene mást, mint az „egyenértékűség" jelszavával a legdurvább egyenlőtlenséget valósítani meg akár az egyéni, akár a nemzeti munkák között.

A nemzetközi kizsákmányolás komplex rendszerét és mechanizmusát egyetlen formára: egy teoretikusan pontatlanul értelmezett és távolról sem egyértelműen meghatározott formára, az egyenlőtlen cserére redukálni tehát igen súlyos hiba. Nem kevésbé súlyos hiba a fejlett országok *egész* munkásosztályára vonatkoztatni azt, ami annak csak egy részére érvényes, és főként a fejlett országok dolgozóinak magasabb bérszínvonalát (végül mégis) *teljes egészében* az egyenlőtlen cseréből, az elmaradott országok nemzetközi kizsákmányolásából származtatni. Az előbbi a nemzetközi kizsákmányolás alapvető formáinak és okainak negligálása miatt nemcsak a centrum-periféria viszony természetének s egyenlőtlen fejlődésük törvényszerűségének megértését akadályozza, hanem félrevezető gazdaságpolitikai koncepciókat is sugall. Az utóbbi pedig, amely a nemzetközi csere tényleges volumenének figyelmen kívül hagyása mellett a nemzetközi munkák átlagos bonyolultsági foka, képzettségi igénye, termelékenysége és intenzitása különbségeitől való elvonatkoztatást is jelenti, a monopoltőkés rendszer felszámolásában érdekelt társadalmi erők téves értékelését és politikai megosztását, a nemzetközi antiimperialista harc szövetségeseinek egymás ellen fordítását sugallja.

Amennyire konkrét és reális tartalma van a tőkés világgazdaság egyenlőtlen viszonyait, köztük a nemzetközi kereskedelemben és munkamegosztásban megnyilvánuló egyenlőtlenségeket megállapító téziseknek, annyira látszólagosnak és viszonylagosnak bizonyul szükségképpen minden olyan megállapításnak a helyessége, amely a tőkés csereviszonyokban a valóságos egyenlőség kritériumait próbálja megragadni.

Egy dolog ugyanis a csere – így vagy úgy értelmezett – egyenértékűségének de facto megsértését és általában a nemzetközi kereskedelem egyenlőtlen(ítő) viszonyainak tényét megállapítani, és más dolog a nemzetközi egyenlőtlenségek *okát* a csere egyenlőtlenségében látni csupán, s azt feltételezni, hogy ha az „egyenértékű" csere megvalósulna, ez az „igazságosság" érvényesülését biztosítaná. Ráadásul a nemzetközi csere formális egyenlőségének a definiálása meglehetősen ellentmondásos feladat, éspedig nemcsak (és nem is elsősorban) az értéktörvény termelési árak vagy monopolárak miatti ismert módosulása következtében, ami persze nemzetközi viszonylatban jóval összetettebbé teszi a problémát, mint nemzetgazdaságon belül, hanem főként abból adódóan, hogy az elemzés (és gazdasági cselekvés) helyesnek vált *egysége* szerint másképpen értelmezendő a „*társadalmilag* szükséges" munkamennyiség: ti. a nemzetgazdaság vagy a világgazdaság szintjén.

Mivel pedig a „nemzeti" és a „nemzetkozi" dialektikus ellentmondása a kapitalizmus természetéhez tartozó jelenség, vagyis a tőkés rendszer a nemzetkozi expanzió és az internacionalizálódás előrehaladó folyamata ellenére sem tudja feloldani e dialektikus ellentétpárt a nemzetkózi gazdaság (és társadalom) valóságos és integrálódott világrendszerében, kovetkezésképpen az érték-meghatározódásnak is – miként általában az áru és pénz kategóriájának, valamint az egyéb gazdasági jelenségeknek és folyamatoknak is – a tartalma és feltételrendszere reálisan megkettőződik. Az elemzésnek (és cselekvésnek) mindkét „egysége", illetve szintje valóságos, egymással osszefuggő és ellentmondó.

A reális kérdés tehát nem az, hogy vajon „egyenlő" vagy egyenlőtlen-e a tőkés világgazdaságban a csere, hanem az, hogy miben áll a nemzetkozi csere egyenlőtlensége, s az milyen okokra, tényezőkre vezethető vissza.

Emmanuel elméletének ama alapgondolata, hogy az egyenlőtlen csere lehetőségét végső soron az egyik termelési tényezőnek, a munkának a nemzetkozi immobilitása teremti meg, vagyis hogy egyenlőtlen cserére nem kerülne sor, ha a tőke nemzetkozi mobilitását a munkaerő szabad és korlátlan áramlása egészítené ki, a neoklasszikus nemzetkozi egyensúly-elmélet feltételezéseivel cseng ossze, annak jellegzetes szemléletmódját tükrozi.

Nyilvánvalóan nem a szándék, hanem a tévedések logikája vezette Emmanuelt, aki maga is a világkapitalizmus elnyomottjainak és kizsákmányoltjainak védelmében kívánt fellépni, az imperializmus olyan felfogásához, amely a nemzetkozi kizsákmányolás *tőkés* rendszerének haszonélvezőjeként a fejlett országok *munkás*osztályát állítja be, s a tőkés gazdasági rendszer működésének, azon belül az árak alakulásának, a profitok nagyságának, a termelési tényezők allokációjának stb. legfőbb meghatározójaként a *munka*bérek változását tekinti.

Emmanuel tévedéseinek s elmélete ellentmondásainak megítélésekor vagy a vitában résztvevők nézeteinek bírálata során azonban ne feledkezzunk meg arról sem, hogy a marxista politikai gazdaságtannak a világgazdaság viszonyaira vonatkozó elmélete még igencsak kidolgozatlan!

Jegyzetek

1 Ld. részletesebb kritikai áttekintésuket Szentes T.: *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban*, Bp. Kossuth, 1976; Első rész.
2 Ld. bővebben: Szentes T.: *Polgári és „újbaloldali" elméletek a tőkés világgazdaságról*, Bp. Kossuth, 1980; Első rész, I. fejezet.
3 Ld. *uo.*. Első rész, II. fejezet.
4 A. Emmanuel: *Unequal exchange. A Study of the Imperialism of Trade*, London: Monthey Review Press, 1972. Eredetileg franciául: *L'échange inégal. Essai sur les antagonismes dans les rapports économiques internationaux*, Paris: Maspero, 1969.
5 Samir Amin: *L'échange inégal et la loi de la valeur. La fin d'un débat.* Paris. Anthropos – IDEP, 1973.
6 A részletes bírálatot ld.: *Polgári és „újbaloldali" elméletek . . .*, Második rész, I. és II. fejezet.
7 Ld. A. Emmanuel: „The multinational corporations and inequality of development", *International Social Science Journal*, Vol. XXVIII, No. 4, 756.
8 Ld. A. Emmanuel: „White-Settler Colonialism and the Myth of Investment Imperialism", *New Left Review*, 1972, No. 73, 51.
9 Emmanuel: *Unequal Exchange*, 256.
10 *Uo.*, 328.
11 *Uo.*, 228 és 222.
12 *Uo.*, 189.

Arghiri Emmanuel:

Az egyenlőtlen csere

2. fejezet

EGYENSÚLYI ÁRAK A KÜLSŐ CSERÉKBEN

II. A termelési ár módosulása a nemzetközi cserékben: Egyenlőtlen Csere

1- A nem-egyenértékűség első formája: egyenlő értéktobbletráták – eltérő szerves összetételek

Az előzőekben megkíséreltuk kimutatni, mennyire reális képet nyújt a nemzetközi cseréről hipotézisünk, amely szerint a munkaténvező oldalán nincs konkurrencia – ez eltérő értéktobbletrátákat eredményez –, a tőke részéről viszont van – ez pedig a profitráták kiegyenlítődése irányában hat.

De vonatkoztassunk el egy pillanatra, és térjunk vissza a nemzet keretei közé. Az adott rendszeren belül termelt hozzáadott érték osszegét elosztva a termelésre fordított új (vagy élő) munka-egységek osszegével – miután a munkát egyszerű, homogén és általános munkára redukáltuk – megkapjuk az egyszerű munka egységére jutó termék mennyiségét. Értéktobbletnek nevezzük azt, ami a bérek kifizetése után ebből marad. Az értéktöbbletráta így eme osszeg és a bérek osszegének aránya, míg a profitráta azt mutatja meg, miképpen viszonyul ez az összeg (az értéktobblet) a befektetett tőkék egészéhez.

E definíciók szerint az értéktöbblet nagysága a társadalom egészét tekintve egyenlő a profit nagyságával – ezt nevezik a klasszikus kozgazdászok társadalmi tiszta jovedelemnek –, de a profitok kiegyenlítődésének hipotézise szerint az egyes termelési egységek által termelt értéktobblet nem egyezik az adott egység által realizált profittal. Ez abból fakad, hogy éppen a kiegyenlítődési tendencia miatt, értéktobblet áramlik a vállalatok egyik csoportjától a másikhoz, mégpedig az átlagosnál alacsonyabb szerves összetételűektől az átlagosnál magasabb szerves osszetételűekhez. Ha felhasználjuk Marx számszerű példáját:

A rendszer

Ágazatok	c állandó tőke	v változó tőke	m érték-többlet	W érték	p' profit-ráta	P profit	L termelési ár
				c + v + m	$\frac{m}{c+v}$	p' (c + v)	c + v + p
I.	80	20	20	120		20	120
II.	90	10	10	110	20%	20	120
III.	70	30	30	130		20	120
	240	60	60	360		60	360

megállapíthatjuk, hogy értéktobblet áramlott a III. ágazatból a II-ba, mivel az előbbi a 30 egységnyi értéktobblet mellett csak 20 egységnyi profitot realizált, míg az utóbbi 10 egységnyi értéktobblet mellett ugyanannyit, 20 egységnyi profitot realizált.

Tegyuk fel azonban, hogy rendszerünk kapcsolatba kerül egy másik, szintén három ágazatból álló rendszerrel, amelyben az értéktobbletráta (és az általános bérráta) ugyanaz, de a szerves összetétel eltérő. Például:

B rendszer

Ágazatok	c	v	m	W	p'	P	L
I.	40	20	20	80		20	80
II.	50	10	10	70	33 1/3%	20	80
III.	30	30	30	90		20	80
	120	60	60	240		60	240

A második rendszerben ugyanolyan értéktobblet-áramlás ment végbe, mint az elsőben, mégpedig a III. ágazatból 10 egység áramlott a II-ba. Azonban, ha mindkét rendszer megtarthatná saját profitrátáját – az *A* rendszerben 22%, a *B*-ben 33 1/3% –, és ha mindhárom termék a megadott arányban cserélődne a többivel, akkor az árakban ugyanakkora hozzáadott érték realizálódna mind átlagban, mind összesen – 40 átlagban és 120 a termelés egészét tekintve –, ami azt jelentené, hogy ha a két rendszer cseréje ilyen alapon folyna, kozottük átlagban egy órai élő munka egy órai élő munkára cserélődne ki.

Természetesen *B* három terméke összesen 360 : 240 arányban cserélődne ki *A* három termékére, de ekozben *B* nemzeti eleven munkájának 120 egységét 120 egységnyi *A*-beli eleven munkára cseréli ki; a 360 és a 240 kozti különbség onnan adódik, hogy a három *A*-beli termék összesen 240 egységnyi holt-munkát tartalmaz nyersanyagok, állóeszközök felhasználása stb. formájában, szemben a *B*-beli 120 egységnyi holt munkával.

Tegyük fel, hogy a két rendszer kozott létrejon a tőkék szabad áramlása, és hogy ennek kovetkeztében a profitok kiegyenlítődnek. Ez a kiegyenlítődés a következőképpen alakul a két rendszer egyuttesében:

A és B együttesen

Ágazatok	c állandó tőke	v változó tőke	m érték-többlet	W érték c + v + m	p' profit-ráta $\frac{m}{c+v}$	P profit p' (c + v)	L termelési ár c + v + P
I. A	80	20	20	120		25	125
II. A	90	10	10	110		25	125
III. A	70	30	30	130	25%	15	75
I. B	40	20	20	80		15	75
II. B	50	10	10	70		15	75
III. B	30	30	30	90		15	75
	360	120	120	600		120	600

Ebben az esetben *B* árui nem 120 : 80 arányban cserélődnek ki *A* áruival, hanem 125 : 75 arányban. Mivel az átlagos *B*-beli áruban 40 órányi holt munka testesül meg – amelyet úgy kell tekintenünk, mint amely a rendszer keretében már értékesült, következésképpen sem nem növekedhet, sem nem csökkenhet –, továbbá 40 órányi eleven munka, éppen ez utóbbi rovására jut kifejezésre a cserearányok romlása.[1] Amíg tehát a kiegyenlítődés előtt egy óra *B*-beli eleven munka átlagban egy órai *A*-beli eleven munkára cserélődött, most átlagosan 21/27 órányi elven munkára cserélődik.

Ugyanerre az eredményre jutnánk, ha ahelyett, hogy a profit-kiegyenlítődés folyamatába egyenként vonnánk be a két ország feltételezett három ágazatát, a három ágazat összegét tüntetjük fel sémánkban:

Országok	c állandó tőke	v változó tőke	m érték-többlet	W érték c + m + v	p' profit-ráta $\frac{m}{c+v}$	P profit p' (c + v)	L termelési ár c + v + p
A	240	60	60	360	25%	75	375
B	120	60	60	240		45	225
	360	120	120	600		120	600

A két ország, ahelyett, hogy termékeit értékük szerint, azaz 360 *B* = 240 *A* arányban cserélné ki, most 375 *B* = 225 *A* arányban cseréli. Mivel feltételeztük, hogy a holt munka nominális értéke *A*-ban és *B*-ben (240 és 120) kifejezi a termelési árakat és következésképpen egyenlő arányban cserélődnek, a különbség csak a hozzáadott értékre vonatkozhat, amely, ahelyett, hogy 120 *B* = 120 *A*-ként cserélődne, 135 *B* = 105 *A*-ként cserélődik; ez ugyanazt az eredményt adja, mint az előző számítás: egy órányi eleven munka *B*-ben 21/27 órányi *A*-ban végzett eleven munkának felel meg.

A cserearányok romlása világosabb lesz, ha elhagyjuk Marx azon egyszerűsítő feltételezését, hogy az állandó tőke forgási sebessége egységenként egyenlő. Valóban, a fenti sémában azzal a feltételezéssel éltünk, hogy az állandó tőke egyetlen termelési

ciklus alatt teljes egészében elhasználódik; ez azonban nem csupán irreális feltételezés, hanem amennyire egyszerűsítő, annyira céltalan is, hiszen kevésbé áttekinthetővé és végeredményben kétértelművé teszi a sémát, mert éppen emiatt nem különböztethetjük meg az állandó tőke ciklus közbeni elhasználását – ami semleges tényező – a termelésben lekötött tőke összegétől – ami viszont aktív tényező.

A marxi egyszerűsítés másik nehézsége, hogy illuzórikus feltételezést eredményez: a szerves összetétel többé-kevésbé párhuzamosan változik az állandó tőke közbeeső elhasználásának változásával. Pedig semmi sem ellenkezik jobban a valósággal, mint ez.

Az amortizációt kivéve, amely az ágazat kapitalista intenzitásának (a szerves összetételnek) növekvő függvényeként teljes egészében részét alkotja a termelési költségnek, a többi elem változása nemcsak hogy nem párhuzamos, hanem általában fordított ezzel. A magas szerves össztételű ágazatok általában alacsony anyaghányaddal rendelkeznek, és fordítva. Ez általában igaz mind a nehéziparra, mind a könnyűiparra. Hogy egészen extrém példát vegyünk, egy bánya állandó tőkéjének közbeeső elhasználódása majdnem nulla, ugyanakkor nagyon magas a szerves összetétel (a teljes lekötött tőke), míg egy élelmiszercsomagoló vállalatnál az anyaghányad nagyon magas és a szerves összetétel nagyon alacsony.[2]

A lekötött állandó tőke és az egy termelési ciklus alatt elhasznált állandó tőke közötti megkülönböztetés módszertani szempontból azzal az előnnyel jár, hogy így semlegesíthetjük az utóbbi hatását – egyenlőnek feltételezve minden ágazatban –, s ezáltal jobban kimutathatjuk az előbbi hatását az árakra:

Ország	C lekötött áll. tőke	c felhasznált áll. tőke	v változó tőke	m értéktöbblet	W érték	R termelési költség	p' profitráta	P profit	L termelési ár
					c + v + m	c + v	$\frac{m}{c+v}$	p' (c + v)	R + P
A	240	50	60	60	170	110	25%	75	185
B	120	50	60	60	170	110		45	155
	360	100	120	120	340	220		120	340

Ebben a példában világosan látható, hogy *B* ország 170 órányi nemzeti munkája (eleven és holt) csak 155 nemzetközi munkaórával egyenlő, míg *A* ország ugyanannyi nemzeti munkája 185 nemzetközi munkaórát ér. Így persze a két termék, amely ugyanannyi eleven és holt munkát igényelt – vagyis mindegyik 170 egységnyit – nem egyenlően cserélődik, hanem 155 *A* = 185 *B* arányban.

Létezik egy másik egyszerűsítés is, amely jobban illeszkedik a gazdasági valósághoz, főleg a modern kapitalizmuséhoz. Ez abban áll, hogy a lekötött állandó tőkét azonosítjuk a tőke egészével. A marxi séma nemcsak azon a feltételezésen nyugszik, hogy az állandó tőke forgási sebessége egységenként egyenlő – ami túlzottan irreális, mivel ez a sebesség esetenként jóval alacsonyabb –, hanem annak feltételezésén is, hogy a változó tőke (a bér) forgási sebessége is egyenlő egységenként; ez téves és irreális feltételezés, mivel ez a sebesség általában igen nagy.

A modern iparnak úgy kell tekintenie a működtetéséhez szükséges tőkét, hogy az egyenlő a berendezések, illetve egy bizonyos nyersanyagkészlet értékével, mivel a bérkifizetéshez szükséges összeg forgási sebessége olyan nagy, hogy az e célból lekotott tőke elhanyagolható mennyiség lesz a fennmaradó tőkéhez képest. A tőke ezen része egyébként fedezhető a bankok által végrehajtott egyszerű pénztári műveletekkel.

Ugyanakkor e szabály alól van néhány kivétel. A hajógyártásban, a légi kozlekedéssel kapcsolatos építkezéseknél, a hatalmas berendezések előállításánál és egyes polgári célú építéseknél is, hogy csak néhány példát említsunk, a változó tőke forgási sebessége nagyon kicsi, majdnem azonos a termék forgási sebességével. Másfelől a változó tőke bankok általi finanszírozása azokban az iparágakban, amelyek esetében e tőkerész forgási sebessége nagy, nem ingyenes. Kamatkotelezettség terheli, amely, még ha alacsonyabb is a profitrátánál, nem jelentéktelen.

Mindezen okok miatt, ha helytelen is tisztán és egyszerűen osszeadni az állandó és változó tőkét – hiszen egyetlen ok sincs, hogy feltételezhessük az azonos forgási sebességet –, ugyanígy helytelen lenne elhanyagolni a változó tőkét, és az állandó tőkét a lekötött tőke egészéhez viszonyítva számbavenni.

Ezért a kovetkező példában a táblázatban egy kezdő kiegészítő oszlopot nyitunk, amelynek értékei a lekotott tőke egészét hivatottak kifejezni, vagyis az állandó tőke egészét, annak álló- és forgórészét, illetve a változó tőkét, oly módon tekintve a megfelelő forgási sebességet, amilyen az minden egyedi esetben lenne.

Ha tehát beiktatunk példánkba egy feltételezett K-t, ezt kapjuk:

Ország	K egész-lekotott tőke	c állandó tőke felhaszn. része	v vált. tőke	m érték-tobblet	W érték $c+v+m$	R termelési koltség $c+v$	p' profitráta $\frac{m}{K}$	P profit $p'K$	L termelési ár $R+P$
A	240	50	60	60	170	110	33 1/3%	80	190
B	120	50	60	60	170	110		40	150
	360	100	120	120	340	220		120	340

Akárcsak előző példánkban, az eleven és a holt munka, illetve az állandó tőke elhasznált része és a változó tőke kozotti megkulonboztetés itt is elveszíti jelentőségét, és az input-értékeknek termelési árrá való előzetes transzformációjára vonatkozó kiegészítő feltételezés sem szukséges tobbé, amellyel az előbbiekben éltunk (ld. az 1. jegyezetet), s amely úgy tűnhet, mintha az adott szukségleteknek megfelelően lenne megválasztva. Az osszes *input* – a holt munka és a termelésben felhasznált eleven munka – együttvéve: *A* ország esetében 170 egységnyi nemzeti munka 190 egységnyi nemzetkozi munkát tartalmaz, míg *B* ugyanezen osszegű nemzeti munkája 150 egységnyi nemzetkozi munkát ér. Vagy, ami ugyanoda vezet, *A* és *B* termékei, mikozben egyenlő osszegű eleven és holt munkát testesítenek meg, nem egyenlően cserélődnek, hanem $190A = 150B$ arányban.

A fenti séma ebben a formában értelmezhetővé válik, és megfelel annak, amit néhány marxista úgy tekintett, mint a cserék nem-egyenértékűségének első típusát, vagy *a* típusát. Ez a nem-egyenértékűség tehát jellemezhető a $170/170 > 150/190$ egyenlőtlenséggel. Ezt a megállapítást a 4. fejezetben tárgyaljuk, és ott kifejtjuk, milyen okok miatt nem tekintjük a csere e formáját egyenlőtlen cserének. Nincs más hátra, mint a csere e típusában 120 egységnyi értéktobblet *B* országból *A*-ba történő transzferét látni.

2- A nem-egyenértékűség tulajdonképpeni jelentése.
Eltérő értéktöbbletráták

Az előző fejezet sémája feltételezte egyfelől a tőke mobilitását, másfelől *A* és *B* ország azonos bérrátáját; ez az egyenlőség létrejöhetett a munkaerő mobilitása következtében, vagy egy közös bioökonómiai törvény eredményeként, amely mobilitás nélkül is egyenlővé teheti a béreket pszichológiai szinten.

Ha az első hipotézis – tőkék konkurrenciája és a profitok kiegyenlítődése – felfogható úgy, mint a modern világ viszonyainak megfelelő realitás, akkor a második hipotézis – a bérek egyenlősége mint a fent kifejtett okok valamelyikének következménye – teljesen irreális és alaptalan. A mai világban a létminimum fogalma eléggé elasztikus ahhoz, hogy egyetlen lefelé irányuló automatikus kiegyenlítődési tendencia se mutatkozhasson, s a nemzeti határok is eléggé zártak ahhoz, hogy a kiegyenlítődés a munkások nemzetközi konkurrenciáján keresztül teljesen kizárt legyen. Nem gondolunk többre, mint annak elméleti bizonyítására, hogy a bérek eltérése világméretekben szükségessé vált. Itt vitathatatlan tapasztalati tényről van szó.

Ha feltételezzük, hogy a bérek *A*-ban tízszer magasabbak lesznek a *B*-ben fizetett béreknél, de figyelembe vesszük, hogy *A*-ban a munka intenzitása kétszer akkora, mint *B*-ben, akkor a munkaerő ára *A*-ban ötször magasabb lesz, mint *B*-ben, ami igen mérsékelt paraméter: ekkor sémánk a következőképpen változik:[4]

Ország	K egész-lekötött tőke	c állandó tőke felhaszn. része	v vált. tőke	m érték-többlet	W érték c+v+m	R terme-költség c+v	p' profitráta $\frac{\Sigma m}{\Sigma K}$	P profit p'K	L termelési ár c+v+P
A	240	50	100	20	170	150		80	230
B	120	50	20	100	170	70	33 1/3%	40	110
	360	100	120	120	340	220		120	340

Ahelyett, hogy az értékek szerint $A = B$, vagy az előző séma szerint $150\,A = 190\,B$ lenne, most azt kaptuk, hogy $110\,A = 230\,B$. A csere egyenlőtlensége megmutatkozik az első feltételtől a többi felé haladva, a következő egyenlőtlenségben:

$$\frac{1}{1} > \frac{150}{190} > \frac{110}{230}$$

Akárcsak az előző két példában, a holt munka és az eleven munka megkülönböztetése fölösleges, amennyiben mindkettő egyenlő nagysággal vesz részt *A* és *B* termelésében (170 egység).

Itt azonban tovább mentünk. Magukat a lekötött tőkéket is kiegyenlíthetjük, s az egyik országból a másikba irányuló értéktranszfer ennek ellenére fennmarad:

Ország	K egész lekötött tőke	c állandó tőke felhasznált része	v változó tőke	m érték-többlet	W érték	R termelési költség	p' profit-ráta	P profit	L termelési ár
					$c+v+m$	$c+v$	$\frac{m}{K}$	$p'K$	$R+P$
A	240	50	100	20	170	150	25%	60	210
B	240	50	20	100	170	70		60	130
	480	100	120	120	340	220		120	340

Itt 170 munkaóra tárgyiasul a termékekben, amelyek mindegyike a $210\,B = 130\,A$ arányban cserélődik, pedig a két ország a bérek kivételével semmiben sem különbözik egymástól. Így tehát világossá válik, hogy a bérek egyenlőtlensége, ha minden más dolog azonos is, önmagában is előidézi az egyenlőtlen cserét. Így az, hogy nem vettük figyelembe Bortkiewicz ellenvetését, amely a (múltbeli munkában kifejezett) input-értékek termelési árakká való transzformációjára vonatkozik, igazolást nyert bizonyításunk által. Hisz mi lehet a következménye ennek a transzformációnak: semmit sem változtathat meg a két termék viszonyában, tekintve, hogy a holt munka inputjai, akárcsak a termelőeszközök és az állandó tőke elhasznált része, mindkét országban egyenlő nagyságú.

Ugyanakkor azért, hogy pontosan meghatározhassuk a bérek hatását a szerves összetételre, vissza kell térnünk az előző egyenlőtlenséghez:

$$\frac{1}{1} > \frac{150}{190} > \frac{110}{230}$$

Tehát azt mondhatjuk, hogy éppen az egyenlőtlenség második tagja áll összefüggésben az egyenlőtlen csere általunk adott definíciójával.

$$\frac{150}{190} > \frac{110}{230}$$

Az áruk piacán a tökéletlen konkurrenciát eredményező mindennemü ártorzuláson túl, az egyenlőtlen csere az egyensúlyi árak viszonya, amelyek a profit-kiegyenlítődéssel összefüggően jönnek létre, mégpedig az „intézményesitetten" eltérő értéktöbbletrátával bíró területek között – az „intézményesített" szó azt jelenti, hogy ezek a ráták, valamilyen oknál fogva, eltűnnek a termelési tényezők piacán kialakult kiegyenlítődési versenyben, és függetlenek a viszonylagos áraktól.

A 4. fejezetben megadjuk e megszorítás okát. Mielőtt azonban folytatnánk elemzésünket, magyarázatot kell adnunk a meghatározásban foglaltakra.

Tudatában vagyunk annak a ténynek, hogy definíciónk circulus vitiosust tartalmaz. Úgy kezeli a béreket, mint a rendszer független változóit, ugyanakkor a sémánk által kiemelt összefüggések nem bizonyítják szükségképpen, hogy a bérek határozzák meg a viszonylagos árakat, és nem fordítva.

A profitok kiegyenlítődése – amelyet sémánkban feltételeztünk – két lehetséges következménnyel járhat: az egyik lehetőség, hogy az árak közötti eltérés – mivel a profitra nem lehet hatással – visszahat a bérekre, avagy a bérek közötti eltérés, mivel nem hathat a profitra, hatással van az árakra. Sem a séma, sem semmi nem jogosíthat fel minket, hogy e lehetőségek bármelyikét kizárjuk. Tehát a sémán, illetve annak teoretikus elemzésén kívül kell kutatnunk a második meghatározás melletti döntésünk indokait. Ennek alapja csak intuitív és empirikus lehet.

Az érvek nagyobb része, amelyeket az első fejezetben felhasználtunk ugyanezen tézisünk nemzeti keretek közötti igazolására, érvényesek maradnak a nemzetközi csere esetében is. De a kettő között mégis létezik egy különbség. Feltételezve a bérek kiegyenlítődését nemzeti keretek között, *ipso facto* kizártuk a relatív bérek minden változását. Ha a béreket az áraktól függő változónak tekintjük, ebben az esetben a bérszínvonal változása általános és abszolút lesz. Kitűnik tehát annak abszurditása, hogy egy cikk reál-árának emelkedése, mint mondjuk az articsókáé, azzal a következménnyel jár, hogy az általános bérszínvonal emelkedik, és még abszurdabb feltételezés, hogy csökken – ha kiderülne, hogy az articsóka olyan ágazatból származik, amelyben a tőke szerves összetétele az átlagosnál magasabb; abszurdum tehát azt gondolni, hogy egy kellően egyedi termék árának emelkedése vagy csökkenése meghatározhatja az általános bérszínvonal emelkedését vagy csökkenését, és – példánknál maradva – a konyhakertészettől kiindulva egy olyan távoli ágazatban is érezhető lenne a bérek emelkedése vagy csökkenése, mint például a kohászat. (Hiszen bizonyított volt, hogy bizonyos relatív árak emelkedése nem az általános bérszínvonal emelkedésével, hanem csökkenésével függ össze; így kétszeresen is abszurdnak tűnik az export-ágazat vagy ágazatok termékeinek árváltozásaival összefüggésben az árakból kiinduló meghatározást elfogadni.) Első pillantásra ez a lehetőség nem vezet abszurd következményekhez. Ráadásul itt az árak emelkedése vagy csökkenése mindig kölcsönösen a bérek emelkedésével vagy csökkenésével függ össze, és sohasem ellenkezőleg. Ez megszünteti az árakból kiinduló meghatározás második abszurditását, ami azonnal érzékelhető nemzeti keretek között.

De a figyelmesebb vizsgálat megmutatja, hogy az árakból kiinduló meghatározás ugyanennyire kizárt nemzetközi keretek között is. Valójában nem arról van szó, hogy a kakaótermelők bérének követnie kell a kakaó árát – ami intuitíve elfogadható lenne –, hanem arról, hogy a Ghanában kifizetett *összes* bérnek követnie kell a kakaó árát, hiszen elfogadjuk, hogy minden országon belül folytatódik a bérek kiegyenlítődése. És ez nem csupán közvetett módon történik, azaz ama közvetítésen keresztül, amellyel e termékek árának emelkedése hatással lehet Ghana nemzeti jövedelmére, szociális fejlődésére és életszínvonalára, amit mindenki szívesen elfogad, hanem közvetlenül és arányosan. De, túllépve Ghanán, ahol a kakaóexport jelentős súlyt képvisel az ország gazdaságában, ha elfogadjuk ezt az elvet, akkor kénytelenek vagyunk elfogadni: semmi sem akadályozza meg, hogy egy nap az USA általános bérszínvonala India általános bérszínvonala alá zuhanjon, ha például a nemzetközi kereslet elaszticitása az amerikai autókra és az indiai gyapotárukra kölcsönösen megfordul az USA kárára, és ha a helyzet kellően hosszú ideig tart ahhoz, hogy megteremtse következményeit.

Minden tapasztalatunk, intuíciónk, minden ismeretünk, a statisztikai tények és az egyszerű józan ész egyformán ellentmond e feltevésnek. Az indiai textilipar jövedelmét – kivételesen kedvező konjunktúra és radikális áremelkedés esetében – végül is elégségesnek feltételezhetnénk ahhoz, hogy a hindu textilmunkásoknak az amerikainál magasabb bért juttasson, de hogyan képzelhetnénk azt, hogy India valaha is képes lenne *általános* bérszínvonalát emelni – nem az amerikai szintre, hanem akár csak érezhetően az aktuális hindu ráta fölé?

Valójában, ami hasonlóan radikális kereslet és áremelkedés esetében létrejönne, az – rövid távon – az indiai textilvállalatok radikális profitnövekedése lenne. Az is elképzelhető, ugyancsak rövid távon, ha bizonyos politikai és szociális feltételek együttállnak, hogy a textilmunkásoknak is jut a tortából egy bizonyos rész. De ugyanezek a következmények vesznek részt saját megsemmisítésükben is. A tőke és a munkások a textil felé áramlanak, és *hosszú távon,* azaz annyi idő múlva, amennyi az új üzemek felállításához szükséges – feltételezve, hogy a meglévő üzemek kihasználatlan kapacitása nem elégséges –, illetve a más ágazatok munkásainak átállítása és betanítása megvalósulhat, a kínálat egyensúlyba kerül az új kereslettel, mégpedig ama áron, amely éppen az indiai bérek kifizetésére és a nemzetközi profitra elegendő. Kivételt csak a növekvő árak és valamilyen természeti tényező monopóliumának esetei képeznek. Ebben a két esetben, amelyek általában összekapcsolódnak, járadék jön létre valamely vállalat, vagy a nemkonkurrens tényezők tulajdonosainak javára; ez azután, a helyi bérek és a nemzetközi profit összegéig, elvonja az árból származó többletet, s így e két jövedelem változatlan marad. A tapasztalat arra tanít, hogy a járadékok ilyen esete a valóságban nagyon ritka, és nagyon hosszú távon gyakorlatilag nem létezik.

A bérek földrajzi zónák alapján térnek el egymástól, függetlenül az árutőzsdei ingadozásoktól. Merevek, és időbeni stabilitásuk számottevő. Az utolsó húsz év során a kávé, a bőr, a cukor árfolyama háromszorosára, néha még nagyobb mértékben változott. Azonban egyetlen változás sem volt észlelhető – akár közeli, akár távoli módon – a termelő országok béreiben. Az árak e fejlődése, sőt forradalma alatt a guineai, ugandai, brazil vagy katangai munkás szakadatlanul a létminimum-bért kapta, amelyet – nem nagy eltéréssel – 5 dollárcentre becsülhetünk óránként, miközben amerikai vagy európai megfelelője ugyanezen idő alatt ennek a húsz-, harminc- vagy negyvenszeresét kapta: ismét az országoknak megfelelően, és egyáltalán nem az árak ingadozása szerint. Ugyanezen időszak alatt a guineai, ugandai, katangai vagy brazil tőkés profitjában nyilvánvalóan érezhette profitjának emelkedését és csökkenését, de jó év ide, rossz év oda, az időszak végére valami olyasmi alakult ki, ami nincs messze a nemzetközi átlagprofitrátától.

4- Az ellentétes elméletek gyengeségei és ellentmondásai

Nem véletlen, hogy a közgazdászok között e téren a legnagyobb zavarodottság tapasztalható. Azt kell mondanunk, hogy ez a zavar nagyobb a ricardianusok, a neo-klasszikusok és még a marxisták esetében is, mint a tiszta liberálisoknál. Walras számára a probléma semmiféle nehézséget nem jelent. Attól a perctől, hogy bevezet egyenleteibe *n* csoportot és *n* szolgáltatási árat, azok ellentmondásmentessé válnak. Az árak egyedisége a szolgáltatások piacán minden termelési ágazatban csak a sajátos szolgáltatásokra vonatkozik. A foglalkozások közötti konkurrenciát kizárva, elméletileg semmi nem zárja ki,

hogy ha a földimogyoró ára felszökik, akkor a szenegáli földimogyoró-termelők 3 dollárt keressenek óránként, míg Szenegál egészében véve szegény ország marad, és hogy minden más munkás csak 5 centet keressen óránként. Jevons hasonlóan következetes módon mondhatta, hogy „a bérek vitathatatlanul okozatai és nem okai a termelési értéknek".[5]

De Cairnes, Nicholson vagy Taussig nem ilyen leleményes. Tekintve, hogy ragaszkodnak a klasszikus elmélethez, amely a munkaerő nemzeti határokon belüli homogenitását és konkurrenciáját, illetve nemzetközi téren az általános tényezők közötti konkurrencia hiányát mondja ki, meg kell különböztetniük a belső cserét, ahol a mennyiségek és a tényezők díjazása határozza meg az árakat, illetve a külső cserét, amelynek esetében az árak határozzák meg a tényezők díjazását. Tehát vagy kitérőek és kétértelműek, mint Cairnes és Nicholson, vagy végigviszik érvelésüket és köntörfalazás nélkül elfogadják, mint Taussig, hogy a nemzetközi árak nemcsak az exportágazatokban határozzák meg a béreket, hanem a belső piacra dolgozó ágazatokban is, akár az egyik, akár a másik jelentőségére vonatkozó kikötés nélkül. Íme, ennek egy extrém példája:

„Mi az oka a magas pénzbéreknek? Nem nehéz választ találni. A magas pénzbérű országok azok, amelyekben az exportáruk termelésében a munka hatékony, és amelyeknek exportárui jó árat kapnak a világpiacon. Az általános pénzjövedelem szintje alapvetően a nemzetközi kereskedelem feltételeitől, és egyedül e feltételektől függ. A belső árszínvonal ezt követi."[6]

Az, hogy e megállapításban szembetűnő túlzások vannak, a legkevesebb, amit mondhatunk. Elegendő, ha egy ország – amely egyébként szegény és elmaradott – olyan exportáruval rendelkezik, amelynek jó ára van a világpiacon: ennek az országnak az általános bérszínvonala épp oly magas lesz, mint minden más országé.

Nyilvánvaló, hogy Taussig nem érti a reálbéreket. Azt képzeli, hogy csak a monetáris bérek emelkedhetnek, míg a reálbérek – az összes belső ár általános emelkedése következtében – alacsonyak maradnak, hogy lehetővé tegyék a gazdaságnak a magas monetáris bérek kifizetését, amelyek az exportszektor következményei. De pontosan itt kezdődik az ellentmondás, és a probléma megfejthetetlenné válik. Hiszen a szabadkereskedelem, a tökéletes konkurrencia és a pénz konvertibilitásának feltételei mellett – amelyek mind megtalálhatók Taussig rendszerében –, elvonatkoztatva a szállítási költségektől, mi akadályozhatná meg a fogyasztókat abban, hogy külföldről lássák el magukat, ahelyett, hogy a helyi termékek magas árait fizessék? Ha ezt teszik, a helyi termékek árai zuhanni fognak, vagyis a reálbérek emelkednek, ami nyilvánvaló abszurditás, hiszen semmilyen forrás nincs, amelyből azokat kifizethetnék (kivéve a kicsiny exportszektort); vagy maguk az exportárak is zuhannak, ami ellenkezik azzal a megállapítással, amely szerint a külső kereslet határozza meg az árakat és nem a belső tényezők bérezése.

Egyébként az évszázados tapasztalat azt mutatja, hogy a monetáris bérek abban az országban magasak, amelyben a reálbérek is magasak, akkor is, ha nincs szigorú arányosság a kettő között, és ha az előbbiek meghaladják az utóbbiakat. Taussig elméletének akceptálása oda vezetne, hogy a világpiac bizonyos feltételei mellett, a szegény, alacsony reálbérű országok olyan általános árszinttel és általános monetáris bérrátával bírhatnak, amelyek magasabbak egy olyan gazdag országénál, amelyben a reálbér is magas.[7] Ismereteink szerint ilyen eset nem fordult elő, amióta a világpiac létezik.

Ohlin nem fogadja el Taussig elméletét, mégis eklekticizmusba zuhan: az exportágazatok bérei kauzális értelemben nem előzik meg a belső piac árait: kölcsönös összefüggés van közöttük. Az összes iparág keresletének és kínálatának általános helyzete – azaz az árrendszer – minden árat és minden bért meghatároz. Másfelől az exportágazat munkatermelékenysége a tőkeintenzitás függvénye, és csak a munka határtermelékenységeként

vehetjük figyelembe. De maga ez a termelékenység is az árrendszer egy változója, ezen kívül statisztikailag nem ismert stb., stb.

Az eklektikus érvelés tíz eset közül kilencben önmagába záródó körhöz vezet. Úgy kezdi, hogy a termelékenységet meghatározónak tekinti. Utána észbe kap, hogy rendszerében a munka termelékenysége – az átlagos vagy a határtermelékenység – nem más, mint a munka *rentábilitása,* vagyis a bérek és az árak függvénye. Nem határozható meg tehát az egyik anélkül, hogy a másik ne lenne adott. Így az eklektikus kutató zsákutcában találja magát, amelyből az interdependenciák és a statisztikai agnoszticizmus ködén keresztül próbál kijutni.

Taussig tézise nem volt új. Senior már 1830-ban felismerte, hogy egy országban a monetáris bérek általános színvonalát azok a bérek határozták meg, amelyeket az exportágazatokban végzett munkáért fizettek ki, és a különböző országok exportágazataiban kifizetett bérek komparatív szintjét ezen országok exporttermékeinek komparatív világpiaci árai határozzák meg.[8]

Ezt az elméletet követte P. J. Stirling, majd H. Von Mangoldt fejlesztette tovább. Tudatosan vagy öntudatlanul ezt az elméletet követte a nyugati országok ortodox közgazdászainak nagyobbik része. Ami a marxista közgazdászokat illeti, valamiféle gátlás megakadályozta őket, hogy olyan területre kalandozzanak, amelyet Marxnak nem volt ideje tanulmányozni: ez a terület a külkereskedelem. Tartják magukat a klasszikus marxi politikai gazdaságtan ábécéjéhez, amely kizárja az általános bérszínvonalnak az értékre gyakorolt mindennemű hatását, kissé elfeledkezve arról, hogy nem az értékekről, hanem a termelési árakról van szó, jelezve, hogy Marx és a klasszikusok is elismerték, hogy a bérek ingadozásai még egy nemzeten belül is hatnak az egyensúlyi árakra.[9]

Ami itt jelentős, az az, hogy amikor nem a cserearányokról van szó, hanem azok ellentettjéről – az országok konkurrenciájáról –, s a belső depresszió veszélye az államokat arra kényszeríti, hogy minden lehetséges módon – és ne a lehetséges legdrágábban – adjanak el, akkor a gazdag országok kormányainak felelős politikus-közgazdászai – a gyakorlati és tiszta elméleti közgazdászokhoz hasonlóan – habozás nélkül a szegény országok részéről történő „társadalmi dömpingről" és az alacsony bérekkel bíró országokkal szembeni protekcionizmusról kezdenek beszélni. Az USA protekcionista politikáját nagyrészt e meggondolás inspirálta. A nyugati ipari országok II. világháború előtti magas vámsorompóit és tilalmát, amelyek a japán árukat sújtották – ez egyébként ma sem tűnt el, csak enyhült – ugyanezen meggondolással bizonygatták.[10]

Amikor a gazdag országok által nem termelt kávé vagy banán behozataláról van szó, amelynek alacsony árai csak a vásárló hasznára válhatnak, a gazdasági racionalizmus népszerű elvei nevében kizárnak minden mesterséges áremelést, és visszautasítanak minden hivatkozást a termelők alacsony bérére, hiszen – ugyanezen tiszta ésszerűség szerint – e bérek nem okai, hanem következményei az áraknak. De amikor véletlenül a szegény országok olyan áruk exportját eszelik ki, mint az indiai pamutáru vagy a japán tranzisztorok, amelyek a gazdag országok hagyományos ágazatainak termékei, akkor ezeket az ésszerű elveket ujjongva felejtik el, és úgy látják, hogy nagyon is helyes, ha a gazdag országok mesterséges vámsorompókkal kompenzálják az ugyancsak mesterséges bérkülönbözeteket, és egyszerre csak ellenkezés nélkül elfogadják, hogy a bérek nem az árak következményei, hanem annak okai.

„Ezen kívül (a gazdag országok termékeivel versenyző áruk) alacsony önköltségi árai nem elsősorban a termelés fokozottabb racionalizálásából származnak, hanem a munkások alacsony bérezéséből, a női és a gyermekmunka alkalmazásából, a társadalmi juttatások hiányából vagy elégtelen voltából, egyszóval a *társadalmi dömpingből* – mondja

Guy de Lacharrière, aki korábban soha semmit nem tett kérdésessé a piaci árak hitelességére vonatkozó ortodox elméletében, és aki a nem-egyenértékű cserét a marxista eretnekségek kategóriájába sorolta, amelyek, mint mindenki tudja, oly kevéssé elfogadhatóak, hogy a tudósoknak módjukban áll elvetni anélkül, hogy szükségét éreznék, hogy ismerjék vagy cáfolják azokat. Tehát amikor a gazdag országok termelőinek érdekeit valami sérti, könnyű ama méltatlankodást hívni segítségül, amelyet ez a gyakorlat oly könnyen kivált. A legjobb esetben is a kvázi-nyugati termelékenység és a még egzotikus bérek találkozásáról van szó."[11]

Ez az utolsó mondat szerencsés felismerés, és hálásak vagyunk érte Guy de Lacharrière-nek. Valójában éppen erről van szó: a nyugati termelékenység és az egzotikus bérek összekapcsolódásáról. Ahogyan már 1962-ben megállapítottuk: „Az egyenlőtlen csere többletprofitja végső soron abból származik, hogy korunkban az elmaradott ország dolgozója hasznosan irányítható termelőkapacitással rendelkezik, ugyanakkor messze van attól, hogy korunkra jellemző szükségletei legyenek."[12]

De ha ez az összekapcsolódás az indiai pamutárak és a japán hajók árát rendkívül alacsonnyá teszi, akkor a kávé és a banán ára miért nem lesz ugyancsak alacsony, hiszen a bérek e termelési ágban ugyanolyan egzotikusak, a termelékenység pedig vitathatatlanul magasabb a nyugati termelékenységnél?[13]

„Az alacsony bérek becstelen versenye", „a pauperizált munka", „társadalmi dumping" stb. – e kifejezések elárasztják a jelenkori szakirodalmat; ugyanakkor a tiszta gazdaságtan zavartalanul tanítja, hogy a bérek függenek az áraktól és nem megfordítva.[14]

Amikor a bérek országonként kétszeresére, háromszorosára vagy négyszeresére változtak, talán jogos volt feltételezni, hogy az árupiac ingadozása lehet e változások alapja. De amikor a bérek változása hússzoros vagy harmincszoros, és csak térben változik, ezzel szemben az időbeni változás különösen merev, amelynek egyedül lassú, lineáris trendje, ám gyakorlatilag egyetlen oszcillációja sem rogzített, végül azt kell mondanunk, hogy a bérek nagy valószínűséggel saját törvényeik szerint változnak, és ez csak annak lehet a következménye, hogy a rendszer független változóit alkotják.

III. A profitok kiegyenlítődése a ráták egyenlősége nélkül

1- Általánosságok

A kiegyenlítődés egyáltalán nem azt jelenti, hogy a profitráták mindenütt azonosak. „Ha eltérések vannak, akkor is kiegyenlítődés van – mondta Ricardo –, ha ezek az eltérések, az érdekeltek becslése szerint, egyszerűen összefüggenek egy valós vagy elképzelt előnnyel."

Egy exogén elem, mint például a kockázat prémiuma, amely a fejlődő országokban a tőkék profitjához tartozik, nem akadályozza meg a kiegyenlítődést. Ha a kockázat prémiuma Brazíliában +1/2 az USÁ-hoz viszonyítva, és az átlagprofitráta ez utóbbiban 10%, akkor a kiegyenlítődés létrejön, mihelyt Brazília profitrátája eléri a 15%-ot. 16%-nál a tőkének az USÁ-ból Brazíliába kell áramlania, 14%-nál pedig Brazíliából az USÁ-ba.

Sismondi már megállapította ezt a kiegyenlítődést, de előtte Turgot adta erről a legplasztikusabb képet: „A tőkék eltérő felhasználása eredményezi tehát a nagyon egyenlőtlen termékeket: de ez az egyenlőtlenség nem akadályozza meg kolcsonös egymásra hatásukat, és közöttük valamiféle egyensúly létrejöttét; hasonlóan két eltérő súlyú

folyadékhoz, amelyek egy meghajlított szívócső alján érintkeznek és elfoglalják a két szárát, *nem lesznek azonos szinten, de az egyik magassága csak akkor emelkedhet, ha a másik is emelkedik a szemben levő szárban.*"[15]

Az eltérő profitráták alapján végbemenő kiegyenlítődést példázza H. Feis táblázata, amely a párizsi tőzsde hozadékát mutatja 1878 és 1911 között:

Az átlagos hozadék rátája %-ban

Év	Francia részvény	Külföldi részvény
1878	4,12	5,50
1903	3,13	4,20
1911	3,40	4,62[16]

Megállapíthatjuk, hogy a külföldi részvények javára való eltérés ebben az időszakban, három évtizeden keresztül, figyelemre méltóan stabil maradt: 100/298 1878-ban, 100/292 1903-ban és 100/278 1911-ben.

Ugyanez a kiegyenlítődés mutatkozik az alábbi ábrán, amely az USÁ-n belüli és kívüli beruházások hozadékának alakulását ábrázolja:

Az USA tőkeberuházásának hozadéka

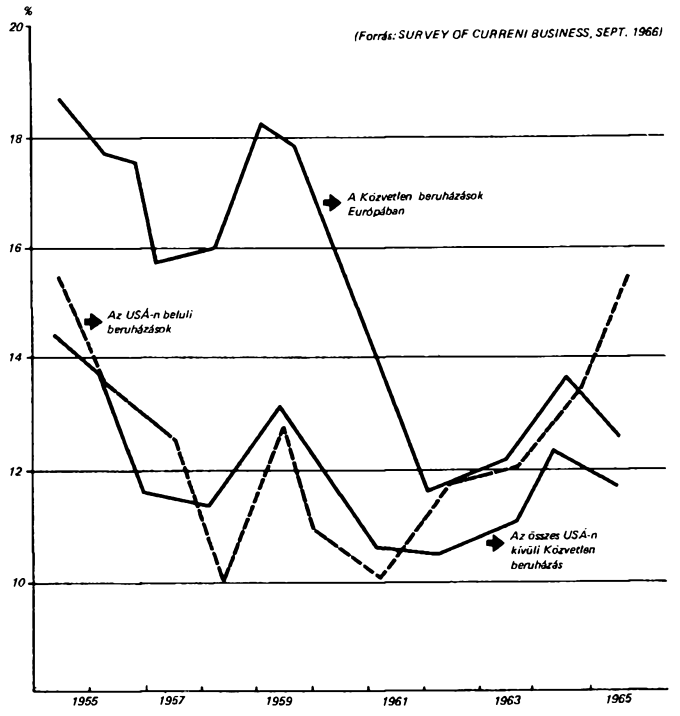

Az USÁ-n kívüli osszes közvetlen beruházások gorbéje egyfelől, illetve az USÁ-n belüli beruházásoké másfelől, figyelemre méltó párhuzamosságról és egy elhanyagolható eltérésről vall 1955-től 1965 elejéig. Az Európában történő közvetlen beruházások görbéje érezhetően eltér az első időszakban a másik kettőtől, de 1961-ben megközelíti, és attól kezdve szorosan követi azokat. A három görbe novekedése és csokkenése időben egybeesik.

2- Az érték termelési árrá való transzformációjának formulája nem módosult

Tekintsük számszerű példánkat:

Egyenlő bérekkel

Ország	K egész lekötött tőke	c állandó tőke felhasznált része	v változó tőke	m értéktöbblet	W érték	R termelési költség	p' profitráta	P profit	L termelési ár
					c+v+m	c+v	$\frac{\Sigma m}{\Sigma K}$	p'xP	R+P
A	240	50	60	60	170	110	33 1/3%	80	190
B	120	50	60	60	170	110		40	150
	360	100	120	120	340	220		120	340

Eltérő bérekkel

Ország	K egész lekötött tőke	c állandó tőke felhasznált része	v változó tőke	m értéktöbblet	W érték	R termelési költség	p' profitráta	P profit	L termelési ár
					c+v+m	c+v	$\frac{\Sigma m}{\Sigma K}$	p'K	R+P
A	240	50	100	20	170	150		80	230
B	120	50	20	100	170	70	3 11/3%	40	210
	360	100	120	120	340	220		120	340

Most tegyük fel, hogy *B* elmaradott ország alacsony bérekkel, ezzel szemben profitrátája kétszerese *A* profitrátájának. Ez egyáltalán nem akadályoz meg minket, hogy kiszámoljuk a nemzetközi termelési árakat. Ebben az esetben, hogy meghatározhassuk *A*

profitrátáját, az értéktöbblet egészét (120) kell vonatkoztatnunk az *A*-ban lekötött tőke egészéhez, és a *B*-ben lekötött tőke kétszereséhez [240 + (2 x 120) = 480]. Vagyis *A* profitrátája 25%-os lesz, *B* országé pedig 50%-os. Legyen:

Ország	K egész lekötött tőke	c állandó tőke felhasznált része	v változó tőke	m értéktöbblet	W érték	R termelési költség	p' profitráta	P profit	L termelési ár
					c + v + m	c + v	$\frac{\Sigma m}{\Sigma K}$	p'K	R + P
A	240	50	100	20	170	150	25%	60	210
B	120	50	20	100	170	70	50%	60	130
	360	100	120	120	340	220		120	340

Az eljárás itt analóg azzal, ami akkor következik be, ha a munka intenzitása között eltérés mutatkozik. Miként két órányi kevésbé intenzív munka egyenértékű egy órányi intenzívebb munkával, éppúgy egy egységnyi tőke kettőnek számít a termelési árak kialakulásának formulájában, ha olyan országban fektetik be, amelyben a profitrátának az átlagos ráta kétszeresének kell lennie.

Így ahelyett, hogy azt kapnánk:

$$A \text{ profitja} = \frac{120 \times 240}{240 + 120} = 80, \qquad \text{azaz } 33\ 1/3\%;$$

$$B \text{ profitja} = \frac{120 \times 120}{240 + 120} = 40, \qquad \text{azaz } 33\ 1/3\%,$$

a következőt kapjuk:

$$A \text{ profitja} = \frac{120 \times 240}{240 + (2 \times 120)} = 60, \qquad \text{azaz } 25\%$$

$$B \text{ profitja} = \frac{120 \times (2 \times 120)}{240 + (2 \times 120)} = 60, \qquad \text{azaz } 50\%$$

Ebből az következik, hogy a tőkében gazdag és az elmaradott országok profitjainak esetleges eltérései egyáltalán nem akadályozzák meg egy világszintű termelési ár kialakulását mindaddig, amíg ezek az eltérések az exogén tényezők által előre meghatározottak, és nem változnak az átlagprofitráta változásait meghatározó endogén tényezők függvényében. A kockázat bizonyos prémiuma vagy az export-prémium – amelyet a

tőke igényelhet egy távoli országban történő beruházáskor – gyakran ilyen exogén tényező. A csere szintjén e prémium közvetett mennyisége elhanyagolható. Amennyiben létezik, csak elenyészően kis részét érinti a csere egyenlőtlenségének. De függetlenül a mennyiségtől, az a többletprofit, amelyet a tőke esetlegesen igényel az elmaradott zónákban, csak a modell paramétereit módosítja, és semmit sem változtat működésének törvényein.[17]

3- A profitráták különbsége kiegyenlítheti-e a bérek fordított különbségét?

Egy *i* ágazat profitjának (p) általános formulája:

$$p_i = \frac{(\Sigma m)K_i}{\Sigma K,},$$

ahol *m* az értéktöbblet és *K* az ágazat által lekötött tőke. Ugyanezen *i* ágazat termelési árának (*L*) általános formulája:

$$L_i = c_i + v_i + p_i \tag{1}$$

vagy

$$L_i = c_i + v_i + \frac{(\Sigma m)\, K_i}{\Sigma K},$$

ahol *c* a felhasznált állandó tőke és v az ágazatban kifizetett bérek.

Ha csak két ágazatunk van, *A* és *B*, és ha feltételezzük, hogy a bérráta *A*-ban *r* koefficienssel magasabb, illetve a profitráta *B*-ben *q* koefficienssel magasabb, akkor:

$$v_a > v_b \tag{2}$$

$$\frac{v_a}{v_b} = r \tag{3}$$

$$p_a = \frac{(m_a + m_b)\, K_a}{K_a + qK_b}$$

$$p_b = \frac{(m_a + m_b)qK_b}{K_a + qK_b}$$

Ha – elvonatkoztatandó a szerves összetétel hatásától –, feltételezzük a lekotott tőkék egyenlőségét, ezt kapjuk:

$$p_a = \frac{(m_a + m_b)\,K}{K + qK}$$

$$p_b = \frac{(m_a + m_b)qK}{K + qK},$$

ahonnan $$\frac{p_b}{p_a} = q. \tag{4}$$

Minthogy q egynél nagyobb

$$p_b > p_a.$$

Másfelől:

$$p_a + p_b = \frac{(m_a + m_b)K}{K + qK} + \frac{(m_a + m_b)qK}{K + qK} = \frac{(K + qK)\,(m_a + m_b)}{K + qK},$$

vagyis: $$p_a + p_b = m_a + m_b \tag{5}$$

A profitok összege egyenlő az értéktobbletek összegével, ami az értékek termelési árrá való transzformációja marxista formulájának alapját alkotja.

A termelési árak a kovetkezőképpen alakulnak:

$$L_a = c_a + v_a + p$$

$$L_b = c_b + v_b + qp$$

Ha azután – a profitok és a bérek kolcsonhatása mérésének érdekében – feltételezzuk, hogy az állandó tőke felhasznált része egyenlő a két ágazatban, tehát hogy a profitok kulonbsége kiegyenliti a bérek fordított kulonbségét –, a szerves összetételt már egyenlőnek feltételezve, a termelési áraknak A-ban és B-b·n egyenlőnek kell lenniuk. Vagyis az szukséges, hogy:

$$c_a + v_a + p = c_b + v_b + qp.$$

Tekintve, hogy $c_a = c_b$, így írhatjuk:

$$v_a + p = v_b + qp$$

vagy

$$v_a - v_b = qp - p. \tag{6}$$

Azt is írhatjuk, hogy:

$$v_a - qp = v_b - p = n$$

Ebből az következik, hogy:

$$\text{ha } v_a + v_b > qp + p$$

$$\text{akkor } n > 0$$

$$\text{ha } v_a + v_b < qp + p$$

$$\text{akkor } n < 0$$

Minden esetben $v_a - n = cp$ és $v_b - n = p$.

Kovetkezésképpen azt mondhatjuk, hogy:

$$\frac{v_a - n}{v_b - n} = \frac{qp}{p} \tag{7}$$

Tudjuk azonban, hogy ha egy tortnek, amelynek számlálója nagyobb, mint a nevezője – ez áll a mi esetünkben a fenti (2) egyenlőtlenség szerint – a számlálóját és a nevezőjét egyenlő összeggel növeljuk, a tort értéke csokkenni, és ha egyenlő összeggel csökkentjük, a tort értéke nőni fog. Kovetkezésképpen, ha n pozitív, azaz, ha

$$v_a + v_b > qP + p,$$

akkor

$$\frac{v_a}{v_b} < \frac{v_a - n}{v_b - n},$$

és behelyettesítve a második tagot (7) szerint:

$$\frac{v_a}{v_b} < \frac{qp}{p}$$

vagy

$$\frac{v_a}{v_b} < q,$$

vagy a (3) szerint

$$r < q.$$

Ha *n* negatív, vagyis ha $v_a + v_b < qp + p$, akkor

$$\frac{v_a}{v_b} > \frac{v_a\, n}{v_b n}$$

és behelyettesítve a második tagot a (7) szerint

$$\frac{v_a}{v_b} > \frac{qp}{p},$$

vagyis:

$$\frac{v_a}{v_b} > q.$$

azaz:

$$r > q.$$

Végül, ha $v_a + v_b = qp + p$, azaz, ha $n = 0$, akkor:

$$\frac{v_a}{v_b} = \frac{v_a - n}{v_b - n};$$

behelyettesítve (7) szerint:

$$\frac{v_a}{v_b} = \frac{qp}{p},$$

vagyis:

$$r = q.$$

De mivel $qp + p = m_a + m_b$, a fenti (4) és (5) szerint behelyettesítve azt kapjuk, hogy:

$$\text{ha } \Sigma v = \Sigma m, \quad \text{akkor: } r = q;$$
$$\text{ha } \Sigma v > \Sigma m, \quad \text{akkor: } r < q;$$
$$\text{ha } \Sigma v < \Sigma m, \quad \text{akkor: } r > q.$$

Azt mondhatjuk tehát, hogy – minden mást egyenlőnek véve –, ahhoz, hogy a profit többlete a fejlődő országok cserearányaiban kiegyenlítse a bérek okozta hátrányt, az szükséges, hogy profitrátájuk az átlagos rátának és egy olyan koefficiensnek a szorzata legyen, amely nagyobb 1-nél és fordítottan arányos a $\Sigma m/\Sigma v$ átlagos értéktöbbletrátával. Ha az átlagos értéktöbbletráta 1-gyel egyenlő, a profitráták arányának meg kell egyeznie a bérráták arányával. És ha az átlagos értéktöbbletráta 1-nél kisebb, a profitráták arányának nagyobbnak kell lennie a bérráták arányánál.

Mivel a gyakorlatban az átlagos értéktöbbletráta nem nagyobb 1-nél, ahhoz, hogy a kiegyenlítődés létrejöjjön, az kellene, hogy az alacsony béreket fizető ország profitrátája arányban legyen a magas béreket fizető ország profitrátájával, *legalább* annyira, amennyire a magas bérráta arányban van az alacsony bérrátával.

Amikor a bérráták különbségére gondolunk a jelenkori világban, azonnal látható, hogy illuzórikus olyan kiegyenlítődésre számítunk, amely az elmaradott országok pozitív profitráta-különbségén alapszik, még ha feltételezzük is, hogy e különbség létezik.

Az előző részben bemutatott példánkban, ahol *A* bérei feltételezésünk szerint ötször magasabbak *B* béreinél, egyenlő szerves összetétel mellett ahhoz, hogy a termelési árak ugyanolyan nagyságúak maradjanak, mint azonos bérráták és profitráták esetében lennének, az kellene, hogy *B* profitrátája ötször akkora legyen, mint *A* profitrátája. Vagyis:

Egyenlő bér és profitráták

Ország	K egész lekötött tőke	c állandó tőke felhasznált része	v változó tőke	m érték-többlet	W érték	R termelési költség	p' profitráta	P profit	L termelési ár
					c + v + m	c + v	$\frac{m}{K}$	p'K	R + P
A	240	50	60	60	170	110	25%	60	170
B	240	50	60	60	170	110		60	170
	480	100	120	120	340	220		120	340

Eltérő bér és profitráták

Ország	K	c	v	m	W	R	p'	P	L
A	240	50	100	20	170	150	8 1/3%	20	170
B	240	50	20	100	170	70	41 2/3%	100	170
	480	100	120	120	340	220		120	340

És ezek még igen mérsékelt paraméterek. Az *A*-ban fizetett bérek nagysága csak otszorose a *B*-ben fizetett bérekének. Ha tízszer magasabbak lennének, amint az a valóságban gyakran előfordul, akkor ahhoz, hogy a kiegyenlítődés létrejojjon, az kellene, hogy *B* profitrátája még irreálisabb nagyságot érjen el.

3. fejezet

A BÉR

I. A bér és az értéktörvény

1- A klasszikus álláspont

Az előző két fejezetben, az egyensúlyi árak képződésének tanulmányozása során – az elsőben nemzeti, a másodikban pedig nemzetkozi szinten – rámutattunk arra, hogy a bérek és a relatív árak osszefuggésében nem a bérek változnak az árak fuggvényében, hanem az árak a bérek fuggvényében. Mégis, ha a bér a rendszertől fuggetlen változó, melyek elsődleges meghatározói? Hol van a helye nemcsak egy zárt rendszer gazdasági tényezőinek osszességéhez képest, és a rendszer fejlődésében? Eddig ezt a kérdést toredékként és fejtegetéseinktől fuggően kezeltuk. Itt az ideje, hogy rendszeresebben foglalkozzunk a problémával.

Amikor Adam Smith a bért a munka áraként értelmezte, osszetévesztette az áruban lévő munkamennyiséget azzal a munkamennyiséggel, amelyet ez az áru megvásárolni képes. Ricardo keményen kijavítja. Lényegében azt mondja, ez a konfúzió lényegtelen lehetne, ha a két nagyság egyenlő lenne. De nem ez a helyzet. És nemcsak hogy nem egyenlőek, de változásaik egymástól fuggetlenek. Tegyük fel – mondja –, hogy valamilyen oknál fogva (rossz termés, termőfoldek kimerulése stb.) az élelmiszerek értéke megkétszereződik. Mondhatjuk-e ekkor, hogy kétszer annyi munkáért lesznek cserélhetőek, azaz hogy a reálbérek felére csokkennek akkor, amikor azokat csokkenthetetlennek tételezzuk fel?

„Vagyis az ilyen esetben az élelmiszerek és szukségleti cikkek értéke 100%-kal emelkedett, ha az előállításukhoz szukséges munka *mennyiségével* mértunk, viszont alig nőtt valamelyest, ha az a munkamennyiség szolgált mértékul, amelyért *elcserélhetők*."[18]

Ha azonban a bér a munka ára, ha a munka ugyanolyan áru, mint bármi más és ha – mint Ricardo állítja – az áruban levő munkamennyiség nem azonos azzal a munkamennyiséggel, amelyet ez az áru megvásárolni képes, akkor megsértjük az egyenértékű csere elvét, és így a profit kizárólag e megsértés eredménye, azaz egyszerűen csalás.[19] Amikor Adam Smith az adott áruban rejlő munkamennyiséget azonosította azzal a munkamennyiséggel, amelyet az megvásárolni képes, megmentette az egyenlőség elvét, de elsikkasztotta a profitot. Ricardo helyesen mutatott rá, hogy az a munkamennyiség, amelyet egy áru képes megvásárolni, nagyobb, mint az a munkamennyiség, amely előállításához szükséges, és ebből következtetett arra, hogy ez a különbség a profit; ugyanakkor ezzel az okoskodással megdöntötte az egyenlőség szabályát, anélkül, hogy magyarázatot adott volna erre a kivételre.

Ezen alapult Robert Owen és a saint-simonisták társadalompolitikája, amely utópikus kritika volt annyiban, hogy a termelési mód megváltoztatása nélkül akarta megszüntetni a profitot; ez megkönnyítette a kritikusok helyzetét, mert nemcsak az utópizmust, hanem magát Ricardót is cáfolni tudták azzal, hogy rámutattak, milyen téves megállapításokhoz vezethet a munkaértékelmélet.

Másfelől, nem tartott sokáig, amíg ugyanezek a kritikusok megtalálták a ricardói okoskodás hiányosságát. Ha a munka értéke a természetes bér, azaz egy bizonyos mennyiségű áru, s ha minden áru értéke azonos az előállításához szükséges munka mennyiségével, akkor ebből az következik, hogy a munka saját értékét méri, és azonosság áll fenn a meghatározó és a meghatározott között.

2- A marxi álláspont

Marxot kellett megvárni ahhoz, hogy ez a kör feloldható legyen. Minden áru ára tendenciaszerűen – mondotta Marx – közelít az áru értékéhez.[20] A szabály alól a bér sem kivétel. Azonban az az áru, amelyet a bér megvásárol, nem a munka, hanem a munkás munkaereje. A munka – a közös nevező és minden áru értékének mérője – maga nem áru, és következésképpen nincs értéke. Az, ami kapitalista termelési viszonyok között áruvá válik, amit eladnak és amit vesznek, bizonyos értelemben maga az ember, annak életereje, felhalmozott energiája, amely képessé teszi, hogy bizonyos időn át dolgozzon: az ember munkaereje.

Ennek az erőnek a fenntartásához szükséges bizonyos mennyiségű létfenntartási cikk, amelynek egy részét a természet ingyen adja, másik részét pedig emberi munka állítja elő. Tehát a munkaerő értéke egyenlő a létfenntartási cikkek előállításához szükséges munka mennyiségével. Nincs kör. A munka nem saját értékét méri, hanem a munkaerőét.

Az előbbi kijelentés nem mesterkélt elemzés eredménye, mivel a két mennyiség nem egyenlő. Az a munkaidő, amelyet egy ember teljesíteni képes, általában hosszabb, mint az az idő, amelyet ama létfenntartási cikkek előállítására kell fordítani, amelyekre szüksége van az embernek ahhoz, hogy munkáját el tudja végezni. A különbség adja a profit forrását.

Tehát, a tőkés – normális körülmények között – nem értéke alatt veszi meg a munkaerőt, és a profit sem egyszerűen lopás. A munkaerőt valódi értékén megvásárolva realizál profitot. Ennek oka, hogy valamennyi áru közül a munkaerő az egyetlen olyan áru, amely elhasználódása folyamán saját előállítási költségénél nagyobb értéket hoz létre. A munkaerő *értéktöbbletet* termel. A munkás bizonyos fokig úgy működik, mint

egy elektromos telep, amelyet feltoltenek és kimerítenek. Azonban, ellentétben az elektromos teleppel, amely kevesebb elektromos áramot ad le, mint amennyi feltöltéséhez szukséges, a munkás kifáradása során tobb munkát nyújt, mint amennyi ahhoz kellett, hogy munkaképes legyen. Amikor egy autó akkumulátorát feltöltjük, a garázsmesternek nem azt az árammennyiséget fizetjük meg, amelyet az akkumulátor majd lead, hanem azt, amelyet ő a feltoltéshez felhasznált; ugyanígy, amikor egy munkást felfogadunk, nem azt a munkát fizetjük meg, amelyet elvégeztethetünk vele, hanem azt, amely ahhoz volt szükséges, hogy erejét megtermelje, regenerálja izmait, szöveteit, idegeit. Éppen úgy, mint más áruk esetében, a munkaerő értéke független használati értékétől. Azonban érték és használati érték összehasonlíthatatlan fogalmak, s egyetlen más áru sem képes profitot termelni. Mivel a munkaerő az egyetlen olyan áru, amelynek használati értéke abban áll, hogy új értéket hoz létre, az előállítási költség és az elhasználódása során létrejött eredmény összehasonlíthatóvá válik; a kettő különbsége a profit.

Fölösleges lenne megkérdezni, hogy ez miért van így. Ha nem így lenne, ha az embernek annyi árura lenne szüksége a megélhetéshez, amennyit munkájával elő tud állítani, akkor az ember nem lenne kizsákmányolható, nem lett volna sem profit, sem bérmunka, sem kapitalista viszonyok, sőt felhalmozás és gazdasági fejlődés sem. Maga az a tény, hogy e dolgok bármelyike létezik, azt bizonyítja, hogy valóban így van.

3- A munkaerő-áru sajátosságai

Azonban van itt egy csapda, amelytől óvakodni kell. Valójában, minden analógia ellenére, a munkaerő nem ugyanolyan áru, mint a többi. Minden más áru előállításához vagy kizárólag munka, vagy munka és nyersanyag kell. A munkaerő az egyetlen áru, amelynek előállításához *csak* nyersanyag szükséges, s amikor munkában kifejezett értékéről beszélünk, akkor az adott nyersanyagokban megtestesülő munkát értjük. Ebből kovetkezik, hogy minden áru értéke függ az adott iparág termelékenységétől; a munkaerő értéke bizonyos más iparágak termelékenységétől függ, nevezetesen azon iparágakétól, amelyek alapanyagait biztosítják, és semmi köze annak az ágazatnak a termelékenységéhez, ahol a munkaerőt magát elfogyasztják. Semmilyen más áru esetében sem lehet az értéket strukturális módon összekapcsolni más áruk mennyiségével. *A priori* nem mondhatjuk azt, hogy egy gépkocsi egyenértékű bizonyos mennyiségű acéllal, még kevésbé, hogy bizonyos mennyiségű szovettel vagy hússal. Mivel a gépkocsi előállításához anyagon kívül munka kell, az egyenlőség a vonatkozó termelékenységek variációinak függvénye. Valamennyi áru kozul csak a munkaerő kapcsolódik mélyen és szorosan egy bizonyos használati érték-mennyiséghez, illetve bizonyos javakhoz. Ennek oka az, hogy a munkaerő megtermeléséhez *csak* használati értékek kellenek, és nem közvetlen munka.

Egy olyan világban, amely azzal, hogy könyveléséből általánosan kiiktatta a használati értéket, mindent konvencionálissá és elvonttá tett; amelyben a vállalkozót ma ezer televízióból álló raktárkészletével szegényebbnek tartják, mint tegnap az otszázas készlettel, csak azért, mert ebben az ágazatban a termelékenység több, mint kétszeresére emelkedett s az ár tobb mint felére csökkent, vagy esetleg azért, mert egy igen fontos adót eltoroltek; egy olyan világban, amelyben néhány ezer ügynök azzal, hogy a tőzsdén papírdarabokat ad át egymásnak, néhány hónap alatt 300-ról 600 dollárra emeli az IBM-részvényeket, holott ez idő alatt az IBM távolról sem kétszerezte meg tőkéjét; ott, ahol ezek az ügynökök ezzel elérik azt, hogy több százezer részvényes meg van győződve

és bankárait, hitelezőit és ügyvédjeit is meggyőzi arról, hogy tobb millió dollár nyereségre tett szert anélkül, hogy bármit tett, vagy legalább a részvényeit kicserélte volna, és ugyanakkor senki sem veszített egy garast sem – e világban az egyetlen dolog, amely megőrzi kapcsolatait a valósággal és így kozvetítheti változásait és felmutatja e látszatrendszer egy konkrét elemének problémáit: ez a bér.[21]

II. A bér és meghatározói

1- Pszichológiai vagy történelmi bér?

A munkaerő csak kozvetve egyenlő meghatározott munkamennyiséggel. A munkaerő, kozvetlenül és *a priori,* bizonyos mennyiségű javakkal egyenlő. Ez az egyenlőség megváltoztathatatlan, amennyiben az egyenlőség fuggetlen a technika differenciált fejlődésétől és e javak értékétől vagy saját termelési árától. Ahhoz, hogy változzon, magának az embernek, az életszínvonalának kell változnia. Ez a változás lassú folyamat, éppen olyan lassú, mint az ember mindennapi szukségleteit meghatározó társadalmi és kulturális kornyezet fejlődése.

A klasszikusok, annak ellenére, hogy időnként toredékesen és elszigetelten említést tesznek a történelmi tényezőről, általában csak a munkás szukségleteinek biológiai dimenzióit veszik figyelembe. Ilyen vonatkozásban a munkaerő értéke (és kundulásként a bér) elsődlegesen adott, s ennek alapján határozták meg az egész termelést és annak elosztási és ármechanizmusát.[22]

Ezzel szemben Marx világosan bevezette a történelmi elemet:

„. . . Másrészt az úgynevezett elengedhetetlen szukségletek terjedelme, valamint kielégítésuk módja maga is történelmi termék, s ezért nagy részben fugg az ország kulturális fokától, tobbek kozott lényegesen attól is, hogy milyen feltételek kozott, s ezért milyen szokásokkal és életigényekkel alakult ki a szabad munkások osztálya. Ellentétben tehát a tobbi áruval, a munkaerő értékmeghatározása egy történelmi és erkolcsi elemet is tartalmaz. De meghatározott országban és korban, egy meghatározott időszakban a szukséges létfenntartási eszkozok átlagos kore adott."[23]

Attól a perctől kezdve, hogy a munkaerő értékébe bevonjuk az „erkolcsi és történelmi elemet", a gazdasági modell koordinátái befolyással vannak a bérre, mivel ezek maguk alkotják az erkolcsi és történelmi tényező alapját. Első látásra azt mondhatjuk tehát, hogy Marxnál a bér már nem annyira adottság, mint a klasszikusoknál, és nem egészen világos, hogyan lehet továbbra is a rendszertől fuggetlen változó. A bérszínvonal meghatározza a profitot, de ez utóbbi, a felhalmozás kovetkeztében, fejleszti a technikát és noveli a termelékenységet, ami fokozatosan megteremti a történelmi és társadalmi feltételeket az ember átalakulásához és szukségleteinek novekedéséhez; ez azután az emberi munkaerő értékének emelkedését és kovetkezésképpen a bér emelkedését vonja maga után.

Itt azonban nem a neoklasszikusoknál megtalálható interdependenciáról van szó. A bér továbbra is meghatározza a relatív árakat, a relatív áraknak pedig nincs hatásuk az egyensúlyi bérre. Hiszen „egy adott országban és adott korszakban a létfenntartási eszkozok szukséges mértéke is adott."

Ezért egyes marxistak okfejtése – akik a bért a termelékenységhez kapcsolják – szemben áll Marx gondolatmenetével. Ez az okfejtés a kovetkező: az egész világon a „szukséges munkaidő" $\underline{x}$[24] Minél inkább nő a termelékenység, annál nagyobb az $\underline{x}$ által

előállított javak (fogyasztói kosár) mennyisége. Ebből következően a reálbér – amennyiben igazodik a „szükséges időhöz" – növekvő és arányos függvénye a termelékenységnek.

Ennél mi sem tévesebb. A munkaerő értékét első okozati viszonyban nem egy bizonyos számú óra (idő) határozza meg, hanem a javak bizonyos együttese. Közvetlenül a termelékenység növekedése nem növeli a fogyasztói kosár tartalmát, de csökkenti az előállításához szükséges időt. Közvetett módon a kosár tartalma bővül, hosszú távon növekszik a mennyiség. Ehhez hozzájárul a szakszervezeti harcok, tüntetések hatása. Azonban a termelékenység növekedésének közvetlen következménye az értéktöbblet-növekedés, nem pedig a bér növekedése. A munkaerő értéke csak akkor változik, amikor a termelékenység mennyiségi változásai kellően felhalmozódtak ahhoz, hogy minőségi változásba csaphassanak át, más szóval, amikor a növekedés kellően erős és hosszantartó ahhoz, hogy megváltoztassa a társadalom, következésképpen az ember életstílusát, úgyszólván biológiai adottságait. Itt dialektikus kölcsönhatásról van szó.

2- Piaci munkabér és egyensúlyi bér. A meghatározás mechanizmusai

A marxi álláspont, amely tételünk alapját képezi, alapvetően különbözik a klasszikusokétól, de mindkettő homlokegyenest szemben áll mind a marginalista pozícióval – amely szerint az áruk ára határozza meg a termelési tényezők értékét –, mind pedig a neoklasszikus állásponttal, amely szerint a kettő között kölcsönös függés áll fenn.

A klasszikusok számára a dolgok világosak voltak: rövid távon a kereslet-kínálat törvénye határozta meg a munka árát, mint minden más áruét. Ez volt a piaci bér. Hosszú távon ez a bér tendenciaszerűen az egyensúlyi bérhez igazodott, ami megegyezett a „munka" értékével, azaz azoknak az áruknak az értékével, amelyre a munkásnak saját létfenntartásához és önmaga újratermeléséhez van szüksége. De míg valamennyi árunál úgy történt a kiegyensúlyozás, hogy a gazdasági tényezőket az egyik gazdasági ágból a másikba helyezték át és az egyensúly akkor állt be, amikor a transzferek leálltak, addig a munka-áru esetében a kiegyensúlyozás a demográfiai fluktuáció útján történt, s az egyensúly akkor állt be, amikor a munkáslakosság már nem változott, mivel pont annyival rendelkezett, ami ahhoz volt elegendő, hogy megéljen és ugyanolyan szinten termelje újra önmagát; ez egyben az az időpont volt, amikor a munka kínálata és kereslete kiegyenlítette egymást. Ha tehát a gazdasági paraméterek befolyásolták a piaci bért, az egyensúlyi bér ezzel szemben nem csökkenthető, mivel kifejezetten biológiai tényezőkön alapul; így közötte, valamint a gazdasági tényezők között a közvetlen jövőben sem függés, sem kölcsönös függés, hosszabb idő alatt pedig semmiféle kölcsönhatás vagy kapcsolat sem állhatott fenn. Mint már az előző fejezetben mondottuk, a klasszikus tézist bizonyította egy hosszú, múltbéli és változásmentes időszak, valamint az, hogy a bért a fiziológiai létfenntartáshoz szükséges szinten tartották. A XVIII. századig – ha eltekintünk a rövid ideig tartó fluktuációktól és a demográfiai egyensúly megbomlásától a XIV. századi pestisjárvány után –, a reálbér gyakorlatilag sem időben, sem térben nem változott, legalábbis azokban az országokban nem, amelyekre a korszak tudományos vizsgálata kiterjedhetett.

Egyébként e modell szerint térbelileg a reálbér csak a klíma különbözőségének mértékében változhatott; ez határozta meg az egyes országokban a munkás létminimumát, az őt körülvevő természet mostohaságának megfelelően. Időben pedig csak olyan biológiai mutáció következtében módosulhatott, amely az ember megélhetési küszöbét

módosította, vagy esetleg az egész Földre kiterjedő klímaváltozás esetén. Az egyensúlyi bér tehát egy természeti törvény következménye volt, és a gazdasági paraméterek egyáltalán nem befolyásolták nagyságát, sem közvetlenül, sem pedig közvetetten, valamely „erkölcsi és történelmi elem" közvetítésével, amely éppen e paraméterek időbeli fejlődése által meghatározott.

Közvetlenül tekintve, e meghatározottság kizárt volt, mivel, mint már mondottuk, a munkaadó nem a munkaerő teljesítményét fizeti meg, hanem annak költségét, éppen úgy, ahogyan minden más áru esetében: a vásárló nem az áruból eredő élvezetet fizeti meg, hanem a költségét – a belső ár, az érték vagy az előállítás egyensúlyi ára értelmében.

Közvetetten, a gazdasági tényezők hatása ugyancsak kizárt volt, mert – még ha feltételezzük is, hogy bizonyos pszichológiai és történelmi szükségletek ugyanolyan demográfiai mechanizmust váltanak ki, mint amelyek kifejezetten fiziológiai szükségletté válnak, mivel az ember a természet és társadalom terméke – ezen új szükségletek létrejötte előfeltételezi, hogy a munkásosztály egy bizonyos ideig fogyasztója az említett javaknak és szolgáltatásoknak. Arra lenne tehát szükség, hogy kezdetben (piaci) bértöbbletet fizessenek, amely hosszú időn át – annyi ideig, ami ahhoz szükséges, hogy az ember létminimumát megváltoztassa – egyensúlyi bérré alakulna. Azonban tökéletes konkurrencia, s minden szakszervezeti és politikai akció és monopólium kizárása esetén, legyen az a munkások vagy munkaadók monopóliuma, semmiféle piaci bértöbblet sem lehetett eléggé általános és hosszantartó ahhoz, hogy a létminimumot – és ennélfogva az egyensúlyi bért – erre a szintre emelje, a piaci bértobblet létminimumra történő szükségszerű visszaesése helyett.

A tökéletes konkurrencia viszonyai között nem képzelhető el olyan gazdasági tény, amely ilyen tartós bértöbbletet eredményezne. Bértöbbletet csak a kereslet-kínálat egyensúlyának időszakos megbomlása eredményezhet, ami egycsapásra olyan *par excellence* gazdasági faktorként jelentkezik, amely igazán képes elszakítani a bért a létminimumtól –, ilyen pl. a technikai haladás és a termelékenység növekedése. Ugyanakkor e faktorok nemcsak hogy nem fejthetnek ki ilyen hatást, de általában véve ellentétesek, mivel csökkentik a munka iránti keresletet, ahelyett, hogy növelnék azt. Ha egy *helyi* technikai fejlődés – a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének alapján – néhány vállalat számára hosszabb vagy rövidebb ideig termelékenység-különbözetet biztosít, az ebből eredő többletjövedelem csak egyszerű *lehetőség* a bérek emelésére. Ha a dolgozók szabad versenyét nem zavarja meg szakszervezeti vagy politikai beavatkozás, ez a lehetőség semmiképpen sem alakulhat valósággá, mivel az értéktörvény és a munkaszerződés logikája szerint a többletprofit a munkáltatót illeti, és a béreket nem kell megváltoztatni. Ha a munkáltató megfizette a munkaerő pillanatnyi értékét, akkor ezzel szemben nincs kötelezettsége, és kizsákmányolásának eredményéhez senkinek semmi köze. E különbségnek éppen ez az értelmezése utalja a béreket a fix, a profitot pedig a változó jövedelmek körébe.

Valójában, az árugazdaság törvényeinek nézőpontjából nem látható, hogy hosszú távon mi bonthatná meg a kereslet-kínálat egyensúlyát oly módon, hogy a piaci bértöbblet a szokások és hagyományok felhalmozása révén új életmód kialakulásához vezet, hogy emelkedik maga a munkaerő értéke, ami egymagában konszolidálhatná a bértöbbletet, egyensúlyi bérré alakítva azt.

A történelem folyamán csak egyszer találkozunk ilyen jelenséggel, amely tartósan megbontja egy zárt rendszer egyensúlyát. Ez az 1349-es pestisjárványt követő időszak.

Úgy tűnik, ebben az időszakban komoly munkaerőhiány mutatkozott, amelynek következtében a szabad munkások bére soha nem látott szintre emelkedett. Ez az egyensúlytalanság Angliában a XV. század végéig tartott; közben súlyosbította a helyzetet a „rózsák háborúja" és az a tény, hogy ebben az időben a virágzó kereskedelem és a születő manufaktúra egyetlen munkaerőforrását a feudális nagybirtokról elszokott parasztok jelentették.

Így az állam kénytelen volt drákói rendszabályokat hozni a bérek emelése ellen. 1351-ben „a király, a prelátusok, nemesek és mások tanácsára létrehozta a 'dolgozók statútumát', amely elrendelte, hogy minden hatvan év alatti nő és férfi, legyen az jobbágy vagy szabad, ha nincs alkalmazásban vagy nem rendelkezik birtokkal, köteles szolgálni minden személyt, aki ezt megkívánja, és nem kaphat több bért, mint amennyit 1346 előtt, vagy az előző 5–6 évben; ellenkező esetben bebortonzéssel buntethető; a munkaadók, ha tobbet fizetnek, ugyancsak büntethetők."[25]

1388-ban „a parlament elrendelte, hogy a szolgálók csak uruk ügyeiben utazhatnak, különben még zarándokolni sem mehetnek lelki üdvükért... Azok a fiúk és lányok, akiket 12 éves korukig szolgálóként alkalmaznak, életük végéig nem változtathatnak foglalkozást."[26]

Azonban ezek az intézkedések nem voltak elegendők, és az angol kormány úgy dontott, hogy gyokerestől tépi ki a bajt. 1363-ban elfogadtak egy törvényt, amely előírta, hogy „a szolgálók, éppúgy, mint a nemesemberek, kereskedők és iparosok ..., napjában csak egy hús- vagy halételt fogyaszthatnak, a többi étkezéskor meg kell elégedniük tejjel, vajjal, sajttal és más hasonló élelmiszerekkel."[27]

Ezek az előírások egyrészt azt mutatják, hogy a XIV. században az angol dolgozók életszínvonala meglepően magas volt, másrészt pedig azt, hogy e kor angol törvényhozói, amikor kozvetlenul a bérből élők életmódját támadták, bebizonyították, hogy jobban ismerik a bér meghatározásának mechanizmusát, mint némelyik XIX. és XX. századi kozgazdász; továbbá tokéletesen tisztában voltak annak veszélyével, hogy a korulmények nyomására adott bértöbblet idővel egyensúlyi bérré alakul át.

Azonban, folytatja Thornton, a bérek tovább emelkedtek, és olyan luxust tettek lehetővé a munkásosztály számára, ami megbotránkoztatta a parlamentet, amely úgy dontott, hogy a fényűzés elleni torvénnyel nyomja el azt. Az 1463-as statútum előírta, hogy a mezőgazdasági munkások csak olyan szovetbe oltozhetnek, amelynek yardja nem haladja meg a két shillinget, vagy csak olyan harisnyát hordhatnak, amelynek párja nem drágább, mint 14 penny, s nem hordhattak ezüsttel díszített lábszárvédőt.[28]

Végül a XV. század végén a helyzet megfordult, és a fényűzési törvényeket a szegénytorvények váltották fel, ami azt bizonyítja, hogy a véletlen folytán kialakult többletbér még hosszú idő alatt is nehezen válik egyensúlyi bérré – abban az értelemben, hogy módosítja az ember alapvető szükségleteit –, ha nem „védik" intézményes tényezőkkel.

Így a klasszikus modellben a reálbérek hosszú távon változtathatatlanok; a monetáris bérek két ágazat termelékenységétől, a létfenntartási javakat előállító ágazat, illetve az arany- vagy ezüstbányák termelékenységétől függtek. Ez úgyszólván ultraklasszikus modell, amely megfelel például Jacques Necker fentebb idézett megfogalmazásának.

Fejlődésüknek megfelelően és az absztrakció alacsonyabb fokán, olyan szerzők, mint A. Smith, Sismondi, J. B. Say és mások elismerték – mint ezt már jeleztük az előző fejezetben –, hogy egy munkás szükségletei nem annyira merevek, mint a megélhetését és biológiai újratermelését biztosító javak bizonyos mennyisége. Maga Ricardo elismerte

az *általános* bérszínvonal változásának lehetőségét, mivel e változások kapcsán tanulmányozza a *Principles* 4. részében a munka értékének egyensúlyi árrá való átalakulását. Ennek az ellentmondásnak az a magyarázata, hogy – mint már ugyancsak említettük az előző fejezetben –, egy bizonyos ideje történelmileg immár elavultnak számított, hogy a bérek ezer éve a létminimumon stagnáltak, ám az objektív realitás és az ideológiai felépítmény időbeli eltolódása miatt e szerzők erre éppen csak kezdtek ráébredni.

Marx akkor dolgozta ki elméletét, amikor a változás már a végéhez kozeledett. A politikai gazdaságtan által hagyományosan vizsgált európai országok kozül immár jelentősen kiemelkedett Anglia; már jó ideje úgy tartották, hogy az Egyesült Államokban a bérek jóval fölötte vannak az angol béreknek, és az „egzotikus" országok egyre inkább felkeltették a tudomány érdeklődését. Ekkor világossá vált, hogy néhol „erkölcsi" bér lépett a fiziológiai bér helyébe, és hogy ez a bér, amely jóval fölotte volt a létminimumnak, nem egy időszakos egyensúlymegbomlás eredménye, hanem *normális* bér, amelyet valamennyi fél elfogad, és amelynek alapján a gazdaság zokkenőmentesen működik.

Mivel az emberi élet természeti adottságaiban semmi sem változott és maga az ember sem változott, eltekintve gazdasági és társadalmi fejlődésétől, arra a következtetésre kellett jutni, hogy a bér megszűnt elsődleges adottság lenni, amint azt a klasszikusok feltételezték. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a bér a továbbiakban már nem a rendszer független változója. Immár csak a bér-ár-fuggvény, nem pedig a globális társadalmi-gazdasági fuggvény időbeli folyamatának független változója.

3- Egyensúlyi bér és a munkaerő értéke

E perctől kezdve a problémák komplexebbé válnak, és számos kérdés merül föl. Vajon a munkaerő egyensúlyi ára mindig és mindenutt megegyezik-e a munkaerő értékével, vagy pedig egyes országokban ez az ár állandóan folotte van az értéknek, és így a bér végül tartalmazza az értéktöbblet egy részét? Más szóval, az egyes országokban fizetett magasabb bérek a munkaerő magasabb értékét képviselik-e, avagy állandóan tobbletbérként vannak jelen?

Marx e kérdésben szigorúan tartja magát az értéktorvényhez. A munkaerő sem kivétel: egyensúly esetén értékén adják és veszik. Tehát, ha a munkaerő egyensúlyi ára az egyes országokban eltérő, akkor értéke is az. Ez az érték egyenlő „a létfenntartási eszkozök szukséges mértékével", és, mondja Marx, „egy adott országban egy adott időszakban a létfenntartási eszkozok szükséges mértéke is adott". Kovetkezésképpen a „történelmi és morális elemnek" a létfenntartási eszkozok fogalmába való bevezetése nem mond ellent a bér biológiai alapjának, hanem kibővíti azt egy új dimenzió mellérendelésével. Ennek így kellett lennie, mivel a marxizmus számára az ember társadalmi lény, ami azt jelenti, hogy biológiai helyzetét nem lehet társadalmi helyzetétől függetlenül felfogni.

Marx idejében, a világ különböző „ismert" országaiban a bérkulonbségek még igen korlátozottak voltak, és azt lehet mondani, hogy e korlátok kozott még konnyen feltételezhető volt a „létminimum" megfelelő rugalmassága. Ám mondhatjuk-e még ma is azt, hogy ebbe a rugalmasságba belefér az Egyesült Államok-beli és a kongói bérek skálája? Más szóval, állíthatjuk-e, hogy az amerikai bér egyensúlya e pillanatban demográfiai egyensúly, éppen úgy, mint a kongói béré? Mondhatjuk-e azt, hogy a jelenlegi amerikai bér nem csökkenthető olyan értelemben, hogy egy esetleges csökkentés a

munkáslakosság csökkenését eredményezné, és a kereslet-kínálat olyan egyensúlytalanságához vezetne, amely visszaállítaná a jelenlegi bért?

Őszintén szólva, nem vagyunk túlzottan biztosak a kérdésre adandó válaszban. Mindazonáltal úgy látuk, hogy itt olyan tételről van szó, amely tézisünk perifériáján helyezkedik el: ha az amerikai bér permanens többletbér, akkor ebből az következik, hogy ebben az országban a munkapiacon a kereslet-kínálat nem az értéktörvény egyszerű működése útján kerül egyensúlyba, hanem más tényezők hatására; e tényezők politikai vagy szakszervezeti természetűek. Bármilyen eredetű legyen is ez a többletbér, az a tény, hogy gazdaságon kívüli tényező biztosítja fennmaradását, elegendő lenne fő érvunk bizonyításához, nevezetesen, hogy e bérkülönbségek intézményi eredetűek.

Ezért tehát inkább az ellenkező tézist – Marxét – vizsgáljuk meg és ebben mélyedünk el, annak ellenére, hogy ennek történelmi túlhaladottsága valószínű. Hiszen ha az egyensúlyi bér továbbra is a munkaerő értékét képviseli, és ha ez az érték a gazdasági fejlődés növekvő függvénye, ez megengedi, hogy kételkedjunk saját „intézményi" minősítésünkben, de legalábbis a bér független változóként történő kezelésében.

4- A munkaerő értékének erkolcsi eleme

A probléma komplexebb, mint amilyennek első látásra tűnik. A jelenlegi kapitalista államok többségében természetesen szó sem lehet arról, hogy az értéktörvény korlátlanul érvényesüljön a munkaerő esetében, mert a törvény garantál egy szakmakozi minimumbért. De működhet-e korlátokon belul? Általában hajlanak a negatív válaszra, mivel a szakszervezeti harc és az állam kozvetlen vagy kozvetett beavatkozása ma a kapitalista társadalmaktól elválaszthatatlan tényező.

Azonban ez a válasz túlzás lenne, mivel biztos, hogy nem e tényezők határozzák meg a bérarányok különbségét például az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kozott, annak ellenére, hogy ez utóbbiban e tényezők legalább olyan – ha nem nagyobb – intenzitással hatnak a béremelés irányába, mint az Egyesult Államokban. El kell tehát ismerni, hogy e tényezők egy bizonyos, előre meghatározott egyensúlyi pont alapján hatnak, s ha ettől elvonatkoztatunk és e tényezőket mindenhol azonosaknak vesszuk, akkor is komoly szintkulonbségek maradnak, amelyeket végül nem lehet mással magyarázni, mint a munkaerő *helyi* értékének különbségeivel.

De hogyan fogjuk fel e kulonbségeket? Lehetséges-e kizárólag fiziológiai értelemben felfogni ezeket azzal egyutt, hogy kiegészítjuk e fogalmat egy történelmi és pszichológiai dimenzióval? Mondhatjuk-e más szóval azt, hogy egy bizonyos életszínvonalhoz való hosszú alkalmazkodás annyira megváltoztatta az amerikai munkás szukségleteit, hogy képtelen megélni, ha nem fogyaszt háromszor vagy négyszer annyit, mint amennyi az angol munkásnak elegendő a megfelelő megélhetéshez és ahhoz, hogy önmagát tetszés szerint újratermelje?

Nem hisszuk, hogy ez ilyen egyszerű lenne. E teruleten természetesen óriási egyéni különbségek vannak. Vannak emberek, akik, ha nem áll módjukban a reggeli tejeskávét ágyban fogyasztani, ebbe belehalnak, míg vannak, akik egyik napról a másikra a legelemibb dolgokat vonják meg maguktól, és minden nehézség nélkül hozzászoknak új helyzetükhoz. Mindemellett nem hisszük, hogy általában véve az amerikai munkás pszichológiai vagy fiziológiai *lét*szükségleteinek osszessége annyival magasabb lenne, mint az angol munkásé, amennyivel jelenlegi bérük eltér egymástól.

Azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy egy bizonyos határon túl nem a fogyasztott mennyiségeket, hanem magát a fogyasztás típusát kell megváltoztatni. Az élelmiszer-, öltözködés- és lakás-gazdaságban vannak diszkontinuitási küszöbök. Ha valamilyen irányban tovább akarunk lépni, akkor teljes mértékben meg kell változtatni az élelmezés, az öltözködés és a lakás típusát. Például az egyéni „cottage"-ról át kell térni a lakótelepre, a lakótelepről a nyomortelepre. Ugyanakkor, a termelés egy bizonyos fogyasztási modell felé orientált, és ennek az orientációnak megváltoztatása felérne a gazdaság teljes felborításával. Nem hisszük, hogy az amerikai munkás meghalna vagy nem termelné újra magát, ha egy napon lakótelepre vagy esetleg nyomortelepre kényszerülne. Csakhogy az Egyesült Államokban nincs sem elegendő lakótelep, sem elegendő nyomortelep ahhoz, hogy mindenki elférjen. Így tehát az amerikai munkás arra van kárhoztatva, hogy vagy elegáns és kényelmes családi házban lakik, vagy a híd alatt alszik. A lakásra fordított kiadások számukra és összefüggésükben gyakorlatilag csökkenthetetlenek.[29]

Másfelől, amint az 1. fejezetben már jeleztük, bizonyos fogyasztás-típusok kisebb vagy nagyobb mértékben rugalmatlanok. Ilyen a tartós fogyasztási cikkek többsége. Nem lehet minden bérváltozásnál lakást cserélni, még akkor sem, ha végtelen mennyiségben áll rendelkezésére a bérváltozások teljes skálájának megfelelő lakás, de nem lehet bútort sem cserélni – amit gyakran részletre vásárolnak. Az egyetlen fennmaradó lehetőség, hogy az ember a kiadásait jövedelméhez igazítja, azaz az élelmiszereken spórol – ez közvetlenül csökkenthető fogyasztás, azonban rugalmasságának szoros korlátai vannak, amelyeken túl a fizikai egészség károsodik. Így lehetséges, hogy néha egy amerikai rosszul táplált – az újoncok orvosi vizsgálata bizonyítja –, annak ellenére, hogy jövedelme jóval magasabb, mint egy megfelelően táplált európainak.

Azonban ez az egész elemzés még mindig az anyagi szükségleteken belül mozog. Ezeken túl jelentkeznek az „igények", s a munkás *lét*minimumának történelmi fejlődésén túl található a munkaerő árának „erkölcsi" eleme; Marx nem véletlenül használja ezt a két szót az idézett mondatban.

Bár fentebb úgy véltük, hogy semlegesíthetjük a szakszervezeti tényezőt, ha azonos mértékűnek tekintjük az Atlanti-óceán mindkét partján; azonban ennek ellenére sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy e tényező csak akkor tűnik azonosnak, ha a jelenlegi – igen eltérő – arányok mellett fejti ki hatását mindkét helyen, például 3 dollár/óra az Egyesült Államokban és 1 dollár/óra Angliában. Ha ma az Egyesült Államokban valahol úgy adódna, hogy a fehér munkás 1 dolláros órabérét kellene megvédeni vagy felemeltetni, a munkások tárgyalási lehetőségei ebben az adott esetben igen jók lennének, még ha az érdekelt vállalatok emiatt nehéz helyzetben lennének is; ugyanakkor Angliában, ha a legszervezettebb szakszervezet az ugyanebbe a kategóriába tartozó munkásoknak 3 dolláros órabért szeretne kivívni, esélyei igen csekélyek lennének, még abban az esetben is, ha az érdekelt vállalatok bevétele elegendő lenne e bér megfizetéséhez.

Az érdekelt vállalatok rentábilitása, azaz a *közvetlen* gazdasági tényező csak mint külső, az esettől függően kedvező vagy kedvezőtlen körülmény játszik szerepet, de egyáltalán nem meghatározó. Tegyük fel, hogy a francia légitársaság kiemelkedően rentábilis és a léglökéses gépek pilógái sztrájkba lépnek, hogy bérüket havi tízezer frankról tizenegyezerre emeljék; ez igen népszerűtlen lenne, ami komolyan befolyásolná a sztrájk hatékonyságát, annak ellenére, hogy a rentabilitás lehetővé tenné ezt az emelést. Ennek fordítottját láttuk néhány éve, amikor a végsőkig ellenálló kormánnyal

szemben győzött a francia bányászok ügye, mivel az egész francia nép mellettük volt, noha mindenki tisztában volt vele, hogy a bányaipar deficites.

A szakszervezeti tényező hatékonysága, valamint általában a dolgozó és munkaadó között folyó kollektív vagy egyéni tárgyalások kimenetele nagymértékben attól függ, hogy a munkások követelése hogyan viszonyul *ahhoz, amit a társadalom egy adott helyen és időben bérnormának, szerzett jognak elismer*, ami maga is a múlt harcainak és fejlődésének eredménye.

Mint már az 1. fejezetben kifejtettük, vannak erkölcsi kényszerek és létezik a viszonyok bizonyos fokú perszonalizációja – valószínűleg a feudális rendszer örökségeként –, amelyek következtében a munkaszerződés nem kizárólag a kereslet-kínálat eredője, még akkor sem, ha elvonatkoztatunk a szakszervezeti és politikai tényezőktől. Adott országban és időben, a munkások minden egyes faji és etnikai csoportjától függően, eltekintve a szakszervezet és a törvény minden beavatkozásától, van egy alsó határ, amely alá az átlagos munkaadónak nem jutna eszébe lemenni, még akkor sem, ha csőd fenyegetné, és van egy olyan felső határ, amely fölé ugyanez a munkaadó nem menne, inkább bezárná a boltot, még akkor is, ha a piac kivételes körülményei következtében így komoly nyereségtől esne el. Ugyanakkor, egy átlagos francia munkás akkor sem fogadna el túlzottan alacsony bért, ha emiatt segély nélküli munkanélkülivé válna, s elhatározásában mind családja, mind barátai támogatnák; míg ha egy Franciaországban dolgozó algériai ugyanezt a bért elutasítaná, akkor lustának vagy bolondnak titulálnák, és minden anyagi vagy erkölcsi támogatást megvonnának tőle. Függetlenül a piaci helyzettől, vannak teljesen lehetetlen bérek; ezek egyszerűen adott országban és adott történelmi időszakban, a dolgozók adott faji vagy etnikai kategóriájának esetében elképzelhetetlenek.[30]

A munkaerő értéke – ami meghatározását illeti – közvetlenül erkölcsi nagyság; csak közvetetten gazdasági, az erkölcsi-történelmi elem közvetítésén keresztül, amelyet persze végső soron a gazdasági tényező határoz meg.

5- A szakszervezeti tényező mint a béremelés motorja

Fentebb, amikor a klasszikus álláspontot vizsgáltuk, azt mondottuk, hogy az árupiac változásai nem lehetnek közvetlen hatással a munkapiacra, mivel a termékeladás eredményei nem a dolgozót, hanem a vállalkozót érintik. Ha a termékeladás felborítja a munkaerőpiac kereslet-kínálat egyensúlyát, az az effektív vagy piaci bért érinti, nem pedig az egyensúlyi bért, amely a munkaerő értékén alapul. Mivel a munkaerő értékét a klasszikusok rugalmatlannak vették, doktrínájuk keretein belül semmi probléma nem volt. A piac legközelebbi újjászerveződésekor minden rendbe jött, az áruk ára visszatért az egyensúlyi árhoz, és a bérek visszatértek a munkaerő értékének szintjére. Azonban, ha Marxszal egyetértésben feltesszük, hogy a munkaerő eme értéke fejlődhet, akkor *ipso facto* elfogadjuk azt a lehetőséget, hogy egy hosszú ideig alkalmazott piaci bér egyensúlyi bérré válik, tehát hogy a gazdasági tényezők hatnak az egyensúlyi bérre; ha nem is közvetlenül, de legalábbis közvetetten, a „létfenntartási eszközök szükséges mennyiségének" megváltoztatásán keresztül, és minden politikai vagy szakszervezeti esemény nélkül.

De még ha ez igaz lenne is, nem hisszük, hogy meghatározásunkat lényegileg gyengítené, mivel ahhoz, hogy ezt az eredményt érjük el, az kellene, hogy az ember szükségletei megváltozzanak; így véleményünk szerint azt mondhatjuk, hogy a bért *első*

fokon egy gazdaságon kívüli tényező határozza meg, azaz az ember meglevő és mindenkor önálló pszichofiziológiai felépítése.

De nem hisszük, hogy ez igaz lenne. Az ember természetének, létminimumának megváltozása olyan hosszú folyamat, hogy egyetlen piaci egyensúly-megbomlás sem képes azt létrehozni és végigvinni, ha hatásait legalábbis nem *szilárdítják meg* a dolgozók valamilyen kollektív követelésének sikerével és tartósságával. Mindenesetre, a történelemben egyetlen példát sem találunk arra, hogy ez befejezetté vált volna. Pedig a kedvező körülményekben nem volt hiány. A XVIII. század közepétől a XIX. század második harmadáig Anglia teljes gőzzel folytatta ipari forradalmát. A munka termelékenysége ebben az időszakban szédületesen megugrott, különösen a textiliparban, amely a fő exportágazat volt. A korai iparosítás egy „elmaradott" [„sous-développé"] világban Anglia számára gyakorlatilag külkereskedelmi monopóliumot biztosított. Mindamellett, 1750 és 1834 között – a szegénytörvény visszavonásának évéig –, a reálbér alig változott, és ugyanebben az időben érezhetően emelkedett a munkaidő, egészen a tízórás munkanap-törvény elfogadásáig. Az, hogy a munkások gépesített munkát végeztek – ami az egyik legjelentősebb technológiai fejlődés –, ahelyett, hogy a gyári takácsok bérének emelkedését eredményezte volna, a kézzel dolgozó takácsok bérének esését eredményezte, akik így soha nem látott nyomorba kerültek. Marx több helyütt hivatkozik az időszak reálbérromlására: az *Értéktöbblet-elméletek* számadatai szerint a heti bér 1742–52-től 1800–1808-ig 6 shillingről 11-re emelkedett, de ugyanebben az időszakban egy mérő búza ára 30 shilling helyett 86 shilling 8 penny lett, tehát ugyanennek a bérnek a vásárlóereje 102 pint búzáról 60 pintre csokkent. S ha ezek a számok nem hitelt érdemlők, a kortársak becsléseinek olvasásakor az a világos benyomás bontakozik ki, hogy bár az angol reálbér ebben az időszakban nem csökkent, nem is emelkedett jelentősen.

Az angol munkásosztály számára főként a XVIII. század vége és a XIX. század eleje volt keserves időszak, amikor életszínvonala érezhetően visszaesett. A szegénységi adó, ami 1776-ban kb. 1,7 millió font sterling volt, 1801-re 4 millió lett, és 1833-ban elérte a 8 milliót. Mint J. B. Say megállapítja, Nagy-Britannia lakosságának 1/3 része kénytelen volt a közjótékonysági intézményekhez fordulni. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy az első gépesítési hullám 1750 körül béremelkedést idézett elő; úgy, hogy nagyjából 1830 körül érte el az 1750-es szintet. Ez azt bizonyítja, amit fentebb mondottunk, hogy ti. ha szabad verseny esetén, a rendkívüli körülmények következtében, hirtelen megnő a munka iránti kereslet, ez az egyensúlytalanság csak egy ideig tart. Intézményi, politikai vagy szakszervezeti tényezők hiányában az újra-kiegyensúlyozódás igen hamar a korábbi szinten megy végbe.

Ezzel szemben a XIX. század második felében és a XX. század elején, amikor a technológiai fejlődés lelassult és Anglia szupremáciája kezdett megszűnni, a politikai és szakszervezeti tényezők hatására a bérek jelentősen és gyorsan emelkedtek.

Japán példája alapján – iparosodott ország volt, és a második világháború előestéjére sokkal magasabb technológiai szintet ért el, mint az 1840-es évek Angliája, anélkül, hogy a bérek jelentősen elszakadtak volna a fiziológiai létminimumtól, s ahol a bérek csak a második világháború után, az intézményesen megváltoztatott japán politikai élet nyomására kezdtek el fejlődni –, nem feltételezhetjük, hogy a technológiai fejlődés továbbra is esetleges meghatározó marad, de azt kell feltételeznünk, hogy a munkatermelékenység egy bizonyos abszolút szintje szükséges ahhoz, hogy kifejthesse hatásait.

Maga az a tény, hogy azokban az országokban, amelyekben különböző életmódú és szükségletű közösségek élnek együtt, mint például Dél-Afrikában és többé-kevésbé valamennyi volt gyarmaton, ha a törvény nem is tesz megkülönböztetést, akkor is az egyes közösségekre jellemző bérarányok alakulnak ki, és a munkaadók szabad versenye nem tudja egységesíteni a munkapiacot – ami végképp megdönti az érvet, amely szerint kölcsönös függés van a termelő szolgáltatások árai és az áruk árai között; ez azt bizonyítja, hogy a munkaerő értékét és árát első fokon – mindamellett, hogy végső fokon, mint minden más, ez is a társadalom gazdasági alapján nyugszik – gazdaságon kívüli tényezők szabják meg.

Első látásra itt ellentmondás van a között, hogy egy országon belül szelektív bérarányok léteznek, és ama történelmi tény között, hogy a fejlődés elkerülhetetlenül terjed a társadalmi osztályok és rétegek között. Ez az ellentmondás csak látszólagos, mivel kisebb a kölcsönhatás az alapvetően eltérő életszínvonalú faji vagy etnikai csoportok, mint a társadalmi osztályok és rétegek között. Fekete-Afrika második világháború előtti volt gyarmatai jó példái eme elszigeteltségnek. Az elkülönülés itt mélyebb volt, mint ami ma Dél-Afrikában tapasztalható. Nemcsak hogy minden településen volt egy európai és egy afrikai város, gyakran egymástól igen távol, ahová a feketék bizonyos órákban nem léphettek be, de gyakori volt az is, hogy az európaiak sem léphettek bizonyos időszakban a feketék városába, elkülönültek a közintézmények, kávéházak, mozik, éttermek, sőt az európaiak és a feketék számára fenntartott üzletek is. Eltekintve néhány közhasználatú élelmiszertől, a petróleumtól, a gyufától vagy a cipőkrémtől, szinte semmi más nem volt az európai üzletben, ami érdekelte volna a feketéket, és fordítva. Ilyen körülmények között a fejlődés átvitele lehetetlen volt. A két fogyasztási típus különbségének foka folytonosság-hiányhoz vezetett a jólétben, s ez eleve kizárt minden demonstrációs hatást.

Mennyiségi eltérésekkel ugyanezt a helyzetet találjuk Dél-Afrikában, és élesebb formában ezt tapasztalhatjuk az Egyesült Államokban is, s nem kizárólag és nem főként a feketék, hanem inkább egyes bevándorlók esetében, akik Európa szegény országaiból, például a Balkánról vagy Dél-Olaszországból jöttek. Ezek a zárt közösségben élő bevándorlók végtelenül hosszú ideig fenntartják hagyományos fogyasztási szokásaikat és szükségleteik alacsony szintjét. Ennek megfelelően, általában jóval alacsonyabb béreket kapnak, mint az angolszász amerikaiak.

Egy olyan országban, mint az Egyesült Államok, e bevándorlók sokkal kevésbé érzik az autó szükségességét, mint otthon éreznék. Szülőhazájukban ugyanis, bármilyen szegények lennének és bármennyire is hiányoznak az autó, mindig lenne egy olyan szerencsésebb barát vagy rokon, aki rendelkezik vele, s aki ily módon őbennük is felébresztí az utánzásra irányuló törekvést. Abban az országban, ahol a legtöbb az autó, ugyanez nem történik meg velük. Ugyanis az utcán elhaladó autók túl névtelenek, ismeretlenek és távolesők ahhoz, hogy osztonzóként vagy példaként szolgaljanak.

III. Bér és fejlődés

1- A béremelés mint a gazdasági fejlődés tényezője

Mint Anglia és Japán fentebb említett példája mutatja, úgy tűnik, hogy a technológiai fejlődés és az iparosítás – ott, ahol ez megelőzi a bérek emelését – nem oka a béremelésnek, sőt még csak nem is meghatározó oka a politikai és szakszervezeti akcióknak, amelyek ezt az emelést meghozzák, hanem pusztán kedvező körülmény. De legalább szükséges körülmények ezek? Az egyes országok sajátos esetében biztosan nem azok Hiszen sok olyan ország található, ahol a technológiai haladás és az iparosítás *nem megelőzi,* hanem követi a béremelést. Ilyen volt az Egyesült Államok a XVIII. században. A bérek jóval magasabbak volt, mint Angliában, pedig még sem technikai fejlődés, sem iparosítás nem volt.[31]

Az elmúlt időszakra vonatkozóan Ausztrália, Új-Zéland, Kanada, valamint viszonylagosan Dánia és Hollandia példája megerősíti, hogy magas bérek létezhetnek a technikai haladást és iparosítást megelőzően is. Ebben az esetben, a fejlődés fordítottan, nem a magas bérek okaként, hanem azok következményeként jelenik meg. S ha a magas béreket megelőzik a kedvező gazdasági körülmények, akkor, mint fentebb mondottuk, semmiféle *közvetlen ok-okozati* összefüggést sem láthatunk a két jelenség között; fordított esetben a bérek szintje *közvetlenül* – azaz egyszerűen az értéktörvény működése révén – hat a gazdasági tényezőkre, *oly módon, hogy meghatározza a tőke szerves összetétele intenzifikációjának szükségességét, illetve a piac bővítésén keresztül ösztönzi a beruházásokat.*

A magas béreket fizető országok végül is beruházásokat eszközölnek és iparosodnak, szükség esetén vámkorlátokkal védik magas béreiket, miként az Egyesült Államok tette; s bár sok olyan példánk van, amikor a gazdasági lehetőségek nem vezetnek a bérek emelkedéséhez – legalábbis addig nem, amíg az intézményi tényező nem játszik szerepet (Anglia, Japán), vagy amíg egy meghatározott, béremelést gátló intézményi tényező el nem tűnik (a feketék bére Dél-Afrikában és bizonyos mértékben az Egyesült Államokban is) –, nincs egyetlen olyan eset sem, amikor a magas bérek nem vezettek volna gazdasági fejlődéshez; más szóval, ahol az intézményesen bevezetett bérek túl magasnak bizonyultak volna az effektív vagy virtuális gazdasági fejlődéshez képest, és vissza kellett volna szorítani azokat a tökéletlen fejlődés szintjére.[32]

Az angliai eredetű népességgel rendelkező volt gyarmatok, az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és Fokfold közül a négy első a világ leggazdagabb országa lett, három-négyezer dolláros egy főre eső évi nemzeti jövedelemmel. Az ötödik, Dél-Afrika, közepesen fejlett ország maradt, mintegy 500 dollár egy főre eső nemzeti jövedelemmel, s így körülbelül olyan szegény, mint Görögország vagy Argentína. Holott Dél-Afrika természeti erőforrásai nem szegényebbek, mint Észak-Amerikáé, és biztos, hogy jelentősebbek, mint Ausztráliáé és Új-Zélandé. Mind az öt országot ugyanaz az északi, kemény és elszánt embertartalék gyarmatosította. Dél-Afrika éghajlata nem kevésbé egészséges, mint a négy másik gyarmaté. Végül, mind az öt azonos tőkeforráshoz, a londonihoz kapcsolódott, s a nemzetek egyazon közösségének, piaci és pénzügyi hálózatának volt tagja. Egyetlen tényező volt eltérő. Az őslakosság sorsa. Míg a négy másik gyarmaton teljesen kiirtották a benszülötteket, addig Dél-Afrikában megelégedtek azzal, hogy az apartheid gettóiba száműzték őket. Ebből következik, hogy az első négy

országban a bérek igen magas szintet értek el, míg Dél-Afrikában, a fehérek szelektív bérei ellenére is, az átlagos bérarány viszonylag igen alacsony maradt, alig magasabb, mint az elmaradott országokban, és alacsonyabb, mint a balkáni országokban, Portugáliában és Spanyolországban.

Tegyük fel, hogy holnap a dél-afrikaiak, ahelyett, hogy alacsony bérekért munkásként foglalkoztatják a bantukat, kiirtják és jól fizetett fehér telepesekkel helyettesítik őket; természetesen, attól függően, hogy milyen hirtelen zajlik le ez a művelet, lesznek összeomlások, csődök, az átállással és újraigazodással kapcsolatos súrlódások, egy átmeneti időszak, amelyet igen nehéz túlélni, de a végső eredmény az lesz, hogy Dél-Afrika előreugrik és igen gyorsan utóléri a legfejlettebb országokat. Tudatában vagyunk annak, hogy ez szörnyű konjunktúra lenne, de megfelel a kapitalista rendszer realitásainak. Ha csak az arany esetét vizsgáljuk, annak ellenére, hogy ennek a fémnek a piaca szabályozott, a cserearányok [termes de l'échange] javulása jelentős jövedelemtöbbletet hoz Dél-Afrikának. Fehér bányászok alkalmazása mellett, a bányák nagy többségében a termelési költség jóval meghaladja a jelenlegi unciánkénti 35 dolláros eladási árat. Ha a Federal Reserve Bank továbbra sem lenne hajlandó felemelni az árat, a dél-afrikai bányák nagyobb része bezámá kapuit. Csak nagyon kevés, kivételesen gazdag bánya dolgozna tovább.[33] A termelés, amely jelenleg 900 tonna nagyságrendű, azaz a Szovjetuniót nem számítva körülbelül a világtermelés 75%-a, és 60% a Szovjetunió eladásait is figyelembe véve (1962-es adatok alapján) –, olyan elhanyagolható mennyiségre esne vissza, mint kb. 50 vagy 100 tonna.

Ha figyelembe vesszük, hogy 1965 óta a kapitalista világ termelése, valamint a Szovjetunió eladásai nem képesek kielégíteni az egyéni tezaurálók és az ipar szükségleteit, s hogy az Egyesült Államok monetáris tartalékainak kell pótolniuk a különbséget, továbbá, hogy e tartalék már kb. tizenkétezer tonnára esett, akkor könnyen láthatjuk, hogy a dél-afrikai termelés ilyen visszaesése azzal fenyegetne, hogy néhány év alatt kimerül a Fort Knox-i tartalék.[34]

E fenyegetés esetén az Egyesült Államoknak az arany árának felemelése és az embargó között kellene választania. Ha az embargót választaná, akkor megmentené saját tartalékait, de teljesen elveszítené a szabadpiac kontrollját, ahol ez esetben teljesen felborulna az egyensúly. Ugyanis az egyéni ipari és tezaurálási szükségletek nagyságrendje ma mintegy 1 500 tonna, és Dél-Afrika ilyen cserbenhagyása esetén a világtermelés, beleértve a Szovjetunió eladásait is, csak 500–600 tonnát tenne ki. Ezen kívül, semmi sem garantálja, hogy a Szovjetunió továbbra is adna el aranyat a szabadpiacon, ha az Egyesült Államok embargót jelent be. Logikusan ezek az eladások leállnának. Másfelől, maga az embargó ténye a hausse-ra való spekuláció és a tezaurálásra való törekvés erősödését vonná maga után. Végül pedig, az embargó mentesítené a többi országok jegybankjait a Federal Reserve Bankkel való mindenfajta együttműködési kötelezettségük és jelenlegi óvatosságuk alól, s a dollár nagy részét, amelyet nem lehetne a Federal Reserve Banknél átváltani, arra használnák, hogy a szabadpiacon vegyenek aranyat. Ezek a tényezők még tovább növelnék az egyéni keresletet, amely végül kénytelen lenne megfizetni azt az árat, amely lehetővé tenné, hogy Dél-Afrika újra megnyissa aranybányáit és fehér bányászainak fehér béreket fizessen.[35]

Attól a perctől kezdve, hogy feltételezzük az emberi szükségletek történelmi fejlődését, nyilvánvalóvá válik, hogy azok az intézményes tényezők, amelyek első fokon meghatározzák az egyensúlyi bért, nem az emberi társadalmon kívul eső véletlenek. Bizonyos, hogy más eredetűek, mint az 1349-es pestis vagy a Föld klimatikus helyzetének felborulása; ezek a tényezők olyan korulmények összességének részei, amelyek, végső fokon, a társadalom gazdasági alapjain nyugszanak. Valójában a problémát a világgazdaság mint egység keretében kell felvetni, nem pedig egy adott ország vagy régió összefuggésében. Az a tény, hogy a XVIII. századbeli Egyesult Államokban vagy a XIX. századbeli Ausztráliában a bérek igen magasak voltak, az Egyesült Államokat és Ausztráliát érintő történelmi véletlenként jelenik meg. Azonban az országok összességét tekintve, a világgazdaság fejlődésének összefuggésében nem beszélhetünk véletlenről. Ennek az az oka, hogy azok, akik annak idején az Egyesult Államokat és Ausztráliát gyarmatosították, olyan európai területekről származtak, amelyek már annak idején fejlettebbek voltak és amelyeknek életszínvonala magasabb volt, mint a Föld más területeié; amikor azután ezek az emberek kivándoroltak, természetesen még magasabb jovedelmeket koveteltek. Eltérő volt a Közép- és Dél-Amerikát gyarmatosító spanyolok és portugálok esete, sőt a Québecet gyarmatosító franciáké is. (Ennek az lett az eredménye, hogy Québec Kanada egyéb területeihez képest lemaradt, és Latin-Amerika az Egyesult Államokhoz képest elmaradottá vált, noha – néhány teruletet kivéve – a korulmények és a természeti kincsek mindkét helyen nyilvánvalóan azonosak voltak.)[36]

Tehát azt mondhatnánk, hogy ha nem az Egyesult Államok eltérő fejlődése határozta meg az Egyesult Államokban a magasabb béreket, akkor, mindent összevetve, e béreket bizonyára a világ egyenlőtlen fejlődése határozta meg, mivel eltérő létminimumot diktált és eltérően befolyásolta az Egyesult Államokat benépesítő lakosság „követeléseit".

Nem akarjuk tagadni, hogy *végső fokon* a munkaerő értéke, bármennyire etikailag és intézményesen meghatározott, mint minden egyéb intézmény, a társadalom gazdasági alapjain nyugszik. De ezért tesszuk hozzá azt is, hogy nem a neo-klasszikus interdependenciáról van szó, hanem dialektikus kolcsonhatásról. Számunkra úgy tűnik, az egyiket az kulonbozteti meg a másiktól, hogy az elsőben, amellyel Marx más színekben találkozott és metafizikusnak nevezett, minden dolog ok és egyben okozat, *mikozben onmagával azonos marad;* ezzel szemben a dialektikus kolcsonhatásban az okozat okká válik a *megfelelő időben,* mikozben *lényegileg* átalakul, éppen eme átváltozásnak a kovetkeztében.

Így a piaci tobbletbér egy gazdasági kombináció okozata. Ahhoz, hogy a maga idejében *egy másik* gazdasági kombináció oka legyen, az kell, hogy először *lényegileg* átalakuljon s akár saját ellentétévé váljon, tudniillik egyensúlyi bérré, azaz a munkaerő értékével; (tehát olyan dologgá, amely saját ellentéteként onmagát határozza meg). És, mint már mondottuk, ahhoz, hogy ez a minőségi változás bekovetkezzen, mennyiségi változások bizonyos mértékű előzetes felhalmozódása szükséges.

Számunkra úgy tűnik, ez az igazi dinamika. Nem egy (lineáris vagy exponenciális) függvény változói időben egymást kovető helyzeteinek egyszerű integrációja, hanem magának a fuggvénynek – az időtényező és hatásai felhalmozódása kovetkeztében – megvalósuló mutációi. Ezek az elmélkedések végső soron haszontalan filozófiai

szőrszálhasogatásnak tekinthetők, és lehetséges, hogy ezen az úton kitartva azt kockáztatjuk, hogy betűrágásba ás álvitába süllyedünk. Ami tanulmányunkat illeti, az igazi problémák máshol keresendők. A főkérdés itt és most az, hogy megtudjuk, vajon a gazdasági körülmények határozzák-e meg közvetlenül a nemzeti egyensúlyi béreket, avagy e bérek egyenlőtlensége hat az árakra és a gazdasági fejlődésre. Úgy hisszük, hogy a mondat másik fele a helyes, és úgy gondoljuk, hogy ezt bizonyítottuk.

Itt és most az egyensúlyi bér adottság, független változó. Bármi volt is az első differenciálás indítéka: a piaci erők közvetlen és kizárólagos hatása többletbért vont maga után, ami, elég tartós lévén, egyensúlyi bérré alakult – ez valószínűtlennek tűnik; vagy a szakszervezeti és politikai beavatkozás mesterséges többletbért idézett elő, vagy legalábbis megszilárdította a konjunkturálisan kialakult többletbért – amit esetlegesen, mindent összevetve, a gazdasági fejlődés egy bizonyos fázisa kondicionált – és az átalakuláshoz elegendő ideig biztosított –; ez jobban megfelel a történelmi tényeknek. Ezt az „állandót" intézményesnek minősítjük, mert magán az emberen mint fizikai és társadalmi lényen alapul, az ember szükségletein és „igényein", amelyek nagyon hosszú és lassú folyamatban alakultak ki, amely folyamatban a közvetlen és fő mozgatóerőt a tradíciók és a felhalmozott szokások jelentik.

Van azonban még egy megválaszolandó kérdés. Vajon a fejlődés határozza-e meg a béreket, vagy a bérek határozzák meg a fejlődést? – elemzésünkből az következik, hogy a kettő között megfelelésnek kell lenni.

Ugyanakkor annak bizonyítására, hogy a gazdasági fejlődés nem szükségszerűen vonja maga után a bérek emelését, mi magunk idéztük korábban a XVIII. századi és a XIX. század elejei Anglia és a második világháború előtti Japán példáját. A tényleges gazdasági fejlődés mindkét esetben több évtizeden át a bérszínvonal előtt járt. A bérek stagnálása e két esetben, úgy tűnik, nem akadályozta meg a felhalmozást, a technikai fejlődést és az iparosítást. Itt tehát nem e béreknek megfelelő gazdasági fejlődés történt, hanem valamivel több.

Azonban ebben nincs semmiféle ellentmondás. Hiszen e két esetben (amelyek sajátossága lehetővé tette, hogy megmutassuk, ha valamely ok miatt a gazdasági fejlődés *megelőzi* a béremelést, erre csak az intézményi tényező hatását *követően* kerül sor) az előfeltételek – a monopóliumok hiánya és a profitráta kiegyenlítődése –, nem teljesültek.

Anglia esetében, amelyre később még vissza kell térnünk, a földtulajdon monopóliuma, amelyet ez alkalommal még az állami beavatkozás és a gabonatörvények is erősítettek, megakadályozta, hogy a termelékenység növekedéséből származó értéktöbblet-fölösleg külföldre kerüljön. Ezt a fölösleget többlet-járadék formájában az országban tartották; e többlet-járadék [super-rente] különben a nominálbér és a reálbér közötti különbségnek felelt meg. Más szóval, a reálbér, mint fentebb rámutattunk, gyakorlatilag nem változott, de az importált gabonára kivetett magas vámok miatt a létfenntartási költségek emelkedtek, s a nominálbért is emelkedésre kényszerítették; ez meggátolta, hogy a termelékenység növekedéséből a külföldi fogyasztók húzzanak hasznot, ahogyan ez szabad verseny és a profitráták kiegyenlítődése esetén történt volna. Az import-gabonára kivetett vámilleték hatása ugyanolyan volt, mint a feldolgozott termékekre kivetett exportadó hatása. Mindkét esetben olyan állami beavatkozásról van szó, amely megakadályozza az értéktörvény szabad működését. Másfelől, mivel az angol polgári forradalom különös történelmi feltételei között az egyik osztály nem lép a másik helyébe, hanem a két osztály funkciói összeolvadnak, a régi feudális osztály nagy része átalakul gyárossá és

bankárrá, így e többlet-járadék automatikusan a tőkés felhalmozás felé áramlott, s a gazdasági fejlődés szempontjából ugyanolyan hatással bírt, mint az extraprofit.

Ez az utolsó körülmény az angol esetet a japánhoz teszi hasonlóvá, annak ellenére, hogy ez utóbbi esetben nem járadék formájában vonták el az értéktöbblet-fölösleget, hanem közvetlenül monopolista extraprofit formájában. Ugyanis a Meidzsi pénzügyi dinasztia hatalomra kerülésével a japán gazdaság lett az első irányított gazdaság, a modern világ első államkapitalizmusa.[37] Ez a körülmény (az intézményi tényező) bizonyos mértékig megakadályozta, hogy az értéktöbblet fölöslege, amely a termelékenység emelkedéséből származott, a profitok kiegyenlítődésének közvetítésével külföldre áramoljon; ez, mint a XIX. századi Anglia esetében, a létminimum-bérek ellenére, sőt, azt is mondhatjuk, hogy e bérek segítségével, gyorsított felhalmozást és gazdasági fejlődést tett lehetővé.

A Szovjetunió és több más szocialista állam is kivételesen magas növekedési rátákat ért el, a béreket hosszú ideig alacsony szinten tartva. Ez nem mond ellent elemzésünk következtetéseinek, hanem a konkurrencián alapuló és az irányított gazdaság objektív ellentmondását mutatja. Abban a pillanatban, amikor megszüntetjük a konkurrenciát és az egyéni vállalkozók döntési autonómiáját, minden függvénykapcsolat saját inverzévé változik. A beruházás megszűnik a fogyasztás növekvő függvénye lenni, de mivel a termelés az anyagi lehetőségek által előre meghatározott, a felhalmozás a fogyasztás *csökkenő* függvénye lesz. Mivel a specializálódás és az árak irányítottak, nincs szükség magas bérekre ahhoz, hogy a világgazdaság termeléséből nagyobb részt sajátítsanak el. Ellenkezőleg, mivel ezt a részt a termelés tényleges potenciálja biztosítja, a felhalmozás könnyebben növelhető, ha a béreket és a fogyasztást általában alacsonyabb szinten tartják.

3- A kölcsönviszony kumulatív hatása

A gazdasági fejlődésnek és a bérek mozgásának kölcsönviszonyát láthatóan halmozódó hatás követi. Amint – bármilyen történelmi véletlen, például egyszerűen csak a mostohább klíma folytán, ami megnövelte az ember szükségleteit – egy ország előnyre tett szert, ez az ország az egyenlőtlen csere közvetítésével más országokkal kezdi megfizettetni saját többletbéreit. Ettől a perctől kezdve az egyik fél elszegényedése függvénye lesz a másik meggazdagodásának és fordítva. Az egyenlőtlen csere extraprofitja gyorsabb növekedést biztosít, ami technológiai és kulturális fejlődést von maga után. Az uralkodó osztály, hogy megoldhassa az egyre komplexebb termelési feladatokat, kénytelen kiterjeszteni a közoktatást. Létrejönnek a szakszervezeti harc kedvező feltételei. Másfelől, ha a tőkés osztály egészének érdeke az, hogy szűkítse a munkások szükségleteit, az egyes tőkés, akit hajt a konkurrencia és igyekszik elterjeszteni saját termékeit, e szükségletek növelésére törekszik. A csökkenő költségek törvénye, amely – még ha nem is tetszik a marginalistáknak – sokkal elterjedtebb, mint a növekvő költségek törvénye, a tömegtermelés és a tömegek számára való termelés felé visz.

Bármit tegyen is, a tőkés nem tudja megmerevíteni a társadalmat. Az új fogyasztási szokások lépésről-lépésre mindenhová behatolnak és új szükségleteket hoznak létre. A piac fokozatos bővülése külföldi tőkét vonz, amelynek beáramlása gyorsítja a fejlődést. E beáramlás másfelől *per se* bérnövekedési tényezőt jelent. Az „előzetes piacok" léte ösztönzi a beruházást, és a megnövekedett beruházás növeli a szerves összetételt, ami a szegényebb külföldről a vizsgált országba irányuló második értéktranszfer forrása.[38]

Minden olyan béremelés, amely mindeme tényezők egybeeséséből ered, elmélyíti a külpiaci cserék egyenlőtlenségét, s következésképpen még inkább gazdagítja a szóban forgó országot. Ez a gazdaság mozgósítja mindezeket a tényezőket, ami oda vezet, hogy a munkások körében új szükségletek keletkeznek, a munkaerő értéke emelkedik és végül újabb béremelés következik. *A gazdagság gazdagságot szül.*

Ugyanakkor, a szegény ország továbbra is a fiziológiai létminimum szintjén marad. Azzal, hogy nem egyenlő exportjával saját többletének nagy részét a gazdag országok felé transzferálja, megfosztja önmagát a felhalmozás és növekedés eszközeitől. Piacának szűkössége és stagnálása elkedvetleníti és távoltartja a tőkét; ennek következtében, az alacsony szerves összetétel és az alacsony bérek ellenére, a munkaerő nagy részét nem használják fel.[39] A nyílt vagy rejtett munkanélküliség további bérleszorító hatással bír, és meghiúsítja a szakszervezeti harcot, amelyet már a képzettség alacsony szintje is hátrányosan érint. Amilyen mértékben emelkednek a bérek a többi országban és romlanak a cserearányok, olyan mértékben csökken a munkaerő értéke a szegény országban.

A kapitalista rentabilitás szemszögéből nézve – amely csak a munka megfizetett részét veszi figyelembe – a munkaerő alacsony ára gazdaságtalanná teszi az állótőke relatív bővítését, ami fejlettebb technikák bevezetését és az emberi munkát megtakarító eljárások bevezetését vonná maga után. A vizsgált országokban a tőke átlagos szerves összetétele nem éri el a tőke szerves összetételének világátlagát, s még kevésbé az iparosodott országok átlagát; ez ismét egy pótlólagos és független mechanizmus, amely a szegény országok értékeit a gazdagok felé transzferálja. *A szegénység szegénységet szül.*

Hogyan törhetnek ki e körből az elmaradott országok? A béremelés a fejlődés tényezője, a fejlődés pedig béremelést tesz lehetővé. Elképzelhető-e, hogy a fejlesztési folyamat beindítása érdekében emeljük a béreket, amikor, leszámítva az exportágazatokat, a termelékenység a legalacsonyabb szinten van?

A gyengénfejlett országokban ugyanis háromfajta ágazat létezik:

a) Az igen magas komparatív termelékenységű ágazatok – azon termelékenységhez viszonyítva, amelyet akkor képviselnek, ha az importáló országban működnének; ezekben az ágazatokban a bérek könnyen emelhetők.[40]

b) A belső fogyasztási ágazatok, amelyek nem tárgyai a külföldi konkurrenciának: szolgáltatások, építőipar, szállítás, egyes közhasználatú élelmiszerek stb. Mivel e termékek és szolgáltatások importja fizikailag kizárt, itt a béremelést nem korlátozza a konkurrencia. A béremelés egyetlen kellemetlen hatása az lenne, hogy eltolódás jönne létre az általános nominálbér és a reálbér között. Ez az eltérés már minden magas bérszínvonalú országban fennáll.

c) Belső fogyasztási ágazatok, amelyek külső konkurrencia alanyai. A termelékenységek különbsége akkora, hogy ezek az ágazatok feltehetően nem élnék túl ezt a konkurrenciát egy szabadkereskedelmi rendszerben, ha a gyengénfejlett országokban emelkednének a bérek. Azonban minden olyan országban, ahol a bérszínvonal történelmileg megelőzte a fejlődést, ezt a problémát éppen a szabadkereskedelem elvetésével oldották meg. A védővámoknak ezekben az országokban kifejezetten ez volt a céljuk – főként az Egyesült Államokban, a függetlenné válástól a XIX. század végéig –; a jelenlegi védővámok és a mezőgazdasági termékek árszabályozása sok fejlett európai országban szintén ezt célozza: védeni a magas béreket a visszamaradott ágazatokban. Amikor az Egyesült Államok elszakadt az anyaországtól, sokkal kevésbé volt fejlett, mint Anglia (az Egyesült Államok gyakorlatilag elmaradott ország volt), de kétszer olyan magas bérei voltak. Azokat az ágazatokat, amelyeket a külföldi konkurrencia érintett,

tiltó vámokkal védték. Ezeknek a vámoknak és a piac kapacitásának – amelyet maguk a magas bérek determináltak – egyuttes hatása tőkeáramlást idézett elő, s ez beindította a fejlődési folyamatot.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az elmaradott országokban egyik napról a másikra 5 centről 3 dollárra lehet emelni az órabért. De esetleg 5 centről 8-ra vagy 10-re emelhető. A csoporton belüli konkurrencia fenntartásával, és az emelés mértékében, néhány azonos termékeket exportáló országban az emelés egy része az export-ágazatokon keresztul áthárul a kulfoldi fogyasztókra; egy másik része pedig névleges lesz, mert a helyi áremelkedések kompenzálják. Ez a második rész védett lesz. Azonban maga e támogatás és a béremelést követő piacbővulés, noha másfelől ez az emelkedés bizonyos gépesítést tesz szukségessé, olyan beruházásokhoz vonzza a kulfoldi tőkét, amelyek emelik az importhelyettesítő ágazatok *termelékenységét* és így felszívják a reál- és nominálbér kulonbségét. E perctől a vámvédelem szukségtelenné válik, de fenntartható, mert ezzel egyidőben lehetséges újabb béremelés, 8 centről 12-re, vagy 10-ről 15-re, és így új kulonbség johet létre a reál- és nominálbér kozott, s e kulonbség védelmet kovetel. És így tovább. Ez a kapitalista fejlődés útja. A piac bővítése vonzza a kulfoldi tőkét, és a nemzeti felhalmozási alap hiányát, amely a fogyasztás emelkedésének a kovetkezménye, a nemzetkozi finanszírozás kompenzálja. A fejlődés a fogyasztás gorbéjét koveti. Először jon a konnyűipar, hogy kielégítse az improduktív fogyasztás novekedését, ami a béremelés kövétkezménye. Ezután kovetkezik a nehézipar, hogy kielégítse a könnyűipar termelő fogyasztását, amikor az már eljutott egy bizonyos szintre.

A szocialista út ennek fordítottja. Tobbé-kevésbé stabilizálják a béreket és szűkítik az improduktív fogyasztást. A kulkereskedelmi monopólium adta lehetőségeken keresztül, amennyire lehetséges, megakadályozzák az értéktobblet-felesleg külfoldre áramlását. Továbbá, csökkentik a hagyományos exportot, de bizonyos változatossági alapon még jobban csokkentik a hagyományos importot. Az így megtakarított devizákat beruházási javakra fordítják. A nemzeti felhalmozási alap tobblete pótolja a kulfoldi tőkét. A fejlődést a fogyasztás és felhalmozás aránya határozza meg. Először jon a nehézipar, amely a felhalmozás forrása. Később kovetkezik a konnyűipar, amikor úgy ítélik, itt az ideje a bérek emelésének.[41]

4- Az egyensúlyi bér korlátai

A másik felvetődő kérdés az egyensúlyi bér korlátaira vonatkozik. Az alsó korlát teljesen nyilvánvalóan az ember szigorúan fiziológiai létminimuma. A felső korlátot az alkalmazott mérce szabja meg.

Világméretekben ez a határ a globális termelési potenciáltól, valamint a profit alsó határától függ – amely alatt, tőkés termelési viszonyok kozott, a beruházás leáll –; ezt nevezhetnénk a profit létminimumának.

Azonban az egyes országok esetében, a feltételezett korulmények kozott, a tőke konkurrenciája, illetve a munka konkurrenciájának hiánya mellett, meg kell kulonboztetni egy absztrakt és egy valóságos korlátot. Az absztrakt korláton a) a világ tobbi részében, a vizsgált országokon kívül, a bérek mindenutt a fiziológiai minimumra süllyednének, b) az átlagprofitráta a beruházási hajlam által meghatározott minimumra esne; c) a tőkék a vizsgált országokba áramolnának, és arra torekednének, hogy azok ágazatait a lehető legmagasabb műszaki szinten szereljék fel; az osszтőke kiegyenlítődésre torekedne, és nem haladhatná meg a világ teljes tőkeosszegét, levonva ebből azon osszeget,

amely ahhoz szükséges, hogy a világ fennmaradó részének munkásait munkába állítsák, a lehető legalacsonyabb műszaki szinten; d) az e körülmények között termelt összes értéktöbblet-felesleget a vizsgált országok szívnák fel.

E fantasztikus kombináción innen, a valóságos világ helyzete, nevezetesen a vizsgált ország tőkéseinek ellenállása, a világ fennmaradó részének szakszervezeti harcai, a tőkék viszkozitása, a lehetséges exportok összegének és a nemzeti termelés összegének egymáshoz való viszonya, és az azonos termékeket exportáló többi ország konkurrenciája megakadályozná, hogy a magas bérek hatást fejtsenek ki a világ fennmaradó részére.

A két utolsó tényező a legfontosabb: ezeknél meg kell állnunk.

1. Példáink azt mutatják, milyen hatásai vannak egy nemzeti béremelésnek, ha azt a cserearányok, s nem a nemzeti jövedelem javítása érdekében teszik. A kettő indexe nem azonos. A cserearányok egyszerű indexe – még lesz alkalmunk visszatérni e ponthoz – egységár-index, és mint ilyen, független a cserélt mennyiségektől. Következésképpen, változásainak a nemzeti jovedelemre gyakorolt hatása a külkereskedelem volumenének és a nemzeti termék volumenének egymáshoz való viszonyától függ. Ezért a magas bérekkel és előnyös cserearányokkal rendelkező országok érdeke az, hogy specializálódjanak és bővítsék külpiaci cseréiket; az alacsony bérekkel rendelkezőké pedig az, hogy diverzifikálódjanak. Elemzésunk célja csak annak bizonyítása, hogy a bérek közötti különbséget a fogyasztó fizeti meg. A fogyasztó azonban lehet külföldi vagy helybéli. Ebből következik, hogy ha a magas bérekkel rendelkező ország termékei országon belül kerülnek eladásra, akkor nincs értéktranszfer egyik országból a másikba, és nincs nemzetkozi szintű kizsákmányolás sem.

Azok a zavarok, amelyeket a belső fogyasztásra termelő ágazatban történő általános béremelés idézhet elő, ha nem is korlátozzák, de komolyan fékezik ezt az emelést. Ellenben, ha két országcsoport – egy magas és egy alacsony bérszinttel rendelkező – viszonylatában és az adott nemzetkozi specializáció alapján okoskodunk, akkor ebben a kontextusban nem kell számolnunk azzal a veszéllyel, hogy magának a béremelésnek a következtében csokken a kulpiaci csereaktusok száma. Ha a nemzetközi specializáció modellje nem változik, akkor a legrosszabb esetben is csak a gazdag országok csoportja által exportált használati értékek volumene fog csokkenni egy olyan áremelés miatt, amely maga béremelés kövekezménye. Az export értéke változatlan marad, hogy kompenzálja a szegény országok kölcsonos exportjának értékét. És az esetek többségében ez az érték még novekszik is, mivel a kedvezőtlen cserearányokkal rendelkező országok arra kényszerulnek, hogy még nagyobb erőfeszítéseket tegyenek az export érdekében, azért, hogy az áremelkedések ellenére is képesek legyenek megfizetni azt az importált árumennyiséget, amelyre szukségük van. Ami pedig azt a lehetőséget illeti ugyanennek a béremelésnek kovetkeztében, hogy változik a specializáció világmodellje és a nemzetkozi kereskedelem általánosan osszeszűkül, erről majd a fejezet otodik részében beszélünk. Ha most, ahelyett, hogy a két csoportot összességében elemeznénk, minden egyes ország pozícióját kulon vizsgáljuk, akkor belső konkurrenciával találkozunk azon országok kozott, amelyek a csoporton belul azonos ágazatok azonos termékeit exportálják.

Általában, egy átmeneti formát kivéve, azon idő alatt, amíg az egyik országcsoport valamely ágazata áttevődik a másikba, amelyben a termelékenység különbsége egy bizonyos ideig kompenzálni tudja a bérek különbségét, a két csoport, a fejlett és az elmaradott országoké, nem exportál azonos termékeket, és a csoportok közötti, árupiacon fellépő konkurrencia problémája nem vetődik fel. Felvetődik viszont a csoporton belüli konkurrencia kérdése.

A fejlett országok végnélküli béremelésének leghatékonyabb fékezőjéről van szó, de e tényező a szegény országokban fékezi a béremelés megkezdését is. Egyrészt a nemzeti elkülönülés nem teszi lehetővé a bérek azonos időben történő változtatását az egész országcsoport szintjén; másrészt, a bérráták országos szintű kiegyenlítődése mellett is csak az adott ágazat nemzetközi versenyképességének függvényében képezhetik a bérek alku tárgyát, legyen az akár szabad munkapiacon lezajló, vagy a dolgozók és a munkaadók kollektív akciója.

Az angol szerszámgépgyártók nem azért nem emelik a béreket, mert attól tartanak, hogy argentin üzletfeleik maguk fogják gyártani a szerszámgépeket, vagy hogy a komparatív költségek eminens tézisei szerint kevesebbet vesznek, hanem mert attól tartanak, hogy üzletfeleik Németországban vagy Svédországban fognak vásárolni. Mivel a fordított félelem, hogy Angliától vásárolnak, mind Németországban, mind Svédországban megvan, a béremelés az egész csoportban lefékeződik.

Ezzel szemben minden béremelés – még az egyéni költségek versenyképességének határain túl is –, ami a csoport valamelyik országában a szakszervezeti harc kedvező feltételeinek következménye, szinte ragályos a csoport többi országára nézve, mivel szélesíti kölcsönös versenyképességük határait, oly módon, hogy végül az az ország, ahol először következett be a béremelés, újra visszanyeri elvesztett versenyképességét.

Ez az egyetlen olyan eset, amikor a termelékenység meghatározza a béreket. Amikor szabadkereskedelem és tökéletes konkurrencia, valamint a profitráták kiegyenlítődése mellett a rendszeresen azonos termékeket exportáló egyazon zóna országaiban különbségek mutatkoznak a bérek között, akkor ezek a különbségek a termelékenységkülönbség arányának felelnek meg.

E korlátokon túl, azaz a külföldre hárítás lehetőségétől eltekintve, nem konvertibilis valuta esetében a monetáris bérek emelésének következménye az lenne, hogy az árak emelkednének és a nemzeti valuta elértéktelenedne, s kovetkezésképpen nominális béremelés menne végbe reálbéremelés nélkül; konvertibilis valuta esetében bizonyos számú termelési ág leállna, a tőke visszaáramlana és munkanélküliség keletkezne.

Ha figyelembe vesszük a jelenlegi bérráták eltéréseit a világon – még ha a reálbért vesszük is –, azt kell látnunk, hogy gyakorlatilag azok az erők, amelyek meghiúsítják a jelenséget, igen széles sávot hagynak az „autonóm" bérváltozások számára.

Itt nem azokról a rövid ideig tartó egyensúlytalanságokról beszélünk, amelyek a béremelések *pillanatában* következnek be. Ezek nem „korlátot" jelentenek, hanem újraigazítási feszültséget hoznak létre, amely addig tart, amíg nem érvényesülnek a béremelés hatásai.

Másrészt, amikor a valuta konvertibilitásáról beszélünk, meg kell különböztetnünk az elemzés különböző absztrakciós szintjeit. Az absztrakció igen magas fokán, ha a valuta konvertibilis, semmi különbség sem lehet a nominál- és a reálbérek kozott. Azonban egy sor tényező, nevezetesen a szállítási koltségek és az a technikai kényszer, hogy a szolgáltatások nagy részét és egyes anyagi javakat a fogyasztás helyszínén kell előállítani – a vámilletékekről nem is beszélve – bizonyos értelemben illuzórikussá teszi a valuta konvertibilitását és jelentős eltéréseket eredményez a különböző országok belső árai tekintetében; ebből adódik – még konvertibilitás esetén is – a nominál- és a reálbérek eltérése. (Abban a pillanatban, hogy Franciaország importvámot vet ki az amerikai árukra, azt mondhatjuk, hogy a frank már nem a paritásnak megfelelően váltható át dollárra.)

Egyébként a reálbérnek a nominálbérhez viszonyított eme rugalmassága, a konver-

tibilitás ellenére, lehetővé teszi az időszakos egyensúlytalanságok eltűnését addig, amíg a visszahatás nem válik érezhetővé, valamint azt, hogy a visszahatás minimális összeütközésekkel következzék be.

Másfelől, éppen a nominálbérek hatnak vissza, nem pedig a reálbérek – erre később még vissza kell térnünk –; a kettő közötti eltérés a nemzeti érték azon hányadában fejeződik ki, amelyet nem lehet külföldön cserélni és ezért helyben kell elfogyasztani – bármilyenek legyenek is az árak. Ilyen mértékben a magas bérekkel rendelkező országok nem húznak hasznot az egyenlőtlen cseréből. Ugyanilyen mértékben az alacsony bérekkel rendelkezőknek sincs hasznuk belőle.

5- A munka „szerves összetétele" és a fejlődés

a) A nemzeti fejlődés szintjén

Amikor egyenlőtlen csere-sémánkban (2. fejezet) *A* ország munkásai 100 egység fizetést kapnak 120 egységnyi munkáért, és *B* ország munkásai ugyanezért a munkamennyiségért 20 egységet kapnak, akkor ez a mennyiség – akár órát, napot vagy hónapot jelent – feltevésünk szerint egyszerű, absztrakt és általános munkát jelent. Tehát egyszerűsítés eredménye. Ha feltételezzük, hogy az időegység maga a termelési ciklus, a 120 ember/ciklus nem feltétlenül 120 dolgozóból álló lakosságot jelent. Azoknak a dolgozóknak a száma, akiket ez a 120 egység absztrakt munka képvisel, nem szerepel a sémában, és minden országban függ a szakképzett munka arányától és azon iparágak szakosodási fokától, amelyekre a vizsgált ország specializálódik.

Világméretekben adott technológiai szinten, a különböző termelési ágak egymás között nemcsak a tőke szerves összetételének intenzitása szerint differenciálódnak, hanem aszerint is, amit a munka szerves összetételének nevezhetünk, és ami tulajdonképpen az élő munkások számának a társadalmi munka azon mennyiségéhez viszonyított aránya, amelyre különös munkájuk redukálódik. Átlagos bérráta és azonos létszám mellett, a legmodernebb építőipari vállalat bére jóval alacsonyabb, mint a legmodernebb vegyi üzemé, hiszen ez utóbbi, létszámához viszonyítva, jóval nagyobb százalékban foglalkoztat képzett és specializált munkásokat, mint az előbbi.

Ugyanakkor, ha – mint rámutattunk – egy ország fejlődése bérrátájától függ, akkor legalábbis azt kell mondanunk, hogy ez a fejlődés nem a gazdaság abszolút értékében mérhető, hanem egy főre eső értékében. Ha nem is létezne a bérkülönbségekből fakadó egyenlőtlen csere s csak az adott pillanatban rögzíthető anyagi jövedelmet vennénk figyelembe, akkor sem mindegy egy ország számára, hogy az a kétkezi munkások társadalma, vagy a mérnököké. Ti. a bérek kiegyenlítődése nem azt jelenti, hogy azonos munkaidő azonos bérrel egyenlő, hanem azonos időegységre eső bért jelent azonos kvalifikáció esetén.

Ha Görögország szélsőségesen specializálódna a turizmusra – amelyben egyébként vitathatatlan komparatív előnnyel rendelkezik – és lakosságát átképezné szállodássá, liftessé és hordárrá, akkor sem válna sem olyan fejletté, sem pedig olyan gazdaggá, mint az ipari országok, még akkor sem, ha szállodái a legmodernebbek lennének és a világon a legmagasabb technikai szinten állnának, sőt, még akkor sem, ha megszüntetnék az egyenlőtlen cserét, azaz a szállodaigazgatók, liftesek és hordárok ugyanannyi fizetést kapnának, mint belga, svéd vagy svájci kollégáik. Hiszen az egyenlő bérek általános szintjén egy liftes kevesebbet keres, mint egy szakmunkás, és egy kávéházi felszolgáló kevesebbet kap, mint egy mérnök.

A munka „szerves összetételének" hatásai talán világosabbá válnának, ha határesetként a szocialista világ példáját vennénk, ahol egyetlen bérráta létezik és sem közvetlen, sem kozvetett kizsákmányolás nincs.[43] Mivel minden más egyenlő lenne, s a csere vagy értéken, vagy termelési árakon menne végbe, az egy főre eső jövedelemben jelentős eltérés lenne az egyes vidékek kozott. Az a mezőgazdasági régió, ahol mondjuk ezer munkáshoz kell egy agronómus, sokkal szegényebb lenne, mint az a régió, amelyik a textiliparra specializálódott és ahol valószínűleg kétszáz kozepesen képzett munkásra jut egy mérnök; ez a vidék pedig kevésbé lenne gazdag, mint az, amelyik az elektronikára specializálódott és ahol mondjuk tíz magasan kvalifikált munkásra jut egy mérnok.[44]

Ez ad értelmet az egyes ágazatok „dinamizmusának", és konzisztenciát teremt az azon iparágak kozott tervezett választás számára, amelyeket egy fejlődésben lévő ország igyekszik meghonosítani – nem pedig a termékek viselkedése a piacon és az ezekre irányuló kereslet rugalmassága. Az ilyen önkényes kiválasztás során tanulmányozni kell az egyes ágazatokra vonatkozóan a tőke és a munka szerves osszetételét, és előre kell látni ezek jövőbeli fejlődési gorbéjét. Nem azonos valamennyi ágazat jelen- és jovőbeli állandó tőkéje és az a képessége, hogy szakképzett munkaerőt szívjon fel; hiába érjuk el a technológiai fejlődésben a világszínvonalat és a fejlett országok bérrátáját: ha az általunk választott ágazatokban, ezen a szinten, viszonylag alacsony a tőke szerves osszetétele és a munka „szerves összetétele", nem leszünk olyan gazdagok, mint mások.[45]

Ez nem jelenti azt, hogy minden országnak lehetősége van a leginkább tőkeintenzív és a legszakképzettebb munkát igénylő ágazatok kiválasztására. E feltételek teljesítése a beruházási lehetőségek függvénye; elsősorban a kozvetlen állótőkeberuházásoktól, másodsorban pedig az oktatásra és a szakképzésre fordított kozvetett beruházásoktól függ. A második beruházás-típus lassabban érezteti hatását, ugyanakkor surgető. Mert ami az elsőt illeti, egy olyan ágazat kiválasztása, amely a tőke magas szerves osszetételét feltételezi, egyáltalán nem jelenti azt, hogy a tőke e magas szerves osszetétele kezdetben is adott. Ha az onfenntartó ágazatban kevés a tőke, valamint bőséges és alulfoglalkoztatott a munka, lehetséges, hogy itt bizonyos korulmények kozott az az érdekünk, hogy a jelenlegi technológiai szint alatti technikai kombinációt válasszuk, amelynek esetében a szerves osszetétel viszonylag alacsony; ugyanígy lehetséges, hogy más korulmények kozott az áll érdekunkben, hogy a tőkehiány és a bőséges munkaerő ellenére, a legmagasabb technikai kombinációt válasszuk.[46]

Azonban egy dolog a technikai kombináció kiválasztása egy ágazatban – adott időben, adott korulmények kozott –, és más kérdés kiválasztani magát az ágazatot, amelyben az állandó tőke felszívásának lehetőségei perspektivikusan is kielégítőek. Megint más dolog kiválasztani egy olyan ágazatot, amely lehetővé teszi és feltételezi a szakképzett munkaerő nagyobb arányú foglalkoztatását. Ebben az esetben, ha lehet, még nehezebb tetszés szerint megválasztani azt az esetet, amelyben a munka „szerves osszetétele" alatta van az ágazatra jellemző szerves osszetételnek. Ebben az esetben a választott technikai kombinációnak vagyunk alárendelve, amely meghatározza nemcsak a tőke-intenzitást, hanem a szakképzett munkaerő arányát is.

b) Regionális szinten

Véleményunk szerint adott államon belul a munka „szerves osszetételének" eme ágazatonkénti eltérése magyarázza – legalábbis túlnyomórészt – a fejlettségi különbségeket az egyes régiók kozott, adott államon belul. Hiszen ha a differenciált fejlődés egyedüli

oka a bérek közötti különbség lenne, akkor mivel magyarázhatnánk a regionális fejlődés jelentős eltéréseit adott ország határain belül?

Meg kell említenunk, hogy a mobilitás soha, még egy nemzeten belül sem tökéletes. A munkaerőnek is van bizonyos rugalmassága, éppen úgy, mint a tőkének. A távolságok néha igen jelentősek; egy Bordeaux-vidéki család nem határozhatja el egyik napról a másikra, hogy a magasabb bér miatt Párizsba települ. Ezer kotelék tartja vissza az embert szűkebb pátriájában, városában.

Ugyanakkor azt gondolhatnánk, hogy a dolgozók kismértékű mobilitása, amely átlépi a bérek demarkációs vonalát, elegendő lehet ahhoz, hogy lépésről-lépésre visszaverjék a mozgást az egész területen, mivel, ha különbség van a két végpont között, akkor különbségnek kell lennie valahol két, egymást érintő pont között is. Azonban a foglalkoztatás szakmakozi területe nem homogén, hanem strukturált. Így a munkásnak, aki munkáltatót akar változtatni, csak az az alternatívája van, hogy vagy marad a szakmájában és messzire költözik saját vidékéről, vagy lakhelyéhez közel marad, de foglalkozást változtat. Az a körülmény, hogy a tanulási és képzési lehetőségek is az ágazatok regionális telepítésének megfelelően alakulnak, tovább fokozza a munkaerő-tényező rugalmasságát. Másfelől, a gazdasági realitás, mint már volt alkalmunk említeni, nem folytonos, s ez a megszakítottság itt abban nyilvánul meg, hogy a differenciálódásnak egy bizonyos „mennyisége" kell ahhoz, hogy – e tényező konkurrenciája révén – kiváltsa a munkaerő helyváltoztatását.

Mindez bizonyos egyenlőtlenséget tesz lehetővé a bérekben, és kovetkezésképpen a regionális fejlődésben. De vajon elegendő-e ez a *jelenlegi* egyenlőtlenségek magyarázatához? Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az alapbért egyre inkább kollektív egyezkedés során állapítják meg egy nemzet keretein belül, és elvonatkoztatunk attól a néhány speciális esettől, amikor a foldrajzi elhelyezkedéshez etnikai vagy faji tényező társul – mint például az Egyesült Államok déli részén, vagy egyes francia vidékeken az algériai, spanyol stb. munkások bevándorlását kovetően –, vagy elvonatkoztatunk attól a néhány más esettől, amikor a félfeudális maradványok teljesen meghamisítják az értéktorvény játékát, mint Dél-Olaszországban, akkor erre a kérdésre nemmel kell felelnunk. A regionális bérkülonbségek, főként a reálbérkulönbségek, ha ilyenek vannak, nem haladják meg azt a hasonló nagyságrendű különbséget, amely az általában vizsgált országok esetében fennáll; valamennyi kb. azonos szinten áll (Franciaország, Belgium, NSZK stb.). Ezek egyszerű megfigyeléssel nem észlelhetők. Ugyanakkor szembetűnő a fogyasztási szintek regionális különbsége.

Ha elfogadjuk azt, hogy a modern kapitalizmusban, ahol a dologtalan járadékosok gyakorlatilag már nem léteznek, a háztartások fogyasztása összességében és többé-kevésbé megfelel a bérek összegének, vagy legalábbis azt, hogy egyesek nagyarányú kiadásai nem sokat változtatnak egy vidék szegénységén vagy gazdagságán, akkor az eltérések ma létező típusaira csak akkor adható magyarázat, ha az egy főre eső bérből származó jovedelem vidékenként erősen eltérő.[47] Azonban az egy főre eső bérjellegű jovedelmet csak három tényező hatása változtathatja meg:

a) a bérráta;
b) a foglalkoztatási ráta;
c) a foglalkoztatás minősége.

Ha a bérráta-különbségek nem elegendőek, hogy ilyen kiáltó különbségeket idézzenek elő a fogyasztási szintben, s ha a relatív teljes foglalkoztatottság körülményei kozott – ami például Franciaország esetében az elmúlt években tapasztalható volt – az

egyes vidékeken a munkanélküliségben mutatkozó különbségeket figyelmen kívul kell hagyni, csak a harmadik tényező marad, azaz a felsőbb kategóriákba tartozó állások megoszlása, ami nem más, mint a munka szerves összetétele. Mihelyt elvonatkoztatunk a fentebb említett etnikai vagy faji tényezőtől – egy olyan országban, mint Franciaország – e tényező kozvetett hatása az elfogyasztható jovedelmek osszegére sokkal nagyobb, mint a bérarányok kizárólagosan földrajzi különbsége. Emlékezni kell arra is, hogy nemcsak a felsőbb kategóriájú műszaki személyzet aránya változik erősen vidékektől függően, hanem mind a magán, mind az állami szektor adminisztratív személyzetének aránya is. És ezt nemcsak a gazdasági fejlődés sínyli meg, hanem és főként a szociális fejlődés, mert a vidék átlagos intellektuális szintjét kozvetlenul érinti. Tehát azt mondhatjuk, Languedoc nem azért elmaradottabb, mert a fizikai dolgozók és a káderek bére alacsonyabb, mint Párizs környékén – bár ez bizonyos mértékben kozrejátszik –, hanem azért, mivel itt tobb a fizikai dolgozó és kevesebb a káder, mint Párizs környékén.[48]

IV. Reálbér vagy nominálbér?

1- A szállítási költségek

Mindazok alapján, amit eddig mondtunk, úgy tűnhet, hogy tézisünk a reálbérre épul. Legyen a létszukséglet-fogalom akár fiziológiai, akár pszichológiai, a munkaerő értékét, és kovetkezésképpen a bért a javak és szolgáltatások bizonyos mennyisége határozza meg. Az, hogy ezek a javak és szolgáltatások olcsók vagy drágák, első látásra nem befolyásolhatja sem a munkás reáljovedelmét, sem a tőkés által elvont értéktobbletet – ami nem más, mint a javak és szolgáltatások ama tobblete, amelyet a bérmunkás fizetésén felul termel –; kovetkezésképpen nem befolyásolhatja ennek a tobbletnek azt a részét sem, amelyet az ország – az egyenlőtlen csere mechanizmusán keresztul – kénytelen ellenszolgáltatás nélkul külföldre irányítani.

Ha így lenne, akkor az egyenlőtlen csere hatásai nagymértékben enyhulnének. Hiszen, ha a pénzben kifejezett bérek 20 : 1, vagy még nagyobb arányban kulonboznek országonként, világos, hogy reáljavakban és -szolgáltatásokban kifejezve a kulonbség kisebb. A munkások fogyasztásának legnagyobb részét olyan helyi termékek alkotják, amelyek ára a gyengénfejlett országban alacsonyabb, mint a hasonló termékek ára a gazdag országokban; az osszehasonlítás, nemzeti valutában kifejezve, a különféle pénznemeket a paritásuk alapján kozos nevezőre hozva, a nemzetkozi kereskedelem ugyletekben szokásos módon történhet.

A reálbér és a pénzben kifejezett bér eme egyenlőtlensége nem szerepel sémánkban, mivel ez a szállítási koltségektől való elvonatkoztatásra és az abszolút szabadkereskedelem hipotézisére épul. Ezek a hipotézisek magukba foglalják a javak és szolgáltatások egységes árát, minden ország és minden régió vonatkozásában. Ilyen feltételek mellett nem lehet kulonbség az egyes országok reálbérei és nominálbérei kozott; más szóval, a nominálbérek aránya megegyezik a reálbérek arányával. E ponton hipotéziseink, kulonos tekintettel a szállítási koltségektől való elvonatkoztatásra, zavaróvá válnak, így fel kell adnunk azokat.

A munkások létszükségleteit általában „súlyos" vagy romlandó anyagok alkotják, a szolgáltatások legnagyobb része pedig nem exportálható, mivel a termelés és a fogyasztás aktusa elválaszthatatlan. Végül pedig a szabadkereskedelem nem kizárólagos és a mezőgazdasági termékek gyakran speciális védelemben részesülnek. Ezen okoknál fogva az e kategóriába tartozó javak és szolgáltatások árai országonként erősen eltérőek lehetnek.

2- A munkás bére és a munkásra fordított költség

Ez az egyenlőtlenség eltérést hoz létre a között, ami a munkás tényleges keresete és ama költség között, amibe a munkás munkaadójának kerül. Ugyanakkor, ha a tőkés profitját az átlagprofitráta alakítja, akkor az árat nem a munkás tényleges keresete határozza meg, hanem a ráfordított, pénzformában kifejezett költség. Az alacsony élelmiszerárak a munkaerő alacsony értékének felelnek meg. Ha feltételezzük, hogy a munkás a fogyasztását alkotó egyetlen jószág a kenyér, akkor, ha *B* országban a kenyér fele annyiba kerül, mint *A* országban, ez azt jelenti, hogy *B* országban egy embercsoport ugyanazt a munkát fele annyi kenyér fogyasztása mellett képes elvégezni, mint *A* országban.

Ha figyelembe vesszük, hogy a gyengénfejlett országokban a kapitalista szektor munkásainak fogyasztását egy széles, nem-kapitalista mezőgazdaság termékei képezik, akkor azt látjuk, hogy az egyenlőtlen csere nemcsupán ezen országok munkásait sújtja, hanem más osztályokat, a kézműveseket, parasztokat stb. is, kivéve a tőkéseket. Az indiai exporttermékek ára nem csak azért alacsony, mert a hindu munkás megelégszik egy tányér rizzsel és primitív lakással, hanem azért is, mert a rizs és a helyi építőanyagok Indiában olcsóbbak, mint másutt. Ha Indiában a rizs és az építőanyag ára még mélyebbre süllyed, a textilmunkások pénzben kifejezett bére is esni fog, és India külföldi cseréiből még kevesebbet kap, annak ellenére, hogy a textilmunkások reálbére nem változott.

A fordítottja is igaz. Egy fejlett ország, amely védi mezőgazdaságát és mesterségesen a világszint fölött tartja mezőgazdasági termékei árát, nyer a külföldi cserén, még akkor is, ha munkásai reálbére nem emelkedett. Ez történt Anglia esetében a gabonatörvények idején. Erről jegyezte meg Ricardo:

„Ha azonban egy bizonyos ország kitűnik iparának fejlettségével és ennek következtében odaáramlik a pénz, akkor abban az országban a pénz értéke alacsonyabb, a gabona és a munka ára pedig viszonylagosan magasabb lesz, mint bárhol másutt.

A pénznek ezt a nagyobb értékét a váltóárfolyam nem juttatja kifejezésre. A váltókat esetleg továbbra is névértéken adják még akkor is, amikor a gabona ára és a bér 10, 20 vagy 30%-kal magasabb az egyik országban mint a másikban. A feltételezett körülmények között az ilyen különbség az árakban megfelel a dolgok természetes rendjének, és a váltóárfolyam csak akkor lehet névértéken, ha az iparilag fölényben levő országba elegendő mennyiségű pénzt hoznak be ahhoz, hogy gabonája és munkája árát felemelje." – Malthus erről a kovetkező megjegyzést teszi: „Valójában egy országban a pénz mennyiségét az a pénzmennyiség határozza meg, ami ahhoz kell, hogy általános árfolyamának paritását fenntartsák: minél nagyobb előnyökkel rendelkezik egy ország exportárui vonatkozásában, annál több pénzt tart vissza ez az ország, és annál magasabb lesz búzájának és munkájának az ára, amikor pénzváltási árfolyama a paritásnak megfelelő. *Ha Anglia elvesztené előnyét e téren, búzája és munkája Európa fennmaradó részének szintjére esne, függetlenül attól, hogy milyen gabonatörvényeket hozna.*"[49]

Miről van itt szó? Angliának olyan manufaktúra-ipara volt, amely a külföldhöz képest jelentős előnnyel rendelkezett. Normális körülmények között ezt a (csere)-előnyt nem lehetett volna tartósítani néhány fix jovedelem, például a bérek vagy a járadékok emelése nélkül, mivel a konkurrencia megakadályozta volna, hogy az angol manufaktúra-tulajdonosok hosszú távon is extraprofithoz jussanak. Azonban ezt az extraprofitot kozombosította az élelmiszerárak és következésképpen a bérek emelkedése. A fejlettebb manufaktúra-iparból származó export-tobblet a valutát a paritás folé emelte, s ez arany és ezüst beáramlását váltotta ki, ami viszont emelte az élelmiszerek árát. A pénzben kifejezett bérek ezt normálisan kovették. Végül a manufaktúra-tulajdonosok csak a szokásos hasznot húzták, a munkások éppen reálbért, és az egész extraprofitot, amely Anglia külföldi üzletfeleitől származott, a magas árak közvetítésével a járadékosok vágták zsebre. Természetesen felvetődik a kérdés: miért nem vettek külföldon búzát? Itt lépnek be a gabonatörvények és a szállítási költségek, amelyek a munkások fogyasztási javainak esetében igen magasak.

Abban a korban, amikor az angol munkások még nem voltak elég erősek, hogy maguknak szerezzék meg az angol kereskedelemből származó hasznot, a járadékosok zsebelték be azt. Később a járadékosok vereséget szenvedtek – a gabonatörvényeket eltorolték; de mivel a munkásszervezetek mindig erősebbek akkor, amikor a nominálbérek csokkentése ellen kell fellépni, mint amikor a reálbér védelmében vagy emelése érdekében kell harcolni, az angol pénzbér eltérése megszilárdult. Sőt még ki is szélesedebb, ha figyelembe vesszük a tízórás munkaidőről szóló torvényt, amelyet – hála a földbirtokosok szokatlan támogatásának, akik revansot akartak venni a kapitalistákkal szemben – éppen akkor szavaztak meg.

V. Differenciált bérek és nemzetközi munkamegosztás

1- Hogyan egyeztethető ossze az egyenlőtlen csere alapját képező munkás-monopólium és az iparágak helyének szabad meghatározása?

Szeretnénk elkerülni egy félreértést, amely fejtegetéseinkből adódhat. Nem azt akarjuk mondani, hogy egy adott országban egy adott iparág tetszés szerint emelheti a béreket, és azt *ipso facto* a vevőkre háríthatja. Azonban a lehetséges termékek skálája olyan széles és ugyanannak az árunak oly sokféle változatára és minőségére lehet specializálódni, hogy egy magas bérekkel rendelkező ország sohasem kerülhet abba a helyzetbe, hogy ne találjon olyan specializálódási lehetőséget, amely az aktuális nemzetkozi munkamegosztásban ne lenne mentes az alacsony bérekkel rendelkező országok konkurrenciájától.

Természetesen egy ország nem magas bérekkel rendelkező országként képes a nemzetközi konkurrencia szempontjából előnyos specializálódási lehetőséget találni, de nem is magas fokon iparosodott országként. Minden ország, bármilyen legyen is bérszintje és iparosodottsága, találhat ilyenfajta specializálódást; ennek egyetlen feltétele az, hogy a kulonböző országokba telepített iparágak kozül olyat válasszon, amelyben a bérszínvonal az országban érvényes bérszínvonallal megegyező vagy annál magasabb, esetleg olyan iparágat válasszon, amelyekben természetadta előnye kompenzálja a bérkulönbségeket. Gyakorlatilag ez történik, és az ilyen iparágakban nincs hiány. Azon egyszerű oknál fogva, hogy egy ország importtevékenységet folytat, arra kényszeríti szállítóit, hogy el-

hanyagoljanak más iparágat, mivel annak érdekében, hogy a szóban forgó országnak eladhassanak, a szállítók automatikusan arra kényszerülnek, hogy az export-ágazatokra nagyobb súlyt fektessenek, mint amennyi az a belső fogyasztási modellje szerint alakuló arányok alapján arra jutna.

2- Egyenlőtlen csere vagy autarchia?

Másfelől ezért nem lehetséges, hogy az alacsony bérszínvonalú országok a gazdag országok előnyét úgy szüntessék meg, hogy ők maguk specializálódnak olyan ágazatra, amelynek az adott pillanatban kedvez az egyenlőtlen csere. Mihelyt az alacsony jövedelmű országok megszereznek egy ilyen iparágat, a gazdag országok felhagynak vele és mást termelnek. Ez történt nemrégiben a textiliparral, amelyet a fejlődő országok megszereztek, s ez vár a hajóépítésre, amelybe Japán belefogott.

Hosszú ideig a textil volt az első ipari ország csataménje. Anglia saját pamutáruit indiai gyapotra cserélte és e cserének koszonhetően munkásainak magasabb bért fizethetett. Azon a napon, amikor India belekezdett a szovésbe – amelyben, mellékesen megjegyezve, Indiának valamikor sokkal nagyobb tapasztalatai voltak, mint Angliának, s amely tapasztalatokat éppen a gyarmati uralom tette semmivé – Anglia taktikát változtatott; fonott termékeit kezdte indiai pamutfonálra és méterárura cserélni. Később India maga kezdett fonott árut gyártani. Válaszként Anglia szövőszékeit és orsóit indiai méterárura kezdte cserélni, és továbbra is megkereste azt az összeget, amelyből munkásai magas bérét fizette. Ha holnap India maga kezdi el szovőszékeit és orsóit gyártani, Anglia megint iparágat vált. Szerszámgépeket fog küldeni a szovőszék és orsó gyártásához. Azután a szerszámgépekhez szukséges speciális acélt fog küldeni, és így tovább. Még csak az sem szükséges, hogy Anglia mindig újra felkapaszkodjék a létrán. Adott esetben a vízfolyás irányában lefelé is mehet. Ha egy napon India a kohászatra és gépgyártásra specializálódik és elhanyagolja textiliparát, Anglia nem fogja akadályát látni annak, hogy visszavegye a textilipart. Ebben az esetben Anglia, amikor méterárut és fonott árut cserél acélra, szövőszékre és orsóra, ugyanazt az extraprofitot keresi meg, amelyet ma az ellenkező irányú cserével. Bármit gyárt és bármit ad el, Angliának meg kell kapnia azt a többletet, amelyet az egyenlőtlen csere biztosít számára, és amely a bérek különbségének felel meg. Ez így történne, kivéve, ha feltételezzük, hogy India egy napon mindent megtermel, amire szüksége van és többé semmitsem cserél a fejlett országokkal, ami viszont gyakorlatilag elképzelhetetlen, mivel a fejlett országok mindig találnak valamit, amit ők gyártanak és Indiával cserélhetnek. Amíg van csere és amíg a bérek aránya egyenlőtlen, addig semmi sem képes akadályozni, hogy India a saját munkásaitól elvont értéktöbblet egy részét Anglia vagy más fejlett ország felé továbbítsa.[50]

Az alternatíva tehát: egyenlőtlen csere vagy autarchia. Ahhoz, hogy jól megértsük a dilemmát, a problémát két létező országcsoport viszonylatában kell vizsgálni, a magas bérekkel, illetve az alacsony bérekkel rendelkező országok, nem pedig egyik vagy másik meghatározott ország viszonylatában. Adott alacsony bérekkel rendelkező ország egy ideig hasznot húzhat, ha a hagyományosan magas bérekkel rendelkező országokra jellemző ipartelepítésbe fog, amelynek tehát kedvez az egyenlőtlen csere. Más alacsony bérű országok hamarosan kovetni fogják, és az iparág rovidesen „elértéktelenedik". (Nem beszélve arról, a szóban forgó ország tőkéseinek belső versenye elegendő ahhoz, hogy ezt az eredményt létrehozza.)

De tegyük fel, hogy a második csoport országai, hogy elkerüljék az egyenlőtlen cserét, saját zónájukon belül egymásnak szállítják azokat a termékeket, amelyeket a magas bérekkel rendelkező fejlett országok gyártanak. Mit csinálnak akkor a kávéval, gumival és a kókuszdióval? Ha továbbra is a fejlett országokba exportálják ezeket, mit csinálnak a befolyt pénzzel? Ha e pénzalapokat nem áramoltatják vissza, hogy vásároljanak a fejlett országoktól, akkor helyzetük még rosszabb lesz, mint amilyen az egyenlőtlen csere következtében lenne; ebben az esetben exportjuk teljes mértékben ajándékszámba menne. Import esetén a csere egyenlőtlenségét szenvedik el.

Esetleg elképzelhetünk egy általános megállapodást, az elmaradott országok közös piac-szerű szervezetét, amelynek keretében megterveznék termelésüket és cseréiket, megoldanák, hogy kávéból, gumiból és kókuszdióból csak annyit termelnek, amennyi saját szükségletükre kell, és termelési tényezőik többletét saját zónájukon belül az import kiszorítását célzó termékek felé irányítanák. Bár kétséges, hogy az elmaradott országok – még együttesen is – teljes mértékben függetlenedhetnek a többi országtól, vitathatatlan, hogy ha az alacsony bérekkel rendelkező országok ilyen megegyezésre jutnának, akkor elkerülnék az egyenlőtlen cserét, legalábbis annak nagyobb részét. Azonban e lehetőség a jelen tanulmányban feltételezett körülmények között kizárt; az itt feltételezett körülmények: a termelők országon belüli és nemzetközi konkurrenciája. Bizonyos, hogy az országon belül megtermelt értéktöbblet feleslegének az országból való kiáramlását a tőkések konkurrenciája okozza, akik mindig arra törekszenek, hogy profitjuk elérje az átlagprofitráta szintjét. Ha ez a konkurrencia nem létezne, a többlet az országban maradna, s ha nem „bértöbblet", akkor extraprofit formájában. Egy nemzeti külkereskedelmi monopólium – egy nemzetközi pedig, amelyhez a fent felvetett egyezmény vezetne, még inkább – megszüntetné ezt az egyértelmű szolgaságot. Mert ha az autarchia nem is járható út, egy ilyen fokú integrációs tömörülés esetén az elmaradott országoknak nem is lenne rá szükségük. Inkább közvetlenül, összehangolt árpolitikával sajátíthatnák el értéktöbblet-feleslegüket.[51]

Annak gyakorlati lehetetlensége ellenére, hogy az elmaradott országok külpiaci csere nélkül éljenek, elemzésünkből az következik, hogy a diverzifikálási és autarchiás politikában több a belső logika, mint abban, amelynek lényege, hogy olyan iparágakat választ ki, amelyeket a politikai gazdaságtan nemrégiben dinamikusnak minősített; ez azon egyszerű oknál fogva van így, hogy a politikai gazdaságtan *ex post* konstatálja: adott iparágak az egyenlőtlen csere jó oldalán állnak, és szem elől téveszti, hogy eme ágazatok csak azért „dinamikusak", mert a magas bérekkel rendelkező országok birtokában vannak, és megszűnnek dinamikusnak lenni, mihelyt az elmaradott országokhoz kerülnek, ugyanúgy, ahogyan ez a textilipar esetében történt.[52]

Más alapon, F. Perroux, G. Destanne de Bernis, Jean-Marie Martin, F. Rosenfeld és mások az *Économie Appliquée* 1966-os XIX. kötetének egy cikksorozatában az „iparosító iparágak" *dinamizmusát* elemzik. Azzal, hogy magától értetődőnek veszik, hogy az iparosítás az életszínvonal-emelkedés lényegi tényezője, e szerzők igazolni tudják azon választásukat, amely szerint a fejlődő országokba elsősorban „a termelési folyamat legmagasabb szintjén álló iparokat" kell telepíteni, ezek vonzóereje miatt, és a cserearányokra való oksági hivatkozás nélkül. Ezen az alapon érveik helytállóak és következtetéseik nehezen vitathatók.

Azonban a szabadkereskedelem álláspontjáról az egész érvelés elvethető, ha rámutatunk ama körben forgó okoskodásra, hogy ti. maga az iparosítás önmagában véve jó dolog. Ha a szabadkereskedelem tökéletes és minden termék egyformán jövedelmező

gyártója számára, akkor nem látható be, hogy egy ország, amely komparatív előnye értelmében banántermelésre specializálódik, miért szegényebb, mint az az ország, amely szerszámgépeket termel. A szerszámgépipar azért dinamikus, mert más ipari és mezőgazdasági ágazatokban is meghonosítja a gépesítést; ettől az olajos magvak, a gumi, a kőolaj az ipar összessége számára továbbra is ugyanolyan fontos, s nem világosak az okok, amelyek következtében egy fejlett ország károsodás nélkül függhet a külföldtől az alapanyagok vonatkozásában, és nem függhet a kohászati termékek esetében. G. Destanne három különösen gyenge érvet sorakoztat föl: „Az ellenvetés, amely szerint ezeket a közbeeső termékeket importálni lehetne, a már említett három ok miatt nem helytálló: 1. az a tény, hogy az elmaradott országok ezekből valójában csak igen kis mennyiséget importálnak; 2. rendelkezésre álló devizakészletek igen szűkösek; 3. hogy e termékek súlyértéke igen alacsony; mindez kizárja, hogy a nemzetközi kereskedelem aktív tárgyai legyenek."

Az érvek közül az első érthetetlen, sőt egyszerűen tautológia: az elmaradott országok azért nem tudják importálni ezeket a termékeket, mert „ezekből csak igen kis mennyiséget importálnak". A második eltávolodik a szerző kiinduló tézisétől: a rendelkezésre álló devizakészletek függenek a megtermelt értékek összegétől, a fejlettségi szinttől, a cserélt értékek arányától és a cserearányoktól. Az első tényezőre hivatkozni annyit jelent, mint a bizonyítandót venni állításnak, hogy ti. a fejlődés a javasolt módon gyorsabb lesz. A második az érv ellen játszik, mivel a cserék hányada csökken a diverzifikálódással és a javasolt „introvertált" fejlődéssel. Tehát csak a cserearányok maradnak, amely önmagukban valóban helytálló érvnek látszik, ami mindent összevetve meghatározhatja a komparatív költségek figyelmen kívül hagyásával vagy azokkal ellentétben születő ipartelepítési döntéseket; azonban ezt a szerző egyáltalán nem veszi figyelembe érvelésében. Végül a harmadik érv egyszerű pontatlanságon alapul. Egyszerűen nem igaz, hogy a kohászati termékek általában, a gépek pedig kifejezetten nehezebbek lennének, mint a kókuszdió, az ércek vagy a kőolaj, a fejlett országok import-termékei, nem beszélve arról, hogy bizonyos más mezőgazdasági termékek szállítása és a szállítás miatt szükséges csomagolása bizonyos esetekben a FOB-ár többszörosét teszi ki. Ennek a FOB-árnak a magassága teszi egyes termékek importját előnyössé, más termékekét pedig hátrányossá, ami azt jelenti, hogy ma a cserearányok teszik kívánatossá az elmaradott országok számára az iparosítást.

Azonban nyilvánvaló, hogy abban a percben, amint elfogadjuk az iparosítás és a diverzifikálás szükségességét, a „növekedési pólusok" és az „iparosító iparok" elemzése, amelyet az említett szerzők adtak elő, igen érdekessé válik.

Igaz ugyan, hogy a végsőkig vitt specializáció és a teljes autarchia között a lehetőségek egész skálája található, amely a különböző diverzifikálódási fokozatoknak felel meg. Ha az elmaradott országok, mindegyik külön, saját érdeke által mozgatva vagy valamennyien együtt és összhangban odáig jutnának, hogy kávé-, gumi- és kókuszdió-exportjuk leállítása helyett mindegyikük jelentősen csökkentené termelését, valamint a hagyományos exportágazatok termelőinek egy részét importhelyettesítő ágazatokba irányítaná, az eredmény kettős haszonnal járna. Először is haszon származna egyszerűen a cserélt volumen csökkenéséből, mivel az egyenlőtlen cserére származó veszteség, mint már említettük, a külpiaci csere volumenének és a nemzeti termék volumenének összevetéséből származó cserearányok terméke. Azután haszon származna abból, hogy javulna a hagyományos exporttermékek alku-pozíciója a megtermelt és exportált mennyiség csökkenése miatt. Mert nem szabad szem elől téveszteni, hogy a világkereskedelem egyensúlya azt parancsolja, hogy az egyik csoport diverzifikálódását a másik csoport

azonos mértékű diverzifikálódása kovesse, különben a másik csoportnak tobb eladnivaló áruja lenne, mint amennyit mások képesek megvásárolni tőle, és tobb árura lenne szuksége, mint amennyit számára szállítanának. Tehát a két csoportból az, amelyik a diverzifikálódást kezdeményezi, egycsapásra dontő előnyt szerez a másikkal szemben.

Ráadásul a konkrét foldrajzi és gazdasági körulmények olyanok, hogy az elmaradott országokban a diverzifikáció könnyebben megvalósítható, mint másutt. Mint már mondottuk, Portugáliának (amely felfogható elmaradott országként) konnyebb textilt előállítania, mint Angliának (amely fejlett ország) bort (amely a kávé, gumi vagy kókuszdió megfelelője) termelnie. Tehát a jelenlegi adottságok mellett, amikor hatalmas bérkülonbségek mutatkoznak „Észak" és „Dél" kozott, a diverzifikálódás, akár egy-egy országon beluli – ha az ország méretei ezt lehetővé teszik –, vagy regionális egyezmények által szabályozott, kétségkívül előnyos Dél számára: gyakorlatilag azt látjuk, hogy ezek az országok egyre inkább felismerik ezt. Azonban a diverzifikáció nem tévesztendő ossze az olyan export-ágazat megválasztásával vagy specializáció-váltással, amelynek célja konkurrencia teremtése a gazdag országoknak.

Nem téveszthetjük szem elől, hogy a gazdag országok a létező nemzetközi munkamegosztás alapján magas béreiket a kulföldi fogyasztóra hárítják, és e ténynél fogva élvezik a status quo előnyeit. Ezeknek az országoknak nem kell azzal foglalkozniuk, hogy olyan specializációs teruletet találjanak, amely lehetővé teszi ezt az áthárítást, ugyanis specializációkkal már rendelkeznek. A bérkulonbségek kialakulásával egyidőben – évszázados fejlődés során – tettek szert ezekre. Ha más országok is el akarják sajátítani ezt, szembe kell nézniuk az áttelepítés nehézségeivel. Eltekintve mindazoktól a nehézségektől, amelyeket fentebb felsoroltunk, meg kell mondani, hogy egyik napról a másikra semmilyen korulmények kozott sem lehet egy iparágat áttelepíteni. Ehhez tobb évtizedes erőfeszítések kellenek, mialatt az addigi kizsákmányolók, a magas bérekkel rendelkező országok képesek irányt változtatni. Pontosan ez történt a textilipar esetében. De főként az új iparág „akklimatizálódási" időszakában, a régi és az új termelők költségeinek viszonya nem felel meg annak, ami a bérkulonbség hatásának egyszerű számbavételéből adódna. Amíg az új ipar gyermekbetegségein átesik, addig a termelékenység-kulonbség átalában teljes mértékben vagy részben kompenzálja a bérkulonbségeket, néha pedig túlkompenzálja azokat. Ez az időszak általában hosszabb, mint a viszonylagos rovid időtáv, amelyet a magántőke – a szabad verseny rendszerében az ipartelepítés egyetlen mozgatója – felmérni képes. Egyedul az állam képes hosszú távú és átfogó gazdasági tervekkel biztosítani azokat az erőfeszítéseket és áldozatokat, amelyeket ez a gyakran igen hosszú alkalmazkodási és szervezési időszak megkovetel.

Importhelyettesítő termelésről van szó, és megfelelő védővámokkal meg lehet konnyíteni a magántőke dolgát, de ha egy export-ágazat megválasztásáról van szó, a magántőke nehezen vállalja egy hosszú, nem rentábilis vagy deficites gazdálkodással való szembenézés kockázatát, amit a tapasztalatlanság és a kulső „gazdaságtalanságok" befolyásolnak. Csak az exporttámogatás késztethetné erre, de ez az irányítás jóval magasabb szintjét előfeltételezi, mint az egyszerű vámvédelem; ezzel a tervgazdaság modelljéhez kerulünk kozel, amelynek számára, mint már mondottuk, sok olyan dolog lehetséges, ami kizárt a szabad vállalkozáson alapuló gazdaság esetében.

Mi lesz tehát ama nemzetkozi munkamegosztás sorsa, amely állítólag, a legjobb elmék szerint, objektív és elkerulhetetlen tényezők terméke, egyfajta előre meghatározott harmónia? . Ezzel kapcsolatban, úgy hisszuk, helyes, ha idézzuk Marx remek jellemzését:

„Uraim, Önok talán azt hiszik, hogy Nyugat-India természetes sorsa az, hogy kávét és cukrot termeljen? Két évszázaddal ezelőtt a természet, amely aligha torődik a kereskedelemmel, sem kávét, sem cukrot nem telepített oda."[53]

AZ EGYENLŐTLEN CSERE TARTALMA ÉS HATÁRAI

I. Eltérő szerves összetételek – azonos bérszínvonalak

1- Egyenlőtlen csere „tágabb értelemben"

A 2. fejezetben a nem-egyenértékűség két formáját különböztettük meg. Az első forma magából az érték termelési árrá való transzformációjából ered, amikor a bérráták egyenlőek és a szerves összetétel különbozik; ám eredeti jelentésében az eltérő bérek és az eltérő szerves osszetételek esetét neveztuk nem-egyenértékűségnek. Nem foglalkoztunk az első formával mint egyenlőtlen cserével; definíciónkat a második formára építettuk.

Tudván azonban, hogy sok marxista az első formát is a nem-egyenértékű csere egy tipusának tartja, úgy gondoljuk, igazolnunk kell álláspontunkat.

Hogy ezt megtegyük, először hivatkozni szeretnénk Charles Bettelheim professzor e kérdést tárgyaló művére.[54] Bettelheim elfogadja azt a következtetést, hogy az eltérő bérekből eredő egyenlőtlen csere esete jóval fontosabb, akár egy ország egy másik általi közvetlen kizsákmányolásának, akár a különböző országok egyenlőtlen fejlődésének szempontjából.

Ekozben az érvek, amelyeket műve elején megfogalmaz – látszólag azzal a céllal, hogy kimutassa a probléma átfogó voltát, anélkül, hogy határozottan állást foglalna a kérdésben –, megkísérlik kimutatni, hogy a két forma csak egyetlen ponton különbözik egymástól. Azért vitázunk ezekkel az érvekkel, mert tudjuk, hogy a szempontok, amelyek az érvelés osszetevőit alkotják, nem azonosak a szerző véleményével, amennyire alkalmunk volt azt időközben megismerni, és amennyire ugyanazon elemzés későbbi részében kifejti őket.

Ezen érvek szerint, meghatározva a nem-egyenértékűség két formáját, beszélhetünk egyenlőtlen cseréről „tágabb értelemben" és egyenlőtlen cseréről „szűkebb értelemben".

Idézzuk fel a 2. fejezet numerikus példáját:

Ország	K lekotott tőke egésze	c állandó tőke fel-használt része	v változó tőke	m érték-tobblet	W érték	R termelési költség	p' profitráta	P profit	L termelési ár
					c + v + m	c + v	$\frac{m}{K}$	p'K	R + P
A	240	50	60	60	170	110	33 1/3%	80	190
B	120	50	60	60	170	110		40	150
	360	100	120	120	340	220		120	340

Ezek alapján tágabb értelemben egyenlőtlen csere jön létre, hiszen *B* ország saját termelését, amely 120 órányi eleven munkába és meghatározott mennyiségű holt munkába került, kicseréli egy másik termelés 150/190-edére, amely *A* ország számára ugyanolyan mennyiségű eleven munkába, és ugyanolyan értékű holt munkába került.[56]

Más szavakkal, és elvonatkoztatva a holt munka inputjaitól, amelyeket azonosnak vettünk a két országban, *B* ország egy órányi nemzeti munkáját 15/19-ed *A* országban végzett eleven munkára cseréli ki.

Vitathatatlan, és már mi is megállapítottuk a 2. fejezetben, hogy már a csere e típusában helyet kap a *B* országból *A* országba irányuló (20 egységnyi) értéktöbblet-transzfer. De ugyanakkor nem sorolhatjuk e transzfert ugyanabba a kategóriába, amelybe az eltérő bérszínvonalak következtében létrejövő transzfert helyeztük, még akkor sem, ha megkülönböztetünk egy tágabb és egy szűkebb értelmezést, mert a kettő között mi nemcsak puszta eltérést, hanem minőségi különbséget látunk.

2- A nem-egyenértékűség „tágabb értelemben" nem sajátos jelenség a külkereskedelemben

Az első ok, amely miatt nem tekinthetjük a nem-egyenértékűségnek ezt a típusát a nemzetközi csere sajátosságának, az, hogy az ilyen típusú nem-egyenértékűség a kapitalista rendszer minden csereaktusában jelen van, legyen az akár a nemzeten belüli, akár azon kívüli csere, és metodológiailag semmit sem nyerünk, ha új kategóriát vezetünk be.

A határ maga a kapitalista rendszer. Amikor azt mondjuk, hogy Franciaország és Guinea egyenlőtlen cserét folytat, akkor nem foglalkozunk azzal, hogy mi történne, ha a tőkés termelési viszonyok nem léteznének, és ha az áruk értékük, és nem termelési áraik szerint cserélődnének, hanem azt vizsgáljuk, hogy mi történne, ha Guinea ugyanolyan francia tartomány lenne, mint Bretagne vagy az Alpok, azaz ha az általunk vizsgált csere nemzeti, nem pedig nemzetközi lenne.

Ha Guinea francia tartomány lenne – a tőkék és az emberek szabad áramlásával, ugyanazokkal a jogszabályokkal, társadalmi viszonyokkal és egységes munkaerőpiaccal – az egyenlőtlen csere „szűkebb értelemben" eltűnne, míg „tágabb értelemben" továbbra is fennmaradna. Ettől kezdve hogyan beszélhetnénk a nemzetkozi kereskedelem sajátos egyenlőtlenségéről, ha pontosan ugyanazok a jelenségek termelődnek újjá egyazon ország területei és *ágazatai* között? Franciaország vagy Guinea hogyan panaszkodhatna csak az értékek termelési árrá való transzformációjára, amikor ugyanaz a transzformáció termelődik újjá saját nemzeti gazdaságukon belül?

De elismerjük, hogy ez nem döntő érv. Felhozhatják ellene, hogy a csere egyenlőtlenségét, amely az ágazatok és teruletek szerves összetételének különbözőségeiből származik, megszüntethetik az országon belüli újraelosztási mechanizmusok. Létezik az egységes tőkepiac, amely nem azonos a nemzetkozi beruházásokkal. Azon ágazatok vagy területek, ahol a szerves összetétel magasabb, értéktobblet-feleslegüket más ágazatok és területek felé irányítják, az állami költségvetés vagy a társadalmi jogrendszer, esetleg a bankhálózat által biztosított ágazatok közotti finanszírozás vagy az értéktőzsde csatornáin keresztül. Mindez nemzetközi téren hiányzik. A szerves osszetételek különbségéből származó 20 egységnyi értéktöbblet-transzfer *A*-ban helyrehozhatatlanul elveszett *B* számára.

3- A termelési ár a kapitalizmus strukturális szükségszerűsége

Létezik még egy alapvető különbség a cseréknek a szerves összetétel különbözőségéből, illetve a bérek eltérő voltából fakadó „egyenlőtlenségében". A szerves összetétel különbözősége elkerülhetetlen még a teljesen szabadversenyes modellben is: független e verseny mértékétől vagy tökéletlenségétől. Egyebek között a különböző ágazatok sajátos technikájának természetéből fakad. A bérek különbözősége viszont a munkaténvező nem teljes konkurrenciájából ered, az eltérésekből és a politikai korlátokból, és e konkurrencia tökéletlenségének mértékéből. A szerves összetétel folytonos emelkedése a kapitalizmus fejlődésének strukturális szükségszerűsége, a bérek különbözősége pedig ennek velejárója.

Senki – sem a vállalat, sem az ország – nem folytatná a felhalmozást, ha a profit nem lenne arányos a beruházott tőkével. Az értékarányos árak a gépesítés hiányának mértékében felárak lennének. A technológiai fejlődés megállna. Ez egyformán érvényes minden országra, függetlenül az uralmi rendszertől, és attól, hogy kifelé minden ország olyan látszatot kelt, mint a nemzetközi piacon cserélhető áruktól független termelő.

Tehát a termelési árak, amelyek a lekötött tőkével arányosak, a konkurrencián alapuló rendszer immanens elemét alkotják, s a társadalom gazdasági jövedelmének maximalizálási eszközei. Ha csak a tőkés osztály célját tekintjük – hiszen ez az egyetlen, amely felelős a rendszer állapotáért –, azaz a profit maximalizálását, azt állapíthatjuk meg, hogy a szerves összetétel emelkedése ennek pozitív összetevője. Minden más tényezőt egyenlőnek véve, adott bér esetén, a termék maximalizálása összefügg a profit maximalizálásával, hiszen ezen utóbbi nem más, mint maradék.[57]

Viszont, amikor az alacsony bérekkel bíró ország értéktöbblet-feleslegét – amelyet saját vállalatai saját munkásaikat kizsákmányolva hoznak létre – külországok felé engedi áramlani, ez semmiféle ésszerűséggel és fejlődéssel nem függ össze.

A szerves összetétel különbözősége a termelés objektív feltétele. A bérek különbözősége, ha az előző fejezetben végzett vizsgálódásunk helyes, institucionális tényező. Az e tényező által feltételezett nemzetközi munkamegosztás olyan mértékben „optimum alatti", hogy semmiféle szükséges kapcsolat nincs az egyes országok természetes és objektív előnye, és az eltérő bérekkel meghatározott ágazatok telepítése között.[58]

Tegyük fel, hogy politikai, szakszervezeti vagy más oknál fogva a bérek a harmadik világban hirtelen ötszörösére vagy tízszeresére növekednek, vagy hogy a fejlett országok bérei ugyanilyen mértékben csökkennek: ekkor a jelenlegi nemzetközi munkamegosztás alapvetően megváltozna, noha a termelés egyetlen objektív tényezője sem módosult.

4- A szerves összetételek és a cserearányok

Ha a cserearányok évszázados romlását a szerves összetétel eltéréséből, a bérek különbözőségétől függetlenül akarnánk magyarázni, helytelen úton jámánk. Az értéktöbblet-transzfer, amelyet a szerves összetételek különbsége, vagyis az értékek termelési árrá alakulása idéz elő, erőteljesen összefügg a faktorális cserearányok előnytelenségével, ám nem szükségképpen az egyszerű cserearányok romlásával.[59]

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a termelési árak (A = 190 és B = 150) nem egységárak, hanem A és B globális termelési árai.

Mi lenne a helyzet, ha A-nak ugyanolyan szerves összetétele lenne, mint B-nek (120), és elcserélné termékeit B-vel, miközben minden egyéb költség-tényező azonos lenne? Kedvező vagy kedvezőtlen lenne-e ez B számára? Ez az A-ban folytatott termelés fizikai mennyiségétől függ egyik és másik esetben is.

Ahhoz, hogy *B* helyzete kedvezőbb legyen, az kellene, hogy a szerves összetétel emelkedése *A*-ban 120 egységnyi tőkéről és 120 egységnyi munkáról 240 egységnyi tőkére és 120 egységnyi munkára, ne eredményezzen a termelékenység növekedésében nagyobb arányt, mint 150/190. Más szóval, az kellene, hogy minden mást egyenlőnek tekintve, a termelési ár termék*egységenként* ne csökkenjen az állandó tőke emelkedésével és a technikai fejlődéssel egyidőben, hanem, ellenkezőleg, növekedjék. Ez teoretikusan lehetséges elgondolás, de gyakorlatilag valószínűtlen, hiszen egy adott szabadversenyes rendszerben a magasabb szintű technológiát éppen azért és olyan mértékben alkalmazzák, amennyiben csökkenti az egységárakat.

Ha példánkban bevezetjük a fizikai mennyiségeket, akkor a következőket kapjuk:

Egyenlő szerves összetételek:

Ország	K egész lekötött tőke	c állandó tőke felhasznált része	v változó tőke	m értéktöbblet	W érték	p' profitráta	P profit	L termelési ár	használati érték	egységár
					c+v+m	$\frac{m}{K}$	p'K	R+P		
A	120	50	60	60	170	50%	60	170	100	1,70
B	120	50	60	60	170		60	170	200	0,85
	240	100	120	120	340		120	340		

A cserearány *B* számára: Px/Pm = 1/2

A cserearány *B* számára: $Px/Pm = \frac{0,75}{190/x}$

Eltérő szerves összetételek:

	K	c	v	m	W	p'	P	L	Használati érték	Egységár
A	240	50	60	60	170	33 1/3%	80	190	x	190/x
B	120	50	60	60	170		40	150	200	0,75
	360	100	120	120	340		120	340		

Vagyis minden x nagyságától függ. Ha $x < 126\ 2/3$, akkor *B* cserearányai ténylegesen rosszabbodnak, ha $x = 126\ 2/3$, akkor változatlanok maradnak, és ha $x > 126\ 2/3$, akkor javultak. Ahhoz, hogy ez a „szélesebb értelemben vett egyenlőtlenség" a cserearányok rosszabbodását hozza létre, az szükséges tehát – ebben a számpéldában –, hogy a tőke határtermelékenysége 4/15-del alacsonyabb legyen az átlagos termelékenységnél.

A szabadversenyes rendszer általános szabálya, hogy a magasabb fokú technika alkalmazásának csak akkor van értelme, ha állandó bérek mellett a termék egységára alacsonyabb lesz, mint az elavultabb technikával történő termelésnél, és ha a többlet-tőke, amelyet az új technika igényel, az aktuális ráta mellett is megtérül; vagy ha az egységára egyenlő lesz a régi technikával termelt áru egységárával, de az össztőke (a kezdeti és a többlet-tőke) az aktuálisnál magasabb profitrátához jut. Mivel ez a feltétel magába foglalja az eleven munka egységére jutó termelésemelkedést, arra következtethetünk, hogy ha minden jól megy, akkor az az ország, amelyben nem emelkedett a szerves összetétel, attól az országtól, amelyben viszont emelkedett, ugyanannyi értékért és használati értékért kevesebb értéket, de nagyobb mennyiségű használati érték-tomeget kap, mint korábban.

Meg kell különböztetni az egyéni tőkések *ex ante* kalkulációit és motivációit az össztőkés szintjén jelentkező *ex post* eredménytől. Az egyéni kalkuláció szükségképpen lineáris. Minden egyes tőkés külön-külon feltételezi a piac önmagára vonatkoztatott végtelen rugalmasságát, és nem képes számolni sem az áru- és tőkepiacon történő beavatkozásának hatásával, sem azzal, ami akkor következnék be, ha a többi tőkés tenné azt. Bárha tisztában van vele, hogy az új technika hamarosan általánossá válik, és hogy a végeredmény, őt magát is beleértve, az összes tőkés helyzetének rosszabbodása lesz, akkor sem mulasztja el az új technika alkalmazását, ha az elegendő hasznot hoz a már meglevőhoz képest. Mert ha a többiekkel ellentétben vonakodik alkalmazni személyes helyzete még tovább romlik, mégpedig a lehető leggyorsabban.

Így az új technika perspektívája előtt az A-ban termelő egyéni tőkés helyzete egyszerű: az átlagprofitráta 50%. A termék ára 1,70. Két ok osztönozheti a tőkést azon új technika adaptálására, amely ugyanannyi munkás mellett kétszer annyi tőkét igényel. Vagy 1,70 alá csokkenti termékeinek eladási árát, hogy legyőzze konkurrenseit, megtartván ugyanazt a profitrátát, vagy megtartva 1,70-es eladási árát, emeli a profitrátát. Mindkét esetben nyilvánvaló, hogy csak akkor alkalmazza az új technikát, ha lehetséges lesz számára, hogy így 136 egység terméknél többet termeljen ugyanazzal a globális termelési költséggel. Vagyis a feltétel: $x > 136$. Ebben az esetben az új technika A országbeli általános elterjedése után az ország egységnyi termékének nemzetközi ára 1,39 alá zuhan (190/136), pedig korábban 1,70 volt, ugyanakkor B ára 0,85-ről csak 0,75-re esik. Azaz a tiszta (nettó) cserearányok B számára javultak, ahelyett, hogy rosszabbodtak volna.

Kovetkezésképpen sem a piaci, sem az egyszeri faktorális cserearányok általában nem képesek eltűrni a „tágabb értelemben vett" nem-egyenértékűséget. Ez csak a kettős faktoriális cserearányokat érintheti, azzal a feltétellel, hogy *a priori* feltételeztük: csupán a munkaszolgálat produktív és bérezésre érdemes. Hiszen, ha elfogadjuk Pigou formuláját – hogy ti. „a munka bizonyos mennyisége és a tőke szolgáltatása" –, akkor q (illetve z Kindleberger szerint) összetett és meghatározhatatlan lesz, és a Bettelheim által jelzett egyenlőtlenség nem jön létre, hiszen ha B egy órányi munkát ad A 15/19 órányi munkájáért, akkor nem ad mást cserébe, mint a 120 egységnyi tőke „szolgáltatását", az A országbéli 240 egységnyivel szemben. A két egyenlőtlenségnek nincs közös mértéke, amelynek alapján összehasonlíthatnánk őket, kivéve a béreket és az átlagprofitrátát, s éppen ezek okozzák, hogy az egyik kiegyenlíti a másikat az új, 150/190-es termelési áron.

Csak ha elvetjük a tőke „szolgáltatását", azaz ha kizárjuk az időtényezőt, és a t_1-beni egy munkaórát egyenlőnek vesszük a t_n-beni egy órányi munkával, más szavak-

kal, ha feltételezzük, hogy *A* országnak nincs módja semmiféle specifikus díjazásra, mert árui exportálása előtt annyi időt kell várnia, amennyi szükséges számára 240 egységnyi tőke felhalmozásához, míg *B* országnak csak 120 egységnyit kell felhalmoznia, csak akkor mondhatjuk, hogy a „tágabb értelemben vett" egyenlőtlen csere összefügg a kettős faktorális cserearányok javulásával és csak ezzel függ össze.

Nem ugyanez a helyzet a bérek egyenlőtlenségéből származó egyenlőtlen csere esetében. Ott az alacsony bérekkel bíró ország nemcsak kevesebb értékhez jut a csere révén, hanem kevesebb használati értéktomeghez is, és az egyenlőtlenség visszatükröződik az egyszerű cserearányokban éppúgy, mint a faktorálisokban.

5- Az értéktorvénynek való megfelelés kritériuma

Az előzőekből az következik, hogy az érték termelési árrá való transzformációjából eredő egyenlőtlen csere meghatározása egyfajta értékfelfogást tükröz, s ez inkább filozófiai, semmint gazdasági jellegű vitakérdés. Ebben az esetben először is arra kellene válaszolni, hogy vajon a meglévő javak többet érnek-e a jövőbeni javaknál, illetve, hogy az európai vasutakat és a nagyolvasztókat építő generáció erőfeszítéseinek gyümölcsét csak Európa örökösei élvezik, vagy az egész emberiség; (az persze adottság, hogy az a profit, amely Európa számára lehetővé tette ezeket az építkezéseket, a legtöbb esetben az emberiség létéből származik). Ha ez lenne fejtegetéseink tárgya, mi magunk sem állnánk messze Bettelheim megfogalmazásától.

Tárgyunk azonban a csere elemzése a piaci gazdaságtan szemszögéből.[61]

Charles Bettelheim azt állítja, hogy abban a mértékben, amennyiben a termelési árak érvényre jutnak és a bérek az értéktorvénynek megfelelően alakulnak, azt mondhatjuk, hogy a „tőkés termelés szempontjából" egyetlen csere sem egyenlőtlen.

Az a tény, hogy a termelési árak érvényre jutnak, valóban megfelel az értéktorvénynek: éppen ezért nem tárgyaljuk a szerves összetételek eltérését a csere egyenlőtlenségének *per se* összetevő elemeként. De erősen kételkedünk abban, hogy a bérek földrajzi különbségei is megfelelnek az értéktorvénynek. E törvény működésének egyik leglényegesebb feltétele, hogy egyetlen piac létezik, és minden árunak csak egyetlen ára van, eltekintve természetesen a szállítási költségektől. A munkaerő a kapitalista rendszerben ugyanolyan áru, mint a többi, vagyis – tökéletes konkurrencia esetén – a munkaerő árának mindenütt egyenlőnek kell lennie. Ha azonban az árak eltérőek, akkor a konkurrencia nem teljes, s ez eltorzítja az értéktorvény működését. Ám elsősorban a világ államokra való felosztásának *politikai* ténye gátolja e konkurrencia teljességét.

Az egyenlőtlen csere bázisán létezik a monopólium, de ez nem az áruk monopóliuma – bizonyos szocialista országbeli szerzők, akiket idéztünk az előző részben, nem jogtalanul mondják, hogy ezt a monopóliumot a sorompó mindkét oldalán megtalálhatjuk; a fejlett országok munkásainak monopóliumáról van szó. Ez viszont nem strukturális szükségszerűsége a kapitalista rendszernek.[62]

6- Az érték termelési árrá való transzformációjának hatása a növekedésre

Milyen előnyöket mondhat magáénak a magas szerves összetételű ország? Példánkban *A* ország 140 egységnyi nemzeti jövedelmet termel, *B* ország 100-at. A kifizetett bérek összege mégis egyenlő a két országban (60). Ebből következik, hogy *A* ország előnye a

tobblet felhasználásától függ. Ha feltételezzuk, hogy a tobbletet mindkét országban teljes egészében felhalmozzák, akkor a régi tőke 1/3-ának arányában új tőke jon létre, és a második időszak elején éppen ott találjuk magunkat, ahol az előző időszakban. (Ez persze azt igényli, hogy a tőke határhozadéka egyenlő legyen a két országban, de nincs okunk feltételezni, hogy a legmagasabb szerves összetételű országban nagyobb lesz. Általában ennek éppen az ellenkezője igaz.)

Ebben az esetben *A* ország gazdagsága teljes egészében fiktívvé válik – hiszen a 33,3 %-os felhalmozási rátához mindkét országnak az egész tobbletet tőkésítenie kell. Amint *A* ország eldonti, hogy gazdagságát kiélvezve, tobbletének egy részét elfogyasztja, a másik számára lehetővé válik, hogy utolérje, és szerves összetételeik kiegyenlítődjenek.

Minden megváltozik, ha figyelembe vesszuk, hogy – a bérekben tukroződő (60 : 60) személyes fogyasztáson túl – mindkét országnak szuksége van kollektív fogyasztásra, amelyet improduktív kiadásoknak nevezunk; pl. az intézmények fenntartása, a honvédelem stb. Ekkor *A* előnye azon nyomban megmutatkozik. Hiszen, amíg a tobbletek a meglévő tőke arányában egyenlőek (33 1/3%), egyáltalán nem azok abszolút mértékben (80–40). Vagyis, amíg a novekedés szempontjából az arányok a dontőek, a fogyasztás minden formája számára az osszeg számít.[63]

Így, ha feltételezzuk, hogy a két ország mindegyike koteles tobbletének felét improduktív kiadásokra áldozni, mindegyikuknek csak a meglévő tőke 16 2/3%-a maradna felhalmozásra, s ennek semleges hatása lenne a szerves összetételek eltérésére; ám *A* ország improduktív kiadásokra 40 egységnyi értékkel rendelkezne, míg *B* országnak erre a célra csak 20 egység állna rendelkezésére.

Lézetik-e ellentmondás e megállapítás és a csere egyenlőtlenségének az értéktobbletráták eltérésére való kizárólagos visszavezetése kozott? Nem hisszuk. Vizsgáljuk meg kozelebbről, miből állnak az improduktív kiadások. Az első szakaszban a két ország, bérek formájában, felosztott 60 egységnyi értéket. Majd a második szakaszban újabb felosztást hajtanak végre, társadalmi szolgáltatások formájában, levonva a profitból, de ebben az esetben a szétosztott osszeg *A*-ban 40 egység és *B*-ben 20. Ettől kezdve ez a nominálbéren felul juttatott társadalmi bér egy fajtája. Ha elképzelunk egy tiszta kapitalista modellt, ahol a kozszolgáltatások ellátása, ide értve az igazságszolgáltatást és a honvédelmet is, egy magánvállalat feladata lesz, és ahol kovetkezésképpen nincs se adó, se állami koltségvetés, a fent leírt helyzet egyezni fog a csere kovetkező sémája által szemléltetett helyzettel, amelyben az értéktobbletráták eltérőek:

Ország	K egész lekotott	c állandó tőke felhasznált része	v változó tőke	m érték-tobblet	W érték	R termelési koltség	p' profitráta	P profit	L termelési ár
							$\frac{m}{K}$		
					c+v+m	c+v		p'K	R+P
A	240	50	100	20	170	150	16 2/3%	40	190
B	120	50	80	40	170	130		20	150
	360	100	180	60	340	280		60	340

Megállapíthatjuk, hogy semmi sem változott a két ország viszonylagos helyzetében a fejezet elején felvázolt sémához képest. Az árak változatlanok maradtak, és a két ország azonos felhalmozási ráták által biztosított tobblet folott rendelkezik.

Arra következtethetünk tehát, hogy *A* ország előnye, amit az előzőekben láttunk, az eltérő improduktív kiadások következtében nem olyan jellegű előny, amely egyértelműen a szerves összetételek eltéréséből, hanem a bérek rejtett eltéréséből ered, hiszen az improduktív kiadások valójában közvetett bérek.[64]

Annyi azonban bizonyos, hogy az eltérő szerves összetétel miatt az improduktív kiadások eltérése – abszolút mértékben vagy munkásokra számítva – ha nem is eleme az egyenlőtlen csere definíciójának, mindamellett tényezője a társadalmi és gazdasági fejlődésnek. Hiszen ha a marxista és a klasszikus terminológia, amely minden olyan kiadást improduktívnak tekint, amely nem termel értéktöbbletet, lehetővé teszi számunkra, hogy az egészségügyi, közoktatási, igazságügyi kiadásokat, akárcsak az állam által biztosított infrastrukturális szolgáltatásokat „elfogyasztott" társadalmi bérrel azonosítsuk, szélesebb értelemben és közvetett módon ezek a kiadások produktívak, és – legalábbis a fejlődés és a növekedés adott szintjén – inkább beruházásnak kell tekinteni őket, mint fogyasztásnak.

Éppúgy, mint a munka „szerves összetételében" mutatkozó eltérések, amelyekről az előző fejezetben szóltunk, a konkrét kapitalista viszonyokban a tőke a fejlődés tényezője – ha nem is közvetlenül – és nem az egyenlőtlen csere eleme olyan mértékben, amennyiben maga a fejlődés az egyensúlyi bérek emelkedéséhez vezet, miként az előző fejezetben elemzett folyamatban láttuk.

7- A fogyasztás meghatározza a jövedelmet

Akármilyen is a szerves összetétel, ahhoz, hogy egy ország a konkurrencia rendszerében a külkereskedelem révén előnyhöz jusson, többet kell fogyasztania a többi országnál akár közvetlen bérek, akár improduktív, kollektív kiadások, vagy bármilyen egyéb fogyasztás formájában.

Tudatában vagyunk annak, ami közvetlenül ebből az állításból következik. Az elemi logika és a dolgok természetes rendje azt sugallja, hogy az ember csak bevételeinek mértékében költekezhet: ezért gondolja az ortodox politikai gazdaságtan, hogy a bérek függenek az áraktól. E tanulmány célja annak kimutatása, hogy a tőkés termelési viszonyokban a nyereség a költség függvényében alakul, és hogy éppen az árak függenek a bérektől. Ha ez az állítás igaz, akkor ebből az következik, hogy a tőkés termelési viszonyok alapvetően szembenállnak az elemi logikával és a dolgok természetes rendjével. Ennyire félelmetes következménnyel szembesülve, az emberek abban reménykednek, hogy az valójában nem is igaz.[65]

Ha tézisünk helytálló, azt kellene mondanunk, hogy Svédország életszínvonala nem azért a legmagasabb Európában, mert fát exportál, hanem azért drága a fa, mert egy olyan országban termelik – más, magas bérszínvonalú országokkal egyetemben –, ahol a munkásosztály, bizonyos történelmi-politikai körülmények következtében, amelyeket e helyen nem vizsgálhatunk, jelentékeny társadalmi győzelmeket aratott.

Érdekes lenne összehasonlítani a fa és a kőolaj példáját Nurkse hat pontja alapján, amelynek segítségével az alapanyagárak süllyedését magyarázni szokták; erről az előző fejezetben már szóltunk.

1. A fejlett gazdaságok ipari termelése áttevődik a könnyűiparról a nehéziparra, amelynek alapanyagfogyasztása alacsonyabb.

Ha így lenne, a kőolaj árának felül kellene múlnia a fáét.

2. A fejlett gazdaságokban a szolgáltatások részaránya a társadalmi összterméken belül emelkedik.

Ebben az esetben vagy egyenlőség van, vagy csekély előny a kőolaj oldalán.

3. A mezőgazdasági termékek keresletének jövedelemrugalmassága nagyon kicsi.

A kőolaj-kereslet az autók miatt nagyon magas jövedelemrugalmasságot élvez, és ezen a ponton nagy fölénnyel rendelkezik a fával szemben.

4. A fejlett országok főként agrárprotekcionizmushoz folyamodnak.

E tényezőnek nincs hatása a kőolajra; még ha az észak-amerikai protekcionizmust tekintjuk is, a világ fogyasztásának emelkedése oly gyors, hogy a többi termelő ország saját novekvő termelésének gyakorlatilag semmilyen értékesítési nehézségét nem érzi.

Feltételezve, hogy a hatás ugyancsak nem érvényesül a fa esetében – bár ez nincs teljesen így – a két termék viszonylatában egyenlőség áll fenn.

5. A modern technika helyettesítő iparágakat biztosít a természetes anyagok számára.

Egyértelmű, hogy ez a tényező sokkal súlyosabban érinti a fát, mint a kőolajat.

6. A szintetikus termékek helyettesítik a természetes anyagokat, és konkurrálnak azokkal.

Egyetlen szintetikus termék sem helyettesíti a kőolajat, ám tomegével találhatunk ilyeneket a fa esetében.

Vagyis, meghatározott nézőpontból vizsgálva a dolgokat, ha az ortodox szemléletnél maradunk, amely szerint a piac határozza meg az árakat, a kőolaj vitathatatlanul „alapvető előnnyel" bír a fával szemben. Egyébként a kőolajfogyasztás néhány évtized alatt szembetűnő fejlődésen ment keresztül. 1913-tól 1962-ig a termelés, és ennek következtében a fogyasztás világszinten kb. 50 millió tonnáról 1.215 millió tonnára szökött. Ezzel szemben a fa felhasználása folyamatosan csokkent. 1913 és 1960 kozott az egy főre jutó felhasználás kb. 10%-kal csokkent Európában és kb. 25%-kal az USÁ-ban.

És mégis, a kőolaj rendkívuli piaci előnye dacára, ára az 1913-as 100-as indexhez képest 1952-ben 43, 1962-ben 27 volt; ugyanakkor a fa árának 1913-as 100-as indexét véve alapul, 1952-ben az ár elérte az 559-et. Vagyis a kőolaj-fa cserearányának indexe az 1913-as 100-ról 1952-re 7,7-re változott. 1952-ben tehát tizenháromszor annyi kőolajat kellett adni ugyanannyi mennyiségű fáért, mint 1913-ban.

Talán fel lehet hozni ellenvetésként, hogy mindez a termelékenység növekedését kovetelte, mégpedig nagyobb mértékben a kőolaj, mint a fa esetében. De létezik egy praktikus eszköz a termelékenység indexének mérésére: a faktorális cserearányok. Ezeket vizsgálva azt látjuk, hogy – pontosan a termelékenység novekedése miatt – a kőolajtermelők csak létminimum-bért kapnak (kivéve az USA és Kanada termelőit, akiket árpreferenciával támogattak), míg a fatermelők teljesen más nagyságrendű bérhez juthattak: húsz-, harminc- vagy negyvenszeresét kapták, mint az előbbiek. A kettős faktorális cserearányok romlásának egyetlen esete is *per se* mutatja, hogy a piaci cserearányok annyiban romlanak, amennyiben a termelékenység emelkedése szukségessé teszi.

Ha a piac határozná meg a jovedelmeket, akkor a fa nem bírna azzal a sajátos hajlammal, hogy gazdagítsa Svédországot, Finnországot, Kanadát vagy Ausztriát, és a kőolaj sem lenne képes elszegényíteni a Kozép-Keletet vagy Venezuelát. De ha ezzel szemben a jövedelmek határozzák meg a piacot, minden világos lesz azon egyetlen tény következtében, hogy a fát magas bérekkel rendelkező, míg a kőolajat alacsony bérekkel rendelkező országokban termelik.

Van néhány fafajta, amely nem követi ezt a mozgást, sem az egyszerű, sem a faktorális arányok tekintetében. Ezek egzotikus sajátosságokkal bíró fafélék, amelyeket főleg

Afrikában termelnek. Elsősorban a legjobb minőségűekről van szó, amelyeknek – az uralkodó elmélet szerint – a piac kegyeiben kellene állniuk, és minden esetben magasabb jovedelemrugalmasságot kellene élvezniuk a kereslet miatt, mint amit az európai és észak-amerikai exportált fajták élveznek. Az uralkodó elmélet ellenére, ezek a fajták gyakorlatilag az egyedüliek, amelyeket alacsony bérű ország termel és exportál, s ugyancsak az egyedüliek, amelyeknek az ára csökken.

8- A „tágabb értelemben vett" egyenlőtlen csere elmélete a politikai gazdaságtan történetében

Quesnay, akinél – ha alaposan szemügyre vesszuk – minden nagyobb politikai gazdaságtani elmélet csíráját fellelhetjuk, azt állapította meg, hogy egy ország, amely az élelmiszereket exportálja és kulfoldon vásárolja az iparcikkeket, kevesebb embert foglalkoztat, mint amennyit e kereskedelem nélkul kellene; tehát azt mondhatjuk, hogy bizonyos mennyiségű nemzeti munkát nagyobb mennyiségű külfoldi munkára cserél el. Az eltérő megfogalmazás ellenére, fejtegetéseit olvasva világosan kitűnik, hogy Quesnay elméletében ez az „egyenlőtlen csere" az ipar és a mezőgazdaság eltérő szerves összetételének eredménye; az ipari állótőke, sajátos adottságai szerint, nem összemérhető a mezőgazdasági állótőkével.

Ezt az elméletet természetesen a marxisták mélyítették el. Otto Bauer kimutatta, hogy az osztrák állam német teruletei, iparuk magasabb szerves összetétele miatt, a cseh agrárteruleteken termelt érték egy részét elszívják:

„Ha két olyan terulet helyzetét vizsgáljuk, amelyek a kapitalista fejlődés kulonböző szintjén állnak, de termékcserét folytatnak . . . a marxista árelmélet adja kezunkbe a kulcsot. A két teruleten termelt értéktobblet tomege a két terulet munkásai által elvégzett tobbletmunkával határozható meg. De hogyan osztozkodnak a két terulet tőkései az értéktobbleten?

A legfejlettebb ország tőkéjének szerves összetétele a legmagasabb, ami azt jelenti, hogy a legfejlettebb teruleten ugyanakkora mennyiségű bérosszeghez (változó tőke) nagyobb mennyiségű állandó tőke tartozik, mint az elmaradott teruleten. Márpedig Marx megtanította nekunk, hogy – a profitok kiegyenlítődési tendenciája miatt – nem a két kulonálló teruleten folyó munka hozza létre saját tőkéseinek az értéktobbletet, hanem a két teruleten a munkások által megtermelt értéktöbblet egészét osztják szét a két terület tőkései egymás kozott, ám nem az egyes teruleteken elvégzett munka, hanem a befektetett tőkék arányában. Mivel a fejlettebb teruleten ugyanannyi mennyiségű munkához tobb tőke tartozik, ez a terulet nagyobb mennyiségű értéktobbletben részesedik, mint amennyi az ott elvégzett munkának megfelelne. Ez úgy megy végbe, mintha a két teruleten termelt értéktobbletet egy kalapba dobnák, és azután szétosztanák a tőkések kozott tőkéjuk nagysága alapján. Így tehát a fejlett terulet tőkései nemcsak a saját munkásaikat zsákmányolják ki, hanem még a fejletlenebb teruleten termelt értéktobbletből is részesednek. Ha a termékek árát vesszuk figyelembe, úgy tűnik, a csere révén mindegyik terulet annyit nyer vissza, amennyit adott. Ám ha az értékeket tekintjük, azt látjuk, hogy a cserélt dolgok nem egyenértékűek."[66]

Ezután Ottó Bauer megállapítja, hogy a szerves összetételek eltérésén túl, a bérek cseh teruleteken alacsonyabbak, mint a német teruleteken; azonban az egyetlen kovetkeztetés, amelyet ebből a tényből levon: tekintettel arra, hogy a szerves összetételek el-

térése nagyobb, mint a béreké, az egy munkásra jutó profit nagyobb Csehország német területein, mint Csehország cseh területein.

Nagyjából hasonló álláspontot képvisel Henryk Grossmann[67] az értéktranszferrel kapcsolatban, azt az esetet véve, amikor egy alacsony szerves összetételű országból egy magas szerves összetételű országba irányul a transzfer.

Úgy tűnik, Maurice Dobb is csatlakozik ehhez a koncepcióhoz, de árnyaltabb, és talán kozvetetebb fogalmakkal.[68]

A jugoszláv marxista, Melentije Popovic e kérdés elemzésében ebben az irányban eddig nem látható mélységekig hatolt.

Egy polemikus brosúrájában, ugyanannyi epességgel, mint pontatlansággal, kimutatja a szerves összetétel különbözőségét, hogy kimutathassa azokat a hátrányokat, amelyek Jugoszláviát mint gyengén fejlett országot a Szovjetunióval folytatott csere során sújtják.[69] „Tekintve, hogy a világpiacon a különböző szerves összetétellel rendelkező országok jelentkeznek termékeikkel . . ., ebből az következik, hogy azok az országok, ahol a tőke szerves összetétele adott időpontban magasabb a világátlagnál, extraprofithoz jutnak azoknak az országoknak a rovására, ahol a szerves összetétel alacsonyabb a világátlagnál."

Elméletének kifejtése során gyakran összekeveri az azon ágazatok kozotti szerves összetételben mutatkozó kulonbséget, amely ágazatokban az országok specializálódtak termékeik cseréjére, azzal a kulonbséggel, amely két ország ugyanolyan ágazatában a munka termelékenysége kozött fennáll. „. . . Így tehát az amerikai munkás munkája a teherautótermelésben, amely mennyiségileg akár egyenlő is lehet egy Jugoszláviában ugyanebben az ágazatban foglalkoztatott munkás munkájának mennyiségével, a világpiacon úgy jelenik meg, mintha kulonosen nagy súlya lenne."

Popovic, úgy tűnik, nem veszi észre, hogy ebben a példában nem értéktobblet-transzferről van szó, amelyet az érték termelési árrá való transzformációja okozott, hanem egy bizonyos árucikk saját (nemzeti) értéke és a társadalmi (nemzetkozi) értéke kozotti egyszerű kulonbségről. Ha Jugoszlávia egy harmadik világbeli országnak akarja eladni kamionját, akkor természetesen igazodnia kell az amerikai árakhoz. Tekintve, hogy ezalatt az autógyártás technológiai színvonala az amerikai technológiai szint alatt marad, ugyanaz az áru, ugyanazzal az árral okozza a magasabb béreket az USÁ-ban. Hasonló helyzetről van szó, ha egy országon belul egy vállalat veszteséget szenved vagy kevesebb nyereséghez jut, mert koltségei magasabbak az ágazat átlagos társadalmi koltségénél. Ezzel az esettel semmiféle kapcsolatban sem áll Brazília esete, amely a kávét – amelynek termelésében a világon a legtermékenyebb – olyan amerikai kamionra cseréli, amit szintén a világon lehetséges legtermékenyebb módon állítottak elő, mégis hátrányt szenved a csere során, amely a kávétermelés és a kamiontermelés eltérő szerves összetételéből, vagy a brazíliai és az amerikai bérek eltéréséből is eredhet.[70]

Ugyanakkor néhány helyen kulonosen érdekes megállapításokat találhatunk ugyanettől a szerzőtől; így például: „Egy adott elmaradott ország kizsákmányolásában – például Jugoszlávia esetében – minden ország részt vesz, amelyiknek fejlettségi szintje bizonyos fokig magasabb, mint a szóban forgó elmaradott országé, akár folytat vele kereskedelmi kapcsolatot, akár nem."

II. A munkásosztály helyzete nemzetközi vonatkozásban

1- A nemzetközi proletárszolidaritás marxista értelmezése

Az a tétel, mely szerint a szerves összetétel eltérése alkotja az egyenlőtlen csere bázisát, Otto Bauer óta elterjedt a marxista közgazdászok körében.[71] De mégis nehéz megérteni, hogyan jutott egy marxista közgazdász arra a megállapításra, hogy a szerves összetételek eltérése hatással van a nemzetközi árakra, és ugyanakkor elemzése során nem érkezett el a bérek eltérésének meghatározó szerepéhez.[72] Hiszen annak, hogy az eltérő szerves összetételek befolyásolhassák az árakat, szükséges feltétele a profitok kiegyenlítődése: és a profitok kiegyenlítődése ugyanebből a szemszögből elégséges feltétel ahhoz, hogy a bérszintek ugyanúgy hassanak az árakra. Lehetséges, hogy e ponton a marxista gondolkodás nem tud mit kezdeni a munkások nemzetközi szolidaritására vonatkozó hasonlóan veszélyes tétellel?

Ugyanakkor, abból a reménységből, amelyet a forradalmi marxisták e szolidaritásra alapoztak, oly kegyetlen módon kiábrándulhattak az utóbbi évek során, hogy ideje lenne talán megszabadulni ettől a tabutól.

2- A „munkásarisztokrácia" az imperializmus melléktermeke?

A marxizmus nem ismerte teljesen félre az osztályharc gyengülésének lehetőségét, ama reformok elterjedésének arányában, amelyeket a fejlett kapitalizmus a nemzetkozi kizsákmányolásból származó többletprofitnak köszönhetően biztosíthatott. De ezt a jelenséget az imperializmus szakaszába helyezte, és tartalmi szempontból a proletariátus felső rétegéhez kapcsolta, ami aztán beteljesítette, hogy az imperializmust mulandónak ábrázolta. Nagyjából ez volt Lenin álláspontja; Buharin pedig azt mondhatta a Komintern 1928-as kongresszusán: „. . . vannak bizonyos országok, amelyekre azt mondhatjuk: arisztokratikusak; a 'munkásarisztokráciáról' van szó, azaz olyan proletariátusról, amelynek életszínvonala jóval magasabb a világ proletariátusának átlagos életszínvonalánál".[73]

Néha túllépték a „munkásarisztokrácia" fogalmában kifejeződő szűklátókörűséget, ám soha nem számoltak le az imperializmus „állandóságának" és a „gyarmati extraprofitnak" a tézisével. Így a *Világgazdaság és imperializmus* (1917) egyes helyein ugyancsak Buharin még mindig az imperialista országok kapcsán beszél a tőke és a munka pillanatnyi érdekeinek viszonylagos szolidaritásáról, ami egyidejűleg létezik egy mélyebb és keményebb antagonizmussal együtt, vagy a Tőke és a Munka pillanatnyi érdekeinek összekapcsolódásával, ami a gyarmati extraprofitból származó béremelések eredménye; mindazt anélkül teszi azonban, hogy megkülönböztetné a kiváltságos réteget – a „munkásarisztokráciát" – a proletariátus többi rétegétől. Általában megkülönböztetések nélkül használja ezeket a fogalmakat. „Sem a kontinens munkásai, sem az angol munkások nem fizettek rá erre a politikára . . . , nyertek rajta."

Ezeket a szövegeket olvasva, akárcsak más marxisták hasonló elemzéseit tekintve, felvetődik a kérdés: vajon a tőkések és a munkások érdekeinek szolidaritása az imperialista országokban, amennyire átmeneti jellegű, objektív alapokon nyugszik-e, vagy egyszerűen a munkásosztály misztifikálásának következménye. Buharin utóbbi mondata arra enged következtetni, hogy az objektív feltételek határozzák meg ezt a helyzetet. Engels már 1858-ban, vagyis a szabadkereskedelem időszakának kellős közepén, sokkal messzebb

ment ebben a kérdésben: „ . . . az angol proletariátus ténylegesen egyre inkább elpolgáriasodik, úgyhogy ez a mind kozott legpolgáribb nemzet végul, úgy látszik, odáig akarja vinni a dolgot, hogy a burzsoázia *mellett*, legyen polgári arisztokráciája és polgári proletariátusa. *Olyan nemzetnél, amely az egész világot kizsákmányolja, ez persze bizonyos fokig indokolt.*"[74] De ez csak egy az Engelstől megszokott otletes megállapítások kozul, és nem is igazán lényeges.

Az ortodox marxista gondolkodás ezt az „objektív" alapot végul is illuziórikusként fogta fel. A forradalmi marxisták annak figyelembevételére szólítottak fel, hogy opportunista misztifikációról van szó, attól kezdve, hogy az imperialista politika az országon belul megvalósította a foglalkoztatottság novekedését; miként még Buharin mondotta: „Néhány tobbletfillér, amit az európai munkások a gyarmatosításból húztak." Az ortodoxok hosszú ideig minden energiájukat a misztifikáció kezdeményezői és haszonélvezői, a szociáldemokrata vezetők ellen fordították. abban a hiú reményben, hogy a párttagok előtt felfedhetik igazi arcukat. E politika ismétlődő bukásai után – hiszen az első világháborút kovetően minden számítás ellenére széthullottak a munkásosztály egységes nemzetkozi szervezetei, ahelyett, hogy szorosabbá váltak volna – válságkorszak kezdődott a szocialista mozgalomban; miután négy Internacionálé eltűnt vagy lehanyatlott, a második csak azon az áron tudta formális létezését meghosszabbítani, hogy minden nemzetkozi tevékenységgel szakított; a harmadik pedig eleve onmaga felszámolásának előorse volt, ám kellett néhány tapasztalat, hogy nem várhat sokat a kapitalista államok munkásainak szolidaritásától, s az első munkásállam létfenntartási osztone, míg 1934-ben, a népfrontmozgalmaktól elfordulva, radikálisan megváltoztatta az ipari országok kommunista pártjainak stratégiáját.

Azóta megkezdődott a nemzeten beluli integrációs folyamat. És mindez a nemzeti érdekek nevében, és arra való hivatkozással történt, hogy a kommunista pártok védik onálló kulpolitikai választásukat; tegnap és ma az USA és a Szovjetunió kozott, ma és holnap a Szovjetunió és Kína kozott; – az utóbbi immár szerződésekben és egyes kijelentésekben is hangoztatta véleményét, hogy a gazdag és a szegény országok antagonizmusa felulkerekedett a szegény és gazdag osztályok antagonizmusán.[75]

Mert majd egy évszázad történelmi tényeit a vezetők korrupciójával és a tomegek misztifikálásával magyarázni – a legkevesebb, amit erről mondhatunk, hogy kevéssé illik a történelmi materializmushoz. A politikai pártok nem az orok igazságot hatalmukban tartó templomok, amelyeknek nem kell torődniuk a jelen pillanattal és a pillanat emberével. A politikai pártok természetuknél fogva „opportunisták", hiszen céljuk a tomegek meghódítása és a hatalom átvétele adott pillanatban, adott történelmi feltételek mellett. Egy politikai párt gondosan vigyáz identitására, képes elfogadni az ideiglenes megtorpanásokat, visszautasítva a mulandó objektív feltételek elfogadását. Nem haladhatja meg az objektív strukturális feltételeket, generációkat halmozva el egy transzcendes igazság szolgálatának urugyével. Maga is objektív feltétel, a párt kell hogy „csinálja" a történelmet és képes is erre, ám nem erőszakolhatja azt meg. Az objektív feltételek mély változásának folytatásaként egy osztály-párt, népszerűségére alapozva, még folytathatja azt a gyakorlatot, hogy saját korán kívül él, de eljon a pillanat, amikor vagy meg kell változnia, vagy el kell tűnnie. De az alap és a felépítmény közötti eltolódás azt eredményezi, hogy amikor az objektív antagonizmus mozgósítja a tomegeket, akkor azok sokkal inkább forradalmiak, mint saját pártjuk; amikor az antagonizmus gyengül, akkor a pártok hosszú ideig radikálisabbak, mint tomegeik. Így volt ez a XIX. század végétől napjainkig. Nem a vezetők konzervatizmusa fékezte a tomegek forradalmi lendületét, mint ahogy a marxista-leninista táborban hitték; hanem a tomegek lassan, de folyamatosan tudatára

ébrednek annak, hogy egy kiváltságos kizsákmányoló nemzethez tartoznak, ami arra kényszeríti a pártok vezetőit, hogy módosítsák ideológiájukat, hogy ne veszítsék el támogatóikat.[76]

Ez nem jelenti azt, hogy az antagonizmusok megszűntek a fejlett kapitalista országokon belül. Lehet a bér magas vagy alacsony, a társadalmi összterméknek bőséges vagy csekély, a két fél, a munkásosztály és az értéktöbbletből hasznot húzók része fordítottan arányos nagyság marad. Kovetkezésképpen az ellentét fennmarad. De amikor a munkásosztály által elszenvedett nemzeti kizsákmányolás viszonylagos jelentősége a „proletariátushoz" tartozásának ténye miatt folyamatosan csokken, olyan mértékben, amennyi előnyt élvez abból fakadóan, hogy egy kiváltságos nemzethez tartozik, elérkezik majd a pillanat, amikor a nemzeti jövedelem tárgyi novekedése abszolút értelemben fontosabb lesz az egyes ember viszonylagos anyagi helyzetének javulásánál. E pillanattól kezdve a nemzeti paktum lényegében megszűnne vitatottnak lenni, oly erőteljesen és radikálisan, amilyen a torta felosztásáért folyó kuzdelem általában. Valójában a kozos front, a munkások és a tőkések szolidaritása, amely azt célozza, hogy megóvják az országot a szegény országoktól, egyutt létezik az országon belul a zsákmány felosztásáért folyó szakszervezeti harccal. Ilyen feltételek mellett ennek a szakszervezeti harcnak egyre inkább olyan jelleget kell oltenie, hogy rendezhesse a számlát a társak kozott, és az sem a véletlen műve, hogy a leggazdagabb országokban, pl. az USÁ-ban hasonló tendenciákat láthatunk: a harcos szindikalizmus „trade-unionizmussá" fajult, majd korporációs rendszerré, s végul „racket"-é.

Az kovetkezik tehát, hogy a legfejletebb kapitalista országok munkásai kulcspozíciót foglalnak el a nemzeti érdekek védelmében. Johnson elnoknek elég volt bemutatni a vietnami háború borzasztó incidenseit, hogy leállítsa az amerikai dokkmunkások bérsztrájkját. Nem ért el hasonló sikereket a burzsoáziával és még kevesebbet az egyetemista fiatalokkal. Régebben a dokkmunkások csak az imperialista intervenció ellen sztrájkoltak. Ma leállítják a más okok miatt kirobbantott sztrájkokat, nehogy elteréljék a figyelmet ezekről az intervenciókról. Az a pillanat is eljott, hogy a Kubából érkező kereskedelmi hajók kirakodása ellen robbant ki sztrájk, szemben saját kormányuk parancsával. Kennedy elnoknek az volt a szokása, hogy felelevenítette az amerikai szakszervezeti vezetőkkel való találkozóit, jobboldali nyomást kifejtőknek minősítve őket.

Véres valóság a feketék mozgalma az USÁ-ban, s kegyetlenségével és stílusával azt mutatja, hogy inkább félrevezetett társak felkeléséről van szó, semmint az amerikai „nagy társadalom", vagy annak kulső kalandjai elleni tiltakozásról. A legerősebb érv, amelyet e válság során megfogalmaztak, kissé zsaroló jellegű: tudniillik az amerikai négerek nem harcolhatnak azokért az elvekért Ázsiában, amelyeket a fehérek megtagadnak tőluk, ez magában foglalja azt, hogy ha ezeket az alapokat megkapnák, és egy nap teljes értékű polgárai lennének országuknak – ami anyagilag nem lehetetlen dolog – egyáltalán nem tiltakoznának a vietnami háború miatt.

Az Oscar Lange által „népi imperializmusnak" nevezett jelenség napjainkra a legnagyobb kapitalista országokban valósággá vált. Alig harminc éve a „szociálpatrióta" jelszót minden harcos munkás súlyos kihívásnak tekintette volna, – ki érzi ma sértve magát emiatt? „A népi mozgalmak – írja Myrdal – amelyek otven éve még tele voltak internacionalizmussal, ma szűklátókorű nemzeti jelleget öltenek". Angliáról szólva, a szerző hozzáteszi: „A munkáspárti kozgazdászok gyakorlati tudományukat általában még jobboldali kollégáiknál is szűkebb nemzeti kovetelményeknek megfelelően folytatják."[77] „Az emberiség egészét tekintve nem létezik az emberi szolidaritás pszichológiai bázisa."[78]

A harmadik világgal szemben a munkásosztaly helyzete ma a fejlett kapitalista országokban egyre inkább hasonlít a XIX század angol munkasának az egesz világgal szemben elfoglalt helyzetéhez. Egyfelől léteznek az időnkent nagyon erőszakos és eredményes belső mozgalmak, másfelől az egesz nemzet egységfrontba tomorul, amelyet néha kulső előőrspozíciók egeszítenek ki Ez az, amit Chamberlain egyenlete kifejezett demokrácia = imperializmus es tarsadalmi reformok A szocialista, marxista es darwinista Karl Pearson nem habozott ezt írni 1894-ben „Ismereteim szerint egyetlen higgadt szocialista sem utasítaná vissza Uganda megműveleset az oslakossag igaba fogásaval, ha Lancashire éhezne "[79]

Marx es Engels sem taplalt illúziokat az angol munkasok erzelmeivel kapcsolatban, abban a korban, amikor csak angol munkasarisztokratak leteztek Az alacsonyan berezett ír munkasokról szolva Marx megallapítja *„Anglia valamennyi nagy ipari kozpontjaban melyseges ellentet van* az ír es az angol proletar kozott Az atlagos angol munkas gyűlöli az ír munkast Nemzeti es vallasi ellenszenvet erez iranta Csaknem ugyanolyan szemmel nezi, mint Észak-Amerika deli allamainak *poor white*-jai a fekete rabszolgákat "[80]

Mint lathattuk, Marx nem habozott az „angol proletar" mely erzelmeirol altalanossagban beszelni nem emlegette az opportunizmust es a vezetok arulasat Es ma minden ugy tortenik, mintha a munkaspartok gepezetenek ertelmisegi tagjai fejeben sokkal tobb szocializmus es internacionalizmus, s talan meg polgari liberalizmus is lenne, mint amennyi a brit munkasosztaly erzelmeiben es reakcioiban megnyilvanul Az utobbi valasztasok mindegyiken a konzervatívoknak eleg volt arra utalni hogy a munkaspartiak uj allamosítasokat terveznek, es maris komolyan veszelyeztetni tudtak e part eselyeit Termeszetesen a munkaspartiak minden alkalommal siettek cafolni ezt a felelmetesen hangzo „hamis vadat" A vad, amelyre az angol munkasok termeszetesen sokkal erzekenyebbek voltak a lojalitas hianya a hatalommal szemben De erre a munkaspartok mar annyi garanciat adtak a multban, hogy senki sem veszi komolyan e „fenyegetest"

Franciaorszagban a *cartier izmus*, a nemzeti egoizmus legmagasabb szintu megnyilvanulasa, nem a tokesekhez es nem is az ertelmisegi elithez szol, hanem a francia varosok es falvak kisemberehez, akinek a nyelvet beszelte

A harmadik vilag kepviseloi a maguk reszeről nem tevedtek. Elemzeseikben neha alkalmazzak a tortenelmi materializmus modszeret – pontosabban, mint nehany ortodox marxista – es realista kovetkeztetesekre jutnak, illuziok nelkul fogalmaznak „Eppen ellentetben azzal, amit hosszu ideig hittem – irhatta Ferhat Abbas a forradalmi proletariatus es a forradalmi liberalisok lete Franciaorszagban semmit sem valtoztat az algeriai problema kezelesen "[8] „Az osztaly nem egy nemzeten beluli magasabbrendu integracios forma ennek bizonyiteka, hogy a nyugat europai munkasosztalyok sajat hasznukra eltulajdonitjak az elmaradott orszagokkal folytatott kereskedelembol szarmazo haszon egy reszet" fogalmazta meg tomoren Mamadou Dia [82]

A ket blokk antagonizmusa maga is vitatott kerdes a gazdagok koreiben (Abdoulaye Ly), am Sekou Toure ugy nyilatkozott, hogy nem ismer Keletet es Nyugatot, csupan gazdag nemzetekrol es szegeny nemzetekrol tud

Mindez rendhagyonak tunhet, amennyiben megszoktuk, hogy a tokeseket ugy tekintjuk, mint a nemzet vezeto erejet, es mint kizarolagos hi szonelvezoket Vitathatatlanul ok alkotjak a vezeto erot, de a XIX szazad kozepe ota az ipari orszagokban mar nem egyeduli haszonelvezok Ha figyelembe vesszuk a profit kiegyenlitodeset, a tokesnek (pusztan gazdasagi sikon) szuksegkeppen kozombos, hogy o hindu tokes vagy amerikai Ha pedig nem vesszuk figyelembe (a profit kiegyenlitodeset), akkor kedvezobb szamara

hindu tőkésnek lenni, mint amerikainak.[83] Azonban soha nem teljesen mindegy például egy dokkmunkás számára, hogy ő hindu vagy amerikai.

Képzeljük el, hogy egy óriási kudarc visszaveti az USÁ-t az elmaradott országok szintjére. Ha eltekintünk az esemény miatti tárgyi veszteségektől, az amerikai tőkések akkor sem érzik magukat rosszabbul. A szabadfoglalkozásúak és a magasan kvalifikált munkások jovedelmuk romlását alig érzik. Az általános bérszínvonalak kozotti óriási különbségek ellenére egy mérnök, manager vagy ügyvéd Egyiptomban vagy Indiában korulbelül ugyanannyit keres, mint gazdag országbeli társa. A segédmunkásokat és a kozepesen kvalifikált munkásokat viszont feneketlen örvénybe taszítaná ez a helyzet. Ugyancsak e rosszat feltételezve, a katasztrófa esetében egy amerikai munkás, aki három dollárt keres óránként, egyszerre csak pár centet keresne *naponta*. És ez egyáltalán nem alaptalan, fantasztikus feltételezés: hasonló jelenségnek lehettunk tanúi Algériában. Amikor a fuggetlenség veszélye konkréttá vált, a finánc-nagytőke egyuttesen kiegyezett az „algériai Algéria" elvében. A tőkések privilégiumait – a szocialista orientáció fenyegetésétől eltekintve – semmi sem veszélyeztette. Egyetlen privilégiumuk maga a tőke volt, és amennyiben azt a nemzeti függetlenség *per se* nem akarta felszámolni, semmi okuk sem volt, hogy szembeforduljanak a változással; nem volt tobb indítékuk, mint az igazi „munkásarisztokráciának", amelynek bére és jovedelme a munkából származott és nem nemzetiségéből vagy gyokereiből eredt. Személyesen, ideológiailag motiváltan tiltakoztak, de osztályként tartózkodtak az algériai nép elleni fellépéstől. Viszont az európai proletariátus, mindaddig az algériai kommunista párt támogatója, megmozdult a „francia Algériáért", és soraiból kerültek ki az OAS gyilkosai. Számukra ez élet-halál kérdése volt: kiváltságuk eddig európai vagy fehér létükben rejlett. A gyarmati-francia Algéria európai bért biztosított számukra egy elmaradott országban. Néhány nap alatt annyit kerestek, mint az algériaiak egy hónap alatt. E kiváltság nélkül anyagilag és objektíve képtelenek lettek volna fennmaradni. „A bőrond vagy koporsó" alternatívája állt előttük.

3- Pénzugyi gyarmatosítás és kereskedelmi gyarmatosítás

Amennyiben az imperialista expanziót mint okot, és a munkásosztály bomlásának folyamatát mint kovetkezményt fogjuk fel, akkor konnyű az internacionalizmus és a forradalmi szellem csökkenését átmeneti és időszakos jelenségnek tekinteni, amely nem érinti a proletariátus alapvető helyzetét és állapotát. Hiszen az imperialista expanziónak megvan a fonákja. Egy bizonyos ponttól csak egy már meglévő imperialista pozíció rovására folytatódhat. Egy győzelem és egy vereség osszevetésekor a munkásosztály mérlege tisztán negatív. Tobbet veszít a sértett, mint amennyit kifosztója nyer, mondta Platón. „De maga a háború, melyet csak úgy lehetett folytatni, hogy a proletariátus hallgatólagosan beleegyezett, vagy nem tudott elegendő ellenállást kifejteni, éppen ez mutatta meg a proletariátusnak, hogy az imperialista politikában való érdekeltsége mennyivel kisebb, mint azok a sebek, melyeket a háborúban kapott" – írta Buharin.[84]

Az olasz munkásosztály megmozdult a szomorú sorsú 1896-os etióp háború ellen, de szívesen segédkezett a torokok elleni győzelmes háborúban, amely Líbia megszerzéséért folyt 1911-ben.

Ilyen feltételek mellett a forradalmi pártok csak irányvonalaik tisztasága felett őrködhettek az ideiglenes meghátrálások ellenére és várakozásra szorítkoztak. Az ortodox marxizmus arra az eszmére korlátozódott, hogy a világháború, amelybe az imperialista verseny elkerülhetetlenul beletorkollik, rovid időn belül maga után vonja a kapitalizmus pusztulását.

A dolgok ilyen szemlélete kozvetve a pénzügyi imperializmus képzetéből eredt. Az 1850 előtti expanziót kereskedelmi gyarmatosításként fogták fel, az 1875 utánit pedig beruházási imperializmusként. S így érveltek: a tőke felhalmozódásának arányában a profitráta csokken. A kapitalizmus, fejlődésének bizonyos szakaszában, választ elé kerül: az egyik lehetőség, hogy megőrzi profitrátáját, és nagyon alacsonyan tartja a tomegek életszínvonalát. Ebben az esetben a tőke nem talál profitot hozó belső beruházást és nincs más kiútja, hogy kikerulje a rendszer korlátját, mint a kulső beruházás, amelyet imperialista protekcionizmusnak neveztek. A másik lehetőség a nemzeti jovedelem újraelosztása, amely szélesedő nemzeti piacot teremt és lehetővé teszi a novekvő belső beruházásokat, noha alacsonyabb profitráta mellett. Ebben a perspektívában alapvető antagonizmus áll fenn a munkásosztály hosszú távú érdeke, és az imperializmus kozott.

Ez az elemzés kissé szabadon bánt a történelmi tényekkel. A „pénzugyi imperializmus" időszakában a nagy ipari államok expanziója főként Afrika felosztásában, az oszmán birodalom megszuntetésében és a franciák indokínai hódításának befejezésében nyilvánult meg. Márpedig e teruleteken a beruházás gyakorlatilag nulla volt, kivéve a kőolajat, az aranyat és a bőrt. És ha kizárjuk ezeket, akkor e beruházások messze alatta maradtak azoknak, amelyeket az előző időszakban a világ más részein eszkozoltek, s amelyek tovább áramlottak Amerika, Ausztrália, India, a Balkán és Oroszország piacai felé.

Másfelől az a tény, hogy az Afrikában beruházott tőke 66%-a csak az országok egy csoportjába kerult, a gyakran „bányateruletekként" emlegetett részekre, a Dél-Afrikai Unióba, Délnyugat-Afrikába, Rhodéziába és Katangába – jól mutatja, hogy a „pénzugyi imperializmus", amely mentesíti a belső piacot a tőkefeleslegtől egyfelől, és osztalékot és kuponokat ad másfelől – soha nem szűnt meg onmagától.

Érdekes, hogy e második gyarmatosítás előrelendítői mindig a kereskedelemről beszéltek, az alapanyagforrásokról, az ipari termékek felvevő piacáról, ám soha a tőkebefektetés kereséséről. Nem állítjuk, hogy az egész történelem megmagyarázható a szereplők tudati motivációival. Úgy tűnik, ha az imperialista államoknak ez idő alatt komoly kényszert kellett volna elviselniuk saját tobblettőke-felhalmozásuk miatt, s érezték volna egy hasznot hajtó kulső tőkebefektetés eleven szukségességét, akkor ez bizonyára ismertté vált volna, például ama kulonosen ontudatos embertípus tanácskozásain, amelynek képviselői az angol politikusok általában, és kiváltképp a Viktória-korabeliek. És semmit sem tettek volna Durhamtól, Gobdentól és Goldwin Smith-től kezdve, Dilke-en, Disraelin és Roseberyn keresztul Granville-ig, Milnerig és Salisbury-ig az angol államférfiak, mialatt a parlamentben csatáztak – először a századkozepi liberális időszakban az enyhulésről és a korlátozások megszuntetéséről, majd a gyarmatosítás reneszánszáról az utolsó negyedévszázadban – tették ezt *érte* vagy *ellene*, mindig a kereskedelemről beszéltek, ritkábban a *már* kulfoldon beruházott angol tőke támogatásáról, és *soha* a rosszul felhasznált tőkéről.

Amikor végigtekintjuk kozel egy évszázadon át folyó lenduletes vitájukat, változatlan érvekbe, és naiv vagy cinikus ismertetésekbe utkozunk. Védik vagy tagadjak az imperializmust az ipari alapanyagok szempontjából, az angol termékek fogyasztópiacának szempontjából, a kereskedelmi mérleg szempontjából. Mindez úgy történt, mintha az allam, amely foldrajzi helyzete és tengeri hatalma folytán kezében tartotta a kezdeményezést, első alkalommal akkor fordult volna a gyarmatosításhoz, amikor gazdasági hatalma még nem volt elegendő ahhoz, hogy ugyanazokat az előnyoket az egyszerű konkurrencia révén biztosítsa, majd elvetette ezt az 1840-es évek táján, amikor ipari folénye lehetővé tette számára és csak az ő számára a világkereskedelem feletti valóságos monopóliumot,

végül újra a gyarmatosításhoz fordult, amikor az 1870-es évek táján folénye megszűnőben volt.

Az újkori történelem egyik legnagyobb opportunista pálfordulása – Disraeli csatlakozása az imperialista elvhez 1872-ben – igen kifejező fordulat volt. De ezt a második imperializmust semmi sem különbözteti meg az előzőtől, ha csak az nem, hogy ahelyett, hogy saját fogyasztóit kuldené a meghódított országba, arra törekszik, hogy fogyasztópiacot teremtsen a már meglevő területeken. Joseph Chamberlain aforizmája a XIX. század végén – „A hatalom, az a kereskedelem" – a XVIII. század végi Burke-ot visszhangozta, aki a gyarmati rendszert „tisztán kereskedelmi"-nek nevezte; Livingston jelmondata pedig – „Kereszténység és kereskedelem" – emlékeztet Wilberforce-éra egy jó fél évszázad távlatából. A „Fokvárosból Kairóba"-elv, amely oly hosszú ideig foglalkoztatta az angol vezetőket, kizárólag a kereskedelemmel kapcsolatban merult fel. És Cecil Rhodes, a második angol imperializmus bajnoka, nem habozott kijelenteni, hogy Őfelsége zászlaja volt a világkereskedelem legszilárdabb alapzata.

Így azután, attól a pertől fogva, hogy a metropolis tobbé nem élt kiváltságaival, és *Act of Navigation*-típusú korlátozásával, a gyarmatosítás megszűnt kifizetődő lenni. Afrika felosztásának története azt mutatja, hogy a nagy európai államokat nem az az óhaj bátorította, hogy összeharácsoljanak maguknak bizonyos területeket, hanem a félelem, hogy a rivális hatalom kaparintja meg azokat. Igy magyarázható az az elképesztő könnyedség, ahogyan a kis országok, mint Belgium vagy Portugália, a lelkiismeretlen rablások idején képesek voltak megtartani vagy megszervezni nagy és gazdag területeket, mégpedig kulonosebb erőfeszítések és a nagyokkal való bonyodalmak nélkul. Az 1885-os berlini kongresszus, amely II. Lipótnak személy szerint kiutalt egy Franciaországnál otszorte nagyobb területet, elég kifejező ebből a szempontból. Attól a perctől kezdve, hogy a nagyok bizonyosak voltak a „nyitott kapuk" politikájában kereskedelmi szempontból, egyáltalán nem volt kedvuk a kozvetlen adminisztráció költségeinek fedezésére.

Bizonyos tényszerű és jogi megkulonboztetések nyilvánvalóan tobb esetben is érvényesultek a metropolis javára, és ezek lényegesek is voltak, de az ipari országok gyarmataiktól megfosztva sem érezték magukat rosszabb helyzetben. Akár kozvetlen kereskedelem révén, e megkülonboztetések határán, akár ama kozlekedő-rendszeren keresztul, amelyet a tőke- és árumozgás hozott létre a gyarmatosított és az ipari országok kozott, mindegyik megkapta részét az egyenlőtlen világ-cseréből; és minden azt mutatja, hogy ez a rész nem a hatalom méreteinek, hanem az ipari potenciálnak és az országok bérszínvonalának függvénye volt. Elegendő összehasonlítani Svédország, Dánia vagy Kanada életszínvonalát Portugália, Olaszország vagy akár a második világháború előtti Franciaország életszínvonalával.

A történelem ismétli onmagát. A gyarmati terjeszkedés tetőpontján, V. Károly és II. Fulop alatt, Spanyolország Európa legszegényebb országa volt. Mikozben az Újvilág minden arany- és ezustbányáját birtokolta, és a területeiről történő nemesfémkivitelt a legsúlyosabb buntetéssel sújtotta, az arany és az ezust Spanyolországban oly ritka volt, hogy a spanyolok kénytelenek voltak bőrből készült aprópénzt használni. Ugyanakkor, ahogyan Locke megállapítja, az angol aprópénz legnagyobb része Spanyolországba áramlott. Spanyolország és Portugália példája alapján írhatta Josiah Child: „Mindenutt, ahol a manufaktúrák száma csekély, és a foldet kevéssé művelik, a gyarmatokról származó haszon legnagyobb részét nem a metropolis javára fordítják, hanem ama nemzetek birtokába kerult, amelyek tobb manufaktúrát működtetnek, s ahol a fold terményei nagyobb bőségben állnak rendelkezésre."[86]

Ezek alapján az a könnyedség és a gyorsaság, ahogyan a nagy gyarmatosító hatalmak fogadták nemrég még gigantikus birodalmuk lerombolását, könnyen magyarázható. Amíg a XIX. század kozepén Anglia monopóliuma ténylegesen szukségtelenné tette teljes jogú gyarmati monopóliumát, addig a XX. század kozepére a monopólium használhatatlansága és anakronisztikus volta – mégpedig az USÁ-nak a csere felszabadítására irányuló nyomására – a gyarmatosítást céltalanná tette. A közvetlen fosztogatás többékevésbé megszűnt, a régi imperialista államok viszonylag könnyen belenyugodtak abba, hogy szabad folyást engedjenek a gazdasági törvények működésének, amelyek a közvetett kizsákmányolás révén mindenkinek visszajuttatják azt, ami jár neki: éppen ebben áll az egyenlőtlen csere.[87]

4- A társadalmi osztályok helyzete a gyarmatosítás időszakában

A gyarmatosítás igazi természetének félreértése maga után vonja azt a meggyőződést, hogy a tőke és a munka antagonizmusa a fejlett országokban is olyan mély volt, hogy a munkások részéről hosszú távon a nemzeti lojalitás minden formája kizárt volt. Először is a még nem kizsákmányolt területek nagysága korlátozott, és a fejlett országok eltérő növekedése miatt kikerülhetetlenül elérkezik a perc, amikor egy adott imperialista ország expanziója csak a gyarmatok újrafelosztása révén valósulhat meg. Az újrafelosztás háborút jelent. A tőkeexport, amennyiben a tőkésnek hasznot hoz, a proletariátusnak káros. A tőkék csökkenő mértékű jelenléte adott országban felfelé nyomja a profitokat és lefelé a béreket. Bármekkora is a többletprofit ama része, amelyet a tőke felkínál, hogy megvásárolja munkásosztályának egy részét vagy egészét, a helyzet alapvetően ellentmondásos. Mindent összevetve, az átalakulás, amelynek során az aktív tőkések nagyobb része henyélő járadékossá, szelvényvagdosóvá válik, fiaik pedig a gyarmatokat védelmező és elnyomó adminisztráció hivatalnokai vagy katonatisztek lesznek, végső soron csak egyesek meggazdagodásához és mások elszegényedéséhez vezethet.[88]

A dolgok a kereskedelmi imperializmus megjelenésével bizonyára változtak, de nem alapvetően. Akár pénzügyi vagy kereskedelmi imperializmusról van szó, amíg a külső terjeszkedést okként értelmezik, a különböző osztályok jövedelmét pedig okozatként, addig a munkásosztály lehetséges sikerei járulékos és alárendelt jellegűek maradnak. Egyáltalán nem így áll a dolog, ha – ahogyan mi állítjuk –, a bér az ok és a külső kizsákmányolás az okozat. E pillanattól kezdve, tudatosan vagy öntudatlanul, a kezdeményezés a munkásosztályé; bérkövetelései a világgazdaság antagonizmusának mozgató elemévé lennének, a proletárok nemzetkozi szolidaritása pedig történelmileg értelmetlenné válna.

Felmerülhet a kérdés: ha, miként bizonyítottuk, a favágók szakszervezeti mozgalma gazdaggá tette Svédországot, a szovőmunkásoké és a bányászoké Angliát, a fémmunkásoké az USÁ-t és az NSZK-t, akkor ezen országok tőkései miért állnak ellen ekkora energiával munkásaik bérmozgalmának, és miért csak a kényszernek engednek? Azon egyszerű oknál fogva, mert a fejlett országokban bekövetkező bérnövekedés nemcsak az alacsony bérű országokat szegényíti el a cserearányok közvetítésével, hanem a fejlett országok tőkéseit is. Rovid távon az okozza az elszegényedést, hogy az egyéni (nemzeti) érték a társadalmi (nemzetkozi) érték fölé emelkedik; ez addig tart, amíg a béremelések általánossá válnak minden fejlett ország ugyanazon ágazatában. Az elszegényedés igaz

hosszú távon is, vagyis azt követően, hogy a bérek emelkedése általánossá vált a szóban forgó országokban, hiszen ennek következtében a világ-profitráta süllyed.

Tekintsük számpéldánkat egyenlő bérekkel:

Ország	K egész lekötött tőke	c állandó tőke felhasznált része	v változó tőke	m érték-többlet	W érték	R termelési költség	p' profit-ráta	P profit	L termelési ár
					c + v + m	c + v	$\frac{m}{K}$	p'K	R + P
A	240	50	60	60	170	110		72	182
A'	240	50	60	60	170	110	30%	72	182
B	120	50	60	60	170	110		36	142
	600	150	180	180	510	330		180	510

A és *A'* országról feltételezzük, hogy ugyanabban az ágazatban specializálódtak, *B* ország egy másikban. Először *A* ország emeli béreit 50%-kal, ám *A'* ország konkurrenciája következtében nem emelheti árait, figyelmen kívül hagyva a költségek növekedésének esetét *A'*-ban; így *A* ország tőkéseinek alacsonyabb profitrátával kell beérniük.

	K	c	v	m	W	R	p'	P	L
A	240	50	90	30	170	140	17,5%	42	182
B'	240	50	60	60	170	110	30,0%	72	182
B	120	50	60	60	170	110	30,0%	36	146
	600	150	210	150	510	360		150	510

A ország tőkései egyedül kénytelenek viselni a nemzeti bérek különbségének hatását; az árak és a cserearányok nem változnak.

Ez a helyzet nem stabil. Vagy béremelés következik *A'*-ban is, amely ugyanabban az ágazatban specializálódott; így két csoportunk lesz: egy magas és egy alacsony bérszínvonalú (*A*, *A'*) és *B*; vagy pedig *A* ország egy másik ágazatban specializálódik, hogy kizárja *A'* ország konkurrenciáját, így ugyancsak két csoportunk lenne, amelyek a bérek tekintetében térnek el, de ez esetben a csoportokat *A*, illetve (*A'*, *B*) alkotná. A két esetben, a tőkét mobilnak és versenyben állónak feltételezve, a tőkemozgás a profitrátáknak az előzőnél alacsonyabb szinten történő kiegyenlítődését eredményezi. Az elemzés egyszerűsítése érdekében bemutatjuk az első esetet, nyilvánvaló azonban, hogy az a másodiktól csak paramétereiben különbözik.

Ország	K egész lekötött tőke	c állandó tőke felhasznált része	v változó tőke	m értéktöbblet	W érték	R termelési költség	p' profitráta	P profit	L termelési ár
					c+v+m	c+v	$\frac{m}{K}$	p'K	R+P
fejlett ország:									
A	240	50	90	30	170	140		48	188
A'	240	50	90	30	170	140	20%	48	188
elmaradott ország:									
B	120	50	60	60	170	110		24	134
	600	150	240	120	510	390		120	510

A fejlett ország tőkései veszteségként kerülnek ki, hiszen profitrátájuk 30%-ról 20%-ra csökkent – *A* ország tőkései, ahol a béremelés előbb történt, többet veszítenek ezen, hiszen egy bizonyos ideig csak 17,5%-os profitot realizáltak –, de országuk nyereséges, hiszen az egyenlőtlen csere következtében a két ország nemzeti jövedelme értékben kifejezve 132-ről 138-ra emelkedett. Használati értéktömegben kifejezve a haszon nagyobb. Megegyezik az egyszerű cserearányok különbségével, vagyis 188/134 : 182/146. Az egész különbözet a munkásoké: ők kapják a nemzeti nyereségnek és a tőkések veszteségének egészét.

A második csoport országai, ezzel szemben, a profitráta süllyedése és a cserearányok romlása következtében, kétszeresen is vesztesek.

Az előző elemzés azt a benyomást keltheti, hogy van alapja a munkások nemzetközi szolidaritásának, hiszen a béremelés kiváltja a világ-profitráta süllyedését. Azonban könnyen összetéveszthető a helyi értéktöbbletráta süllyedéséből származó profitcsökkenés és az általános profitráta süllyedéséből származó profitcsökkenés. Ha egy zárt rendszerben – rövid távon minden rendszer zárt – a béremelkedés következtében csökken a profit, nyilvánvaló, hogy ez az érdekelt munkásoknak hoz hasznot. Különben tautológiáról van szó. De ha a hindu kapitalista profitja csökken, mert az USA béreinek emelkedése a világ-profitráta süllyedését váltja ki, akkor ez nemcsak nem gazdagítja a hindu munkásokat, hanem még szegényebbé teszi őket. A hindu kapitalisták hathatósan szolidárisak az amerikai kapitalistákkal egy detroiti béremeléssel szemben, de a hindu munkások egyáltalán nem szolidárisak a detroiti munkásokkal. Ez abból a tényből ered, hogy a feltételezett körülmények között a tőkék konkurrálnak egymással, a munka azonban nem. Egyébként ezért történik meg egy nemzeten belül, ahol mindkét tényező konkurrens, hogy a bekövetkező béremelés kétféle szolidaritást hív életre: a munkásoként egyfelől és a tőkésekét másfelől.

Következtetések

Amennyiben a gazdasági elmaradottság a ténylegesen használatban lévő átlagos termelőeszközök mennyiségi és minőségi viszonya a jelenlegi technológiai szinten potenciálisan létező termelőerők színvonalához képest, vagy rövidebben, a létező és a virtuális eszközök viszonya, akkor a világ elmaradott. Az automatizáció és a bolygóközi rakéták korában Földünk lakossága számára, amely eléri a 3,5 milliárdot, csak másfél millió kilométer vasútvonal áll rendelkezésre, egy évi termeléssel csak körülbelül 25 millió autót tudunk termelni, s emiatt többszáz millió ember kénytelen továbbra is a legprimitívebb módon vagy éppen gyalog közlekedni; sem a cement-, sem az acéltermelés nem haladja meg az évi 450 millió tonnát, s emiatt a Föld lakosságának jelentős része primitív körülmények között él.

Közismert, hogy Földünk nagy része parlagon hever: a körülbelül 70 millió négyzetkilométernyi művelhető földterület kevesebb mint 1/8-át, körülbelül 8 milliót művelnek és e földeknek nagy része nem ismeri sem a traktort, sem az igavonó állatot.

Világunk szegény: a Kindleberger által 1955-ben kiadott statisztika alapján kiszámolhatjuk, hogy az egy főre jutó tiszta világtermelés körülbelül 330 dollár évente, amelyet Latin-Amerika termelése meg sem közelít. És Singer bizonyíthatta, hogy az emberek gazdasági jóléte a nem-szovjet világban 1956-ban alacsonyabb volt, mint 1913-ban, és esetleg alacsonyabb, mint 1900-ban.

Ugyanakkor ebben a szegény, elmaradott világban létezik a fejlődésnek egy olyan szigetecskéje, ahol a termelőeszközök 9/10-e és általában a világ anyagi és emberi termelőerői összpontosulnak. Összességében, a világ ma majdnem ugyanolyan képet mutat, mint amilyet az európai népek mutattak az iparosítás előtt, és minden ugyanúgy történik; ahelyett, hogy a centrifugális erők a közgazdaságtudomány által előre jelzett módon kiterjesztenék a fejlődést a centrumból a perifériára, a kiszámíthatatlanul fellépő centripetális erők minden gazdagságot bizonyos növekedési pólusok felé taszítanak. Mindez úgy történt, mintha az iparosított országok exportálták volna a pauperizációt, méghozzá olyan jól, hogy a marxizmus előrejelzései, amelyek alkalmatlansága egyre inkább kiütközik az ipari nemzetek vonatkozásában, tökéletesen igazolódnak a világgazdaság egészében.

Ezek az egyenlőtlenségek ugyanazokat a problémákat és kérdéseket jelenítik meg a világ egészének vonatkozásában, mint melyekkel az ipari nemzetek a XVIII. század végén vagy a XIX. század elején szembesültek: a gazdagok feladata segíteni a szegényeken, ám nem adtak jogokat a szegényeknek. Az állam, szükségleteinek fedezésére, továbbra is mindent megadóztat, a legördögibb pénzügyi beavatkozásokhoz folyamodik, ha az állampolgárok anyagi, pénzügyi hozzájárulásainak kiegyenlítéséről van szó, és minden jövedelem-újraelosztási mechanizmust leblokkol.

A nemzetgazdaság egységesülése mértékében és ennek következtében az ipari társadalom a termelők függetlenségét hirdető filozófiája ellenére, az elnyomott osztályok bérköveteléseinek nyomására, tudatára ébred annak, hogy a szegénység és a gazdagság nem mennyiségi, hanem strukturális jelenség, mivel mindkettő szükséges terméke a gazdasági viszonyoknak, amelyek teljes rendszert alkotnak. A fogyasztási adó helyébe először az arányos, majd a progresszív jövedelemadót állítja.

Ilyesmi nemzetközi téren még nem létezik. Azt mondhatjuk, hogy még csak az erkölcsi kötelesség stádiumában vagyunk; itt egyetlen törvény sem büntet, csak önkéntes adományok lehetségesek. Mintha a szegénység és a gazdagság önálló és ama világ egymás

mellé rendelt jelensége lenne, amelyben a nemzeti függetlenség automatikusan maga után vonja a fejlődés kiegyenlítődését.

De mégsem így van: a változás megindult. Abban a mértékben, ahogyan előrehaladt és befejeződött a világgazdaság integrációja, a strukturális kapcsolatok és a gazdasági transzferek mechanizmusainak felismerése már a maga útját járja. Homályosan, intuitíve kezdik megérteni, hogy abban a világban, amely egyszerre szegény és egységes, egy kisebbség meggazdagodása lehetetlen lett volna a nagy tömegek elszegényedése nélkül; hogy a jelenlegi termelőerők fejlettségi szintjéhez képest (e fogalmat alárendeljük a termelőeszközök tényleges felhalmozásának), egyesek túlságosan gazdagok, míg mások túlságosan szegények; hogy bár találhatunk többé-kevésbé megfelelő érveket az egymillió dolláros présgépen dolgozó amerikai fémmunkás és a csupán egy bozótvágó kést használó brazil ültetvénymunkás bérkülönbségének magyarázatára, nehezebb megmagyarázni, hogy a New York külvárosában dolgozó kőműves miért keres harmincszor annyit, mint a libanoni építőmunkás, hiszen mindkettő ugyanazokkal az eszközökkel és mozdulatokkal dolgozik, mint asszír kollégájuk négyezer évvel ezelőtt. És elkerülhetetlenül megfogalmazódik a kérdés: mi lenne, ha a világtermelés jelenlegi állapotában a világ minden kőművese és bányásza, az ültetvényeken dolgozó százmilliónyi mezőgazdasági munkás egyszerre csak két vagy három dollárt keresne óránként. A *New York Times* írta 1950. január 11-én „Az USA és Európa magas életszínvonala bizonyos mértékig vitathatatlanul az olcsó ázsiai és afrikai nyersanyagok és munkaerő meglétének függvénye."

Ezt a könyvet azért írtuk, hogy ne maradjunk el a *New York Times*-tól. Mert úgy tűnik, hogy a gazdasági elmélet igencsak visszamaradott, nemcsak a *New York Times*-hoz, hanem ahhoz képest is, amit Myrdal „nagy álomnak" nevezett, amikor kinyilatkoztatták, mint Varga Jenő *A proletárdiktatúra politikai gazdaságtani problémái*-ban: „Ahogyan a proletárdiktatúra alatt a munkásnak juttatott személyes részt nemcsak a szükségletek, hanem a munka hasznossága alapján határozták meg, ugyanúgy az áruk nemzetközi cseréjében is el kell számolni a legfejlettebb munkát." Igaz, hogy ez a könyv 1920-ban jelent meg, de azóta a dolgok nem sokat javultak, főleg a marxista táborban, amely, amint az várható volt, azonnal nekilátott a „proletár nemzet" teoretikus fegyverének kovácsolásához, ahogyan azt Marx tette az elmúlt évszázadban a nemzetek proletárjai érdekében.

Az elmaradott országok öntudatra ébredése ugyanakkor lassú folyamat. Ezeket az országokat már nem úgy tekintik többé, mint szegényeket a világ*ban*, hanem mint a *világ szegényeit*; ennek megfelelően arra várnak, hogy a világ vállalja létezésük következményeit. A nemzetközi segély már nem a gazdag országok egyoldalú és ingyenes cselekedete, hanem olyan kötelezettségként funkcionál, amely kielégít bizonyos kompenzációs jogokat.

De minek a kompenzálásáról van szó? Ez a kérdés mindennek az alapja, és erre a kérdésre kívántunk választ adni. Ezért fel kellett tárnunk a nemzet általi kizsákmányolás mechanizmusát, amelyet „távolsági kizsákmányolásként" emlegetnek; e probléma tárgyalását Marx életműve végére hagyta, s már nem jutott ideje a kidolgozására. Nem állítjuk, hogy *Az egyenlőtlen csere* önmagában magyarázatot ad a szegény és gazdag országok életszínvonala közötti összes különbségre, még ha bizonyos statisztikai elemeket veszünk is alapul, amelyek toredékesek és vitathatók: a kettős faktoriális cserearányokban kifejeződő veszteséghez jutunk, ami óriási összeg az elmaradottt országok szegénységéhez képest, és egyáltalán nem elhanyagolható a fejlett országok gazdaságához viszonyítva sem. Elfogadva azt, hogy az egyenlőtlen csere egy az országok egyik csoportjából a másikba irányuló értéktranszfer mechanizmusai közül, és hogy *közvetlen* következményei

csak egy részét alkotják az életszínvonalbeli különbségeknek, úgy hisszük, megállapítható, hogy az egyenlőtlen csere *alapvető* értéktranszfer-mechanizmus, és – amennyiben lehetővé teszi a fejlett országok számára, hogy rendszeresen ösztönözzék az *egyenlőtlen fejlődést*, amely minden más kizsákmányoló mechanizmus elindítója –, magyarázatot ad a gazdagság megoszlására.

Márpedig a közgazdaságtudomány csak annyiban hajlandó tudomásul venni a nemegyenértékű csere tényét, amennyiben az a piaci árak ingadozásának átmeneti jelensége, vagy csupán egy monopólium gazdasági hatalmából, esetleg adott politikai hatalom uralmából származó tökéletlen konkurrencia eredménye volna. Amióta Condillac megállapította, hogy a cserében általában adott értéket nem egyenlő értékért, hanem kevesebbért vagy többért adnak, és kiállta Le Trosne kritikáját, aki számára a cserélt dolgok egyenértékűek, a közgazdászok megoszlottak az objektivista és a szubjektivista álláspont között; ám az egyenlőtlen cserét mindkét oldalon elutasították; egyesek szerint a csere az egyensúlyi állapotban mindig egyenlő, a másik tábor szerint pedig az egyenlőtlen csere azért nem létezik, mert az egyenértékűség a piac *ex post* jelensége: így nincs többé egyenlőtlen csere, csak önmagában vett egyenlő csere. Így hát a cserearányok évszázados romlását vagy statisztikai délibábként értelmezik, vagy visszautalják a kereslet-rugalmasság rosszul meghatározott strukturális tendenciáinak útvesztőjébe, amely a termékek bizonyos csoportjánál folytonosan alacsonynak, egy másik csoportjánál pedig folytonosan magasnak mutatkozik.

A faktorális cserearányok csökkentésének magyarázatakor, mivel lehetetlen nem tudomásul venni, az objektivisták megelégszenek azzal, hogy a komparatív költségek tanának érveit ismételgetik, nevezetesen, hogy a jövedelmek eltérése az exportcikkek és az importcikkek megfelelő átlagos nemzeti komparatív termelékenysége közötti különbség függvénye. Ha ez a meghatározás érvényes lenne napjainkra, akkor a legtöbb elmaradott országnak képesnek kellene lennie arra, hogy az ipari országokénál messze magasabb rátával díjazza tényezőit, hiszen a fejlett országok hátránya az importtermékekben – mint pl. a kávé, a cukor, a kőolaj, a déligyümölcsök stb. – általában sokkal nagyobb, mint előnyük az exporttermékekben, a gépeken, a vasárukban, a közlekedési eszközökben stb.

A második, szubjektivista álláspont nem vesz tudomást még a termelékenység fogalmáról sem, csak a munka rentabilitását kezeli tényként, és a termékek bizonyos csoportját természetükből adottan alacsonyabbrendűnek tekinti; Vinernek lényegében igaza van abban, hogy ezen az alapon csupán a mezőgazdaságnak a szegénységgel és az iparnak a gazdagsággal való dogmatikus megfeleltetésére szorítkozhatunk. E hozzárendelést cáfolandó, elég megemlítenünk Ausztráliát, Új-Zélandot, Dániát egyfelől és Spanyolországot, Olaszországot, Japánt másfelől. Mert ezen irányzat képviselői könnyen elfelejtik, hogy nem bizonyos termékek, hanem bizonyos országok cserearánya romlik, függetlenül az export- és az importtermékek fajtáitól.

El kell tehát jutni egészen a világpiac viszonyaihoz, és a világtermelést kell tanulmányozni. Először a nemzeten belüli egyenértékűséget kell megvizsgálni a mobilitás vagy még inkább a tényezők konkurrenciájának feltételei között, és csak utána a külső egyenértékűséget egy vagy több tényező konkurrencia-nélküliségének, immobilitásának feltételei között. Ezután vissza kell térni a klasszikus marxista munkaérték-elmélethez, és egymás után megvizsgálni az egytényezős eseteket, ahol a tényezők mennyisége határozza meg az egyensúlyi árat, majd a két- vagy többtényezős eseteket, amelyekben a megfelelő bérekkel súlyozva még mindig a tényezők mennyisége a meghatározó. Így le-

hetővé válik, hogy az egyenlőtlen cserét és a nemzetközi értékek elméletét beépítsük a klasszikus marxista átlalános értékelméletbe; és kimutatható, hogy az egyenlőtlen csere korántsem gyenge pontja ennek az elméletnek, miként azt képviselői mindeddig állították; ellenkezőleg, érvényességének kiegészítő bizonyítéka, hiszen hozzásegít az árak bizonyos csoportja esetében tapasztalható ama hosszú távú romlás magyarázatához, amelyet nem indokol a kereslet alapvető hiánya. Roviden meg kell fogalmaznunk a nemzetközi érték alakulásának problémáját mint a munkaérték – termelési ár formában tekintett – általános elméletének speciális esetét. Ez az általunk a lehető legvalóságosabbnak ítélt hipotézis segítségével történhet, amely nemzetkozi tekintetben a tőke-tényező mobilitásán és a munka-tényező helyhezkotottségén alapul.

Végül, miután tanulmányoztuk az alacsony bérszínvonalú országok által elszenvedett hátrányokat, cáfolnunk kellett az országok egyuttesén belul jelentkező, a szabadkereskedelemből és a nemzetkozi munkamegosztásból eredő általános és abszolút előny automatizmusának posztulátumát, kimutatva, hogy a tényezők, különosen a munka-tényező díjazása területi eltérésének feltétele mellett semmi sem biztosítja, hogy a tényezők díjazása alapján megvalósuló specializáció megfelel a tényezők mennyisége alapján történő specializációnak, és hogy ez a keresett világ-optimumhoz vezet.

A klasszikus és a marxista munkaérték-elméletből kiindulva, felcseréltük a nemzetkozi kereskedelem ricardói elméletének alapvető feltételezését. Az egyenlő bérek és az eltérő profitráták hipotézise helyett azzal a feltevéssel éltünk, hogy a bérek eltérőek, illetve a profitok kiegyenlítődnek és egyenlőség-színvonal felé tartanak. E premisszák alapján teljes mértékben szembekerültünk a nemzetközi kereskedelem elméletével. Akármilyen sértőek is lehetnek kovetkeztetéseink, nem hisszük, hogy lehetséges lenne máshová jutni, amennyiben kiinduló feltételezéseink helyesek.

Mit kell már most az elmaradott országoknak tenniuk az egyenlőtlen csere léte, „terms of trade"-jük folytonos romlása mellett? *A priori* kizárt, hogy béreiket drasztikusan a fejlett országok bérrátáját meghaladó mértékben emeljék; csak az marad számukra, hogy azokat az eszkozoket kutassák, amelyek segítségével a saját munkásaiktól szerzett értéktobbletet próbálják visszatartani, ne engedjék az országon kívülre áramlani. Hiszen valakinek profitálnia kell az alacsony bérekből! Ha nemzeten belul a tőkések – a profitok kiegyenlítődése következtében – nem képesek erre, és nem akarják, hogy a külföldi fogyasztó profitáljon ebből, akkor csak két megoldás marad: az exportadó, amely e többletet az államnak juttatja, vagy a termelés megváltoztatása a tényezőknek történő transzferálásával, a hagyományos exportágazatoktól az importhelyettesítő ágazatok felé, ami az alacsony nemzeti bérekkel rendelkező fogyasztók hasznára lenne. Ez a két mód alkalmas arra, hogy e többletet a fejlesztés során a nemzeti közösséghez irányítsa. Az első esetben a tobbletet a koltségvetés közvetlen módon használhatja a beruházási tervek finanszírozására, a második esetben pedig az újrafelosztás arányában – ami elfogadható, hiszen azt feltételeztük, hogy a közvetlen jovőben nem lehetséges a béremelés és ennek kovetkeztében a fogyasztás bővítése sem.

Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az exportadók tobb termelő ország kozötti megegyezést előfeltételeznek, kovetkezésképpen alkalmazásuk problematikus a természeti monopóliumok körén kívul; s hogy másfelől ez többé-kevésbé agresszív jelleget olthet, ami igen erős reakciókat és megtorlásokat provokálhat ki a fogyasztó országok részéről; így nem marad más, mint a második megoldás, azaz a termelés megváltoztatásának módszere. Nagyon hatásos fegyver ez, hiszen kétszeresen is sújtja a partnert. Egyfelől a hagyományos export csokken, míg a világ szükséglete egy bizonyos ideig

változatlan marad, s ez felfelé nyomja az árakat; másfelől a hagyományos import is csokken, és a kereskedelmi expanzióra torekvő partner, értékesítési lehetőségeinek radikális beszűkülését látva, az árak csokkentésére kényszerul.

A világ-ugyletek egyensúlya mindenképpen csak akkor tartható vagy állítható vissza, ha egy országban vagy az országok egy csoportjában végrehajtott termelés-átszervezést hasonló jelentőségű átszervezés követi a világ többi részében is. Mivel a termelés átalakítása bizonyos időt igényel, amíg eredményre vezet, ez előnyt ad azoknak az országoknak, amelyek először fognak hozzá. De amikor a világ többi részét a magasan fejlett országok alkotják – ezek specializációja jelentős beruházásokon alapul, s itt egyébként is minden kulkereskedelmi korlátozás veszélyesen visszahat a belső tevékenységekre, mikozben bizonyos nyersanyagok és mezőgazdasági termékek teljes mértékben, és minden koltség-megfontoláson felul hiányoznak –, akkor érthető az a szenvedélyes duh, amellyel a fejlett országok és a nemzetkozi finanszírozók kuzdenek minden protekcionista irányzat és a befelé forduló fejlesztés ellen, főként a harmadik világ országaiban.

Mit jelentenek akkor a nemzetkozi munkamegosztás oly sokat dícsért áldásai az emberiség számára?

Ha figyelembe vesszuk, hogy a ma leghagyományosabbnak tetsző trópusi termékek legnagyobb része gyakran egyszerű történelmi véletlenek kovetkeztében átultetett kultúra; ha azt tekintjuk, hogy minden idők legnagyszerűbb specializációja, Anglia gyapjúiparra történő szakosodása – Marx saját korát a gyapjú korának nevezte – teljes mértékben onkényes cselekedet volt, hiszen a gyapjúszovés más kontinenseken már virágzott Európát megelőzve, és tobb európai országban Angliát megelőzve, s Angliának a lenszovéstől eltekintve a XVIII. században sem nyersanyaga, sem ipari tapasztalata nem volt; hogy a lenfonást is mesterségesen vezették be másfél évszázaddal korábban a lenexport drákói tilalmával, egészen az ellenszegulők karjának lecsapatásáig, tekintve, hogy a flandriai ipar sokkal termelékenyebb volt, mint az angol, és így, a szállítási koltségek ellenére, magasabb árat kínált az angol lenért, mint az angol manufaktúrák, és ezek után vámkedvezményekkel és kozvetlen torvényhozói kényszerrel tette Anglia Indiát gyapotszállítójává és Ausztráliát lenfonójává – ennek aztán India tonkretétele és Ausztrália meggazdagodása lett a kovetkezménye, (ez még egy bizonyíték arra, hogy a gyarmatosítás onmagában nem okoz elszegényedést, ha a gyarmatosított országban nem alacsonyak a bérek); – ha mindezt figyelembe vesszuk, jogosan táplálhatunk kétségeket a nemzetkozi munkamegosztás jelenlegi modelljének belső értékei felől.

De azt feltételezve, hogy az erőszakos szakadás – bármi is az eredete – a specializáció jelenlegi struktúrájában az egész világ számára veszteséget jelentene, úgy véljuk, helytelen lenne azt javasolni a szegény országoknak, hogy nemzeti érdekeiket áldozzák fel az emberiség javára. Abszurdnak találhatjuk, hogy Lengyelország megszunteti gyapjúárutermelését és -exportját, amelyben nagy tapasztalata van, hogy ezer órányi munkával egy autót gyártson, amikor ugyanezt az autót Torinóban otszáz óra alatt állítják elő De ha egyórányi autótermelő munka a nemzetkozi piacon négyszer vagy otszor annyit ér, mint ugyanannyi textiltermelő munka (abból kovetkezően, hogy az autókat a magas bérszínvonalú országokban termelik, míg a gyapjúárukat az alacsony bérűekben), Lengyelország, a jelentékeny termelékenység-kulonbség dacára, nagyon jól megtalálhatja számítását az autótermelésben, inkább, mintha gyapjúárut elcserélve szerezné be az autókat. Ha persze a világgazdaság így nem találja meg a számítását, akkor bizonyára nem Lengyelországnak kellene autógyártással foglalkoznia.

Végezetül – tekintve, hogy a bérek azok, amik – a kérdés a következő: ki fizeti majd a világ-optimum költségeit? Ha maga a világgazdasági koncepció egyértelmű, és ha nem akarjuk, hogy a szegény országok befelé forduljanak, és ezáltal a fennálló munkamegosztás veszélyes szétzilálódását idézzék elő, nemzetközi téren is olyan újraelosztási mechanizmusok bevezetése válna szükségessé, amilyenek nemzeti síkon már működnek. Szükséges lenne egy nemzetközi jövedelempolitika, amiként az létezik nemzeti szinten, még ha tökéletlenül is. Hogy mi legyen a konkrét tartalma e politikának, az elsősorban attól a társadalmi és politikai átalakulástól függ, amely az egyes országokban végbemenő változások eredménye lesz.

Jegyzetek

1 Itt szintén elvonatkoztatunk Bortkiewicz ellenvetéseitől. Az érték termelési árrá történő transzformációjának marxista elméletére vonatkozó egyszerűsítés kizárja ugyanebből a transzformációból az „inputokat", mivel a tőkék állandó és változó tőkék. Ladislaus von Bortkiewicz, ez a homályos hivatalnok, de kiváló matematikus, megállapítván, hogy itt Marx tévedéséről van szó, 1907-ben megjelentette a *Jahrbuch für Nationalokonomie und Statistik*-ban (Bd. XXXIV., Heft 3, 319–335) a „Zur Berichtigung der grundlegenden theoretischen Konstruktion von Marx im dritten Band des Kapitals" című cikkét, amelyben megoldja a termék-érték és a tényező-költségek termelési árrá történő egyidejű transzformációjának problémáját. Fölösleges most hozzászólnunk e vitához. Bortkiewicz megoldása többé-kevésbé helytálló; azonos kiindulási helyzetből mennyiségileg különböző megoldásokat ad a Marx által kidolgozott egyszerűsítéshez képest. De az alacsony szerves összetételű ágazatoktól a többi felé történő értéktöbblet-transzfer alapvető ténye nem jelenik meg benne. Úgy hisszük, hogy a nemzetközi kereskedelemben megnyilvánuló egyenlőtlen csere tanulmányozásakor Bortkiewicz formulája jelentékenyen nehezítené a szemléltetést, viszont semmiben sem befolyásolná a következtetéseket. Maradunk tehát a marxi egyszerűsítésnél, és figyelembe vesszük, hogy a holt munka „inputjainak" értéke a termékekben már termelési árként jelenik meg; más szóval, hányaduk a kiinduló sémában nem értéket, hanem nemzetközi árakat fejez ki.

2 Talán a marxi sémán alapuló munkaerő-fogalom alapján történt – amely fogalom arra az egyszerűsítő feltételre épült, hogy a lekötött tőke (az összes tőke mínusz a munkabérek összege) és a termelés során felhasznált tőke (amortizáció plusz a kozbeeső fogyasztás) között egyenlőség van –, hogy a szocialista országok kozgazdászai azt hihették, az „önköltség"-típusú árak (a termelési költségek + átlagprofitráta), e költségek emelkedésével számolva, olyan árrendszert alkotnak, amely kozbeesőnek számít az értékcentrumú, illetve a termelési ár-centrumú árak között. Ez a rendszer nem visz közelebb a termelési árakhoz, vagyis ahhoz a rendszerhez, amelyben a profitrátát a lekötött tőke alapján számolják; eltávolít tőle, hiszen bizonyos ágazatok termékeinek árát megdrágítja azokéhoz képest, amelyeknek szerves összetétele magasabb. (A. Emmanuel: „La division internationale du travail et le marché socialiste", *Problèmes de Planification*, No. 7, Appendice, 5.)

Itt nyilvánvalóan különböző ágazatokról van szó. Ezzel szemben egyazon ágazaton belül, általában az állandó, az álló- és a forgótőke változásait a változó tőkéhez viszonyítva szabályozzák, hiszen a szerves összetétel növekedésének célja és a kovetkezménye az a változás, hogy egységnyi munkával nagyobb mennyiségű kozbülső terméket tudjanak előállítani.

3 Legfőképp ami legnagyobb részét, az állandó tőke állórészét illeti.

4 „A munka intenzitása: egységnyi munka hozama azonos szerszámokkal. E fogalmat nem szabad a termelékenységgel összekeverni, ami a termelőeszközök növekvő jelentőségének a függvénye. Az intenzívebb munka több használati értéket és több értéket termel, míg a termelékenyebb munka több használati értéket, de ugyanennyi értéket hoz létre. Mindazonáltal a munka átlagos intenzitási fokát különböző nemzeteknél még akkor is különbözők maradnának, és ezért módosítanák az értéktörvény alkalmazását különböző nemzeti munkanapokra. Az egyik nemzet intenzívebb munkanapja nagyobb pénzkifejezésben testesül meg, mint a többiek kevésbé intenzív munkanapja." (Marx: *A tőke*, I, MEM 23, 488.)

5 William Stanley Jevons: *Theory of Political Economy*, a második kiadás előszava.

6 Frank William Taussig: *Wages and Prices*, 510.

7 Egy szegény országnak, amelynek tízszerte alacsonyabb bérei vannak, mint egy gazdag országnak, ebben az esetben több mint tízszerte magasabb árszinttel kell rendelkeznie, mint ezen utóbbinak, hogy magasabb monetáris bérrel bírhasson, mint a másik.

8 Nassau Senior: *Thee lectures on the coast of obtaining money*, 1830, 11–30.

9 A fenti sémában az értékek – a bérek változása ellenére – változatlanok maradtak, de a termelési árak megváltoztak.

10 A Textilipari Szövetség párizsi közgyűlésén, 1962. december 20-án két francia miniszter, M. Jeanneney és Maurice Bakanowski, kategorikusan kijelentették: nem lehet kérdés, hogy megnyissák a határokat az alacsony bérekkel rendelkező országok textilárui előtt.

11 Guy de Lacharrière: *Commerce extérieur et sous-développement* Paris, 1964, 131.

12 Előadás a Sorbonne-on; megjelent a *Problèmes de planification* 2. számában.

13 Soha nem gondolunk arra, hogy mibe kerülne Flandriában vagy a Rajna-vidéken a banán vagy a kávé termesztése?

14 Ohlin maga is elfogadta, hogy van valamelyes igazság az „alacsonyan díjazott" munka érvében, de, mondta ő, a szerencsétlenség az, hogy a szabadkereskedelem sújthatja a termelés egyik tényezőjét és szükségképpen kevésbé a többit, ami megadja az újraelosztás lehetőségét.
Ugyanakkor vannak más közgazdászok, akik úgy vélik, hogy a termelékenység miatt az ipari szektor bérei az elmaradott országokban magasabbak, mint másutt. (E. Gannage: *Economie du développement*, 309.)
Felmerül a kérdés, vajon ezek a termékek hogyan képesek lojális vagy illojális konkurrenciát teremteni a fejlett országokban. A zűrzavar e témában szinte teljesnek mondható.

15 Turgot: *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (1766); a mi kiemelésünk, A.E.

16 H. Feis: *Europe the World's Banker 1870–1914*, Yale University Press, 1930, 45.

17 Néhány marxista más álláspont van; szerintünk, ha nincs szigorúan egységesített nemzetközi profitráta, akkor nem lehetséges nemzetközi termelési ár sem. (Pl. Gunther Kohlmey: *Théorie de la valeur internationale.)*

18 Ricardo: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*, Bp: Akadémiai, 1954, 64; Ricardo kiemelése.

19 Egyenértékek cseréje a tényezők konkurrenciájának korlátain belül. Mint az előző fejezetben rámutattunk, a nemzetközi árucserében ez a konkurrencia hiányzik, és így a csere egyenlőtlen.

20 Itt elvonatkoztatunk egy második tényező létezésétől és attól, hogy az értékek termelési árakká alakulnak.

21 Izsák és Lévi ékszerészek; üzletük ugyanabban az utcában van, egymással szemben. Egy napon Izsák mindössze tíz dollárért vesz egy igazgyöngy nyakláncot. Elmegy Lévihez dicsekedni. Lévi el van ragadtatva. „Add el nekem ezt a nyakláncot – könyörög –, pont ilyet igértem a feleségemnek, Rebekának; rettenetesen örülni fog, tessék tizenegy dollár". Izsák hagyja magát meggyőzni. Délben elmeséli Sárának, a feleségének. „Délelőtt tízkor – mondja – vettem egy nyakéket tíz dollárért, tíz óra ötkor eladtam Lévinek tizenegy dollárért. Öt perc alatt egy dollár nyereség." „Te ostoba – mondja Sára. – Te mindig ilyeneket csinálsz... Ha Lévi azt a nyakéket tőled tizenegy dolláért megvette, akkor biztos, hogy többet ér. Menj gyorsan és vásárold vissza!" Délután Izsák elmegy Lévihez. „Lévi – mondja – ha a barátom vagy, add vissza azt a nyakéket.

Sára olyan cirkuszt csinált . Itt van tizenkét dollár." Lévi elfogadja és este elmeséli Rebekának a történteket. „Ma reggel Izsák eladott tizenegy dollárért egy nyakéket és délután tizenkettőért visszavásárolta. Egy dollárt kerestem úgy, hogy el se mozdultam a pulttól."

„Te ostoba – mondja Rebeka. – Mindig ilyeneket csinálsz Ha Izsák visszament, hogy egy dollárral többért vásárolja vissza azt a nyakéket, mint amennyiért eladta, akkor időközben rájött, hogy sokkal többet ért Menj és vásárold vissza"

Másnap reggel Lévi tizenhárom dollárt tesz le Izsák pultjára és visszaveszi a nyakéket. Következő nap Izsák vásárolja vissza tizennégyért és így tovább Két héttel később a nyakék ára már huszonnégy dollár és Izsáknál van. Megjelenik Lévi és 25 dollárt tesz az asztalra.

– A nyakéket – mondja

– Nincs nyakék – válaszolja Izsák. – Tegnap zárás előtt jött egy amerikai nő, harminc dollárért kináltam neki és elvitte – Lévi teljesen odavan.

– Te eladtad a nyakékunket? ! Te szerencsétlen, ezzel a nyakékkel mindketten naponta egy dollárt kerestunk! És te eladtad! Oda a kenyérkeresetunk!

Amikor ezt a történetet társaságban elmeséljuk, az emberek általában nevetnek. Nevetségesnek tűnik számukra, hogy termelés és elidegenítés nélkul meg lehet gazdagodni. De ha hasonló dolog történik a tőzsdén, azzal a kulonbséggel, hogy ott Izsák és Lévi nyakéke helyett ezernyi Dupont és Durant úr részvényeket ad el, az emberek ezt teljesen komolyan veszik. Ami két ember viszonylatában szubjektív és képzetes, objektív és reális eseménnyé válik jelentős számú szereplő esetén.

22 „Ugyanígy látható, hogy az emberiség e népes osztályának sorsa azonos a világ minden területén. Európa mérsékelt égovi országaiban a népnek kenyere van, mert e táplálék nélkul nem tud megélni, azokban az országokban, ahol a kenyeret részben helyettesíthetik a zoldségek és gyumolcsok, a népnek ezekkel kell beérnie. Azokon a területeken, ahol meleg ruha szukséges az élethez, a béreket a táplálkozási és oltozkodési szukséglethez igazítják, de Délen, ha a meleg feleslegessé teszi az utóbbit, a nép rongyokban jár, anélkul hogy ezért jobb élelmezésben lenne része. Mindenutt pontosan kiszámították, mire van szuksége a népnek, és munkájáért csak ezt az árat fizetik; így Hindusztánban, a kincsek kozott, a nép napi bére 4–5 garas, mert csak rizsre van szuksége, ezt pedig bőven ad a fold. Ha lenne olyan táplálék, amely nem élvezhető annyira, mint a kenyér, de lehetővé teszi, hogy 48 óráig fenntartsa az embert, akkor a nép hamarosan csak kétnaponként ehetne . " (Jacques Necker *Sur la législation et le commerce des Grains*, 4 rész, VII. fejezet.)

23 Marx· *A tőke*, I, MEM, 23, 163; a mi kiemelésunk – A.E.

24 A „szukséges idő" a marxista terminológiában az az idő, amennyit a munkásnak ahhoz kell dolgoznia, hogy annyi értéket termeljen, amennyit saját fenntartásához és újratermeléséhez el kell fogyasztania.

25 David Macpherson *Annals of Commerce*, London, 1805, 542.

26 *Uo.*, 600

27 William Thornton *Over-population and its remedy*, London, 1846, 173

28 *Uo* , 174

29 Talán éppen arra vannak ítélve, hogy saját autón kozlekedjenek vagy gyalogoljanak, mivel a tömegkozlekedés valószínűleg nem elegendő az Egyesult Államokban ahhoz, hogy mindenki azt vegye igénybe, ha a munkások autói hirtelen eltűnnének.

30 Egyébként ezért van az, hogy a bruttó bér minden levonása – társadalombiztosítás, nyugdíj, segélyegylet, sőt a jovedelemadó is, amennyiben általános, kotelező és a kifizetéskor kerul levonásra – végul a munkaadóra hárul. Az „igények" megállapításánál és a társadalom ítéletében a bérek nagysága szempontjából az az osszeg számít, amelyet a munkás effektíve kézhez kap, és az, hogy ebből az osszegből milyen életet tud teremteni. A szakszervezetek ezt gyorsan megértették, és mindig arra torekedtek, hogy a lehető legátfogóbb szociális torvényeket érjék el, még akkor is, ha ezek az előnyok a vonatkozó intézmények működtetésének igen magas koltségeiben és kovetkezésképpen a dolgozók és munkaadók aránytalan hozzájárulásában nyilvánulnak meg. Ez azért van, mert tudják, hogy végső soron és a dolgok mélyén, a tőke és munka kozotti egyezkedés

tárgya a nettó bér. Ez a megállapítás újabb bizonyíték arra, hogy az egységes tényezők árát nem az áruk ára határozza meg Ha ez a meghatározottság megalapozott lenne, akkor a meghatározott nem a nettó, sőt nem is a bruttó bér lenne, hanem a munkaerő teljes költsége, amely esetben értelmetlen lenne különféle kedvezményeket követelni, mivel azokat a dolgozó fizetné meg, sőt még valamivel többet is fizetne, nevezetesen fizetné az ezzel összefüggő alapok kezelését

31 Anglia ma bizonnyal sokkal gazdagabb, mint Észak-Amerika bármely része. A munkabérek mégis jóval magasabbak Észak-Amerikában, mint Anglia bármely részén . . Az élelmiszerárak Észak-Amerikában mindenütt sokkal alacsonyabbak, mint Angliában." (A. Smith: *A nemzetek gazdasága*, I. könyv, VIII. fejezet, Bp. Akadémiai Kiadó, 1959, 119.)
Malthus viszont napi egy dollára (= 4 shilling) becsülte az Egyesült Államokban a munkások bérét és 2 shillingre a nagy-britanniai munkásét. (*An Essay on the Principle of Population*, III könyv. VII fejezet.)
Másutt, amikor az amerikai bért búzára számolta át, Malthus úgy találta, hogy ez a duplája annak, mint amit Európa legtöbb részén fizetnek (*Uo.*, IV fejezet, I rész) J B Say becslése szerint a „napszám" az Egyesült Államokban háromszorosa volt a francia bérnek (*Traité d'Economie Politique*, I könyv, XXVII fejezet)

32 Természetesen nem azokról a kisebb bérkiigazításokról beszélünk, amelyek függetlenek a szembenálló zónák termelékenységi arányától, hanem azokról, amelyeknek alapja az azonos zónába tartozó, azonos termékeket exportáló országok termelékenységi aránya Olyan különböző nagyságrendről beszélünk, melyek különböző fejlettségi fokoknak felelnek meg, s amelyek a vizsgált országot egyik zónából a másikba léptethetik. Ilyen kisebb újrakiigazítást hajtottak végre például a font sterling legutóbbi leértékelésekor. Mint később majd megmagyarázzuk a 4. §-ban, ebben az esetben nem arról van szó, hogy a bérek a komparatív költségek határai mögé mennek (eltérően specializálódott országok között), hanem arról, hogy az eladó ország saját költségét a többi, azonos terméket eladó ország költségéhez igazítja.

33 1937-ben az aranybányákban dolgozó feketék átlagos bére 2/3 shilling volt, és 11 penny az élelem és a lakás ára A *többiek* átlagos bére 25 shilling volt, a 36 000 fehér évi bére összesen 14.307.000 fontot tett ki, a többi 288.000-é 9 850.000 fontot A „többi" magába foglalja az ázsiaiakat, akinek bére jóval magasabb, mint a feketéké, bár alacsonyabb, mint a fehéréké, a dél-afrikai törvények és statisztikák az ázsiaiak közé sorolják az olyan országokból származókat, mint Törökország, Ciprus és Görögország. Azóta a fehérek bérei jelentősen emelkedtek, a feketéké nem változott „Semmi sem olyan változatlan Dél-Afrikában – mondja Frankel –, mint a 'fekete ember' fizetése" (J H Frankel. *Capital Investment in Africa*, Oxford University Press, 1938, 83)

34 Mivel ez a szöveg 1967-ben íródott, az említett számadatok már nem felelnek meg a valóságnak Ma az amerikai tartalék nem haladja meg a kilencezer tonnát (tízmilliárd dollár)

35 Magától értetődik, hogy ugyanerre az eredményre vezetne, ha Dél Afrika a feketék kiirtása és fehérekkel történő helyettesítésük helyett, a fehérekével azonos szintre emelné a feketék bérét Azonban e feltevés illuzórikus, ezért helyettesítettük a feltétel nélküli kiirtással, ami a jelenlegi körülmények között a kevésbé irreális két lehetőség közül. Másfelől, a szövegben feltételezett embargót ténylegesen bevezették 1971. augusztus 15-én. Azonban, mivel Dél-Afrika fenntartja a bányákban dolgozó feketék alacsony béreit, az ország által termelt és felkínált arany mennyisége nem csökkent, és a szabadpiac árai ezidáig csak mintegy 20%-kal térnek el a hivatalos paritástól

36 A bevándorlók kezdeti életszínvonalán kívül más tényezők is szerepet játszottak a bérarányok alacsony szinten tartásában és következésképpen Latin-Amerika fejlődésének viszonylagos lemaradásában, nevezetesen a) az anyagország feudális-klerikális struktúrájának, a földtulajdonnak és földjáradéknak a gyarmatokra való átültetése, e struktúráknak köszönhetően a mezőgazdasági tevékenység sem adhatott védelmet és következésképpen nem fékezhette a városi bérek esését, ahogyan az Észak-Amerikában történt. (anélkül, hogy a földesurak által felszívott értéktöbbletet a fejlesztésre használta volna, a spanyol birtokos osztály, szemben angol megfelelőjével, inkább az improduktív kiadásokra hajlott, mint a felhalmozásra), b) az őslakosság részleges fennmaradása és mind a veluk, mind pedig az afrikai feketékkel való keveredés.

37 Ez egyedülálló a kapitalista országok történetében. Az iparosítást az állam indította meg egy nagy feudális klán együttműködésével, és amikor az ipar már elég virágzó volt, újra „privatizálták", de azért nem hagytak fel az irányítás centralizálásával.

38 „Így az intenzív beruházással és magas bérekkel rendelkező zónák éppen a már fejlett zónák, ahol korábban is uralkodók voltak a magas bérek, nem pedig az alacsony bérű zónák, ahogyan azt egyes 'liberális' elméletek feltételezték." (Charles Bettelheim: *Problèmes de planification*, No. 2, 11.)

39 „Emlékeznunk kell arra, hogy az alacsony bérű zónáknak mint a külföldi tőke beruházási zónáinak a 'vonzása' gyakorlatilag csak egy-két termékre korlátozódik." (Charles Bettelheim *Id cikk*, 9.)

40 Nagyon sok esetben ez a „komparatív termelékenység" végtelen, mivel ezeknek az ágazatoknak a fejlett importáló országban történő működése geológiai vagy klimatikus okok miatt fizikailag lehetetlen.

41 E megfogalmazás csak a két út elméleti vázlata, minden normatív állásfoglalás nélkül, s ráadásul a kapitalista út esetében független a gyakorlati alkalmazási lehetőségek mindenfajta mérlegelésétől. Valójában a kapitalista út hatékonysága – amit nem szabad összetéveszteni a szabadkereskedelmi politikával – nemcsak a közvetlen beruházást előfeltételezi, de a tőkét és a döntéshozó központok valóságos áttelepítését az alapok vagy a nyereségek hazatelepítésének szándéka nélkül, amint ez az Egyesült Államok esetében történt. Különben gyorsan olyan pontra jutunk, amikor az alapokból kiáramló tőkék szolgáltatása meghaladja az új tőkék beáramlását, és az e tőkék által finanszírozott szektor valóságos enklávé lesz az adott ország gazdaságában. Másfelől, a piacbővítésben mint beruházási és a külföldi tőkét vonzó tényezőben vannak diszkontinuitási küszöbök. Illuzórikus lenne azt hinni, hogy egy néhány frankos órabéremelés egy olyan kis országban, mint pl. Gabon elegendő a befektetési lehetőségeket kereső nemzetközi tőke osztozására. A tőkebeáramlásra való áhítatos és hiábavaló várakozás gyakran akadályozta az elmaradott országokat abban, hogy saját erőforrásaikat mobilizálva ésszerűsítsék gazdaságukat.

42 Ez némileg hasonlít List ama tézisére, amely szerint a termelőerők jelentősége nagyobb, mint a termékeké.

43 „Szocialista" alatt olyan rendszert értünk, ahol a termelőeszközök magántulajdona nem létezik, és az elosztás a „mindenkinek munkája minősége és mennyisége szerint" elv alapján történik.

44 Természetesen a mai világról beszélünk és nem egy olyan jövendő világról, ahol az előrelátlanatlan technikai fejlődés eltünteti a mezőgazdaság és ipar közötti különbséget, és a munka magas szerves összetételén keresztül kiegyenlíti valamennyi iparágat.

45 Nem az egyenlőtlen csere, hanem az egyenlőtlen fejlődés miatt. Két különböző dologról van szó. Azonban az egyenlőtlen bérek következtében előálló egyenlőtlen cserét – ahol ilyen van – súlyosbíthatja a munka szerves összetételének egyenlőtlensége, mivel a bérek egyenlőtlensége főként az alacsony szakképzettséget igénylő munkát sújtja. A felsőbb kategóriák, mivel mobilabbak és konkurrálnak egymással, világméretekben bizonyos egyenlősítés alanyai. Ha egy amerikai munkás háromszor annyit keres, mint egy egyiptomi munkás, az amerikai és az egyiptomi mérnök keresete közötti különbség jóval kisebb. Mivel az elmaradott országokban az alacsony bérek általában a munka alacsony szerves összetételével párosulnak, a kiegyensúlyozott bérráta jóval alacsonyabb, mint az átlagbérráta.

46 Charles Bettelheim ezt a problémát a *Theory of Planning*-ben mélyíti el és fejti ki. Itt csak felidézzük, mert témánk perifériáján helyezkedik el.
Vö. G. Destanne de Bernis: „Industries Industrialisantes". *Economie Appliquée*, XIX. 1966. A szerző lenntartás nélkül vallja, hogy elsősorban magas tőkeintenzitású ágazatokat kell meghonosítani, ugyanakkor kiemeli a kiválasztott ágazaton belüli technika megválasztásának problémáját is.

47 Robert Lafont feljegyzi, hogy 1960-ban 31 francia megyében a magán- és félállami szektorban a férfiak átlagkeresete évenként 6500,– frank, ezzel szemben Párizs környékén 11.678,– frank volt. 1962 márciusában 28 megyében 1000 lakosra 55 darab, 5 évnél nem régebbi túrakocsi jutott, míg Seine megyében 109 darab (*La révolution régionaliste*. Paris, 1967. 69.)

48 17 francia megyében az aktív lakosság több mint 50%-a a mezőgazdaságban dolgozik. Ezekben a megyékben a szabadfoglalkozásúakhoz és a felsőbb káderekhez tartozók száma csak az igen alacsony 1,5%-ot éri el. (R. Lafont: *Id. mű.*)

49 Ricardo: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*, 164; a mi kiemelésünk – A.E.

50 Semmi sem akadályozza meg, kivéve természetesen egyetlen dolgot: a konkurrencia-rendszer felszámolása Indiában és az állami monopólium felállítása a külkereskedelemben.

51 Nem tárgyaljuk itt a tőkehiányt, ami a másik akadálya annak, hogy az alacsony bérekkel rendelkező zónába ugyanazokat az iparágakat telepítsék, amelyek jelenleg a magas bérekkel rendelkező fejlett országokban működnek. Mint már mondottuk, a tőke, még ha teljes mértékben mobil is, akkor is csak egy már előzetesen meglevő helyi piac függvényében eszközöl beruházásokat, és természetesen a magas bérekkel rendelkező vidékek sokkal nagyobb piacot jelentenek a többinél. Kivételt képeznek bizonyos bányák és ültetvények, ahol a tőke kénytelen ott beruházni, ahol a bánya található és ahol az ültetvényen termelni lehet. Ezekben az ágazatokban az elmaradott országok sosem szenvedtek tőkehiányban, és a technológiai színvonal a legmagasabbak közé tartozott. A fennmaradó részre pedig az az általános szabály igaz – amint azt Linder oly találóan megjegyezte –, hogy ti., a nemzetközi munkamegosztás bizonyos szélsőséges koncepciója ellenére, amit a klasszikusok állítottak előtérbe, először és elsősorban olyan termékekre specializálódnak, amelyek saját fogyasztásra termelnek, és az export csak egy második lépésben következik, hogy eladják a fölösleget. Ha Skócia whiskyt exportál, az azért van, mert maga is elég sokat fogyaszt belőle, és az Egyesült Államok azért az egyik hagyományos gépkocsiexportőr (hogy a Coca-Colát ne is említsük), mert a világ első fogyasztója. Európa csak akkor kezdhetett rendszeresen gépkocsit exportálni, amikor belső fogyasztása elegendő lett ahhoz, hogy helyben bevezessék a tömegtermelést. Kivéve azokat a termékeket, amelyek előállításának a természet szab határt, még sosem volt példa arra, hogy adott iparág úgy települjön egy országba, hogy teljes vagy jelentős mértékben az exportra épít. Még ha figyelmen kívül hagyjuk is a költségeket és a külkereskedelemben rejlő bizonytalanságokat, még ha feltételezzük is a tökéletes szabadkereskedelmet, egy új iparág akkor sem tudja az első lépéseket úgy megtenni, hogy kizárólag vagy majdnem kizárólag ne az ismert helyi piacra, valamint olyan elosztási és pénzügyi csatornákra alapozzon, amelyeket ellenőriz, bizonyos mértékben kezében tart vagy egyszerűen ismer.

52 E nézőpontbeli fogyatékosság illusztrálására megemlítünk egy hasonló jelenséget, a fehérek és feketék lakónegyedeinek elkülönülését az Egyesült Államokban. A luxusnegyedekben fehérek laknak, a külvárosokban pedig a feketék, noha mindenki szabadon választja meg lakóhelyét. Mihelyt néhány fekete beköltözik a luxusnegyedbe, a fehérek elhagyják és máshová mennek lakni. Mivel másutt is van hely, bármit tesznek a feketék, mindig lesznek szép és csúnya negyedek. Hiábavaló lenne azt tanácsolni a feketéknek, hogy menjenek a luxusnegyedbe lakni. Ezeket a negyedeket nem a fehérek választották, azért, mert szépek, hanem azért szépek, mert fehérek lakják. Ha a feketék megszállnák, akkor többé nem lennének „szépek". (Harlem, a Central Park szélén, földrajzi helyzeténél fogva New York egyik legjobb negyede volt, amíg a feketék el nem lepték.) Ugyanígy hiábavaló lenne az elmaradott országoknak azt tanácsolni, hogy olyan iparágakat válasszanak, amelyeknek termékeit drágán lehet eladni. Ezeket az iparágakat nem a gazdag országok választották, azért, mert drágán lehet eladni termékeiket, hanem azért drágák a termékeik, mert gazdag országok állítják elő azokat. Ha átvennék a szegény országok, akkor a továbbiakban nem lennének magasak az eladási árak.

53 Marx: *Misere de la philosophie*, 1847, 212.

54 Vö. Bettelheim: „Échange International et Développement Régional", *Problèmes de Planification*, No. 2.

55 „Összefoglalva, a különböző országokban a tőkék szerves összetételében kezdettől meglévő különbségek nem olyan természetűek, hogy *per se* a csere egyenlőtlenségének későbbi súlyosbodásához vezessenek, feltételezve a tőkék szabad áramlását, és azt, hogy a bérek *szisztematikus* egyenlőtlensége nem létezik.

Eljutunk tehát ahhoz a kérdéshez, hogy vajon nem a bérek egyenlőtlensége-e az, amely egyfelől súlyosbítja a csere egyenlőtlenségét (ahogyan ezt Arghiri Emmanuel definíciója magyarázza), és

másfelől olyan gazdasági novekedest jelent, amely az alacsony bérű országok számára egyre kedvezőtlenebb. Ha így lenne, figyelembe kellene venni, hogy az egyenlőtlen cserének az eltérő kizsákmányolási rátából eredő típusa kulonos figyelmet érdemel." (*Uo*, 7)

56 Nem mondunk otven óra holt munkat, nehogy szembekeruljunk Bortkiewicz ama megfontolásával, amelyet a 2. fejezetben már érintettunk. Figyelembe vehetjuk, hogy a termelésben elhasznált állandó tőke értékeit már termelési árrá vagy nemzetkozi árakká transzformáltuk. Például feltételezhetjuk, hogy *A* és *B* ország az alap- és segédanyagokat, valamint azokat a gépeket, amelyek minden egyes ciklusban az elhasználódottak helyébe lépnek, egy harmadik, *C* országban vásárolja, mégpedig ugyanakkora pénzosszegért

57 Nem szabad osszekeverni a profit tomegének maximalizálását a profitráta maximalizálásával. A szerves osszetétel emelkedése előidézi az elsőt, ám nem szukségképpen a másodikat. Ugyancsak nem szabad osszekeverni a profit teljes osszege maximalizálásának célkitűzését a profitra való személyes torekvéssel. Változatlan bérek mellett, a profit osszegének maximalizálása osszefugg a termelés maximalizálásával, de azonos feltételek mellett a profitra való személyes torekvés nem vezet szukségképpen a profit osszegének maximalizálásához, és ennek kovetkeztében a termelés maximalizálásához sem, hanem gyakran éppen az ellenkezőjéhez. Itt a kapitalizmus alapvető belső ellentmondásáról van szó, amely fejlődésének bizonyos pillanatában válságokat idéz elő és az egész rendszert veszélyezteti, ám a rendszer logikája onmagában nem mond ellent a termelés maximalizálásának, s bizonyos történelmi feltételek kozott a rendszer biztosítja is ezt, kizárva minden mást

58 Miként ezt Guy de Lacharrière „Commerce Extérieur et Sous-développment" c. cikkének recenziójában megállapítottuk „Amikor egy ipart oda telepítenek, ahol az energia olcsó, vagyis a termelés konnyű, az emberiség egyuttvéve nyer ezen, de amikor oda telepítik, ahol a munkaskéz olcsó, akkor ezen vagy az egyik nyer, vagy a másik veszít, de az emberiség egyuttesen semmit sem nyer egyik esetben sem, és bizonyos esetekben még veszíthet is, például, amikor a bérek kulonbozősége eltérti a nemzetkozi munkamegosztást az optimális iránytól" (*Présence Africaine*, 1964, No 4) Ez az, amit Charles Bettelheim társadalmi-gazdasági és nem technikai-gazdasági alapon történő specializációnak nevez.

Még visszatérunk erre az ésszerűtlenségre a ricardói komparatív koltségek kritikájánál.

59 Némi bizonytalanság tapasztalható a cserearányok kulonbozó kategóriainak meghatározásában. A franciában a nehézségek nagyobbak. Az e témáról szóló eredeti művek ritkasága okozza, hogy a terminológia az angolszász művek kulonboző fordítóinak kedve szerint alakult ki.

Először is megkulonboztetik a „barter terms of trade"-et és a „factoral term of trade"-et, amelyek fordításaként mi az „egyszerű (barter) cserearányok" (termes marchands le l'échange), és a „faktorális cserearányok" (termes factoriels de l'échange) kifejezéseket ajánljuk. Az első kategóriát „gross barter term of trade"-re, illetve „net barter terms of trade"-re (Taussig) vagy „commodity terms of trade"-re (Viner), esetleg roviden „terms of trade"-re bontják, az elsőt mi „bruttó cserearánynak" a másodikat pedig „tiszta (nettó) kereskedelmi cserearánynak" vagy egyszerűen „cserearánynak" nevezzuk.

A „gross barter terms of trade" az export- és importáruk globális mennyiségének aránya Qx/Qm vagy Qm/Qx, ahol Q az áruk mennyisége. Bizonyos angol szerzők ezeket az arányokat „terms of exchange"-nek nevezik.

A „net barter terms of trade" az exportáruk és importáruk mennyiségének aránya egyenlő piaci értékben (nemzetkozi áron). Kizárják tehát a fizetési mérleg egyensúlyának kompenzálására szánt mindennemű árumozgást. Ezt Px/Pm-mel vagy Pm/Px-szel jelolhetjuk (ez az angol módszer), ahol *P* az árindex. (Kindleberger javasolja a (Px/Pm)Qx formulát, hogy kifejezze az exportok ár- és mennyiségváltozásának osszetett hatását.

Ami a „faktorális cserearányokat" illeti, megkülonboztetunk egyszerit és kettőst. Az első esetben osszehasonlítjuk a bizonyos mennyiségi exportáru előállításához felhasznált termelő szolgáltatások mennyiségét a cserébe kapott áruk mennyiségével (vagyis qx/Qm, ahol *q* a termelő szolgáltatások mennyisége) a második esetben ugyancsak a termelő szolgáltatások mennyiségét ama termelőszolgáltatás-mennyiséggel hasonlítjuk ossze, amelyet kulfoldon fordítottak az exportált árukért cseré-

be adott áruk előállítására: qx/qm. (Kindleberger javaslata: (Px/Pm) : (Zx/Zm), ahol Z a termelékenység indexe.) Pigou volt az első, aki a faktorális cserearányok jelentőségre rámutatott, megállapítva, hogy túl kell lépni az exportált és importált mennyiségek puszta összehasonlításán, hogy megvizsgálhassuk, mi húzódik meg az export mögött; nevezetesen, hogy felismerjünk bizonyos munkát és tőke-szolgáltatást.

60 Nyilvánvaló, hogy ha a csere értékek szerint folyik, akkor *B* országnak még nagyobb előnye lesz használati értékekben. De ez a különbség nem veszteség, hanem a nyereség hiánya. E nyereséghiányt visszakövetelni annyit jelentene, mint azt követelni, hogy a fejlett országok engedjék át vásárlóiknak a termelékenységből származó teljes előnyt.

61 „Amit tehát Önök igazságosnak és méltányosnak tekintenek, az szóba sem jöhet. A kérdés az: mi szükséges és elkerülhetetlen egy adott termelési rendszerben?" Marx: *Bér, ár és profit*, MEM, 16, 120.)

62 Igaz, hogy nem létezik és soha nem is létezett olyan tiszta kapitalista rendszer, amilyet az értéktörvény feltételez. Különböző mértékben a monopóliumok vagy a kvázi-monopóliumok az áru- és a munkapiacon is elválaszthatatlanok a konkrét kapitalizmustól.
Ugyanakkor nem gondoljuk, hogy ez elegendő ok arra, hogy egy monopóliumnak a tényezők piacára való hatását – mondhatnánk születőben levő monopóliumot is –, vagy a gazdag országok munkásainak hasonló hatását magának az értéktörvénynek a működéséből adódó hatásokkal azonos kategóriába soroljuk; tehát nem gondolhatunk az árupiacon érvényesülő monopol-áraknak az egyenlőtlen cserével való azonosítására, még annak széles értelmében sem.

63 Miként Charles Bettelheim nagyon helyesen megállapítja, ha az országok két csoportjában a profit minden évben az új és a régi tőke azonos arányát képviseli, akkor az *egy munkásra* eső profit emelkedése érthetően nagyobb lesz a magasabb szerves összetételű országban, s ez „lehetővé teszi, hogy e profit-tömegből könnyebben elvegyék az oktatási kiadások, a tudományos és technikai kutatások stb. (közvetlen vagy közvetett) finanszírozásához és mindahhoz szükséges összeget, ami hozzájárul ahhoz, hogy lehetséges legyen a munkának, a természeti erőforrásoknak és magának a tőkének jobb felhasználása azokban az országokban, amelyek hasznot húznak az egyenlőtlen cseréből" *(Id. cikk*, 6.) Az „egyenlőtlen" minősítés kivételével teljes mértékben egyetértünk e megfogalmazással.

64 Nyilvánvalóan előfeltételeztük az egyenlőtlenséget a háztartási fogyasztások, a reálbértömegek, a termelésben foglalkoztatott bérmunkások és az aktív tőkések egyuttes száma kozott. Valóban azt hisszuk, hogy a valóság nincs messze ettől az egyenlőségtől Egyfelől úgy véljuk, reális feltételeznünk, hogy bérből élők beruházott megtakarítása elhanyagolható. (Nem beszélunk ez eltérő fogyasztás miatti megtakarításokról. Jogosnak tűnik feltételezni, hogy ezt gyakorlatilag minden pillanatban semlegesíti a korábban megtakarított összegek elköltése.)
Másfelől, számba véve a henyélők kvázi-megszűnését a modern kapitalizmusban, úgy véljuk, a tőkés osztály globális fogyasztása jelentéktelen mértékben múlja felul az aktív tőkésekre jutó béreket, főleg ha hozzátesszük azt az összeget, akármilyen kicsi is, amely az igazi bérmunkások jovedelméből származó *tőkésített* megtakarítás.

65 Ennek az állításnak semmi koze Keynes érveléséhez. A fogyasztási hajlam novekedése az *Általános elmélet* szerint gazdaggá tehet egy országot az aktivitás fokozásával, esetleg az eddig alulfoglalkoztatott tényezők mobilizálásával. Amint e tényezők működnek, az ár nem változik, csak abban a mértékben, amennyiben a tőke és a munka határhatékonysága csokken. Az árak mint olyanok csak akkor emelkedhetnek, amikor elérik a teljes foglalkoztatottságot. De ebben a percben a fogyasztás e novekedése többé már nem hasznos, és a gazdaság abban az állapotban találja magát, amit Keynes „igazi inflációnak" nevezett.

66 Ld. Otto Bauer *Die Nationalitatenfrage und die Sozialdemokratie*, Bécs, 1924.

67 *Das Akkumulation und Zusammenbruchgesetz des kapitalistischen Systems*, Leipzig, 1929.

68 *Political Economy and Capitalism*, London, 1946, 229–230; (első kiadás: 1937).

69 Melentije Popovic: *Des rapports économiques entre Etats socialistes*, Paris, 1949

70 Sok kozgazdász nem számol a kulonböző ágazatok termelékenysége összehasonlításának hiábavalóságával Az ilyen összehasonlításnak nincs semmi értelme. A munka mennyisége lehet nagyobb vagy kisebb egy ágazatban a többi ágazathoz képest, lehet intenzívebb vagy kevésbé intenzív, és

végül lehet inkább vagy kevésbé rentábilis; de nem lehet nagyobb vagy kisebb mértékben termelékeny.

71 L. Lavallée megemlítve bizonyos ellentmondásokat a szocialista országok nemzeti érdekei és a nemzetközi munkamegosztás között, így írhatott: „Egyedül . . . egy tendenciáiban hasonló . . . struktúra teszi lehetővé, hogy közelebb jussunk az egyenértékű csere híres problémájának megoldásához." (*Économie et Politique*, 1963 január, 60.) Kiderül a szovegkörnyezetből, hogy a „tendenciáiban hasonló struktúrán" Lavallée az ágazatok olyan diverzifikálását és felosztását érti, amelyet a szóban forgó különböző országok elérhetnek, mégpedig együttesen és a tőke megközelítőleg egyenlő társadalmi szerves összetételének eszközével.

72 Ez nem érinti Charles Bettelheim érvelését, aki nemcsak hogy elfogadja az egyenlőtlen csere két típusát, de ezen túl még hozzáteszi: „. . . a különböző országokban a tőkék szerves összetételének kezdettől meglévő különbségei nem olyan természetűek, hogy *per se* a csere egyenlőtlenségének későbbi súlyosbodásához vezessenek, feltételezve a tőkék szabad áramlását, és azt, hogy a bérek *szisztematikus* egyenlőtlensége nem létezik." Bettelheim hozzáteszi: „Ha így lenne, figyelembe kellene venni, hogy az egyenlőtlen cserének az eltérő kizsákmányolási rátákból eredő típusa különös figyelmet érdemel." (*Id. cikk.* 7.)

73 Ahhoz, hogy valaki meghaladja a „világproletariátus átlagának" életszínvonalát, egyáltalán nem szükséges, hogy a gazdag országok „munkásarisztokráciájához" tartozzon. Elég a legszegényebb utcaseprőnek lennie.

74 Engels – Marx, 1858 október 7. MEM, 29, 337.

75 A puszta „internacionalizmus", ami a gazdag országok kommunista pártjai számára megmaradt, nem más, mint bizonyos hűség a Szovjetunióhoz, aki önmaga is meggyengül, amikor lehetetlenné teszi e pártok számára, hogy függetlenek legyenek. A világ egyetlen jelenlegi kommunista pártja sem meri egyetlen esetben sem nyíltan kijelenteni, hogy a Szovjetunionak vagy Kínának nyújtott támogatás feltétel nélküli, vagyis a nemzeti érdekektől független. Ez az egyetlen tény is mutatja a század eleje óta megtett utat, amikor a forradalmi marxista pártok világosan és komplexusok nélkul felvették programjukba, hogy belső konfliktusok esetén minden párt feladata saját kormányának vereségén munkálkodni.

76 Nem lehet nem idézni Bernsteint: „Az érv, amely szerint a proletárnak nincs hazája, a proletárok burzsoává válásának mértékében veszíti el igazságát."

77 Gunnar Myrdal: *Une économie internationale*, Paris: P.U.F., 1958, 47–48.

78 Myrdal: *Economic Theory and Underdeveloped regions*, 63.

79 Idézi Semmel: *Impérialisme*, 25.

80 Marx. *A Főtanács a Francia-Svájci Foderális Tanácshoz*, MEM, 16, 376–377.
Meglehetősen sokatmondó egyébként, hogy Angliában, ahol a munkásosztály a legfejletebb volt, a legjobban szervezett és a legharcosabb a belső ügyekben, az I. Internacionálé hatása elhanyagolhatónak volt tekinthető, ami elég egyértelműen kiderül az angliai hozzájárulások nevetséges összegéből:

1864–65	23 Font
1866	9 Font 13 shilling
1867	5 Font 17 shilling
1868	14 Font 12 shilling
1869	39 Font 12 shilling
1870	28 Font 1 shilling

A táblázatot Howel publikálta, idézi Brassey: *Foreign Work and English Wages*, 1879, 253.

81 Ferhat Abbas: „La nuit coloniale", *Présence Africaine*, No. 4, 1962, 198.

82 Mamadou Dia: *Nations Africaines*, 7.

83 A kapitalizmusról – érthetően – mint állapotról beszélünk, vagy ha úgy tetszik, az elvont tőkésről. A helyzet nem ugyanaz és nem ugyanaz a kérdés merül fel valamely korporáció, trösztvagy más gazdasági hatalom esetében, amelyek a nemzeten belul *jottek létre*, és saját mértékük szerint működnek és fejlődnek. Másképpen tiszta kapitalizmusról van szó, amely csak saját tőkéje követelményeinek engedelmeskedik.

84 N.I. Buharin: *Világgazdaság és imperializmus*, Fordította Hancsók Kálmán. Kiadja a Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártja, Bp. 1919, 141. Ld. e kötetben is.

85 Lenin sok esetben hajlamos volt ezt gondolni. Így pl. az *Imperializmus*-beli szemléletmódja, végső soron, nem sokban különbözik Adam Smithétől: „Az hogy hatalmas birodalmat alapítsanak, pusztán abból a célból, hogy nagy tömegű fogyasztót biztosítsanak, olyan cél, amely látszólagos ... [leginkább] a szatócsok nemzetének felel meg. Mégis, ez a terv teljes mértékben összeegyeztethetetlen egy szatócs-nemzettel, ám ragyogóan összeegyeztethető egy olyan nemzettel, amelynek kormányát a szatócsok befolyásolják." A marxizmus alapítói, annak ellenére, hogy nemzeti téren elfogadták az egyenlő csere klasszikus elvét, ha a külkereskedelemről volt szó, messzebb mentek és világosan látták: „... a munkások pedig a legnagyobb nyugalommal élvezik ... Anglia világpiaci és gyarmati monopóliumát". (Engels – Kautsky, 1882. szept. 12. MEM, 35, 355.)

86 Josiah Childe: *A New Discourse of Trade*, 2. kiadás, 1694, 190.

87 Nem akarjuk alábecsülni a többi tényezőt, nevezetesen a nemzeti felszabadító mozgalmakat és a versenyt, és ennélfova a két blokk egymásra licitálását. De Portugália példája megmutatta, hogy ha egy gyarmatosító ország ilyen gyenge, könnyen messzebbre juthat, ha valóban akarja ezt.

88 Ez magyarázza a századokon keresztül tartó makacs népi ellenállást minden országban a tőkeexporttal szemben.

Charles Bettelheim

Elméleti megjegyzések Emmanuel művéhez

Az alapvető probléma, amelyet Emmanuel könyve tárgyal, a nemzetek gazdasági egyenlőtlensége, illetve ezen egyenlőtlenség fokozódásának okai. A probléma jelentősége senki számára sem lehet kétséges. A tárgyalt kérdések, bizonyos mértékben az elmúlt néhány évtizedben a világban zajló társadalmi küzdelmek előterében álltak. E mozgalmak, valamint a nagy ipari államok közvetlen és közvetett gazdasági és politikai érdekei magyarázzák, hogy ezen államok, s az uralkodó ideológia szájaízének megfelelő intézmények hasonlóan „elfogultan" közelítik meg a „fejlődés problémáit".

Valójában, ha az egyre erősödő életszínvonalbeli egyenlőtlenség csak egyik eleme a nemzeti felszabadító és forradalmi mozgalmak fellendülése magyarázatának, a kizsákmányolt vagy az imperializmus által uralt országokban, akkor ezek az egyenlőtlenségek is csak a magyarázat elemei lehetnének.

Pedig a meghatározó mozzanat a belső (politikai, gazdasági és ideológiai) ellentmondások fejlődése, mégpedig az egyre elviselhetetlenebb kizsákmányolásnak alávetett néptömegek, illetve az imperializmushoz kapcsolódó, a „saját népe" munkáján meggazdagodó, a nagy imperialista ipari országok ideológiája és életmódja által befolyásolt, az imperializmus által támogatott kisebbség közötti ellentéteké.

A nemzetek kozotti gazdasági egyenlőtlenség novekedésének kérdése igen lényeges mind elméleti, mind gyakorlati szempontból, hiszen az egyenlőtlenség erősödését a társadalmi és politikai harcok súlypontjának a centrumból az elnyomott nemzetek felé való elmozdulása kíséri.

Minden olyan mű, amely érdemben próbál e kérdésre felelni, még ha a felelet vitatható, esetleg részleges, s az e válaszokat fogadó reakció szigorú is, megérdemli a figyelmet és az érdeklődést, hiszen gyümölcsöző vita kiindulópontja lehet. Ez a helyzet Arghiri Emmanuel könyvével is.

E tanulmánynak nem feladata, hogy a könyv érdemeit kiemelje: azok egyértelműek és vitathatatlanok. Tanulmányunk célja más: vitaindítóként kíván szolgálni; s erre Emmanuel könyve alkalmat ad. Következésképpen, mondanivalónk kritikai jellegű.

A mű egyik lényeges következtetése, hogy a nemzetek közötti gazdasági egyenlőtlenség erősödése az „egyenlőtlen cserében" gyökerezik. Ez a forgalom azt kívánja kifejezni, hogy a világpiacon a szegény országok viszonylag magas munkaráfordítással készült termékeket kénytelenek cserélni a gazdag nemzetek kevesebb munkaráfordítással készült termékeiért.

Nyilvánvalóan már elöljáróban hangsúlyoznunk kell, hogy az „egyenlőtlen csere" kifejezés az ideológia nyelvén olyan jelenséget jelöl, amely nagyon távol áll az egyszerű „cserétől".

Az „egyenlőtlen csere" és az értékforma

Ismeretes, hogy a csere mindenekelőtt a munkatermékek (és szélesebb értelemben a munkaerő) mozgásának *formája*. Ezt a mozgásformát az jellemzi, hogy mindig „egyenértékű" termékek cseréjeként jelenik meg. Ezért mutathatta ki Marx, hogy a piaci csere szükségképpen *egyenlő értékek cseréjeként* zajlik. Következésképpen, az „értékforma" megegyezik azzal, amit *„egyenértékformának"* nevez.[1]

Ez nem más, állapítja meg Marx, mint „tükrözési" forma: minden áru egy másik áruban *„reflektálja"* saját értékét, mintha a másik áru tükörként szolgálna.[2] Ez a tükör-hatás egy jelenségvilág sajátja: a piacgazdaságon alapuló társadalom jelenségeiről van szó, amelyek magyarázatakor a polgári ideológia egymással összefüggő kategóriákkal operál: az egyenértékűséggel, az egyenlőséggel, a reciprocitással stb. A polgári ideológiák harcai soha nem állnak másból, mint e fogalmak ismételgetéséből: ezek alapján – miközben megpróbálják „megalapozni" az „igazat" és a „hamisat" – igyekszik „kimutatni" azt, hogy milyen típusú viszonyok elégítik ki az egyenértékűség vagy az egyenlőség ideológiai kritériumait. Az egyenértékűség látszatának „felborulása" során sem vetik le az ideológiai harcok az áruviszonyok jelenségvilágának inherens formáira jellemző illuzórikus jelleget. A csere „igazságtalanságának" vádja az „igazságos árakon" történő „igazságos csere" lehetőségét állítja. Ilyen típusú a proudhoni ideológia által használt „bukás"-fogalom, és általánosabban, a kispolgári tiltakozások tartalma; ezek hasonló ideológiai formáknak rendelődnek alá.

Az egyenértékforma, amely már az egyszerű értékformával azonos, minden metamorfózisban újratermeli önmagát: így tehát azonos az árformával. Marx, aki hosszan fejtegeti e formák fejlődését, kimutatta, hogy azok a közgazdászok, akiknek figyelmét teljesen elvonta az érték „mint mennyiség", miért nem fogalmazták meg a lényeges kérdést, amely éppen az érték*formára*, illetve annak átalakult formáira vonatkozik.

Ezek alapján megérthetjük, miért könnyű összetéveszteni az *értékformát* az *értékkel*, és miért könnyű abba a tévedésbe esni, amely az értéket a csereviszonyokat „kifejező" (és ezeket egyúttal elrejtő) jelenséggé redukálja.

A piacgazdaságon alapuló társadalom jelenségvilága elrejti azt, hogy az érték az *értéktörvény* működése eredményeként jön létre, és hogy e törvény nem szabályozza az „egyenlő mennyiségű munkák" cseréjét, mivel a csereviszonyok „véletlenszerűek és mindig változóak", illetve a termelési ár formulája sem egy ilyen tendenciaszerű „egyenlőség" feltárására szolgál.

Az értéktörvény egészen más hatásokat eredményez, mint az „egyenlő mennyiségű" vagy a „nem egyenlő mennyiségű" munkák cseréje (ezt a hamis problémát a csere*forma* indukálta).[4] Az értéktörvény a termelési viszonyok hatására megszabja a munkaráfordítások meghatározott elosztását, az értéktorvény világméretekben mély változáson megy át – amint majd látni fogjuk –, amennyiben a nemzetkozi termelési viszonyok méhében működve, sajátos jellemzőket kell felmutatnia.

Ez azért van így, mert az „egyenlőtlen csere" fogalma az értékforma és az ebben gyokerező ideológiai alakzatok jelenségvilágán belül marad, amely csupán azt teszi lehetővé, hogy ideológiai terminusokkal leírják egyrészt az *érték és az értékforma*, másrészt a

termelőerők és a termelési viszonyok komplex struktúrája, illetve a forgalom kozotti kulonbséget.[5]

Ezeket a szempontokat kell tehát figyelembe venni az „egyenlőtlen csere" kifejezés olvasásakor.

Az „egyenlőtlen csere" és a „tényezők díjazása"

Emmanuel szerint a kapitalista világpiacot az árak alakulása által meghatározott torvény uralja; ez a torvény okozza, hogy a „tényezők díjazásának" egyenlőtlensége (és kulonosen a „munkatényező" egyenlőtlen díjazása, vagyis a munkaerő eltérő ára) határozza meg a „csere egyenlőtlenségét". Ugyanez az eltérő díjazás szabja meg a *nemzetkozi munkamegosztást, amely elkerulhetetlenul kedvezőtlen a szegény országok számára.*

Ezzel a megkozelítéssel a valóság lényegében ragadható meg, és ez teszi lehetővé Emmanuel számára, hogy kifejtse a ricardói komparatív koltségek elméletének (és „modern" változatainak) radikális kritikáját; ez juttatja el ahhoz a felfedezéshez, hogy a nemzetkozi munkamegosztás (kezdve a sajátos gazdasági erőknek a kapitalista világpiac kozvetítésével megnyilvánuló hatásán) a termelés és a csere olyan feltételeit valósítja meg, amelyek a cserében részt vevő országok „viszonylagos természeti előnyein" alapulnak. Mint ismeretes, ebből az utolsó megállapításból általában arra szoktak kovetkeztetni, hogy a tőkés nemzetkozi munkamegosztás „előnyos" cserét tesz lehetővé mind a gazdag, mind pedig a szegény országok számára, és lehetővé teszi a „maximális termelés" elérését, felhasználva a világméretekben rendelkezésre álló „termelési tényezőket" és ezek foldrajzi „helyhezkotottségét".

Emmanuel érvelése annak kimutatására irányul, hogy a „csere egyenlőtlensége" az idő múlásával egyre novekszik (amiről a „cserearányok romlásaként" emlegetett jelenség is tanúskodik); ennek kovetkeztében a nemzetközi munkamegosztásban részt vevő szegény nemzetek egyre szegényebbé, míg a gazdag országok egyre gazdagabbá válnak.

Emmanuel kritikai érvelése kulonosen jelentős mértékben járul hozzá annak cáfolatához, amit a „komparatív koltségek dogmájának és a tőkés nemzetkozi munkamegosztás jótéteményeinek" neveznek. Ugyanakkor, véleményem szerint, szukséges bizonyos alaptételeinek kritikai vizsgálata. Ez hozzájárulna a mű pozitív tartalmának megóvásához, amelynek alapján az új elméleti fejlődés megindulhat.

Hozzátenném, hogy e megkozelítés számomra elengedhetetlenul szukségesnek tűnik, mert mostani formájában bizonyos tételei meglehetősen vitathatók; ezek, természetuknél fogva, pontatlan megállapításokra adnának alapot, így csalóka vagy akár veszélyes gazdasági és politikai gyakorlat forrásaivá válhatnak.

Nyilvánvalóan fölosleges a szerző megállapításait részletesen elismételni. Így a vita megnyitásához elegendő azt kiemelni, hogy Emmanuel szemében a kapitalista világpiacon az áralakulások torvénye ugyanolyan természetű, mint az a torvény, amely a Marx által (*A tőke* III. konyvében) „termelési árnak" nevezett jelenség kialakulását meghatározza. Ha e torvény működése a nemzetek kozotti gazdasági egyenlőtlenség forrása, akkor ez azért van — mondja Emmanuel —, mert a termelési árak egyik összetevője a bér, és mert ez a szegény országokban jóval alacsonyabb, mint a gazdagokban. Emmanuel szerint a bérek egyenlőtlenségének kovetkeztében jon létre az a helyzet hogy a szegény országok által felkínált terméket, amelyet adott számú munkaórával állítottak elő, a gazdag országok képesek úgy megvásárolni, hogy cserébe olyan termékeket adjanak, amelyek

előállításához kevesebb munkaórát kellett felhasználniuk. Kovetkezésképpen – mondja a szerző – a tőkés világpiacon számításba jovő tényező (vagyis ami körül a különböző termékek árai mozognak) nem a munkaráfordítások, hanem a pénzbeni költségek, amelyeknek egyik része a bérköltség – ez viszont szorosan összefügg az országonként nagyon erősen eltérő bérrátával. Ugyanakkor a bérezések különbsége megmaradhat, mivel általában a „munkatényező" nem áramlik szabadon egyik országból a másikba, vagyis az alacsonyabb bérű országokból a magasabb bérűekbe. Ilyen feltételek mellett fejlődott ki az a nemzetkozi munkamegosztás, amely „automatikusan" előnyös a gazdag országok (a magas bérekkel rendelkező országok) számára, és hátrányos a szegény országok szempontjából. Az ilyen típusú nemzetkozi munkamegosztás nemcsak a nemzetek közötti gazdasági különbség fenntartásához, hanem fokozódásához is hozzájárul.

Ez az érvelés tehát tobbek között a ricardói „komparatív koltségek" tanának cáfolatához (ezt a nem-marxista kozgazdászok között uralkodó elméletet nagy általánosságban a marxista vagy magukat marxistának valló kozgazdászok is elfogadják), illetve a nemzetközi munkamegosztásból eredő előnyok felismeréséhez vezet.

Ez az érvelés magába foglalja, hogy létezik a gyarmatoknak és félgyarmatoknak az imperialista kizsákmányolástól (ami alatt a tőkeberuházásokat igénylő kizsákmányolást értjük) független és annál korábbi „kereskedelmi kizsákmányolása". Ez sokkal mélyebb lehet, mint az imperialista kizsákmányolás, hiszen a tőkés világpiac belső törvényein nyugszik.

Itt meg kell jegyeznünk – és erre később még visszatérek –, hogy az egyszerű csereviszonyokon alapuló „kizsákmányolás" fogalma éppen egy problémára utal: e cserék újratermelésének problémájára; hiszen az *újratermelés* szukségképpen sajátos *termelési viszonyokat* jelent, amelyek természetét meg kell határozni. Ugyanígy, a „kereskedelmi kizsákmányolás" kifejezés is arra utal, mintha a Marx által a *„nemzetkozi termelési viszonyok"* terminussal jelolt összefüggés következménye lenne, de amely elmélet megalkotására Marxnak már nem jutott ideje. Ha valóban így van, akkor az imperialista kizsákmányolás, akárcsak az itt „kereskedelmi kizsákmányolásnak" nevezett jelenség, a „nemzetkozi tőkés termelési viszonyok" egyik kövekezménye lenne. Ismereteink jelen állása mellett erre csak kovetkeztetni tudunk. A „kereskedelmi kizsákmányolás" és az „egyenlőtlen csere" fogalmának súlyos hibája, hogy elrejti ama tényt, hogy az e fogalmakkal jelolt folyamatok szukségképpen a termelési viszonyokban gyokereznek.

Amint már említettem, Emmanuel kritikája a komparatív koltségekről, és ama „előnyokre" vonatkozó megállapításai, amelyekben a tőkés nemzetkozi munkamegosztásból eredően minden ország részesedik, tartalmasnak bizonyulnak. Megállapításai nyilvánvalóvá teszik, hogy a tőkés világpiac keretein belul a nemzetek kozotti gazdasági különbségeket nem lehet pusztán az imperialista kizsákmányolással magyarázni. Pontosabban, megmutatják, hogy az imperialista kizsákmányolás a tőkés termelési mód fejlettebb formája, annyiban, hogy ez nemzetkozi méretekben uralkodik.

Mégis, az Emmanuel által a komparatív koltségek elméletéről kifejtett kritika részben olyan alapokon nyugszik, amelyek számomra vitathatóknak tűnnek, így vizsgálatukat fontosnak tartom.

Nyilvánvalóan lehetetlen Emmanuel érvelését lépésről lépésre végigkovetni. Erre azonban nincs is szükség, hiszen alapvetően elméleti jellegű problémáról van szó. Néhány olyan pontra szorítkozom tehát, amelyek nézetem szerint gyengítik Emmanuel megállapításainak elméleti bázisát, vagy olyan kovetkeztetésekre vezetnek, amelyeket feltétlenül érinteni kell.

Termelési ár és érték

Az elemezendő pontok közül az első (mert belülről világítja meg a problémát, amelyre Emmanuel tézisei épülnek) a „termelési ár" fogalmának a tőkés termelési mód elméletében elfoglalt helyére és jelentésére vonatkozik.

Ismeretes, hogy Marx elméletében a termelési ár az „érték egy formája", s hogy következésképpen változásai végeredményben összefüggenek az érték változásaival. Erről világosan beszél Marx, amikor azt írja: „... az áruk termelési árait összességükben tekintve csakis összértékük szabályozza".[5a]

A tőkés termelési módban az értéktörvény a termelési ár kialakulásának szabályozójaként jelenik meg (és nem úgy, mint a „tiszta állapotában tekintett érték" alakulásának törvénye), olyannyira, hogy nem lehet *„szembeállítani"* az értéket a termelési árral. A termelési ár a tőkés termelési módban, vagyis a teljesen kifejlett piaci termelési formában működő értéktörvény következménye. Így ebben a termelési módban nem létezik egy „másik érték", amely „valóságosabb" a termelési árnál.

Vajon Emmanuel, aki világosan Marxra hivatkozik, miért gondolja, hogy képes úgy érvelni, *mintha nem csupán egyetlen értéktörvény létezne, hanem kettő;* egyik, amely ezt a nevet viseli, és egy másik, amelyet úgy tekinthetünk, mint a *„termelési ár alakulásának törvényét"*?

Úgy tűnik, mintha ez utóbbi állítás mellett mély elméleti érvek szólnának. Emmanuel szemében az értékelmélet, ahogyan *A tőke* I. könyvében kifejtésre kerül, olyan elmélet, amely az „egyszerű árutermelési módra" „alkalmazható", ám nem „alkalmazható" a tőkés termelési módra.

Ezen az alapvető ponton Emmanuel idézhetné Engels megjegyzését (*A tőke* III. könyvének előszavából). De Engels tekintélye önmagában nem elegendő. Valójában az ilyen típusú állítás belső ellentmondásban van azzal az elméleti struktúrával, amelyre a termelési ár fogalma épül, vagyis a társadalmilag szükséges munkaidő-ráfordításon alapuló értékelmélettel. Ez oda vezet – amint ez Emmanuel könyvéből világosan kitűnik –, hogy a termelési ár nem az érték átalakult formájaként, hanem – azokhoz a felfogásokhoz közeledve, amelyek ellen Marx mindig is harcolt – a „tényezők" együttes összegeként „jelenik meg".

Nem véletlen, hogy Emmanuel a „termelési tényezők" fogalmának bevezetésével kezdi elemzését. Az első fejezet első bekezdésében ezt a fogalmat, és a termelési tényező fogalmát úgy definiálja, mint a „társadalmi termék elsődleges elosztásában való részvételre alapuló jogot". Valójában ezzel a meghatározással magát az értékelméletet teszi kérdésessé, hiszen az érték ebben az esetben mint valamely kozombos „eszmei" dolog jelenik meg, akár mint az „elsődleges jovedelem" összege – amely egy terméktől jut el a termelőhöz –, akár mint az e termék előállításához társadalmilag szükséges munkaráfordítással összefüggő mennyiség – amely az elsődleges jovedelmekben kerül felosztásra. Ugyanezen fejezetben megfogalmazza a „kozombósság elvét", amely az érték végső meghatározója.[6]

Formális szempontból, az érték- vagy a termelési ár-meghatározás kozombósségi elvének hatása látszatra kikuszobolhető az „egyensúlyi elmélethez" való visszatéréssel, amely bekapcsolja a piacot, hogy az érték meghatározását a munkamennyiséggel igazolja. Ugyanakkor maga az a tény, hogy Emmanuel kénytelen bekapcsolni a „piaci erőket" és az „egyensúly-elméletet" az értékelmélet „helyreállításához", mutatja, hogy egy olyan elmélet, amelynek alapzata a „termelési tényezők" fogalma (a díjazáshoz való jog értelmében), nem egyeztethető össze az értéktörvény Marx által kifejtett elméleti alapjaival.

A marxista értékelmélet nem piaci fogalmakra épul. Éppen ellenkezőleg, azt mutatja meg, hogy az értékforma a társadalmilag szukséges munkaidőnek elkulonult termelők közötti megosztásának kovetkezménye. A társadalmi munka szukséges elosztásának torvénye pedig nem más, mint a termelés anyagi és társadalmi feltételei újratermelésére irányuló igény kovetkezménye. Ezért nem a „piac" „határozza meg" az értéket. A „piac" hatása csak az elméleti elemzés végső szakaszában tűnhet elő, hogy megmagyarázza az áruk aktuális árainak alakulását, amely tobbé-kevésbé eltérhet az értéktől, akármilyen is a termelési feltételek által meghatározott érték formája („érték" a kisárutermelésben, vagy „termelési ár" a kapitalista termelési módban). Adott feltételek mellett semmiképpen sincs mód arra, hogy az érték „kétféleképpen" mutatkozzék; csak egyetlen formában jelenhet meg, amely a termelés és az újratermelés anyagi és társadalmi feltételeiben gyokerezik. Vagyis csak ilyen feltételekből kiindulva dolgozható ki az értékre, nagyságának meghatározására és működésére vonatkozó elmélet. Ehhez egyáltalán nem szükséges visszatérni a piacon keresztul megvalósuló „általános egyensúly" gondolatához, ahogyan Walras és Pareto tette.

A fenti észrevételek alapján érthető, hogy ha Emmanuel számára valamilyen formában az áralakulások két absztrakt torvénye létezik (az egyszerű árutermelésben vagy az egyetlen „termelési tényező" esetében működő értéktorvény, illetve a termelési ár alakulásának torvénye, amely a tőkés termelési módra jellemző, ahol – az ágazatoktól függően kulonbozó arányban osszekapcsolódó – két „termelési tényező" lép, akkor ez a két torvény megszűnik, s egyetlen[7] torvényre redukálodik, amely egy termék értékét vagy termelési árát oly módon jeleníti meg, mint *a termelésben résztvevő tényezők* (a „munka" és a „tőke") *díjazásának* osszegét.

Ez az elképzelés világosan megmutatkozik Emmanuelnél, amikor ezt irja: „a tenyezők díjazása a meghatározó, és az egyensúlyi árak a meghatározottak" (83. old.); vagy másutt: „nem a relatív árak azok, amik meghatározzák a tényezők díjazását, hanem a tényezők relatív díjazása határozza meg az árakat, ha feltételezzuk, hogy a két tényező homogén, és van konkurrencia." (85. old. utolsó előtti bekezdés)

A „termelési árnak" a „tényezők díjazása" osszegeként való felfogása nem azonosítható tehát a hasonló kifejezéssel jelzett marxista fogalommal. Nem úgy épul fel, mint az utóbbi (vagyis az értékből kiindulva, amelynek a termelési ár átalakult formája, vagy más szóval a társadalmilag szukséges munkaidő-ráfordítás megjelenéseként és felszívásaként, hiszen az nem a „tényezők díjazását" feltételezi, a „tényezők díjazásának" csak a Marx által a „konkurrencia illuziójának" nevezett jelenség miatt mutatkozik

A termelési árnak a „tényezők" díjazásán alapuló felfogása – amelyben maga a díjazás a „fuggetlen változók" eredménye – számottevő elméleti meggondolásokhoz (és gyakorlati kovetkezményekhez) vezet.

Mindez azt eredményezi, hogy amikor Emmanuel a termelési ár „felépítése" során a „*termelési feltételekre*" hivatkozik, akkor ez a hivatkozás egyáltalán nem arra utal, amit Marx ezen értett (vagyis a termelés anyagi és társadalmi feltételeinek ismeretét), hanem a „*díjazás feltételeire*", vagyis *monetáris mennyiségekre*, amelyek maguk is „fuggetlen változóként" szerepelnek.

Ez a megfogalmazás figyelmet érdemel. Magába foglalja, hogy a bér és a profit variációi nem ismerhetők fel a termelési viszonyok rendszeréből fakadó meghatározások alapján. Ezért Emmanuel elemzése – látszólag marxista fogalmak segítségével – ezeket kategóriákként kezeli, vagyis olyan módon, ami a politika kategóriáihoz vagy inkább fogalmaihoz hasonló jelleget ad nekik.

Ebben az elemzésben látszólag minden úgy „történik", mint az ökonometriai modellekben, vagyis egy homogén térben; ezen belül „kombinálódnak", vagy más szóval, csatlakoznak egymáshoz a homogén tényezők mint monetáris mennyiségek.[8] Pedig a marxista fogalmak nem ilyen típusú „térben" épülnek fel, hanem ama *nem-térbeli komplex struktúrára* utalnak, amely a termelőerők és a termelési viszonyok összekapcsolódásából áll elő.

Így Emmanuel elemzése nem veszi figyelembe Marxnak a politikai gazdaságtannal való szakítása döntő aspektusát (ami abban áll, hogy a fogalmak felépítése egy komplex struktúrára utal, amely utóbbi maga is a kulonböző szintű társadalmi struktúrákhoz illeszkedik); ez tette lehetővé Marx számára, hogy – elsőként – olyan közgazdaságtudományt hozzon létre, amelynek területe minden egyes termelési mód meghatározó és meghatározott *szintjéhez* tartozik. Ez okozza Emmanuel elméleti konstrukciójának jónéhány vonatkozásában a szembetűnő fogyatékosságokat, nevezetesen az újratermelési sémák használatakor, vagy a szerves összetétel vagy a „termelési tényezők" fogalma esetében. Most, az utóbbival kezdve, áttekintjük ezeket az eltérő pontokat.

A „termelési tényezők" egysége vagy dualitása

Emmanuel könyvének első fejezetében ismerteti a „termelési tényezőkre" vonatkozó elméletét: ennek terén szembeállítja az „egyszerű piacgazdaságot", amely csak „egyetlen termelési tényezőt" alkalmaz, illetve a „tőkés gazdaságot", amely „két termelési tényezőt" működtet. Jól tudjuk, hogy ez a szembeállítás – a látszattal ellentétben – sem a termelőerőkre és ezeknek anyagi formáira (a termelési eszkozokre), sem pedig a termelőeszkozok elsajátításának társadalmi feltételeire: a termelési viszonyokra nem utal, hanem csupán a hiányzó okok hatására: a „tényezők" díjazására vonatkozik.

Az így felépített szembeállítás természete nagyon jól mutatja, hogy a „termelési tényezők" fogalma, Emmanuel megfogalmazásában, nem ugyanazt a valóságot fedi, mint amelyet Marx a *„munkaerővel"* és a *„termelőeszközökkel"* jelolt. Valójában a termelőeszkozok (munkaeszkozok és munkatárgyak) minden termelési folyamatban jelen vannak, akármilyen is azok társadalmi formája. Éppen ezért, még az egyszerű piacgazdaságban is *lehetetlen az egyes termékek értékét* pusztán a folyó termelés során felhasznált *eleven munkára csokkenteni;* az egyszerű piacgazdaságra a tőkés termelési móddal ellentétben nem jellemző az elemek „homogenitása". E szempont alapján lehetetlen a termelés e két formájának szembeállítása; a különbözőség egy másik szinten, a termelőerők és a termelési viszonyok szintjén válik láthatóvá.

A termelési ár fogalmát nem az jellemzi, hogy „komplexebb", mint az érték fogalma (azáltal, hogy „kiegészítő díjazást" tartalmaz), hanem az, hogy az érték átalakult formája, amely a termelés egységeinek (a dolgozóknak és a termelőeszkozoknek) a *szétválása* nyomán lép színre. A tőkés termelési módban e *szétválás kettős jelleget* olt: egyrészt a tőkés termelési viszonyok formája, a termelőeszkozok tőkés tulajdona (nem-dolgozó tulajdonosok és nem-tulajdonos dolgozók), másrészt a tőkés termelési mód termelőerőinek formája, amelyeket (a gépesítés kovetkeztében) az egyéni munkásnak a szerszámaitól való elkülonülése jellemez. A szétválás e formái (amelyek hiányoznak az egyszerű árutermelő gazdaságból) jellemzik a tőkés termelőerőkben és a tőkés termelési viszonyokban kettősen megjelenő struktúrát, és ezek idézik elő – amint *A tőke* egésze

mutatja –, hogy *az értéktörvény a termelési árak alakulásának törvényeként* működik, amely egyben az újratermelés társadalmi folyamatának hatékony szabályozó törvénye.

Az a tény, hogy Emmanuel nem a termelési viszonyok és a termelőerők komplex struktúrájára építi elméleti konstrukcióját, hanem a monetáris viszonyokra alapozza (ami által a díjazások egyszerűen összeadhatók), azt eredményezi, hogy az egyszerű árutermelés és a tőkés termelés szembeállítása nem az eltérő termelési viszonyok és termelőerők sajátos összekapcsolódásának következményeire utal, hanem ama „díjazások" nagyságára és természetére, amelyek egyfelől az értéket, másfelől a termelési árat létrehozzák.

Jelentős elméleti következményekkel jár, hogy a „termelési tényezők" fogalmát a termelés elemeinek fogalmával helyettesítjük; e helyettesítéssel a monetáris jelenségeket *elkülönítjük* a termelési viszonyoktól és a *termelőerőktől*. Következésképpen, ami a forgalom szintjén a „munka jövedelmeként", illetve a „tőke jovedelmeként" jelenik meg, nem alapulhat a termelés anyagi és társadalmi feltételein. Ezen túl, a monetáris mennyiségek is egyszerű összeadás eredményeként jelennek meg (amik valójában); a pénzösszegek a konkurrencia által megszabott törvények szerint, mint elköltött vagy megtakarított, összevont vagy szétosztott mennyiségek, amelyek „jogi" formákként és nem egy meghatározott termelési mód sajátos objektív szükségleteinek megfelelően léteznek.

A termelőeszközök helyének – bármilyen is a termelés formája – pontatlan meghatározása bizonyos elméleti következményekkel jár; azonban ezzel itt nem foglalkozhatunk. Mindamellett érdemes felidézni, hogy Marx milyen nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy – bármely termelési formában – a termeléshez nemcsak munkaerőt kell felhasználni, hanem a termelési eszközöket is üzembe kell helyezni. Mert valójában az utóbbiak alkotják minden termelőtevékenység szükséges *anyagi bázisát* (akármilyen is legyen ennek társadalmi formája): ezen anyagi bázis körül zajlanak az osztályharcok, melyeknek kimenetele döntő jelentőségű, hiszen ettől függ a politikai hatalom jellege is.

Ismeretes, hogy Marx élesen bírálta Adam Smitht, amiért az érték elemzéséből „kirekesztette" az állandó tőkét. A kritika élessége azzal a ténnyel magyarázható, hogy Smith, mintegy „zárójelbe" téve az állandó tőkét, kizárta a gazdaság területéről ama szükséges termelőeszközök meglétéhez kapcsolódó problémákat, amelyeket sohasem lehet pusztán az egyedüli tényleges élőmunkára „redukálni".

Az újratermelési sémák „működési" módjának, illetve az Emmanuel által indítványozott árban szereplő szerves összetétel fogalmának vizsgálatakor a szerző által használt gazdasági kategóriák néhány más hatása is előtűnik.

Az újratermelési sémák és a szerves összetétel fogalma

Ismeretes, hogy Marx újratermelési sémái a termelési viszonyok és a termelőerők komplex struktúrájára épülnek; ezért képesek egyszerre megjeleníteni a termelés *társadalmi feltételeinek* (az állandó és a változó tőke újratermelődése, az értéktöbblet keletkezése, amely bővített újratermelés esetében felhalmozódik), és a termelés *anyagi feltételeinek* újratermelési követelményeit (termelőeszközök és fogyasztási cikkek termelése, a termelés technikai és a társadalmi feltételei által meghatározott arányban). Maga a séma struktúrája is összefügg státuszával: kifejezi a *termelési ciklusok* követelményeit.

Ha a sémákat „kiragadjuk" az őket alátámasztó elméletek teréből, akkor státuszukat is radikálisan megváltoztatjuk. Megszűnnek elméleti tárgyú *fogalmak* algebrai vagy arit-

metikai megfogalmazásai lenni, ami pedig lehetővé teszi, hogy a kozvetlen valóság (*Wirklichkeit*) „látszatán" keresztül a valóságos folyamatok (*wirkliche Bewegung*) érthetővé váljanak. Ha elveszítik a kapcsolatot az őket alátámasztó elmélettel, torvényeik is megváltoznak: a „modell" státuszát oltik magukra.

Ilyen modellek segítségével torekednek a kozvetlen jelenségek „reprodukálására": a gazdasági tényezők által felemésztett vagy elkoltott pénzforrások áramlásának vizsgálatára.

Ha a marxi újratermelési sémák ilyen változáson mennek keresztul, tobbé nem lehetnek az elméleti megismerés eszkozei, hiszen így már csupán „modellek" lesznek, annyi más, empirikusan felépíthető modellhez hasonlóan. Koztudott, hogy a jelenleg uralkodó gazdaságtani ideológiát az ilyen típusú modellek felhasználására való torekvés jellemzi.

Valójában e „gazdasági modelleknek" két fajtája ismeretes. Az egyik típus „technikai funkciókat" lát el; ezek a valóságos gazdasági gyakorlathoz illeszkednek (pl. a vezetés és a tervezés problémáihoz), és – határaikon belül – azokra a gyakorlati célokra alkalmazhatók, amelyek miatt megalkották őket, anélkül, hogy az elméleti megismerésnek bármiféle hasznot hoznának. Ez a helyzet az „okonometriai modelleknél" (programozási vagy gazdasági koltségszámítási modellek), amelyek szerkezetét egy empirikus formájú ideológia uralja; (persze ezek a modellek, technikai funkciójukon túl, ideológiai vagy politikai funkciókat is elláthatnak, de ezek csak másodlagos jelentőségűek).

A „gazdasági modellek" második típusa kozvetlenul ideológiai vagy politikai funkciókat lát el. E modellek nem kapcsolódnak kozvetlenül a valóságos gazdasági gyakorlathoz (persze, bizonyos távolságból „alátámasztják" az okonometriai modelleket); ilyenek például a globális egyensúlyi modellek. E második típusú modellek szerkezetét, empirikus és leíró fogalmak kozvetítésével, spekulatív ideológai forma uralja; „mérhetőnek" feltételezett, absztrakt fogalmakat hoz viszonyba, amelyek nagyságát a bizonyítás igényei szerint változtatják. Marx sémái – azon változtatások után, amelyeket Emmanuel bizonytalanságai miatt voltak kénytelenek elszenvedni – immár a modellek második típusába sorolhatók.

A modellek, illetve a marxi sémák elméleti státusza kozotti, most bemutatott kulonbség lényeges gyakorlati kovetkezménnyel jár.

Amikor Marx sémáit alkalmazzuk, figyelembe véve azok státuszát, nincs jogunk arra, hogy „megváltoztassuk" a sémában leírt „mennyiségeket" anélkul, hogy e változtatásokat – a torvények értelmében – ne indokolnák ama struktúra érintett elemeinek változásai, amelyhez maga a séma kapcsolódik. Csak teoretikusan szabályozott változások módosíthatják ezeket a mennyiségeket – ám nem onkényesen, hanem csak a struktúra torvényeinek megfelelő módon. Más szavakkal, nem használhatunk „fuggetlen változókat", hiszen egy komplex struktúra keretében minden változást annak torvényei szabályoznak. Éppen ez okok miatt hozhat létre egy tudományosan felépített elméleti struktúra nemcsak „hipotéziseket", hanem ismereteket is, azaz képes számolni a valóságos mozgásokkal.

Éppen ellentétes a helyzet, ha modellekkel van dolgunk; tekintve, hogy ezeket nem komplex fogalmi térben építették fel, egydimenziós változó-rendszert alkotnak; a változók eme rendszerében „jogunk van" bizonyos algebrai változtatásokat tenni, anélkul, hogy figyelembe vennénk ama elméleti feltételek együttesét, amelyek az ezen változtatásokkal osszefuggő valóságos mozgásokra utalnának. Ez utóbbiak tehát magukba foglalják a matematika prekritikai használatát – sok okonometrikus tér vissza ehhez, szemben például a fizikusokkal, mivel a mennyiségek, amelyekkel az utóbbiak dolgoznak, szigorú,

komplex fogalmi rendszerhez tartozik, és nem valamiféle „szemléltetés" szükségleteinek megfelelően felépített modellhez.

Azért mondhatjuk, hogy Emmanuelnek az árakkal kapcsolatos okfejtésében a marxi sémák modellként szerepelnek, mert ama mennyiségek, amelyekre az árak épülnek, olyan alapokon „nyugszanak", amelyek anélkül is megváltoztathatók, hogy a változások szükségszerű kapcsolatban lennének a termelőerők és termelési viszonyok területén végbemenő (valóságos vagy elképzelt) módosulásokkal. Ez egyértelműen kifejezésre jut a béreknek tulajdonított „független változó" státuszában. Az utolsó pont igen lényeges. Gyakorlati téren a béreknek tulajdonított „független változó"-státusz azt a látszatot kelti, hogy a „cserék egyenlőtlenségének" kiküszöböléséhez elegendő a béreket megváltoztatni. A későbbiekben e pontra még visszatérünk.

Most a „független változókból" felépülő „modellként" működő sémák elméletének két következményét kell kiemelnünk.

Az első követelmény a szerves összetétel fogalmát érinti. Ez, ha egyszer beépítették egy ilyen típusú modellbe, minden változtatásra alkalmasnak tűnik. Következésképpen a tőke szerves összetétele megszűnik szabályozottan szigorú teoretikus fogalom lenni, és önkényesen változó megállapított tartalmú fogalommá válik. Így a *szerves összetétel* marxista fogalmának lényeges tulajdonsága homályosul el, tudniillik, hogy az értékbeni szerves összetétel a *technikai összetételt* „mutatja". Ismeretes, hogy Marx számára a szerves összetétel nem más, mint az értékösszetétel, amennyiben az a termelőerők és termelési viszonyok összekapcsolódásából előálló technikai összetételt fejezi ki. Vagyis a szerves összetétel nem pusztán egy egyszerű aritmetikai viszony kifejezője.

Ezen keresztül azt is észrevehetjük, hogy a modell alkalmazása során újabb lényeges pont homályosul el, nevezetesen az, hogy a *szerves összetételek eltérése* (akárcsak *a bérek egyenlőtlensége*) *a termelőerők egyenlőtlen fejlődésének* következménye. Ezt az alapvető jelenséget a modell önmagában képtelen megjeleníteni. Ezért mit sem mondhat a meghatározó társadalmi és anyagi feltételekről, és a bér, illetve a termelési ár ebből eredő eltéréseiről; márpedig a legjobban azt kell tudni, hogy éppen e mozzanatok és az „egyenlőtlen csere", amelyhez kapcsolódni látszanak, a kemény valóságban gyökereznek: a termelés anyagi és társadalmi feltételeiben.

Emmanuel problémafelvetése a termelőerők egyenlőtlen fejlődését a bérek egyenlőtlenségére „redukálja" (anélkül, hogy a kettő között meghatározott kapcsolatot teremtene), s ez megakadályozza, hogy a gazdaságilag legszegényebb országokban felismerhető legyen a tőkék alacsony szerves összetételének jelentősége az egyenlőtlen csere szempontjából; ennek alapján Emmanuel elveti a tágabb értelemben vett „egyenlőtlen csere" fogalmát.

Az újratermelési sémák modellként való értelmezésének második következménye magára a termelési árra vonatkozik, hiszen Emmanuel problematikájában ezek olyan bérre „épülnek", amelyek „független változóként" jelennek meg, vagyis olyan nagyságként, amely a termelés feltételeiben bekövetkező változásoktól teljesen függetlenül „változtatható", ami hatással lehet a tőke szerves összetételére, a termelési árra és, következésképpen, a nemzetközi cserefeltételekre. Pontosan itt homályosul el az a tény, hogy a termelési árak az *újratermelési cikluson* alapulnak, amely maga is a termelőerők és termelési viszonyok struktúrájához kötődik; amit a sémák „mutatnak", azok e struktúra újratermelési feltételei; és ha a tőkés termelési mód az uralkodó, akkor e feltételek között mutatkozik meg a termelési árak adott szintje és struktúrája.

Az a problematika, amelyet Emmanuel egy egyensúlyi modell keretein belül, és ezen túl, a „tökéletes konkurrencia" feltételezésével kifejt, oda vezet, hogy rejtve marad a

bérekben és a termelési árakban mutatkozó kulonbségek valóságos és lehetséges kovetkezményeinek egyike, amely éppen az *ellentéte* a modell által sugallt kovetkezménynek.

Valójában, a jelenlegi világgazdaságban a gyengén fejlett termelőerőkkel rendelkező országok alacsony bérei, és az alacsony „egyéni" termelési ár, amely ezen alacsony bérekből származhat, lehetővé teszi, hogy adott feltételek mellett, bizonyos országok – azáltal, hogy a korábbinál „fejlettebb" technikát alkalmaznak – *kulonbozeti profitot* realizáljanak. Ez azt jelenti, hogy az alacsony bérű országok kulonosen alacsony onkoltségi árakhoz juthatnak a viszonylag modern technológia alkalmazásával, s ha a világpiaci árak nem változnak, akkor ezek az országok, a világpiaci eladások révén (és a valóságban ármódosulás csak viszonylag hosszabb idő után kovetkezhet be) folyamatosan magas profitban részesulhetnek. Ez *jelentős gyakorlati kovetkezményekkel* járhat: lehetővé tehetı bizonyos, eredendően szegény országok számára, hogy „kedvező feltételek" esetén (ami semmi másból nem áll, mint olyan belső és nemzetkozi termelési viszonyok meglétéből, amelyek gyorsított felhalmozást tesznek lehetővé, a nagymértékű iparosítás útjára léphetnek. Ez az áttételes hatás egy eredendően „szegény" ország javára (amely továbbra is viszonylag alacsony bért fizet, pedig *bizonyos szektorokban* a termelőerők erőteljesen fejlődnek), magyarázza, hogy néhány ország, mint például Japán, a termelőerők és a bérek alacsony szintjéről indulva, képes volt végrehajtani a rendkívul gyors tőkefelhalmozást, ami ezután jelentős ipari termékmennyiség-novekedéssel járt egyutt.

Emmanuel modellje azért nem teszi lehetővé ama eshetőségek számbavételét, amelyek nem esnek egybe az „iskolás hipotézisekkel", mert a modell „elvonatkoztat az időtől", és mert a tokéletes konkurrencia" feltételezésére épul.

E ponthoz érve meg kell állnunk az Emmanuel problematikájából származó bérelméletnél.

A bér a munkaerő értéke vagy „független változó"?

Az Emmanuel problémafelvetéséből eredő bérelméletet kituntetett szerep illeti meg; a bér értelmezéséből kiindulva sűrűsodnek e problematika kovetkezményei, illetve Emmanuel tézisenek egy része kozvetlenul erre a pontra épul.

Láttuk már, hogy Emmanuelnél a bér „fuggetlen változóként" vagy „exogén változóként" jelenik meg. Ezért aztán a bérváltozások a termelési ár elemeként vagy az újratermelési sémák alkotórészeként úgy tűnnek fel, mintha a termelési viszonyok vagy a termelőerők szintjének feltételezett változásaitól teljesen fuggetlenek lennének.

Maradjunk most egy ideig ama elméleti kereten belul, amelyben a „fuggetlen változó" fogalma értelmezhető, és próbáljuk megvizsgálni, hogy milyen valóságra utal ez a megfogalmazás – ui. látható, hogy valamiféle valóságra utal, bár ez a modell nyelvén van megfogalmazva.

Ez a valóság komplex jellegű, amely – elméleti szinten – (legalábbis részben) úgy értelmezhető, ha elfogadjuk azt az állítást, amely szerint a bér a munkaerő ára, és hozzátesszuk, hogy ez az ár az érték egy formája, majd pontosítjuk, amint azt Marx tette azzal, hogy a munkaerő értéke egy *„történelmi-erkolcsi elemet"* is tartalmaz (Emmanuel ehhez hasonlóan „erkolcsi", „etikai" és „intézményi tényezőkről" beszél).[10]

Ez az állítás – vagy még inkább az állítások egymáshoz (és egy elméleti struktúrához) kapcsolódó rendszere – azt jelenti, hogy *a bért nem határozzák meg egyértelműen a tőkés termelési viszonyok.* Számos *más meghatározó októl* is fuggenek, ilyenek például az osztályharcok eredményei vagy a komplex társadalomalakulat kulonbozó szintjeinek

hatásai. Ez utóbbi különösen lényeges. Egyfelől arra utal, hogy a bér jelentős mértékben a politikai és ideológiai szint által meghatározott, másfelől jelzi, hogy a bér tisztán gazdasági értelemben is a munka termelékenységének változásai és a nem-kapitalista termelési viszonyok által meghatározott. Következésképpen, egy komplex társadalomalakulat méhében ez utóbbi viszonyok kombinálódhatnak a tőkés termelési viszonyokkal. Ez különösképpen igaz ama megállapítás esetében, hogy a gyengén iparosított országokban, számos bérből élő „nem tisztán bérmunkás" (akit „megfosztottak" saját termelőeszközeitől), hanem a tőkéstől eltérő termelési viszonyok között dolgozik. Ebben az esetben a bér gyakran „kiegészítőjövedelem" (ami azt jelenti, hogy a bér és a munkaerő újratermelési költsége közötti összefüggés módosul), mert a munkások nagy része a tőkéstől különböző termelési viszonyok között dolgozik (például családi keretekben folytat mezőgazdasági munkát. Mint ismeretes, Engels *A lakáskérdéshez* című művében felhívta a figyelmet e jelenségre, a munkás-parasztok esetére.

Így a *„történelmi elem"*, amelyet a munkaerő ára magába foglal, *nem jelenti a bér abszolút meghatározhatatlanságát*, amely lehetővé tenné, hogy „független változóként" tárgyaljuk; csupán „viszonylagos meghatározatlanságra" utal. Ez itt azt jelenti, hogy a bér – miközben *egészében nem* a struktúra egy *különös szintje* által meghatározott – nem kevésbé teljes része egy konkrét társadalomalakulat komplex struktúrájának, és semmiképpen sem „független" ettől a struktúrától.

Ha nem óhajtunk „eljutni" a bérek kizárólag a tőkés termelési viszonyok általi viszonylagos meghatározhatatlanságától az abszolút meghatározhatatlanságig, akkor még kevésbé tudjuk átalakítani a bér így felfogott *abszolút függetlenségét* autonóm, illetve végül *„uralkodó"'* oksági viszonnyá. Emmanuel problematikájában, éppen ellenkezőleg, a bérváltozások úgy jelennek meg, mint amelyek automatikusan meghatározzák a termelési árak együttes rendszerében, illetve az országok egymással szembeni viszonylagos helyzetében bekövetkező változásokat. Látszólag innen ered a közkeletű „gyakorlati következtetés": ha a gyengén fejlett termelőerőkkel rendelkező országok felfelé „módosítják" a munkásaiknak fizetett bérek szintjét, akkor ezek az országok „gazdagabbá" válhatnak, és megmenekülhetnek a csere egyenlőtlenségétől és az „elmaradottságtól".

Éppen ellenkező a helyzet, ha a béreket nem „független változóként" tárgyaljuk, hanem a szegény országok alacsony béreit *termelőerőik* alacsony fejlettségi szintjével, illetve ama *termelési viszonyokkal hozzuk kapcsolatba*, amelyek akadályozták és akadályozzák a termelőerők növekedését.

Éppen a szegény országok termelési viszonyainak és termelőerőinek jellege, illetve sajátos összefüggése a kapitalista világrendszer keretében az a tényező, amely az elnyomott országok „szegénységének" *objektív alapját* alkotja, s magyarázatot ad az alacsony bérekre és az „egyenlőtlen cserére" – ez utóbbi történetesen éppen ebből ered. Az „egyenlőtlen cserétől" való megszabadulásnak csak egyetlen módja van, mégpedig eme *objektív alapzat átalakítása*, tehát azoknak a termelési viszonyoknak a felszámolása, amelyek „akadályozzák a termelőerők fejlődését".

A termelőerők „megmerevedésének" fogalmáról

Ennek kapcsán elsősorban azt kell kiemelnünk, hogy a termelőerők „megmerevedésének" vagy fejlődésük „gátoltságának" fogalma nyilvánvalóan csak egy képzetet jelöl, és nem igényel szó szerinti magyarázatot. A teljes magyarázat megalkotása még hátra van, ám a meghatározás elemei már világosan előtűnnek. A lényegi elem a tőkés termelési mód világméretű uralma.

Itt komplex uralomról van szó: *gazdasági, politikai, ideológiai* uralomról. Ez olyan nemzetközi munkamegosztást igényel, amely elkerülhetetlenül *a világ termelőerőinek polarizált fejlődését* eredményezi:[11] a már legfejletebb, uralkodó helyzetű országok termelőerőinek viszonylag gyors, illetve a még gyengén fejlett, alávetett helyzetű országok termelőerőinek viszonylag lassúbb fejlődését. Ez *a gazdasági egyenlőtlenségek bővített újratermeléséhez vezet.* E polarizált fejlődés elsősorban a tőkés termelési viszonyok világméretű uralmából ered, s a szegény országok termelőerőinek fejlődése szempontjából kedvezőtlen nemzetközi munkamegosztással jár együtt. A gazdasági egyenlőtlenségek *bővített újratermelésének anyagi alapját* olyan, a termelőerők gyors fejlődése szempontjából kedvező feltételek alkotják, amelyek az elsőként iparosított országokban a technikai fejlődéssel együtt jelentek meg; később azon elemek másik csoportja, amelyek maguk is az iparosított kapitalista országok termelőerőinek és termelési viszonyainak természetében gyökereznek, a szűkebben vett gazdasági szinten tovább erősítette a gazdasági egyenlőtlenség növekedésének tendenciáját.

A világméretekben polarizált gazdasági fejlődés anyagi bázisának döntő szerepét Marx is kiemelte: kimutatta, hogy azokban az országokban, ahol *először honosodott meg a modern ipar*, a termelés „rugalmasságra és ... az ugrásszerű terjeszkedés képességére tesz szert", ami ellentétben áll azon országok termelési feltételeivel, amelyek ipara ily módon könnyen tönkretehető. Ezek az országok „az iparosodott országok nyersanyagtermelő területeivé váltak". Hozzáteszi: „Egy új, a gépi üzem fő székhelyeinek megfelelő nemzetközi munkamegosztás jön létre, amely a földgolyó egy részét kiváltképpen mezőgazdasági termelési területté változtatja át a másik, kiváltképpen ipari termelési terület számára".[11] Az a tény, hogy a nagyipar bizonyos országokban mint „első helyen" jelenhetett meg, míg más országokban nem, nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy az ezen országok termelési viszonyaiban lejátszódó változások lehetővé tették és biztosították a tőkés ipar fejlődését.[12]

Amennyiben a sajátos anyagi bázis léte a termelőerőknek a tőkés világgazdaság méhében lejátszódó polarizált fejlődése meghatározó elemének tekinthető, az ilyen típusú fejlődést a gazdag országok politikai és ideológiai uralma utólag tovább erősíti. Ez a „szegény" országokban *megszilárdítja* ama *társadalmi osztályok* uralmát, amelyek nem játszhatnak aktív szerepet ezen országok termelőerőinek fejlesztésében. Ez utóbbi osztályuralmat az imperialista politikai és ideológiai viszonyok uralma „túldeterminálja", s a „szegény" országok uralkodó osztályait a nagy ipari országok érdekeihez kapcsolja.

A *belső* termelési viszonyok, illetve a *világméretű* termelési, politikai és ideológiai viszonyok sajátos kombinációja idézi elő azt a jelenséget, amelyet a leigázott országok „termelőerőinek megmerevedésével" fejezünk ki.

Ez a „megmerevedés" és a világ termelőerőinek ebből származó egyenlőtlen fejlődése egyszerre a tőkés termelési mód eredménye és feltétele. Ez biztosítja a tőkés termelési mód világméretekben történő bővített újratermelését; ugyanakkor, az imperializmus uralmának „záloga". Csak illúzió lehet az a gondolat, hogy az imperialista országok az alávetett országok számára kedvező módon változtatják meg a tőkés világgazdaságot jellemző egyenlőtlen gazdasági viszonyokat. Az „elmaradott országoknak nyújtott segélyek" nem arra hivatottak, hogy azok „fejlődését" felgyorsítsák, de objektíve nem is szolgálhatnak erre; e segélyek szükségképpeni eredménye ezen országok függőségi helyzetének megmaradása a gazdasági egyenlőtlenségek újratermelésén keresztül. Ha egy imperialista ország „segélyeket" nyújt, az valóban segítség a szegény országok *uralkodó* osztálya számára, mert lehetővé teszi hatalmának megszilárdítását.[13]

A termelőerők „megmerevedését" csak az *osztályharc* által lehet megszüntetni, amely lehetővé teszi, hogy a szegény országban hatalomra juthassanak akár a munkások a proletariátus irányítása alatt – az egyetlen olyan osztály, amely képes megszervezni a társadalmi termelést és új politikai, gazdasági és ideológiai viszonyokat képes uralkodóvá tenni –, akár – sajátos esetekben – a nemzeti burzsoázia; ugyanakkor ez utóbbi szerepe csupán kivételes és behatárolt lehet, azon közvetlen (politikai, gazdasági és ideológiai) kapcsolatok miatt, amelyek az országon belül a nem-kapitalista kizsákmányoló osztályokhoz, illetve nemzetközi téren az imperializmushoz fűzik. Mindezidáig a japán nagyburzsoázia volt csupán képes részben áttörni azt a meghatározó erejű korlátot, amely egy szegény ország termelőerőinek fejlődését a nagy ipari hatalmak vonatkozásában „visszatartja".[14]

Az imperialista uralom és a szegény országok uralkodó osztályainak alkalmatlansága arra, hogy e helyzetből szabaduljanak, kétszeres alkalmatlanságként jelentkezik ezen országok kisburzsoáziája részéről (akármilyen erős is legyen nacionalista felbuzdulásuk, vagy egyes vezetőik bátorsága); éppen ez ad magyarázatot a szegény országok stagnálására, a munkások többletkizsákmányolására és nyomorára, mindarra, ami e régiókat „viharzónává" változtatta. Ez utóbbi körülmény nem feledtetheti, hogy az uralkodó országokban szintén élesednek az ellentmondások és a forradalom ott is napirenden van.

Következésképpen, az előzőekben kifejtettek konkrétan azt jelentik, hogy *a tőkés termelési mód világméretű uralma* – a gyarmatosításhoz és az imperializmushoz vezető gazdasági, ideológiai és politikai viszonyok eredménye – az alávetett országokban segítette ama termelési viszonyok, illetve politikai és ideológiai viszonyok megszilárdulását (vagy esetleg fejlődését), amelyek „gátolják" a termelőerők fejlődését.

Itt tehát nem esetlegesen változó egyszerű csereviszonyról van szó, hanem a termelőerők és a társadalmi viszonyok olyan kombinációjáról, amely az alávetett országokban a nyomorúságosan alacsony bérszínvonal, a munkanélküliség és a stabil alulfoglalkoztatottság megszilárdulásának objektív feltételeit is létrehozta. Ezekben az országokban a munkaerő újratermelésének alacsony költsége alapvető kapcsolatban áll a lakosság nagy részére jellemző alacsony életszínvonallal. Ez utóbbi általában ott honos, ahol a földművelés igen rossz technikai feltételek mellett folyik,[15] és fokozódó mértékben erősödik az a kényszer, hogy a megtermelt mezőgazdasági termékek egy részét átengedjék a földbirtokosoknak vagy az uzsorásoknak.[16] Ez eredményezi azután a belső piac behatárolódását, ez akadályozza a nemzeti felhalmozás növelését, és egy olyan komprádor burzsoázia megerősödésének kedvez, amely minden ipari fejlődéssel szemben ellenséges.

Az elmondottakból adódó egyik lényeges következtetés szükségképpen az, hogy a „szegény országok" szegénysége és a „gazdag országok" gazdagsága – vagyis gazdasági egyenlőtlenségük – a cserén, és ennek „egyenlőtlenségén kívül álló" dolog. E viszonyok az uralom és a kizsákmányolás világméretű viszonyaiból, illetve e viszonyoknak a termelőerők fejlődésére és a termelési viszonyok átalakulására gyakorolt hatásaiból erednek. Persze, ez nem jelenti azt, hogy a gazdasági egyenlőtlenségek nem eredményezhetik a cserefeltételek egyenlőtlenségét, s hogy az nem mélyíti el még inkább a gazdasági egyenlőtlenségeket, ám mindenképpen ki kell emelnünk, hogy a csere egyenlőtlensége nem magyarázható pusztán a „tényezők díjazásának" különbözőségével, mert az – és ez lényeges pont – *objektív alappal* bír. Ez az objektív alap *„tartja fenn"* és *termeli újra* az „egyenlőtlen csere" fogalmával jelölt hatásokat.

Emmanuel tárgyalásmódja, ti., hogy a bért „független változónak" tekinti, végső soron elhomályosítja azt a tényt, hogy *a gazdasági egyenlőtlenségek* a termelőerők és a

termelési viszonyok összetett kombinációjában gyökereznek, amelyek mind a különböző országok, mind a tőkés világgazdaság struktúráját jellemzik; pedig éppen ez a kombináció határozza meg a csere feltételeit a világgazdaságban, és eredményezi azt, hogy e feltételek, létezésük mértékében bővített módon újratermelődnek.

E ponthoz érve, szükségesnek látszik, hogy részletesebben megvizsgáljuk Emmanuel megállapításait a szegény *országoknak* a gazdag *országok* általi kizsákmányolásáról. Ez a kizsákmányolás, Emmanuel szerint, abban a veszteségben gyökerezik, amelyet a szegény országok kénytelenek elszenvedni az egyenlőtlen csere következtében. Ezt a megállapítást elemezzuk a későbbiekben, de hogy ezt hasznosan megtehessük, eloljáróban néhány más problémát is meg kell vizsgálnunk.

Nyilvánvaló, hogy a kifejtést azzal az észrevétellel kell kezdeni, hogy a tőkés világpiacon a gyengén fejlett termelőerőkkel rendelkező ország által felkínált egy órányi munka *terméke* általában alacsonyabb áron kel el, mint az a *termék*, amelyet egy fejlettebb termelőerőkkel rendelkező ország egy órányi munkával előállít. Ezt a *tényt* jeloli Emmanuel az „egyenlőtlen csere" fogalmával. Pedig, amit ezt megelőzően meg kell vizsgálni – mert alapvetőbb –, nem „a csere egyenlőtlensége" (amit kellő szigorúsággal nem lehet definiálni), hanem a munka társadalmi termelékenységének a világpiacon jelentkező egyenlőtlensége. Ugyanakkor mindezt a munka társadalmasításának *a tőkés világpiaci viszonyok kozott megjelenő sajátos formája* okozza (ezt Emmanuel a „munkások mobilitásának" leíró fogalmával csak részlegesen világította meg).

Az értéktörvény és a tőkés világgazdaság

A kozponti probléma a kovetkező: vajon az értéktorvény ugyanúgy működik-e a tőkés világpiacon is, ahogyan egy kapitalista társadalomalakulat keretei kozött, vagy a torvény maga is átalakul e piacon?

Emmanuel állítása szerint az értéktorvény ugyanúgy működik a tőkés világpiacon, mint minden társadalmi formáción belül, de *más kovetkezményekkel jár*, a munkatényező országonként egyenlőtlen díjazásának arányában; ez azáltal vált lehetségessé, hogy a munkások „nem mozoghatnak" egyik országból a másikba.

Ez a megfogalmazás teoretikus szempontból kevéssé kielégítő. Először is, ideologikus fogalommal (az „egyenlőtlen csere" fogalmával) jeloli ama valóságot, amely nem magyarázható egy „fuggetlen változó" játékával (a bérek egyenlőtlenségével). Ezután – és legfőképpen – nem világítja meg, hogy a „lehetőség" hogyan válik szükségszerűséggé. Így azt sem lehet megérteni, hogy tekintettel a tőkés világpiac struktúrájának az egyedi társadalomalakulatokénál sokkal komplexebb struktúrájára, e komplex struktúra egyik hatása éppen az értéktörvény működésének mély átalakulása (amelynek alapján bizonyos országok „előnytelen" export-„specializációja" csak kovetkezmény lehet).

Nem e tanulmány célja, hogy az értéktorvény nemzetközi szintű működésének átalakulásáról magyarázatot adjon. Itt csupán azokat a szempontokat határozhatjuk meg, amelyek alapján a kielégítő megoldás megadható.

E megoldás, úgy tűnik, szorosan kapcsolódik *a tőkés termelési mód saját kettős tendenciájának* fejlődéséhez. Ezt a termelési módot az osszes „nemzeti entitás" szintjén egyszerre jellemzi a termelőerők és a termelési viszonyok újratermelésének tendenciája (ezt *„a nemzeti piac fejlődése"*, mint a tőkés termelési mód alapvető „földrajzi kerete" formulával jellemezhetjuk, amely a munka e kereteken beluli társadalmasítását, tehát

ama változásoknak a társadalmi formációin belüli visszahatásait implikálja, amelyek a különböző területeken, a munkafolyamat anyagi feltételeihez idomulnak); illetve a nemzeti entitások közötti egyenlőtlen viszonyok *nemzetközi méretű újratermelésének* trendje. Az újratermelés ez utóbbi formája *az első kiterjesztésére irányul*, amit *„a tőkés termelési mód világméretűvé válásának tendenciája"* fogalmával jelölnek. Nyilvánvalóan, egészen mást jelol a „földrajzi keret", tehát a „fizikai tér" fogalma. A szóban forgó „fizikai tér" következésképpen pusztán úgy jelenik meg, mint azon *tényezők* együttesének *hordozója*, melyeknek tevékenysége nem csupán a létező anyagi feltételek újratermelésére irányul, hanem a rendszer olyan sajátos területei irányába mutat, amelyeken keresztül ezek a tényezők biztosítják saját, már nem kizárólag anyagi létfeltételeik újratermelését. E rendszerek egy ellentétes egységet hoznak létre (egy meghatározott társadalomalakulatot), amely mindig önmaga átalakítására törekszik ama belső ellentmondások hatására, amelyeknek lényege, hogy szembeállítják a tényezőket, s azon viszonyok hatása alá vonják, amelyek osztályokká és társadalmi erőkké formálják azokat. Ezek a rendszerek tehát egyszerre utalnak a „gazdasági alapokra" és a „felépítményre" (vagyis az ideológiai és politikai viszonyok együttesére).

Eme ellentmondásos egység minden egyes tagjának külső és belső létfeltételei az „állam" beavatkozása által biztosítottak, ami általánosabban az uralkodó osztály politikai hatalmi szervezetének tevékenységét jelenti. Ez – ha kell, az erőszak alkalmazásával – megszilárdít egyfajta egységet, vagyis az osztályok alárendeltségi viszonyait (ha az állam megbukik, újabb politikai hatalmi szervezettel helyettesítik, amely egy másik osztály uralmát biztosítja); egyszerre vállalja magára a társadalomalakulat létének védelmét a más társadalmi formációkkal fenntartott viszonyokban, amelyeknek bővített újratermelése veszélyezteti önnön bővített újratermelésének feltételeit. Általánosabban szólva, amióta csak uralmi és kizsákmányolási viszonyok léteznek egy társadalmon belül, ezek bővített újratermelése más társadalomalakulatok létét fenyegeti; az állam hatalma kiváltságos eszköz e „veszély" ellen, amennyiben az állam valóban használja azokat az erőket amelyek felett rendelkezik. Az állam e tevékenysége abban a mértékben eredményes, amennyiben a különböző viszonyok és a beavatkozás lehetősége, illetve a gazdasági, politikai és ideológiai eszközöknek az állam kezében történő koncentrációja ezt lehetővé teszi.

A tőkés termelési mód világméretűvé válásának tendenciája nemcsak a nemzetgazdaságok együttesének létrejöttében jelentkezik, amelyek komplex hierarchikus struktúrát alkotnak – egy imperialista és egy „elnyomott" pólust feltételezve –; ugyanígy nem csupán a különböző nemzetgazdaságok és államok kozott kifejlődő antagonisztikus viszonyokban mutatkozik, hanem a „nemzeti határokat" tartósan „túllépő" nagytőke (a nemzetközi nagytőke, a nagy „világvállalatok" stb.) létrejöttében, aminek kovetkeztében megvalósul az ily módon koncentrált tőke újratermelése, mindinkább „függetlenítve" egy adott ország újratermelésének „helyi" feltételeitől; végül ama tendenciában is megjelenik, hogy a történelmileg kialakult nemzeti piacok „egységes piaccá" olvadnak össze, ami feltételezi bizonyos nagytőkés csoportok előzetes „fúzióját" vagy „szövetségét".

A világméretű tőkés termelési mód struktúrája e két ellentmondásos tendenciájának hatása a kovetkezőket foglalja magában:

1. minden egyes „nemzeti" vagy nemzetivé, nemzeti foderációvá váló kapitalista társadalmi formáción belül az értéktorvény biztosítja: a társadalmi formációra jellemző termelés anyagi és társadalmi feltételeinek bővített újratermelését; a tőkés termelési módnak a még létező más termelési módok feletti uralma sajátos formáját; az ezzel összefüggő rendszer újratermelését magán a termelési folyamaton belül; a termelőerők

növekedésének, és válságainak sajátos ritmusát; a bérek meghatározott színvonalát és az ezt meghatározó tendenciákat, vagyis a munka társadalmasításának „nemzeti" formáját (amennyiben ez újratermeli a termelés társadalmi feltételeit);

2. a tőkés világpiacon az értéktörvény biztosítja: a világméretű termelés anyagi és társadalmi feltételeinek bővített újratermelését; a különböző társadalomalakulatok meghatározott uralmi-alárendeltségi viszonyát és az alá-fölérendeltségi viszonnyal összefüggő sorrend újratermelését; a fejlődés e rangsorból eredő egyenlőtlen ritmusát, és az ezt eredményező cserefeltételeket.

Vagyis a munka nemzetkozi méretű társadalmasítása meghatározott módon megy végbe, mégpedig azon sajátosan komplex *struktúra* révén, amely az egyes társadalmi formációk struktúráját, illetve ezek együttes struktúráját is tartalmazza. Ez az összetett nemzetkozi struktúra hozza létre az értéktörvény működésében bekövetkező változásokat.

Az értéktörvény, ahogyan egy adott struktúrán belül működik, egyfelől a nemzetközi termelési viszonyok újratermelésére irányul, (enélkül nem lenne tőkés világpiac), ami azoban nem mehet végbe válságok nélkül az egyes társadalomalakulatok fejlődésének és fejlődési ritmusának egyenlőtlensége kövctkeztében. Másfelől a különböző társadalmi formációk sajátos újratermelési feltételeinek újratermelése felé mutat, ami éppen azt jelenti, hogy az egyes társadalomalakulatok „saját" bérszínvonalát nem határozhatja meg a „termelőerők fejlődésének világszintje" (ami nem más, mint az elkülönülő és szembenálló társadalomalakulatokból álló világrendszerre vonatkozó hibás absztrakció), hiszen az alapvetően az egyes társadalmak saját termelőerőinek és termelési viszonyának egyedi kombinációjához kapcsolódik.

Ugyanakkor, minden sajátos kombináció tartalmazza az egységekből eredő hatásokat is, vagyis a világgazdaság struktúrájában elfoglalt „hely" kovetkezményeit, amelyet az antagonisztikus viszonyok, vagyis a társadalmi és nemzeti harcok határoznak meg. Emiatt van az is, hogy egy ország csak összetett és hosszú harc árán szabadulhat meg az imperialista uralom és kizsákmányolás kovetkezményeitől. E harc elsősorban politikai, de emellett gazdasági és ideológiai jellegű is. A társadalmakban a harc során elért győzelmek csak a termelőerők és termelési viszonyok megváltoztatásával válhatnak maradandóvá. Ugyanígy, ha egy elnyomott vagy korábban leigázott ország, amely nem módosítja a tőkés nemzetközi munkamegosztáson belül elfoglalt helyzetét, csak saját kedvezőtlen pozícióját termeli újjá: még inkább fokozza azon termékek termelését, amelyek „helyét" kijelolik, aktívan közreműkodik kedvezőtlen helyzetének elmélyítésében (az ármanipulációk sem képesek ezt a tényt olyan hosszú ideig módosítani, amíg a tőkés világgazdaság képes fennmaradni).

Akárhogyan is áll a dolog, látható, hogy – a világméretű kapitalista bővített újratermelés által meghatározott – termelés anyagi és társadalmi feltételeinek e „szükséges" heterogenitása, amely szemben áll az egyes társadalmi formációk belső újratermelési feltételeinek viszonylagos homogenitásával, okozza az alapvető változást az értéktorvény nemzetkozi szintű működésében.

Nyilvánvaló, hogy a fenti állítások a „tőkés világgazdaság" fogalmi szerkezetének lényegi megnyilvánulásaira vonatkoznak, (amennyiben az ku onbózik a tőkés társadalmi formációtól, illetve az egyszerűen egymás mellé rendelt társadalmi formációk lététől); mindez további vizsgálódást igényelne. Most csak néhány kovetkeztetésre szorítkozunk: ez csak első kísérlet a történelmi materializmus határain belüli tendenciák vizsgálatára, vagyis gyakorlati fogalmakkal operál, ugyanakkor szorosan kapcsolódik a történelmi materializmus teoretikus fogalmi rendszeréhez.

A világméretű termelés anyagi és társadalmi feltételeinek „szükséges" heterogenitása jeleníti meg azokat a következményeket, amelyeket a tőkés termelési mód bővített újratermelésének két tendenciája hozott létre; e két tendencia a tőkés világgazdaság két különböző pólusát uralja, és a következő formában jelenik meg:

1. Azon társadalmi formáción belül, amelyben a tőkés termelési mód az uralkodó, ez az uralom lényegében a tőkés termelési viszonyok bővített újratermelésére, vagyis más termelési módok szétzúzására, és e tényezőknek a tőkés termelési viszonyokba történő integrálására irányul. A „lényegében" kifejezés azt jelenti, hogy a fennálló társadalmi formációkon belül a tőkés termelési mód *uralkodó tendenciaként* létezik. Ugyanakkor, ez az uralkodó tendencia egy másik tendenciával párosul, a másodlagos, úgynevezett „konzerváló-szétromboló" tendenciával. Ezen azt kell érteni, hogy a tőkés társadalmi formációban a nem-kapitalista termelési formák megszűnésük előtt „átstruktúrálódnak" (részben felbomlanak), és így rendelődnek alá (konzerválódva) az uralkodó kapitalista viszonyoknak. A tőkés társadalmi formációban a földművelés konkrét története éppen a konzerválódás-dezintegrálódás története, amelynek legvégső állapota a felbomlás – vagyis a földművelés az ipar egy ágazatává való átalakulással tűnik el. Nyilvánvalóan felmerülhet a probléma, hogy ama társadalmi formáción belül, amelyet a tőkés termelési mód *ural*, az *alapvető tendencia* nem a konzerválás-felbomlás, hanem csupán a felbomlasztás. Számos példa sugallja, hogy ezt nemcsak a termelőerők gyors fejlődése magyarázza – ami a kapitalista termelési mód jellemzője, ha az uralkodóvá válik egy társadalmi formáción belül – hanem a politikai és ideológiai szféra által gerjesztett dezintegrációs jelenségek *túldeterminációja* is.

2. *Egy olyan társadalmi formáción belül, ahol nem közvetlenül a tőkés termelési mód az uralkodó*, tehát ama társadalmi formációkban, amelyek mégis kapitalista társadalmi formációk, *mivel* a világpiacon keresztül a tőkés termelési módnak vannak alárendelve (de ahol döntően más termelési mód az *uralkodó*), az alapvető tendencia nem a tőkés termelési módtól különböző termelési módok felbomlása, hanem ezek *konzerválása-dezintegrálása*. E tendencia döntő túlsúlya kétségkívül az olyan determinánsok együtteséhez kapcsolódik, amelyek a „kívül" uralkodó kapitalizmusból erednek: a termelőerők fejlődésének megbénítása, előnytelen nemzetközi specializációra kényszerülés, a „külső" *tőkefelhalmozási központok* megléte (innen származik az a tőke, amely forradalmasíthatná a termelés anyagi és társadalmi feltételeit); mindez politikai (az imperialista segítség egy olyan osztály uralmát szilárdítja meg, amely képtelen biztosítani a termelési feltételek forradalmasodását) és ideológiai elemekkel társul (a társadalmi formációk önállóságának védelme a külső uralom ellen, amely a múlt konzerválására irányul, láthatóan így működnek egyes sajátos szocializmusok, amelyek a régi társadalmi viszonyok „második védelmi vonalát" alkotják).

Tegyük hozzá, hogy egy olyan társadalmi formáción belül, amelyben a tőkéstől különböző termelési módokra irányuló konzerváló-dezintegráló tendencia uralkodik, a termelés társadalmi és anyagi feltételeinek „heterogenitása" már első pillantásra előtűnik. Ez a jelenség, ideologikus fogalmakkal, az e típusú társadalmi formációk „duális jellemzőjeként" írható le. Ez a kép elfedi a tőkés termelési mód uralmának az e társadalmi formációkat jellemző sajátos típusát.

Itt kell megemlítenünk egy különösen lényeges mozzanatot amely közvetlen viszonyban van az újratermelés feltételeivel, mivel az árak szintjén jelentkezik; ezt azonban nincs terünk kifejteni e tanulmányban. Azokban az országokban, ahol nagyszámú termelő termel közvetlenül piacra, ilyen feltételek mellett, a termékeknek a piac által meghatározott ára különösen összetett kapcsolatban áll a pénzben vagy a munkában kifejezett

költséggel, hiszen e költségek nem játszanak közvetlenül szabályozó szerepet. Az árak így radikálisan a költségek alá zuhanhatnak.

A tőké-ben Marx kiemelte, hogy amennyiben a tőkés termelési mód gyengén fejlett, a parasztok által eladott termékek árát alulról nem korlátozza az érték vagy e termékek termelési ára: a parasztok, főként azok, akik eladósodtak, kénytelenek termelni és eladni még akkor is, ha az ár csak a létfenntartást és a fizetési kotelezettségeket, vagy csupán ezek egy részét fedezi. Ez a helyzet gyakran a kisbirtokos parasztság[17] esetében. A kolcsontőke, később a banktőke szerepe itt – amennyiben az újratermelési folyamatban uralkodó szerepet játszik – nagyon élesen felismerhető.

Nemzetkozi szinten is igen lényeges ez a szerep: a nemzetkozi bankhálózat valójában az imperializmus uralmának lényeges láncszeme; ez nyilvánvalóan igaz a nemzetkozi vállalatokra, a Világbankra és a Nemzetközi Valuta Alapra is. A nemzetközi bankhálózat a gyengén fejlett országokkal szemben az újratermelés előnytelen specializációját kikényszerítő eszközként jelenik meg.[18]

Az előzőekben ismertetett következtetések célja az értéktorvénynek a tőkés világgazdaság keretein belüli működésében végbemenő átalakulások alapvető jellegének bemutatása.

Az átalakulások kovetkezményei úgy tűnhetnek fel, mint amelyek a munkások „helyhezkotöttségéhez" kapcsolódnak, de valójában ez a „helyhezkötöttség" maga sem más, mint a tőkés világgazdaság újratermelődése sajátos feltételeinek *lehetséges következménye*. Ezért azután az újratermelési feltételek ugyanúgy *meghatározhatják* a „helyhezkötöttséget", mint a munkások „mobilitását" – amint ezt a *tömeges migráció*[19] mutatja, amely bizonyos konjuktúrában a tőkés termelési mód világméretű uralmát jellemzi (a XIX. században Európából az USÁ-ba és Latin-Amerikába; napjainkban az olaszok, spanyolok, törökök, algériaiak, szenegáliak, indiaiak stb. áramlása Nyugat-Európa felé).

Így tehát nem a munkások „helyhezkötöttsége" magyarázza az értéktörvény nemzetközi szintű működésének „sajátos következményét", hanem a tőkés termelési mód komplex (nemzeti és világméretű) struktúrája, amely lényeges változásokat okozott az értéktörvény működésében a kapitalista világpiacon. Ez a kettős struktúra még ezen túl is kettős alapot biztosít minden ország munkásainak kizsákmányolásához, mégpedig az ipari országok tőkései hasznára.

A szegény országok kizsákmányolása a gazdag országok által

Az előzőekben kifejtettek alapján immár érthető, hogy mennyire komplex az a struktúra – ennek újratermelését egyébként az értéktörvény biztosítja –, amely által az ipari országok tőkései nem csupán a kizsákmányolás „tulajdonképeni bázisa" fölött rendelkeznek: e struktúra az uralkodó kapitalista viszonyok bővített újratermelését biztosítja *az ipari országok proletariátusának kizsákmányolásán* keresztül (vagyis azáltal, hogy a munkaerőt alacsonyabb áron vásárolják, mint amennyit az termelni képes); de ezen túl e struktúra a kizsákmányolás nemzetközi bázisát adja, amelyet *a kapitalizmus sajátos nemzetközi termelési viszonyainak bővített újratermelése biztosít*. E viszonyok teszik lehetővé az ipari országok tőkései számára, hogy kizsákmányolhassák az alávetett országok munkásait is (azáltal, hogy olyan *termékeket* vásárolnak, amelyek kínálati *ára* biztosítja a gazdasági egyenlőtlenségek, vagyis a nemzetkozi munkamegosztás bővített

újratermelését, aminek következtében az ilyen árakon folytatott cserék rendszere fennmaradhat.

Így a tőkés világgazdaság elemzésekor egy *valóban heterogén struktúra* behelyettesítése egy olyan struktúrába, amely csak látszólag heterogén (mivel olyan térbe helyezi a különböző országokat, amelyben ezek termelőerőik fejlettségi szintje, vagyis egy látszólag egyszerű mennyiségi ismérv alapján rendeződnek el), lehetővé teszi annak felismerését, hogy egy *ország* másik ország általi kizsákmányolásának fogalmára nem adható szigorú, pontos meghatározás. Ez a két fogalom maga is megszűnik homogén egységekre vonatkozni, amelyek közül az egyik a kizsákmányolót, a másik pedig a kizsákmányoltat képviseli. Ettől kezdve minden „országot" úgy kell tekinteni, mint amely – az ellentétes érdekekkel bíró osztályok létezése révén – sajátos struktúrával rendelkező társadalmi formációt alkot. Ez a struktúra határozza meg az egyes társadalmi formációk illeszkedésének módját a nemzetközi termelési viszonyokban.

Újra találkozhatunk az alapvető tézissel: a kizsákmányolási viszonyok nem korlátozódhatnak a „cserék szintjére"; szükségképpen a *termelés* szférájában kell gyökerezniük, amelyen kívül nem folyhat csere.[20] A tőkés kizsákmányolási módok sem a „cserepartnerek" viszonyaira épulnek (s még kevésbé az országok közötti viszonyokra), hanem ama viszonyokra, amelyek egyfelől a *munkások*, másfelől a termelőeszközök tulajdonosai között fennállnak. Nyilvánvaló, hogy az ipari országok tőkéjének és a gyengén iparosodott országok munkásainak viszonya általában nem közvetlen (leggyakrabban nem e munkások munkaerejének megvásárlásáról, hanem a helyi kizsákmányolók – gyarmati tőkések, kereskedők, uzsorások, tőkés üzletemberek stb. – megvásárlásáról van szó, ami magába foglalja, hogy ezen országok kizsákmányolásának kiterjesztése a kereskedelmi és banktőke kiterjesztését igényli). Ez még inkább hozzájárul ama kizsákmányolási viszonyok „elfedéséhez", amelyek a szegény országok munkásait az ipari országok tőkéjével „egyesítik".[21]

Ez azért van így, mert *a kizsákmányolás fogalma termelési viszonyt* fejez ki: a termelésben létrehozott többletmunkát, illetve ennek egy adott társadalmi osztály által történő elsajátítását, ez pedig szükségképpen az *osztályviszonyokra* utal (és az „országok" közötti viszonyok nem osztályviszonyok, és nem is lehetnek azok: ugyancsak ezen oknál fogva, *a tőkések értéktöbbletének* a szegény országok felől a gazdag országok tőkései felé irányuló *egyszerű transzferét* nem jelolhetjük a szó szoros értelmében a „kizsákmányolás" fogalmával, hiszen egyedül csak a *munkásokat* lehet kizsákmányolni, azonban a kizsákmányolókat nem.[22]

Emmanuelnek a szegény országok gazdag országok általi kizsákmányolására vonatkozó formulája tehát inadekvát módon (figyelmen kívül hagyva a társadalmi viszonyokat) csupán felszíni hatását sejteti a csere szintjén a tőkés világgazdaság sajátos struktúrájának. Ennek kovetkeztében a rejtett hatások egész sorával kell számolnunk.

Először is, ez a megfogalmazás második helyre állítja az *imperialista* kizsákmányolást: noha éppen e kizsákmányolásnak vannak kozvetlenül alávetve a nemzetközi monopóliumok és trösztök által uralt országok dolgozói; vagyis e kizsákmányolás egyszerre kapcsolódik ahhoz a tényhez, hogy a tőkés termelési mód „behatol" az alávetett országokba és ama strukturális változáshoz, amelyet a *tőkemozgás* vált ki a kapitalista világgazdaságban. Valójában ezek a mozgások egyre inkább hierarchizált struktúrát teremtenek a tőkés világgazdaságban, hiszen *a már iparosodott országok is egyre növekvő mértékben rendelődnek alá az uralkodó imperializmusnak:* ez a nemzetkozi tőkemozgások tényéből kovetkezik.

Másrészt ez a megfogalmazás azt a „látszatot kelti", hogy a gazdag országok *proletáriátusa* a szegény országok „kizsákmányolója". Vagyis ezek a proletárok megszüntek kizsákmányoltnak lenni, ami azt jelentené, hogy *munkájuk tobbé már nem forrása az értéktobbletnek*, pedig a valóságban ezek a munkások általában, még inkább *kizsákmányoltak* (a szó szigorú értelmében), mint a szegény országok munkásai. Pontosan ezt emelte ki már Marx is. Azt kell megvizsgálni, hogy a munka termelékenységének és intenzitásának emelkedése miatt *a gazdag országokban élő munkások bére nominálisan ugyan magasabb, azonban kisebb vásárlóerővel bír, mint a szegény országokban*, ami általában a hátrányosabb értékfelosztással fugg ossze. Így, adott *A* országról (gazdag ország) szólva, amely kapcsolatban áll egy *B* (szegény) országgal, Marx a következőket mondja:

„... gyakran azt fogjuk látni, hogy a napi, heti stb. bér az első nemzetnél magasabb, mint a másodiknál, ezzel szemben a munka relatív ára, azaz mind az értéktobblethez, mind a termék értékéhez viszonyított ára a második nemzetnél magasabb, mint az „elsőnél."[2 3]

Más szavakkal, jobban fejlődnek a termelőerők, tobb proletár válik kizsákmányolttá, vagyis a tobbletmunka a szukséges munkánál gyorsabban nő. Ez *a tőkés termelési mód leglényegesebb torvényeinek egyike* (persze megfordítva, ez azt jelenti, hogy alacsony bérek esetében, a gyengén fejlett országok munkásai kevésbé vannak kizsákmányolva, mint a fejlett, vagyis uralkodó országok munkásai).

Ha némelyek „paradoxnak" találják a fenti megállapítást, ez azért lehetséges, mert a kizsákmányolási viszonyokat primitív alapokon nyugvó, brutális tobblet-kizsákmányolásra (vagyis az abszolút értéktobblet-növekedés tendenciájára) egyszerűsítik, amely a kapitalizmust megelőző termelési formákat jellemezte, és mert nem képesek megérteni, hogy az iparosodott országok munkásai, még ha *ilyen módon* meg is szűntek kizsákmányoltak lenni, manapság sokkal „rafináltabb", sokkal „civilizáltabb" módon azok (hogy kettős értelemben használhassuk ezt a fogalmat, amelyet Lenin minden iróniától megfosztott), tehát sokkal intenzívebben és „hatásosabban" kizsákmányoltak.

Ha az ipari országok proletárjaira nem olyan módon érvényes a „tobblet-kizsákmányolás", mint az alávetett országok proletárjaira, akkor is intenzívebb kizsákmányolásnak vannak alávetve. A tőkések, akikre nem mondhatjuk, hogy nem tudnak helyesen számolni, nem csalódnak: jól tudják, hogy – kivételes esetektől eltekintve – sokkal előnyösebb az ipari országok proletárjait kizsákmányolni, mint szegény országbeli testvéreiket.

Az ipari országok proletárjainak *intenzív kizsákmányolása* adja ama jelenség lényegi magyarázatát, hogy a nemzetkozi tőkeberuházások erősen az ipari országokba koncentrálódnak. Pontosan ezért részesítik előnyben a nagy nemzetkozi társaságok a fejlett országokat beruházási zónaként; így kozel kétmilliárd folotti az Egyesult Államok évenkénti kozvetlen beruházásának az osszege, amelyet saját határain kívul 1963–66 kozott e teruleten befektetett – nem számolva a kitermelő és a kőolajipart –, míg csak 300 milliót invesztált a gyengén fejlett országokba.[2 5]

Vagyis, ha az országok kozotti gazdasági viszonyokat megkíséreljuk a „kizsákmányolás" fogalmával „értelmezni", akkor ez a félreértések egész sorozatához vezet. Ez a „kizsákmányolás" fogalmát ideológiai fogalommá alakítja, amely ahelyett, hogy az osztályviszonyokra vonatkozna, a kulonbozó természetű viszonyok olyan egyuttesét kényszerul jelolni, amely nem sűríthető egyetlen fogalomba.

Ama ideologikus átalakulás kovetkezményeként, amelyen a kizsákmányolás fogalma keresztulment, újra életre kel a „gazdag-szegeny" ideologikus fogalompár, amelyet a történelmi materializmus már száműzott saját teruletéről.

Ezen túl – és ez döntően fontos – ilyen gondolkodásmóddal nem érthető többé az a fontos tény, hogy *az imperializmus uralma mindenekelőtt az imperialista országok proletariátusának kizsákmányolásán nyugszik.* Az a tény, hogy az imperialista országok a gyorsan fejlődő termelőerők országai, annak következménye, hogy az általunk elért („saját" proletariátusuk és a világ többi részének dolgozói kizsákmányolásán alapuló) fejlettségi szint lehetővé teszi az imperialista országok tőkései számára, hogy saját munkásaikra magas kizsákmányolási rátát kényszerítsenek, ami azután az imperialista metropolisok tőkéseinek rendkívüli méretű profitot juttat. Ez a profit-tömeg lényegesen jelentősebb, mint amit az alávetett országok munkásaiból lehetne „kisajtolni", hiszen ezek munkája csak sovány többletterméket kínál, (vagyis szükséges munkájuk nagyon közel van a ténylegesen felkínált munkához); mindez *állandóan növekvő* felhalmozási alapot „táplál". Ez a növekedés, amely szemben áll a gyengén iparosodott tőkés országok viszonylagos stagnációjával, szorosan kapcsolódik az uralkodó országok termelőerőinek gyors expanziójához. A maga módján ez az expanzió biztosítja az alávetett *országok* leigázott munkásai kizsákmányolási feltételeinek újratermelődését.

Ez magyarázza, hogy amint egy uralkodó helyzetű országban a belső ellentmondások kifejlődnek és a termelőerők expanziója is lelassul, a világban betöltött uralmi helyzet is gyorsan fenyegetetté válik. Pompás példát nyújtott erre Anglia: a Wilson-kormány erőfeszítései, hogy az angol munkások béreit „befagyasszák", szorosan kapcsolódtak az angol imperialista világpolitika következményeihez.

Lényeges, hogy ne tévesszük szem elől azt *az alapvető szerepet, amelyet az imperialista országok proletárjainak kizsákmányolása játszik az imperialista uralomban*, mert e szerepnek határozott stratégiai jelentése van a nemzetközi szintű osztályharc szempontjából. Egyébként ez a szerep magyarázza, hogy az imperialista országok uralma *jóval törékenyebb*, mint ahogyan az első pillantásra tűnik. Ezt az uralmat álllandóan fenyegeti a más imperialista országokban kifejlődő bővített újratermelés. Hiszen napjainkban az imperialista országok együttese vonatkozásában a bővített újratermelést annak rendkívüli gyorsasága, illetve a nagy nemzetközi egyenlőtlenségek jellemzik. A termelőerők jelenkori fejlődésének gyors ritmusa megmutatkozik abban is, hogy az új generációjú gépek elavulásának ideje rendkívül rövid.[26]

Így az imperialista országok proletariátusának kizsákmányolási rátája szükségképpen gyorsan és megállás nélkül növekszik,[27] ami azt jelenti, hogy a kapitalista kizsákmányolás egyre inkább az imperialista országokba koncentrálódik,[28] míg a viszonylagos értéktöbblet-növekedés csak másodlagos szerepet játszik az imperialista és az alávetett országok viszonyában.

Az uralkodó és az alávetett országok viszonyában a meghatározó ugyancsak nem az utóbbi országok munkásai kizsákmányolásának a növekedése – bár az létező és brutális –, hanem ennek *megszilárdulása*. Ezt – ideologikusan – az alávetett országok termelőerői fejlődése „befagyasztásaként" értelmezik. Ez azért van így, mert elengedhetetlenül szükséges a tőkés világgazdaság működéséhez, a leigázott országok munkásai kizsákmányolásának megszilárdításához, valamint az ebből a kizsákmányolásból származó értéktöbblet egy részének az imperialista metropolisok felé történő áramoltatásához, vagy akár az alávetett országokban működő termelőerők fejlődésének „befagyasztásához"; mindezt a következőképpen fogalmazhatjuk meg: a tőkés termelési mód világméretű uralma a kizsákmányolás *kettős bázisán* nyugszik: az imperialista országok proletariátusának kizsákmányolásán (amely ezen országok termelőerőinek fejlődésével együtt növekszik), illetve az alávetett országok munkásainak kizsákmányolásán, amely ugyan szintén növekszik, ám lassabban, az ország termelőerőinek növekedésével összhangban.

Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy az imperialista országok tőkései állandóan akadályokat állítanak a kevésbé iparosodott országok fejlődésének útjába: ez nemcsak közvetlen érdekeikkel egyezik, hanem, ezen túl ahhoz is hozzájárul, hogy az alávetett országok termelőerőinek fejlődését fékezze, vagyis hogy függő helyzetbe kényszerítse azokat; ha az ipari országok tőkéseinek *alapvető* profitforrása nem saját proletariátusuk kizsákmányolása lenne, hanem az iparilag gyengén fejlett országok munkásaié, akkor éppen fordított tendencia jelentkezne; nevezetesen az, hogy egyre inkább a profit e másik forrását kísérelnék meg kiaknázni.

Persze a kizsákmányolás fogalmának visszautasítása azon jelenségek jelölésére, amelyek a nemzetközi cserefeltételek kovetkezményei az iparilag gyengén fejlett országokra nézve, semmiképpen sem vezet ama *teljesen más természetű* tény tagadásához, hogy ti. ha a „szegény" és a „gazdag" országok közötti cserefeltételek kedvezőbbek lennének az előbbiek számára, vagyis ha a csere eredményeként az előbbiek viszonylag több, az utóbbiak viszonylag kevesebb *használati értéket* kapnának, akkor a „gazdag" országok „életszínvonala" csökkenő tendenciát mutatna, és *vice versa.* De a tény felismerése, tehát hogy a gazdag országok munkásainak életfeltételei rosszabbodhatnak, nincs kapcsolatban azzal a megállapítással, hogy a gazdag országok proletariátusa kizsákmányolja a szegény országok munkásait és parasztjait.

Egyszóval, az alávetett országok munkásainak az ipari országok tőkéje általi kizsákmányolása kettős természetű. Ez egyfelől kozvetett kizsákmányolás, ami a tőkés világgazdaság polarizált struktúrájának kovetkezménye. Másfelől kozvetlen kizsákmányolás, amelyet azok az – ipari, kereskedelmi és pénzügyi – beruházások eredményeznek, amelyeket egy adott ország tőkései egy másik országban hajtanak végre. Ezek a beruházások lehetővé teszik, hogy annak az országnak a munkásait, ahol a beruházást eszközolték, *közvetlenul kizsákmányolhassák.* Itt nemzetközi méretű tőkés kizsákmányolásról van szó, amely ugyanolyan formával bír, mint az egy országon beluli tőkés kizsákmányolás; mindamellett ugyanolyan formában, mint az egy országon belül végrehajtott tőkés kizsákmányolás, ez is különosen magas profit forrása lehet, ahányszor az ipari országok tőkései az így végrehajtott beruházások miatt kedvezően részesülhetnek a tobbletprofitból, a tőkés világgazdaság polarizált struktúrájának kovetkeztében.

Ugyancsak nemzetkozi szinten mutat sajátosságokat a tőkés világgazdaság polarizált struktúrája által létrehozott hatások egyuttese annyiban, hogy ez a struktúra akadályozza az alávetett országokban a tőkés termelési mód kifejlődését, megszilárdítva és továbbfejlesztve a kizsákmányolás más formáit, befagyasztva a bérek és az árak viszonylagosan alacsony szintjét, lelassítva a termelőerők fejlődését;[29] emellett e hatások lehetővé teszik az ipari országok tőkései számára, hogy a *kevésbé iparosodott országok munkásainak kizsákmányolásából is részesedjenek.* Ez a „részesedés" rendkívül eltérő módokon nyilvánul meg. Ez a kevésbé iparosodott országok által termelt termékek pénzbeli koltségének leszorításából, illetve az eladási árakra irányuló nyomásból származik, míg a létrehozott értéktobblet visszaáramlása a bankhitelek, a kózhitelek stb. torlesztésén keresztul megy végbe.

Minden esetben, amikor az idegen tőke közvetlenül behatol meghatározott *termelési viszonyokba*, lehetővé válik, hogy a kizsákmányolási folyamatból és egy más ország termelőerői által kozvetlenul létrehozott értéktobbletből részesedjék. A kizsákmányolás ilyen típusa jellemzi, legalábbis részben, a nemzetkozi kőolajtársaságok vagy az olyan nagy nemzetkozi társulások tevékenységeit, mint például a United Fruit, a Unilever stb.

Mindamellett, még egyszer hangsúlyozzuk, hogy semmiféle, az imperialista országok tőkései által gyakorolt kizsákmányolás – amelyet az alávetett országok dolgozói szenvednek el – nem szunteti meg saját országbeli proletárok kizsákmányolását, nem alakítja át őket „kizsákmányolókká".

Bizonyára bekovetkezhet, hogy a tőkések, akik egy másik ország dolgozóit zsákmányolják ki, *viszonylagosan* csokkentik a saját országukban dolgozók kizsákmányolását azért, hogy megpróbálják őket korrumpálni, megteremtvén ezzel a „munkásarisztokrácia" bázisát: ám azok a munkások, akiknek kizsákmányolási foka ily módon viszonylag alacsony, emiatt még nem minősulhetnek az alávetett népek dolgozóinak „kizsákmányolóivá", mivel ők maguk is intenzív kizsákmányolást szenvednek el. Az a tény, hogy e munkások, Engels kifejezésével, „burzsoává válhatnak", más lapra tartozik: ez az *ideológiai* és nem a termelési viszonyok tukroződése

A „gazdag" és a „szegény" országok gazdasági, és kulonosen kereskedelmi viszonyai osszességének bemutatása a bizonyos „országok" által gyakorolt „kizsákmányolás" fogalmával a komplex viszonyok elfedéséhez vezet, és azt a latszatot keltı, hogy a *cserearányok korrigálása* megszuntetheti a gazdasági fejlődés egyenlőtlenségét De az imperialista uralom sokkalta osszetettebb tartalommal bír, semhogy az pusztán a csere szintjén vagy a cserefeltételek rosszabbodásával értelmezhető lenne

A termelőerők egyenlőtlen fejlődése

Dontő korülmény, hogy az imperialista uralom olyan helyzeteket teremt, amelyek messzemenően *túlmutatnak* egy adott ország dolgozóinak egy másik ország tőkései általi kizsákmányolásán. Ez az uralom olyan feltételeket hozott létre, amely a termelőerők fejlődésének viszonylagos „befagyasztását" jelentette az alavetett orszagokban. ez a „befagyasztás" valójában nem más, mint a tőkés világgazdaság termelőerői egyenlőtlen fejlődésének egyik megnyilvánulása, vagyis az imperialista uralmat jellemző gazdasági egyenlőtlenségek bővített újratermelése.

Eme uralom hatásai érzékelhetők gazdasági szinten (állandó konkurrencia az alávetett országok piacán az ipari országok iparcikkei miatt, az uralt országban keletkező értéktobblet egy részének elszívása stb.). E hatások politikai szinten is létrejonnek (az imperializmus támasza az uralkodó kapitalista és prekapitalista osztályoknak, a komprádor kapitalizmusnak, a helyi diktátoroknak, akik „támogatják" ezeket az osztályokat, stb.); végül a hatások ideológiai szinten is megjelennek: az alávetett országok uralkodó osztályai és kispolgársága átveszi az imperialista országokban uralkodó erkolcsoket és gondolkodásmódot, az uralkodó gazdasági ideológiákat stb) Ezek a jelenségek mind ama fogalomhoz kapcsolódnak, amelyet a termelőerők fejlődése viszonylagos „befagyasztásának" neveztunk.

Mindamellett – és ez dontő jelentőségű pont – e „befagyasztas" nem csupán az uralt országokban hanem – bár alacsonyabb szinten – az uralkodó országokban is megjelenik.

Nem szabad elfelejteni, hogy az alavetett országok munkaerejének kedvező kizsákmányolási lehetősége és az ezen országok által felkínált termékek olcsó áron való megvásárlásának lehetősége relative a fejlett tőkés országokban is fékezi a technikai fejlődést. Ennek koszonhető az a felismerés, hogy - amikor az imperialista es az alávetett országok kozotti gazdasági viszonyok súlyosbodtak (mint például haború ide-

jén) – bizonyos termelési ágazatokban *mindkét országcsoport* különösen gyors fejlődést érzékelhetett. Így a második világháború alatt India kibontakozni láthatta ipari fejlődését; ugyanez volt a helyzet több latin-amerikai országban is (például Argentinában, Brazíliában és különösen Chilében).[30]

Ugyanakkor fordítva, az ipari országok, többé-kevésbé elvágva „saját" olcsó nyersanyagforrásaiktól, előtérbe állították a „helyettesítő" iparágak fejlesztését (így például a mesterséges kaucsukét, vagy a műrostokét); mivel ezek az ágazatok általában többet képesek felkínálni, mint pusztán „helyettesítőket", tudniillik ezek olyan termékek, amelyek jelentős gazdasági szerepet játszanak, s amelyeknek költségei, a technikai fejlődés következtében, kedvezően hasonlíthatók a természetes alapanyagú termékek költségeihez, és az „olcsó munkaerő" kizsákmányolásán keresztül nyereséget biztosítanak.

A termelőerők fejlődésének „befagyasztása", amelyet az imperialista uralom hozott létre, mindkét póluson megvalósul: az uralkodó és az alávetett póluson egyaránt. Ezek a hatások nyilvánvalóan sokkal drámaibbak és inkább szembetűnőek a szegény országok esetében; ám a tudományos elemzés nem téveszheti szem elől ezt a *kettősséget*.

Az előzőek alapján érthetővé válik, hogy mennyire téves az az elgondolás, amely szerint az uralkodó országok szükségképpen „összeomlanak" uralmuk megszűntével, mivel ez brutális módon megváltoztatná a „cserearányokat". „Összeomlás" csak akkor következhetne be, ha az uralkodó országok „gazdagsága" nem alapvetően a termelőerők egyenlőtlen fejlődéséből, hanem a cserék egyenlőtlenségéből származna.

Ha így lenne, akkor elvesztvén az „egyenlőtlen csere" biztosította előnyöket, az uralkodó országok „gazdaságuk" forrását is elveszítenék. De éppen ellenkező a helyzet, mivel a gazdag országok gazdagságának a forrása mindenekelőtt *termelőerőik viszonylagosan magas szintje*; ezt pedig az „egyenlőtlen csere" megszűnéséből eredő veszteségek csak arányosan csökkentenék, s főként csak ideiglenesen jelentkezne a reáljövedelmek csokkentésében, amelyet azonban többé-kevésbé gyorsan közömbösíthetne saját termelőerőik utólagos fejlődése, amelyet – a válságokon és különféle ellentmondásokon keresztül – az uralkodó imperialista termelési viszonyok okozta „befagyasztás" megszűnése hívna életre.

Az ipari országokban jelentkező mindazon veszteségek, amelyek a nemzetközi cserefeltételek ideiglenes felborulásából erednének, természetesen csak *a priori* meghatározhatók. Felületesen szemlélve a dolgokat, arra következtethetnénk, hogy a legnagyobb „vesztesek" a nemzetkozi trösztök lennének, hiszen ők azok, akik a legközvetlenebb módon húznak hasznot jelenleg a kevésbé iparosított országok dolgozóinak kizsákmányolásából. Valójában a leghatalmasabb nemzetközi trösztöknek az imperialista metropolison belül elfoglalt pozíciója, az államhoz fűződő viszonyuk stb. általában biztosítaná számukra, hogy e „veszteség" következményeit másokra hárítsák; a jovedelmezőség szempontjából, a nagy tőkés monopóliumok az ilyen típusú „összeomláson" gyakran, spekulációs profitokat realizálva, még nyernek is.

Az összeomlás vagy „katasztrófa" gondolata, amelyet gazdasági téren az imperialista országoknak kellene elszenvedniük a napjainkban alávetett országok szabadságmozgalmai következtében, életre hívta ama mítoszokat, amelyeket *„apokaliptikus gazdaságtannak"* nevezhetnénk (ilyen pl. a kapitalizmus „végső gazdasági mítosza"). E mítoszok politikailag passzívvá tehetik az ipari országok proletariátusát, azt sugallva, hogy elegendő kivárni az „elkerülhetetlen katasztrófát". A marxista gondolkodás bizonyos baloldali (Rosa Luxemburg), vagy jobboldali irányzataira (H. Grossmann) is jellemző e „vizió", amelynek semmi köze a tudományossághoz.[31]

Nyilvánvalóan teljesen más dolog a ma elnyomott népek felszabadulása hatásainak megítélése, és az uralkodó országok osztályharcainak jellege. E hatások szükségképpen a forradalmi mozgalmak fellendüléséhez vezetnek az utóbbi országokban, mert mindaz, ami megrendíti a kizsákmányolás egyik alapját, bizonytalanná teszi e kizsákmányolás másik alapját is.

Az iparosodott országok munkásosztályának nem kell „tartania" az alávetett népek forradalmi harcától. Az esetleges győzelem megszüntetheti az imperialista hatalom egyik alapját, vagyis egyre kedvezőbb feltételeket teremt minden országban a proletariátus harca számára.

A „gazdag" országok népeinek a „szegény" országok népeivel való szolidaritása ugyanolyan fokú ma is, mint Marx vagy Lenin korában. Ma is – akárcsak akkoriban – a „szegény" országok népeinek forradalmi győzelme egyúttal a „gazdag" országok népeinek győzelme is: gyengíti a közös osztályellenséget, a tőkés osztályt, amelynek *kizsákmányolási* bázisa így beszűkül; ezek a győzelmek a legjobb feltételeket teremtik minden országban a forradalmi harc számára és nem jelentenek komoly „veszélyt" az iparosodott országok dolgozóinak „életszínvonalára",[32] (ez nem is lehet másképpen, mivel – ha az ipari országok proletariátusa nem tenne szert az imperializmus gyengüléséből fakadó előnyre – „saját" tőkései számára teremtene új alapokat, hogy azok fokozottan kizsákmányolhassák). Ez továbbá éppen ellentétes azzal, amit bizonyos propagandák hirdetnek, összefonódni látván az ipari országokban a munkás – és a tőkésosztályt; e propaganda bizonyos országokban – pl. az USA-ban – hatásosnak bizonyult.

Ebből a szempontból nem titok, hogy Emmanuelnek a szegény országok gazdag országok általi „kizsákmányolására" vonatkozó elmélete – abban a formában, ahogyan ezt megfogalmazta – oda vezet, hogy az osztályviszonyok egyszerűen „országok közötti viszonyként" jelennek meg, vagyis a ténylegesen létező dolgozó – kizsákmányoló antagonizmust a „gazdag nemzetek-szegény nemzetek" fiktív antagonizmusával helyettesíti.

Ez a formula, amely a „proletár nemzetek" ideologikus tézisére utal, ugyanúgy használható az imperialista burzsoázia, mint a „szegény" országok nemzeti burzsoáziája által. Ez utóbbiak ugyanis állandóan arról próbálják meggyőzni országuk munkástömegeit, hogy a nyomor, amiben élnek, nem az osztálykizsákmányolás következménye, amelynek ők az áldozatai, és nem is ama termelési viszonyok eredménye, amelyek megakadályozzák a termelőerők fejlődését, hanem egy olyan, az egész nemzetet érintő kizsákmányolásból keletkezik, amelynek gazdag és szegény, tőkés és munkás, paraszt és földbirtokos egyaránt *áldozata*, és amelyet csak a „cserearányok" megfelelő változtatásával lehet és kell csökkenteni.

E szembeállítás (szegény ország-gazdag ország) ideologikus jellege nyilvánvalóan a leírás módjára is kihat. Azt sugallja, hogy e szembeállítás valamennyire „természetes" lehet, így leplezve azt a tényt, hogy kettős társadalmi folyamat eredményéről van szó: egyfelől a fejlődési szintek közötti differenciálódási folyamatról, másfelől egy belső differenciálódási folyamatról. A szegény országok nem „természetesen" szegényebbek a többieknél és szegénységük igen gyakran csak a kizsákmányolt tömegek szegénysége, és nem erőforrásaiké. Tipikus példa erre Brazília. Mint mindig, az ideologikus megfogalmazások itt is illuzórikus „természetűvé" kívánják alakítani egy társadalmi folyamat eredményét.

E vitaindító írás lezárásaként el kell mondanunk, mi az, ami alapvetően pozitívnak tűnik Emmanuel elméletében. Ez nem más, mint hogy megpróbálja kimutatni a komparatív költségek tanának időszerűtlenségét és érvénytelenségét. Ilyen irányú erőfeszítése fontos teoretikus eredményekkel jár – bizonyos premisszái egyébként részben kifejtve, fellelhetők Marx műveiben, így pl. *A tőke* bizonyos fejezeteinek a „konkurrencia illúziójára" vonatkozó megállapításaiban. Hasonlóan pozitívak Emmanuel kritikájának azokra az „előnyökre" vonatkozó megállapításai, amelyeket a tőkés nemzetközi munkamegosztás hozott létre a cserében részt vevő minden országban. A komparatív költségek tanának kritikájából kiindulva, Emmanuel kimutatja, hogy a tőkés piac keretein belül kialakuló nemzetközi munkamegosztás a valóságosan létező költségek és bérek alapján saját feltételének bővített újratermelésére törekszik. Ez utóbbi megállapítás jelentősége igen nagy.[33]

Összefoglalva, ezek a pozitív eredmények összefüggnek a tőkés termelési mód viszonyai nemzetközi szinten megjelenő egyes következményeinek kiküszöbölésével. De azokat a hatásokat, amelyeket a tőkés világpiacon belül az egyenlőtlenül fejlett társadalmi formációk viszonyai okoznak, a szerző az „egyenlőtlen csere" kategóriájában gondolja végig – ez viszont olyan kategória, amely elfedi az értéktörvény által a tőkés világpiac keretei közötti működése során elszenvedettt mély változásokat.

Ez az eltérés eredményezi többek között ama problematikát, amely elkülönítve tárgyalja a „csere pillanatát" – amelyet nem a termelőerők–termelési viszonyok szintjére helyez – és azt nem építi be a kapitalizmus mint világrendszer struktúrájába. Így a tőkés világrendszer struktúrájának egyik következményét a „cserefeltételeknek" tulajdonítja.

Ha ez a következmény e „helyen" (vagyis a „cserék" szintjén) megérthető, ez azért lehetséges, mert ez a „hely" valamilyen formában „kiváltságos". A gazdasági valóság felületén helyezkedik el, ahol látszólag a forgalom kategóriái működnek (az árak, a bérek, a pénzmennyiségek stb.), vagyis a struktúra bizonyos következményeinek megjelenési pontján.

De ha elkülönítjük a struktúra „felületi hatását", amely ezt létrehozza, akkor olyan zárt területre érkezünk, ahol ezek közvetlen módon mutatkoznak (az ár és a pénz területére), amely számos ideologikus következménnyel jár (a modellek ideológiája, az áraknak mint a „tényezők" költségei összegének ideológiája, a nemzetközi munkamegosztás „racionalitásának vagy irracionalitásának" ideológiája, bizonyos árak jogos vagy jogtalan voltának etikai ideológiája – mindezek olyan fogalmak, amelyek az „egyenlőtlen csere" jelenségét írják le).

Végső soron az „egyenlőtlen csere" fogalma a piaci csere fogalma által spontán létrehozott megnyilvánulást jelöl, amely egyre inkább szembetűnővé válik a tőkés termelési mód kifejlődésével és a gazdasági egyenlőtlenségek növekedésével. Ugyanakkor, mint az összes ilyen típusú fogalom, amely a forgalmi szféra belső gazdasági tényeit próbálja leírni (vagyis a szféra saját megnyilvánulásait: a piacot, az árakat és a béreket mint árakat), nem teremthet viszonyt az így leírt tények és a struktúrák (a termelési viszonyok és a termelőerők) között, amely utóbbinak a következményei. Így tehát csak illuzórikus magyarázatot képes adni, kombinálva a gazdasági valóság felszínén megjelenő elemeket, ahol ezeket bizonyos „autonómia" támogatja, ami nem más, mint a felszíni látszat. Az árrendszer mechanizmusa az „illuzórikus autonómia" egyik képviselője.

A pusztán a forgalom szférájában jelentkező gazdasági „tényekre" utaló fogalmak így a *Politikai Gazdaságtan* megszületése óta létező „világ" rabjai maradnak. Marx

analitikus erőfeszítései éppen a *Politikai Gazdaságtan* eme *alapvetően illuzórikus alapzatának kritikájára* irányultak, s ez a kritika vezette el oda, hogy a gazdasági viszonyok tudományát *más alapokra* helyezze. Ebben áll Marx *szakítása* a *Politikai Gazdaságtannal.*

Ismeretes, hogy minden „gazdaságtani elmélet" – Adam Smith-től a kortárs kozgazdászokig, Ricardótól és a „szubjektivistáktól" Jevonsig, Walrasig vagy Paretóig – elfogadta az „árak" világát az egyetlen valóságos gazdasági világként. Egyesek határozottan elfogadták e „világ" onmagába záródását (az árakat szigorúan más árakkal magyarázták), míg mások látszólag megpróbáltak kitomi eme elzártságból „megkétszerezve" ezt egy másik világgal, amelyet éppen az előző képére formáltak.

Ez a második – „elképzelt" – világ egyesek számára a „munka" világa volt, az egynemű, vagyis kozvetlenül összegezhető munkaráfordítások összege értelmében, ami csupán megkétszerezte az árak homogén terét a munkaidő homogén terével.

Mások számára ez a képzetes világ a *„szükségletek"* világa volt; ezek kozvetlen kulonbozősége jelentősebb spekulatív erőfeszítéseket igényel, hogy ezt a különbozőséget a látszólagos homogenitásra redukálják: ami a cserék és a pénz világának belső „tényei" megkettőzéséhez szukséges.

A „szükségletek" és a „munka" világa kozotti ingadozás jellemezte a politikai gazdaságtant, amelynek kritikáját Marx adta meg; e kritika vitathatatlanul szukséges egy valóságos tudomány létrehozásához. Valójában semmit sem kell olyan hosszú ideig magyarázni, mint azt, hogy valaki csak a „felületi kovetkezmények" kozotti viszonyok leírására szorítkozik, amelyek egy „valós" világról tett megállapítások, de mégis *elkulonulnek ama képzeletbeli „nagyságoktól"*, amelyek egy sokkal mítikusabb másik „világ" teljes egészében irreális részeit alkotják.

Az ilyen „kapcsolatteremtés" nem ad semmiféle lehetőséget a magyarázatra. Épp ellenkezőleg, eltávolít a magyarázat lehetőségétől. Ez azt igényli, hogy az ember (túl a homogén gazdasági világ látszatán) számot vessen a termelőerők és termelési viszonyok komplex struktúrájával, illetve ennek az alapvető struktúrának a politikai és ideológiai struktúrára gyakorolt hatásával.

Egyedul e struktúrák elemzése – mégpedig egyértelmű fogalmak segítségével történő elemzése – teszi lehetővé, hogy magyarázatot találjunk tobbek kozott a valóságos „árrendszerre", akár egy társadalmi formáción, akár a világgazdasági rendszeren belul.

Ha a tőkés világrendszer elemzése ilyen irányba orientálódik, akkor – az árrendszer tobbé-kevésbé „komplex" felépítésén keresztul – megmutatkozik az onmagukba záródó „magyarázatok" illuzórikus jellege, s láthatóvá válik az egyetlen modellre alapozott világméretű árrendszer felépítésének lehetetlensége is.

Egyébként az elemzés kimutatja az „áralakulások feltételeinek" végletes kulonbozőségét a világpiacon, és ez az elmélet lehetővé teszi annak megértését, hogy – ha az árak egyetlen torvénytől fuggenek, amely maga is egy kulonosen heterogén termelési feltételek által jellemzett komplex struktúrán belul működik –, akkor ez a torvény csak a heterogenitás újratermelődését biztosítja. A torvény, amely ezen újratermelődés formáját is meghatározza, soha nem redukálható *„egyedi szabállyá"*.

Bizonyára, sajátos feltételek mellett (s ez a tőkés világrendszer struktúrájának gyakorlati tartalma, hiszen ez olyan rendszer, amelynek méhében a kapitalista társadalmi formációk olyan formációkkal kerulnek viszonyba, amelyeket a tőkés termelési mód *ural*, anélkul, hogy e termelési mód uralkodó lenne annak méhében) a termelési ár „formulája" úgy tűnhet fel, mint az áralakulások „szabálya", amelyhez bizonyos nemzetközi cserék alkalmazkodnak. Így van ez, amikor olyan termékek cserélődnek, amelyek

mindegyikét a tőkés termelés viszonyai között termelték. Ráadásul, ha ezek a cserék két olyan ország között folynak, ahol a tőkés termelési mód egyenlőtlenül fejlődött, és ahol a bérek is egyenlőtlenek, az „egyenlőtlen csere" fogalmával leírt jelenség az Emmanuel által bemutatott sajátos formában jelenik meg. Ez azzal magyarázható, hogy a cserében részt vevő országok ugyan teljes mértékben a tőkés termelési viszonyokhoz illeszkednek, de nem ugyanazon „helyi" vagy „nemzeti" újratermelési feltételekkel rendelkeznek. Az „egyenlőtlen csere" fogalma tehát ama felületi megnyilvánulás következménye, amely csak akkor jelenik meg, ha bizonyos újratermelési feltételek adottak: maga a fogalom nem tárja fol ezeket a feltételeket, mivel a problémát nem ezek létezésére alapozza.

Azon modell szerkezete, amely a teljes mértékben a tőkés termelési viszonyok által uralt homogén világgazdaság képével „függ ossze", s amelynek egységei csak a nemzetkozi munkamegosztás okozta eltérő specializáció és a dolgozók egyenlőtlen díjazása alapján különboztethetők meg, sajátos ideológiai következményt teremt. Az ilyen típusú „modell" megpróbálja eltuntetni azt a tényt, hogy minden egyes ország munkásosztálya saját uralkodó osztálya kizsákmányolásának van alávetve: az *osztály-kizsákmányolást* így az országok kozotti kizsákmányolással helyettesíti. Ez az elsődleges ideológiai következmény a másodlagos kovetkezmények egész csoportját hozza létre; ennek lényege a kulonböző országok kizsákmányoló osztályai kolcsonos szolidaritásának leplezése. Ez a szolidarıtás nem mentes az antagonizmustól – erről tanúskodnak a háborúk, főként az imperialista háborúk; ám az utolsó pillanatban, mihelyt uralmukat fenyegetve érzik, a kizsákmányolók szolidaritása folulkerekedik az antagonizmuson; az uralkodó osztály és az elnyomott osztály antagonizmusának alapvető jellegéről tanúskodik. Mivel eme antagonisztikus *társadalmi viszonyok* nem látszanak teljes vlágossággal, lehetetlen megérteni a tőkés világrendszer heterogén struktúrájának *fennmaradását* és azt a sajátos szerepet, amelyet ebben a rendszerben az alávetett országok uralkodó osztályai játszanak, legyenek azok akár tőkések, akár foldbirtokosok vagy kispolgárok. Pontosabb elemzés hiányában ugyancsak lehetetlen megérteni azokat a komplex pénzugyi és hitelviszonyokat, amelyek a kapitalizmus *imperialista* állapotában megkétszerezik és felerősítik a kizsákmányolás és uralom gazdasági-társadalmi struktúráit. Ezek a struktúrák végul a tőkés vlágrendszert néhány pénzugyi és katonai kozpont irányítása alá vonják, amelyek ellen széles korű forradalmi mozgalom indult.

A tőkés világrendszer nem csupán egy „piac", ahol az uralom és a kizsákmányolás az árakon keresztul realizálódik; ez valóságos, gazdasági, politikai és ideológiai szintekből álló *rendszer*, s e szintek így új formává egyesulnek.

A vlággazdasági rendszer szintjén a kapitalizmusnak imperializmusba való átmenete a struktúrák vonatkozásában az uralkodó *szintek* sajátos átrendeződésén mérhető le (a *politikai* és *katonai* felé), és az uralom módozatainak *átalakulásával* jelentkezik (a bankok és pénzugyi szervezetek novekvő szerepe); mindazonáltal a konkrét elemzések egész sora szukséges a feltételek és változások sajátosságainak feltárásához, illetve az ennek megfelelő periodizáció megállapításához.

Az osztályharcok és a nemzeti felszabadító harcok szintjén az imperializmusba való átmenet, majd az a helyrehozhatatlan torés, amit az Októberi Forradalom jelentett a tőkés vlágrendszer uralmában, s amelyet a kínai forradalom tovább mélyített, szintén az alapvető ellentmondás módosulásához vezetett, mind nemzetkozi szinten, mind az egyes társadalmi formációkon belul.

A tőkés vlágrendszer keretei kozott a második világháborút kovetően bevezetett új nemzetkozi pénzugyi és hitelrendszer struktúrája (amely napjainkban súlyos válsággal kuzd), lehetővé tette és teszi az imperialista hatalmak számára, hogy beruházásaikat és

költségvetési deficitjüket az alávetett országok terhére közvetlenül finanszírozzák; ez még inkább felgyorsítja az alávetett országokban termelt értéktöbblet átáramlását az imperialista metropolisokba, ami nyilvánvalóan nem marad hatás nélkül a kapitalista világpiaci árrendszer konkrét állapotára sem.

Összefoglalva, Emmanuel téziseinek megvan az a nagy érdemük, hogy kimutatták a politikai gazdaságtan néhány, a nemzetközi munkamegosztás hatékonyságára vonatkozó dogmájának hamis és apologetikus jellegét; ám az az elméleti konstrukció, amelyet ő e dogmák helyébe kíván állítani, nem teszi lehetővé az *egyenlőtlen viszonyok* bővített újratermelési feltételei gyökereinek megértését; s ez nem csupán az „egyenlőtlen cserére" vonatkozik. Ez azt jelenti, hogy Emmanuel nem szakított teljesen a politikai gazdaságtannal, hogy elvonatkoztat azon struktúrák sajátosan összetett jellegétől, amelyek méhében „a gazdasági tények" fogannak. Ez olyan elméleti konstrukciót szül, amelyben a marxista fogalmak megcsonkulnak, vagyis olyan, idegen problematikához illeszkedő fogalmakká alakulnak, amelyek végül is nem azonosak önmagukkal, vagyis nem képesek fogalomként működni.[34]

Politikai síkon, a probléma ilyen megközelítése illuzórikus, reformista megoldások felé vezet. Például úgy tűnik, mintha a fejlődés egyenlőtlensége megszüntethető lenne az árakkal és a bérekkel való manipulációk révén, holott csupán a termelési viszonyok forradalmi átalakulása vethet véget az alávetett országok népei nyomorának, amelyek egyszerre áldozatai az imperializmusnak és saját uralkodó osztályuknak.

Nagyon lényeges annak felismerése, hogy az önmagukban igaz állítások – szembesülve azzal a problematikával, amelyen tulajdonképpen alapulnak –, hogyan kapnak más jelentést, mint amellyel akkor bírnának, ha a helyes elméleti összefüggésben vetnék fel őket. Ezért lehet igen eltérő következtetésekre jutni, akár a gazdasági teret mint homogén teret tárgyalva a (politikai gazdaságtan és az ökonometria mintájára), akár arra felismerés révén, hogy ez a tér egy komplex struktúra tere, amelyben a termelőerők-termelési viszonyok kombinációja létezik, és maga ez a kombináció sem más, mint egy komplex formáció egyedi szintje.

Az ilyen formációnak nemcsak struktúrája, hanem történelme is van, mivel e struktúrán belül bontakozik ki az egyenlőtlen fejlődés, az ellentmondások és a harcok, amelyek közül az osztályharc, ahogy mondani szokták, a történelem motorja.

Jegyzetek

1 Marx: *A tőke*, I, MEM, 23, 67.
2 *Uo.*, 71.
3 *Uo.*, 72.
4 Ez a hamis probléma nem több, mint az „alapvető egyenlőség" illuzórikus kutatása, amelyet elrejt (és feltár) az egyenértékforma, amelyben a piaci csere megnyilvánul.
5 Ezt a megfogalmazást Yves Duroux-nak köszönhetem.
6 Valójában itt Emmanuel megmagyarázza, „hogy akármelyik is legyen a meghatározó és a meghatározott", „szoros összefüggés van e jövedelmek viszonylagos nagysága (az elsődleges jövedelmek – Ch. B.) és a csere rátája vagy az áruk csereértéke között".
Ugyancsak az első fejezetben Emmanuel ezt írja: „Mindezideig egyetlen tényező létét feltételeztük, amely homogén, és létezik a konkurrencia. Ilyen feltételek mellett teljes mértékben közömbös, hogy a csereérték a tényező mennyiségén vagy a bérezésén méri magát. A tényező belső konkurrenciája (a mobilitás) magába foglalja e bérek kiegyenlítődését, és nyilvánvaló, hogy mindkét módszer ugyanazt a megoldást adja".

Ez pontosan azért van így, mert az érték úgy jelenik meg, mint amely felépíthető a díjazások összegeként, amit a „tőke törvénye" beavatkozásával a termékre gyakorolt, és mintha a maga módján hatna a csereértékre, azáltal, hogy a termelés különböző ágazataiban lekötött tőkék szerves összetétele maga is különböző. Ugyanezen első fejezet harmadik pontjának második bekezdésében Emmanuel ezt írja: „Ha a tőke e törvényének behatolása minden ágazatban arányosan történik a termelésekben felhasznált munkaráfordítással, akkor e bér egységes rátája semmilyen hatást sem gyakorol a termékek csereértékére, mivel hogy ezek a termékekben tárgyiasult munkamennyiségek alapján épülnek fel", ám hozzáteszi: „Teljesen másképp lesz, mihelyst ez az arányosság megszűnik, mivel a munkamennyiségek alapján lehetetlenség ezt kiszámolni", így muszáj a különböző faktorok mennyiségét figyelmebe venni „saját bérezési rátájuk alapján" (71. old.).

7 Amint az előzőekben mondottuk, lehetetlen „két törvényről" beszélni, így lehetetlen elképzelni e két törvény egy törvényre való „redukcióját" is. Csak egyetlen törvényről beszélhetünk, amely „különböző hatásokat" fejt ki a termelési feltételek szerint. Ezeket a hatásokat az „érték" és a „termelési ár" fogalmain keresztül érthetjük meg.

8 Az a tény, hogy az ökonometriában olyan modelleket konstruálnak, amelyek „n-dimenziós" poliéderekkel függnek össze, semmit sem változtat ezen, hiszen ezek a „dimenziók" valójában csak egy *homogén térben* megalkotott „irányok".

9 Ez az elutasítás elméletileg indokolatlan, hiszen, ha használni akarjuk az egyenlőtlen csere fogalmát, semmiféle teoretikus ok miatt nem szükséges használatát arra a sajátos esetre korlátozni, amikor a termelési árak arányosan „eltérnek" az „értéktől" (vagyis ama nagyságtól, amely egyszerű árutermelés esetén az árak meghatározója), és emiatt más esetekben való használatát elvetni. Valójában ez az „eltérés", mint ismeretes, a tőkés termelési mód *törvénye*, és olyan hatásokat okoz, amelyeket „értéktranszfernek" nevezhetünk. Ha két olyan ágazatban, amelyek egymással termékeiket kicserélik, a tőke szerves összetétele eltérő, ilyen „transzfer" valósul meg a magasabb szerves összetételű ágazat javára.

Fenntartva az egyenlőtlen csere fogalmát – amint azt Emmanuel is tette – „azoknak a hatásoknak" a jelölésére, amelyek egyedül a bérekben különböző cserefeltételek mellett jönnek létre, megkettőzzük a fogalom ideologikus jellegét, mivel ráerőltetünk egy „erkölcsi dimenziót" is: egyedül csak „az értékektől eltérő" árakon végbemenő csere érdemelné meg az „egyenlőtlen csere" elnevezést, amelyet ráadásul a bérek egyenlőtlensége erősít; csak ez a csere valósul meg egyenlőtlen feltételek mellett. Ezzel viszont morális fogalmat vezetünk be, és ezzel „elválasztjuk" az alacsony béreket az azokat meghatározó objektív feltételektől.

10 „Erkölcsi" tényezőről beszélni, amint ezt Marx tette, amely a béreket meghatározó szempontok közé kerül, nincs közvetlen kapcsolatban egy „erkölcsi" fogalom belépésével a béreknek, vagy a tőke „erkölcsi uzsorájának" meghatározásában. Az „erkölcs" fogalma itt nem „etikai" értelemben szerepel, hanem az adott történelmi feltételek által meghatározott „szabályozóként".

11 A világméretű termelőerők polarizált fejlődése kapcsolatban áll a tőkés termelési módra jellemző centralizációs tendenciával. A strukturálatlan heterogenitás, amely a tőkés világpiac kialakulása előtt valóságos jelenség volt, az ipari és pénzügyi centralizációs tendencia hatására átalakult; így fejlődött ki az ellentmondás a világgazdaság uralkodó és alávetett pólusa között. A második pólus termelőerői és termelési viszonyai egyre inkább az uralkodó kapitalista pólus bővített újratermelési igényeinek vannak alárendelve; mindez elősegítheti bizonyos országok termelésének visszafejlődését vagy akár összeomlását (például India ipari összeomlása, amely az angol gyarmatosítás pillanatában kezdődött, illetve az egyébként virágzó mezőgazdaság összeomlása). Ahogyan Kuusinen megjegyezte: „A kapitalizmus jellegzetessége miatt bizonyos országok fejlődése azon az áron megy végbe, hogy más országok lakosságát szenvedésbe és nyomorba taszítja. A civilizáltnak mondott világ, vagyis egy maroknyi európai és észak-amerikai tőkés hatalmasság magas szintű gazdasági és kulturális fejlettségéért borzalmasan drága árat fizettek Ázsia, Afrika, Latin-Amerika és Ausztrália népei, akik a föld lakosságának döntő többségét alkották". (Kuusinen: *Les Principes fondamentaux du marxisme-léninisme;* idézi: André Gunder Frank: *Capitalisme et sous-développement en Amérique latine*, Paris: Maspero, 1968, 23.)

12 Ez különösen a termelési viszonyokban bekövetkezett ama változásokra utal, amelyeket Nyugat-Európa élt át a középkor végén és a reneszánsz elején. A maguk módján ezek a változások a feudális termelési mód sajátos vonásaihoz kapcsolódtak, ama specifikus jellemzőkhöz, amelyeket – évszázadok történelmi munkája után –, úgy tűnik, csak Japánban lelhetünk fel; ez talán a tőkés termelési mód gyors fejlődésének magyarázatául szolgálhatna ebben az országban.

13 Ez a „segély" nyilvánvalóan az imperialista országok monopoltőkéjének is hasznot hoz, mivel így termelése kis része számára pótlólagos piacot talál.

14 Ez a japán „kivétel" kétségkívül nem az egyetlen ama vonatkozásban, hogy a társadalmi viszonyok, amelyek a japán társadalmi formációt jellemezték az imperialista offenzíva hajnalán, egyszerre lehetővé tették számára, hogy az offenzíva hatására kifejlessze a modern ipart és imperialista hatalommá alakuljon át; (vö. a 12. jegyzettel).

15 Ha összehasonlítjuk a mezőgazdasági munka termelékenységének szintjeit a gyengén fejlett termelőerőkkel rendelkező országok és a fejlett termelőerővel rendelkező országok között, megállapíthatjuk, hogy a termelékenység színvonala 1 : 60, esetenként 1 : 70 arányban áll; a termelékenység ilyen egyenlőtlensége még inkább elmélyül az életszínvonal, vagyis a munkaerő újratermelési feltételei szempontjából, a közép- és szegényparasztság legnagyobb részét sújtó intenzív kizsákmányolás miatt. E kizsákmányolás miatt a parasztság fogyasztása gyakran termelésének felére csökken (az egy mezőgazdasági termelőre eső termelés összehasonlítására ld.: *La situation mondiale de l'alimentation et de l'agriculture*, Roma: FAO, 1968, 81.)

16 Marx kimutatta, hogy az USÁ-ban a XIX. század végén fennálló földbőség hogyan kényszerítette a tőkéseket viszonylag magas bérek fizetésére, ami azután a fejlett technika alkalmazására ösztönzött; ez lehetővé tette a „munkáskézzel" való takarékosságot és bővítette a belső piacot.

17 Vó. pl. Marx: *A tőke*, III, 47. fejezet.

18 Ld. ezzel kapcsolatban Harry Magdoff cikkét: „The Age of Imperialism", különösen a második pontot; *Monthly Review*, 1968 október, 18–64.

19 Megjegyezzük, hogy a *nemzeti* bérszínvonalaknak a termelőerők és termelési viszonyok *sajátos* kombinációjával történő meghatározása arra is magyarázatul szolgál, hogy az állandó migráció általában csak igen csekély mértékben érinti a nemzeti bérszínvonalakat, vagyis azokat lényegében csak ama változásokon keresztül sújtja, amelyek ily módon játszanak szerepet a tőke újratermelésének feltételeiben.

20 Egy „ország" rendszeres *„fosztogatása"*, egy másik által magába foglalja a kizsákmányolás viszonyait (vagyis a *termelését* is), amelynek az érintett országokban élő azon munkásokat veti alá, ahol a fosztogatás egy másik ország uralkodó osztálya általi kizsákmányolásként jelenik meg. A termelési (vagyis újratermelési) viszonyok hiányában a fosztogatás nem folytatódhat. A Római Birodalom ilyen típusú kizsákmányoláson alapult, és kezdetben a brit birodalom is így működött (az Indiára rákényszerített „adók" formájában). Ám az ilyen típusú „fosztogatás" kevésbé alkalmas az újratermelés feltételeinek újratermelésére: így könnyen „elfajulhat" és más típusok helyettesítik.

21 Marx több ízben hangsúlyozta, hogy a tőkések szereznek előnyt a termelőerők egyenlőtlen nemzetközi fejlődéséből, mivel „a fejlettebb ország munkáját itt mint magasabb fajsúlyú munkát értékesítik"; majd hozzáfűzte: „mert a munkát nem mint magasabb minőségűt fizetik, de mint ilyent adják el". Később megjegyzi: „A kedvezőbb helyzetben lévő ország a cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért, ámbár ezt a különbséget, ezt a többletet, mint egyáltalán a munka és a tőke közti cserénél, egy bizonyos osztály zsebeli be." (Marx: *A tőke*, III, MEM, 25, 226 és 227.

22 Ha a saját termelőeszközeiket csoportosan vagy egyénileg birtokoló dogozók kizsákmányolhatók, akkor ez csak dolgozói minőségükben történhet: ez esetben a forgalmi viszonyok megkettőződnek a termelési viszonyokkal.

23 Marx: *A tőke*, I, 522.

24 A dolgozók kizsákmányolásának rátája szükségképpen növekedik a termelőerők fejlődésével, hiszen a tőkefelhalmozással összefüggő technikai változások szükségképpen maguk után vonják az értéktöbblet viszonylagos növekedését.

25 Vö. *Bulletin Economique pour l'Europe*, Nations-Unies, Vol. 19, No. 1, 69.

26 Ez a „rövidség" ideológiai szinten úgy tűnhet, mint a felhalmozási alap „pazarlása", hiszen ezeket a gépeket az imperialista országokban kiselejtezik, míg ugyanezek a gépek az alávetett országokban „hiányoznak", pedig a munkatermelékenység növekedését nagymértékben elősegítenék; ez is egyik következménye a gazdasági egyenlőtlenségek bővített újratermelésének.

27 Akármilyen tökéletlenek is a statisztikák, mégis kiderül, hogy ez nagyon is igaz: a nagy ipari országokban az össztársadalmi munka termelékenysége gyorsan nő, ugyanakkor a bérek sokkal lassabban emelkednek.

28 A profitforrásoknak az imperialista metropolisokban való koncentrációja jelenségét egész sor statisztikai index megvilágította: az ipari országok és a gyengén iparosított országok közötti kereskedelmi cserék sokkal lassabban fejlődnek, mint a fejlett országok közötti kapcsolatok; és itt az ipari országok profitjának növekedése sokkal gyorsabb, mint a gyengén fejlett országokkal folytatott kereskedelem növekedéséből származó profité.

29 Az egyenlőtlen tőkés fejlődés e hatásaira utalt Marx *A tőke* III. könyvében. Marx itt arra mutat rá, hogy a kapitalizmus országonkénti egyenlőtlen fejlődése miként hat az árakra és a pénzben kifejezett költségekre.

30 E tendenciákat igen élesen megvilágítja André Gunder Frank már idézett művében.

31 Nyilvánvalóan lehetetlen lenne „számszerűsíteni" azokat a hatásokat, amelyeket az ipari országokra, vagy inkább a különböző társadalmi osztályokra (mert végül is ez a döntő) gyakorolna a gyengén iparosított országokkal szembeni cserefeltételek radikális megváltozása. Ennek oka nem egyszerűen a statisztikák esetleges „hiányossága"; ennél alapvetőbb ama láncreakciók tömege, amelyekhez egy ilyen változás vezetne, akár az osztályviszonyok, akár a termelőerők területén; (fentebb említettük, hogy a technikai fejlődés – amely jelenleg erősen fékezett az ipari országokban – felgyorsulhat, ha ezek az országok jó piacokkal lennének ellátva. (Tehát következésképpen a következő néhány adat csak arra hivatott, hogy megközelítőleg jelezze a gyengén iparosított országokból származó import sajátos súlyát az iparosított országokban termelt bruttó hazai termékhez viszonyítva.)

1965-ben az összes tőkés ipari országban a bruttó hazai termékek értéke megközelítőleg 1.100 milliárd USA-dollárt tett ki, míg a „kevéssé fejlett" országokból származó import 25,8 milliárd dollárt ért el, vagyis megközelítőleg az előző összeg 2,3-%-át (ld. *Le Commerce International*, Genève: GATT, 1966, 40; *Annuaire Statistique*, ENSZ, 1968, 579–580).

Ezek a számok nyilvánvalóan nem jelentik azt, hogy ha az ipari országok külső nyersanyagforrásaiktól elszakadnának, akkor nem lennének súlyos problémák, elsősorban ami a kőolajat és a ritka fémeket illeti (ezek importja közel felét teszi ki az alávetett országokból eredő importnak); ez a probléma azonban alapvetően e *termékek természetéhez* kapcsolódna, és nem a „cserearányokhoz".

32 Nyilvánvaló, hogy nem szabad elfelejteni azt az „árat", amelyet az uralkodó országok munkásai fizetnek azért, hogy *egyszerre* biztosítsák az imperialista uralom örökkévalóságát és a „meghódított pozíciók" védelmét a különböző imperialista országok által. Pénzügyileg ez az „ár" az USA-ban évente meghaladja a 100 milliárd dollárt; ám az imperialista uralom „költsége" az uralkodó országok dolgozói számára nyilvánvalóan más dolog, mint egyedül a védelemé, amely ugyanolyan súlyos, mivel nem foglalja magába az imperialista országokon belüli politikai és ideológiai hatásokat.

33 Futólag megjegyezzük, hogy ebből az elemzésből kitűnik: az európai szocialista országok a gyakorlatban szilárdan ragaszkodnak a tőkés világpiaci árakhoz (néhány bányaipari termék kivételével, s így hozzájárulnak a termelőerőikben egyenlőtlenül fejlett országok közötti egyenlőtlen viszonyok megszilárdításához. A román közgazdászok gyakran utalnak erre a tényre.

34 Lehetetlen hosszabb ideig időzni ennél a pontnál. Arra utalnék csupán, hogy itt véleményem szerint egyfajta „teoretikus elcsúszás" mutatkozik, amely a marxista fogalmak „analóg" alkalmazásához vezet. Gondoljunk itt A. Badiou fejtegetéseire ld. „Le (re)Commencement du matérialisme dialectique", *Critique*, 1967 május, 438–468, kulonosen 441. Az ilyen elméleti „csúszást" Thomas Herbert „hibás elméleti lépésnek" nevezte Az ilyen hibás elméleti lépések elkerulhetetlenek abban az értelemben, hogy *szukségképpen végigkísérik a tudomanyos ismeretek fejlődését*. A hamis lépés látszólag uralkodóvá válhat, és uralhatja – miként jelenleg – a gazdasági elemzéseket. Ez jelen van a „társadalomtudományok" ideologikus ágazataiban (amilyen pl. a politikai gazdaságtan), de a történelmi materializmusra is hatással van nemcsak arra irányul, hogy „kívulről" szorítsa vissza saját tudományosságát, hanem „belulről" is ostromolja azt, (vo. Thomas Herbert „Pour une théorie générale des idéologies", *Cahiers pour l'Analyse*, 1968, 72–92, kulonosen 76–79.)

Samir Amin

Egyenlőtlen csere és értéktörvény

Egy vita vége

A következő tanulmány, véleményünk szerint, az utóbbi évek egyik jelentős vitájának lezárását kell hogy jelentse; e vita az „egyenlőtlen cserével" és a „nemzetközi kereskedelem elméletével" foglalkozik. Az, hogy ma, 1973-ban – a történelmi materializmus helyreállításával túllépve a „gazdaságtan tudományán", azaz magához Marxhoz visszatérve – lezárhatjuk azt a vitát, amely kezdetben látszólag tisztán „gazdasági" jellegű volt, nem véletlen, nem pusztán egyesek szellemi erőfeszítésének gyümölcse, hanem a Kulturális Forradalom egyetemes jelentőségéből következik.

A vitának két lényeges pontját érdemes kiemelnünk, amelyek rávilágítanak azokra az okokra, amelyek miatt azt lezártnak tekintjük.

1. A nemzetközi értékek elsődlegességének [prééminence] felismerése elvitathatatlanul Emmanuel érdeme. Világunk nem az egymás mellett elhelyezkedő [juxtaposé] nemzetek rendszeréből épül fel, amelyek egymással „kül"kapcsolatokat létesítenek legyenek ezek bármily fontosak is, – noha jóideig ez volt a helyzet. Világunk egységes egész: a világkapitalizmus rendszere. A mindennapok „gazdasági", „politikai" és „kulturális" eseményei ezt a legvakabb és legsüketebb szemlélőnek is megmutatják: ezt azonban nem elegendő hangoztatni; le kell vonni a megfelelő következtetéseket. Az egész mindig gazdagabb, mint részeinek összege. Emmanuel levonta következtetéseit: a rendszert elvontan meghatározza az áruk és a tőke nagyfokú mozgékonysága, illetve a munka viszonylagos helyhezkötöttsége. Ez nem azt jelenti, hogy az áruk elsősorban nemzeti áruk, és azután - különösmódon vagy mellékesen – nemzetköziek is. Éppen az ellenkezője igaz: az áruk elsősorban világ-áruk [marchandises mondiales].

Mit jelent ez? Azt, hogy a rendszer egészét tekintve, az össztársadalmi munka olyan árukban testesül meg, amelyek rendelkeznek e világáru-tulajdonsággal. Ez azt eredményezi, hogy egy egyszerű munkaóra Kongóban vagy Németországban ugyanazt az értéket hozza létre, mint ahogyan ugyanaz történik egy detroiti üzemben vagy egy New York-i borbélynál, mivel a kongói termelő munkája csakúgy, mint a németé, világ-árut termel, amelyet ugyanarra a tőkés világpiacra szánnak.

Felhívjuk az olvasó figyelmét a II. fejezetre, ahol e lényegi érv bővebb kifejtése található.

2. A munkaerő közvetett vagy közvetlen áruba bocsátása – nyíltan, ahogyan ez a kapitalista vállalatoknál, vagy közvetetten, ahogyan a nem-kapitalista termelési módok esetében, a rendszer perifériáján történik – alkotja a lényegi problémát. Semmit sem

értünk meg világunkból, valóságos egységének mélységéből, ha nem értjük meg, hogyan működik ez a folyamat, amely egyetemes jelleget kölcsönöz a kapitalizmus gazdasági elidegenedésének.

A munkaerő eladásának, e folyamat tartalmának és formáinak korrekt elemzését adni: ez kétféle nehézség leküzdését követeli meg. Az első veszély, hogy lineáris-mechanikus oksági összefüggést állítunk az objektív és szubjektív erőviszonyok dialektikája helyébe. A szóban forgó dialektika feltételezi, hogy a történelmi materializmus talaján állunk, nem pedig a „gazdasági elméletén", amely lineáris oksági összefüggésekre épít. Bizonyos módszerek, így pl. a modellek használata, fokozza ezt a veszélyt, mivel e módszerek maguk is mechanikus eszközök. Felhívjuk tehát az olvasó figyelmét a IV. és az V. fejezetre, valamint a függelékre, amelyekben megpróbáljuk rekonstruálni a dialektika tartalmát és leírni az egyoldalú szemlélet veszélyeit.

A második veszély az, ha a szubjektív és objektív erők dialektikájának elemzése absztrakt fogalmak segítségével, általánosságban, vagyis a különös társadalmi formációkat mint konkrét környezetet figyelmen kívül hagyva történik. Más szóval, e szemlélet számára homályban marad, hogy a rendszer egysége nem jelent egyneműséget, hanem, éppen ellenkezőleg, az a különbözőségek egysége. E dialektikának tehát egyszerre és részleteiben kell szemügyre vennie az objektív és szubjektív erők viszonyát a centrumban, a periférián és a rendszer egészében. A VI. és a VII. fejezet, valamint a X., megkísérli feltárni e dialektika sajátos vonásait a rendszer perifériáján.

E tanulmányunkban nem törekedtünk szisztematikus ismertetésre. Nem egy absztrakt elképzelésből indulunk ki, amelyet azután visszahelyezünk a konkrét valóságba. Épp ellenkezőleg, azon a ponton szándékozunk bekapcsolódni a vitába, ahová az eljutott. Ez a módszer pontosan láttatja majd, miért maradt a vita bizonytalan értelmű, s miért a lényegtelen kérdések emelkedtek a lényeges kérdések fölé. Közben a jelzett fejezetekben visszatérünk az általunk kiemelt két alapvető tényezőre, amelyekről a vita résztvevői megfeledkeztek, vagy amelyeket nem vettek kellőképpen figyelembe. Ez a módszer segítette tudományos előrehaladásunkat az elmúlt évek során. *Az egyenlőtlen fejlődés*[1] című könyvünkre történő utalások lehetővé teszik, hogy ne ismételjük magunkat, s tanulmányunknak olyan dimenziót adjunk, amellyel az önmagában nem rendelkezik.

Az egyenlőtlen csere vitája, véleményünk szerint, nem az egyetlen, amelynek ma befejezettnek kellene lennie. E vita egyenes következménye annak, hogy „az érték árrá történő transzformációja" (VIII. fejezet), a „profitráta süllyedő tendenciája" (IX. fejezet) és a „rendszer periodizációja" (X. fejezet) újra nyílt kérdésekké váltak. De egyazon alapvető ok miatt kellene lezártnak lenniük. Erre tanulmányunk végén visszatérünk.

I. Az egyenlőtlen cseréről folyó vita

Azok közé tartozunk, akik úgy vélik, hogy Arghiri Emmanuel *Az egyenlőtlen csere*[2] című könyvének megjelenése lényeges dátum a nemzetközi kereskedelem, és azon túl, a kapitalista világrendszer centruma és perifériája közötti egyenlőtlen uralmi-függőségi viszonyok elméletének történetében. Érthető, hogy Emmanuel elképzelését a hagyományos közgazdászok azonnal visszautasították, hiszen a ricardói nemzetközi kereskedelem-elmélet összefügg a szubjektív értékelmélettel. Ez ugyanakkor az egyetlen kivé-

tel a munkaérték-elméleten alapuló ricardói logikán belül, amint ezt Emmanuel világosan megállapítja.[3]

De mivel magyarázható a nemzetközi kereskedelmet és különösen a ricardói „komparatív előnyök" tanát illetően a marxisták teljes némasága Emmanuelig? Úgy gondoljuk, amint ezt már kifejtettük[4], hogy Marxnak nem volt ideje szisztematikusan foglalkozni a tőkés világrendszerrel, mivel tevékenysége elsősorban a kapitalista termelési mód demisztifikálására irányult. A nemzetközi kereskedelemmel kapcsolatos vizsgálódásai *A tőké*-ben csak rövid kitérők. Mindamellett láthatjuk, hogy Marx megállapításai, amint ez nála gyakran előfordul, igen tartalmasak. Marx után a marxista gondolkodás elmerevedik. A szovjethatalom létrejöttével a világrendszer tudományos elemzése politikailag könnyen kellemetlenné válhatott az új állam számára. Másik oldalról, a fejlett Nyugat-Európa munkásmozgalma beleolvadt a fennálló hatalmi rendszerbe, megpróbálta elfogadni a paternalista imperialista attitűdöket, ideológiai tervében pedig kizárólag saját felelősségének tekintve próbálta felfogni a világ szocialista átalakulásának kérdését: az elnyomott népeknek „odaajándékozzák" majd a szocializmust.[5] A „komparatív előnyök" tana hasznosnak bizonyult tehát, de ugyanakkor tautologikus is: „igazolja" és meghatározza a nemzetközi sorrendet – egyebek között az új állam beilleszkedését e rendbe –, s hasonlóképpen a perifériák fölötti gyámkodást is. Ezért forgatott fel mindent Emmanuel problémafelvetése.

Nem érdektelen megjegyeznünk, hogy Emmanuel kritikáját, amelyet a hagyományos nemzetközi kereskedelemről írt, a mai marxisták általában elfogadják. Bettelheim és Palloix felismerték Emmanuel jelentőségét; azt, hogy kimutatta a klasszikus (ricardói) és neoklasszikus (marginalista, e téren szintén ricardiánus) nemzetközi kereskedelmi elméletek elégtelenségeit és illuzórikus voltát.

Emmanuel megmutatta, hogy „a tényezők merevségének feltételezése inverzióhoz vezet: többé már nem a termelési viszonyok határozzák meg a cserét, hanem a cserék határozzák meg a termelést"; ez a fordítottság, ahogyan Emmanuel mondja, „tagadja a munka-értéket", ami megmagyarázza, hogy a marginalisták, akik visszautasították Ricardót, miért vették át elméletét a nemzetközi kereskedelemről.[6]

Emmanuel e kritikája jól kapcsolódik a mi 1957-ben kifejtett kritikánkhoz. Ezen túl, úgy látjuk, hogy a két kritika számos lényeges ponton közelít egymáshoz. De Emmanuel továbblépett. A tényezők merevségét kiemelve, Emmanuel ténylegesen túllép a kritikán, megteremti egy pozitív elmélet bázisát, hiszen első alkalommal jellemzi a nemzetközi rendszert nagyon eredményesnek ígérkező módon: az áruk és a tőke nemzetközi *mozgékonyságával*, illetve a munka helyhezkötöttségével. Említettük már, hogy itt egy új absztrakcióról van szó: Buharin[7] 1915-ben még nem látta ezt a jellegzetességet; miként Lenin sem, annak ellenére, hogy *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* jelentős mű.

Úgy véljük, ez az absztrakt jellemzés alapvetően korrekt, és éppen ez Emmanuel legnagyobb érdeme. Ahogyan látni fogjuk, ahhoz, hogy az egyenlőtlen csere elméletét elvethessük, ezt az alapvető állítását kell tagadnunk.

Emmanuel egyáltalán nem érdemli meg, hogy „prekritikus közgazdásznak" minősítsék.[8] Ez az elhamarkodott minősítés azt feltételezné, hogy Emmanuel megáll ezen a ponton vagy hogy a „komparatív előnyök" tanát bírálva vagy egyéb, arra vonatkozó kritikákat elfogadva, elmerevíti azt, hiszen a komparatív előnyök tana úgymond semmivel sem helyettesíthető. Hol van hát végül is a nemzetközi csere „marxista elmélete"?

Az a tény, hogy *Az egyenlőtlen csere* megjelenését követő vita zavaros és pontatlan volt, azzal magyarázható, hogy Emmanuel sajnálatos módon megállt az igazi problémák felvetésénél – a kérdéseket azonban mégis ő fogalmazta meg elsőként világosan és pontosan. Az igazi probléma, amely a nemzetkozi rendszer konkrét jellemzésével a felszínre kerul, a nemzetkozi értékek problémája. Azért mondjuk, hogy Emmanuel megállt az igazi problémák felvetésénél, mert a nemzetkozi értékek kérdése nem más, mint a tőkés termelési mód tobbi termelési mód feletti uralmának kérdése, és a kozpontihoz képest perifériikus kapitalista termelési mód sajátosságainak problémája stb. Emmanuel nem fejt ki e lényegi kérdések közül egyet sem (amelyek viszont a jelen tanulmány kozponti témái), s így elhamarkodott, néha meg téves kovetkeztetéseit ellenfelei túl konnyű érvekkel minősíthetik „prekritikusnak".

Véleményunk szerint a zavarodottság oka a tőkés termelési módbeli munkaerő értékének elméleti státuszára vonatkozó elemzés nem kielégítő volta. Sem Emmanuel, sem ellenfelei nem vizsgálták e kérdést korrekt módon. Úgy hisszuk, hogy e ponton bizonyosan sikerult a vitát előre lendítenunk, és e konyv remélhetően, újabb szakasz lezárását jelenti.[9]

A zavar tehát onnan származik, hogy e lényeges ponton Emmanuel empirikus terminológiában fejezi ki magát: a bért „fuggetlen változónak" minősíti. Amint majd látni fogjuk, e megfogalmazás elméleti tévedést rejt magában, tekintve hogy a tőkés termelési módban nem létezik fuggetlen változó. A „fuggő és fuggetlen változók" kozotti egyoldalú oksági osszefuggés kutatása a mechanikus gazdaságtant jellemzi, s a dialektikus módszer ellenpólusaként jelenik meg, amely szerint az egész, vagyis a termelési mód viszonyainak újratermelése határozza meg a részeket, azaz a „változókat".

S bár Emmanuel elkotelezte magát egy kiúttalan formalista megoldás mellett, vitapartnerei nem kevésbé maradtak el tőle. Valójában elégedetten ismételgetik, hogy a bér nem „független", hanem a „termelékenységtől fugg". Ez nyilvánvalóan mélységesen marginalista megfogalmazás: azonnal felotlik a kérdés, honnan lehet tudni, hogy milyen szinten értelmezhető a termelékenység: a vállalat, a nemzet, esetleg a világrendszer szintjén?

Vajon igazi előrelépést jelent-e, ha a marginalista eredetű termelékenység-fogalmat a marxista eredetű „termelőerők fejlettségi szintje" kifejezéssel helyettesítjuk? Az a megállapítás, hogy a bér a termelőerők fejlettségi szintjétől fugg, feluletes és túlzottan általános. Hiszen maga a „fuggeni" ige is éppen a valóban dialektikus gondolkodás hiányára utal. Később meglátjuk, hogyan kell helyesen megfogalmazni a szubjektív és az objektív erők kozotti dialektikát. Ezután már csak az a kérdés marad, milyen szinten értelmezendő a termelőerők fejlődése: vállalati, ágazati, nemzeti vagy világ-szinten?

II. Emmanuel felismerése: a világ-értékek elsődlegessége

Emmanuel úgy véli, jelentős felfedezése, hogy a bért teszi a rendszer fuggetlen változójává.[10] Mi úgy véljuk, hogy ez egyáltalán nem jelentős felismerés; elméletének lényegi része másutt keresendő: a világ-(nemzetközi) értékek elsődlegességének felismerésében.

Emmanuel kovetkeztetését olyan keretek kozé helyezi, amelyeken belül a nemzetkozi parnerek termelőtevékenységét a tőkés termelési mód torvényei határozzák meg.

Teljesen nyilvánvaló, hogy az értéktobblet- és a profitráta, a tőke és a munkaerőérték kategóriái erre a termelési módra vonatkoznak. Azt feltételezi, hogy a tőkés termelési mód minden terméke nemzetkozi áru, és hogy a tőke mozgékony, míg a munka nem az. Másfelől figyelembe veszi, hogy a cserében részt vevő áruk használati értéke specifikus, azaz kulonleges árukról van szó, például autóról vagy kávéról. Eme utolsó megállapítás lényeges; és éppen ezen a ponton határoljuk el magunkat *Az egyenlőtlen csere* szerzőjétől.[11]

Nyilvánvalóan nem hasonlíthatjuk ossze két vállalat (vagy két ágazat) „termelékenységét", ha egyedi használati értékeket termelnek. Emmanuelnek tokéletesen igaza van, amikor visszavág vitapartnereinek, akik egy kávéültetvény és egy autógyár termelékenységét hasonlítják ossze (hogy megállapíthassák, az utóbbié fejlettebb, mint az előbbié, és ezen keresztul határozzák meg a bérszínvonalak kulonbozőségét), mondván, hogy teljesen kívul állnak a marxista értékelemzéseken, s marginalista keretek kozott mozognak, amely fogalomrendszerről már kimutattuk, hogy tokéletesen tautologikus: a „termelékenység" eltérő, mert a munka bérezése is az!

E témáról Emmanuel egyértelműen ír: „kulonbozó ágazatok kozott a munka termelékenysége osszehasonlíthatatlan, és a nemzeti értékek és nemzetkozi értékek kulonbozőségéről szóló vita teljesen értelmetlen".[12] (Értelmetlen, hisz a cserében részt vevő nemzeti áruk specifikusak.)

Saját határain belul a tőkés termelési mód irányítja a cserepartnerek specifikus tevékenységeit: a tőke mozgékonysága megnyilvánul a profitráta világméretű kiegyenlítődési tendenciájában, míg a munka bérezése, mivel helyhez kotott, adott történelmi feltételek szerint országonként változik, így a nemzeti értékek transzformációja (az egyetlen, aminek értelme van) nemzetkozi árakká (ugyancsak az egyetlen értelmes dolog) magába foglalja adott nemzeti értékek transzformációját egy másik nemzet értékeire.

Mivel minden termék nemzetkozi áru is, a termékben tárgyiasult munka ugyanolyan minősége található a fold kulonbozó helyein, amely így létrehoz egy sajátos világ-értéket is, és az is nyilvánvaló, hogy a munkaerő nem válik nemzetkozi áruvá, hiszen nem mozog szabadon a nemzeti határokon kívul.[13] Emmanuelnek tokéletesen igaza van e probléma hangsúlyozásában: az afrikai proletár munkaórája ugyanannyit ér, mint az európai proletár munkaórája, hisz mindkettő világ-árut termel. Palloix-nak, aki tagadja a kulonbozó munkaórák osszehasonlításának lehetőségét, Emmanuel így felel: „Hogyan lehet osszehasonlítani egy afrikai munkaórát egy detroiti munkás munkaórájával? Pontosan úgy, ahogyan egy detroiti munkás munkaóráját egy New York-i fodrász munkaórájával osszehasonlítjuk".[14]

Eléggé nyilvánvaló, hogy ha a munkaóra itt is és ott is egyenlő értéket hoz létre, és ha a munkaerő értéke – vagyis a reálbér – az egyik helyen alacsonyabb, akkor az értéktobbletráta szukségképpen magasabb. A bérjavak, amelyek a munkaerő értékének valós ellenértékét alkotják, lényegében szintén nemzetkozi áruk, amelyeknek nemzetkozi értékuk van. Ha a munkanap hossza egyenlő *A*-ban és *B*-ben (például 8 óra), ha a munkások reálbére tízszer magasabb *B*-ben, *B*-ben a reálbér napi 10 kg búza, szemben az *A*-ban fizetett napi 1 kg-mal), és ha 10 kg búzát 4 óra alatt termeltek (ott, ahol e termelés termelékenysége a legnagyobb), akkor az értéktobbletráta *B*-ben 100%-os lesz (4 óra szukséges munka, és 4 óra tobbletmunka), míg *A*-ban 1.000%-os (24 perc szukséges munka, és 7 óra 36 perc tobbletmunka). Ahhoz, hogy elfogadjuk e megállapítást, nem szukséges osszehasonlítani ama két termelési ág termelékenységét, amelyre *A* és *B* specializálódtak; ennek nincs is értelme.

Ilyen alapon Emmanuel az egyenlőtlen csere két formáját különbözteti meg.[15] Az első formában az értéktöbbletráták azonosak (vagyis a reálbérek szintén azonosak), de a különböző országok azon termelési ágazatokban specializálódtak, amelyekben a tőke szerves összetétele eltérő. Ebben az esetben az értékek transzferálása nem különbözik a nemzeti rendszeren belüli értékekétől, s mivel e transzferek a tőkés termelési módban immanensek, Emmanuel nem foglalkozik ezzel a „banális" esettel. A második formában az értéktöbbletráták különbözőek, és az érték-transzfer nem a szerves összetételek eltérése miatt, hanem a munka helyhezkötöttsége révén valósul meg, ami a reálbérek különbözőségét eredményezi. Ez az egyenlőtlen csere igazi esete.

A továbbiakban elemzés alá vesszük Emmanuel hipotéziseit. Tárgyalni fogjuk azt a kérdést, vajon beszélhetünk-e egyenlőtlen cseréről, ha a cserepartnerek egyikét nem a tőkés termelési mód irányítja. Szólni fogunk arról is, hogy a specifikus használati érték hipotézise az egyenlőtlen csere problematikáját szélesíti-e, vagy épp ellenkezőleg, korlátozza.

Itt csak azt állapítjuk meg, hogy a nemzetközi értékek elsőbbségének felismerése a szóban forgó probléma lényege.

Emmanuel vitapartnerei jól látták ezt, s éppen e tézist vitatták vagy utasították el kategorikusan. Palloix ezt írta erről: „Létezik-e a világ-árak alapjául szolgáló nemzetközi érték, annak analógiájára, hogy létezik nemzeti érték? Emmanuel azt feltételezi, hogy az egyetlen realitás a világ egésze. Pedig úgy tűnik, hogy az egyetlen realitás a gazdasági blokkok létezése: USA, Európa, Ázsia, Afrika, Latin-Amerika stb." Bettelheim így ír: „A nemzeti kapitalizmus minden egyes társadalomalakulatának méhében az értéktörvény biztosítja a termelés anyagi feltételeinek bővített újratermelését, a tőkés termelési mód uralmának specifikus formáját a többi fölött, ... valamint a meghatározott bérszínvonalat. A kapitalista világpiac méhében az értéktörvény biztosítja a világtermelés anyagi feltételeinek bővített újratermelését, a különféle társadalomalakulatok uralmi-alárendeltségi viszonyainak specifikus formáit, a fejlődés egyenlőtlen ritmusait ... A bérszínvonal, amely minden társadalmi formációban sajátos, nem lehet a termelőerők fejlődésének világszintje által meghatározott, hanem alapvetően a termelőerők és a termelési viszonyok minden társadalmi formációra nézve sajátos kombinációjához kapcsolódik.[16]

Ez az álláspont teljesen kategorikusnak és a tényekkel ellentétesnek látszik. Később magunk is értelmezzük a termelőerők fejlődése nemzeti-nemzetközi szintjének dialektikáját, és megkíséreljük alkalmazni azt a rendszer centrumában és perifériájában a bérek meghatározásakor.

Mindenesetre az említett kategorikus álláspont elodázza a kérdés megoldását. Ha Bettelheimmel együtt elfogadjuk, hogy az egyes társadalomalakulatokban a bérek meghatározása autonóm módon megy végbe, többé nem beszélhetünk a nemzetközi kereskedelem elméletéről. El kell tehát fogadni a komparatív előnyök ricardói tanát, amely kivétel a munkaérték-elmélet alól. Így még beszélni is értelmetlen az értéktörvény világméretű hatásairól. Ennek nincs többé értelme, és nem beszélhetünk többé nemzetközi árukról sem.

Ez az álláspont, végső soron, úgy fogja fel a világrendszert, mint nemzeti rendszerek egymásmellettiségét, ahol minden egyes nemzeti rendszer autonóm: így érthető, hogy e rendszerek csereviszonyai nem elemezhetők objektív fogalmakkal, csak egy szubjektív elmélet segítségével, amelynek éppen ez az alkalmazási területe, túl a nemzeti szinten, amelyet az objektív érték irányít.[17]

Ezt az álláspontot Marx semmiképpen sem osztotta, de Lenin sem. Marx valójában azt állapítja meg, hogy az amerikai búza angliai importja a XIX. században csökkenti az angliai munkaerő értékét. Vajon nemzetközi áruként értelmezte az élelmiszereket (a búzát)? Ugyancsak Marx fejtette ki, hogy a termelőerők világméretű fejlődési szintje, az a fejlődés, amely lehetővé tette a legolcsóbb búza termelését az Újvilágban, meghatározta a béreket és az értéktöbbletrátát Angliában. Ugyanígy, Lenin nyilvánvalóan a világrendszer jelentőségét hangsúlyozza, amint erről a Buharin-mű dicsérő kommentárja is tanúskodik. Buharin hiányossága itt nem a világrendszer elsőbbségének megállapításában áll, hanem a tőke, az áru és a munka nemzetközi mozgékonyságával jellemzett rendszer mint tőkés termelési mód elemzése során elkövetett hibákban. („A bérráta kiegyenlítődési tendenciája", amint ezt már kiemeltük.) Más szóval, Buharin úgy tekinti a világrendszert, mint a tőkés termelési mód világméretű expanziójának eredményét: ebből ered egyneműsítő tendenciája.[18]

A világ-értékek elsődlegessége adja tehát a világrendszer egységére vonatkozó felismerés lényegét és tartalmát, az egység feltételét. A „nemzetközi kereskedelem gazdaságtani elméletétől" örökölt „nemzetközi" jelző egyébként pontatlan; mi a „világ" jelzővel való helyettesítését ajánljuk.

Ez a felismerés vajon nem szimplifikáció-e, amely eltorzítja a valóságot? Vajon nem „statisztikailag" téves felismerés, hisz a kongói import- vagy export-termékek mennyisége nem haladja meg a hazai piacra szánt termékek mennyiségének 30%-át, az NSZK-ban 20%-át, az USA-ban 5%-át? Ez így nagyon szegényes könyvelői szemlélet. Hisz pont ez a 30% határoz meg mindent Kongóban, a mindennapi életet, a „nagypolitikát", az ideológiákat és az osztályharcot. És éppen azok a problémák, amelyek az NSZK 20%-ára és az USA szóban forgó 5%-ára vonatkoznak, vetettek véget az amerikai uralomnak és alakították ki azt a nemzetközi rendet, amely jelenkori történelmünk utolsó 25 évét jellemzi.

Az egységes soha nem volt szinonim az egyneművel. Különbségeiben és egyenlőtlenségeiben is – a világ egyetlen egész. A kapitalista világrendszer centrumában a dolgok világosnak látszanak: a társadalomalakulatok a tiszta tőkés termelési mód felé közelednek. A periférián a világ-értékek elsőbbségét elhomályosítja az alakulatok látszólagos heterogenitása. Hangsúlyozzuk, hogy látszólagos, hiszen itt még nincs meg a kapitalista és prekapitalista termelési módok mellérendeltsége. A probléma központi részét annak a megértése jelenti, hogy miben áll a tőkés termelési mód uralma a többi fölött, amely az egység alapját alkotja.

Túl gyakran elfelejtik, hogy a tőke[19] egyszerre társadalmi és egyéni (felosztott). Gyakran megelégszenek a kapitalista viszonyok „mikroökonóniai", vállalati szinten való kutatásával. Ha ez a viszony majd mindig egyértelműnek is látszik a kapitalizmus centrumában, egyáltalán nem az a perifériikus kapitalizmusban. Itt a látszat lehet például egy egyszerű árutermelő mód, amely a kapitalista piacba integrálódik. De közvetlenül e látszat mögött a tőkének a közvetlen termelők fölötti uralma rejtőzik. S e közvetlen termelő nem kisárutermelő, és nem az értéktörvény az, a maga egyszerű formájában, amely meghatározza termékének árát. Otthonában dolgozva, a termelő a proletárhoz hasonul; rövid ideig Európában valóban ilyen státusza volt, a tőkés által kizsákmányoltan létezett, akinek valójában nem a termékét, hanem munkaerejét adta el. Ha nem látjuk, hogy a munkaerő eladása irányítja a rendszert, akkor nem értjük a világrendszer egységét, és ezt a különböző, egymással egyszerűen kapcsolódó termelési módok mellérendeltségének elvével, tehát a „dualista" nézőponttal helyettesítjük.

Aki kitart a „dualista" szemlélet mellett, amellyel mi a világrendszer egységét állítjuk szembe, annak egy mentsége lehet. Ez pedig nem más, mint hogy ez az egység nagyon újkeletű. A világrendszer eredete négy évszázadra, a merkantilizmus elejére nyúlik vissza; a múlt század végétől kezdve, az imperializmus természetesen meggyorsította a rendszer kialakulását. Ugyanakkor a kapitalista és nem-kapitalista termelési módok közötti, kezdetben „epizódszerű" és „marginális", később uralmi viszonyok átalakulásának folyamata – amelyek gyökeresen megváltoztatták a nem-kapitalista termelési módokat – e viszonyokat egyszerű formára redukálta: ennek tartalmát ezentúl a munkaerő eladási viszonyai alkotják. Ez a folyamat kezdetben lassú volt, majd a közelmúltban felgyorsult. Lehet, hogy a 30-as években a perifériák termelői még főként kisárutermelők voltak; ám meggyőződésünk, hogy ma már nem azok, hanem elsősorban proletárok, eladók: kozvetve bár, de munkaerejük eladói. Naponta ezer társadalmi esemény mutatja ezt. Bizonyára a mai valóság és egy tegnap alkotott kép közötti eltolódás eredményezi a lényeges tévedéseket a politikai stratégiában.[20]

III. A bér nem „független változó": Emmanuel és Braun első kritikája

Számunkra magának a „független változó" fogalmának nincs értelme. Az alábbi elképzelés mechanisztikus, lineáris metodológiáról tanúskodik, amely szerint az egész nem több, mint részeinek összege. Ebben a szemléletben, amely a hagyományos közgazdászoktól származik, a gazdasági rendszer az összekapcsolt részek („változók") összefüggéseként épül fel, (a termelés és a fogyasztás „gazdasági függvényei"). Hogy kiléphessünk az általános interdepencia zárt köréből, önkényesen ki kell jelenteni, hogy e változók egyike „független" és „elsődleges".[21]

Walras általános egyensúlyi rendszere ama szemlélet *par excellence* modellje, amelyben az egész a részek összege. Rámutattunk, hogy a hagyományos gazdaságtan csak egyetlen kivezető utat talált abból a bűvös körből, amelynek foglya lett: ez a mennyiségi pénzelmélet. Ugyancsak megmutattuk, hogy a gazdasági számítások úgynevezett „ésszerűsége" ugyanarra a mechanikus, lineáris filozófiára épül: felmutatandó azt, hogy az elemi egységek döntései a termelésben és a fogyasztásban (a részek) együttesen meghatároznak egy Egészet, amely nemcsak megfelelő, hanem még „optimális" is, adott keresletet, vagyis „független változókat" kell feltételeznie. Ez tehát meghatározza a relatív árak mértékét, amelyre a termelők és a fogyasztók „magatartásukat" alapozzák. Nem meglepő, hogy a „rentabilitás" alapján hozott dontések nem „az optimumhoz", hanem, banálisabban, a rendszer újratermeléséhez vezetnek: a jovedelemelosztás garantálja a szóban forgó keresletet.

Ez az egész metodológia mélyen idegen a marxizmustól, amely számára az egész megelőzi a részeket, hiszen az utóbbiaknak csak az egész osszefüggésben van értelmük. A társadalmi rendszer (a termelési mód, és az általa meghatározott társadalmi osztályok) elsőbbséget élvez a részjelenségekkel (az árakkal, a jovedelmekkel, a kereslettel stb.) szemben. A rendszer működését úgy kell elemezni, mint a társadalmi rendszer újratermelési módját: globálisan. Ezért nem érthető a valóság a jelenségek szintjén (amelyek az egész összekapcsolódó részei); mélyebbre kell hatolni, a lényeg felé, amely éppen az egész.

Igy már érthető, miért beszél Emmanuel „független változókról": mert ő is a jelenségek szintjén marad. Egyértelműen deklarálja, hogy Sraffához hasonlóan, a termelési ár rendszerének keretén belül marad, amelyben ettől kezdve „az egyetlen nagyság, amelyhez ragaszkodnunk kell, a bér, amennyiben az a társadalmi termékből való elsődleges levonás, míg a profit nem más, mint maradék. Ha ez a meghatározó dolog hiányzik, ha a bér nem adott, hanem független változó, akkor az érték objektív alapon történő meghatározásának problematikája megoldhatatlan, és egyetlen absztrakt egyensúlyi (termelési) ár sem létezik."[22]

Emmanuel a bér e tulajdonságát azon a felismerésen keresztül véli meghatározni, hogy a termelési ár nem a jelenségek, hanem egy másik lényegi szubsztancia, az érték szintjén értelmezhető és a „transzformációs" probléma szerinte megoldhatatlan. Alkalmunk lesz visszatérni erre a függő kérdésre a „transzformációs" probléma kapcsán.

Sraffa[23] nyilvánvalóan nem érzi ezeket a nehézségeket, mivel közvetlenül az interdependens részek jelenség-rendszerének szintjére helyezkedik. Így a bér, a profitráta és a relatív árak azonnal interdependenssé válnak rendszerében. De ettől Sraffa modellje nem csekélyebb jelentőségű, mivel véget vet a marginalisták „tudományos" törekvéseinek, leleplezve azok tautologikus jellegét.

Oscar Braun és Jagdish Saigal,[24] a Sraffa-féle elemzést nemzetközi síkra átvive, a maximumát adták annak, ami ezen elemzés keretein belül adható. Bizonyításuk döntő jelentőséggel bír az egyenlőtlen csere és a nemzetközi transzfer megértésében; (nem „értéket" mondunk, majd később meglátjuk, miért). A Braun és Saigal által kifejlesztett modell ugyanazon hipotézisekre épül, mint az Emmanuelé: a cserepartnereknél a kapitalista termelési mód megléte (amely nélkül a bér és a profit fogalmának nincs értelme), az áruk nemzetközi jellege, a tőke mobilitása (a profitráta kiegyenlítődése), a munka helyhezkötöttsége (eltérő bérek).

Oscar Braun megfogalmazásának az a pozitívuma, hogy az első rendszerezése a bérviszonyok (eltérő bérráták) és a nemzetközi árviszonyok közötti kölcsönös függőségnek. Nem tételez többet annál, mint amit Emmanuel hipotézise magába foglalt: a partnerek különös termékekre specializálódnak (ezek használati értéke egyedi), s a termelési technológia meghatározott. Braun többé-kevésbé megfordítja az oksági összefüggést: ahelyett, hogy a bérek határoznák meg a nemzetközi árak szerkezetét, mint Emmanuelnél, ő azt mondja, hogy az ár az „elsődleges változó". Braun érvei nem gyengék. A „diszkriminatív gyakorlat", amely a centrum termelőeszközökben és technológiában élvezett monopolhelyzetén alapul; a nem-helyettesíthetőség a periféria exportja és importja között; a periféria export-kínálati görbéjének elfajulása; a termelésnövelés kényszere, amikor az árak zuhannak, mert a fizetési mérleg egyensúlyának nem csökkenthető import mellett kell létrejönnie – ezek mind nyilvánvaló realitások. Ugyanakkor ezek a valós tények megint csak a jelenségek körébe tartoznak: ebben az esetben az államok gazdaságpolitikájához. Elemzése után Braun úgy hiszi, képes válaszolni a kérdésre: megállapítani, vajon a bérek-e az elsődleges változók avagy a nemzetközi árak. De nem felszínes-e maga a kérdés? Az interdependencia elvén alapuló módszer következtében Braun a jelenségek szintjén marad; ez ráadásul magában hordja az értelmetlen kérdések felvetésének lehetőségét. Ahhoz, hogy feltehessük az igazi kérdést, a lényegig kell hatolnunk.

Ami Saigal modelljét illeti, bizonyos előnyöket mutat a termelés funkcióira vonatkozó hipotézisek vizsgálatában (a technológiák, tehát a termelékenység összehasonlítása, természetesen azonos ágazatokban). Saigal az általunk az értékre kidolgozott

modellből kiindulva illusztrálja az egyenlőtlen cseréről adott meghatározásunkat, és azt az árakra épülő modellé alakítja (feltételezve, hogy a profitráta egyenlő a különböző ágazatokban).

Emmanuel a munkaerő-érték elméleti státuszának problematikája alól egész egyszerűen kibújik. Miként Palloix mondja, ez azt mutatja, hogy a „bér kiszökött a gazdasági elemzésből".[25] Ezt az értelmet tulajdonította Emmanuel a marxi „történelmi és erkölcsi tényezőnek", amelynek szerepe van a munkaerő értékének meghatározásában. A formális logika szerint egy általánosított interdependens rendszerben, akárcsak a Sraffaéban, a reálbér „bármi" lehet (nyilvánvalóan a tiszta termelési érték alatt, hogy a profitráta pozitív legyen); a többi változó ehhez igazodik.

Mi tagadjuk a bér ilyen önkényes tulajdonságát, és Bettelheimhez csatlakozunk, aki megállapítja, hogy a „bér nem független változó, hanem a munkaerő értéke".[26] Számunkra a bér (a munkaerő értéke) és a termelőerők fejlődési szintje szorosan összekapcsolódik. Elszakadásunk Emmanuel elméletétől pontosan itt kezdődik. Megvizsgáljuk tehát, hogy e kapcsolatot hogyan kell megfogalmazni a kapitalista termelési mód, illetve a nemzetközi kapitalista rendszer síkján.

IV. A munkaerő értékének elméleti státusza a tőkés termelési módban

A nemzetközi csere problematikáját nem lehet alaposan tanulmányozni, ha a közvetlen csereviszonyok szintjén maradunk. El kell jutnunk a lényegig, a termelés folyamatáig, a munkaerő eladásáig. Ez különböző módon megy végbe, a centrum és a periféria formációiban, s az utóbbi esetben a formáció komplexitásának fuggvénye (a kapitalista termelési mód uralma a többi felett).

Az egyenlőtlen cseréről folyó vita megmutatta, hogy a „tiszta" kapitalista termelési mód munkaerő-értékének kialakulását mely ponton értelmezték rosszul. Marx ezen elemzésében is érvényre jut a dialektika: az objektív erők (a felhalmozás törvényei) és a szubjektív erők (az osztályharcok) dialektikája. Vannak, akik a dialektikát fokozatosan, a mechanikus polgári filozófia uralkodóvá válásával párhuzamosan „egyszerűbb", egyoldalú szemlélettel helyettesítik. Egyesek, amint ezt Emmanuelnél láttuk, csak a szubjektív erőket vizsgálják, és e keretek kozt a bér „tetszőlegessé", független változóvá" válik. Mások – Emmanuel vitapartnerei – szintén teljesen egyoldalúan az objektív tényezők jelentőségét állapítják meg. Ez az egyszerűsítés egyébként szükségszerűen elvezeti őket a dialektikus viszony objektív oldalának téves értelmezéséhez: a „bér-termelékenység" viszony e hibás megfogalmazásával visszaesnek a mechanikus gazdaságtan hibájába.

Most tehát ezt az alapvető kérdést vizsgáljuk. Elemzésünket az objektív oldal mechanizmusának pontos meghatározásával kezdjuk. Látni fogjuk, hogy ez az egyoldalú felfogás határozott külső jegyekkel bír, és olyan korlátokba utkozik, amelyeken csak az objektív erők és szubjektív formák dialektikájának visszaállításával lehet túllépni. E dialektika visszaállítása egyébként a „gazdaságelmélettől" visszavezet a valósághoz, a történelmi materializmushoz.

Veszélyes-e ez a kifejtési mód? Igen, azok számára, akik képtelenek megérteni a dialektikát, és lineáris oksági rendszerrel helyettesítik azt. A kifejtés e módszere egyben Marx módszere is: *A tőke* I. konyvében a „szubjektív" oldalt (a történelmi-erkol-

csi tényezőt) tárgyalja, a II. konyvben pedig olyan felhalmozási modellt állít fel, amely az objektív oldalt emeli ki. Marx kommentátorai, nem értve a dialektikát, mindig „ellentmondást" láttak ebben. Mivel pedig számunkra az ellentmondás az igazság ellensége, elutasították Marxot. Számunkra az ellentmondás a valóságban, az életben van. És pontosan ezért nem haladható meg a „gazdaság-elmélet" szűk keretei kozott, amely természetétől fogva lineáris és mechanikus; az ellentmondás eme elméletnek a történelmi materializmusba való beépítésével haladható meg. Ez Marxnál magától értetődő, de a nem-marxista társadalomtudományban soha nem valósulhatott meg, hisz annak képviselői belegabalyodtak a „pluridiszciplinaritás"' orok, hamis problematikájába.

Kezdjuk tehát az „objektív" szemponttal. Hogy láthatóvá tegyuk jellemzőit, lineáris módszert használunk, olyan modellt, amelynek határait teljesen világosan kifejtjuk a fuggelékben.

Mindig is azt állítottuk, hogy a bérszínvonal tobbek kozott objektív erőktől függ: nevezetesen a termelőerők fejlettségi szintjétől. *A tőke* II. konyvében az újratermelési séma feltárja az objektív viszony természetét. Mi is e keretek kozott maradunk, a kapitalista termelési módon belül, amelyet meghatároz az értéktobblet rátája és a termelőerők két szektorra osztása: az I. a termelési eszkozoket, a II. a fogyasztási cikkeket előállító szektor. Azt, hogy e séma természetét rosszul értelmezték, a későbbi „piac"-viták bizonyítják (Rosa Luxemburg, Tugan-Baranovszkij stb.),[27] illetve a profitráta sullyedő tendenciájának néhány aspektusa (az ezzel osszefuggő kérdésekre később visszatérünk). Vajon el kell hagynunk a sémát jellemző értékalapú elemzést, hogy kozvetlenul a termelési árral juttassuk kifejezésre a dinamikus egyensúly feltételeit? Mi nem így véljuk: az árakból felépített modell semmi olyan lényegeset nem mond, amit az értékekből felépített modell ne tartalmazna: épp ellenkezőleg, elrejti a rendszer természetének lényeges szempontjait.

Úgy tűnik, még világosabban megmutathatjuk a szóban forgó kapcsolatot kozvetlen fizikai mennyiségekkel való okoskodással.

Modellunk tehát kozvetlenul érzékelteti a termelés technikai viszonyait (input, termelőeszkozok és kozvetlen munka, outputok). Például:

I. szektor 1 c + 4 h → 3 t
II. szektor 1 c + 4 h → 6 f

Az állandó tőke inputja kozvetlenul a termelőeszkozok egységében meghatározott (*c*), a kozvetlen munka inputja pedig órákban (*h*). Az I. szektor outputja termelőberendezések egységében van meghatározva (*t*), illetve fogyasztási cikkek egységében a II. szektoré (*f*). Megállapíthatjuk, hogy ebben a példában a tőke szerves osszetétele a két szektorban megegyezik.

Feltételezzuk, hogy a munka termékei mindkét szektorban egyenlő arányban kerulnek felosztásra a munkás és a tőkés kozott (vagyis az értéktobbletráta azonos). Feltételezzuk azt is, hogy a bérek képezik a fogyasztási javak iránti kereslet egyetlen forrását, vagyis a munkabérekből kikristályosodott vásárlóerő a II. szektor teljes termelését felszívja az egymást kovető fázisok időtartama alatt. Viszont az értéktöbbletet teljes egészében „megtakarítják", olyan értelemben, hogy bruttó beruházásokat finanszíroznak (pótlások és bővítések), vagyis az egy fázis alatt létrehozott értéktobbletet a szukséges termelőeszkozok uzembe helyezésére fordítják, hogy megteremtsék a kovetkező fázis dinamikus egyensúlyát.

Dinamikus egyensúly esetén meghatározzuk az egyik fázisról a másikra a munka termelékenységének növekedéséből adódó fejlődést (a termékhányadost a közvetlen munka inputjával). Például, ha a termelékenység minden szektorban az egyik fázisról a másikra megkétszereződik, akkor a 2. fázis technológiáját az

I. szektor 2 c + 4 h → 6 t
II. szektor 2 c + 4 h → 12 f

összefüggés határozza meg.

Ugyanannyi közvetlen munka kétszer annyi termelőberendezést és nyersanyagot stb. helyez üzembe, hogy kétszer annyi outputot termeljen. A tényleges szerves összetétel megkétszereződik.

Ilyen feltételek mellett hogyan valósul meg egyik fázisról a másikra az egyensúly? Képzeljük el, hogy induláskor adott a társadalomban rendelkezésre álló munka mennyisége (120 v), és a rendelkezésre álló termelőeszköz- és nyersanyagkészlet (30 c). Megoszlásuk a két szektor között, az értéktöbbletráta és a növekedés üteme (többlettermék az I. szektorban a pótlási szükségletekre) egyidejűleg összefüggő. Például:

1. fázis	Termelő-eszköz		Szükséges munka		Többlet-munka	Termék
I. szektor	20c	+	40h	+	40h	60t
II. szektor	10c	+	20h	+	20h	60f
Együtt	30c			120h		

Itt az I. szektor termelése az 1. fázis alatt kétszerese a szükséges pótlásoknak, és ez lehetővé teszi, hogy a 2. fázis alatt megkétszereződött outputot kapjunk. Bebizonyítjuk, hogy a 2/3–1/3-os arány, amely a termelőerők felosztását jellemzi az I. és a II. szektor között, és a változatlan 100 %-os értéktöbbletráta (vagyis megkétszereződő reálbérek) a dinamikus egyensúly feltételei; ez esetben a 2. fázis a következő módon jellemezhető:

2. fázis	Termelő-eszköz		Szükséges munka		Többlet-munka	Termék
I. szektor	40c	+	40h	+	40h	120t
II. szektor	20c	+	20h	+	20h	120f
Együtt	60c			120h		

Azt tapasztaljuk, hogy a 120 h munkának megfelelő bérben megtestesült vásárlóerő, amelyből 60 h a szükséges munka, 60 f megvásárlását teszi lehetővé az 1. fázisból és 120 f-ét a 2.-ból, azaz a reálbérnek meg kell kétszereződnie, a munka termelékenységével együtt. A termelőeszközök mennyiségének egyik fázisról a másikra való megkétszereződése piacot talál a következő fázisban. Állításunk szerint a rendelkezésre álló

termelőeszközök növekedési üteme a teljes munkamennyiség aktivizálását követeli meg, és nem az ellenkezőjét. Ez itt lényeges pont: a tőkefelhalmozás igényli a foglalkoztatást és nem fordítva (amint általában a polgári gazdaságtan, és különösképpen a marginalisták állítják). Példánkban, a feltételezések miatt, a foglalkoztatottság mindkét fázisban azonos. Aktív, természetes népesség-növekedést feltételezve, a felhalmozás üteme nem teszi lehetővé a teljes foglalkoztatást.

Ez a nagyon egyszerű modell, véleményünk szerint, alkalmas a tőkés termelési módban a munkaerő értéke és a termelőerők fejlettségi szintje közötti objektív viszonyok természetének szemléltetésére. Semmi újat nem jelent, ha közös nevezőre térünk át (érték és bér), lehetővé téve az inputok összegezését, ha az ár-számításokat érték-számításokkal helyettesítjük (a profitráta kiegyenlítődése, amely itt minden körülmények között egyenlő az értéktöbbletrátával, mert a szerves összetétel azonos a két szektorban), s végül ha komplexebb feltételezésekbe illesztjük be modellünket: eltérő szerves összetétel és/vagy eltérő termelékenység-növekedés a két szektorban.

Modellünkben, nyilvánvalóan, egynemű kifejezésekkel fogalmazhatjuk meg az egyensúlyi feltételeket. Ha az *f* egysége 1 frank (továbbiakban Fr = frank), a *c*-é 2Fr és az órabér rátája 0,5Fr, és ha az értéktöbblet (itt megegyezik a profittal) az eltérésből adódik, akkor a következőt kapjuk:

1. fázis	Termelő-eszköz	Bérek	Érték-többlet	Termék
I. szektor	20c x 2Fr = 40Fr	80h x 0,5Fr = 40Fr	40Fr	60t x 2Fr = 120Fr
II. szektor	10c x 2Fr = 20Fr	40h x 0,5Fr = 20Fr	20Fr	60f x 1Fr = 60Fr
Összesen	60Fr	60Fr		180Fr

A következő fázisban, ha a nominális bérráta változatlan marad, a termékek ára a felére csökken, és a termelékenység megduplázódik:

2. fázis	Termelő-eszköz	Bérek	Érték-többlet	Termék
I. szektor	40c x 1Fr = 40Fr	80h x 0,5Fr = 40Fr	40Fr	120t x 1Fr = 120Fr
II. szektor	20c x 1Fr = 20Fr	40h x 0,5Fr = 20Fr	20Fr	120f x 0,5Fr = 60Fr

Megállapíthatjuk, hogy nem jelentkezik abszorpciós nehézség. Nincs probléma a fogyasztási javak felszívásával kapcsolatban: az egyes fázisokban kifizetett bérek (60Fr) lehetővé teszik a II. szektor egész termelésének felvásárlását ugyanazon fázis alatt, az elsőben 60 egységnyi, 1Fr-os áron, a 2. fázisban 120 egységnyi fogyasztási cikket, 0,5Fr-os áron stb.

Ami az értéktöbblet realizálását illeti, ez szükségképpen a hitel közvetítését igényli egyik fázisról a másikra. Az 1. fázis alatt keletkezett értéktöbblet nem realizálható, csak a következő fázis alatt. Ha a hitelrendszer előlegez a tőkésnek 60 Fr-t, azaz az 1. fázisban keletkező értéktöbblet összegét, ez az előleg lehetővé teszi számára a 60 c

megvételét, a 2. fázis kezdetén, az aktuális egyensúlyi áron. Ezen az áron, a 2. fázis alatt, 60 Fr-os értéktöbblethez juthat, ami lehetővé teszi az előleg visszafizetését. De újból 60 Fr-os előlegért kell folyamodnia, amely lehetővé teszi számára 120 c megvásárlását a 3. fázis egyensúlyi árain számolva (0,5 Fr egységenként), és így tovább. Itt újra felbukkan az, amit Rosa Luxemburg érveire válaszolva írtunk a hitel szerepéről a „piackérdésben".[28]

Nyilvánvaló, hogy ugyanígy okoskodhatunk, ha a termékek ára rögzített, míg a nominálbér a termelékenységgel együtt emelkedik.

Az azonos egységgel való számolás kedvéért beiktatott közös nevező tehát semmiben sem változtatja meg kifejtési módszerünket a dinamikus egyensúlyi feltételekről.

Saigal alkalmazza modellünket, de átfordítja ezt termelési árakra (a profitráta, arányosan a termelőeszközökkel, egyenlő mindkét szektorban). Ha az egyik szektorban a szerves összetétel különbözik a másik szektorétól, akkor az egyensúly a termelőerők eltérő felosztását igényli az I. és a II. szektor között, hiszen a profitráta különbözik az értéktöbbletrátától. Itt a „transzformációs problémából" fakadó homályról van szó. De a kapcsolat logikája, a közvetlen jelenségek szintjén, mégis érvényes.

Mielőtt rátérnénk a problémák harmadik csoportjára, amelyek a szerves összetételre és a termelékenységre irányuló összetett feltételezéseink következményeire vonatkoznak, illik megvizsgálni, hogy létezik-e megoldás a dinamikus egyensúlyra a legegyszerűbb esetben, amikor a reálbérek nem emelkednek úgy, mint a termelékenység, például, ha a reál-órabér stagnál.

Csak két matamatikai megoldása létezik a problémának: az egyik abszurd, Tugan-Baranovszkij „körhintája", a másik reális, amely az értéktöbblet fogyasztását iktatja közbe.

A piac és a ciklikuság kettős vitájához hozzászólva, Tugan-Baranovszkij[29] már a század elején elképzelte az egymás utáni fázisokon keresztül megvalósuló dinamikus egyensúlyt, dacára a reál-órabérek stagnálásának. A termelés fejlődésének következtében a termelőeszközök többlettermelésének növekvő mennyisége minden fázis alatt az I. szektorban van lekötve, hogy a következő fázis alatt újabb termelőeszközöket termeljen, és így tovább a végtelenségig. Ugyanakkor a II. szektor nem növekszik, illetve csak annyiban, amennyiben az üzembe helyezett termelőeszközök mennyiségi munkaerő-növekedést igényelnek, hiszen a reál-órabér változatlan marad. Példánkban, ahol a termelékenység egyik fázisról a másikra mindkét szektorban megkétszereződött, azt látjuk:

2. fázis

I. szektor	50 c + 100 h	(25 h, 75 h)	150 t
II. szektor	10 c + 20 h	(5 h, 15 h)	60 f
Együtt	60 c + 120 h	(30 h, 90 h)	

3. fázis

I. szektor	137,5 c + 137,5 h	(17,5 h, 120 h)	412,5 t
II. szektor	12,5 c + 12,5 h	(1,5 h, 11 h)	75 f
Együtt	150 c 150 h	(19 h, 131 h)	

Az első fázisban termelt 60 egységnyi termelőeszköz üzembe helyezése a 2. fázis alatt 120 h közvetlen munkát igényel. A munkaerő, változatlan reálbérráta mellett, 60 egységnyi fogyasztási cikknek megfelelő vásárlóerővel bír, amelynek előállítása csak 10 c-t és 20 h közvetlen munkát igényel. A termelőeszközök többlete (50 c) 150 c termelését teszik lehetővé. Ezek a termelőeszközök a 3. fázisban a foglalkoztatás 150 h-ra való kiterjesztését igénylik, tehát a II. szektor növekedését 75 egységnyi fogyasztási cikkre, ami csak 12,5 h-t igényel. Az egyensúly megvalósult egyik fázisról a másikra, annak ellenére, hogy a reál-órabérek stagnáltak; a termelékenység növekedekett, mégpedig egyik fázisról a másikra mindkét szektorban megkétszereződött; a tényleges szerves összetétel emelkedett, egyik fázisról a másikra mindkét szektorban szintén megkétszereződött. Az egyensúly létrejött a termelőerőknek az I. szektor javára történt eltorzult elosztásával és az értéktöbbletráta emelkedésével, mert:

	1. fázis	*2. fázis*	*3. fázis*
szerves összetétel	30 c/120 h	60 c/120 h	150 c/150 h
(index)	100	200	400
az I. szektor termelékenysége	60 c/80 h	150 c/100 h	412,5 c/137,5 h
(index)	100	200	400
a II. szektor termelékenysége	60 c/40 h	60 c/20 h	75 c/12,5 h
(index)	100	200	400
felosztás I/I + II	2/3	5/6	0,9
értéktöbbletráta	100%	300%	600%

Ez a „körhinta"-megoldás nyilvánvalóan abszurd, mert a fogyasztás és a termelőeszközök egyensúlyának egyik fázisról a másikra kell létrejönnie, és nem lehet áttenni a végtelenbe. Ha minden fázis összefügg a termelőeszközök megtérülésének időtartamával, akkor az időtartam egybeesik a beruházási döntések „tervezésével". Egy fázis folyamán csak akkor termelnek termelőeszközöket, ha a következő fázisban a létrehozott fogyasztási javak megtalálják a felvevőpiacukat. Ha a 2. fázistól kezdve az órabérek stagnálnak, túltermelési válság jön létre: az 1. fázisban termelt termelőeszközöket nem lehet üzembe helyezni, és a létrejövő felesleg éppen a foglalkoztatás csökkentésére kényszerít. Ebben áll Keynes és a nagy válság problematikája: a gépek üzemen kívül vannak (rendelkezésre álló termelőeszközök és munkanélküliség), és nem lehet beindítani őket, csak ha a béreket emelik.

Nyilvánvalóan elkerülhetjük az abszurditást, ha az értéktöbbletet elfogyasztottnak vesszük. A mi egyszerű sémánkban az értéktöbbletet teljes egészében „megtakarítják", de azzal hogy feltételezzük, hogy adott részét mindig elfogyasztják, még semmi sem változik az egyensúly természetében. Ha tehát a reál-órabérek stagnálnak, vagy a termelékenységnél lassabb mértékben nőnek, a dinamikus egyensúly létrehozása érdekében az értéktöbblet növekvő részét elfogyasztottnak kell vennünk. Három elméleti lehető-

ség felel meg ennek a kovetelménynek A későbbiekben a munkaerő-érték meghatározásakor, az objektív és szubjektív erők dialektikáját elemezve, visszatérunk e problémára.

Most feloldhatjuk a szerves összetétellel és a termelékenységgel kapcsolatos megszorításainkat.

A két szektorban az eltérő szerves összetétel feltételezése nem változtatja meg az eredményt. Ha például az első fázisban:

1. fázis	Termelő-eszkoz	Szukséges munka	Tobblet-munka	Termék
I. szektor	20 c	50 h	30 h	60 t
II. szektor	10 c	50 h	30 h	100 f
Egyutt	30 c	160 h		

akkor az egyensúly 5/8Fr-os órabér, c = 2Fr, f = 1Fr mellett jon létre. Az értéktobbletráta 60%-os. Ha a termelékenység mindkét szektorban megkétszereződik. akkor a 2. fázis egyensúlya ugyanazt az értéktobbletrátát igényli, vagyis a reálbér megkétszereződik (bér = 5/8Fr, c = 1Fr, F = 0,5Fr).

2. fázis

I. szektor	40 c	50 h	30 h	120 t
II. szektor	20 c	50 h	30 h	200 f

Megjegyezzuk, hogy az értékbeni szerves összetétel változatlan marad, azzal egyutt, hogy mindig kulonbozó lesz a két szektor kozott (mindkét fázisban 50/40 az I. szektoré és 50/20 a II. szektoré). Amit tehát előzőleg mondtunk Tugan-Baranovszkij „megoldásáról", az itt is érvényes.

Most a két szektor kozti termelékenység eltérő novekedésének feltételezését kell megvizsgálnunk. Tegyuk fel, hogy a technológia lehetővé teszi a II. szektor termelékenységének megkétszerezését egyik fázisról a másikra, míg az I. szektoré csak 1,5-szeresére emelkedik. Például:

I. szektor	*1. fazis*	1 c + 4 h	5 t
	2. fázis	1 c + 3 h	5 t
II. szektor	*1. fázis*	1 c + 4 h	6 f
	2. fázis	1 c + 2 h	6 f

Bebizonyítjuk, hogy a dinamikus egyensúly megvalósul, ha például:

1. fázis

I. szektor	40 c + 160 h	(40 h, 120 h) = 200 t
II. szektor	10 c + 40 h	(10 h, 30 h) = 60 f
	50 c + 200 h	(50 h, 150 h)

2. fázis

I. szektor	160 c + 480 h	(94 h, 386 h) = 880 t
II. szektor	40 c + 80 h	(16 h, 64 h) = 240 f
Összesen	200 c + 560 h	(110 h, 450 h)

Ekkor a termelési eszközök egységnyi ára $c_1 = 1$ és $c_2 = 3/4$, a fogyasztási javaké $f_1 = 5/6$ és $f_2 = 11/24$, a nominális órabér pedig $b_1 = 1/4$ és $b_2 = 11/56$.

Általánosan megmutattuk, hogy attól kezdve, hogy az I. vagy II. szektorban, vagy akár mindkettőben, fejlődés indul meg, a bekövetkező termelékenység-növekedés rátájának megfelelő arányban kell a reálbéreknek emelkedniük. Ami az értéktöbbletrátát és a szerves összetételt illeti, azok csak akkor változnak, ha a termelékenység fejlődése az egyik szektorban gyorsabb, mint a másikban. E következtetések pontos szemléltetése a függelékben található.

V. Az objektív és szubjektív erők dialektikája a bérek meghatározásakor a kapitalista termelési módban

A fent kifejtett séma illusztrálja azt a tényt, hogy a dinamikus egyensúly objektíve szükségszerű viszonyokat teremt a tiszta kapitalista termelési módban: az egyik oldalán áll a munkaerő értéke (értéktöbbletráta és reál-órabér), a másikon a szektorok szerves összetétele, és a termelékenység fejlődése egyik fázisról a másikra. A nyilvánvaló feltétel, amit a rendszer igényel e viszony kifejezése érdekében, a tőke és a munka abszolút átvihetősége egyik ágazatból a másikba, egyik területről a másikra stb., azaz a proletarizálódás folyamatának befejezettsége, amit a „tiszta" kapitalista termelési mód feltételezése implicite tartalmaz. A munkaerő mobilitásának a kérdése is itt vetődik fel. Lényeges és szükséges is együttes elemzésbe integrálni a „nemzeti jelenségeket"' (amelyek meghatározzák a politikai és ideológiai szinteket) s a szemlélet nem maradhat meg az infrastruktúra szintjén (a gazdasági szinten). Ki kell tehát lépnünk a gazdaságtanból, hogy eljuthassunk a történelmi materializmusig.

Megfeledkezve e szükségszerű objektív viszonyról. Emmanuel abba a tévedésbe esik, hogy elszakítja a bért a termelőerők fejlettségi szintjétől, s „független változóvá" alakítja azt. Ahhoz, hogy meghatározhassuk e „változó" szintjét, más meghatározó tényezőkhöz kell folyamodni, amelyek a felhalmozást szabályozzák: például valamilyen népesség-törvényhez, amint azt Ricardo, Malthus vagy Lassalle tette, s amit Marx élesen bírált. Vagy – ellenkezőleg – ezt a szintet „hagyományosnak" kell tekintenünk,

amely a társadalmi erők önálló, társadalmi és politikai egyensúlyából származik, anélkül, hogy objektíve behatárolt lenne (azon kívül, hogy a termelés szabja meg a maximumot). Ez az a magyarázat, amelyet Joan Robinson adott, illetve amelyet Emmanuel a marxi – a munkaerő értékét befolyásoló – „történelmi-erkölcsi elem" kifejezés tartalmának vél.[30]

Ökonomizmushoz jutunk azzal az állítással, hogy az „objektív egyensúlyi szint" a kereslet-kínálat gazdasági törvényének játéka következtében, spontán módon jön létre. A marxizmus mélyen idegenkedik a hagyományos gazdaságtant jellemző mechanikus felfogástól. Hiszen a bérszínvonalat az osztályharc (a szubjektív tényező) határozza meg, a felhalmozási viszonyok (az objektív tényező) által megszabott keretek között. Valójában a rendszer spontán tendenciája a bérszínvonal csökkentése, az értéktöbbletráta és a profitráta maximalizálása irányába mutat. Már említettük, hogy az objektív és szubjektív erők dialektikája egy évszázadon keresztül a konjuktúra ciklikus mozgásában fejeződött ki; ugyanakkor a második világháború óta a centrumban szabályozott konjunkturális viszonyok léteznek, a szociáldemokrata természetű „társadalmi szerződés" következtében.[31]

Az ökonomista tévedés az univerzális harmónia ideológiájához vezet, azon történelmi megoldások idealizálásához, hogy a kapitalizmus felismerte és felismeri alapvető ellentmondását, s ahhoz, hogy megoldásait az egyetlen lehetségesnek lássuk. Már rámutattunk, hogy ha a reálbér nem követi a termelés fejlődését, a rendszer találhat kivezető utat, mégpedig az értéktöbblet elfogyasztásában.

Az első „megoldás" – az értéktöbblet növekvő hányadának tőkések általi elfogyasztása – nem „természetes", mivel a tőkések konkurrenciája „megtakarításra" ösztönöz, és a rendszer ideológiája, amely a tőkés termelési mód alapvető tulajdonságait tükrözi, szemben áll ezzel. Mégis látni fogjuk, hogy a tőkés termelési mód perifériáján a piac-probléma e megoldása a valóságban is megfigyelhető. Tehát, amint Angliában a múlt század harmadik harmadáig terjedő időszakban, és Japánban a második világháború végéig a belső egyensúlytalanságot háttérbe szorította a külső terjeszkedés, a jelenkori periférián a külső expanzió lehetetlen vagy nagyon korlátozott (később visszatérünk a szubimperializmus tételére); az abszorpciót a tőkések rendkívüli módon megnövekedett fogyasztása biztosítja. Ez ama okok miatt lehetséges, amelyek a periféria sajátosságait jellemzik a centrummal összevetve: a modern technológia (magas termelékenység) és az alacsony bérek együttes megléte: ennek feltétele az uralkodó prekapitalista mód fennmaradása (és az ennek megfelelő osztályszovetség), valamint a technológiai függőség, amely a helyi burzsoáziát megszabadítja a konkurrencia követelményeitől.

Itt tehát olyan feltételekről van szó, amelyek lehetővé teszik, hogy megértsük a perifériikus mód újratermelésének sajátos természetét, mint olyat: ez nem más, mint az alacsony bérfeltételeknek és a centrumbeli tőkétől való függésnek az újratermelése.

A második „megoldás" szerint a központi rendszer felfedi saját magát, hogy azután meghaladja ellentmondásait. Említettük már, hogy nem létezett „meghaladhatatlan" ellentmondás (katasztrofális összeomlás, az „általános válság" tétele stb.), csak különböző alternatívák léteztek megoldásukra: a kapitalizmusé, amely megőrzi a rendszer lényeges tulajdonságait, és a szocializmusé, amely egycsapásra meghaladja azokat. A monopolista verseny, az „eladási költség" beépítése a termék árába, és a „tercier parazitaság" ezt követő fejlődése (amelyet Chamberlain és Joan Robinson már alapo-

san elemzett, jelenti a rendszer számára a „spontán" megoldást, ahogyan azt Baran és Sweezy látta.[32] Ugyanebbe a családba soroljuk azokat a megoldásokat, amelyek a relatív árak eltorzulásából és a tőke szétaprózódásából erednek. Az abszorpciós nehézségek valójában az árak eltorzulásából származnak. A tőke, amely az egyik póluson koncentrálódik, újra szétszóródik a másikon, hogy feleljen a piaci kihívásra. Így termelődnek újra szüntelenül a viszonyok, amelyek biztosítják az új tevékenységek rentabilitását, s ezek egy „kis kapitalizmus" örökös újjáéledésének színterei. Ez nem a múlt maradványa, hanem magának a koncentrációnak a terméke. Ebben a kis kapitalizmusban (szolgáltatások, luxus-földművelés stb.) a tőkés saját személyében maga is fogyasztója profitja lényeges hányadának.

A harmadik „megoldás" feltételezi az állam aktív kozbelépését az abszorpcióba: polgári és katonai közkiadások stb. Baran nagy felismerése[33] az volt, hogy megértette, ezentúl a dinamikus egyensúlyi elemzéseket nem lehet többé a kétszektorú „tiszta" modell keretei kozott elvégezni, hanem egy új, háromszektorú modell szükséges (a harmadik szektor pontosan az állam, a fölöslegek növekvő hányadának fogyasztója). Ez az elemzés a valóságnak adott válasz, ennélfogva kikényszeríti az értéktöbblet koncepciójának tágabb felfogását, amely magától értetődő módon a termelőmunka termelékenységével kapcsolódik ossze. Ez a többlet-koncepció.

Megszuntetik-e ezek a „megoldások" – főként a harmadik – a munkaerő objektív státuszát? Igen, azok számára, akik okonomista módon értelmezik e törvényt. De valójában ezek a „megoldások" csak az objektív és szubjektív erők dialektikájának létére emlékeztetnek. Mert az állam kozbelépését újra az osztályharc keretei kozött kell értelmeznünk. A dialektika nem az önálló részek egymás mellé rendelése. Az osztályharc, itt kissé leegyszerűsített fogalmának minden gazdagságával, nem „mutatja meg" az objektív egyensúly szükségességét. Az osztályharc megváltoztatja az objektív feltételeket. A modell, ahogyan az olvasó a fuggeléket tanulmányozva látni fogja, erősen egyoldalú, noha a valóság nem az. Az osztályharc eredményei megváltoztatják a „modell" feltételeit, hatnak az erőforrások elosztására, a termelékenység novekedési rátájára stb. Az objektív feltételek és a szubjektív erők hatnak és visszahatnak egymásra.

Egy utolsó észrevétel: elemzésunk nem érintette a profitráta tendenciájával kapcsolatos feltételezéseket. E kérdésre később, a kapitalista rendszer fejlődésének szakaszainak és a profitráta sullyedő tendenciájának tárgyalásakor még visszatérunk.

VI. A munkadíjazás státusza a világrendszerben: az egyenlőtlen csere

Most visszatérunk kiindulási pontunkhoz, a nemzetkozi értékek kérdéséhez. Ha a világrendszer semmi más nem lenne, mint olyan autonóm nemzeti rendszerek egymásmellettisége, amelyek mindegyikében tiszta kapitalista termelési mód uralkodik, akkor mindaz, amit mi a munkaerő értékének objektív státuszáról és a nemzeti termelőerők fejlődési szintjével való kapcsolatáról kifejtettunk, kielégítő lenne. Ennélfogva a nemzetek kozotti csere kiszabadul az értéktorvény hatása alól. A ricardói elemzés – szubjektív határai kozott – lenne a nemzetkozi csere egyetlen lehetséges racionális magyarázata. Már említettuk, hogy a szubjektív értékelmélet alkalmazási területet talál az autonóm prekapitalista formációk kereskedelmi viszonyaiban (a távolsági kereskedelem kérdése és ennek monopol-előnyei);[34] ugyanígy lenne ez a jelenkori világrendszerben is.

Ennek így nincs értelme, mert ez a rendszer éppenséggel nem az egymás mellé rendelt, autonóm, tőkés termelési móddal jellemezhető nemzetek rendszere. A munka díjazásának törvényét (a centrumban és a periférián) tehát tanulmányozni kell.

Térjünk vissza Emmanuelhez. Osztottuk azt a nézetét, hogy mivel a termékek nemzetköziek, a munkaerő értékének problémáját világszinten kell tanulmányozni. De nem osztjuk azt az álláspontját, hogy a világpiacon cserélt áruk sajátos áruk, s használati értékük egyedi. Ugyancsak nem osztjuk ama véleményét, hogy a nemzetközi csere elemzését csak a kapitalista országok viszonylatában kell elvégezni. Ezzel a két problémával kívánunk most foglalkozni.

A periféria által exportált termékek vajon „sajátosak"-e? A látható tények szerint nem azok. A harmadik világ exportjának nagy részét olyan nyersanyagok teszik ki, amelyeket a periférián és a centrumban is termelnek: kőolajat az USA-ban és az arab világban, gyapotot az USÁ-ban és Indiában, vasércet Európában és Afrikában stb. E nyersanyagok nagy része könnyen helyettesíthető: a trópusi olajos tartalmú termények és ezek mérsékelt övi megfelelői, a rost vagy a kaucsuk és ezek szintetikus helyettesítői, a trópusi gyümölcsök és az európaiak stb. Az igazán „sajátos" termékek, amelyek a perifériáról származnak, csak kevésbé jelentősek, és csekély hányadát alkotják a harmadik világ kereskedelmének. Szerintünk megfontolandó, hogy a tea, a kávé és a kakaó helyettesítése nehezebb, mint az említett többi terméké. Általában a hagyományos gazdaságban nagy szerepe volt a használati értéknek. Ez érthető: ahhoz, hogy a gazdaságot a „fogyasztó választására" alapozhassák, helyettesíthetetlennek kell tekinteni ama használai értékeket, amelyek tulajdonképpen könnyen helyettesíthetők. Mégis tudjuk, hogyan formálják a tőkés termelők az igényeket, és hogy az általuk választott stratégia szerint ilyen vagy olyan helyettesítőket kényszerítenek ránk: a termelés irányítja végső soron a fogyasztást, és nem fordítva.

Az áruk „egyediségére" vonatkozó probléma nem másodlagos: a cseréről folytatott vitából kiindulva ide érkeztünk. Korábban Emmanuel és én magam, éppen e témáról, süket párbeszédet folytattunk.[35] E sorok írója spontán módon – de túlságosan is magától értetődően – mindig az ellenkező feltevéssel élt, mint Emmanuel. Számomra a termékek „egyedisége" mindig is mítosz volt, a gazdasági elidegenedés terméke. Ennélfogva, mivel számomra a centrum és a periféria ugyanazt a használati értéket termeli, a termelőerők fejlődési szintjének összehasonlítása (a „termelékenység" kérdése) magától adódott az ágazatokon belül, amelyek ugyanazt a használati értéket termelik. Emmanuel számára ez a kérdés fel sem merült, ami azt eredményezte, hogy képes volt teljesen szétválasztani a cserét a termelési folyamattól.

Emmanuelnek ez a „hibája" meglehetősen súlyos: arról tanúskodik, hogy alapvetően ellentétes álláspontot van, mint Marx, s hogy nem veszi tudomásul *A tőke* első fejezeteinek döntő jelentőségét, ahol Marx a gazdasági elidegenedés (az áru-fétis) demisztifikációjára alapozza gazdasági kritikáját. Ez az az ok, amely miatt Emmanuel később kísérletet tesz a marginalizmus visszaállítására; ezt a problémát a „transzformációs" kérdés kapcsán fogjuk vizsgálni. Ezért azt gondoljuk, hogy itt lényegi kérdésről van szó, amelyet sok „marxista" rosszul válaszolt meg: ezért akarjuk helyükre tenni a dolgokat.

Marxnál a termelés és a fogyasztás dialektikus viszonyban áll: a fogyasztás tagadja a termelést, de ugyanakkor egy magasabb egységben szorosan összekapcsolódik azzal. Ebben az egységben nincs szimmetria, végső soron a termelés irányítja a fogyasztást.

A marginalista módszer pontosan az ellenkező tételen alapul: kezdetben volt a

potenciálisan határtalan „emberi szükséglet", amely „javak" fogyasztásával elégíthető ki; ezeket a „javakat" kell megtermelni.

Így a társadalomtudományt gazdaságtudománnyá és pszichológiára alapozott gazdasággá redukálják – e pszichológia az ember nem társadalmi, hanem természeti viszonya azon „dolgokhoz", amelyek lehetővé teszik a szükségletek kielégítését. Abban, hogy a „fogyasztókká" vált egyének ezt igaznak vélik, nincs semmi meglepő annak számára, aki igazából megértette, hogy a kapitalizmus a maga legfelső fokán – az áruk uralma, hogy a gazdasági elidegenedés az újratermelés feltétele, hogy a szóban forgó javakat nem abszolút használati értékük miatt termelték, hanem csereértékekként, hogy használati értékük nem egyedi jellegű, hanem társadalmi termék, a termelési mód produktuma. Nincs olyan sajátos „szükséglet", amelyet műanyag virággal kell kielégíteni, és amely különbözne a csak papírvirággal kielégíthető „szükséglettől". Azért termelik a papírvirágokat és a műanyagvirágokat, mert profitot hoznak; ez azért lehetséges, mert egyesek csak munkaerejüket képesek eladni, és meg is kell tenniük, ezt ahhoz, hogy életben maradhassanak: az ilyen virágra irányuló szükségeletet magával a virággal együtt gyártották.

Állandóan gondolnunk kell a társadalomtudományok eme alapjaira, hiszen mivel világunk elidegenedett, soha nem lehetünk „mentesek" az elidegenedettségtől.

Az utószóban még visszatérünk e lényegi problémára. Most, „nem-sajátságos" termékeket feltételezve, megkíséreljük pontosan meghatározni az egyenlőtlen csere természetét.

A harmadik világ exportjának jelentős részét előállító technika ugyanazon ágazatokban megközelítőleg azonos. Ugyanakkor a reálbérek a periférián sokkal alacsonyabbak. A termelés általában a kapitalista termelési mód keretei között folyik. Az elemzés e feltételei mellett, a kijelölt határokon belül, Emmanuel értéktranszfer-elemzése tűnik számunkra a legelfogadhatóbbnak; ez az egyetlen, amely lehetővé teszi az egyenlőtlen csere pontos meghatározását: az ti. olyan termékek cseréje, amelyek termelése során a bérek eltérése nagyobb, mint a termelékenységeké.

Emmanuel túl gyorsan utasítja el Marx „mellékes" vizsgálódásait két olyan ország cseréjéről, amelyek ugyanazt a terméket termelik és exportálják eltérő termelékenységi feltételek között, és csak azt állapítja meg, hogy „ez a sajátos eset nem érinti az én egyenlőtlen csere-elméletemet, hiszen az két olyan ország csere-viszonyaival foglalkozik, amelyek mindegyike különböző ágazatokban specializálódott."[36] Pedig Marx vizsgálódásai, még ha csak lapszéli jegyzetek is, a tanulmányozandó reális problémákkal összefüggő, mély megállapításoknak bizonyulnak.

Nyilvánvaló, hogy a munka termelékenysége nem csak az üzembe helyezett technológiától függ, hanem attól a természeti környezettől is, amelyben a munkát, kiszolgálva a megfelelő termelőeszközöket, egy adott társadalmi rendszerben folytatják. Ezek az erőforrások nem magukban termelékenyek, hanem hatnak a munka termelékenységére. Márpedig ezeknek az erőforrásoknak a tőke általi birtokbavétele, ennek társadalmi és gazdasági feltételei változóak: ennek következtében itt az „egyenlőtlen csere" egyik esetével állunk szemben, amelyet másképpen kell jellemeznünk, mint az egyenlőtlen cserének a munka egyenlőtlen díjazásából származó cserét.[37]

Nyilvánvalóan, ha valaki úgy véli, hogy a használati érték teljességgel egyedi, akkor a „természeti" tényező meghatározóvá válhat. E megállapításra támaszkodik Emmánuel amikor kifejti, hogy az elmaradott országok az exportból származó előnyei igen magasak, a kedvezőtlen importlehetőségekhez viszonyítva.[38] Mert bizonyára sokkal többe kerülne kakaót termelni Angliában, mint textilt gyártani Ghanában. De ennek a meg-

állapításnak semmi értelme a nem sajátságos termékek esetében. Mindamellett a természeti kincsek kiaknázásának társadalmi és gazdasági feltételei, amelyeket Emmanuel figyelmen kívul hagy, meghatározóak az általunk „az egyenlőtlen csere más formáiként" minősített esetekben.

Nehezen fogadható el az az elv, hogy a cserélt termékek egyáltalán nem sajátosak. Először is, mivel az ellenkezik a marginalista előítélettel. Ugyanakkor azért is, mert az elemzés kozvetlenül felteszi a kérdést: miért nem hagy fel a centrum termékeinek termelésével? Tovább menvén, mivel az áruk és a tőke nemzetkozi jellegűek, miért nem vándorol a tőke tomegméretekben a perifériára, hogy ott mindent alacsonyabb bérekkel termeljen, és elárassza a centrumot a periféria exportjával? [39]

Ez két ok kovetkeztében nem történik meg. Az első egy történelmi igazság: a tőke először nemzeti jellegű volt, és csak aztán vált nemzetkozivé, vagyis nemzetkozi mobilitása csak – kétségtelenul novekvő mértékű – tendencia, amely a centralizációval és a monopóliumokkal osszefüggésben jelent meg. Így, a tőke ármobilitásának ricardói hipotéziséről szólva, Emmanuel joggal állapítja meg, hogy „az abszolút optimális megoldás az lenne, ha az angolok tőkéjukkel Portugáliába mennének bort és szovetet termelni".[40] Ez az első érv vezet később az egyenlőtlen csere elmélete és a kapitalista rendszer fejlődésének történelmi állomásai kozotti viszony felimeréséhez.

A második, teoretikus természetű ok lényegesebb. Amit a reálbér és a termelőerők fejlettségi szintje kozotti objektív viszonyokról mondtunk, az ugyanazon ok miatt igaz a világrendszer szintjén és a tiszta kapitalista termelési módban. Ha minden iparágnak a harmadik világba kellene áttevődnie, ahol az alacsonyabb bérek előnyét élvezhetné, a termelésnek nem volna felvevőpiaca a fejlett világban. Minian érvelése, amely szerint a tőke és az áru mobilitásának és a munka helyhezkotottségének feltételezése elméleti zsákutcába vezet, tehát nem megalapozott. A centrum és a periféria fizetésimérleg-egyensúlyának kovetelménye nem más, mint a munkadíjazás és a termelőerők fejlettségi szintje kozotti lényegi egyensúlyi kovetelmények értelmezése egy más szinten.

Vegyuk most az Emmanuel-féle második megszorítást. A periféria bizonyos exporttermékeit nem a tőkés termelési mód keretei kozott termelik. Általánosabban szólva a periféria munkásainak fogyasztásába belépő termékek nem szukségképpen a kapitalista termelésből származnak. Ez nemcsak a periféria tőkés exportszektoraiban dolgozó munkások fogyasztására igaz, hanem a belső felvevőpiaccal rendelkezők helyi iparok esetében is. Miként illeszkednek egymásba e kulonbozó termelési módok? Mit jelent pontosan a tőkés termelési mód uralma? E kérdések figyelembevétele módosítja-e az egyenlőtlen csere elemzését?

Attól kezdve, hogy a termelési mód az egyik cserepartner esetében – akár kulső, akár belső legyen is az – nem tőkés jellegű, nem használhatók tobbé a kapitalizmus bázisán alkotott fogalmak (tőke, bér és profit, értéktobblet és profitráta). Kérdés, hogy magának az egyenlőtlen (vagy egyenlő) csere fogalmának van-e még így értelme?

Azok a prekapitalista eredetű termelési módok, amelyek kereskedelmi kapcsolatot folytatnak a tőkés termelési móddal, nyilvánvalóan rendkívul változatosak. Mindamellett, az egyszerűsítés veszélyét vállalva, ezeket lebonthatjuk az egyszerű árutermelő módra. Tegyuk fel például, hogy a magasabb rendűnek mondható kapitalista társadalom (amely 60 c-t és 60 f-et termel meghatározott technológiákkal) kereskedelmi kapcsolatba lép az egyszerű árutermelő móddal, amely azonos használati értékkel bíró fogyasztási javakat termel, de kisipari technológiával, termelőeszkozok nélkul: ennek leírása:

$$0\,c + 100\,m \rightarrow 20\,f$$

Itt nem különböztetjük meg többé a szükséges munkát a többletmunkától, hiszen egyszerű árutermelő módról van szó. A termék versenyképes, ha az elfogadott munka bérezése 0,20 Fr óránként (szemben a kapitalista mód 0,50 Fr-os órabérével). „Egyenlőtlen csere" jön létre, abban az értelemben, hogy az azonos ideig végzett munkák bérezése egyenlőtlen (2 : 5 arányban), ugyanakkor ez az eltérés megegyezik a termelékenységeket jellemző eltéréssel.

Az 1. fázisról a következőre áttérve, a termelékenység fejlődése a kapitalista gazdaságban 1 Fr-ról 0,50 Fr-ra csökkenti egységnyi *f* árát, mialatt a kisárutermelés nem fejlődik, és kénytelen elfogadni a nominális munkabérnek óránként 0,2 Fr-ról 0,1 Fr-re történő csökkentését, hogy versenyképes maradhasson. Míg a centrumban a reálbér a termelékenység mértékében emelkedik, a periférián a munka reálbére stagnál, hiszen a munkások fogyasztását alkotó termékek mindkét helyen nemzetközi áruk, amelyeknek egységára 1 Fr-ról 0,50 Fr-ra csökkent. Ezt a problémát, a faktorális cserearányok romlását, már megvizsgáltuk: a hagyományos elmélet optimista megállapításaival ellentétben, a nemzetközi kereskedelem nem teszi lehetővé az egyenlőtlenül javuló termelékenységből származó haszon felosztását.[41]

Nyilván, ha a kisárutermelő gazdaság sajátos termékeket kínálna eladásra, semmilyen ok nem kényszerítené, hogy elfogadja a nominálbér csokkentését. Termékének kínálati ára változatlan maradhatna. A kapitalista gazdaság kénytelen lenne elfogadni a saját termelékenységének javulása okozta haszon felosztását. Mindamellett valószínű, hogy a kisárutermelő elfogadná termékének árcsökkentését, mert egyébként a centrumban az olcsóbb helyettesítő termékek termelését fejlesztenék, főként akkor, ha – a helyi fogyasztási cikkeket olcsóbb importcikkel helyettesítve – a kézműves munka reálbére biztosítaná a szükségletek kielégítését.

Ez az érvelés semmit sem mond a csere egyenlő vagy egyenlőtlen jellegéről. Lehetővé teszi viszont, hogy behatároljuk azokat a feltételeket, amelyek miatt a partnerek a termelékenység egyenlőtlen fejlődése következtében nyereségben részesülnek.

Ugyanakkor, a fentiekben tanulmányozott helyzet analógiájára (ahol a partnerek mindegyike a tőkés termelési mód keretein belül mozgott), az egyenlőtlen cserét kiterjesztettük azokra a helyzetekre, amelyekben, tekintet nélkül a cserepartnerek termelési módjára, a munkabér eltérése nagyobb, mint a termelékenységé. E tágabb értelmezés lehetővé teszi, hogy pontosabban meghatározhassuk a nemzetközi kapitalista rendszerre jellemző piaci tevékenységek igen erős integrációjának tényét. Sok esetben a csere mennyiségi egyenlőtlensége meglehetősen egyszerűen mérhető. Bizonyos esetekben, amikor a termékek nem közeli helyettesítők, ez nehezebben tehető meg.[42] Azért könnyű elkalandozni ebbe az irányba, mert a tőke nemcsak magánjellegű (felosztott), hanem társadalmi jellegű (globális) is.

Ami a csere egymásra következő fázisainak sémáját illeti, ez azt a tényt illusztrálja, hogy a tőkés termelési mód és az egyszerű árutermelő mód cserefeltételei az előbbi újratermelésének feltételei alapján juthatnak érvényre, azaz megváltoztathatjuk az értéktöbbletrátát; a csere dinamikájában értelmezett egyensúlyi reálbér különbözik tehát attól, amilyen e feltételek nélkul lenne. A tőkés termelési módban nincs változás a felhalmozás feltételeiben, ha az egyszerű árutermelő mód által felkínált termékek versenybe lépnek a tőkés termelési mód termékeivel: a kapitalizmus az árakat meghatározva „oltalmazza" saját dinamikus autonómiáját. Akár az azonos áruk vagy a közeli áruhelyettesítők eltérő termelékenységgel való termelését tekintjük a centrumban és a periférián, akár a periféria felé irányuló tőkemozgást vesszük, a konkurrenciát

elősegítő gazdasági eszközöket a helyi gazdaság ugyanúgy biztosítja. Az ipari célokra termelő ültetvények (Unilever, United Fruit stb.) és a domináns kézműves termelés közötti ellentét beleillik ebbe az elképzelésbe. Általában véve, az alávetett és fenntartott kézműves termeléssel versengő tőkés termelés szervezete ebben leli magyarázatát. Természetesen, a „gazdasági" eszközöket nem lehet elhatárolni azoktól az egyidejűleg alkalmazott „politikai" eszközöktől, amelyek az adott prekapitalista termelési módot rákényszerítik a kapitalista cserébe való integrálódásra. Egyetlen ilyen séma sem helyettesítheti a prekapitalizmusból a periférikus kapitalizmusba való átmenet formációinak és eme átmenet kiváltságos osztályai szövetségének konkrét elemzését.[43]

Ha ezalatt a tőke nem képes kifejleszteni ezt a konkurrenciát, akkor a prekapitalista társadalom „ellenáll", és a kapitalista társadalom újratermelésének feltételei annyiban változnak meg, amennyiben a prekapitalista társadalom rákényszerül a tőkés gazdaság által kínált nélkülözhetetlen, sajátos termékek csere útján való megszerzésére.

Lehetnénk-e „világosabbak" ezen a lényeges ponton az objektív és szubjektív erők dialektikáját illetően a periféria és a rendszer egésze vizsgálatában? A „közgazdászok" mindig modellekkel megformulázható „pontos bizonyítást" kívánnak. Itt nem erről van szó. Amint majd a függelékből kitűnik, a tiszta kapitalizmusban a munkaerő „objektív törvénye" illusztrálható egy egyszerű modell segítségével, amely mindamellett tartalmazza minden modell hibáját: az egyoldalúságot.

Minden látszat ellenére, az érv nem veszít erejéből, ha nem is folyamodhatunk ilyen mechanikus illusztrációhoz. Ebben az esetben, teljességgel a történelmi materializmus keretei között, vagyis a „gazdaságtanon" kívül maradunk. A világ egysége, amint megállapítottuk, abban a tényben fejeződik ki, hogy az összetett formációkban, a tőkés termelési mód integrált termelői munkaerejüket adják el, és nem munkájuk termékét. Bizonyítsák be! – mondhatják. Felhívjuk az olvasó figyelmét *Az egyenlőtlen fejlődés*[44] azon részeire, amelyek a periférikus formációk szerkezetére vonatkoznak. Ott tettük az első erőfeszítést a történelmi materializmus talaján nyugvó bizonyításra, amely egyesíti azt, amit az egyetemi tudományosság ostoba módon szétválasztott: a történelmet, a „nemzeti jelenségeket", a szociológiát és a társadalmi osztályokat, a politikai harcokat és az ideológiákat, a gazdasági fejlődést, és mindezek tükröződését az emberek elidegenedő öntudatában, „tudományos" elméleteiket és értékrendjüket. Sok teendő van még e téren, de nincs mit tennünk a megoldást nem bíráló egyoldalú modellekkel.

Egyébként is, bizonyítsák be nekünk, hogy az emberek halandók. Erre egyetlen statisztikus sem képes: először kikeresi az 1600-ban születettek jegyzékét, és aztán azt kutatja, hogy mivé váltak az ez évben született emberek, majd (nehezen) megállapítja, hogy sokan meghaltak, bizonyára egyetlen élőt sem fog találni és akkor így következtet: nem megalapozott, hogy minden 1600-as születésű ember halott, jóllehet egyetlen élőt sem találtunk. Különben is, a világ egységére is igaz, amit egy festő barátom mondott a festészetről és a szarról: azt érezni kell.

VII. Az egyenlőtlen cserétől az egyenlőtlen fejlődésig

Feloldván az Emmanuel által javasolt megszorításokat, vagyis megállapítva, hogy a cserélt termékek 1. nem „sajátosak", és hogy 2. nem-tőkés termelési mód keretei között is előállíthatók, úgy érezzük, sikerült jelentékeny elméleti előrelépést tennünk.

Mindenekelőtt, sikerult pontosan meghatározást adni az egyenlőtlen cserére. Nézetünk szerint egyenlőtlen csere – a kapitalista világrendszerben – akkor johet létre, amikor a munka díjazásának eltérése nagyobb, mint a termelékenységek eltérése. Egyfelől, ez a definíció a kapitalista világrendszer egy sajátos jelenségére vonatkozik és cseppet sem hivatott arra, hogy más rendszerek (pl. a prekapitalista távolsági kereskedelem, jelenségeit is számításba vegye. Másfelől, a tőkés egyenlőtlen csere nem jelenti szükségképpen azt, hogy a tőkés világrendszerben a csere útján kapcsolatba lépő két termelési mód maga is kapitalista. A mi definíciónk tehát pontosabb, és ugyanakkor általánosabb is, mint az Emmanuelé

Az általunk levont kovetkeztetésekhez egyébként Saigal ugyanígy eljutott: ő közvetlenul a termelési ár kategóriájával érvel, hiszen sémáiban a profitráta, és nem az értéktobblet egyenlőségét feltételezte. Sémái azt mutatják, hogy akkor jon létre egyenlőtlen csere, amikor a reálbérek kozotti eltérés nagyobb, mint a termelékenységeké. Akármilyen is az a szektor (I. vagy II.), amelyben az alacsonyabb reálbérekkel rendelkező partner specializálódik, veszíteni fog e specializáció kovetkeztében, és nem csak a cserén belul (elkulonult helyzetével osszefuggésben), hanem a lehetséges novekedés határain belul is. Így Saigal újra felfedezi Ricardo-kritikánkat, valamint ama tételünket, hogy a hosszú távú érdek azon termelő szektorok fejlesztését kívánja, amelyekben a termelékenység fokozódásának perspektívái a legjobbak: ez akkor is így van, ha ezt a választást a csere kárára kell megtenni.[45]

Az egyenlőtlen nemzetkozi csere felismerhetőségének egyetlen szukséges feltétele nyilvánvalóan az, hogy a reálbérek osszehasonlíthatók legyenek, ami azt jelenti, hogy a bér-javak („wage goods") nemzetkozi áruk legyenek. Amennyiben nem így van, a nemzetkozi rendszerek egymástól elszigeteltek, csupán egymás mellé rendeltek és nem integráltak lennének. A kapitalista világrendszer nem létezne, hiszen az definíciószerűen magába foglalja az áruk nemzetkozi, világ-jellegét. De, vállalva onmagunk ismétlését, még egyszer leszogezzuk, hogy az egyenlőtlen csere nem tételezi szukségképpen, hogy a cserepartnerek termelési módja tőkés legyen: elég, ha a termelt árukat a tőkés világpiacra szánják.

Valóban így van ez? Minden bizonnyal. Először is, empirikusan tekintve, a bérjavak nagyobbik része az elmaradott országokban importált, vagy a helyi, importhelyettesítő ipar és/vagy a kapitalista mezőgazdaság által kínált áru. E termékek árai tehát a nemzetkozi verseny torvényeinek vannak alávetve, pontosan úgy, mint azok a termékek, amelyek a centrumban a bérek ellentételeként szolgálnak. Ugyanez a helyzet a periférián azokkal a bérjavakkal, amelyek még a prekapitalista termelési mód termékei: ezek árai szintén a nemzetkozi verseny torvényeihez igazodnak. Ez egyébként nagyon általános jellemző, amelyet már kiemeltunk az elmaradottság leírásánál: a centrum árstruktúrája áttevődik a periférára, s így nemzetkozi árstruktúrává válik, mikozben a termelékenységek megoszlása különbozik a centrumétól.[46]

De mialatt így elérkeztünk az egyenlőtlen csere pontos meghatározásához, elérkeztunk a csere-elmélet korlátainak felismeréséhez is. Valójában, a munkadíjazás költsége magyarázatra szorul: a munkaerő nemzetkozi helyhezkotottsége csak a megvalósulás feltétele. Ez a helyhezkotottség teszi lehetővé az egyenlőtlen cserét, mert a kapitalista termelési mód uralja a tobbi termelési módot. Eme uralom elemzésének kell a központi helyet elfoglalnia a világméretű felhalmozással, a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésével foglalkozó vizsgálódásokban.

E nézőpont alapján jellemezhetjuk a perifériakus kapitalista termelési módot a cent-

rum-formával szemben. Emlékezzünk korábbi fontos megállapításunkra: a perifériikus forma jellemzője, szemben a centrum-formával, az, hogy a tőkés társadalmi szervezet keretein belül egymás mellett él a modern technológia (vagyis a magas termelékenység) és az alacsony bérek. E sajátos tulajdonság – amelynek történelmi eredetét már elemeztük – eredményezi a függőséget. Az integráció azt jelenti, hogy a termelőerők fejlődési szintje és a munkaerő értéke közti egyensúly nem a perifériikus formáció, hanem csak a világrendszer szintjén jön létre, amelybe a periféria integrálódott. E szóban forgó két elem belső összefüggésének hiánya eredményezi a perifériikus fejlődés fogyatékos voltát: tiszta létfeltételeinek újratermelése igényli, hogy a perifériikus formáció méhében fennmaradjanak a nem-kapitalista termelési formák is, és olcsón felkínálja munkaerejét a tőkés-termelési módnak.

E környezetbe helyezzük vissza a „marginalitás" problémáját.[47] Nagyon szerencsétlen fogalomról van szó, hiszen azt sugallja, hogy a marginális tömegek nem integrálódtak a rendszerbe. Márpedig integrálódtak, hiszen az uralkodó tőkés termelési módnak közvetlenül és olcsón kínálják fel munkaerejüket, vagy – közvetve és olcsón – olyan termékekben megtestesült, munkájukat amelyek lehetővé teszik a munkaerő értékének csökkentését az uralkodó tőkés termelési mód hasznára, vagy éppen olyan termékekben, amelyek lehetővé teszik az állandó tőke összetevőinek értékcsökkentését, vagy esetleg olyan termékekben, amelyek lehetővé teszik a luxusfogyasztás reálértékének emelését (az értéktöbblet azon részéből, amelyet a tőkés elfogyaszt). Mindezen mechanizmusok végső soron úgy elemzendők, mint a nem-kapitalista termelési módban képződött tobblet transzferálása az uralkodó tőkés termelési mód javára.

Így érthető, hogy a „marginális" szektorok nem „zárványok" csupán. Annak tűnhetnek, amikor a prekapitalista eredetű szektorokról van szó, de az őket fenntartó uralom egyben megfosztotta őket eredendő önállóságuktól. Ám nem mindig ilyenek; a „modern" marginális szektorok a rendszer által termelődnek újjá.

Ha az itt feltételezett függőség nemzetkozi téren aszimmetrikusan jelenik meg és értéktranszfer (egyenlőtlen csere) kíséri, akkor a függőség – szintén szükségképpen és egyidejűleg – megjelenik „belsőként" is, a perifériikus tőkés termelési mód javára történő transzferben. Így érthetővé válik, hogy a függőséget nem kell külsőleg kikényszeríteni: az szükségszerű jelenség. Politikai síkon a helyi burzsoázia az az erő, amely kialakítja a függő struktúrát, mert ez összefügg érdekeivel. Így válik a „nemzetközi" burzsoázia fogyasztási szintjének haszonélvezőjévé, holott a termelőerők fejlődésének alacsonyabb szintje ezt nem tenné lehetővé.

Komplex elemzésünk így biztosítja számunkra, hogy leszámolhassunk azokkal a mítoszokkal, amelyektől Emmanuel korlátozott elemzése nem tudott elszakadni: az első az a tévhit, hogy a „fejlődés" elérhető a „független" változó – a bér – „mesterséges" növelésével; a másik, hogy a nemzetkozi transzfer automatikusan a centrum munkásosztálya számára előnyos.

Naivak maradnak Emmanuelnek a fejlődés feltételeiként értelmezett béremelési erőfeszítésekkel foglalkozó elemzései.[48] Mert – feltéve, hogy a brazil kávéültetvényeken egy sztrájk eredményeként béremelés történik – Emmanuel úgy véli, hogy ez a béremelés lehetetlen, amennyiben a konkurrensek Brazília helyébe lépnek a világpiacon, és lehetséges, ha a béremelést semlegesíti az ultetvények termelékenységének javulása. Nem kevesebbet állít ezzel, mint hogy ha a bérek emelkedése minden termelőt érint, akkor a fogyasztóknak drágábban kell megvenniük a kávét. Ez csak akkor és annyiban logikus, ha és amennyiben a periféria által felkínált termékek sajátosak,

amint ezt Emmanuel feltételezi. De hát nem azok. Bizonyos az, hogy – bár vitapartnerei szerint túl feluletesen – Emmanuel a figyelmet arra az egzakt tényre irányítja, hogy a periféria termelői csak szerény részét kapják annak az árnak, amelyet a centrum fogyasztói fizetnek termékeikért. A kozvetítők profitja, a reklám, az érvényesülés ára a centrumban stb. annyiban fontos, hogy bár a termelők cserearányai romlanak és e termékek nagybani árai komoly konjunktúrális ingadozásoknak vannak kitéve, a fogyasztói árak szabályosan emelkednek és sohasem csokkennek, még konjunkturális okokból sem; van tehát egy keskeny utkozőzóna, amely lehetővé teszi a javuló munkadíjazás felszívását, amennyiben a társadalmi viszonyok ezt engedik. Ez a lényeges probléma, amelyet mi a perifériikus termelési mód vizsgálatánál középpontba helyezunk, nem tárgya egyetlen, az egyenlőtlen csere elméletével foglalkozó elemzésnek sem.

Ezért nem veszi figyelmbe gyakorlatilag Emmanuel a bér és a fejlődés kozott levő dialektikus kolcsonhatást, és lineáris, pontatlan elemzéssel helyettesíti azt. Csak a munkaerőérték objektív státuszának elemzése, amint ezt pontosabban leírtuk, teszi lehetővé a lineáris okonomista mechanizmus meghaladását. Emmanuel tartalmilag tesz itt még érdekes megfigyeléseket Angliáról szólva megállapítja, hogy bár a bérek kb. 1870-ig sullyedtek, nem gátolták a fejlődést, mert a „járadék lekototte a tobbletet és nem engedte kulfoldre szivárogni". A megállapítás kétségkívul igaz, de árnyaltabbá kell tenni azt, hiszen éppen 1800 és 1870 kozott a cserearányok Anglia számára romlottak: az ország iparának termelékenységéből származó előny egy része gyakorlatilag a kereskedelmi partnereknek hajtott hasznot. Pontosan meg kell határozni tehát a történelmi feltételeket, amelyek lehetővé tették az egyenlőtlen cserét.[49]

Mivel nem veszi figyelembe ezeket a történelmi feltételeket, ahogyan általában a centrum és periféria kategóriái segítségével végzett elemzést sem, Emmanuel osszevonja azt, amit mi élesen megkulonboztettunk: az új centrumokat és a perifériát.[50] Mert ha igaz, hogy Rhodéziában a fehér bevándorlók gyarapodásának perspektívája elvezethet a tőke akkumulálódásához, megteremtve a magasan díjazott munka lehetőségét, ezzel szemben a Kozép-Afrikai Koztársaság egyoldalú elhatározása a bérek emelésére semmiféle kovetkezménnyel nem lesz a fejlődésre, mert Rhodézia új centrum, amiként egy ideig az volt az USA, Kanada, Ausztrália és Dél-Afrika, amely országokra a szabad kapitalista termelési mód volt jellemző. Ha az elemzésbe bevonjuk a termelési viszonyokat, amint ezt mit tettuk, érthetővé válik, hogy az idegen tőke nem gyakorolhat ugyanolyan hatást a fejlődésre a periférián, mert a tőkés termelési mód uralmi viszonyai a prekapitalista mód felett – ami a perifériikus struktúrát jellemzi – a már elemzett sajátságos torzulásokhoz vezetnek. Ezt a vizsgálódási módot figyelmen kívul hagyva, Emmanuel óriási hibát kovet el a „fehér kisebbség" gyarmatosításbeli szerepét, és a multinacionális társaságok beépulését illetően. Azt állítani, hogy ők a „fejlődés" hordozói, szembetűnő ellentmondás, és nem más, mint a tiszta és egyszerű rostow-i vonalra való visszaesés. E ponton Bettelheim kritikája megalapozott: Bettelheim szembeállítja a centrum homogenitását a periféria heterogenitásával.[51] E téren ugyanakkor mi, akárcsak P. P. Rey,[52] messzebb mentunk, amikor megmutattuk e heterogenitás szukségszerűségét, amely – a kiváltságos osztályok szovetségén keresztul – lehetővé tette a rendszernek mint perifériikus rendszernek az újratermelését.

Az egyenlőtlen csere elemzése kimutatta, hogy az értéktobbletráta a periférián kétségtelenul magasabb annál, mint ami a centrumot jellemzi. Éppen az alacsony bérek és a modern technológiák egymás mellett élése jellemzi a perifériikus termelési

módot, és többek között egyenlőtlen cserét eredményez ott is, ahol a perifériikus kapitalista mód exportra irányult, s ott is, ahol felvevőpiacát az országon belül találja meg. Ez éppen azért van így, mert az értéktöbbletráta a periférián magasabb, és a nemzetközi tőke megtalálja számítását: a tőke áramlása a periféria felé a profitráta növelésének eszköze. Azért is ez a helyzet, mert a perifériikus tőkés termelési mód újratermelődik mint olyan: a jellemző gazdasági torzulásokkal, politikai téren a meghatározó kiváltságos osztályok szövetségével együtt. E nyilvánvaló tény figyelmen kívül hagyása egyértelműen a Rostow-hoz való csatlakozáshoz vehet: a perifériikus kapitalizmus csak egy állomás lesz a kifejlett (centrum-)kapitalizmus felé vezető úton. Bettelheim, aki nagyon szerencsétlenül fejtette ki azt az álláspontot, hogy a kizsákmányolási ráta a centrumban magasabb, szintén rákényszerült, hogy tagadja a nemzetközi értékek létezését.[53]

Ugyanakkor az a tény, hogy az értéktöbbletráta a periférián magasabb, még nem jelenti automatikusan, hogy a centrum proletariátusa lesz az egyenlőtlen csere által meghatározott transzfer nyertese. Ha a munkát ugyanolyan mértékben kellene fizetni a periférián, azonos termelékenység mellett, mint a centrumban, a világrendszer szintjén a munka díjazása és a termelőerők fejlődése közötti globális egyensúly a centrum és a periféria komparatív növekedési rátáinak új megoszlását igényelné. Az egyenlőtlen csere mindenekelőtt az egyenlőtlen fejlődés következménye. Az, hogy a centrum munkásosztálya „hasznot húz" az e csere által lehetővé tett magasabb növekedési rátából, kétségtelen, hiszen a centrum-formáció szintjén ugyancsak felmerül a reálbér és a fejlődés szintje közötti egyensúly igénye. Mindamellett a centrum „magasabb" bérei magyarázatukat a termelőerők magasabb fejlettségi szintjében lelik, és nem a nemzetközi transzferben. Ugyszintén teljesen nyilvánvaló, hogy a centrum burzsoáziája – sajnos sikeresen – kihasználja a nemzeti érdekközösség mítoszát, és ez annál inkább lehetséges, ahogyan a növekedés felgyorsul.

E téren Marini és Cardoso elemzése[54] sokkal helytállóbbnak tűnik. Marini megállapítja, hogy a munka többletkizsákmányolása a periférián lehetővé teszi egyrészt a relatív értéktöbblet tömegének bővítését a centrumban, csökkentve bizonyos helyettesítő eszközök árát, és másrészt a profit növelését, csökkentve az állandó tőke bizonyos elemeinek árát. Felhívjuk a figyelmet egy finom árnyalatra: a centrumban az értéktöbbletráta emelkedését a reálbérek és a termelőerők fejlődési szintje közötti szükséges objektív egyensúly követelménye korlátozza. Osztjuk Cardoso nézetét: egyfelől, a kizsákmányolás folyamata a periférián nem szükségszerű (mert a felszívás lehetetlenségének nincsenek elméleti okai a tiszta kapitalista termelési mód keretein belül), hanem a világrendszeren belül a függő kapitalizmus funkcióit teljesíti; másfelől, hogy a centrum által a perifériáról importált áruk fontossága csökken (pontosan az egyenlőtlen fejlődés miatt, ami az egyenlőtlen cserét eredményezte). Az eltérés, amire utalni szeretnénk, az, hogy a harmadik világ „marginalizációja" a világrendszer fejlődésének utolsó fázisában (1950–1970) egyáltalán nem olyan jelenség, amelynek fejlődése a kapitalizmus egész története alatt lineáris volt; 1880 és 1913 között döntő jelentőségű volt: e viág megnyitása az imperialista tőke számára holnap, a „runaway industries" lehetséges felfuttatásával, újból ugyanazzá lehet.

VIII. Egy kiegészítő kérdés: a „transzformációs" probléma

Bizonyos szerzők által az „érték árrá történő transzformációjának" tulajdonított jelentőség véleményünk szerint azt az alapvető tévedést juttatja kifejezésre, amely a marxista érték-koncepció természetének megértésével kapcsolatban mutatkozik. Nyilvánvaló, hogy lehetetlen matematikailag levezetni az árrendszert az értékrendszerből, teljesen fenntartva a profitráta és értéktöbbletráta egyenlőségét.[55]

E lehetetlenséget látva, Emmanuel arra a megállapításra jutott, hogy a „termelési árak egyedi jellemzője" (ami nem „vezethető le az értékből") azt jelzi, hogy amikor az egyik rendszertől a másikig haladunk, akkor „nem formai, hanem tartalmi változásról van szó", s hogy kovetkezésképpen a termelési árak „nem a jelenségek, hanem az értéktől különböző másik lényeg szintjén helyezkednek el".[56]

Már kifejtettuk álláspontunkat a témáról.[57] Egyetlen ok sincs arra, hogy a profitráta egyenlő legyen az értéktöbbletrátával. Éppen ellenkezőleg, hiszen a két ráta egyenlősége esetén a gazdasági kizsákmányolás átlátható lenne a tőkés termelési módban, ahogyan az volt az ezt megelőzőekben. Ha van misztifikáció, ha a jelenség eltakarja a lényeget, ahelyett hogy kozvetlenul feltárná azt, ha a „tőke", fuggetlenul a munkától, „produktívnak" tűnik, ez pontosan azért van, mert a „transzformáción" keresztul elvész az értéktöbbletráta. Mégis, a végső elemzésben megmarad, mert ha Sraffa rendszerében R = O, a megfelelő értékrendszer értéktöbbletrátája ugyancsak nulla lenne.

Állásfoglalásunk megegyezik tehát Claudio Napoleoni és Oscar Braun álláspontjával. Valóban, az előbbi azt írja: „Érték és termelési ár osszefugg az elosztás és a csere két helyzetével, amelyben nem szemléltethetjük az egyiket a másik transzformációjaként, mert a strukturális feltételek megváltoztak".[58] Braun azt mondja: „A marxista értékelmélet nem igényli az árosszeg és az értékosszeg egyenlőségét, hiszen az érték és az értéktöbblet a termelési folyamat, az ár és a profit pedig az újratermelés osszfolyamata vizsgálatán keresztul jelenik meg."[59]

Nyilvánvaló, hogy az értékelmélet funkciója pontosan az, hogy leplezze azt, ami nem jelenik meg kozvetlenul az elosztás szintjén (tehát a munkaerő eladását és a tőke mozgását egyfelől, az árucserét másfelől), elhatolva a lényegig, a termelési folyamatig.

Az érték-ár viszony teljes megértése, ti. hogy az ár nem egyetemes kategória, hanem csak a tőkés termelési módé, nélkulozhetetlen annak megértéséhez, hogy a szocializmus mennyiben nem tőkések nélkuli kapitalizmus. Nagyon sokszor hangsúlyoztuk e téma fontosságát. Mert, ahogy Sraffa maga is újra folfedezte,[60] „a konkurrencia optimuma" kozel sem azonos a „társadalmi optimummal". Az első egy társadalmi viszonytol fugg, amely szembeállítja a proletariátust a burzsoáziával, és az értéktöbbletrátában jelenik meg. Sraffa „optimum alattinak" nevez minden olyan egyensúlyt, amelyre nézve a profit nem nulla. Mit jelent Marx eme újrafelfedezése? Azt, hogy a társadalom akkor lesz képes realizálni az igazi „társadalmi optimumot", amikor a „profitráta" nulla lesz, vagyis amikor az értéktöbbletráta szintén az lesz, amikor tehát az osztálykizsákmányolás eltűnik és a felhalmozás feladata befejeződik. Két kovetkeztetést emelunk ki ebből az elemzésből. Az első, hogy a szocializmusba való átmenet időszaka – ami nem a befejezett szocializmus – azért válik szukségessé, mert a kapitalizmus nem fejezte be történelmi feladatát: a tőkefelhalmozást. Tehát pontosan a termelőeszkozok allokációja igényli, hogy figyelembe vegyuk az „időt", persze más módon, mint ami a kapitalizmust jellemzi: kozvetlenul globális nemzeti szinten és nem

a tőkések szintjén, ami a tőkék versenyét eredményezi. A második, hogy a kifejlett szocializmus nem a Stuart Mill-i „stacionárius állapot". A szocialista társadalom egyszerűen ura döntéseinek. a termelés bővítésének elhatározása közvetlenül jön létre, a közösségi tudat szintjén, amely könnyen felismerhető, nem-elidegenedett és képes közvetlenül meghatározni a társadalmilag szükséges munka mennyiségét a kívánt használati értékek termeléséhez, anélkül, hogy elhomályosító közvetítőként „időbeni értékeket" (ál-értékeket) alkalmazna.

Ezért tűnik teljes mértékben szükségesnek, hogy a rendszer lényeges törvényeit érték-fogalmakból építsük fel, akár a munkaerő-érték objektív törvényével, akár az egyenlőtlen cserével kapcsolatban. Természetesen ugyanezeket az eredményeket el lehet érni közvetlenül az árak alapján is, ahogyan azt Oscar Braun és Saigal tette.

IX. A profitráta süllyedő tendenciájának kérdése

Mielőtt rátérnénk a világrendszer kialakulási szakaszainak problémájára,* hasznos feleleveníteni álláspontunkat a fenti lényeges, ide kapcsolódó kérdésekről.[61] Egyébként a függelékben kimutatjuk, hogy a szerves összetétel és az értékben számított értéktöbbletráta változatlan maradhat, ha a termelékenység növekedése egyenlő a két szektorban, tehát emelkedik, amennyiben e fejlődés gyorsabb a fogyasztási javak (bér-javak) termelése terén, és az ellenkező esetben csökken.

A profitráta süllyedő tendenciájának törvényéről szóló vita[62] a XIX. század végén kezdődött, Bernstein, Conrad Schmidt, Cunow, Otto Bauer, Rosa Luxemburg és Kautsky részvételével, majd a 20-as, 30-as években folytatódott Louis Boudin, Henryk Grossmann, Hans Beiss, Kei Shibata és Nathalia Moszkowska között. Szembeállította egyfelől a „revizionistákat"', akik konstatálva, hogy a profitráta nem süllyed szükségképpen egy bizonyos szint alá, és felvetve „a tőkések beruházásra való ösztönzése" kérdését, a rendszer örökkévalóságára következtettek; másfelől az álmarxista „ortodox" iskolát, amely, az előbbiekkel szemben, azt igyekezett bizonyítani, hogy a profitrátának egyre erősebben kell süllyednie mindaddig, amíg ki nem tör az „általános válság" és a rendszer „össze nem omlik".[63]

Szerintünk mindkét interpretáció ugyanabba a lényegi hibába, az ökonomizmus hibájába esett; mi mindig elvetettük az „általános válság" és a „spontán összeomlás" elméletét, akárcsak a rendszer „szükségszerű örökkévalóságáét".

Véleményünk szerint az igazi probléma abban a kérdésben rejlik, hogy a rendszer miként reagál önmagára és próbál alkalmazkodni a profitráta lehetséges süllyedéséhez. A gazdasági mennyiségek dinamikus egyensúlyi perspektívában való összeegyeztetése időbeli késésekkel valósul meg, s ez meghatározza a ciklikus mozgást (vagyis a konjunkturális mozgást). Ezek a ciklusok (vagy konjunktúra) olyan keretek között jelennek meg, amelyek a rendszer konkrét története minden egyes fázisának megfelelő hosszú időszakok tendenciájával jellemezhetők.

Az ipari forradalomtól (a XIX. század eleje) az 1930-as évek válságáig terjedő időszak történelmi tényei a profitráta süllyedő tendenciáját látszanak alátámasztani. Az

* A mű ezt tárgyaló X. fejezetét elhagytuk, tekintve, hogy Amin más – általunk is kozolt – írásaiban e kérdéssel bővebben foglalkozik. – *A szerk.*

ipari forradalom mindenekelőtt a fogyasztási javak nagyipari termelésében részt vevő termelőeszközök forradalma: a szövőszék és a gőzgép, csaknem végleges formáikban egycsapásra behatolnak a termelésbe, nagyobb mennyiségű nyersanyag megmunkálását teszik lehetővé ugyanannyi ideig tartó közvetlen munkával. Az értékbeni szerves összetétel emelkedik. Az értéktöbbletráta szükségképpeni emelkedő tendenciája – késéssel ugyan – követi azt, hogy igazodjék a fogyasztási cikkeket előállító ágazatok folytonos fejlődéséhez. Ez egyébként Steindl – szerintünk helyes – értelmezése szerint Marx érvelése.[64]

A profitráta tendenciájára vonatkozó vita újból előtérbe került a 40–50-es években, mégpedig az innováció azon kategóriáiban – „labour saving" (munkamegtakarítás), „capital saving" (tőkemegtakarítás) –, amelyeket a mikroökonómiai marginalista definíció sugalmazott. Az egész vitát a harmincas évek válságának még élő emléke, valamint a keynes-i elemzés mint a válság által inspirált, stagnáló áramlat jellemezte; az utóbbi abból a hipotézisből indult ki, hogy a profitráta („a tőke határ-termelékenysége"), beleütközve a „likviditás-preferencia" abszolút korlátjába, süllyedni kezd.

A kapitalista termelési módnak az értéktöbbletráta növelésére irányuló inherens tendenciája a „munka-megtakarító" („labour saving"), vagy II. szektor-központú innovációk előnyben részesítéséhez vezet. Ezek az innovációk gyakorlatilag lehetővé teszik a tartaléksereg újratermelését, s a bérek leszorítását. Ez Blaug érve, aki Gillmant kommentálva így ír: „A munka-megtakarító típusú innovációkat a reálbéremelés kényszerítette ki, ami csökkenti a profitot, míg a tőke-megtakarító típusú innovációk véletlennek tűnnek, amelyek csak technikai okokkal magyarázhatók a fejlett kapitalizmusban. Gillman könyvében a tőke-megtakarító innovációk ugyanazt a helyet foglalják el, mint a szakszervezeti nyomás. Úgy lépnek be az elemzésbe, mint exogén változók.[65]

Mondhatjuk-e, hogy a jelenkori technológiai forradalom éppen ilyen „tőke-megtakarító" jellegű? Ez, legalábbis részben, lehetséges, tekintve, hogy az innovációk koncentrációja az I. szektor termelése felé tolódott el. A szerves összetétel folytonos csökkenése a profitráta emelkedésének irányába hat, főleg, ha a dinamikus egyensúly miatt szükségszerű értéktöbbletráta-csökkenés ezt csak késéssel követi.

Tehát mindenképpen lehetetlen lenne mechanikus tendenciát kimutatni a profitráta esetében és ennek alapján periodizálni a kapitalista rendszer történelmét. Egyébként látni fogjuk, hogy a többlet feleslegének ugyancsak nincs mechanikus tendenciája. Azok a jelenségek, amelyek köré a kapitalizmus periodizációjának szerveződnie kell, egészen máshol találhatók.

A rendszer lehetséges jövője felé pillantás lehetővé teszi, hogy jobban megértsük annak mélyebb lényegét. Elképzelhetünk-e egy kapitalista rendszert, amely túlélte az általános automatizációt? Az I. és II. szektor automatizációja e képzelt világban felszabadítja az emberiséget a munka alól. De ha a termelőeszközök egy kisebbség tulajdonában maradnak, az automatizált gépek termékének teljes egészében e csodás termelőeszközök tulajdonosaihoz kell kerülnie. Érdekes társadalom, amely burzsoáziából áll, proletariátus nélkül. Utóbbi feleslegessé válik, el kell tűnnie, vagy nem termelő, személyes szolgaszemélyzetté kell süllyednie.[66] Persze, itt egy jövőbeni képről van szó, amitől még nagyon messze vagyunk; mindenesetre a rendszer példán látható tendenciája ebbe az irányba hat. Mielőtt eljutnánk e képzelt határok közé, az automatizáció a lakosság növekvő részét teszi feleslegessé. Dinamikus egyensúlyi modellünk arra vall, hogy a rendszer előidézhet növekvő mértékű tömeges munkanélküliséget, miatt az I. és II. szektorban foglalkoztatott proletariátus csökkenő arányú kisebbsége reálbérét rendkívüli módon emelkedni látja. Valóban, ha a két szektorban az automa-

tizáció fejlődése egyenlő, a szerves összetétel és az értéktöbbletráta változatlan maradhat, és a foglalkoztatott csökkenő arányú kisebbség reálbére a termelékenységnek megfelelően emelkedhet.

A 30-as évek válsága már leleplezte ezt a tendenciát. A világ polarizációja fejlett és elmaradott országokra még élesebben tanúsítja meglétét. Nem kell tehát alábecsülni a rendszernek ama tendenciáját, amely a felesleges lakosság kiirtása felé mutat. De ugyanakkor a rendszer reagál a munkaerő „marginalizálódására". Egyfelől, valamelyest spontán módon, a viszonylagos árak és a kereslet-struktúrák változtatásával, ami egy „kis modern kapitalizmust" hív újra életre, mégpedig a fogyasztási szolgáltatásokét. Ez az irányzat látható ugyan, azonban ismételten hangsúlyozzuk hogy nem szabad a koncentrációt lineáris jelenségnek tekinteni: mint minden társadalmi jelenség, a koncentráció is létrehozza önmaga dialektikus ellentétét. De másfelől a folyamat nem-spontán módon is végbemegy, legalábbis a szűken vett gazdaság terén. Az osztályharc és az állami beavatkozás a többletelszívás más eszközeinek kifejlesztéséhez vezet. Az I. és II. szektorban keletkezett többletnek egy nem termelő III. szektor javára történő elszívása az I. és II. szektor reálbéreinek kevésbé erős növekedéséhez vezet, és a III. szektorban a foglalkoztatottság növelését eredményezi. Az I. és II. szektor számára ez a tendencia nagy valószínűséggel a profitráta csökkenéséhez vezetne, hiszen az általuk megtermelt felesleg elszívásának nagy sebességgel kellene nőnie, hogy biztosíthassa egy ilyen típusú rendszer „teljes foglalkoztatottsági" egyensúlyát.

Következtetések

A vulgáris, dogmatikus marxizmus leegyszerűsítette a társadalmi dialektikát a természettudományok elavult, egyoldalú oksági összefüggésére. A társadalomtudomány sajátossága – hogy az ember (a társadalmi ember) egyszerre alanya és tárgya – elveszett, és vele együtt elveszett maga a társadalmi dialektika is. Ebben a vulgáris marxizmus mélyen hasonlít a polgári gondolkodás egészére, amely soha nem tudta meghaladni az egyoldalú oksági összefüggéseket.

A dialektikától való elszakadás során figyelmen kívül maradt a gazdasági elidegenedés mélyebb értelme, amely által az emberi öntudat hamis tudattá válik, lehetővé téve a „társadalmi törvényeknek", hogy a jelenségek közvetlenségében mutatkozzanak meg mint a társadalom számára külsődlegesek. Nem értik többé *A tőke* első fejezeteinek jelentését: az áru és az érték, e legabsztraktabb fogalmak, amelyek a marxista felfedezés sarokpontjai és e szükségszerű megfordítás által a kifejtés kiindulópontjai is, közhelyszerűvé váltak. Következésképpen hamis kérdések fogalmazódtak meg: az érték árrá „transzformálásának" problémája, amelyet a „gazdaságelmélet" keretein belül vetettek fel, ahelyett, hogy igazi jelentését megértették volna, amely a társadalmi elidegenedés globális síkján ragadható meg. Ez számunkra lezárt vita. A nemzetközi cseréről folytatott eszmecsere folyamán az érték problémájának hasonló „ökonomista" értelmezése tűnik elő: ezt mutatja a termék „sajátos mivoltának" makacs feltételezése. Képtelenek voltak megérteni, hogy a világrendszer egysége miben áll, és mennyiben valóságos: ez az egység ugyanis éppenséggel csak a gazdasági elidegenedés egyetemességének szintjén értelmezhető, és a munkaerő áru jellegűvé változtatásának egyetemességében nyilvánul meg.

Az egyoldalú oksági összefüggésre épített világszemlélet az akadémikus tudományt

megmászhatatlan válaszfalak felállításához, az egyes „diszciplinák elszigetelt hamis tudományának megkonstruálásához vezette. A vulgármarxizmus ugyanezt tette. Pedig Marx jelezte, hogy *A tőke* a politikai gazdaságtan bírálata. Ez a „gazdaságtannak", e parcellákra osztott hamis tudománynak a demisztifikálását, s egyszersmind egy olyan közös alapnak a felismerését jelenti, amelyen az egész társadalmi építmény magasodik. Úgy értelmezték ezt a kritikát, mint egy gazdasági elmélet „egyetemes gazdasági" kritikáját. És mivel a politikai gazdaságtan bírálata a történelmi materializmusba torkollik, úgy folytatták, hogy ökonomista gazdaságtant csináltak, és párhuzamosan a történelmi materializmust pszeudo-történelemtudománnyá süllyesztették.

Az ökonomista marxista gazdaságtan a rendszer tendenciáinak egyoldalú, mechanikus kifejezésekkel való fejtegetéséhez vezetett. A munkaerő-értékről, a profitráta törvényéről vagy a felesleg tendenciájáról folytatott vita rámutatott erre. Hamis viták ezek, amelyek rögtön lezáródnak, amint visszahelyezzük őket valóságos keretükbe: a történelmi materializmus és nem a gazdaságtan által meghatározott keretbe.

A megcsonkított történelmi materializmus a „történelem tudományává" vált, egy szükségképpen mechanikus és lineáris történelem tudományává. A termelőerők és a termelési viszonyok, az infrastruktúra (az alap) és a felépítmény, valamint a termelési módok és a társadalmi formációk dialektiáját lineáris oksági összefüggéssel helyettesítették, amelyben a termelőerők meghatározzák a termelési viszonyokat, és ezek a felépítményt.

A lineáris oksági összefüggéshez való visszatérés elméleti és gyakorlati következményei nagyon súlyosak voltak. Először is, a szocializmusnak lineárisan a legfejlettebb kapitalista országokban kell megszületnie, amikor a termelőerők szintje eléri azt a csúcspontot, amelyet nem tud meghaladni anélkül, hogy megváltoztassa a termelési viszonyokat. Az „általános válság filozófiája" ebből a torzulásból fakad.

Ugyanakkor nem voltak képesek megérteni a világrendszer dialektikus egységét: az egyenlőtlen fejlődést „késéssé" redukálták (mint Rostow), a szocializmust pedig tőkések nélküli kapitalizmusként értelmezték. Mert e lineáris vizióban a termelőerők fejlődése elsődleges, a tudomány és a technika közömbös. Elfelejtik, hogy ezek maguk is a társadalom termékei.

Ebben az elidegenedett gondolkodási vonalban a szocializmusból egyszerűen tőkések nélküli kapitalizmus lesz: ugyanazokat a dolgokat gyártják, ugyanazon a módon, ugyanazon „szükségletek" kielégítésére. Az új termelési viszonyok, alkalmazkodva a termelőerők magasabb szintjéhez, jogi formájukra redukálódtak: a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetésére. Az új viszonyok „felszabadítják" a termelőerőket, abban az értelemben, hogy lehetővé válik számukra a „fejlődés" felgyorsítása a kapitalizmus által nyitott úton. A szemlélet ismét lineáris. Ugyanakkor megmaradtak a valóságos régi termelési viszonyok és ezek különféle kifejeződései: a szellemi és a fizikai munka szétválása, a város és a falu különbsége stb.

Mindez ma már, a kulturális forradalom óta, világos. Bettelheim utolsó könyvében[67] pontosan kimutatta, hogy a szocializmus egyidejűleg mindent kérdéssé tesz: mit termelni és hogyan. Mivel nem az „utolérni és lehagyni"-ról van szó, tüstént nem beszélhetünk többet szocialista felhalmozásról. Ez értelmetlenség, mivel a felhalmozás szükségképpen a kapitalista elidegenedés nemzője. A termelőerők fejlődésbeli hátrányának meghaladása azt igényli, hogy valami teljesen mást kíséreljenek meg. Sem a sztálinisták, sem a trockisták nem látták ezt: a „szocialista felhalmozás" formáiról – taktikáiról – vitatkoztak.

Ma tehát a kérdés megérett. A KKP X. kongresszusán Csou En-laj ezt így fogalmazta meg: „A fő ellentmondás a proletariátus és a burzsoázia szembenállása, nem pedig a fejlett szocialista rendszer és az elmaradottt társadalmi termelőerők közötti ellentmondás."[68]

A burzsoáziát ugyanis nem lehet egyszerre mindenütt felszámolni. Megállás nélkül újjászületik, amennyiben az új termelési viszonyok még nem szilárdultak meg, a szellemi és fizikai munka szétválásának felszámolása nem történt meg stb.

Ugyanennek a problémának másik aspektusa, hogy így lehetetlen megérteni a világrendszer egységét, amint ezt a nemzetközi csere vitája is megmutatta. A felek kicserélhették polémikus érveiket, amelyek helyenként pontosak és meggyőzőek voltak. De emlékeztetőül azoknak, akik szeretnek megfeledkezni a nemzetközi egyenlőtlenségről, idézzük Marxot: „Ha a szabadkereskedők nem tudják megérteni, hogy egy ország hogyan gazdagodhat meg a másik rovására, ne csodálkozzunk, hiszen ugyanezek az urak azt sem akarják megérteni, hogy egy országon belül hogyan tud az egyik osztály meggazdagodni a másik osztály rovására".[69] Többé-kevésbé szűk keretek között, a „nemzetközi gazdasági kapcsolatok" keretei között maradtunk. Amint már mondottuk, s ahogyan Rossana Rossanda és Charles Bettelheim is látták, e ponton Mao helyreállította a marxizmust.[70]

Jegyzetek

1 Samir Amin: *Le développement inégal*, Paris: Minuit, 1973; (a továbbiakban: *DI*).
2 A. Emmanuel: *L'échange inégal*. Paris: Maspero,. 1969; (a továbbiakban: *EI*).
3 A: Emmanuel: *EI*, Előszó.
4 Samir Amin: *L'accumulation à l'échelle mondiale.* Paris: Anthropos, 1970, 173 skk.; *DI*, 171 skk.
5 Például ilyen a mechanikus trockista szemlélet, amely szerint a szocialista forradalomnak a fejlett kapitalista országokban kell először bekövetkeznie. Trockij szerint az orosz forradalom elfajulása a német forradalom balsikere miatt következett be. Az, hogy a munkás-paraszt szovetség felbomlása a 30-as évek kollektivizálásától kezdve (abban a formában, ahogyan ezt ott véghezvitték) az alapját alkotta és megteremtette a lehetőségét egy új osztály kifejlődésének, ahogy ezt a kínaiak magyarázzák, nem következik a trockista elméletből.
6 Bettelheim: *Réflexions. Remarques théoriques*, in: Emmanuel: *El. Politique Aujourd'hui*, No. 12, 1969: vita az imperializmusról, a nemzetközi viszonyokról és az osztályviszonyokról; Palloix: „L'impérialisme et l'échange inégal", *L'Homme et la Societé*, 1969, No. 12, 219.
7 Buharin: *Világgazdaság és imperializmus* (1915); ld. e kötetben is. Megjegyzéseinket Buharin e tévedéséről ld. *DI*, 125.
8 Bettelheim: *Réflexions. Remarques théoriques.*
9 Utóbbi műveink alapvető tárgya éppen az volt, hogy megpróbáljuk megérteni a kapitalista termelési mód más módok feletti uralkodó jellegének jelentőségét; majd levonni a lényeges következtetéseket a centrumban és a periférián végbemenő szükséges felhalmozás sajátos jegyeiről. 1957-től kezdődő munkásságunk az „elmaradottság gazdaságtanáról" adott, még ökonomista kritikától 1965 után egységes álláspontho vezetett ezekben az alapvető kérdésekben, ami számunkra ma is világosnak tűnik.
10 Emmanuel: „Échange inégal et développement inégal", *Politique Aujourd'hui*, No. 12, 1969; (a továbbiakban : *EI et DI*).

11 Ld. *DI* II. fejezet, a marginalisták kritikájáról – akiktől 1957-ben szakadtunk el –, amely lehetővé teszi a tautologikus tulajdonságok felismerését, s leleplezi az akadémikus gazdaságtan ideologikus és nem-tudományos természetét.

12 Emmanuel: *El et DI*, 79.

13 Más problematikát jelentenek a nagy népmozgalmak a történelem során, pl. az Újvilágba való kivándorlás, a munkaerő belső migrációja a centrum felé.

14 Palloix: „La question de l'échange inégal, une critique de l'économie politique", *L'Homme et la Société*, No. 18; Emmanuel: *El et DI*, 78.

15 *EI*, 2. fejezet, II. rész.

16 Palloix: *Id. cikk*, 21; Bettelheim: *Id. cikk*, 87.

17 Amint megmutattuk a prekapitalista távolsági kereskedelem esetében, amely autonóm termelési módok között teremt kapcsolatokat.

18 Ld. a 7. jegyzetet.

19 A tőke általános, társadalmi jellegének az értékre és a „transzformációra" vonatkozó következményeit különösen kidomborítja *A tőke* VI. fejezete (Marx: *Un chapitre inédit du Capital*, Paris: 10–18, 1971): Ld. még Claudio Napoleoni: „Lezioni sul capitolo, testo indedito di Marx", *uo*.

20 Rossana Rossanda és Charles Bettelheim *(Il Manifesto*, Paris, 1971, 208 skk.) állapították meg, nagyon helyesen, hogy éppen a proletarizálódás – akár befejezett, akár nem – formálta át a periféria paraszti tomegeit a szocializmus tartalékává.

21 *DI*, II. fejezet. Belső kritikáját adjuk az általános egyensúlyelméletnek és a mennyiségi szemléletnek, rámutatva e „megoldás" szükségszerűen formális tulajdonságaira, és kovetkezésképpen a gazdaságtan ideologikus, nem-„tudományos" jellegére. Azt látjuk még, hogy a gazdaságtan kritikája célul tűzi a filozófiai és episztemológiai szint elérését, elhagyja a gazdaságtant, hogy megérthesse a történelmet (a történelmi materializmust).

22 Emmanuel: *El et DI*, 54.

23 Piero Sraffa: *Áruk termelése áruk révén*, Bp: Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1970; (angol kiadása: 1960)

24 E kötet függelékében megjelent munkája.

25 Palloix: *Id. cikk.*

26 Bettelheim: „Réflexions théoriques".

27 A „piac-vitáról" ld. Lenin: *A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez, Az ún. piackérdésről*; Rosa Luxemburg: *A tőkefelhalmozás* (a kor vitájának teljes bibliográfiájával), Bp. Kossuth, 1979: Tugan-Baranovszkij: *Ipari válságok Angliában* (első német nyelvű kiadása: 1901). Erről az általunk lezártnak vélt vitáról szóló véleményünk kifejtése megtalálható: *DI*, 146 skk. A profitráta törvényének kérdését ld. később.

28 Megalapozni véltük a hitel e szerepét, amely mindeddig nem volt látható, *DI* II. fejezet. Ez a mi válaszunk a „piackérdésre".

29 Tugan-Baranovszkij: *Id. mű*; „korhinta-kritikánk" 1957-ig nyúlik vissza.

30 Joan Robinson: *The rate of interest and other essays* (1951); *An Essay on Marxian Economics* (1941).

31 *DI*, II. fejezet.

32 E. H. Chamberlin: *The Theory of Monopolistic Competition*, Boston, 1931; Joan Robinson: *Imperfect Competition*, London, 1935; Baran és Sweezy: *Le capitalisme monopolistique*, Maspero, 1968.

33 P. Baran: *L'économie politique de la croissance*, Maspero, 1964; H. Magdoff: *L'âge de l'impérialisme*, Maspero, 1970.

34 *DI*, 24. skk. Magyarul ld. a *Fejlődés-tanulmányok* 2. kötetében.

35 Mégpedig szóban, egy magánbeszélgetés során.

36 Emmanuel· *El et DI*, 79.

37 *DI*, 127 skk.

38 Emmanuel: *El et DI*, 80.

39 Ez egyébként a rendszer valós tendenciája, amely a „runaway industries" fejlődésében mutatkozik meg. *DI*, 157. skk. E vitáról ld. Isaac Minian: *Costos comparativos e intercambio desigual;* uő. *Comercio internacional e intercambio desiguae*, sokszorosított anyagok, Santiago, 1972.

40 Emmanuel : *EI*, 30.
41 Ld. *DI*, 139. skk., ahol kifejtettük a kettős faktorális cserearányok kérdését.
42 *DI*, 117 skk. *A tőke* kiadatlan VI. fejezete és Napoleoni idézett tanulmánya megerősítik intuíciónkat.
43 Ezért szenteltünk egész fejezeteket az átmenet történetének a *DI*-ben, amelyet egyébként P. P. Rey fejtett ki empirikus terminusokban *(Colonialisme, néocolonialisme et transition au capitalisme*, Maspero, 1971) és teoretikusan (*Les alliances de classes*, Maspero, 1973).
44 *DI*, 257 skk.
45 *DI*, 113 skk., ahol e kérdést absztrakt szinten is kifejtjük, a ricardói feltételezések szerint. Saigal (e könyvben megjelent írásában) megmutatja, hogy a partnerek egyik nemcsak a cserében veszít, hanem a lehetséges növekedésben is.
46 *DI*, 186 skk.
47 *DI*, 208 skk., vita a „marginalitásról".
48 Emmanuel: *EI*, 163 skk; *EI et DI*; „Le colonialisme des 'poor white' et le mythe de l'impérialisme d'investissement", *L'Homme et la Société*, No. 22. „Les salariés des pays développés sont-ils plus exploités que ceux des pays sous-développés et les effets des variations des salariés dans un système, économique ouvert", Grenoble-i Egyetem, sokszorosítás, 1969 június.
49 Innen származik az a következtetésünk, hogy az egyenlőtlen csere csak a XIX. század végétől jöhetett létre, szoros kapcsolatban a monopóliumokkal és az imperializmussal. *DI*, 139 skk; Emmanuel: *EI et DI*.
50 *DI* 320 skk.
51 Bettelheim: *Id. cikk.*
52 P. P. Rey: *Les alliances de classes.*
53 Bettelheim: Idézett cikkek: *Le Monde*, 1969. XI. 11; *Politique Aujourd'hui.*
54 Ruy Mauro Marini: *Dialectica de la dependencia*, Santiago: CESO, sokszorosítás, 1972; F. H. Cardoso: *Notes sur l'état actuel des études sur la dépendaces*, Dakar: IDEP-Reprint, 1972.
55 A „transzformációval" kapcsolatban teljes bibliográfia található Napoleoni idézett művében és Sweezy kiadványában (*The Theory of Capitalist Development*, New York, 1942), amely Bortkiewicz, Nathalia Moszkowska, Conrad Schmidt és mások ellentmondásait elemzi. Ld. még J. Winternitz cikkeit (*Economic Journal*, 1948 jan.) és F. Seton cikkét (*Rewiew of Economic Studies*, 1957 jún.).
56 Emmanuel: *EI et DI.*
57 *DI*, II. fejezet, 1. rész, ahol az egyes termelési módok különböző szintjei közötti viszonyok kérdését fejtjük ki.
58 Claudio Napoleoni: *Lezioni sul capitolo testo inedito di Marx*, Torino, 1972: lezioni 15–16–17.
59 Oscar Braun: *Comercio internacional e imperialismo*, Buenos Aires: Siglo XXI, 1973, 83.
60 Ezért érthettük meg, hogy a szocializmus nem lehet pusztán „tőkések nélküli kapitalizmus". Azt elképzelni, hogy a kifejlett szocializmusban a kapitalizmuséhoz hasonló „gazdasági számításokra" bízzák rá magukat, rámutat a képzelőerő hiányára, amit a gazdasági elidegenedés hozott magával. Bettelheim kiemeli ezt a pontot, rámutatva, hogy a kínai gyakorlat eltüntette a mégoly „szocialistának" mondott felhalmozás koncepcióját. Bettelheim: *Révolution culturelle et organisation de la planification*, Maspero, 1973.
61 *DI*, II. fejezet, 2. és 4. rész, ez utóbbi a ciklikussággal összefüggésben.
62 A „süllyedő tendenciával" kapcsolatban ld. Sweezy bibliográfiáját: Paul Sweezy: *The Theory of Capitalist Development* (London, 1942), valamint Horowitz idézett művét. A *DI*-ben, akárcsak az *Accumulation*-ban, ökonomista álláspontón maradtunk, s egy „gazdasági elmélet" határain belüli profitráta-törvényt próbáltunk felállítani. A kérdést rosszul tettük fel: hiszen azt a történelmi materializmus határain belül kell fölvetni (ld. a 10. részt és az Utószót).
63 Steindl: „Karl Marx and the Accumulation of Capital", in: Horowitz (ed): *Marx and Modern Economics*, New York: Modern Reader, 1968.

64 *DI*, 84 skk., ahol kifejtjük a „stagnáció" kérdésére adott materialista „megoldást".
65 Mark Blaug: „Technical Change and Marxian Economics", in: Horowitz (ed): *Marx and Modern Economics*; J. Gilman: *The Falling Rate of Profit*, London, 1956.
66 A jelenkori súlyos tendenciák megmutatják e lehetséges perspektíva realitását: a neomalthusi kampány, túlzott elragadtatás a turizmusért stb.
67 Bettelheim: *Révolution culturelle et organisation de le placification.*
68 A Kínai Kommunista Párt X. kongresszusa, 1973 augusztus.
69 Marx: *A filozófia nyomorúsága*, MEM, 4,
70 Ld. *Il Manifesto* .

Oscar Braun

Nemzetközi kereskedelem és imperializmus

Bevezetés

A tőkés termelési mód egyik leglényegesebb jellemzője az expanzióra való szüntelen törekvés, az a belső szükséglet, hogy az emberiség egészét saját társadalmi termelési viszonyrendszerének érdekszférájába vonja.[1] Az úgynevezett „imperializmus-elmélet" fő célja e törekvés elemzése, kísérlet annak kimutatására, hogy milyen hatást gyakorolnak a fejlett országok az elmaradott országok fejlődésére,[2] illetve annak bizonyítására, hogy az utóbbiak létezése mennyiben szükséges az előbbiek fejlődéséhez.

Az imperialista és a függő országok viszonyának természete azonban hirtelen változáson ment keresztül. Jóllehet nem kívánunk minden egyes részletkérdést megvizsgálni, úgy véljük, hogy az imperializmus történetében négy, élesen elkülöníthető szakaszt különböztethetünk meg.

1. A *„gyarmati rablás"* időszakában a gyarmattartó hatalmak kirabolták a függő országokat. A zsákmány nagy szerepet játszott az „eredeti tőkefelhalmozás"-ban, amely lehetővé tette az ipari forradalom kibontakozását. Ez a szakasz hozzávetőleg a XVI. századtól a XIX. század elejéig tartott.

2. A *kereskedelmi expanzió* időszakában a függő országok nyersanyagot szállítottottak, és az imperialista országok által termelt iparcikkek felvevő piacának szerepét játszották. Ez a XIX. század nagy részére jellemző.

3. A *tőkekivitel* periódusában a függő országok az imperialista országok tőkefeleslegének döntő részét felszívták (a többletmegtakarítások az imperialista országokban a termelőerők növekedésének, és az alacsony reálbérszint miatt a hazai piac lassú növekedésének tulajdoníthatók). Ez a szakasz a XIX. század utolsó évtizedeiben kezdődött, és az 1930-as évek világméretű depressziójával végződött.

4. Az *„egyenlőtlen csere"*, az imperializmus jelenlegi szakasza. A függő országok fő szerepe az, hogy olcsó áron biztosítsanak nyersanyagokat és néhány ipari terméket. Ez a függő országokban pillanatnyilag a viszonylag alacsony bérek révén lehetséges. A relatív bérdifferenciák a XIX. század vége felé kezdtek szembeötlővé válni, amikor a centrum reálbérei növekedésnek indultak; éppen a reálbérekben mutatkozó éles különbség választja el e szakaszt a kereskedelmi expanzió időszakától.

Ez a periodizáció – amely megközelítőleg egybevág Mandel elképzeléseivel[3] – csupán kísérletnek tekinthető arra, hogy keretet adjunk tanulmányunknak, amely az imperializmus jelenlegi szakaszával foglalkozik, azaz az „egyenlőtlen cserét" vizsgálja.[4] Nyilvánvaló, hogy e négy szakasz átfedi egymást, és hogy az imperialista viszonyok az

imperializmus minden egyes fejlődési szakaszában alaposan keveredtek az egyes szakaszok néhány vagy valamennyi fő vonásával. De eltekintve attól, hogy kimutatható: e vonások egyike vagy másika uralkodó jellegű volt egy-egy adott szakaszban, az elemzés szempontjából hasznos különbséget tenni az imperializmus különböző „modelljei" között.

Tény, hogy az imperializmus jelenségét tárgyaló irodalom óriási mennyiségének az a jellemzője – a néhány kivétel csupán erősíti a szabályt –, hogy az elméleti modellt, amely a jelenséget megkíséreli magyarázni, soha nem határozzák meg világosan. S azt a történelmi periódust sem, amelyre a modellt alkalmazzák. Talán hozzá kell tennünk, hogy nézetünk szerint nem kielégítők az egyik szakaszból a következőbe való átmenetre, valamint annak felderítésére irányuló elemzési kísérletek, hogy miképpen követi egyik szakasz a másikat.[5]

Az egyik szakaszból a másikba való átmenet problémája mellett az imperializmus elméletének fel kell vázolnia a rendszer termelési és újratermelési mechanizmusát minden egyes szakaszban. Más szóval, mindama változók funkcióját, amelyekkel egy imperialista ország egy függő országgal szemben meghatározható – így pl. a termelőerők fejlettségének viszonylagos szintjét, az exportált és importált termékek típusait, a tőkeáramlást, a viszonylagos bérszínvonalat stb. – csakúgy, mint az e változók újratermelésére hivatott mechanizmust. E könyben az imperializmus negyedik, az egyenlőtlen cserével jellemezhető szakaszával kapcsolatban e szempontokat tartjuk szem előtt.

Az imperializmus jelenlegi szakasza a termelőerők fejlődésében mutatkozó növekvő szakadékkal jellemezhető, egy homogén termelési mód, a tőkés termelés keretein belül, amely – a szocialista országok kivételével – a világon mindenütt uralkodó.[6] Az a tény, hogy a szakadék mélyül, ellentmond annak, amit Marx, mind pedig annak, amit a polgári gondolkodók anticipáltak.

A függő országokban széles tömegek nem képesek kielégíteni alapvető szükségleteiket, és még kevésbé képesek elérni az imperialista országok munkásosztályának fogyasztási szintjét. A függő országok uralkodó osztályai képtelenek olyan demokratikus kormányzati formák megteremtésére, amelyek ideológiailag „normálisnak" tekinthetők, és egyre inkább a katonai diktatúra módszeréhez kénytelenek folyamodni. A tőkés termelési rendszere egyesíti a világot, és egyidejűleg összezsugorítja azt: fejleszti a nemzetek közötti kommunikáció minden formáját, világpiacot teremt egy sor termék és szolgáltatás számára, nagyjából kiegyenlíti a profitot, amelyet az egyes tőkés nyer beruházásaiból a világ bármely területén. Óriásvállalatokat teremt, amelyek harminc, ötven vagy száz különböző országban termelik és árulják ugyanazt a terméket, ugyanakkor a gazdasági többlet[8] zöme maréknyi imperialista országban koncentrálódik, így mélyítve a szakadékot az imperialista és a függő országok reálbérszintje között.

Az egyenlőtlen fejlődés folyamatának eredményeképpen az imperialista országok gazdasági és katonai ereje mind relatív, mind abszolút értelemben növekszik. Ezt az erőt rendszeresen arra használják fel, hogy az imperialisták számára elfogadható politikát és kormányokat erőltessenek a függő országokra. Ez közvetlen katonai beavatkozással történik, vagy közvetetten, az intézményi mechanizmusok komplex együttesének felhasználásával, beleértve a kereskedelmi és pénzügyi politikát, a segélyterveket, a nemzetközi szervezetek tevékenységét stb.[9]

Eme egyenlőtlen fejlődési folyamat oka egy szóban foglalható össze: imperializmus.[10] Úgy érzem azonban, hogy egy problémával kapcsolatban a kielégítő válasz még várat magára: azaz, hogyan működnek az uralom és kizsákmányolás mechanizmusai, miért és hogyan ismétlődnek, miért lehetetlen általában a függő országok

számára, hogy megsemmisítsék az imperialista viszonyok fenntartását biztosító struktúrát.

Annak magyarázatával kell kezdenünk, hogy miképpen gátolja az imperializmus a termelőerők fejlődését, s miért tartja a világ felét szegénységben. Másodszor, meg kell magyaráznunk a „termelés imperialista feltételeit", azaz hogy miért hozta létre a kapitalizmus az imperializmust, és miért nem tud nélkule fennmaradni.

Ez utóbbi téma áll vizsgálódásaink középpontjában. Ha a kapitalista rendszer fennmaradása nem az uralom imperialista struktúrájától függne, az imperializmus már rég halott lenne. Ha elfogadjuk – s úgy tűnik, sok szerző elfogadja –, hogy a függő országok léte hasznos, ám szolgálja az imperialista centrum kapitalista rendszere funkcionálásának alapvető célját, akkor el kell fogadnunk, hogy az imperialista országok, és kulonosen az Egyesult Államok kulpolitikája teljességgel irracionális. Nem lenne érdemes fenntartani e struktúrákat, ha egyszer ennek kötségei a fejlődő országok ellenállásának mértékével arányosan novekszenek, amennyiben e gyakorlat az imperialista társadalmak belső egységének szétrombolásával fenyegetne, ahogy ez a vietnami háborúnak az USA belső helyzetére gyakorolt hatásaiban megmutatkozott.

Az Egyesult Államok egész kulpolitikája, a vietnami háborúval való felhagyás ellenére, továbbra is azzal a céllal folyik, hogy a fuggő országokat megtartsa a tőkés világpiac keretein belul. E célból költséges gazdasági és katonai segélyprogram került kidolgozásra, hadseregeket és flottákat tartanak fenn világszerte (és nem haboznak használni azokat, ha szukségesnek ítélik), kereskedelmi előnyoket nyújtanak, és azok visszavonásával fenyegetnek, minden lehető kulturális és ideológiai fegyvert bevetnek a függő országok népeinek és vezetőinek befolyásolására. Az USA vezető elitje úgy érzi – Mac Namara szavaival –, hogy „...az Egyesult Államok biztonsága osszefugg a foldgolyó másik felén élő nemzetek stabilitásával és biztonságával".[12]

Ha a „biztonságot" úgy értelmezzuk – s nem is lehet másként[13] –, hogy az a tőkés viszonyok fennmaradásának „biztonsága", és a „biztonság és stabilitás" a „status quo" fenntartását jelenti „az elmaradottság és szegénység vonatkozásában", akkor tovább kell lépnunk, és fel kell tennünk a kérdést, amint azt már tobben megtették, vajon milyen kapcsolat van a jenki kapitalizmus megfelelő funkcionálása és ama tény között, hogy Bolívia és India fejlődésukben visszamaradott tőkés országok. M. Blaug világos szavakkal vázolta a problémát: „A kérdés, amit fel kell tennunk: elvben képes-e egy zárt tőkés gazdaság saját forrásai felhasználásával korlátlanul novekedni? Ha igen, az imperializmus megszuntetése nem jelentené a tőkés rendszer végét. De ha a marxista okfejtés bizonyul helyesnek, akkor csakis a szocialista társadalom képes elszakadni az imperializmustól. A kérdés nem az, hogy például a brit uralom Afrikában káros vagy hasznos volt-e, hanem az, hogy a fekete kontinenst kizsákmányolták az angol kapitalizmus fenntartása érdekében. Nem az a kérdés, hogy az Egyesult Államok flottája segítségével dollár-diplomáciát folytatott Latin-Amerikában vagy sem, hanem hogy a szabadversenyes gazdaság növelheti-e a Karib-térség, vagy Délkelet-Ázsia jovedelmeit anélkul, hogy gazdasági ongyilkosságot kovetne el? A Lenin és tanítványai által feltárt kemény tények túlságosan kevéssé képezik vita tárgyát; amiért mégis megemlítjuk őket, az a belőluk levont kovetkeztetéseknek koszonhető."[14] Blaug válasza e kérdésre negatív: „Mindenesetre, ha ezekről a problémákról világosan akarunk gondolkodni, fel kell hagynunk az ősrégi leninista mítosszal, amely szerint a gyarmatok nélkulozhetetlenek a tőkés országok számára, és hogy a fejlett országok csak azért gazdagok, mert kirabolták Ázsiát és Afrikát."[15]

Ahhoz, hogy eljusson ez oromteli kovetkeztetéshez, Blaugnak bírálnia kell Lenin elméletét, amely szerint a tőkekivitel – és így az imperializmus – szukségszerűsége abból a tényből adódik, hogy a „tőke nem talál profitábilis befektetést"[16] a fejlettebb országokban Elméletileg elképzelhető az állandóan novekvő „bővített újratermelés" modellje, kulonosen ha feltételezzuk, hogy a keynes-i teljes foglalkoztatási politikát alkalmazzák. Az empirikus adatokat tekintve Blaug megjegyzi, hogy a tőkés országok kulfoldi befektetései csupán kis részét teszik ki az osszbefektetéseknek, és akárhogyan is, a kulfoldi befektetéseket főként egy másik fejlett országban, vagy egy viszonylag fejlett fuggő országban eszkozlik. Blaug azt a tényt, hogy – amint ő maga állítja – „az utóbbi 20 évben időről-időre olyan eseteknek voltunk tanúi, amikor a nagyhatalmak a diplomáciai intrika, a gazdasági nyomás, a politikai aknamunka minden elemét mozgásba hozták egy-egy ellenszegulő nemzeti kormány megbuktatására, és annak megbízhatóbb rendszerrel valo helyettesítésére, azzal a ténnyel magyarázza, hogy – amint az előzőekben már említettuk – „az Egyesult Államoknak nem azért sikerult határozott alláspontot kialakítania az elmaradott világról, mert Washington keresztulnéz az uzleti csoportok érdekein, amelyek elkerulhetetlenul ellenségesek az alacsony jovedelmű országok gazdasági novekedésével szemben".[17] Ha a kulfoldi tőkebefektetésekről szóló néhány adat elegendő Lenin elméletének cáfolatához, és az intrika és a felforgatás konzisztens politikáját el lehet intézni azzal a kijelentéssel, hogy az Egyesult Államok még nem alakított ki „határozott álláspontot", vagy – ne Blauggel legyunk kemények – általánosabban, a „nem-gazdasági" erőkre való hivatkozással, amit ő később említ, nem túlzás azt állítani, hogy a polgári kozgazdaságtan, amelynek Blaug meggyőződéses híve, nem képes a társadalmi valóság koherens magyarázatát adni.[18]

Az intrika, a fenyegetés és a felforgatás állandó politikája bizonyos *gazdasági feltételek* biztosítasa érdekében – nevezetesen, hogy a harmadik világ maradjon nyitott a nemzetkozi kereskedelem es kulfoldi tőkebefektetés számára – az Egyesult Államoknak a XIX századtól[19] óta szisztematikusan folytatott gyakorlata, amelynek a gazdasági, társadalmi és politikai koltsegek ellenére bizonyára van gazdasági alapja is E nézet elutasítása egyenértékű azzal, hogy visszautasítunk minden racionális történelem-magyarázatot és így mindenfajta társadalomtudomány fejlődésének lehetőségét. Az eddigi imperializmus-elméletek lehetnek hibásak, szorulhatnak korrekcióra, de nem tehetjuk félre az imperializmus elméletét, amíg azt állítjuk, hogy a gazdaságelmelet hasznosnak bizonyul a történelmi folyamatok elemzésekor.

Ha az imperializmus-elmélet felállításakor szukséges „előállításának feltételeire" magyarázatot adni, azazhogy miként termelte ki magából az elméletet szukségszerűen a tőkés rendszer, akkor annak magyarázatáról sem szabad megfeledkeznunk, hogy miként gátolja az imperializmus a fuggő országok termelőerőinek fejlődesét; ezt a kérdést állítjuk vizsgálódásunk középpontjába. Ha ezt nem sikerulne megvalósítanunk, ez azt jelentené, hogy képtelenek vagyunk megmagyarazni, hogyan *tartja fenn es termeli ujra* a kapitalizmus szukségszerűen az imperializmus viszonyait.

Az imperialista országok politikája azt célozza, hogy a fuggő országokat a tőkes kereskedelmi és penzugyi kapcsolatok hatókoren belul tartsa, amint ezt később latni fogjuk.[20] Kereskedelempolitikájuk celja pedig az, hogy ezeket az országokat a stagnálás állapotában tartsa. Ezzel kapcsolatban számos probléma szorul megmagyarázatra, így peldául miért van szuksége a tőkés rendszernek a fuggő országok létére, vagy más szóval, miként magyarázhatja a harmadik világ szegénysége az imperialista hatalmak

gazdagságát? Milyen eszközökkel tartják az imperialista viszonyok szegénységben a harmadik világot? Látni fogjuk, hogy a szóban forgó elméletek az itt felvetett kérdések egy részére nem adnak kielégítő választ.

A marxista vagy a marxizmuson alapuló elméletek az imperialista és a függő országok közötti gazdasági kapcsolatok számos aspektusát hangsúlyozzák; ezek közül a legfontosabbak: (1) a függő országok az imperialista országokban képződött megtakarítási fölöslegek felszívására szolgálnak; (2) a függő országok nyersanyagforrásként funkcionálnak; a nyersanyaggal való ellátottság alapvetően fontos a magasan iparosodott országok fejlődésében; (3) a nemzetközi kereskedelmet ellenőrző nagy monopóliumok abban a helyzetben vannak, hogy kizsákmányolhatják a függő országokat; (4) ugyanezen nagy monopóliumok a függő országokat érintetlen, vagy félig érintetlen területekként kezelik, ahol tevékenységüket gyorsan kiterjeszthetik; (5) a függő országokban létrehozott értéktöbblet transzferálódik az imperialista országokba profit, kamat, kereskedelmi jogok stb. formájában; (6) a függő országok alacsony bérszínvonala folytán az imperialista országok az előbbiek termékeihez alacsony áron jutnak. A gazdag és szegény országok között kialakult eme kapcsolatokat részletesen is meg kell vizsgálnunk: csakúgy, mint az e kapcsolatok elemzését célzó elméleteket. Szeretném röviden felvázolni, miért nem hiszem, hogy e tényezők a létező imperializmus teljes és kielégítő magyarázatát nyújtják, bár elismerem, hogy nagyon is relevánsak lehetnek az imperializmus általános elmélete szempontjából, különösen az imperializmus különböző történelmi szakaszait tekintve. Sőt, e tényezők nem tesznek eleget teljes mértékben a Bevezetésben körvonalazott ama két előfeltételnek sem, amelyeket alapvetőnek tartunk az imperializmus általános elméletének felállításához, azaz: 1. miért kell az imperialista országoknak a függő országokat az elmaradottság állapotában tartani, és 2. miért van szükségük az imperialista országoknak a függő országok létére. A következőkben megpróbálok rámutatni az eddigi magyarázatok hiányosságaira, és kérem az olvasót, tartsa szem előtt, hogy olykor az ördög ügyvédjének szerepét fogom játszani. Bírálatomat tehát ne tekintsék úgy, hogy teljes mértékben elvetem az érintett elméleteket, mint a jelen helyzet elemzésének hasznos eszközeit, még kevésbé úgy, hogy kétségbe vonom ezek felhasználhatóságát az elmúlt történelmi korszakok elemzése során. A második megjegyzés különösen fontos. Egészen a legutóbbi időkig, az imperializmus-elmélet alig fejlődött Lenin és Rosa Luxemburg munkáihoz képest. Feltételezve, hogy az imperializmus történelmi szakaszokra bontása viszonylag helyes, nyilvánvaló, hogy a jelen szakasz nem ugyanaz, mint amit Lenin és Rosa Luxemburg tanulmányozott; ezért szükség van új elmélet megalkotására, amely képes magyarázatot adni a létező imperializmus jelenségeire.

Az említett kérdések többségét Lenin és Rosa Luxemburg munkáiban is megtalálhatjuk, sőt az újabb elemzések újra felvetik őket.

Megkíséreljük bizonyítani, hogy ezek a munkák nem képesek a létező imperializmus jelenségének teljes magyarázatára.

Nézzük a centrum-országok megtakarítási fölöslegének problémáját, és azt, hogy milyen szerepet játszanak a perifériás gazdaságok e megtakarítás-feleslegek felszívásában. Az imperialista befektetések volumene a függő országokban kis patakká apadt. Ahogy P. Jalée kifejti,[21] míg az első világháború előtt Nagy-Britannia teljes megtakarításainak 30–90%, Franciaország teljes megtakarításainak 15–75%-a áramlott külföldre, a függő országokba irányuló teljes tőkeáramlás 1966-ban 8.733 millió dollárra rúgott, s ennek jelentős részét, 6.432 millió dollárt a közületi alapok tettek ki. Ezek az összegek az összes imperialista ország bruttó termékének kevesebb, mint

1%-át, teljes megtakarításaiknak pedig kb. 2%-át teszi ki. Vagy Blaug magyarázata szerint, ha az Egyesült Államok egy főre eső jövedelmének arányában annyit fektetne be külföldön, mint amennyit Nagy-Britannia invesztált a XIX. század végén, az USA által a függő országokban évente beruházott összeg az európai országok számára néhány éven át folyósított Marshall-segély teljes összegének duplájával lenne egyenlő.[22] Másrészt gondoljuk meg, hogy Lenin jóslata, amely szerint a függő országokban a kapitalizmus gyors kibontakozása megy majd végbe, nem teljesedett be, és hogy azok a konfliktusok, amelyek az imperialista országok között az első világháborúban csúcsosodtak ki, nagyrészt elsimultak. Ez egyáltalán nem meglepő. A tőkeexport korszakában – amelyet Lenin elemzett – az imperialista országok egymással versenyeztek ajánlataikban, a tőkeberuházásaik szempontjából fontos „befolyási övezetek" megszerzéséért. Bár a konfliktusok a jelenlegi szakaszban sem tűntek el teljesen, a helyzet ma az, hogy az összes imperialista ország hasznot húzhat az egyenlőtlen cseréből. Végül, a második világháború után az állami tevékenység jelentősen kiterjedt, és minthogy Keynes óta a kormányok új gazdaságpolitikai eszközökkel is élnek, megteremtődtek az optimális feltételek a teljes megtakarítás rendszeres abszorpciójára.

A második probléma a nyersanyagokkal kapcsolatos. Tegyük fel, hogy a nyersanyagokkal való ellátottság magyarázatot ad az imperializmus jelenlegi fejlődésére. Véleményünk szerint a nyersanyagok, különösen az olcsó nyersanyagok beszerzése végső soron az imperializmus egyik fő „oka". De ha ezt a feltevést alkalmazni kívánjuk elemzésünkben, akkor szélesebb összefüggésekbe kell a kérdést helyezni. Az a tény, hogy egy ország nyersanyagot exportál, még önmagában nem magyarázza elmaradottságát és szegénységét. Ellenkezőleg, korábban azt állítottuk, normálisan az lenne elvárható, hogy a nyersanyag-export a termelőerők fejlődésének erős ösztönző lökést adjon.

Harmadszor, vizsgáljuk meg a nagy monopóliumok esetét. Ezek, amint azt már számos alkalommal kifejtették, a nemzetközi kereskedelem egészét ellenőrzik, és képesek az imperialista országok érdekeinek megfelelő diszkriminatív árpolitikát alkalmazni.[23]

Nem tagadjuk e jelenség létét, csupán megjegyezzük, hogy a függő országokból származó teljes import az imperialista országokban nem haladja meg bruttó termékük 3%-át. Lehetséges, hogy az effajta kereskedelemből származó profit valóban lényeges a kapitalista rendszer fennmaradásához?

Negyedszer, ismeretes Rosa Luxemburg elmélete arról, hogy a tőkés rendszernek szüksége van az expanzióra, amely állandóan új területeket integrál a tőkés termelési viszonyok rendszerébe.

Érvelésének különböző értelmezései léteznek, de mi úgy tekintjük, hogy – elméletével összhangban – az expanzió szükséglete abból adódik, hogy minél több munkás integrálódjék a tőkés rendszerbe, hogy ezáltal növekedjen a fogyasztási cikkek kereslete, és így a tőkejavak és fogyasztási cikkek osztálya között kiegyensúlyozottabb fejlődést lehessen biztosítani. Ez az értelmezés, úgy gondoljuk, megegyezik Joan Robinson[24] értelmezésével, miszerint a centrum országaiban a munkások reálbéreinek emelkedése, minthogy lehetővé teszi a fogyasztási javak piacának bővítését, ösztönzi a beruházási kedvet, ami – Rosa Luxemburg szerint – a kapitalizmusban hiányzik, hacsak nem alakult ki a még nem kapitalizálódott területeken. Úgy véljük, a centrum-országokban a munkásosztály reálbérének e századi emelkedése lehetővé tette, hogy a kapitalizmus elkerülje a Rosa Luxemburg által megjósolt sorsot. A bérek növekedése valóban az egyik változó, amellyel az imperializmus új szakaszába való átmenetet, nevezetesen az egyenlőtlen cserét magyarázni lehet. E téma mélyebb elemzést igényel.

de amint már jeleztük, a könyvben nem kívánunk foglalkozni az imperializmus egyik szakaszából a másikba való átmenet problémájával.

Rosa Luxemburg „makroökonómiai" felfogásától teljesen függetlenül, nemrégiben Harry Magdoff megalkotta az imperialista expanzió talán „részeire bontott"-nak [disaggregated] nevezhető elméletét.[25] Kimutatja, hogy amennyiben az Egyesült Államoknak a világ többi részébe áramló évi befektetése viszonylag alacsony szintű, a külföldon felhalmozott részvénytőke az ipari termékek teljes hazai termelésének nagy hányadát kitevő évi termékáramlást tesz lehetővé. Sőt, mi több, minthogy a külföldi befektetéseket főként a nagyvállalatok valósítják meg, a monopóliumok külföldi forgalma teljes forgalmuknak igen nagy részét teszi ki.

Magdoff maga is látja azonban, hogy az észak-amerikai monopóliumok külföldi befektetéseinek zömét Európában és Kanadában eszközölték, s ez a tény segíti az imperialista országok mint egységes egész, illetve a függő országok közötti kapcsolatok megértését. Tegyük hozzá azonnal, hogy Magdoff imperializmus-elmélete ennél sokkal gazdagabb; csupán megpróbáltuk összegezni ama fejtegetését, amely a legmeggyőzőbb, éppen eredetisége és a bizonyító adatok mennyisége alapján. Munkája az imperializmust tárgyaló irodalom egyik leglényegesebb terméke, mégsem véljük úgy, hogy elegendő az imperializmus ama elméleti modelljének megalkotásához, amely eleget tesz a korábban tárgyalt feltételeknek.

Végül, elvetjük azt az érvelést, amely az imperialista országok által a függő országoktól elvont profitok, kamatok stb. alapján próbálja az imperializmust magyarázni, bár e folyamat fenntartása közvetlen oka lehet az imperialista erőszak sajátos megnyilvánulásainak. De mennyiségileg kifejezve, ez igen csekély összeg, az imperialista országok bruttó termékének 1%-ánál jóval kevesebb, ugyanúgy, ahogyan a centrum-országoknak a harmadik világban felhalmozott részvénytőkéje, illetve az oda áramló évi befektetések mennyisége is csekély.

Természetes, az imperializmusra vonatkozó gyors és csupán vázlatos kritikai értékelésünket tovább kell fejleszteni. Sőt, hangsúlyoznunk kell, hogy például annak az érvelésnek a visszautasítása, amely szerint az imperialista országoknak a függő országokban folytatott beruházó tevékenysége az imperializmus jelenségének kielégítő magyarázatául szolgál, nem jelenti azt, hogy tagadjuk a beruházások jelentőségét, amelyek az egyenlőtlen cserét okozó tényezők közül döntő fontosságúak.

Még nem tekintettük át az imperializmus-elmélet legfontosabb új variánsait. Különösen Frank, Palloix, Amin és Emmanuel munkáira[26] gondolok. Jelentőségük ellenére úgy véljük, az első három szerzőnek nem sikerült a létező imperializmus működésének komplex analitikus modelljét megalkotni. Ami Emmanuelt illeti, aki először fejtette ki az egyenlőtlen csere elméletét, hasonlóság van elméleti fejtegetéseink között; a különbségeket e könyv keretében fogjuk vizsgálni.

Összefoglalva tehát, tanulmányunk témája: a jelenkori imperializmus az egyenlőtlen cserével magyarázható, vagyis az imperialista országok által élvezett előnyökkel, amelyeket azáltal élveznek, hogy olcsón vásárolhatnak és drágán adhatnak el. A függő országokból származó export alacsony árszínvonala az ez országokban tapasztalható alacsony bérszínvonallal áll kapcsolatban. Az imperialista országok diszkriminatív kereskedelempolitikával rákényszerítik őket, hogy alacsony árakon kínálják áruikat. A függő országokból származó exportra importvámokat vetnek ki, és egyéb akadályokat gördítenek eléjük, *így kényszerítve ezeket az országokat arra, hogy fizetési mérlegük egyensúlyban tartása érdekében növeljék exportjuk volumenét.* Ez a diszkriminatív po-

litika azért alkalmazható, mert a függő országok termelőerőinek fejlettsége alacsony szintű; ez a körülmény a felszereléseket, a termeléshez szükséges egyéb inputokat és a technológiát illetően függő helyzetben tartja őket, minthogy ezeket az imperialista országokból kell beszerezniük. Végül a függő országokban létrejott többlet nagy részének elszívásával az egyenlőtlen csere megakadályozza ezen országok termelőerőinek fejlődését, fenntartja és újratermeli a függőségi viszonyokat.

Röviden: az általunk kifejteni kívánt elmélet szerint, a jelenkori imperializmus a kereskedelem területén nyilvánul meg; meghatározója az imperialista országok gazdaságpolitikája, végeredményben pedig a termelőerők egyenlőtlen fejlődése.

Végül, hosszúra nyúlt bevezetésünk lezárásaként, röviden összefoglaljuk a könyv tartalmát.

Az I. fejezetben megkíséreljük kimutatni, hogyan képesek az imperialista országok kizsákmányolni a függő országokat a kereskedelem révén. E célból egy bizonyos pontig Emmanuel munkáját követjük, amely kimutatja, hogy a függő országok alacsony bérszínvonala hogyan vezet relatíve alacsony termelési költségszinthez az imperialista országokkal összehasonlítva, és ily módon a szó legszorosabb értelmében vett egyenlőtlen cseréhez. Mi azonban az áralakulás Sraffa-féle modelljét használjuk, az Emmanuel által használt marxi termelési ár-modell helyett, mivel – amint Emmanuel megjegyzi, és maga Marx is kifejtette – ez utóbbi modellnek megvan az az alapvető hiányossága, hogy az inputárakat nem „transzferálja" úgy, ahogyan a késztermékek árai „transzferálódnak".[27] Sőt, Emmanueltől eltérően, ahelyett, hogy elfogadnánk a feltételezést, hogy a bérek a fuggetlen, az árak pedig a függő változók, kimutatjuk, miben áll az árak és a bérek szükségszerű egyensúlyi kapcsolata, annak kérdését pedig, hogy melyik a fuggetlen változó, későbbre hagyjuk.

Emmanuel modelljéből kiindulva, a II. fejezetben megkíséreljük kimutatni, hogy az árak és nem a bérek a fuggetlen változók, és hogy az az ár, amelyen a függő országok eladásra kínálják termékeiket, az imperialista országok által importvámokkal és egyéb restrikciókkal manipulált ár.

E fejezetek elemzései alapján, tanulmányozni kell (a) azt az utat, amelyen az imperialista országok ármanipulációja a termelőerők egyenlőtlen fejlődésének közvetlen eredményévé válik; a függő országok társadalmi termelési viszonyait, különös tekintettel e manipulációnak a gazdaság egyre erőteljesebb monopolizálódása következményeként tekinthető fokozódására; az új technológiák fejlődését; a függő országokban eszközolt külföldi beruházásokat, valamint a kapitalista fejlődés jelenkori szakaszának egyéb általános vonásait;[28] (b) azt a módot, ahogyan az egyenlőtlen csere a függő országok termelőerőinek fejlődését akadályozza, csakúgy, mint a függő országok fejlődésének az imperialista országokra gyakorolt egyéb lehetséges hatásait; (c) a szocialista országok szerepét az egyenlőtlen cserében; (d) az egyenlőtlen csere történelmi gyökereit, az imperialista és a függő országok kapcsolatainak különböző formáival, illetve a megelőző szakaszokkal való kapcsolatát; és (e) e kapcsolat különböző értelmezését, azaz a különböző imperializmus-elméleteket. E kérdések egy részét tömören tárgyaljuk az utószóban, s itt egyszerűsített formában újra összefoglaljuk az I. és II. fejezet tartalmát. A nem-közgazdász olvasók számára javasoljuk az utószó olvasását, mielőtt a főszöveg olvasásához fognának.

Második fejezet

1. Bevezetés

Az előző fejezetben láttuk, hogy két ország közötti kereskedelemben – adott profitráta esetén – fordított arányosság áll fenn az egyes országok reálbérei között, és hogy a (w_i, w_d) pár minden egyes értékéhez a termelési árakra vonatkozó meghatározott P vektor rendelhető. Most, egyensúlyi feltételek mellett, e kapcsolatok szükségszerűek, és csupán felszínes pillantással nehezen határozható meg, hogy a három változó közül melyik a független. Valójában teljességgel lehetséges, hogy egyiküket sem lehet független változónak tekinteni.

Úgy tűnik, Emmanuel és Amin a w_d-t tartja független változónak. Kulonösen Amin véli úgy, hogy az alacsony bérszínvonal okát a függő országok társadalmi formációjának szerkezetében kell keresni: ama struktúrában, amelyet, ha nem is teljesen, a tőkés termelési mód ural.[29] Emmanuel nevetségesnek nevezi és visszautasítja azt a gondolatot, hogy az árak határozzák meg a béreket.

Amin megközelítése helyénvaló, abból a szempontból, hogy a függő országok béreit nem lehetne a létminimum szintjén tartani olyan társadalmi formáció megléte nélkül, amely állandóan fölös munkaerőt hoz létre, olyan tartalékshereget, amely még magának a rendszernek a szükségleteit is meghaladja. Egyrészt azonban meg kell jegyeznünk, hogy e tartaléksereg állandó újratermelődése ezekben az országokban a termelőerők alacsony fejlettségi fokának köszonhető, és az a tényező, amely a termelőerők fejlődését akadályozza[30] – mind később meglátjuk – nagymértékben a függő országok exportjának lassú növekedésével magyarázható. Másrészt, ha adott az alacsony bérszínvonal és következésképpen az alacsony termelési költségek, amelyek lehetővé teszik az egyenlőtlen cserét, miért van az, hogy a függő országok képtelenek az imperialista országok piacait elárasztani olcsó árucikkekkel?

Hajlunk arra a véleményre, hogy Emmanuel véleménye meglehetősen felszínes. Nem logikus, hogy a kakaó ára határozza meg a rendszer összes többi változóját; mégis teljesen valószínűnek látszik, hogy az imperialista országok anélkül, hogy bármilyen konkrét árat meghatároznának, befolyásolni tudják a függő országok exportjának átlagárát.[31] Véleményünk szerint az exporttermékek átagárának leszorításával (az exportárak vektora) az imperialista országok olyan helyzetbe kerülnének, hogy – w_d csökkenése árán – novelhetik w_i-t. Dinamikusan kifejezve: amennyiben a világgazdaság tovább terjeszkedik és a munka termelékenysége növekszik, az imperialista országok P_d^x csökkentésével, vagy növekedésének akadályozásával w_i gyors novekedését érhetik el, mialatt w_d változatlan marad, vagy csak nagyon lassan növekszik.

Ahhoz, hogy megmutassuk, miként válik lehetővé az imperialista országok számára, hogy a P_d^x-et ellenőrzésük alatt tartsák, illetve az, hogy bizonyos határok között e lefelé tartó nyomás minden imperialista ország irányából jövő tudatos manipuláció nélkül is előfordulhat, először is felállítunk egy olyan modellt, amely két-két árucikket gyártó két ország közötti cserét ábrázol. Látni fogjuk, hogy bizonyos feltételek mellett az imperialista országok vámmanipulációi (vagy egyéb kereskedelmi korlátozások) lehetővé teszik P_d^x bármilyen kívánt szintre történő beállítását, előidézve az egyenlőtlen cserét. Ezután ugyanezt a mechanizmust egy kevésbé leegyszerűsített modellen vizsgáljuk. Végül, az utószóban a P_d^x meghatározott szinten való rogzítésének mechanizmusáról szólunk, úgy tárgyalva azt, mint nemcsak az imperialista országok kereskedelmi politikájának, de

általában az imperialista és a fuggő országok társadalmi termelési viszonyainak és termelési szerkezetének meghatározó elemét.

Lehet, hogy végul olyan kovetkeztetésre jutunk, hogy az imperialista országok kereskedelem-politikája – a fuggő országok exportja elé emelt korlátok alkalmazása – nem játszik jelentős szerepet P_d^x meghatározásában, és igy a függő országok kizsákmányoltsági szintjének meghatározásában. Nem kétséges, hogy történelmileg nem lehet ama oksági viszonyról beszélni, hogy P_d^x mozogna w_d felé, sem pedig bizonyossággal arról, hogy ellentétes irányba mozogna. Mindazonáltal, úgy vélem a kifejtés fenti sorrendjének az az előnye, hogy fényt vet a mai imperialista viszonyok általam alapvetőnek tartott elemére: az egyenlőtlen cserére, azaz mondhatjuk, a P_d^x alacsony szintjére. Annak érdekében, hogy kimutathassuk, a fuggő országok kizsákmányolása a kulfoldi befektetések, az egyenlőtlen pénzügyi viszonyok, az imperializmustól fuggő helyi burzsoázia *megléte nélkul is* lehetséges, felvázoljuk minden egyes olyan változó szerepét, amely eleme az imperialista uralom globális szerkezetét alkotó komplex viszonyoknak.

Így egyszerűbbé válik a kulonböző viszonyok relatív fontosságának megállapítása is, valamint az, hogy felfedjuk, az imperialista kapcsolatok újratermelésében melyek kozuluk az alapvetőek és melyek nem.

2. *A kereskedelmi korlátozásokon keresztul megvalósuló kizsákmányolás modellje*

Először is tegyuk fel, hogy csak két ország létezik: egy magasan fejlett ország, amelyet *I*-nek nevezzunk, és amely képes előállítani mindenféle árucikket, a munkaerő, a tőke és a természeti erőforrások hasznosításával, és egy fuggő ország, amelyet *D*-vel jelolunk s amelyiknek ahhoz, hogy legalábbis bizonyos termékeket gyárthasson, a fentebb felsorolt inputokon kívul még gépeket, félkésztermékeket és nyersanyagot, esetleg még szolgáltatásokat is kell importálnia a fejlett országokból. Az okok, amiért a fuggő országnak szukségszerűen importálnia kell bizonyos javakat annak érdekében, hogy más javakat előállíthasson, az utószóban kerulnek részletesen tárgyalásra. Feltételezhetjuk például, hogy bizonyos nyersanyagok egyszerűen nem léteznek ebben az országban, vagy hogy a tőkejavak termelésének koltsége olyan magas, hogy gyakorlati célok szempontjából termelésuk lehetetlennek minősul. Talán a valóságnak jobban megfelelne az a feltételezés, hogy bizonyos cikkek termeléséhez hosszú időtartam szukséges; például vegyunk egy árucikket, amit meghatározott típusú gépekkel kell előállítani, amelyeket viszont megint más gépekkel gyártanak; az erre specializálódott mérnokok képzése sokáig tart stb. Tekintve a napjainkban fogyasztott termékfajtákat, ez a jelenség általánosnak mondható. Bizonyos termékek termelése olyan folyamatok ismeretét igényli, amelyeket csak a fejlettebb országokban hozzáférhető szabadalmak védenek, míg más termékeket olyan vállalatoknak kell előállítaniuk, amelyeknek minimális mérete kielégítő nagyságú; egy modern petroltechnikai vállalat komplex struktúráját például nem lehet néhány nap alatt improvizálni. Kovetkezésképpen – legalabbis néhány éves periódus idejére – bizonyos cikkek termelése megkoveteli, legalább néhány importtermék[34] felhasználását.

A további egyszerűsítés kedvéért tegyuk fel, hogy *D* országban csak két cikket gyártanak, egy olyat, amely nem igényel importhozzáadást, alacsony koltségszinten előállítható és a helyi fogyasztás mellett exportra is kerul belőle; ezt a cikket „nyersanyagnak" nevezzuk; s egy másik árucikket, amely az import bizonyos állandó részarányának hozzáadásával állítható elő, s amelyet helyben elfogyasztanak; ezt „feldolgozott terméknek" nevezzuk. Valóban, elegendő azt feltételezni, hogy az áru-

cikkek fogyasztása állandó arányok szerint történik, azaz egyfajta árukosár kerül fogyasztásra, amelybe a kulonböző cikkek fizikailag állandó arányok szerint kerulnek be; és hogy e javak mindegyike az importált inputok fizikailag állandó arányának felhasználásával termelhető meg.

E feltételek esetén *D* ország termelési erőforrásainak teljes igénybevétele nyilvánvalóan megkoveteli a kulfoldi valutához való minimális hozzáférhetőséget, minthogy ha a jovedelem szintje teljes kihasználás esetén adott, valamint adott a jovedelemelosztás is, akkor a fogyasztási javak adott összetételére irányuló kereslet is adottnak vehető. Feltéve, hogy a külfoldi valuta hozzáférhetősége nem engedi meg e cikkek importját, ezek helyi termelése szintén megkívánja a kulfoldi valuta minimális mennyiségét, amelyet a termelés szintje és a termelés egységére eső importált javak inputja határoz meg. Ha az összes hozzáférhető kulfoldi valuta e minimális *mennyiségnél* kevesebb, a jovedelemszintet, és kovetkezésképpen a termelési erőforrások kihasználtsági szintjét is csokkenteni kell. Általában, a tőke és a munkaerő egy része kihasználatlanul marad, minthogy egyetlen tényező kihasználatlanságának ténye nem szukségszerűen jelenti azt, hogy az elérhető legmagasabb jovedelemszintet nem érték el. Ez igaz általában a tőkének munkával való korlátozott mértékű helyettesíthetősége kovetkeztében, de e pillanatban nem ez a probléma áll vizsgálódásunk középpontjában.

Dinamikusan kifejezve, ha a devizához való hozzáférhetőség kisebb mértékben novekszik, mint ami szukséges lenne a novekvő jovedelemszint által igényelt minimális mennyiséghez, ez csokkenti a termelési tényezők felhalmozásának arányát. Kulonosen, ha a hozzáférhető külfoldi valuta által lehetségessé tett maximális növekedési ráta kisebb annál a szintnél, amely a fokozódó mértékben a piacra áramló munkaerő (és bizonyos esetben a tőke) teljes foglalkoztatásához szukséges, a munkanélkuliség novekedni fog. A munkaerő-kínálat természetes novekedése nagymértékben a lakosság népesedési arányától függetlenul alakul. Hasonlóan, a tőke bizonyos esetekben teljes és produktív kihasználásának lehetőségétől fuggetlenul novekszik. Ez abban az esetben van így, ha bizonyos árujavak termelése hatékonyabb nagy termelési egységben, még abban az esetben is, ha nincs szó teljes kapacitás-kihasználásról; vagy ha az technikai okokból csak nagy termelési egységekben valósítható meg.

Ilyen korulmények kozott, ha a hozzáférhető kulfoldi valuta kevesebb, mint az a minimális mennyiség, amely a teljes foglalkoztatás mellett a jovedelemszint fenntartásához szukséges, akkor *minél alacsonyabb a kivitel egységára, annál nagyobb lesz az az exportmennyiség, amellyel D ország I országot ellátja.*

Pontosabban, *D* ország exportkínálati gorbéje egyenlő oldalú hiperbolaként ábrázolható: $P \cdot Q = M$ (1. ábra)

1. ábra

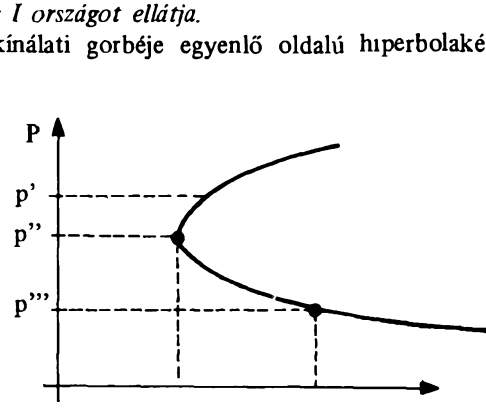

P = nyersanyagok ára
Q = exportált mennyiség
M = a teljes foglalkoztatottság eléréséhez szukséges kulfoldi valuta minimális mennyisége.

A kínálati görbe egyenlőoldalú hiperbola lesz, amíg jobból balra haladva, elérjük a P'' árat; ennél az árnál minden egyes további dollár, amit munkaerőre vagy egyéb erőforrásra költenek a nyersanyagtermelés érdekében, lehetővé teszi olyan feldolgozóipari termékek külföldről való beszerzését, amelyek hazai termelési költsége magasabb, mint egy dollár.[35] Ettől a ponttól a kínálati görbe normális alakot vesz fel; minél magasabb a nyersanyagok ára, annál többet fizet D ország az erőforrásoknak a feldolgozóipari termékek termeléséből az exportra szánt nyersanyagtermelésbe történő transzferálásáért és a végső fogyasztást szolgáló feldolgozóipari termékek külföldről való beszerzéséért. P'' után az áraknak P''' szintre esése csökkenti az export értékét; az export értékében bekövetkezett eme csökkenés, minthogy M az a minimális külföldi valutamennyiség, amely a teljes foglalkoztatást biztosítja, a termelési tényezők bizonyos fokú kihasználatlanságához vezethet; ez azt jelenti, hogy az elszalasztott lehetőségek költsége [opportunity cost] e termelési tényezőkre nézve nulla; tehát az exportnak a Q''-ról Q'''-ra növelése érdekében felhasználásra kerülnek, s e ponton megvalósul a termelési tényezők teljes kihasználása.

E kínálati görbe valójában nagyon hasonlít a munkaerő kínálati görbéjéhez. Nagyon alacsony bérszínvonal esetén, a munkás hajlandó több órát dolgozni azért, hogy a létfenntartásához szükséges minimális jövedelemszintet elérje. Az ipari forradalom első éveit a munkaerőkínálat hatalmas növekedése jellemezte, ami – egyebek között – a bérek csökkenésének, vagy pontosabban ama jövedelem csökkenésének köszönhető, amely azt megelőzően a mezőgazdasági munkásokat illette meg. Azt lehetne mondani, hogy ma a függő országok hasonló szakaszon mennek keresztül.

A függő országok exportkínálati görbéje és a rendkívül alacsony bérszínvonal esetén érvényes munkaerőkínálati görbéje közötti analógia azon a feltételezésen alapul, hogy meghatározott arányú kereslet mutatkozik az árujavak bizonyos összetétele iránt, és hogy az importált inputokra szükség van e javak legalább egy részének helyi előállításához. A második feltevés a modern termelési technika tapasztalatain alapul, amelyeket számos empirikus tanulmány is alátámaszt,[32] míg az első feltevés a jövedelemelosztás uralkodó formájától függ. Valóban, az összjövedelem nagy része igen szűk réteg kezében összpontosul, amely a magas jövedelem folytán megengedheti magának, hogy az I országra jellemző fogyasztási szokásokat kövesse, azaz hogy pontosan azokat a javakat fogyassza, amelyeket importálni kell, vagy amelyeknek helyi gyártása import felhasználását igényli.

Ami I országot illeti – vámok, kvóták és egyéb kereskedelmi korlátozások bevezetésével – mindig képes lesz módosítani keresleti görbéjét, oly módon, hogy az D ország kínálati görbéjét a P''-nél alacsonyabb áron keresztezze (1. ábra). Például a lapos importadó függvény P'-ről P''-ra emelkedése (2. ábra) I ország keresleti görbéjét D'-ről D''-re tolja el, és így ugyanakkora (Q') mennyiségű importhoz P' egységár helyett P''-ért juthat hozzá. Elméletileg I ország számára előnyös lesz a kereskedelmi korlátozások szakadatlan vagy legalábbis addig a pontig történő bevezetése, amíg D ország dolgozóinak jövedelme éppen eléri a létminimumot. De nyilvánvaló, hogy a valóságban megmutatkoznak a kizsákmányolás fokozásának korlátai, még mielőtt az elérhetné az „optimális" szintet.

Fontos megjegyezni, hogy *D* ország kínálati görbéjének lefelé szálló ága nem piaci kínálati görbe. Ahhoz, hogy e görbén egy pontból egy másikba jussunk, az átváltási árfolyamban olyan módosulásnak kell bekövetkeznie, amely az exportáresésekre történő reagálásként fogható fel.

Feltételezve, hogy egyensúlyi állapot volt, amikor az exportárak *P'* szinten álltak, és *Q' Q* volt a piaci kínálati görbe, valamint az árfolyam is adott volt (3. ábra), a vámnak *I* országbeli bevezetése és a keresleti görbének *D'*-ről *D''*-re való esése deficitet okoz a fizetési mérlegben. E deficit korrigálásához a kormánynak korlátoznia kell az összkeresletet (az ezzel járó munkanélküliséggel és a nominális bérszínvonal csökkentésével együtt) vagy, ami valószínűbb, le kell értékelnie a valutát. Mindkét esetben csak akkor áll helyre az egyensúly, amikor a nominálbérek csökkentése vagy a valuta leértékelése a piaci kínálati görbét *Q'' Q* irányba mozdítja el, ezzel a külföldi valutában alacsonyabb, azon exportcikkek, amelyeknek termelése gazdaságosabb, növekedni fog (pl. azoké, amelyek „határköltségei" a legalacsonyabbak). Lehet, hogy e cikkek nem egyeznek meg azokkal, amelyek esetében áresés következett be. Bárhogyan is legyen, a különféle árucikkek exportjának részaránya bizonyára megváltozik, s ez azt jelenti, hogy az indexszámok elvének jól ismert kétértelműsége miatt nincs lehetőség árindex meghatározásra, amelynek alapján fel tudnánk rajzolni a valamennyi exportálható árucikket magába foglaló exportgörbét. Ez azonban nem csökkenti a lefelé ereszkedő kínálati görbe koncepciójának hasznavehetőségét. Bár e görbe pontos alakját nem tudjuk meghatározni, érdekes megfigyelni, hogy *I* ország valamennyi importált cikk nagyobb mennyiségéhez juthat hozzá, amennyiben alacsonyabb árat fizet értük; így hasznot húzhat a kereskedelmi korlátozásokból. Sőt, mi több, a különféle javak aggregálásának problémája – egyazon keresleti vagy kínálati görbe – soha nem akadályozta meg a közgazdászokat abban, hogy ilyenfajta elveket alkalmazzanak; ha nem feledkezünk meg arról, hogy az eljárás bizonyos kétértelműséget tartalmaz, aggodalom nélkül alkalmazható.

Ugyanígy nem szükséges *D* ország exportlehetőségeit egyedül a nyersanyagokra korlátozni. Valójában, abban a mértékben, ahogyan az árak csökkennek, a megtermelt és exportált nyersanyagok mennyisége növekedni fog. Az áresés és a termelés a kifejezett exportárat *P''*-vel téve egyenlővé; a teljes érték *OP'' · OQ''*-vel egyenlő, ami egyenlő *OP' · OQ'*, ami éppen csak elegendő a fizetési mérleg egyensúlyának fenntartásához.

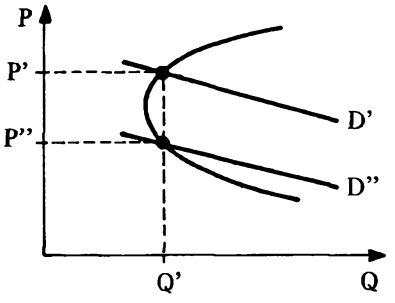

2. ábra

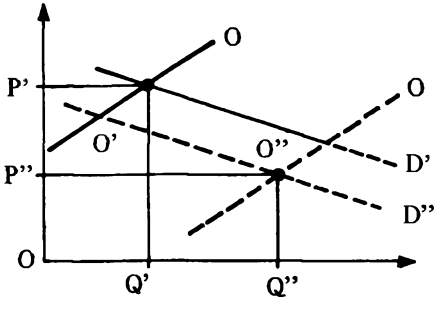

3. ábra

Elemezzük most részletesebben *D* ország kínálati görbéjét. Az eddigiekben azt feltételeztük, hogy csak a homogénnek tekintett „nyersanyagok" kerültek exportra. Következésképpen az exportált mennyiség és az exportár nem kétértelmű fogalom, minthogy a mennyiség természeténél fogva fizikai, míg az árak például idegen pénznemben is mérhetők. Hasonlóan, a keresleti függvény sem tartalmaz homályos mozzanatokat.

Azzal, hogy egynél több árucikket veszünk számításba, többé nem lehetséges az egyszerű görbék használata; például, ha *D* ország exportcikkeinél áresés következik be, e cikkek kínálata növekedni fog, de nem mindegyiké egyforma arányban. Ha a kávé vagy a banán exportjáról lenne szó, a kávé áresése talán exportnövekedéshez vezetne, de szintén lehetséges, hogy a banánexport nagyobb részarányú növekedése fog bekövetkezni. Általában, feltéve, hogy létezik egy pont a kínálati görbén, ahol az ár *P''*-nél mértékének növekedése csökkenteni fogja a termelésben felhasznált tényezők termelékenységét. Amikor elérkezik az a pillanat, hogy a termelési tényezők meghatározott költsége ugyanolyan mennyiségű külföldi valutát eredményez az országnak a feldolgozó ipar exportjából mint a nyersanyagexportból, a feldolgozó ipar termékeinek exportja kezdetét veszi. A feldolgozó ipari termékek exportjával megszerzett külföldi valuta mennyiségét szükségképpen a termeléshez nélkülözhetetlen importált termékek költségeinek levonásával, nettó összegként kell értelmezni.

A gyakorlatban a legfontosabb egyedüli tényező, amely *D* országot valószínűleg a feldolgozóipari termékek exportjára ösztönözheti, az a nyersanyagkereslet árrugalmatlansága. Ha *D* országnak kihasználatlan termelési tényezői vannak, nem biztos, hogy a nyersanyagtermelést kívánja fokozni, amennyiben kínálatának növekedése árainak az arányosnál nagyobb mértékű csökkenését vonja maga után. Így azután korlátozhatja nyersanyagkínálatát, és kísérletet tehet a feldolgozóipari termékek exportjára. De *I* ország e cikkek importja elé szintén korlátokat állíthat – ezt a gyakorlatot a mai fejlett országok lelkiismeretfurdalás nélkül követik. A hatások – ami *D* országot illeti – ugyanazok, amelyeket a fentiekben már említettünk a nyersanyagokkal kapcsolatban.

A jövedelemszint fogalmában szintén van bizonyos kétértelműség. Valójában *D* ország kínálati görbéje mentén mindvégig a teljes foglalkoztatottság melletti jövedelemszintet feltételeztük; a különbség az, hogy a *P''*-t meghaladó árak esetében az árucikkeket érdemesebb exportálni, minthogy ez hatékonyabb, mint az importált javak helyi termelése; alacsonyabb árak esetén pedig, hogy a termelési tényezők ne maradjanak teljesen kihasználatlanul, bizonyos javakat szükséges annak érdekében importálni. Szigorúan fogalmazva, csak a termelés szintje marad változatlan a kínálati görbe mentén; ahogy a cserearányok romlanak, a bevétel csökken, miként az exportárakon ezt be is mutattuk, a külföldi valutában kifejezett importárak változatlanságát feltételezve.

Bárha ezeken a nehézségeken túljutottunk, nem lesz könnyű a *D* ország által elszenvedett kizsákmányolás mértékének meghatározása. Amennyiben – amint ezt a 2. ábra mutatja – az exportmennyiség a vámok bevezetése előtt és után is egyenlő marad, az *I* ország által kieszközölt árcsökkenés egyenlő az általa bevezetett adóval, profitja pedig egyenlő az adó és az importált mennyiség szorzatával. *D* ország vesztesége egyenlő azzal a legkisebb jövedelemmel, amit a korábban importált cikkek drágább, helyileg előállított árukkal történő helyettesítése eredményez. A valóságban igen sok árucikk létezik, és a bevezetett korlátozások nemcsak vámokból állnak, de kvótákból, díjakból, tilalmakból stb. is. Nem lenne nehéz az *I* ország által bevezetett

protekcionista rendszer hatásait felmérni, de a tulajdonképpen vizsgálni kívánt fogalom valamelyest homályossá válik. Mindazonáltal az előző fejezetben láttuk, hogy kiszámíthatjuk azokat a jövedelemeltéréseket, amelyeket az egyes országok tapasztalnak az exportárak fluktuációjával, még akkor is, ha általánosságban lehetetlen előre megmondani, milyen lesz a különböző exportált és importált árucikkek valószínűsíthető mennyisége. Az egyetlen megoldás így az lenne, ha pótlólagos becsléseket végeznénk a különféle árucikkek fogyasztásának arányaira vonatkozóan – ezt meg is tettük az export- és importáramlások kiszámítása érdekében (5. táblázat).

Ha mindez helyes, akkor ez megmutatja, hogy miként válik lehetővé egy imperialista ország számára a P_d^x szintjének meghatározása, vagy legalábbis befolyásolása, és hogy ennek csökkentésén keresztül – vagy növekedésének akadályozásával – hogyan csökkenthetik vagy tarthatják alacsony szinten w_d-t, előidézve az egyenlőtlen cserét, amelynek révén a függő országokat kizsákmányolják.

Összefoglalás és következtetések

Most kísérletet tehetünk az összefoglalásra, az eddigiekben kifejtett gondolataink rendszerezésére. Bár modellünk valamelyest különbözik Emmanuelétől, tulajdonképpen mégis az ő elméletére támaszkodtunk az 1. fejezetben, ama tétel bizonyítása során, hogy lehetséges kizsákmányolás az egyenlőtlen cserén keresztül. A 2. fejezetben megkíséreltük bemutatni, hogyan kényszerítik a kereskedelmi korlátozások a függő országokat arra, hogy előnytelen árakon kereskedjenek; azaz megfordítottuk az Emmanuel által javasolt oksági sorrendet.

Úgy véljük, megközelítésünk előnyei akkor válnak világossá, ha megpróbáljuk belátni, mennyiben képes az a mai valóságot magyarázó modellként szolgálni. Emmanuel modellje szerint az egyenlőtlen csere – végső elemzésben – egy magyarázó változóval, a függő országok alacsony bérszínvonalával támasztható alá, ami ezekben az országokban a termelési árakat az imperialista országokénál alacsonyabbá teszi. Miért olyan nehéz akkor – kérdezheti joggal bárki – a függő országokban termelt termékek számára piacot szerezni az imperialista országokban? Miért van az, hogy – épp ellenkezőleg – a függő országok fizetési mérlege állandóan deficites?

A válasz nyilvánvaló. Az imperialista országok nagymértékben sikerrel legyőzték a kereskedelmük előtt álló akadályokat, míg ezzel egyidőben fenntartották a függő országok exportját sújtó korlátozásokat.

Az imperialista országok mezőgazdasági termelését államilag erősen szubvencionálják és szigorúan védik; az Egyesült Államok olajtermelését importkvótákkal védik, a széntermelést (alternatív fűtőanyagforrás) a Közös Piac országaiban államilag támogatják; a függő országok nyersanyagfeldolgozását tételes vámtarifákkal nehezítik, amelyek alacsonyak a nyersanyagok, illetve magasak a feldolgozott és késztermékek esetében; a függő országok textilexportját az „önkéntes" Hosszúlejáratú Gyapottextil Megállapodás korlátozza, amelyben az exportáló országok vállalják, hogy nem növelik exportjukat, ellenkező esetben importkvótákkal találják magukat szemben; a hajóépítőipart (a függő országok számára kedvező, mert erősen munkaintenzív iparágat) államilag támogatják Európában és az Egyesült Államokban; sőt, nem-vámjellegű korlátozások és szabályozások sorát alkalmazzák a függő országok exportjával szemben.

E kereskedelmi korlátozásoknak nincs szerepük Emmanuel modelljében; ellenkezőleg, ezek inkább csökkentik azokat az előnyöket, amelyeket az imperializmus húz az egyenlőtlen cseréből. A függő országok fizetési mérlegének „strukturális" deficitje, ami nyilvánvalóan fejlődésük legnagyobb akadálya, a kereskedelmi korlátozások következményének és a függő országok alacsony exportárai fő okának tekinthető. Így ez az a változó, amely az egyenlőtlen cserét előidézi, azzal, hogy lefelé szorítja a függő országok munkabéreit és *reprodukálja* az egyenlőtlen cserét, megakadályozva ezen országok termelőerőinek fejlődését s lehetetlenné téve számukra a kapitalista centrumoktól való függés szálainak szétszakítását.

Megközelítésünk ily módon a mai függő és imperialista országok kapcsolataira vonatkozó legvitatottabb és legfontosabb tények összefüggő összegzését és magyarázatát nyújtja. Természetesen nem állítjuk, hogy a kereskedelmi korlátozásokat szándékosan a függő országok kizsákmányolásának fokozása érdekében hozták. Ezek a monopolkapitalista rendszer szerves részét alkotják. Makroökonómiai szempontból, a kereskedelmi többlet növekedése lehetővé teszi a profit és a foglalkoztatottság növelését; mikroökonómiai szempontból minden monopolista hasznot húz a piac terjeszkedéséből, amit az importcikkek beáramlásának megakadályozásával ért el. A monopoltőkés állam, valamint annak hivatalnokai és törvényhozói természeti adottsága, hogy kereskedelmi korlátozásokat léptessenek életbe, amelyeket csak akkor szüntetnek meg, amikor világossá válik, hogy kontraproduktív hatásúak, vagy amikor azt kikényszeríti egy másik állam kedvezőbb alkupozíciója. Minthogy azonban ezeknek nincs láthatóan negatív hatásuk, és minthogy a függő országok alkupozíciója [barganing power] kedvezőtlen, a velük szemben alkalmazott korlátozások maradandóak.

Ezzel eljutottunk ahhoz a ponthoz, amellyel az előző részben foglalkoztunk. E fejezetben azt fejtettük ki, hogy az imperialista országok az alacsony exportárakat képesek ráerőltetni a függő országokra, amennyiben ez utóbbiak olyan cikkeket importáltak, amelyeket helyileg nem tudtak előállítani. Az I. fejezetben kifejtettük, hogy az egyenlőtlen csere a kapitalizmus fennmaradásának szükséges feltétele volt a fejlettebb országokban, mivel ezek olyen inputokat importáltak, amelyeket nem képesek maguk előállítani. Nem hisszük, hogy ez a kétségtelen ellentmondás alapvető lenne. A valóságban mind a függő, mind az imperialista országoknak szükségük van olyan árucikkekre, amelyeket importálniuk kell egymástól. De ami a döntő az árak befolyásolásában és így a relatív bérszínvonal meghatározásában is — az a rövidtávú relatív függés, valamint a bérek és árak történelmi szintje, ami kiindulópontunk volt. Nyilvánvaló, hogy a függő országok nem csökkenthetik a tőkés országokból származó importjukat, ezzel szemben az imperialista országok, legalábbis rövid távon, inkább abban a helyzetben vannak, hogy importjuk egy részét csökkentsék. Végül a létező ár- és bérszínvonal radikális változása szükséges ahhoz, hogy az egyenlőtlen csere megszüntethető legyen. Ezzel szemben ahhoz, hogy az egyenlőtlen csere fennmaradjon ma létező, történelmileg kialakult formájában, mindössze a *status quo* megőrzése szükséges, azaz, hogy az elmaradott országok *nyitottak* maradjanak az imperialista országok befolyása és uralma számára és termelésük növelése érdekében továbbra is az ipari államokban előállított gépek, egyéb inputok és a technológia importjától *függjenek*.

Utószó

Gazdasági függés és imperialista kizsákmányolás

Esszénknek többféle célja van. Először is összegezni és új formában ismertetni kívánja – ha lehetséges, az eddigieknél érthetőbben – azokat a gondolatokat, amelyeket az imperializmussal foglalkozó korábbi munkámban kifejtettem. Másodsorban választ keres azokra az írásommal kapcsolatos ellenvetésekre és kritikákra. Végezetül, néhány, az előző rész bevezetésében ígért kiegészítő jellegű fejtegetést ad közre olyan kérdésekről, amelyekkel az eddigiekben nem foglalkoztam kimerítően.

I.

A „függés" és „kizsákmányolás" kifejezéseket ma igen sokan és nagyon sokféle elméleti kontextusban használják, ezért e fogalmak használata igen veszélyes és zavarkeltő a szövegkörnyezet vizsgálata nélkül és a pontos meghatározásra tett kísérlet híján.

A kontextus itt egy tisztán gazdasági modell, nem a polgári közgazdasági felfogás szerint, amely elveti a társadalmi osztályok elméletét, hanem egyszerűen olyan értelemben, hogy az osztálykonfliktus mozgatóerőit most nem vizsgáljuk teljes mélységükben. Természetesen, úgy vélem, e konfliktus igen mélyreható elemzést igényel, de nem hiszem, hogy szükséges lenne annak előnyét magyarázni, ha bizonyos esetekben az elemzésbe vont változók száma korlátozott. Modellünk célja annak kimutatása, hogy a kereskedelem révén hogyan *lehetséges* egy imperialista ország (vagy pontosabban, az imperialista ország uralkodó osztálya) számára, hogy kizsákmányoljon egy függő országot, *anélkül*, hogy számításba vennénk a monopóliumok létét, amelyek előnytelen árakat kényszerítenek a függő országokra, hogy tekintetbe vennénk az imperialista beruházásokat, amelyek profitokat, osztalékot stb. szivattyúznak ki a függő országokból, és általában anélkül, hogy figyelembe vennénk az imperialista kizsákmányolás legdurvább és legnyilvánvalóbb formáit. Világos, hogy a modell nem tagadja a kizsákmányolás e formáinak létét és jelentőségét. Az a célja, hogy válaszoljon azoknak a polgári közgazdászoknak, akik azt kívánják kimutatni, hogy egyáltalán nem léteznek vagy mennyiségileg jelentéktelenek a kizsákmányolás e formái. Ennél is fontosabb célunk, hogy megalkossuk az imperialista rendszer működésének egyszerűsített modelljét, amely, úgy véljük, egyéb modellekkel kombinálva, hasznos vezérfonalként szolgálhat az imperialista kizsákmányolás különböző országokban kialakult ezernyi formája tanulmányozásához, azáltal, hogy bemutatja az „egyenlőtlen cserének" nevezett kizsákmányolási forma döntő mennyiségi jelentőségét, illetve hogy érzékelteti, miképpen kapcsolódnak a kizsákmányolás nyilvánvalóbb és ismertebb formái a kereskedelem révén megvalósuló kizsákmányoláshoz.

Elemzésünk témakörének meghatározása után a függőséget úgy definiáljuk, mint egy ország képtelenségét arra, hogy (egy egyszerű kétországos modellben) bővített újratermelést folytasson, vagy hogy biztosítsa a tőke egyszerű újratermelését, mert az ehhez szükséges gépeket és félkésztermék-inputokat, legalábbis részben, a másik ország monopolizálja. Monopolizáláson nem azt értjük, hogy monopóliumok által termelt termékekről van szó, hanem azt, hogy a függő országok – olyan okok folytán, amelyek a specifikus történelemből öröklött termelési szerkezet típusával (amelyet a „függőség"

kifejezéssel jelöltünk, itt a szó szélesebb értelmében), valamint azzal a technológia típussal, amelyet a függő ország kifejleszteni képes, és végül a függő ország uralkodó osztályának az elnyomott osztályokkal szembeni manőverezési képességével függnek össze – eleve ki van zárva a termelési eszközök helyi termeléséből, és így nem marad más lehetősége, mint hogy importálja ezeket az imperialista országokból.

A függőséget ily módon definiálva, úgy látjuk, hogy legalábbis az *elemzés* szempontjából, az *nem szükségszerűen* kapcsolódik az imperialista befektetésekhez. Vegyünk egy olyan országot, ahol nincs külföldi befektetés, de amely termeléséhez importált technológiát használ, következésképpen igényli az importált gépek folyamatos beáramlását. Ez az ország definíciónk szerint függő, mert nem lenne képes önmaga biztosítani a tőke egyszerű vagy bővített újratermelését. Másrészt, létezhet olyan ország, amelynek ipara jogilag nagyrészt külföldi tulajdonban van, de ahol a technológia, az inputok és a gépek, ésszerű áron, helyileg kerülnek előállításra; definíciónk szerint ez nem függő ország. Hozzá kell tennünk, hogy a függőség – definíciónk szerint – sok esetben az imperialista befektetések következménye, vagy legalábbis azáltal táplált és erősített jelenség, ugyanis e befektetések nyilvánvalóan magukkal hozzák az imperializmus centrumában kifejlesztett termelési eljárásokat. Természetesen, ezzel nem azt kívánom mondani, hogy egy ország átengedheti saját ipara ellenőrzését a külföldi tőkének, anélkül, hogy ezáltal a szól szélesebb értelmében függővé ne válna.

A „kizsákmányolás" szó, amely sajátos jelentéssel bír, amennyiben a tőkés termelési móddal összefüggésben a „munkaerő kizsákmányolásáról" beszélünk, különböző és eltérő értelmezésbeli árnyalatokkal rendelkezik az imperializmust tárgyaló irodalomban. Célunk szempontjából elegendő, ha felsoroljuk e jelentéseket, és megadjuk a kereskedelem révén végbemenő kizsákmányolás ama meghatározott esetének pontos definícióját, amelyet egyenlőtlen cserének nevezünk.

Először is, létezik kizsákmányolás az értéktöbblet többé-kevésbé közvetlen elvonásával, mint pl. az imperialista országokba áramló profit-lecsapolások, osztalékok, szabadalmi díjak fizetése esetében. Másodszor, létezik közvetett kizsákmányolás is, amely a „termelési áraknál" alacsonyabb felvásárlási, illetve magasabb eladási árakon keresztül megy végbe. Ez ott lehetséges, ahol monopóliumok vannak – a szó közhasználatú értelmében – akár a termelésben, akár a piacon.

Harmadszor, létezik egy ennél is közvetettebb forma, amikor egy ország kizsákmányolható a relatív termelési árak változásán keresztül. Ez a kizsákmányolt országban nyilvánvalóan profitráta-csökkenést és/vagy átlagbérráta-csokkenést, a kizsákmányoló országban pedig profitráta-emelkedést és/vagy átlagbérráta-növekedést[33] von maga után. Pontosabban fogalmazva: ha úgy definiáljuk a „természetes termelési árakat", mint amelyeket akkor kapnánk, ha a bérráták és a profitszintek azonosak volnának az egész világon, akkor az *egyenlőtlen csere* kifejezést az egyik országban a „természetes" áraknál magasabb, a másikban az alacsonyabb termelési ár bevezetésére és fenntartására irányuló lehetőség leírására alkalmazzuk. Ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a kizsákmányolt ország profitszínvonalának (vagy bérrátájának) alacsonyabbnak kell lennie, mint a másik országénak.

Esszénk gondolatmenete szerint tehát a függőség képessé teszi az imperialista országokat, hogy a függő országokat kizsákmányolják az egyenlőtlen csere mechanizmusa révén.[34]

II.

Amint már jeleztuk, a tőke autonóm újratermelésének lehetősége függ az adott pillanatban létező gazdasági szerkezettől (gépek, a munkaerő minősége, a fogyasztott termékek típusa, az alkalmazott termelési eljárások stb.) a függő ország által kifejleszthető technológia típusától, ugyanakkor függ a rendelkezésre álló ismeretek szintjétől és típusától, azon intézmények fejlettségétől, amelyek képesek létrehozni és alkalmazni tudományos ismereteket, a tőkés vállalatok szervezési és pénzügyi kapacitásától, a tudomány és technológia fejlődése állami támogatásának fokától), továbbá a helyi uralkodó osztály elnyomott osztályokkal szembeni manőverezési lehetőségeitől. (Ez utóbbi azt jelenti, hogy milyen mértékben képes csokkenteni a reálbéreket és a munkásosztály által kiharcolt előnyoket, illetve hogy az uralkodó osztály konnyebben elviseli a függőségi viszony szétszakításával járó elkerülhetetlen koltségeket.)

Összegezve elmondhatjuk, hogy a függőség[35] szigorúan gazdasági, de ugyanakkor társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális, katonai szempontok és a társadalmi élet egyéb aspektusai által meghatározott (vagy a legújabb zsargon szerint: „túldeterminált") jelenség.

Nem tartjuk célravezetőnek, hogy a függőség meghatározó tényezőit mozgató általános torvények megalkotásával próbálkozzunk. Bizonyos esetekben a függőség legfőbb, dontő tényezője a torténelmileg orokolt gazdasági szerkezet; más esetekben a burzsoáziának a munkásosztály ontudatával és harcos mivoltával szembeni viszonylagos gyengesége; megint más esetekben az ország katonai gyengesége. Hasznosnak tartjuk azonban – és ennek megfelelően járunk el a következő részben – a függőség állapotából a gazdasági szférában, kulonosen pedig a nemzetkozi kereskedelemben kovetkező hatások bemutatását.[36]

III.

Nézzük tehát a fuggőségnek a nemzetkozi kereskedelemre gyakorolt lehetséges hatásait. Feltételezzük, hogy csak két ország létezik: egy imperialista *I* ország és egy függő *D* ország. Úgyszintén tegyük fel, hogy a kezdeti állapotban mindkét ország „természetes" termelési árakkal rendelkezik, vagyis a profit szintje és a bérráta mindkét országban azonos. Ilyen korülmények között *D* ország importáljon évi 1000 kg acélt, amit helyileg nem tud megtermelni – ezért kilogrammonként 2 dollárt fizet –, és exportáljon például 2000 kg húst, kg-ját 1 dollárért. *I* ország monopolizálja az acéltermelést, *D* ország pedig nem képes fenntartani folyó évi termelési szintjét, ha nem jut hozzá az 1000 kg acélhoz.

Tegyuk fel, hogy *I* ország úgy dont, nem hajlandó egy kg húsért 0,5 dollárral tobbet fizetni. Milyen választása marad *D* országnak azon kívul, hogy évi 4000 kg-ra noveli húsexportját? És ha az ár 0,25 dollárra esik, mi más választás marad, mint 8000 kg-ra emelni az évi húsexportot?[37]

A húsárak e zuhanásának *egyutt kell járnia* a termelt és exportált mennyiség novekedésével. De ez csak akkor lehetséges ha a termelési költség ugyanolyan arányban esik, mint az ár, vagyis, *ha a normális profitráta és/vagy az átlagbérráta megfelelő arányban esik a hús esetében ahhoz, hogy novekvő mennyiségben lehessen folytatni annak termelését és exportját meghatározatlan időkig.*

Más szóval, ez csak akkor történhet meg, ha a hús (és minden más árucikk) termelési árát leszorítják, s így *D* ország termelési ára a „természetes termelési ár" alá zuhan, míg *I* országé ezen ár fölé emelkedik.

I ország ráerőltetheti az exportárakat *D* országra,[38] mert monopolizálja a tőke újratermeléséhez szükséges javakat, példánkban az acéltermelést. A „tőke újratermelésére szolgáló javak monopóliuma" világosan megkülönböztethető a „monopólium" kifejezés általános értelmezésétől. A monopólium képes megváltoztatni egy termék piaci árát; képes termelési ár felett eladni és az alatt vásárolni; ily módon önmaga számára az átlagprofitrátánál magasabb profitot biztosít, más tőkéseket pedig az átlagprofitráta alá szorít. De általában *I* ország nem képes *D* ország valamennyi tőkésének profitrátáját az átlagprofitráta alá szorítani, sem pedig *D* ország összes munkásának bérrátáját csökkenteni. Azaz nem képes megváltoztatni a termelési árat.

Ezért van az, hogy a monopóliumok hatása a kereskedelmi árak torzítása tekintetében, azaz az általunk egyenlőtlen cserének nevezett jelenség létrehozásában meglehetősen korlátozott. A problémát egy egyszerű példán világíthatjuk meg.

A fenti példát alkalmazva, tegyük fel, hogy az exportőr *D* országban a hústermelés költsége a következőképpen tevődik össze: nyersanyagár és a berendezések értékcsökkenése: 0,6 dollár; bérek: 0,2 dollár; profit: 0,2 dollár; összesen 1 dollár. Tegyük fel, hogy *I* országban a felvásárlók (vagy a *D* országbeli eladók külföldi érdekeltségek által ellenőrzött) monopóliumának következtében a hústermelők bevételei felére csökkennek. Az eladási ár 0,9 dollárra esik, de e pont alá már nem mehet.

A korábbi példában, a húsár pl. 0,25 dollárra vagy ez alá is eshetne, egészen addig, míg, ennek megfelelően, a profitok és bérek az *egész országban* korábbi szintjüknek negyedére esnek. Így tehát, az a nyersanyag és a berendezés, amely korábban 0,6 dollárba került, most 0,15 dollárra esik, a bérek 0,05 dollárra és a profitok 0,05 dollárra. Így a húst 0,25 dollárért lehet eladni, és a hústermelők az ország összes egyéb tőkésének átlagprofitjával egyenlő nyereséghez jutnának. De monopólium fellépése esetén a húst importáló *I* országban a hús ára csak 0,9 dollárra esik, és a termelők átlagprofitrátája csak a fele annak, amit az ország többi tőkése magáénak mondhat. Bár ez nagyon leegyszerűsített példa, úgy gondoljuk, megvilágítja a különbséget a kizsákmányolás második, olyan kereskedelmi áron keresztül megvalósuló típusa, amely eltér a termelési áraktól, a termelésben és a kereskedelemben megnyilvánuló monopóliumok tevékenysége következtében, illetve a kizsákmányolás ama harmadik típusa között, amelyet az imperialista országok által meghatározott a tőkejavak részleges vagy teljes monopóliumának érvényesítésével kikényszerített termelési árakon folytatott kereskedelem jelent.

A mi feladatunk marad annak megítélése, hogy *I* ország teljes monopóliuma miként funkcionál. Általában azt mondhatjuk, hogy ez a monopólium a *D ország exportjára kivetett korlátozások bevezetésén* keresztül működik. Valóban, minden, ami *D* ország exportját megakadályozza vagy nehezíti, – példánknál maradva – csökkenti az egységnyi húsexport nettó bevételét. Így, ha az importált húsra kilogrammonként 0,5 dollár vámot vetnek ki *I* országban, és az eladási ár *I* országban 1 dollár/kg, *D* exportőreinek nettó jövedelme csak 0,5 dollár. Ha a vám 0,75 dollár lenne, az exportárnak 0,25 dollárra kellene esnie. Általában véve a kereskedelemre kirótt *bármilyen típusú korlátozás csökkenteni fogja D ország eladási árait, és növeli azt a mennyiséget, amelynek exportjára D ország rákényszerül.*

Nyilvánvaló, hogy minden egyéb kereskedelmi korlátozás a vámokéhoz hasonló

hatást fejt ki (kvóták, egészségügyi előírások stb.).[39] Így hátnak az importált javak helyi termelését védő protekcionista intézkedések, amelyeket *I* ország állama rendelhet el, a multinacionális vállalatok olyan korlátozásai, amelyek megtiltják a *D* országban működő leányvállalatnak, hogy *I* ország vagy egyéb piacokra exportáljon, valamint a „természetes" korlátozások, amelyek gyakran sújtják *D* ország tőkéseinek exportját (így pl. a működési terület, a piac elhanyagolása, a termelt javak jellege stb.).[40] Bőséges információ áll rendelkezésre arról, miként működik e három tényező a függő országok exporttevékenységének hatásos fékjeként; *a priori* úgy vesszük tehát, hogy modellünk empirikusan is igazolható.

Térjünk vissza ahhoz a korábbi megkülönböztetésünkhöz, amelyet az egyes monopóliumok tevékenysége és a tőkejavak újratermelése feletti teljes monopólium által kiváltott hatások között tettünk. Már kimutattuk, hogy – az előzőtől eltérően – az utóbbi képes a termelési árakban – és ennek eredményeképpen a bérrátákban vagy a profitrátákban – permanens változást előidézni. Bár továbbra is fenntartjuk, hogy egy monopólium vagy monopólium-csoport esetenként megváltoztathatja a bérszínvonalat, ez nem érinti a felvázolt különbséget.

Tegyük fel, hogy ez történt, és pl. a hús termelési ára 1 dollárról 0,25 dollárra esett. Vámok vagy egyéb kereskedelmi korlátozások hiányában, a húsimportőr-monopólium továbbra is képes lesz 1 dollárért eladni. Így aztán, ha – amint azt korábban feltételeztük – a hús 0,25 dolláros termelési ára 0,05 dollár profitot tartalmaz, az a monopolista, aki 1 dollárért ad el, 0,8 dollár profithoz jut, azaz a *D* országban megszerzett nyereség tizenhatszorosához. Ilyen körülmények között a monopólium képtelen lesz privilegizált helyzetét hosszú időn keresztül megőrizni.

Következésképpen azt mondhatnánk, hogy amennyiben létezik a tőkejavak újratermelésének teljes monopóliuma, akkor egy imperialista ország, a kereskedelemre kiszabott állami korlátozások révén (az egyéb lehetséges korlátozásokat már bemutattuk) képes a termelési árakat saját előnyére megváltoztatni, ami azt jelenti, hogy képes kikényszeríteni a bérek és/vagy a profitráták csökkenését *D* országban, és mindkettő növekedését az imperialista országban. Az *elemzés* szempontjából ennek semmi köze a piaci árak torzulásához, a termelés vagy a piac szintjén megnyilvánuló monopolista tevékenység által meghatározott termelési árakkal összehasonlítva.[41]

Anélkül, hogy a kérdést kimerítően elemeznénk, úgy véljük, érdemes bemutatni, mennyiben hasznosítható a függés fogalma a függő országok tipikus társadalmi és politikai jelenségeinek magyarázatakor, tekintve, hogy az imperializmus ortodox és klasszikus elméletei nem adnak kielégítő magyarázatot. Vizsgáljuk meg például – elvontan és leegyszerűsítve – az osztályszövetség és osztályharc kérdéseit, amelyek függőségi modellünkben bennefoglaltatnak mint az imperializmus hatásának következményei.

Amikor a kereskedelmi korlátozások bevezetése révén kezdetét veszi a termelési árra irányuló imperialista nyomás[42], az első érezhető hatás a függő országok tőkéseinek profitráta-csökkenése lesz.[43]

Az uralkodó osztályok azonban képesek többé-kevésbé áthárítani a profit csökkenésének terheit más társadalmi osztályok vagy rétegek vállaira. Így az imperialista nyomás kezdeti hatásai különböző osztályokra és csoportokra terjednek ki. Amennyiben ez bekövetkezik, létrejön néhány objektív feltétel a tiszta formában létező tőkés termelési módban megszokottól „eltérő" vagy „eredeti" osztályszövetség kialakulására. A félreértések elkerülése végett felhívjuk a figyelmet „néhány objektív feltételre". Egy

olyan osztályszövetség, amelyben az imperializmussal szembeforduló burzsoázia is jelen van, azt jelenti, hogy a siker reményében lehet szembeszállni az idegen kapitalizmussal, anélkül, hogy elpusztulnának a helyi tőkés termelési viszonyok. Ma Latin-Amerikában általában nem ez a helyzet, így azt lehet mondani, hogy ott az antiimperialista harc a szocializmusért folytatott harccal együtt bontakozik ki.[44]

Az utóbbi negyven év történelmi fejlődésének gyors áttekintésével illusztráljuk a függőség fogalmának általunk alkalmazott megközelítését. Ismét figyelmeztetnünk kell az olvasót az ilyen típusú munkákban alkalmazott egyszerűsítések veszélyeire.

A harmincas évek válsága, a kereskedelmi korlátozásokkal együtt, jelentős nyomást gyakorolt a függő országok termelési áraira. Ez a profitok, a bérek és egyéb jövedelmek eséséhez vezetett. Az antiimperialista osztályszövetség bizonyos objektív feltételei tehát létrejöttek, ám egy már említett feltétel – imperialista nyomással való sikeres szembefordulás képessége – hiányzott.

Ez a lehetőség a második világháború elején kezdett formálódni: a folyamat egészen az 1950-es évek elejéig tartott, amikor az imperialista országok nyersanyag- és élelmiszer-igénye ugyanolyan fontos tényezővé vált, mint a függő országok imperialista országokból származó gép- és félkésztermék-importra irányuló igénye. Ezen időszak alatt különböző típusú osztályszövetségek voltak hatalmon sok olyan országban, amelyek – az eltökéltség különböző fokán – szembefordultak az imperializmussal, anélkül, hogy magának a kapitalizmusnak az alapjait kívánták volna elpusztítani.

Az ötvenes évek elején az imperializmus megerősítette gazdasági és technológiai fölényét, s felújította a függő országokra nehezedő kereskedelmi nyomást. A fizetési mérleg válságai általánossá váltak, a cserearányok romlottak, és az antiimperialista országok kormányainak politikai irányvonala mérséklődött, vagy bukással fenyegetett. A különböző társadalmi osztályok és szektorok jövedelmei újfent csökkentek – talán nem olyan mértékben, mint az 1930-as évek válsága idején, de bizonyos, hogy az imperialista országok jövedelmeinek növekedésével összefüggésben. Az 1940-es évek osztályszövetsége azonban nem újult meg, mert a függő burzsoázia növekvő mértékben húzódozott attól, hogy alárendelt szerepet játsszon az imperialista burzsoáziával szemben, amelybe már integrálódott. E növekvő mértékű integráció részben a függőséget meghatározó tényezők megszüntetésével kapcsolatos és objektív nehézségekkel magyarázható.

V.

Ezek után bemutatjuk, hogyan dinamizálható modellünk, azaz hogyan illeszthetők hozzá bizonyos, az idő múlásával szükségessé váló változtatások.

Először is, időszerű lenne újragondolni a függő országok fizetési mérlegében mutatkozó ismétlődő deficitek, vagyis a „külső szakadék" problémáját. Amint azt különböző szerzők ismételten hangsúlyozzák, a fizetési mérleg strukturális deficitje az a fő tényező, amely megakadályozza a termelőerők gyors fejlődését: a polgári közgazdászok és a nemzetközi intézmények gazdaságpolitikai eszközöket javasolnak e helyzet javítására.

Amennyiben a fizetési mérleg strukturális deficitjét az imperialista országok által bevezetett kereskedelmi korlátozások okozzák vagy súlyosbítják, úgy véljük, e deficit egyszerűen a függőség jelenségére, egy általános jelenségre alkalmazott eltérő kifejezés.

Így e jelenség megszüntetése a függőség felszámolását igényeli, s így a polgári közgazdászok és intézmények által javasolt intézkedések inkább puszta ideológiai gyakorlathoz, legjobb esetben pedig hatástalan fájdalomcsillapítóhoz hasonlítanak.

Mindenesetre, figyelembe véve a fizetési mérleg strukturális deficitjének problémáját, elemzésünkbe bevonhatunk egy új dimenziót, amelyet alig említettünk az eddigiekben. Elemzésünk lényegében ama tény körül forog, hogy a kereskedelmi korlátozások bevezetése a függő ország egy vagy több osztályának jövedelemcsökkenését okozhatja. De a lefelé igazodás e folyamata szükségszerűen átmeneti időszakot igényel, amelynek során a kereskedelmi korlátozások a fizetési mérleg válságában is tükröződnek, és így a növekedés fékjeként működnek.

A függőség jelensége végső elemzésben a függő országok termelési árainak lefelé nyomását jelentené az átmeneti időszakban: a kereskedelmi korlátozások a fizetési mérleg válságát okozzák, és így a gazdasági növekedést is akadályozzák. Minthogy e lefelé irányuló nyomást ismételni és erősíteni is lehet, nincs olyan tényező, amely megakadályozná az átmeneti időszak végtelenségig való folytatását.

Most egy lépéssel tovább visszük érvelésünket, és megmutatjuk, hogyan megy végbe a függő országok kizsákmányolása, anélkül, hogy akár a reálbér, akár a profitráta eséséről, vagy a cserearányok romlásáról beszélhetnénk a szóban forgó országokban.

Statikusan kifejezve, kizsákmányolásról – a fent leírt harmadik típusúról – akkor beszélhetünk, ha a bér és/vagy a profitráta *D* országban esik, illetve *I* országban emelkedik.

Dinamikusan kifejezve azonban, amennyiben a munka termelékenysége nő, nem kell mást vizsgálni, mint *I* ország különböző osztályainak relatív jövedelememelkedését, vagy – ami ugyanoda vezet – a termelési árak lefelé és felfelé irányuló relatív mozgását *I* és *D* országban, elvonatkoztatva az általunk „természetesnek" nevezett termelési ártól.[45]

Az sem alapvetően fontos, hogy empirikusan megállapítsuk a cserearányromlást. Véleményünk szerint, a cserearányokról szóló heves vita történelmileg tekintve kétes értékű. Valóban, ha technikai okokból a világpiaci árak egyenlővé válhatnának a „természetes" termelési árral vagy közelítenének ahhoz, akkor a függő országok által exportált cikkek relatív árai esetleg emelkednének.[46] És szintén lehetséges – ezt fenntartjuk –, hogy a függő ország termelési árai növekvő mértékben eshetnek, s ez még nem, vagy alig tükröződik a cserearányok romlásában. Nyilvánvaló, hogy a szokásos kritériumok, amelyek alapján az imperialista országok által a függő országokból elvont hasznot mérik, erősen torzítanak, mivel az egyenlőtlen csere sajátos jelenségét nem veszik figyelembe. Nem kellene-e az imperialista országok függő országokból származó nyereségei közé sorolnunk azt a tényt is, hogy nem kell a függő országokból importált javak évi mennyiségéért kétszer, ötször, vagy tízszer annyit fizetniük, mint amennyit valóban fizetnek?

Végül, a függő országok növekedésének dinamikus elemzése annak vizsgálatához vezet, hogy a külső és belső ellentmondások milyen formában kapcsolódnak egymáshoz.

Modellünk leegyszerűsített összefüggéseinél maradva, a burzsoázisa számára a leglényegesebb külső ellentmondást a fizetési mérleg strukturális válsága jelenti, vagy, más szóval, annak lehetetlensége vagy nehézsége, hogy termékeinek biztos külföldi piacokat biztosítson, aminek következtében a növekedési ütem csökken. A fő belső ellent-

mondás nyilvánvalóan abban áll, hogy az elnyomott osztályok megkísérelik megakadályozni jovedelmuk csokkenését, és – kulónosen a munkásosztály, – ellenzik a reálbérek mindenfajta csokkentését.

Ezek az ellentmondások kölcsónosen erősítik egymást. Amennyiben a munkásosztálynak, saját akcióin keresztul, sikerül elkerulnie vagy minimálisra csokkentenie a reálbérek relatív romlását, a helyileg előállított javak kulfoldon kevésbé lesznek versenyképesek. De, hasonlóan, amennyiben a termelőerők fejlesztésére irányuló burzsoá tervek a kulső ellentmondások folytán meghiúsulnak, a burzsoá rend legitimitása meg gyengul, a munkásosztály szembenállása erősodik, a kozéposztálybeli csoportok és rétegek elidegenednek az uralkodó blokkoktól, és felszínre kerulnek az uralkodó csoport belső ellentmondásai is.

VI.

Még néhány rovid megjegyzést szeretnénk tenni modellunknek, illetve az imperializmus és fuggőség szakirodalmának viszonyáról, anélkul azonban, hogy a téma kimerítő elemzésére torekednénk.

A marxista hagyományokon belul két fő gondolatmenet kulonboztethető meg az imperializmusnak a fuggő országokra gyakorolt hatását illetően. Az első, amelyet *Lenin* és *Rosa Luxemburg* képvisel, és amely nagymértékben magának *Marx*nak a tanain nyugszik, az imperializmust úgy tekinti, mint ami nagymértékben hozzájárult a fuggő országok fejlődéséhez. A második, amelynek eredete a Kommunista Internacionálé VI. kongresszusa által elfogadott dokumentumig – A *gyarmati és félgyarmati országok forradalmi mozgalmairól szóló tézisek*-ig – nyúlik vissza, az imperializmust a termelőerők fejlődését akadályozó tényezőnek tekinti. *Paul Baran, Andre Gunder Frank, Samir Amin* és más kiváló szerzők védelmezték és fejlesztették tovább ezt az elméletet.

Bár nyilvánvalóan egyetértek a második változat képviselőivel, legalábbis ami az imperializmus jelenlegi szakaszát illeti, mindig is úgy éreztem, hogy e szerzőknek eddig még nem sikerult kellő analitikus pontossággal bemutatni a kizsákmányolás és stagnálás mechanizmusának működését. Modellem kísérlet e hiányosság megszuntetésére.

Emmanuel legújabb munkája kulon megjegyzést igényel.[47] A felszínen nézeteink igencsak hasonlóak, bár azt hiszem, a bérek, profitok és árak kapcsolatainak a Sraffa-féle rendszerben történő bemutatása inkább tisztázza a kérdést, mint az Emmanuel által felhasznált marxi értéksémák. De ha megfordítjuk az okság kapcsolatot – minthogy saját modellunk az árakból indul ki a bérek felé, szemben Emmanuel módszerével, aki a bérektől jut el az árakig – a modell alapjaiban módosul, és így logikailag kielégítő kovetkeztetésig fejlődhet. Valójában, Emmanuel modelljének nem sikerul megmagyaráznia, miért nem áramlik a világpiaci exportra kerul árucikkek gazdasági költségein keresztul jelentősebb mennyiségű tőke a fuggő országok feldolgozó iparába. Azt sem magyarázza, hogy a fuggő országok uralkodó osztálya miért nem noveli a béreket vagy az exportárakat. Pontosan ez az, amit modellen megmagyaráz.

Ezt az újfajta megkozelítést más szemszogből is tekinthetjuk. Az imperializmus nyilvánvalóan olyan jelenség, amely az imperialista országok uralkodó osztályának dinamizmusától fugg, és habár világos, hogy az imperialista országok burzsoáziái nem képesek a fuggő országok béreit meghatározni, de az őket képviselő államon keresztul képesek nyomást gyakorolni a fuggő országokban uralkodó árakra. Így, bár nyilvánvalóan igaz, hogy az imperialista országok uralkodó osztálya hasznot húz a fuggő

országok alacsony bérszínvonalából, az imperialista országok munkásosztálya nem képes a függő ország munkásosztályának kizsákmányolásásra, amint ezt Emmanuel elemzése sugallja. Az imperialista országok munkásosztályának és a függő országok munkásosztályának kapcsolata nem az elnyomó- és elnyomott kapcsolata, míg az imperialista és a függő ország uralkodó osztálya között létezik ilyen típusú viszony.

Sok nem marxista szerző hangsúlyozza a kereskedelem és növekedés közti kapcsolatot. *Nurkse, Linder, Seers* és mások kimutatták, hogy a csekély külforgalom hogyan akadályozza a növekedést.[48] A „külső szakadék" általánosan használt fogalommá vált. A stagnálást a „külső szűk keresztmetszettel" magyarázóknak azonban újfent nem sikerült analitikusan kielégítő választ adniuk azoknak a valóban ortodox közgazdászoknak, akik elégedetten úgy érvelnek, hogy – a komparatív költségek elmélete szerint – logikai lehetetlenség a fizetési mérleg állandó strukturális deficitje. Innen ered az ortodox közgazdászok ama javaslata, hogy növeljék az új árucikkek exportját, ha a korábban exportált cikkek rugalmatlan keresleti görbéjével találkoznak. Valójában, a feldolgozóipari cikkek export-növekedése és a „fejlődő országok" kereskedelmének liberalizálása képezi az új ortodox vonalat.[49]

Van azonban egy apró ellentmondás az ortodox elemzésben. A nemzetközi kereskedelemmel kapcsolatos ortodox tételek szerint, az imperialista országok által emelt kereskedelmi korlátok leépítése gyors növekedést eredményezne a függő országokban, míg egyidejűleg a centrum-országoknak is *előnyükre válna.* Mellesleg, az utóbbi azzal a fontos politikai előnnyel kecsegtetne, hogy a „harmadik világ" fejlődéséből kiküszöbölhetné a forradalmat, és eltávolítaná a „biztonságukat" veszélyeztető elemeket. Látszólag irracionálisan járnak el az imperialista országok; rendszeresen visszautasítják legtiszteletreméltóbb közgazdászaik tanácsának meghallgatását, csakúgy, mint az UNCTAD-on és más hasonló fórumokon a függő országok által oly erőteljesen hangoztatott követeléseket és fenyegetéseket. Remélhetőleg azok a gondolatok, amelyeket megkíséreltem megfogalmazni, megvilágítják az imperialista országok gazdaságpolitikájának látható ellentmondásait, és megmutatják, hogy *teljes mértékben lehetséges* a fizetési mérleg deficitjének rendszeressé válása; más szóval, magyarázatot adnak a „külső szűk keresztmetszet" eredetére.

Az a gondolat, hogy a jövedelmek – bérek és profitok – és a cserearányok kölcsönviszonyban állnak, valójában nem igazán új. *Prebisch* és *Lewis* fejtik ki azokat jól ismert munkáikban. *Bhagwati* már kimutatta, miként válhat *szegényebbé* egy *növekedést* mutató ország a cserearányok romlása következtében.[50] De, amint többek között *Kemp* rámutatott, az ilyenfajta érveléséből alapvetően az következik, hogy egy növekedést mutató országot valószínűleg nem lehet elátkozni azért, ha a kereskedelmi korlátozások önmaga számára kedvező politikáját folytatja.[51] E szempontból modellünk világosan mutatja, hogy a függőségi helyzet, a tőke bővített újratermelésére való képtelenség kizárja a „kereskedelmi korlátozások adekvát politikájának" lehetőségét.

A bérek és árak *közti* történelmi kapcsolatra is fény derült már, többek között *Dobbnak* az 1930-as évek válságára vonatkozó vizsgálata révén. „Ami a hetvenes és nyolcvanas éveket illeti, a reálbérek – bár kismértékű – növekedése elsősorban az importált élelmiszerek olcsóbbá válásának volt köszönhető."[52]

Hasonlóan, *Joan Robinson* – a centrum-országok reálbéreinek emelkedő tendenciájára utalva – ezt írja: „A gyarmatok munkásainak alacsony bére befolyásolja a hazai bérszínvonalat, a feldolgozóipari termékekhez viszonyított alacsony nyersanyag- és élelmiszer-árakon keresztül", bár ezek után megjegyzi, nem valószínű, hogy ez a

hatás lenne a centrum-országbeli reálbéremelkedés tendenciájának fő oka.[53] Ha elemzésünk helytálló, a *Dobb* és *Robinson* által bemutatott hatások mennyiségileg fontosabbak lehetnének annál, mint amit ők tulajdonítanak ezeknek, és minőségileg sokkal inkább az imperialista országok gazdaságpolitikájának szükségszerű eredményei, mintsem véletlenszerű következmények lennének.

Következésképpen, forduljunk ismét modellünk történelmi előzményeihez.

Tucker szerint,[54] *Malthus, Torrens* és *Ricardo* kidolgozott egy olyan többváltozós modellt, amely az itt bemutatott modellünkkel csaknem megegyezik. E szerzők úgy látták, hogy Anglia – a mi meghatározásunk szerint függő ország – nem lehet meg gabonaimport nélkül; hogy feldolgozóipari termékeinek kereslete esett volna, ha a többi ország vámokat vet ki rájuk; és ez lefelé térítette volna el azoknak az iparcikkeknek az árát, amelyeket Angliának exportálnia kellett, hogy gabonát vásárolhasson. Következésképpen, a profitráta esne – a bérek nem, mert ez a klasszikusok szerint adott. *Torrens* véleménye az volt, hogy a megoldást politikai szinten kell keresni, azaz gyarmatokhoz kell jutni és szabad kereskedelemre kell őket kényszeríteni; Anglia ezzel elkerülhetné azt, amit modellünkben „kereskedelmi kizsákmányolás"-nak nevezünk.[55]

Jegyzetek

1 „Az egyre kiterjedtebb piacnak a szükséglete, amelyen termékeit eladhatja, végigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón. Mindenüvé be kell magát fészkelnie: mindenutt összekötteteséket kell létesítenie." Marx–Engels: *A Kommunista Párt kiáltványa*, MEM, 4, 445.

2 Általában, ha imperialista országokról beszélünk, az USÁ-ra, Kanadára, Japánra és Nyugat-Európa fejlett ipari országaira gondolunk, a függő országok gyakorlatilag a világ többi része, a szocialista országokat kivéve. Az ilyen jellegű munkában nem szükséges, hogy arról értekezzünk, milyen „státuszt" kapjanak olyan országok, mint Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika stb. A „centrum-országok" vagy „fejlett országok" kifejezéseket az imperialista országokra alkalmazzuk, a „kevésbé fejlett" „nem-iparosodott", a „harmadik világ" országai stb. kifejezések a függő országok szinonímái.

3 Vo. E. Mandel: *Traité d'Economie Marxiste*, Juillard, 1962, második kiadás. Union Générale d'Editions, Vol. 3, 127, 130 és 178.

4 Az, hogy az „egyenlőtlen csere" kifejezést milyen értelemben használjuk, később világítjuk meg.

5 Ez utóbbi témát George Lee elemezte: „An Assimilating Imperialism", *Journal of Contemporary Asia*, Vol. 2, No. 1. c. cikkében. George Lee két ország, egy centrum- és egy perifériás ország „stilizált" modelljét adja – s kettőjuk kapcsolata fejlődik időben.

6 Valójában különbséget kellene tenni a *kapitalista formációk*, amelyet centrumbeliekre és perifériásakra lehet osztani, és a *tőkés termelési mód* között, mely utóbbi csaknem kizárólagosan uralkodó a centrum-formációkban, a periférián pedig egyéb termelési módokkal keveredik. Vo Samir Amin: *Accumulation on a World Scale*, New York: Monthly Review Press, 1974.

7 A polgári közgazdászok gyógyíthatatlan optimizmusát tekintve, talán megbocsátják, hogy pontos idézeteket használunk. Sőt, mi több, mindannyian Ricardo elméletét, amelyek az úgynevezett klasszikus közgazdászok (vagy, Marx szavaival, a „vulgáris közgazdászok") alkalmaznak: ez kimondja, hogy a mezőgazdasági árak emelkednének az ipari termékek áraihoz képest, ha a tőkefelhalmozás végbemenne. Azon elmélet, hogy a kapitalizmus fejlődése expanziót eredmé-

nyez a gyarmati országokban, általánosan elfogadott volt a marxista kozgazdászok korében, egészen a Kommunista Internacionálé 1928. évi VI. kongresszusáig, amikor elfogadták a „Gyarmati és félgyarmati országok forradalmi mozgalmairól szóló téziseket". Ebben visszautasították azt, hogy a centrum-országok elősegítik a gyarmatok iparosodásának fejlődését. Vo. George Lee idézett művével, melyben idézi a Jane Degras szerkesztésében megjelent *The Communist International 1919–1943, Documents*, Vol. II, 1923–28 c. kotetet (Oxford University Press, 1960). Lenin a maga részéről kategorikusan fogalmaz „A tőkekivitel kihat a kapitalizmus fejlődésére, és azokban az országokban, amelyekbe irányul, rendkívul meggyorsítja ezt a fejlődést. Ha tehát ez a tőkekivitel a tőkét exportáló országokban esetleg a fejlődés bizonyos fokú megtorpanásához vezet is, világviszonylatban feltétlenul a kapitalizmus további fejlődésének kiszélesedésével és elmélyulésével jár együtt." (Lenin *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*, LÖM, 27, 344.) Buharin egyetért azzal az elmélettel, hogy a mezőgazdasági áraknak emelkedniuk kell az ipari termékek áraihoz viszonyítva. Vo. N. Buharin· *Világgazdaság és imperializmus*, ld. e kotetben is.

8 Itt úgy határozzuk meg, mint azon javak osszességét, amelyek megmaradnak azután, hogy a munkásoknak az egész világon kifizetik a létfenntartáshoz szukséges béreket, bár számos országban a tényleges fizetés természetesen sokkal magasabb

9 Ez nem akadályozza meg a tőkés termelési viszonyokkal szakító nemzeti felszabadítási mozgalmakat abban, hogy szembeszeguljenek az imperialista centrum hatalmának novekvő sikereivel.

10 Mióta a Komintern VI. kongresszusa (ld. a 7. jegyzetet) elfogadta a kolonializmus problémájának új megkozelítését, számos marxista szerző csatlakozott az imperializmus „pesszimista" felfogásához, vo. pl. P. Baran *The Political Economy of Growth*, New York Monthly Review Press, 1962.

11 Általában, a polgári kozgazdászok nem ismerik el, hogy az imperializmusnak gazdasági gyokerei lehetnek, és mindent megtesznek, hogy még a létéről is elfeledkezzenek Schumpeter azon néhány polgári kozgazdász egyike, akiknek munkája túllép a „termelési fuggvények" és a „kínálat és kereslet egyensúlya" kétségek nélkuli világán, és megkísérel eljutni a társadalmi osztályok létezéséig és a történelem tényként való kezeléséig. Ő tehát nem utasítja vissza az imperializmus létezését, hanem főként a nem-gazdasági tényezők szerepével próbálja megmagyarázni, hogy a „szabad kereskedelem rendszerében nem lenne vállalkozás, gazdasági érdekkonfliktus, sem a kulonböző nemzetek, sem a kulonböző nemzetek megfelelő osztályai kozott." J.A. Schumpeter *Imperialism and Social classes*, Oxford, 1951, idézi T. Kem. *Theories of Imperialism*, London, 1967, 188. Kemp konyve 6. fejezetében jó kritikai elemzését adja Schumpeter próbálkozásának, amely az imperializmust úgy magyarázza, hogy okait a fejlett tőkés országok nem-polgári maradványaiban keresi.

12 Az Egyesult Államoknak a kulonböző szakaszokban kulonböző jellegzetességekkel bíró imperialista politikája szinte az Egyesult Államok nemzetté válásának pillanatával kezdődott. E tekintetben ld. Gareth Stedman Jones érdekes cikkét „The Specificty of U.S. Imperialism", *New Left Review*. No. 60, March/April 1970.

13 Ezt az értelmezést már Rosa Luxemburg is alkalmazta a német és torok imperializmus kapcsolatának elemzésekor vo. George Lee „Rosa Luxemburg and the Impact of Imperialism", *Economic Journal*, December 1971.

14 M. Blaug. *Economic Theory in Retrospect*, London. R.D. Irwin, 1968, 264.

15 Blaug. *Id. mű*, 271.

16 Lenin *Az imperializmus*, 4. fejezet, idézi Blaug. *Id. mű*, 265.

17 Blaug: *Id. mű*, 269.

18 A „látszatok" az egész polgári gazdaságot ugyanahhoz a hibához vezetik, amelyet Blaug kovet el. Látszólag – Blaug szerint, ahogy ezt később még megemlítjuk – az imperialista országok gazdasági érdekei a fuggő országban létesítendő befektetések, illetve az oda irányuló kereskedelem tekintetében nem túlzottan jelentősek. A fuggő országok életébe történő durvább beavatkozások – mint pl. a vietnami háború – látszólag elsősorban nem gazdasági okokkal meghatá-

rozottak. De, amint Marx rámutat, a látszatokra hagyatkozás, ama próbálkozás nélkül, hogy megtaláljuk a történelem folyamatait meghatározó mélyebben fekvő összefüggéseket – a vulgáris közgazdaságtan alapvető gyengesége. „A vulgáris gazdaságtan, amely 'valóban semmit sem tanult', itt, mint mindenütt, a látszatra hivatkozik a jelenség törvényével szemben. Azt hiszi, ellentétben Spinozával, hogy 'a tudatlanság elégséges ok'." Marx: *A tőke*, I, MEM, 23, 287–288. „Egyszer és mindenkorra meg kell jegyeznem, hogy klasszikus politikai gazdaságtanon azt a W. Pettyvel kezdődő egész gazdaságtant értem, amely a polgári termelési viszonyok belső összefüggését kutatja, ellentétben a vulgáris gazdaságtannal, amely nem megy túl a látszólagos összefüggésen, amely a tudományos gazdaságtan által rég nyújtott anyagon mindig újra meg újra kérődzik, hogy a használatra alkalmassá tegye, egyébként pedig arra szorítkozik, hogy a polgári termelés szereplőinek a maguk lehető legjobb világáról alkotott banális és önelégült elképzeléseit rendszerezze, tudákos formába ontse és orok igazságnak kiáltsa ki." *Uo.*, 83; jegyzet. Ugyanezt a hibát kovetik el – ahogyan megkíséreljuk kimutatni – azok a marxista közgazdászok is, akik elsőbbséget adnak az imperialista és függő országok közötti kapcsolatok még nyilvánvalóbban látszólagos változóinak, amilyenek pl. a nyersanyagkitermelésbe és az ipari termelésbe eszközolt kozvetlen imperialista befektetések.

19 Vö. Stedman Jones: *Id. mű.*

20 Ld. a 2. fejezetet.

21 P. Jalée: *Imperialism in the 1970's*, New York Monthly Review Press, 1970, 4. fejezet.

22 M. Blaug: *Id. mű, 269.*

23 Vö. E. Mandel: *Id. mű*, 13. fejezet.

24 Vö. R. Luxemburg: *A tőkefelhalmozás*, Bp.: Kossuth, 1979.

25 Vö. H. Magdoff: *The Age of Imperialism*, Monthly Review Press, 1969.

26 A. Gunder Frank: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America. Historical Study of Chile and Brazil*, New York· Modern Reader Paperbacks, 1969; C. Palloix. *Problèmes de la croissance en économie ouverte*, Paris: Maspero 1969; Samir Amin: *L'accumulation à l'échelle mondiale"*, Paris Anthropos, 1970; Arghiri Emmanuel *Unequal Exchange – A study of the Imperialism of trade.* London· New Left Books, 1972.

27 A B függelékben a Sraffa-modell használhatósága igazolást nyert. Ott általános elemzést kívánunk nyújtani az „értékelmélet" és a „termelési ár" kialakulásának modellje kozotti kapcsolatról, azaz *A tőke* I. és III. konyve által értelmezett kapcsolatról. Ebből az elemzésből, amely az „egyenlőtlen csere" problémájától fuggetlenul onmagában is érdeklődésre tarthat számot, kovetkezik tulajdonképpen, részkovetkeztetésként a fent említett érvényesség.

28 Itt Merhav elemzését bele kellene foglalni modellünkbe. Vo. M. Merhav: *Technological Dependence, Monopoly and Growth*, Oxford: Pergamon Press, 1969.

29 Samir Amin: *Accumulation*, 134.

30 Emmanuel: *Unequal Exchange*, 64–66.

31 Ld. az Utószót.

32 Ld. pl. D. Seers: „A Model of Comparative Rates of Growths in the World Economy", *Economic Journal*, March 1962, H B. Chenery–M. Bruno. „Development Alternatives in an Open Economy: The Case of Israel", *uo.*; H. B. Chenery–A. M. Stront: „Foreign Assistance and Economic Development" *Economic Journal*, September 1966, S. B. Linder: *Trade and Trade Policy for Development*, Pall Mall, 1967.

33 A második és harmadik típusú kizsákmányolás magyarázatával e tanulmányban is foglalkozunk: a bér- és profitráta-változás árakra gyakorolt hatásának viszonylagos jelentőségéről szóló vitát a fuggelékben ismertetjuk

34 Definíciónk és az alább adott illusztráció szerint, a fuggőség lehetővé teszi, hogy az imperialista ország a függő országot az egyenlőtlen cserén keresztul zsákmányolja ki. De az imperialista ország „választhatja" azt is, hogy nem él ezzel a hatalmával. Például világos, hogy Kanada definíciónk szerint fuggő ország, olyannyira, hogy ha kereskedelmi kapcsolatai megszakadnának az Egyesult Államokkal, katasztrofálisan csokkenne termelési volumene, és a termelő beruházások szinte teljesen leállnának. De Kanadát nem zsákmányolja ki az egyenlőtlen cserén

keresztul, minthogy az általa exportált cikkek termelési költségei fedezik az Egyesult Államokban elérhetőktől alapvetően nem különböző bérek és profitok kifizetését. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a Kanadában létrehozott értéktöbblet tekintélyes része nem áramlik az Egyesult Államokba, mégpedig profitok és kamatok e transzferén keresztul.

35 Definíciónk szerint. Mostantól, amíg kifejezetten az ellenkezőjét nem állítjuk, a függőséget mint a tőke autonóm újratermelésének lehetetlenségét értelmezzuk.

36 Megismételjuk, hogy a függésnek nem csupán ezek a gazdasági hatásai, és hogy ez utóbbinak egy sor nemgazdasági hatása is van. De az itt bemutatott modell célja kifejezetten az egyenlőtlen csere jelenségének értelmezése.

37 Nyilvánvaló, hogy az elemzés leegyszerűsítésére, implicit módon, néhány további feltételezéssel élunk.

a) az acél iránti teljes kereslet állandó marad *D* országban, a helyi felhasználásra szánt termelés csokkenése, és az exportált javak termelésének novekedése ellenére,

b) az acél, relatív árának novekedése ellenére, helyileg nem termelhető;

c) a húson kívul nincs más exportálható termék;

d) a termelési módszerek nem változnak a relatív árak változása eredményeképpen.

38 Példánkban a hús importárát változtatjuk, míg az acél importárát változatlanul hagyjuk, de ennek a fordítottját is megtehettuk volna A valóságban a hús és az acél *relatív* árának változása számít

39 A húsexport mennyiségi korlátozása nem novelheti az exportált hús mennyiségét, de novelheti a búza, a gyapjú vagy más cikkek volumenét.

40 Ezzel kapcsolatban ld. Merhav: *Id. mú.*

41 Így például, a *vámpolitika* abban az országban, ahol a hús termelési költsége 1 dollárról 0,25 dollárra csokken, ha a húspiacon megjelenne egy monopólium is, ez azzal, hogy elsajátítja a termelő profitjának felét, a hús árának *további* zuhanását eredményezi 0,225 dolláros árra.

42 A restrikciók szintén befolyásolják a lehetséges felhalmozási rátát, kovetkezésképpen a gazdasági novekedés utemét.

43 Vagy egyes esetekben a fold- és bányajáradék.

44 Ez nem jelenti azt, hogy tagadjuk az olyan folyamatok létezését, amelyek főként az antiimperialista harc korul sűrűsodnek, ilyen pl. a jelenlegi folyamat Peruban. De a perui eset nem tekinthető tipikusnak, és bárhogyan is legyen, közép- és hosszú távon tagadjuk a *kizárólag* antiimperialista folyamat megvalósíthatóságát.

45 Hangsúlyozni kell, hogy itt a „természetes" szó használatához nem tapad „etikai" mellékértelem; ez egyszerűen „természetes" a tőkés termelési módban, a verseny korulményei kozott, minthogy a bér- és profitszintek tendenciaszerűen kiegyenlítődnek.

46 A függő országok cserearány-mutatóiban mutatkozó javulás valamennyi klasszikus kozgazdász vélekedése szerint a csokkenő hozadék torvényeinek eredményeképpen kovetkezne be.

47 Emmanuel. *Id. mú.* Bár a szerző határozottan nem ért egyet Emmanuel elméletével, el kell ismerni, hogy ő volt az első, aki hangsúlyozta és az imperializmus elemzésének középpontjába állította a bérek és az árak kapcsolatát.

48 R. Nurkse· *Patterns of Trade and Development,* Basil Blackwell, 1962, D. Seers „A model of comparative rates of growth", *Economic Journal,* March 1962, S.B. Linder. *Trade and Trade Policy for Development,* London, 1967. Ezt a kapcsolatot már számos, különböző nemzetkozi szervezetek által készített munka vizsgálta.

49 Ezt az uj ortodoxiát jól képviseli I. Little, T Scitovsky és M Scott új konyve *Industry and Trade in Some Developing Countries,* London Oxford University Press, 1970.

50 J Bhagwati. „Immizering Growth. A Geometrical note", *Review of Economic Studies,* Vol 25, 1958.

51 M.C. Kemp. *The Pure Theory of International Trade,* Prentice Hall, 1964. 85

52 M. Dobb. *Studies in the Development of Capitalism,* London Routledge and Kegan Paul. 1963, 335.

53 J. Robinson „Marx and Keynes", in D. Horowitz. (ed) *Marx and Modern Economics,* London Mac Gibbon and Kee, 1968, 113 Uő. *Exercises in Economic Analysis.* Macmillan and Co., 1963, 159–160, ahol világosan kimutatja, hogy van lehetőség jelentős előnyok elérésére a kereskedelmi restrikciókon keresztul, ha a lefelé hajló kínálati gorbével találkozunk

54 G. S. L. Tucker „The Application and Significance of Theories on the Effect of Economic Progress on the Rate of Profit, 1800–1850", in A G.L Shaw (ed) *Great Britain and the Colonies, 1815–1865,* London Methuen and Co , 1970, 140–141.

55 Bár nem ismerem Torrens Tucker által idézett munkáit, Malthus és kulonosen Ricardo Tucker által szintén idézett írásai egészen világosak

A profitrátát meghatározó tényezők vitájának osszefuggéseben Malthus és Ricardo egyaránt megállapította a kereskedelemre való ráutaltság (fuggés), az exportárak, es a „tenyezők" jovedelmei (profit és bér) kozotti osszefuggést Így Malthus ezt mondja

„Vegyunk példának egy virágzó kereskedelmi várost, amely bizonyos iparcikkek gyártása tekintetében is kitűnik, *de egész gabonafogyasztását kulfoldről fedezi* Eleinte, és talán számottevő ideig, iparcikkeinek az ára a kulfoldi piacokon úgy aránylana az importált gabona árához, hogy magas profitra tenne szert De ahogyan a tőke felhalmozása folytatódna, és mind tobb tőket alkalmaznának az exportálandó iparcikkek gyártásában, e cikk ára a kereslet és kínálat torvénye kovetkeztében minden valószínűség szerint csokkenne. Ennélfogva a korábbinál nagyobb mennyiséget kellene exportálni belőluk adott mennyiségű gabonáért, s a profitnak csokkennie kellene "

Ricardo erre a kovetkezőket mondja. „Lehet azonban, hogy a kulfoldi gabona iránti kereslet annyira megnő, hogy a kulfoldi ország már nem képes, vagy nem hajlandó fedezni, például nem hajlandó tobbet átvenni azokból az áruinkból, amelyekkel végső soron az importért fizetunk Angliának azonban mégis szuksége van a gabonára, s ezért kénytelen cserébe pénzt exportálni. A kulfoldi országban így pénz halmozódik fel, s ennek kovetkeztében a gabona ottani ára emelkedik. Ugyanakkor az angol áruk ottani ára nem nő hasonló arányban, minthogy tehát a kulföldi országban a gabona és a tobbi áruk ára kozti arány megváltozik, Anglia számára kevésbé lesz előnyos ebből az országból gabonát vásárolni. (. . .) Ha Anglia gabonaszukséglete nagy, akkor vagy folytatnánk az importot az új feltételek mellett, vagy a hazai termelést novelnénk. Az angliai profit mindkét esetben csokkenne . . . Mindezek a hatások akkor jelentkeznének, ha a kulfoldi ország szukségletei korlátozottak volnának azoknak az áruinknak a tekintetében, amelyeket a gabonáért cserében felajánlhatunk. A mi szukségletunk az ő gabonájuk iránt kevésbé korlátozott ezért a kulfoldi ország velünk szemben monopóliumhoz hasonló helyzetbe jut." David Ricardo *Megjegyzések Malthus 'A politikai gazdaságtan elvei' című művéhez*, Bp. Akadémiai, 1969, 287 és 290–291, (Braun kiemelése)

Ranjit Sau

Egyenlőtlen csere, imperializmus és elmaradottság

1. Bevezetés

A történelem hajnala óta a világon soha nem mutatkozott ilyen mértékű egyenlőtlenség a gazdasági fejlődésben, mint ma. Milliók tengődnek a megélhetés határán, míg néhányan a gazdagság és a hatalom új magaslatait hódítják meg. Nem geográfiai tökéletlenségek, nem faji, de nem is megváltoztathatatlan nemzeti viselkedésmódok, jellemvonások alakították ki a gazdasági egyensúlyhiányt: az többé-kevésbé az ember műve.

Napjainkban a gazdag országok többsége az északi féltekén fekszik, a 40. és a 60. szélességi fok között. Észak-Amerika, Nyugat-Európa, a Szovjetunió és Japán egyetlen vonalat alkot. A szegény, elmaradott területek viszont mind Délen terülnek el. Az Észak-Dél dichotómia csak annyira természetes vagy predesztinált, mint az emberi találékonyság bármely más terméke. A prosperitás íve nem esett mindig egybe a jelenlegivel, hanem az idő folyamán tolódott el. A távoli antikvitás napjai után a civilizációk többféle és változó körülmények között jöttek létre. Felvirágoztatták őket a tudományban, a technikában és a termelékenységben addig ismeretlen eredmények, és eltűntek az idő múlásával – a Nílus völgyében, az Andok partvidékén és síkságain, a Sárga-folyó völgyében, a közép-amerikai trópusi erdőkben, az Indus és a Gangesz völgyében stb.[1] A civilizáció nem egy meghatározott csoport, hely vagy faj megőrzése. A V-től a XV. századig tartó középkori periódusban éppen olyan társadalmi, gazdasági és politikai fejlődés ment végbe Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában, mint a világ bármely más részén. A társadalmi-gazdasági fölényt még a középkort követő újkor kezdeti szakaszában is jó darabig e három kontinens néhány területe élvezte. A XVIII. századot megelőzően a jelenleg elmaradott területek életszínvonala minden bizonnyal magasabb volt az európainál. Ázsiában mindenképpen magasabb volt.[2]

A fejlődés mai, észak-déli rétegződése újkeletű – alig két-három évszázados. Az alapjául szolgáló folyamat természetesen korábbi eredetű. Keletkezése a XV. század végére tehető, amikor az európai merkantilizmus külső vállalkozásokba kezdett, és a XIX. században érte el tetőpontját, amikor Európában a kapitalizmus fejlett szakaszába lépett.[3] Ázsia, Afrika és Latin-Amerika szegény, elmaradott országai az őket értékes emberi és természeti erőforrásaiktól megfosztó, gátlástalan gépezet áldozatai lettek. Ha semmi más, legalábbis az imperialista fosztogatás az a közös nevező, amely e kontinenseket a sok tekintetben mutatkozó különbözőségek ellenére egyesíti.[4]

A történelem iróniája, hogy az imperialista országok képesek voltak leigázni és uralni a sajátjuknál jóval nagyobb területű gyarmatokat. Századunk első éveiben a gyarmatok összterülete az anyaországokénak az ötszörösét tette ki, holott az utóbbiak teljes lakossága a gyarmatok lakosságának még a háromötödét sem érte el. Még szembetűnőbbek ezek az adatok, ha a legnagyobb imperialista országokat egymástól elkülönítve vizsgáljuk. A brit gyarmatok összlakossága nyolc és félszer, területe pedig 252-szer volt nagyobb, mint Nagy-Britanniáé. Franciaország a sajátjánál 19-szer nagyobb területet foglalt el. A francia gyarmatok lakossága 16,6 millióval haladta meg Franciaországét.[5] A gyarmati fosztogatás mértékét kitűnően mutatja egy jellegzetesen szemléltető adat: 1914-ben az Algériában és Tunéziában működő francia birodalmi bankok – közvetett és közvetlen műveletek révén – tőkéjük 50 százalékát elérő haszonra tettek szert.[6] Azért, hogy ma a világ nagy részén szegénység uralkodik, jelentős mértékben az imperialista kizsákmányolás vádolható, olyannyira, hogy a kutatók egyike látszólag paradox kijelentésig jut el, mondván, minél gazdagabb volt egy régió a gyarmatosítás idején, annál szegényebb ma. S minél szegényebb volt egy régió annak idején, annál gazdagabb lett. „Minél nagyobb gazdagság várta a kizsákmányolást, annál szegényebb és elmaradott ma a régió; minél szegényebb volt viszont mint gyarmat, annál gazdagabb és fejlettebb ma."[7]

A világkapitalizmus országokat és osztályokat átfogó kizsákmányolási viszonyok összessége. Földrajzilag két részre oszlik, nevezetesen (a) metropolisra vagy *centrumra*, és (b) *perifériára*. A periféria hosszú ideje alaptőkét biztosít a centrum eredeti tőkefelhalmozásához, nyersanyagot az iparához és piacot teremt ipari termékei számára. A periféria *Harmadik Világ* néven is ismert, míg a centrumot *Első Világ*nak nevezik. A *Második Világ* a szocialista országokból áll. A három egység földrajzi összetétele így alakul:[8]

1. A világkapitalizmus centruma vagy metropolisa: az Egyesült Államok és Kanada, Európa (kivéve a Szovjetuniót és a népi demokráciákat), Japán, Izrael, Ausztrália és Új-Zéland.
2. A szocialista országok: a Szovjetunió, az európai népi demokráciák (beleértve Jugoszláviát), Kína, Mongólia, Észak-Korea, Vietnam, Laosz, Kambodzsa és Kuba.
3. A Harmadik Világ vagy a világkapitalizmus perifériája: Latin-Amerika (kivéve Kubát), Afrika, Ázsia (kivéve az ottani szocialista országokat, valamint Japánt és Izraelt), Óceánia (kivéve Ausztráliát és Új-Zélandot).

A világnak e gazdasági és politikai felosztása jelenleg még vita tárgya. Nemrégiben egy alternatív osztályozás látott napvilágot, amely csak az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót számítja az Első Világhoz. A többi fejlett kapitalista ország, úgy mint Nagy-Britannia, Franciaország, Nyugat-Németország, Japán, a Második Világba kerülnek, az összes többi pedig a Harmadik Világba. Ez az új osztályozás tulajdonképpen elveti a szocialista blokk egységét. A Szovjetuniót az Egyesült Államokkal egyenrangú imperialista szuperhatalomnak tekinti. Sőt, a Harmadik Világ fogalmának olyan értelmet ad, amely messze áll a világkapitalizmus perifériájától. Egy kalap alá veszi a kapitalista világrendszerhez kapcsolódó, jelenleg félgyarmati országokat azokkal, amelyek már felszabadították magukat, és jelenleg a szocializmus létrehozásával kísérleteznek. A Harmadik Világ e kategóriáját nem lehet érdemben felhasználni az imperializmus és az elmaradottság elemzéséhez. Ezért mi eltekintünk e rivális tipológia hasznó-

latától. Másfajta, tágabb értelmezés szerint Kína, Vietnam és Észak-Korea a Harmadik Világ részei, de nem az imperializmus hátországaként értelmezett Harmadik Világé.

Magával a Harmadik Világ elnevezéssel is lehetnek fenntartásaink, mivel azt sugallja, hogy ez az országcsoport szervezetileg elkülönül és független a fejlett kapitalista országoktól, pedig ez nem így van. A 'periféria' elnevezéssel kapcsolatban hasonlóképpen az az érzésünk, hogy teljesen megtagad mindenféle autonómiát a fogalomhoz tartozó országoktól. Felismerve a terminológia korlátait, mégis engedünk a szóhasználatnak és elfogadjuk mindkét fogalmat. Nem szabad továbbá elfelejtenünk, hogy a centrum és a periféria nem önmagában homogén, különálló egység. Versengés és összeférhetetlenség a fejlett kapitalista országok között is fennáll, példa rá az európai burzsoáziát kísértő amerikai kihívás mértéke.[9] Az, hogy ezt a csoportot a köztük levő szakadékok ellenére is egységként kezeljük, nem jelenti még, hogy elfogadjuk az 'ultraimperializmus' Kautsky-féle elméletét.[10] Ugyanígy a Harmadik Világ tulajdonképpen nem olyan országok együttese, amelyek a gazdasági és politikai gyakorlat tekintetében azonos szinten állnak. Néhányuk megpróbálja megteremteni saját hegemóniáját a környező országok felett – ez a jelenség kapta a 'szubimperializmus' elnevezést.

1. táblázat

A világ három részének néhány jellemző adata (1964, %)

	Terület	Lakosság	Termelés
1. Fejlett kapitalista országok: a világkapitalizmus centruma vagy metropolisa	23	20	60
2. Szocialista országok	26	30	30
3. A Harmadik Világ: a világkapitalizmus perifériája	51	50	10
ÖSSZESEN	100	100	100

Forrás: Az első oszlop: Jalée (1968), 7; a többi: Sweezy (1972), 16.

A világ – osztályozásunk szerinti – három részének viszonylagos gazdasági helyzetét mutatja az 1. táblázat, amely a 60-as évek adatait adja meg. A Harmadik Világ az egész világ területének a felét foglalja el, s a világ összlakosságának ugyancsak a fele lakik itt, de a világ termelésének csak egytizede származik innnen. A világkapitalizmus metropolisa a terület egynegyedét, s a lakosság egyötödét mondhatja magáénak, viszont a termelés háromötödét szolgáltatja. A szocialista országok a lakosság és a termelés 30 százalékát adják, de ennél alig valamivel kisebb arányú területről. Az adatok hangsúlyozzák a világkapitalizmus anyaországi centruma és külső perifériája közötti gazdasági különbséget. A centrum termelése hatszor akkora, mint a perifériáé, de lakossága és területe az utóbbinak a felét sem teszi ki. A periféria nem egyetlen nap alatt lett azzá, ami, hanem fokozatosan, az imperializmus fejlődési szakaszaival párhuzamosan.

A történészek általában elválasztják a merkantilizmus korát az ipari kapitalizmusétól, vagyis a XV. század végétől a XVIII. századig terjedő időszakot a XVIII. századot követő időszaktól. Az utóbbi időben elterjedt álláspont szerint azonban a Harmadik Világ elmaradottsága kifejlődésének szempontjából „sokkal fontosabb a kapitalizmus és a merkantilizmus egysége, mint a különbsége. (...) A merkantilista korszak óta viszonylag nagyon kevés olyan változás történt, amely fontos a kapitalista rendszer elmaradott része szempontjából."[11] Lenin tulajdonképpen fordulópontnak tekintette az 1870-es évtizedet, amely az imperializmus korszakának kezdetét jelöli. Elemzésében azonban csak „az imperializmus meghatározott aspektusaira" fordított különös figyelmet: „a kapitalista nemzetek közötti versengésére a monopolkapitalizmus időszakában, az első világháború jellegére, és annak az időszaknak a forradalmi lehetőségeire".[12] De ami a centrum-periféria kölcsönviszonyt illeti, az alapvető struktúra a merkantilista időszak elején azonnal kialakult, az 1870-es évekhez pedig semmiféle döntő kezdet vagy befejezés nem fűződik. Egyszóval, ebből a szemszögből nézve, a világkapitalizmus vagy imperializmus korszaka a XV. század vége felé kezdődött, és máig is tart. Az idő során változásokon, különböző szakaszokon ment át, de folyamatossága szembetűnő. Magdoff a következő *öt* szakaszra bontotta az imperializmust (1. ábra):

1. A XV. század végétől a XVII. század elejéig: a kereskedelmi tőke megjelenése és a világkereskedelem rohamos növekedése.
2. A XVII. század közepétől a XVIII. század utolsó negyedéig: a kereskedő tőke uralkodó gazdasági erővé válik.
3. A XVIII. század végétől az 1870-es évekig: az ipari tőke megjelenése és végső győzelme az ipari forradalom hatására.
4. Durván 1880-tól az I. világháború végéig: a monopoltőke megjelenése és győzelme, a világ területi felosztása és az újrafelosztásért folytatott első harc.
5. Az I. világháború végétől: a szocializmusnak mint rivális társadalmi rendszernek a kezdete, a dekolonizáció és a multinacionális társaságok megjelenése.[13]

Az imperialista kizsákmányolás taktikája szakaszról szakaszra változott. A kezdeti szakaszokban a nyers erő volt az imperialista uralom fő eszkoze, de ez fokozatosan átadta a helyét a kifinomultabb módszereknek. Kiderült ugyanis, hogy ha a gyarmatokon nem indul meg az újratermelés, rövidesen nem lesz mit kifosztani.

A II. világháború utáni időszak a dekolonizációé. A gyarmati uralom régi módszerei többé már nem alkalmazhatók. Az imperializmus színt váltott, és a korábbi gyarmatok kollaboráló osztályai segítségével folytatta a kizsákmányolást. A kolonializmus neokolonializmusba siklott át. Jelen tanulmányunkban érdeklődésünk elsősorban az imperializmusnak erre az utolsó szakaszára irányul.

Vannak, akik azt állítják, hogy a fejlett kapitalista országok szempontjából az imperializmus elveszítette gazdasági jelentőségét, ma már csak egy szűkkörű, elhalványuló jelenség. A nemzetközi áru- és tőkeáramlás java része a fejlett tőkés országokon belül megy végbe, amelyek nemzeti össztermékük három százalékánál nem importálnak többet a Harmadik Világból. Tengerentúli beruházásuk mennyiségi jelentősége szinte elhanyagolhatóvá zsugorodott. Míg Anglia az I. világháború előtt, évenként változóan, összes megtakarításának 30–90 százalékát, Franciaország pedig 15–75 százalékát küldte külföldre, addig az utóbbi években az átlagos arányszám 2 százalék alá esett. A Harmadik Világból elvont haszon, kamat, osztalék és járadék össznemzeti termékük egy százaléknyi töredékét teszi ki.[14]

AZ IMPERIALIZMUS RENDSZERTANA

Anyaországi központ: fejlett kapitalista országok

Kolonializmus
a XV. század vége – XX. század közepe közötti századok

IMPERIALIZMUS

Szubimperia-lizmus

vagy
VILÁGKAPITALIZMUS

Periféria:
a Harmadik Világ

Neokolonializmus
késő XX. század

Merkantilizmus:
a XV. század vége – XVIII. század vége közötti századok

Kapitalizmus:
a késő XVIII. századtól – napjainkig

XV. sz. vége – XVII. sz. közepe közötti századok
1. szakasz

XVII. sz. közepe – késő XVIII. sz. közötti századok
2. szakasz

Szabadversenyes kapitalizmus:
Késő XVIII. sz.–1880 között
3. szakasz

Monopolkapitalizmus:
1880–1914
4. szakasz

Monopolkapitalizmus:
1914–
5. szakasz

Ezt a nézetet azzal cafolták, hogy a világpiacon uralkodó árak a Harmadik Világ exportja ellen hatnak. Az *egyenlőtlen csere* megfelelő korrigálása esetén lényegesen megváltoznának a fenti számok, s ekkor nyilvánvalóvá válna, hogy gazdaságilag milyen fontos a fejlett tőkésországoknak a Harmadik Világgal folytatott kereskedelme és az ide irányuló beruházások.[15] Tanulmányunkban az egyenlőtlen csere elméletének helyes felállításával megerősítjuk ezt az érvelést. Ugyanakkor hangsúlyozni fogjuk, hogy a Harmadik Világ és az imperializmus kozotti szerves kapocs sokkal mélyebbre nyúlik annál, mint amit a számadatok mutatnak.

Módszertan

Az imperializmus tanulmányozása ezidáig – szornyű szóhasználattal élve – centrum-központúságtól szenvedett: először Európa-központúságtól, majd Amerika-kozpontúságtól. Az imperializmus dinamikáját általában a világkapitalizmus anyaországi centrumának a dinamikájában keresik. Másrészt az az újabban divatos elmélet, miszerint a kapitalista világrendszer nem más, mint a céltudatos tobbletelvonás óriási gépezete, figyelmen kívül hagyja az imperializmus néhány lényeges aspektusát, mint például a folyamatos, bővített újratermelés imperatívuszát a periférián, ott, ahol egyetlen osztály sem biztosít teljes ellenőrzést a termelőerők felett. A centrum-periféria kolcsonhatás komplex képének elemzése először is megkívánja a tudományos módszertan kidolgozását, majd annak pontos alkalmazását.

Jó ha tudjuk: Marx nem olyan egyetemes torvényeket hagyott orokul, amelyek minden időben és minden termelési módra érvényesek. Maga Marx mondja, hogy csupán egyetlen „gazdasági társadalomalakulat" vagyis a kapitalizmus fejlődési torvényeit tanulmányozta, és másét nem. *A tőké*-ben a kovetkező feladatot tűzi maga elé: „Kutatásom tárgya a tőkés *termelési mód* és az ennek megfelelő *termelési* és forgalmi viszonyok".[16] Ezután hozzáteszi, hogy „a tőkés termelés klasszikus hona mindezideig *Anglia*. Ezért választottam elméleti fejtegetésem illusztrálására főleg ezt az országot."[17] Marx számos helytelen értelmezésével kapcsolatban Engels a kovetkezőket mondja: „Ezek azon a téves felfogáson nyugszanak hogy azt hiszi(k), Marx definiál ott, ahol valójában fejteget, és hogy egyáltalában szabad Marxnál egészen kész, egyszer s mindenkorra érvényes definíciókat keresni."[18] „Hiszen magától értetődik, hogy ott, ahol a dolgokat és kolcsonös vonatkozásaikat nem rogzítettnek, hanem változónak fogják fel, gondolati visszatukroződéseik, a fogalmak, szintén változásnak és átalakulásnak vannak alávetve; hogy nem skatulyázzák be őket merev definíciókba, hanem történelmi és logikai kialakulási folyamatokban fejtik ki."[19]

A kapitalista világrendszer népei osztályokra *és* országokra válnak szét; minden országban létezik az állam, amely meghatározott onállósággal rendelkezik, de egyik osztálynak sincs abszolút hatalma a tobbi felett. Ilyen korulmények kozott nem lehet megfeledkezni az államhatárok létezéséről, s a világkapitalizmus centrumához és perifériájához tartozó osszes országokat a tobbletelvonás egyetlen, hatalmas hierarchikus építményébe omleszteni. Ha azonban Marx *Tőké*-jének koordinátái így elhomályosulnak a világkapitalizmus centrumának és perifériájának kapcsolatában, akkor tudományos módszere marad az egyetlen érvényes elemzési útmutató. Marx minden más társadalmi viszonytól kulonválasztja a *termelési viszonyokat*, mivel azok minden más viszonynak alapvető és elsődleges meghatározói, koztuk a centrum-periféria viszonyainak

is, ennek pedig szerves része az egyenlőtlen csere. Ettől vizsgálódásunk során nem szabad eltekintenünk.

Mi az imperializmus lényegi alapja a háború utáni szakaszban, amikor a szó szoros értelmében vett gyarmatok már megszűntek létezni? Ha a centrum és a periféria közötti egyenlőtlen csere négy évszázad óta tart, hogyan marad fenn a neokolonialista időszakban? Ez értekezésünk központi kérdése. Megpróbáljuk érzékeltetni az egyenlőtlen csere nagyságrendjét, bemutatni elágazásait, s végül eljutni oda, hogy az egyenlőtlen csere lényegében következménye s egyben oka is az imperializmussal együttjáró elmaradottságnak. Végső következtetésünk szükséges előfeltételeként fel fogjuk tárni a periférián belüli osztálystruktúrát is, amely a világkapitalizmus egész építményét fenntartja.

Áttekintés

Elemzésünket a metropolisszal kezdjük. A 2. fejezetben megvizsgáljuk a metropolist, vagyis a világkapitalizmus centrumát emésztő gazdasági válság jellegét. Vitatjuk, hogy a polgári közgazdászoknak a kapitalista rendszer racionalizálására és megmentésére irányuló erőfeszítései megszűntek volna. Azok az „aranykori" növekedésről szóló modern elméletek, amelyek szerint a kapitalizmus állítólag nem csak megvalósíthatja önmagát, hanem meg is szüntetheti az ember ember általi kizsákmányolását, csupán megalapozatlan vágyálmok. Adam Smith és Ricardo óta a felvilágosult polgári elméletek mindig visszatükrözték a kapitalizmus korabeli gondjait. Ma, miután a szocializmus a világ egyharmadán győzelmet aratott, s ezzel kívülről és belülről meggyorsította a világkapitalizmus válságát, újult erővel próbálják elméletileg bizonyítani a kapitalizmus halhatatlanságát és ésszerűségét, s ugyanakkor kivezető utat találni a jelenlegi ingoványból. Megkísérlünk rávilágítani ezeknek az elméleteknek a terméketlenségére.

Az anyaországi centrumot a beruházható többlet orokké növekvő áradata terheli, ami nem jelent mást, mint hogy a profitráta csökkenő tendenciát mutat. A pazarló költekezések biztonsági szelepén kívül, a technikai haladás a válság feltartóztatásának egyik eszköze. És itt derül fény a periféria döntő szerepére: azzal, hogy felszívja az elavult berendezéseket, segít abban, hogy a metropolisban felgyorsuljon a technikai haladás üteme, és ezáltal ne zuhanjon a profitráta.

A 3. fejezet első része arra hívja fel a figyelmünket, hogy az egyenlőtlen csere több évszázados jelenség. Röviden vázoljuk az indiai gazdaságnak a brit imperializmus általi gyarmatosítását, hogy rámutassunk: kezdetben a fegyveres erő biztosította az egyenlőtlen cserét. Ebben a fejezetben áttekintjük azokat az elméleti modelleket, amelyeket Emmanuel és nyomában mások alkottak a centrum és a periféria közötti egyenlőtlen cseréről, és rámutatunk azok komoly korlátaira. Ezután a szabadversenyes piaci viszonyok közötti egyenlőtlen csere alternatív elméleti modelljét kíséreljük meg felállítani.

Más szóval, amíg a Harmadik Világ megmarad a kapitalista világrendszer keretében, addig egyre jobban sújtja a kereskedelmi termékek relatív munkamennyisége összehasonlítására kiszámított, kedvezőtlen *terms of trade*, még ha a világpiacon szabadverseny dominálna is. Valójában a világpiacon azonban nem uralkodnak szabadversenyes viszonyok. A multinacionális társaságok jelentős monopolhatalommal rendelkeznek. Ezen felül, mivel a termékek nemzetközi mozgásának nagy része csupán ezeknek a vertikálisan szervezett vállalatoknak a belső ügye, nagy mennyiségű többletet szívnak el a Harmadik Világból az ún. „transzferár-megállapodás" révén.

Mivel a tőke és a technológia nemzetközi áramlása az imperializmus fontos aspektusa, a 4. fejezet a monopolkapitalizmusban megvalósuló technikai haladás jellegét mutatja be, valamint a technológia piacát és a Harmadik Világ burzsoáziájának azt a hajlandóságát, hogy a fejlett kapitalista országokban már elavultnak számító berendezéseket vásároljon. Általános megállapításokat teszünk ebben a fejezetben a világban végbemenő technológia-áramlás rendszeréről.

A következő két fejezetben elsősorban a Harmadik Világ felé fordítjuk figyelmünket. Az 5. fejezet első része kritikai áttekintést ad a Harmadik Világ gazdasági fejlődésével kapcsolatos polgári elméletekről. Ezután rátérünk a marxisták és a neomarxisták között az uralkodó termelési módról folytatott vitára. Vajon a Harmadik Világban a gazdasági társadalomalakulat teljes mértékben „kapitalista", „kolonialista-posztkolonialista"? esetleg „félfeudális-félgyarmati" jellegű? Melyek a kapitalizmus – ha nem is teljesen kapitalista – fejlődésének kilátásai? Kínál-e életképes alternatívát az úgynevezett „nem-kapitalista út" a szocializmusba való átmenethez, átugorva a kapitalizmus szakaszát? Lehetséges-e, hogy éppen ez az út menti meg a Harmadik Világot az egyenlőtlen csere és az elmaradottság gyötrelmeitől?

A 6. fejezet azt mutatja be, miként működhet a feudális földesurak, a helyi burzsoázia és az imperializmus szövetsége, a köztük lévő érdekütközés ellenére. Feltárjuk, hogy a három uralkodó osztály koalíciója alapján hogyan jut az imperializmus ahhoz a lehetőséghez, hogy mélyen beássa magát a termelés különböző ágazataiba, s ezáltal a szóban forgó országra kényszerítse az egyenlőtlen cserét. Ebben az értelemben nem is annyira a bérkülönbözőségekhez hasonló felszíni elemekben vagy akár a fejlett kapitalista országoknak a nemzetközi kereskedelem terén fenntartott monopolhatalmában kell keresnünk az egyenlőtlen csere gyökereit, mint inkább a Harmadik Világ uralkodó osztályainak a megnyerésében. Ugyanezen oknál fogva, az imperializmus nem lehet más, mint az egyenlőtlen cserét és az elmaradottságot a Harmadik Világra kényszerítő rendszer.

Végül a 7. fejezetben összefoglaljuk a vitát, és levonunk néhány következtetést.

Az egyenlőtlen csere

A kapitalizmus nem más, mint világrendszer. Eredeti tőkefelhalmozásával létszükségleti cikkeket von el a gyarmatoktól és a félgyarmatoktól, majd bővített újratermeléséhez piacokat keres a világ minden részén. Végül, ahogy később látni fogjuk, a monopolkapitalizmus időszakában lerakodó helyre is szüksége lesz, ahol túladhat elavult technológiáján.

Kizárólag az európai országokról szólva, Marx megjegyezte: „Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnek csak saját jövője képét mutatja."[20] Máshelyütt Marx helyesen ítélte meg a másik három kontinens jövőjét, amint ezt a következő megállapítása is tanúsítja: „Egy új, a gépi üzem fő székhelyeinek megfelelő nemzetközi munkamegosztás jön létre, amely a földgolyó egy részét kiváltképpen mezőgazdasági termelési területté változtatja a másik, kiváltképpen ipari terület számára."[21] Valójában a XVIII–XIX. században lezajló ipari forradalom alatt dőlt el, hogy létrejön az ipari és a mezőgazdasági országok közötti nemzetközi specializáció. A világ két csoportra szakadt[22] – az egyik az ipari „város", a másik pedig a mezőgazdasági „vidék".[23] És

ezáltal, e nemzetközi munkamegosztás alapján hosszú időre megpecsételődött Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országainak sorsa. „Minden fejlett és az árucsere által közvetített munkamegosztás alapja a város és a falu elválása. Elmondhatjuk, hogy a társadalom egész gazdaságtörténete ennek az ellentétnek a mozgásában összegeződik."[24] Ugyanez a helyzet a világkapitalizmus történetével.

Évszázadokon át tartó fosztogatás

A város és a vidék közötti szembenállás világszinten való mozgásának érzékletes példája az a folyamat, amelynek során a brit imperializmus gyarmatosította az indiai gazdaságot. Itt teremtette meg és formálta át az első kapitalista hatalom a világ legnagyobb gyarmatát.[25] A folyamat két döntő koordináta körül bontakozott ki. Az első India termelési módja, különösen a többlet elvonásának rendszere, egyszóval a kizsákmányolás. A másik ama brit imperializmus jellege, amely maga is fejlődésben volt, ahogyan az ipari forradalom hatására átalakult a brit gazdaság. Ebből kiindulva, a gyarmat-metropolis szembenállás az 1757-től 1947-ig tartó két évszázad alatt négy különböző szakaszon ment keresztül; mindegyik szakasz körülbelül fél évszázadot ölelt fel.

Először a többlet elvonása a hódítók, a Kelet-Indiai Társaság által kivetett földadó formáját öltötte magára; „a társaság hódításai során megtalálta azt a tökéletes boldogságot, amelyről minden kereskedő álmodik: fizetés nélkül vásárolhatott, és mégis teljes áron árusított".[26] A földadó teljes egészében bruttó nyereséggé vált, amelyből a kormányzás és a hadsereg, valamint a közrend fenntartásához szükséges kiadások – vagyis a fennálló kizsákmányoló rendszer fenntartásának költségei –, levonása eredményeként jött létre a nettó nyereség. Ezt azután, kihasználva a hódítók teljes egyeduralmát, indiai áruk vásárlásába fektették, amelyeket viszont a világ különböző pontjain lévő piacokon nagyobb haszonnal értékesítettek. Az indiai „adó" – ahogyan akkor a földadót széles körben nevezték – ily módon többszörösére nőtt, mire elérte Angliát. A gazdagság lecsapolása felborította az indiai kereskedelem szerkezetét és megnyomorította a gazdaságot. Indiai előállítási költséggel számolva, az 1783–84 és 1792–93 között elvont adó összege az évi GNP (bruttó nemzeti termék) 9 százalékát tette ki.[27] Összehasonlításképpen megjegyezzük, hogy körülbelül ebben az időben Britanniában a tőkeképzés összaránya nemigen haladta meg az ország nemzeti jövedelmének a 7%-át. Ha az indiai adó összegét eladási áron kb. 4,7 millió fontnak vesszük, akkor ez meghaladta Britannia 1801-es nemzeti jövedelmének 2%-át. Az ipari forradalom döntő szakaszában India olyan összeget adott Britanniának, amely majdnem elérte az anyaország tőkévé alakított össznemzeti megtakarításának 30%-át. Az Indiából táplálkozó eredeti tőkefelhalmozás folytatása tehát létfontosságú szerepet játszott a brit kapitalista fejlődésben.

A gazdagság elszívásának az a formája, amely az indiai termékek exportjában nyilvánult meg, az egész indiai kereskedelmi rend gyökeres felforgatását eredményezte. Korábban Bengália fő exporttermékeit szárazföldön szállították nyugat felé: a muszlin nagy részét és a selyem egyharmadát. Gujarat nagy selyemkészítői a Bengáliából importált selyem révén virágoztak. Most azonban, az adó következtében, a bengáli nyerssselyem-, pamut- és selyemtermékek javát Európába exportálták, ami szétzilálta India belkereskedelmét, tétlenségre ítélte és arra kényszerítette a hazai kereskedőtőkét, hogy földtulajdon szerzésében keressen menedéket.

A brit gyarmati politika változáson ment keresztül a XIX. század első felében. Az indiai áruk megszerzéséről áttevődött a cél az indiai piac megszerzésére. 1800-ra Anglia nagyon közel állt ahhoz, hogy befejezze a pamuttextilipar teljes gépesítését. Az elkövetkező harminc évben a gépesítést kiterjesztették a többi szektor java részére is, ami az 1830-as és 1860-as években a vasútépítésében érte el tetőfokát. A szükséges tőkét nem lehetett még teljes egészében belső forrásokból előteremteni, ezért az eredeti tőkefelhalmozás folytatása iránti igény erőteljesen érezhető volt. Így aztán változatlanul fennmaradt az (adó) megkövetelése. Ezzel egyidejűleg azonban piacot kellett találni a kialakulóban lévő brit ipar számára. A lancashire-i pamuttextilipar meghódította az indiai textiláruk világpiacát, s még mindig elégedetlenül, betört India piacára is. Hasonló kényszer irányított más új iparágakat is, bővülő termelésük megindulását követően.

Az (adó) elvonása, valamint a hazai és a tengerentúli indiai piac megszerzése jelenti az India ellen elkövetett azon gazdasági támadás kettősségét, amely a brit gyarmatosítás második szakaszát jellemzi. E kettősséget az Angliában végbemenő indusztrializáció és az Indiában végbemenő *deindusztrializáció* folyamata alkotja. A kétirányú támadás saját ellentmondásaitól szenvedett. Az adó által a földre nehezedő súlyos teher ínségre juttatta az agrárproletáriátust, elszegényítette a parasztokat és mindenüktől megfosztotta a *zamindárokat*. A brit iparcikkek iránti tényleges kereslet ennek arányában csökkent. Ugyanakkor az indiai iparágak tönkrementek a brit gyáripari termékek által támasztott éles versenyben, s az ebből következő deindusztrializáció súlyosan érintette az Indiából Britannia felé irányuló vagyonlecsapolás egész mechanizmusát, s ezáltal veszélyeztette az adó útján biztosított kizsákmányolási módot. Korábban az Indiából származó adó az indiai termékek exportján keresztül realizálódott, most azonban az indiai iparágak eltűnése rendkívüli mértékben csökkentette a kivitelt. 1830-ra akuttá vált a probléma. Ekkor megoldást találtak az ópiumban. Háromoldalú kereskedelmi megállapodás lépett életbe: Indiából ópiumot exportáltak Kínába, s ennek fejében Kínából teát és selymet szállítottak Angliába. 1855-ben az indiai ópiumkereskedelem 6,23 millió fontra rúgott, ami a Kínából Angliába irányuló 8,50 millió fontos tea- és selyemimport háromnegyed részét tette ki.[28] Ily módon a Kína feletti uralom nélkülözhetetlenné vált India gazdasági kizsákmányolása szempontjából.

A XIX. század közepe táján új fejezet kezdődött India brit gyarmatosításának történetében, s ez a fejezet a brit imperializmus kifejlett szakaszához tartozik. Miután a brit tőke a hazai gazdaság minden egyes ágában kiteljesítette a gépesítés győzelmét, Indiába kezdett áramlani. Nagy-Britannia „nettó külföldi beruházása", amely összegében ekkor megegyezett az 1860-as évek országon belüli, nettó hazai tőkeképzésének 42%-ával, 48,5%-ra emelkedett az 1870-es, és 80%-ra az 1880-as években; azután a rákövetkező másfél évtized hullámvölgye után, az 1905 és 1914 közötti időszakban 114%-os csúcsot ért el. A brit kapitalizmus így fokozatosan monopolkapitalizmussá alakult át. Látszólag visszafelé áramlott ama gazdagság egy része, amely oly sokáig csak egyetlen irányt ismert. De persze a visszafelé áramlás csak felszínes volt: a Nagy-Britanniába visszaáramló tőke és annak hozadéka idővel az indiai adó nagyságával vetekedett.

1871-re Indiában a vasútvonalak hossza megközelítőleg 5000 mérföldet tett ki, tíz éven keresztül megduplázódott, a rákövetkező másfél évtizedben pedig 20000 mérföldre, vagyis újra kétszeresére nőtt. A világ talán legszegényebb országa, India, a

vasútvonalak hosszát tekintve versenyben állt a leggazdagabbal. Az indiai szubkontinenst átszelő vasútvonalak segítségével most már nagy mennyiségben kezdték importálni a brit ipar nehéz súlyú áruit, a fémből készült termékeket (vas- és fémárut, evőeszközöket stb.), valamint gépeket és szerszámokat. A vasút nem csak azáltal tette lehetővé az importot, hogy olcsón szállított. Mivel az áru mennyisége többé nem állt a szállítás útjában, olyan tételek exportja is előrelendült, mint az élelmiszergabona, a nyersgyapot, az olajmagok, a tea, a juta, a nyers- és kikészített bőrök. Az 1880-as évekre India deindusztrializációjának folyamata többé-kevésbé befejeződött, s ezután kezdődött a mezőgazdaság *gyarmati* kommercializálása – gyarmati, mert a brit gyárak igényeinek kielégítésére történt. Az indiai mezőgazdaságban kettős eltolódás következett be az Anglia számára szállítandó nyersanyagok termelése irányában: először a termőterület relatív eltolódása az élelmiszergabonától a nem-élemiszer jellegű termények javára, majd egy újabb eltolódás az élelmiszergabonát termő területeken belül az exporttermények javára.

Ezalatt az uralkodó brit ipari érdekek 1858-ban megszüntették a Kelet-Indiai Társaság uralmát India felett, és helyébe a Korona közvetlen irányítását állították. Az új kormány alatt a földadó kivetéséről a hangsúly áttevődött Indiának mint piacnak és mint nyersanyagforrásnak a kizsákmányolására. Az újkori indiai földesúr megszületése és az imperializmussal való szövetkezése a XIX. század második felében következett be.

De az imperializmus két másik osztály, a születő burzsoázia és az ipari proletariátus kialakulásához is hozzájárult. Az imperializmus és új szövetségesei, a földesurak, valamint az indiai népnek a burzsoáziát, a munkásosztályt és a parasztságot magában foglaló tömege között kibékíthetetlen ellentétek álltak fenn, amelyek elhintették a nemzeti felszabadulásért vívott harc magvát. Ez volt Indiában a brit imperializmus negyedik s egyben utolsó szakasza, amely az 1900–1947 közötti időszakot ölelte fel.[29]

Az imperialista kizsákmányolás folyamata Ázsia más részeiben, Afrikában és Latin-Amerikában nem volt minden részletében azonos az indiaival. Afrikát arra kényszerítették, hogy emberi lényeket rabszolgaként az imperializmus metropolisába szállítson; Latin-Amerikától értékes fémeket, ásványi és mezőgazdasági nyersanyagokat raboltak el. Az időbeni és kontinensenkénti eltérések ellenére egy dolog világos: *bármilyen mértékű volt is az árucsere négy évszázadon keresztül a világkapitalizmus külső perifériája és az anyaországi centrum között, az mindig a periféria érdekeit sértő egyenlőtlen csere formájában történt.*[30] A brit imperializmussal szembekerülő indiai történelem fent adott leírása egyértelműen bizonyítja ezt. Az egyenlőtlen cserének valóban történelme van. Elgondolkodtató, hogyan folyhatott olyan hosszú időn keresztül, ilyen hatalmas területen és ilyen óriási méretekben.

A Harmadik Világ országai gazdagon el vannak látva természeti és emberi erőforrásokkal is. Mégis szegények, nyilvánvalóan nem természeti átok miatt, hiszen természeti gazdagságban – legkevésbé a nehéziparhoz szükséges nyersanyagokban – nem szenvednek hiányt. Részben azért szegények, mert természeti kincseiket az imperializmus fosztogatta és fosztogatja, saját iparosítási igényeinek kielégítésére, azoknak az országoknak a kárára, amelyekből a kincset még nyers állapotban kiszippantja.[31] Ami az emberi erőforrásokat illeti, a világ lakosságának a fele a Harmadik Világban él. A kezdeti adottságok jelentőségük dacára, egyre jobban háttérbe szorulnak, amikor összehasonlítjuk őket az egyes országok termelőerőinek egyenlőtlen fejlődéséből eredő különbségekkel. A termelőerők egyenlőtlen fejlődése eltérő gazdasági típusokat és eltérő termelőszférákat teremt, s ezzel elmélyíti a fennálló nemzetközi munkameg-

osztást.[32] A XVIII–XIX. század ipari forradalma óta, amikor a világ „városra" és „vidékre" szakadt, egyetlen folyamat zajlik a maga változásaival és folytonosságával.

A Harmadik Világ ásványi nyersanyagainak kifosztására túlságosan gyakran használtak közvetlen, nyers és átlátszó imperialista módszereket. A függetlenségüket nemrégen elnyert gyarmatok és félgyarmatok talán könnyebben tudják azonosítani az ilyen jellegű fosztogatást, s ha tetszik, könnyebben vethetnek véget annak. A Harmadik Világ emberi erőforrásainak kizsákmányolására működtetett imperialista mechanizmus azonban többé-kevésbé álcázott, s ma már meglehetősen kifinomult. Az egyenlőtlen csere fő alkotóeleme ennek a mechanizmusnak, amely nem vákuumban, hanem az osztályok közötti együttműködés közegében működik, amint erről a későbbiekben szólunk. Amilyen kifinomult és szétterjedt a folyamat, éppoly nehéz megragadni a jelenséget, felmérni kiterjedését és elkülöníteni, azért, hogy felszámolhassuk.

Az imperializmus csápjai

A latin-amerikai, az ázsiai és az afrikai kontinenst felsorolásuk sorrendjében vonták be a tőkés világrendszerbe. A különböző országok saját erőforrásaikkal, különböző időpontokban hulltak a hálóba; ennek megfelelően a világkapitalizmus részeként szerzett tapasztalataik bizonyos fokú különbözőséget mutatnak. Gyarmati vagy félgyarmati történelmük végkicsengése azonban igazol néhány széles körű általánosítást, amely az imperializmusnak az ezen országokra gyakorolt egyértelmű hatására vonatkozik. India különösen találó példa lenne.

Először, a gyarmatról minden évben jelentős jövedelmet vonnak el adó, haszon, járadék stb. címén. A XVIII. század fordulóján Indiában a bruttó nemzeti termék 9%-ának felelt meg e kiáramlás, míg például Nagy-Britanniában körülbelül ugyenebben az időben a tőkeképzés aránya a nemzeti jövedelem 7%-át tette ki. Másodszor, a fent említett kiáramlás ténylegesen árukivitel formájában megy végbe. Akár az imperializmus fegyveres erejének támogatásával, akár anélkül, a gyarmat által exportált árukat a lehetőségek fizikai határain belül az imperializmus központjainak szükségletei határozzák meg. A gyarmat mezőgazdaságát és iparát ennek megfelelően az anyaország gyárainak és fogyasztóinak rendelik alá. Harmadszor, a gyarmat ásványi erőforrásait és más nyersanyagait az imperializmus kifosztja, és nem engedi, hogy a gyarmat élvezze azok hasznát. Ezáltal elvész az anyagi alap, amelyen a gyarmatokon a vegyipar és a gépipar formájában kibontakozhatott volna a gyáripar. Negyedszer, mivel az anyaországi centrum késztermékei gyakran az imperializmus katonai erejének támogatásával – amint ez az indiai textilcikkek esetében is történt – elárasztják a gyarmati piacot, a gyarmat ipari struktúrája szétesik, s azután úgy szervezik újjá, hogy kiegészítse a világkapitalizmus anyaországi centrumának ipari struktúráját. Ötodszór, minthogy a gyarmat az anyaországi késztermékek kizárólagos piaca, az iparágak technológiai bázisa csak az anyaországi iparágak által kényszerített módon alakulhat.

Erre a listára persze még fel kell jegyeznünk, hogy az imperializmus milyen hatással volt a Harmadik Világ osztályviszonyaira. Mivel következő elemzésünknek ez egyik fő témája, most félretehetjük. Áttekintve az imperializmus hatásának öt pontját, amelyeket a történelmi tapasztalat általánosításakor soroltunk fel, megdöbbentően hat az a tény, hogy ezek az észrevételek ma is érvényesek. Ez nem azt jelenti, hogy a történelem mechanikusan ismétli önmagát vagy hogy nem halad előre. Összesen annyit

jelent, hogy az imperialista kizsákmányolás formájában és módjában bekövetkezett változások ellenére, a Harmadik Világ ténylegesen továbbra is a világkapitalizmus metropolis-centrumának félgyarmata maradt. Az utóbbi időben az imperializmus a kizsákmányolás új formáihoz folyamodott. A Harmadik Világ számára a végső eredmény azonban többnyire ugyanaz. A gyarmat-metropolis, vagy ha úgy tetszik, a centrum-periféria viszony a következő négy tengely körül forog.

Az első a tőkeáramlás. Lenin úgy találta, hogy a gyarmatokra történő tőkekivitel a modern imperializmus egyik fő jellemzője. 1914-ig Anglia volt a legnagyobb külföldi beruházó. 1946 után az USA került az élre, a világ összes közvetlen külföldi befektetéséből való 60%-os részesedésével. A beruházások jellege azonban időközben megváltozott. Korábban a tőkeáramlás elsősorban portfolió beruházások formáját öltötte, vagyis a külföldi vállalatok érdekeltségeit vásárolták meg. A transznacionális vállalatok megjelenésével a tengerentúli leányvállalatok létesítése is igen fontossá vált. A járadékoknak, nyereségeknek, részvényeknek stb. a Harmadik Világból való kiáramlásával persze csökken a beáramló tőke nagysága. A tiszta áramlás tehát a Harmadik Világ szempontjából tulajdonképpen negatív. A Harmadik Világban működő külföldi tőke a metropolis-centrumba történő többlet-átirányítás eszköze.[33]

A második a transznacionális termelés. Az üzleti ügyek nemzetközi síkon történő lebonyolítása a középkorba nyúlik vissza, amikor a bankügyleteket nemzetközi csatornákon irányították. A világszintű kereskedelmet hosszú idő óta ismerték, erre a Brit Kelet-Indiai Társaság a legjobb példa. A XIX. században néhány ország, nevezetesen Anglia és az USA vállalatai hatalmas méretekben aknázták ki Ázsia, Afrika és Latin-Amerika nyersanyagait és természeti erőforrásait. Körülbelül 1860-tól kezdve számos iparvállalat termelőberendezéseket telepített országán kívül, s 1914-re a mai óriási transznacionális vállalatok közül már jónéhány több országban működött. Mégis, az elmúlt kb. huszonöt évben alapvető változás következett be: a modern transznacionális társaság legkiemelkedőbb jellemvonása a központi irányítás. A leányvállalatokat többé nem kezelik külön vállalkozásként, amelynek saját lábán kell megállnia. A transznacionális vállalat összes tevékenységét, beleértve leányvállalatainak működését is, központi vezetésnek rendelték alá, amely feltűnő közömbösséget tanúsít a befogadó ország érdekeivel szemben.[34]

A harmadik a technológia-áramlás. Az elmúlt negyedszázadban a technológiai haladás üteme a fejlett kapitalista országokban hirtelen felgyorsult. A Harmadik Világ országai ezzel szemben keresik a modern technológiát. Így az „igények" véletlenül találkoztak, s ennek eredményeképpen a nemzetközi technológia-áramlás jelentős méreteket öltött. Egy másik fejezetben folytatjuk e kérdés vizsgálatát.

Végül a kereskedelem. Tulajdonképpen az árukereskedelem köti össze a tőkemozgást, a nemzetközi termelést és a technológia-áramlást. Nemcsak hogy közeget biztosít számára, hanem az áruk és szolgáltatások cseréjeként független léttel is bír, anélkül, hogy a másik három folyamat bármelyikébe bekapcsolódna. Ez csak megerősíti a kereskedelemnek mint a centrum-periféria viszony dinamikája szempontjából döntő tengelynek az alapvető jelentőségét.

Ha külön-külön vizsgáljuk a gyarmati kizsákmányolás négy formájában – a külföldi tőkében, a transznacionális termelésben, a technológiai transzferben és a kereskedelemben – megnyilvánuló imperialista célokat, azok bizonyos mértékig ütköznek egymással, bár alapvető egyensúlyuk kiegészítő jellegű. Röviden érintjük érintkezési pontjaik dialektikáját. Mivel a félgyarmat többletének jórészét pénzügyi mechaniz-

musok segítségével az anyaországi centrumba irányítják, és következésképpen a félgyarmat visszamarad a fejlődésben, csökkennek a központ termékeit felszívó piaci lehetőségek. Ugyanezek a kilátások akkor is, ha a metropolisból elavult gépeket és berendezéseket szállítanak a félgyarmatra. Helytelen az az állítás, miszerint az imperializmus korában elképzelhetetlen az iparosítás a Harmadik Világban, vagy hogy ennek gazdasága feltétlenül stagnál vagy éppen hanyatlik. Az imperializmusnak ugyanis érdeke, hogy a félgyarmaton meghatározott jellegű gazdasági növekedés menjen végbe, amely felszívja kiselejtezett áruit, beleértve a gépeket és berendezéseket is. Ily módon a kereskedelem központi szerepet játszik a centrum-periféria kapcsolatok egész hálózatában; s amint azt korábban megjegyeztük, az imperialista kizsákmányolás másik három eszköze végső soron nem csupán működik a nemzetközi kereskedelem közegében, hanem meghatározza annak jellegét. Ebben a fejezetben kizárólag magával a kereskedelemmel foglalkozunk, az egyéb tényezőkre pedig a későbbiekben fordítjuk figyelmünket. A történelem azt mutatja, hogy a múltban a centrum és a periféria kereskede' n mindig egyenlőtlen csere volt, és bizonyítható, hogy a jövőben is így lesz. Lássuk, miért! Előbb azonban meg kell ismernünk a centrum és a periféria közötti csere arányait és tartalmát.

Kereskedelem és termelés

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a metropolis-centrum és a külső periféria közötti kétirányú kereskedelem összege 1964-ben 52 milliárd dollárt tett ki. 1962-ben viszont a tőke – beleértve a hivatalos adományokat – összes hosszú távú magánberuházásai, valamint a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank és a hasonló intézmények által nyújtott hitelek 5,9 milliárd dollárnak feleltek meg.[36] Annak érdekében, hogy mennyiségi szempontból képet kapjunk az egyenlőtlen csere jelentőségéről, tegyük fel, hogy a behozatali cikkek felülértékelésének és a Harmadik Világból kivitt cikkek alulértékelésének mértéke 10% volt. Ha ez így van, kizárólag ezzel a módszerrel a fejlett kapitalista országok összesen 5,2 milliárd dollárt nyertek 1964-ben, ami több mint 80%-a az 1962-ben a Harmadik Világba irányuló hosszú távú tőkeáramlásnak. *Amennyiben az egyenlőtlen cseréből származó haszon 20%, az a haszon, amit az anyaországi centrum ily módon elvont a külső perifériától, messze meghaladja az oda irányuló hosszú távú tőkebefektetéseit.* Vannak-e a haszon lehetséges mértékének tapasztalati mutatói?[37] A kolumbiai gyógyszeriparban például a hatvanas évek végén azon termékek felülértékelésének súlyozott átlaga, amelyeket külföldi tulajdonban lévő leányvállalatok importáltak, 155%-ot tett ki, míg a hazai cégek által behozottaké 9%-ot. Chile és Peru gyógyszeripara is hasonló felülértékeléstől szenvedett, amely néhány esetben több mint 300%-ot is elért. A kolumbiai és az equadori villamos-iparral ugyanez történt. Sőt, Kolumbia gumi- és vegyiparában a külföldi tulajdonban lévő leányvállalatok importjának 40, illetve 20–25%-os súlyozott átlagú felülértékelése mutatkozott.[38] Olyan mértékű az így lecsapolt többlet, hogy akadt olyan eset, amikor a Harmadik Világ valamely országában működő külföldi cégek felülértékelésének abszolút összege egyenlő volt a járadékok hatszorosával és a beismert profit huszonnégyszeresével.[39] Ezért aztán úgy tűnik, hogy a Harmadik Világ behozatalának felülértékelése és kivitelének alulértékelése hatékonyan közrejátszik abban, hogy a Harmadik Világból nagy mennyiségű többletet vonjanak el. Ilyenkor a világpiaci ár tájékozódási pontot

3. táblázat

Az export mennyisége és iránya a világon 1964-ben (%)

	Összkivitel (millió dollárban), a zárójelben %-ban kifejezve	Export		
		Fejlett kap. országokba	szocialista országokba	a harmadik világba
1. Centrum: fejlett kapitalista országok	116 015 (68)	74	4	22
2. Szocialista országok	20 222 (12)	20	65	15
3. Periféria: a harmadik világ	34 725 (20)	74	6	20
ÖSSZESEN	170 962 (100)	67	12	21

Forrás: Jalée (1968), 29.

nyújt az alul- és a felülértékelés mértékének kiszámításához. Az évek során azonban a kapitalista világpiac egyre nagyobb előítélettel viseltetett a gyengébb harmadik világbeli országokkal szemben. De még a beidegződött előítélet ellenére is valószínű, hogy az egyenlőtlen cserén keresztül történő többletelvonás egyre nagyobb mértékűvé válik.

A világkapitalizmus külső perifériája és az anyaországi centrum kereskedelmi kapcsolatát a 3. sz. táblázat mutatja. 1964-ben a Harmadik Világ exportja körülbelül 35 milliárd dollár volt, amelyből háromnegyed rész a fejlett kapitalista országokba irányult, és csak egyötöd maradt az országokon belül. A fejlett kapitalista országok csoportja éppen az ellenkezőjét tette: kivitelük háromnegyed részét egymás között bonyolították le, s egyötödöt szállítottak a Harmadik Világnak. Ez képet ad a két országcsoportnak a nemzetközi kereskedelemben megmutatkozó egyenlőtlen erejéről. A Harmadik Világ exportjának összetételében 30% az élelmiszerek aránya, 30% a mezőgazdaságból és a bányászatból származó nyersanyagoké, 25 a fűtőanyagoké, 5 az alapfémeké és 10% a késztermékeké, a gépeké stb. A fejlett kapitalista országokból származó import 60%-át azonban késztermékek és gépi berendezések teszik ki.[40] Ezekhez az ipari termékekhez persze a Harmadik Világ szállítja a nyersanyagokat. A fejlett kapitalista országok összimportjából a Harmadik Világ a nyersolaj 92,7%-ának, a bauxit 86,8%-ának, az ón 85,5, a mangán 74,1, a foszfát 64,5, a réz 57,8%-ának stb. szállítójaként részesedik.[41] A világkapitalizmus anyaországi centruma számára a nyersanyagok és a mezőgazdasági eredetű élelmiszerek elsődleges forrása továbbra is a Harmadik Világ marad. A centrum országaiba érkező kávé, juta és kopra 98%-a, a tea és a mogyoró 90–95, a cukor és a gumi több, mint 75%-a a Harmadik Világból származik.[42]

A Harmadik Világ exportjának mennyiségén, összetételén és irányán kívül rendkívül feltűnő az a hatás, amelyet a kivitel gyakorol a Harmadik Világban a termelés szerkezetére. Úgy tűnik, mintha az egész gazdaság az exportigények kielégítése felé

fordulna, amelyeket mindenképpen a világkapitalizmus anyaországi centrumának igényei határoznak meg. Az ötvenes és a hatvanas évek során a Harmadik Világ exportszektorainak bővülése messze maga mögött hagyta a gazdaság egyéb szektoraiét. A fő nyersanyagokat felszínre hozó kitermelő iparágak rohamosan fejlődnek, míg a fogyasztási cikkeket és berendezéseket előállító másodlagos iparágak mérsékelt ütemben követik azokat. Úgy látszik, hogy a mezőgazdaság területén ugyanez a növekedési sorrend. Rohamosan fejlődnek ki azok az alapvető termékek, amelyeket az imperialista országok igényeinek kielégítésére exportálnak, s közvetlenül emellett stagnál vagy hanyatlik a helyi fogyasztást kielégítő élelmiszertermelés. A XIX. században Indiában végbement gyarmati kommercializáció jut eszünkbe: ugyanezt a sémát találjuk ma a Harmadik Világban. A XVIII–XIX. században formálódó nemzetközi munkamegosztás változatlan formában létezik, csak élesebbé vált a gyors politikai dekolonizáció időszakában.[43]

Sikertelen kísérletek
az elméletalkotásra

Jóllehet, csak homályos benyomásokkal rendelkezünk az egyenlőtlen csere fogalmának jelentéséről, a pontos definíció megalkotása komoly nehézségekbe ütközik. Az egyenlőtlen csere definiálásához először is azt kell tisztázni, hogy mit értünk egyenlő cserén, ez pedig nem könnyű feladat. Tiszta kapitalizmust feltételezve, amikor az értéktörvény teljes erővel hat, egyenlő értékek cserélődnek – egyenlő értékek, az árukban megtestesülő, társadalmilag szükséges munkaidő tekintetében. Itt azonban megint felmerül egy probléma, nevezetesen, hogy a tőke szerves összetétele a gazdaság egészében nem azonos. Az ár így nem áll egyenes arányban az értékkel, s mivel két áru cserearányát relatív áruk határozza meg, az érték elveszíti jelentőségét az árupiacon. Ez egyszerű számtani példákkal megmagyarázható.

A 4. táblázat két esetben számítja ki az értéket és az árat, közülük az elsőnél mindkét áruban ugyanaz a tőke szerves összetétele, a másodiknál viszont különböző. A számadatokat indulásképpen úgy választottuk meg, hogy eleget tegyenek a következőknek: a kizsákmányolási ráta egységes legyen és a profitráta szintén. Az állandó és a változó tőke esetében az értéket adjuk meg, de ugyanezt használjuk az árkalkulációnál is.[44] Részben az előző fejezet egyenleteire való tekintettel, de főként az egyszerűség kedvéért, a két áru teljes értékét egyenlőnek vesszük a teljes árral, s hasonlóképpen a teljes többletértéket a teljes profittal. Az első esetben, a 4. táblázat 4.1 pontjában az ár megegyezik az értékkel. Így a két terméket 2 : 1 arányban cserélik el, s ebben az esetben a befektetett munka szerint egyenlő értékek cseréjére került sor. A 4. táblázat 4.2 pontjában azonban már más a helyzet. Az 1. termékben az átlagnál, vagyis 3/5-nél magasabb a tőke szerves összetétele, következésképpen ez az áru viszonylagos nyereségre tesz szert az árban. A két termék értékének aránya 50 : 20, de áraik következtében 49 : 21 arányban cserélődnek ki a piacon. Nyilvánvaló, hogy az 1. termék eladója kevesebb munkát ad árujában, mint amennyit ennek ellenében a másik áruban kap. Az egyenlőtlen csere egyik formája tehát a tőke szerves összetételében rejlő különbségekből adódik.

Tipikus módon, a mezőgazdasági javak termelése viszonylag kevesebb változó tőkét igényel, mint az ipari javaké. Ha két, egymással kereskedő országban, amelyekben a

4. táblázat

Érték- és árkalkuláció

(4.1 eset) Egyenlő csere: a tőke egyező szerves összetétele Érték = Ár

Áru	Állandó tőke O	Változó tőke v	Érték-többlet u	Érték n = q + v + u	Kizsákmányolási ráta u/v	A tőke szerves összetétele q/[q + v]	Profitráta r = ⩽ Σ/Σ[q + v]	Ár p = (1 + r)(q + u)
1	100	50	50	200	1	2/3	150/450 = 33,33%	200
2	200	100	100	400	1	2/3	ua.	400
(4.2 eset) Az egyenlőtlen csere alapvető formája: a tőke eltérő szerves összetétele Érték ≠ Ár								
1	100	50	50	200	1	2/3	200/500 = 40%	210
2	200	150	150	500	1	4/7	ua.	490

munka kizsákmányolási rátája megegyezik, azonos szintre hozzák a profitrátát, a mezőgazdasági javak exportjára specializálódott országot többletveszteség éri a csere során. Innen átkerül a többlet az ipari termékeket exportáló országba, bár a profitráta mindkét országban ugyanaz marad. Otto Bauer már 1907-ben, Henryk Grossmann pedig 1929-ben erre az álláspontra jutott.[45] Sweezy kritikájában elismeri, hogy „a következtetést valóban a kiinduló tételből vezették le", majd sietve hozzáteszi: „a kiinduló tétel azonban helytelen".[46] Így folytatja: „Az, hogy a kereskedelem kiegyenlíti két ország között a profitrátát, épp annyira nem igaz, mint hogy kiegyenlíti két *monopolizált iparág* között egyetlen országon belül."[47] Sweezy így azon az alapon támadja az egyenlőtlen csere úgynevezett elsődleges, a tőke szerves összetételéből eredő formájának létezését, hogy a nemzetközi kereskedelemben nincs verseny.

Emmanuel ugyan feltételként szabja meg a szabad versenyt, de elveti a fenti elméletet az egyenlőtlen csere elsődleges formájáról. Túlságosan széles körűnek tartja, mivel nemcsak az országok közötti kereskedelemben, hanem egyetlen ország különböző gazdasági szektorai között is fennáll. Mint ilyen, szerinte ezáltal nem ragadható meg az egyik ország másik általi imperialista kizsákmányolásának specifikus problémája.[48] Emmanuel ezek után fejti ki az egyenlőtlen cseréről szóló saját elméletét, amelyet a szerves összetételben és a bérekben jelentkező különbségek jellemeznek.[49] Visszatérve az előző fejezet egyenletéhez, azt találjuk, hogy a termék árát az állandó és a változó tőke összegének többszöröse adja meg, a szorzó pedig egyszerűen 1 *plusz* a profitráta. Ha valamilyen oknál fogva csökken a bérszínvonal, a változó tőke csökkenésével, egyébként azonos körülmények között, alacsonyabb lesz a termék ára. Cserében tehát a korábbinál kevesebb munka áll mögötte. Ez a logika kiterjeszthető két ország esetére, amelyek például egy-egy terméket állítanak elő. Így jutunk el a szoros értelmében vett egyenlőtlen cseréhez, véli Emmanuel. Az országok közötti munkaerő-vándorlásnak intézményes korlátai vannak, s ennek eredményeképpen a nemzetek közötti bérkülönbségek még most is fennállnak, bár a profitráta a nemzetközi kereskedelem során kiegyenlítődik.[50] Saját szavaival: „Tekintet nélkül az ár bármely olyan változására, amely az árupiacon folyó nem-szabad versenyből ered, az egyenlőtlen csere a területek közötti profit-kiegyenlítődés aránya, amelyben az értéktöbbletráta 'intézményesen' különbözik – az 'intézményesen' kifejezés azt jelenti, hogy ezek a ráták akármilyen oknál fogva is, mentesülnek a tényezők piacán történő, versenyből eredő kiegyenlítődéstől, és függetlenek a relatív áraktól."[51]

Röviden, Emmanuel a rendszer független változójának tekinti a béreket. Az országok közötti bérkülönbséget elfogadott tényként kezeli, és feltételezi, hogy ez meghaladja a munkatermelékenységben mutatkozó különbséget, ha egyáltalán van ilyen. Az alacsony bérszínvonalú ország, az ármeghatározás marxi elméletének megfelelően, most olyan áron exportálja termékét, amely befolyásolja az eltérő munkamennyiségű termékek cseréjét.

Az 5. táblázat példáinak számadatai rávilágítanak a lényegre. Az 5.1-es pont alatt az egyenlőtlen csere elsődleges formájának esetét találjuk, vagyis azt, amelyik a tőke eltérő szerves összetételéből következik. Akárcsak a két előző esetben, q, v és az u jelölések értékeit önkényesen alávetettük annak a feltételnek, hogy a kizsákmányolási ráta mindkét terméknél azonos. Az összárat és az összértéket egyenlőnek véve, kiszámoljuk az átlagprofitrátát, amelynek segítségével megkereshetők az árak. Áraiknak megfelelően, a két termék 286 : 214 arányban cserélne gazdát, míg értékük alapján a 300 : 200 arány lenne indokolt. Nyilvánvaló, hogy burkolt értékátvitel történne a 2.

5. táblázat

Az egyenlőtlen csere: alapvető formája és Emmanuel modellje

(5.1 eset) Az egyenlőtlen csere alapvető formája

Áru	Állandó tőke q	Változó tőke v	Érték-többlet u	Érték n = q + v + u	Kizsákmányolási ráta u/v	A tőke szerves összetétele q/[q + v]	Profitráta r = Σu/Σ[q + v]	Ár p = (1 + r)(q + v)
1	100	50	50	200	1	2/3	150/350 = 43 %	214
2	100	100	100	300	1	1/2	ua.	286

(5.2 eset) Az egyenlőtlen csere: Emmanuel modellje

1	100	50	50	200	1	2/3	200/300 = 66,66 %	250
2	100	50	150	300	3	2/3	ua.	250

terméket előállító országból az 1. sz. terméket gyártó országba. Ennek az egyenlőtlen cserének az eredete szintén a tőke szerves összetételének eltéréseire vezethető vissza.

Most tegyük fel, hogy a 2. sz. terméket előállító országban felére csökkennek a bérek: az eredményt az 5. táblázat 5.2 pontja mutatja. A 2. sz. terméknél emelkedik a kizsákmányolási ráta, ugyanakkor teljesen kiegyenlítődik a tőke szerves összetétele. Áraik következtében 1 : 1 arányban cserélődne a két termék, bár értékük 3 : 2 arányt kívánna meg. Itt a 2. sz. terméket előállító, alacsonyabb bérszínvonalú ország ismét veszít érték tekintetében. Ez alkalommal nem lehet a tőke szerves összetételét hibáztatni, a béke megrontója most az alacsonyabb bérszínvonal. Ha ráadásul a tőke szerves összetétele is alacsonyabb lenne, ez félelmetes helyzetet teremtene a szegény ország számára. Így fest Emmanuel elmélete az egyenlőtlen cseréről.

Emmanuel modelljének egyik hibája, hogy teljesen logikátlanul épül fel; olyannyira, hogy egyáltalán nem lehetne szó benne cseréről, nem is beszélve egyenlőtlen cseréről. Képzeljük el elszigetelten a két országot. Kereskedelem nélkül az 1. sz. termék országában a profitráta 50 ([100 + 50] = 33,33 százalék. Hasonló módon a másik országban 150/[100 + 50] = 100 százalék. A kereskedelem létrejötte közben az egységes profitráta középen, vagyis 66,66 százaléknál állapodik meg. De miért bocsátkozna szándékosan kereskedelembe az utóbbi ország burzsoáziája, amikor tudva tudja, hogy profitrátája csökkeni fog?[52] Ezért nem lenne csere verseny esetén Emmanuel modelljében. Ez a probléma nem érinti az általunk választott számszerű példát. Az előző fejezet egyenletéből azt olvassuk ki, hogy a burzsoázia nem kereskedne olyan országgal, amelynek kizsákmányolási rátája alacsonyabb és/vagy a tőke szerves összetétele magasabb az övénél, ez ugyanis csökkentené a profitrátát. Amíg a világkapitalizmus anyaországi centruma és külső perifériája közötti kereskedelmet úgy fogják fel, mint mechanikus módszert két ország összehozására, hogy a termelés alapvető feltételeit nem érintő cserét bonyolítsanak le, addig ez a probléma fennmarad. Hadd hangsúlyozzuk, hogy az önkéntes kereskedelem elengedhetetlen feltétele a profit *mindkét* ország burzsoáziája számára érzékelhető növekedése. Különben nem lenne kereskedelem.

Az egyenlőtlen csere elméletének másfajta megközelítése az árképzés Sraffa-típusú modelljét használta fel. Szerzője Braun.[53] Itt már nem a bérek alkotják a független változót, és nem a szabadverseny jelenti a szabályt. Most az ár lesz a független változó, amit teljes egészében a monopolhatalmat gyakorló anyaországi centrum szab meg. Képzeljünk el két országot, amelyeket *A*-nak és *B*-nek hívunk. *A* fejlett kapitalista ország, *B* az imperializmus hátországa. Braun formális modelljében *A* és *B* gazdasága eredetileg kölcsönös elszigeteltségben működött a maga technológiájával és áraival, amelyet a Sraffa-egyenletek irányítottak.[54] Valamilyen módon a két gazdaság kereskedelmi kapcsolatba kerül egymással, és mindenütt egységes profitráta uralkodik. A Sraffa-modell intenciói felhasználhatók a kérdéses probléma esetén. Részben elméleti érveléssel, részben szimuláció útján, Braun a következő négy állításhoz jut el:

1. *A* és *B* összekapcsolt gazdaságában a profitráta fordítottan arányos a bérszínvonallal.
2. Feltételezi, hogy a profitráta mindkét országban egységes, de a bérszínvonalak különbözőek lehetnek. Miután *A* és *B* országban adott profitráta érvényesül, a két ország bérszínvonala fordítottan arányos egymással. Ennek oka, hogy amint egy adott profitráta megállapodik, *A*-ban és *B*-ben azonnal kialakul a bérszínvonalak súlyozott átlaga az 1. tételnek megfelelően. Ha *A* országban emelkedik a bérszínvonal, B országban csökkennie kell, hogy az előre meghatározott súlyozott átlag a

profitráta előre meghatározott értékével összhangban fennmaradjon. Az egyenletrendszer szabadságfoka kettő.

3. Ha az egyik ország bérszínvonala adott, a másik ország bérszínvonala és az átlagprofitráta szintén fordítottan arányos ezzel. Ez egyenesen következik az előző tételekből.
4. Ha egy ország bérszínvonala megváltozik, az előállított termék ára, ceteris paribus, ugyanabba az irányba elmozdul, és fordítva.

E következtetésekkel Braun az alábbi módon próbálja felépíteni egyenlőtlen cseréről szóló elméletét.

Az anyaországi centrum óriási monopolhatalommal rendelkezik a világpiacon, amit felhasznál a *B* ország által exportált áruk árának leszorítására. Ebből ered az egyenlőtlen csere. Melyek a következmények? A fenti 4. állítás *B* ország alacsonyabb bérszínvonalához vezet. Sőt, a 2. állítást figyelembe véve, azt találjuk, hogy amilyen mértékben növekszik *A* ország bérszínvonala, olyan mértékben csökken *B* ország dolgozóinak jövedelme. Emmanuellel ellentétben, Braun nem tisztázza, hogy mitől lesz a csere egyenlőtlen, és hogy milyen értelemben. Ehelyett formális magyarázatot ad a szegény országok *terms of trade*-mutatóinak romlásáról, amit az imperialista országokban a bérek növekedése, a harmadik világban pedig a bérek esése kísér.

De ugyanaz a kérdés még egyszer felmerül: lesz-e egyáltalán kereskedelem Braun modelljében? A válasz: nem lesz. *A* és *B* összekapcsolt gazdaságában a nemzetközi kereskedelem következtében uralkodó egységes profitráta abba a sávba tartozik, amelyet a kereskedelem nélküli *A* és *B* országban kialakuló egyes profitráták határoznak meg. Miért kereskedne hát a magasabb profitrátájú ország burzsoáziája a másik országgal? És még más is van. Amint Braun szimulációs példája mutatja, modelljében a kereskedelem, amellett, hogy csökkenti *B* ország bérszínvonalát, tovább befolyásolja *B* *profit*jának mennyiségét is, azután, hogy *A* országban emelkednek a bérek. *B* burzsoáziája, hacsak nem hajlamos az önfeláldozásra, jobban teszi, ha visszakozik az ilyen kereskedelemtől, feltéve, hogy egyáltalán részt vett benne valamilyen okból.[5 6]

A logikai hiányosságok ellenére Emmanuel és Braun modellje két fontos aspektusát hangsúlyozza annak a hátrányos helyzetnek, amelyben a harmadik világ szegény országai élnek. A világkapitalizmus anyaországi centrumának országai óriási monopolhatalommal rendelkeznek, és ezzel a hatalommal vagy más módon többletet vonnak el a harmadik világból – ez az egyenlőtlen cseréként ismert jelenség lényege. Feltehetné valaki a kérdést: a harmadik világ exportszektorában érvényesül-e akár az ármeghatározás marxi elmélete, ahogy Emmanuel állítja, akár az áralakulás Sraffa-rendszere, amint ezt Braun mondja? Más szóval: nem áll-e messze az exportszektor – a gazdaság többi részéhez hasonlóan – a kapitalista jellegtől? Amin erre így válaszol: „A harmadik világ exportját nem az alacsony termelékenységű, elmaradott szektorok mezőgazdasági termékei adják. Az elmaradott országok 35 milliárd dolláros (1966-os adat) összkiviteléből a *modern kapitalista szektorra* (olajkitermelés, bányászat, az ásványanyagok feldolgozása, modern ültetvények, mint a United Fruité Közép-Amerikában, vagy a Unileveré Afrikában) legalább háromnegyed rész, vagyis 26 milliárd dollár esik."[3 8]

Ez azt jelenti, hogy valóban az ásványi és a mezőgazdasági nyersanyagok és az élelmiszerek a harmadik világ fő exportcikkei, ám ezeket a tőkés termelési mód viszonyai között sokszor külföldi tőkével termelik. Ezért nem arról van szó, hogy Emmanuel és Braun képletei nem helyénvalóak, talán csak értelmezésük helytelen.

Lehet, hogy ez tényleg így van, lehet, hogy nem. Mindenesetre nyitott kérdés marad, hogyan kellene megfogalmazni az egyenlőtlen csere fogalmát, amikor a kapitalista szektor egy alapvetően feudális szektorral kereskedik. A tőkés termelési mód kivételével ugyanis a munkamennyiség vagy az érték nem játszik szerepet az árak kiegyenlítődésében.

Új megközelítés

Emmanuelnek az a kísérlete, hogy még szabadversenyes körülmények között is bemutassa az egyenlőtlen csere kialakulását, nem járt eredménnyel. Elméleti síkon azonban a következőképpen lehet bizonyítani az egyenlőtlen csere lehetséges voltát. A nemzetgazdaságon belül a külkereskedelmi szektor fontossága országonként változik. Ezért aztán nincs szükség a két gazdaságot teljes egészében felölelő, kifejtett, általános egyensúlyi modellre, bár ilyen felállítható. Nem sokkal azután, hogy egy harmadik világbeli ország szervesen beépül a világkapitalizmus rendszerébe, gazdaságát nagyjából úgy alakítják át, hogy az kielégítse az anyaországi centrum követelményeit. Eldöntik, hogy mely termékek kerüljenek kivitelre, s ennek megfelelően dolgozzák ki a termelési módszert. Az exportáruk a termelés teljesen új tételei is lehetnek, de származhatnak a hagyományos termékek köréből is. A neokolonializmus időszakában azonban egy harmadik világbeli ország politikailag független, és bizonyos fokú gazdasági rugalmasságot élvez. Bár még mindig a világkapitalizmus érdekszférájához tartozik, némi gazdasági választási lehetőségre tesz szert. Tegyük fel, hogy akár egy új, akár egy régi terméket jövedelmező exportcikknek ítél; az előállított mennyiséget jelöljük x-szel. A dolog egyszerűsítése érdekében a termeléshez csak két tényezőt használunk fel, nevezetesen megtermelt egységenként a mennyiségű nyersanyagot és b mennyiségű munkaerőt. A nominális bérszínvonalat (korábban reálbért) w-vel jelöljük, a profitrátát pedig r-rel. A termelés egy periódust vesz igénybe. A béreket a periódus végén fizetik ki, de a ráfordított a mennyiségért előre kell fizetni. Ha p jelenti a termék árát, akkor:

$$p = bw + ap(1 + r)$$

vagy:

$$p = bw/[1-a(1 + r)] \tag{34}$$

Egy fejlett kapitalista ország x-ből importál, egy másik termékből y mennyiséget exportál a harmadik világbeli országnak. Hogy figyelmünket kizárólag az egyenlőtlen cserére összpontosíthassuk, tegyük fel, hogy a kereskedelmi mérleg egyensúlyban van. Válasszuk úgy meg a fejlett kapitalista országból exportált termék mértékegységét, hogy ára megegyezzen p-vel, így a kereskedelmi mérleg egyensúlya esetén

$$xp = yp. \tag{35}$$

A termeléshez ráfordításként y minden egysége $(a + \Delta a)$ mennyiséget igényel önmagából és $(b-\Delta b)$ mennyiséget munkaerőből. Ebben az országban azonban magasabb a nominális bérszínvonal, ami tegyük fel kw, ebből $k>1$. Továbbá azt is feltételezzük, hogy a profitráta kiegyenlítődik a nemzetközi kereskedelem során – ezt a feltételt később elhagyjuk. A (34)-es egyenlethez hasonlóan y árára a következőt kapjuk:

$$p = (b-\Delta b)kw/[1-(a + \Delta a)(1 + r)]. \tag{36}$$

A (34)-es és a (36)-os egyenletből következik, hogy:

$$b/[1-a(1+r)] = (b-\Delta b) \cdot k/[1-(a+\Delta a)(1+r)]. \tag{37}$$

Mivel tudjuk, hogy $k>1$, a (37)-es egyenlet a következő egyenlőtlenséghez vezet:

$$b/[1-a(1+r)] > (b-\Delta b) / [1-(a+\Delta a)(1+r)]. \tag{38}$$

Hadd jegyezzük meg, hogy az egységekre való tekintettel x és y termékek 1 : 1 arányban cserélődnek; lásd még a (34)-es és a (36)-os egyenletet. De a (34)-es és a (36)-os egyenlet a (38)-as egyenlőtlenséget is magába foglalja. Amint később látni fogjuk, a (38) két oldala az x, illetve az y egységére eső összes munkamennyiség, ennél fogva az *egyenlőtlen cserének* ama esete áll előttünk, amely a piac szabadversenyes feltételei mellett jött létre.

Korábban már leírtuk, milyen módszerrel alakul át a termékbefektetés a munkaerőbefektetés végtelen sorává. Ha most helyesen mérjük össze a munkabefektetést a profitrátával,[58] az x egy egységére eső munkabefektetések végső egyenlete így alakul:

$$b + ab(1+r) + a^2b(1+r)^2 + \ldots = \frac{b}{(1-a)(1+r)} \tag{39}$$

Ez a (38) bal oldalán lévő képlet. Hasonlóképpen a (38) másik képlete az y egy egységére eső munkamennyiség. Így a harmadik világbeli ország tobb munkát ad el a kereskedelmen keresztül, mint amennyit visszakap. Ez tehát egyenlőtlen csere.

Hogy jobban átlássuk ezt az elméletet, a fenti modellt másképpen is megközelíthetjük. Tekintsük x-et és y-t egy pillanatra úgy, mint két ország két különböző technikával gyártott azonos termékét, jelölés szerint (a, b), és (a + Δa, b−Δb); az utóbbi kevésbé munkaigényes, tekintve az illető ország magasabb bérszínvonalát. Az ár mindenütt ugyanaz, ezért felhasználhatjuk osztónak. Érdekes megjegyezni, hogy a (38)-ból most ezt kapjuk:

$$\Delta b/\Delta a > b(1+r)/(1-a)(1+r) \tag{40}$$

Ez az egyenlőtlenség csak rávilágít arra a feltételre, hogy az egyenlőtlen csere esetében csak úgy lehet fenntartani a munka és a másik termék közötti helyettesíthetőséget, ha a ráfordítás elég nagy mértékű. Ez a megállapítás később segíteni fog annak a megértésében, hogy milyen helyet foglal el a technológiai fejlődés az egyenlőtlen csere elméletében.

A modellt bármilyen számú termékre ki lehet terjeszteni. Ha a jelenti i terméknek azt a mennyiségét, amely j termék egy egységének előállításához szükséges ($i, j = 1, 2, \ldots m$), b az ennek megfelelő munkaerőráfordítást, r a kamathányadost és w a nominálbérszínvonalat, akkor j árát a következő egyenlet adja meg:

$$p = b\,w + (1+r) \sum_{i=1}^{n} a\,p \tag{41}$$

$$(j = 1, 2, \ldots n).$$

Ez az egyenlet a (34)-es többtermékű analógiája. Mátrix jelölési móddal:

$$p = bw\,[\underline{I} - \underline{I}(1+r)\,A]^{-1} \tag{42}$$

ahol p és b vektorok, A az nxn technológiai mátrix (a), I az azonossági mátrix, w és r pedig a bérszínvonal, illetve a kamathányad.[50] A termékeket egy országban gyártják, és egy másik ország termékeire cserélik. A másik ország hasonlóképpen egy másik árucsoportot állít elő magasabb bérszínvonal mellett, de azonos kamattal vagy profitrátával. Ezeket a termékeket áruk arányában cserélik ki a két ország között. Mégis, hadd jegyezzük meg, hogy amint ezt a (42)-es egyenletben láttuk, az ár a kérdéses ország bérszínvonalának szorzója. Amikor két olyan ország cserél terméket, amelyek között a kereskedelmi mérleg egyensúlyban van, az összesített áraknak meg kell egyezniük. Eltérnek azonban a bérszínvonalak, így az áregyenletekben a bérek megfelelő szorzóinak is különbözniük kell. Az alacsonyabb bérszínvonalú országban gyártott termék esetében ugyanis nagyobb lesz a szorzó. A szorzó pedig nem más, mint a direkt és indirekt munkamennyiség összege, amelyet – a termelési folyamatban való előfordulásával összhangban – megfelelően arányítanak a profitrátához. Így az alacsonyabb bérszínvonalú ország *még* tiszta szabadversenyben is több munkát ad el, mint amennyit visszakap a kereskedelmi mérleg egyensúlya mellett.

Miután bemutattuk, hogy az egyenlőtlen csere érvényes több áru esetében is, az egyszerűség kedvéért most következő fejtegetésünkben rátérhetünk a két áruval számoló példára. Igaz, hogy az állandó tőkét – pl. a gépeket – nem teljesen vettuk figyelembe a (34)-es egyenletben. Természetesen az a koefficiens olyan tágan is értelmezhető, hogy költségtényezőként magába foglalja a gépek értékcsökkenését. Marad még egy probléma: a tőkés a teljes lekötött tőkére számítja ki a profitrátát, és nem csak a felhasznált tőke mennyiségére, ahogyan ezt a a koefficiens tette. Megfelelő módon be lehetne építeni e megfontolásokat a modellbe, de nyilvánvaló, hogy az egyenlőtlen cserével kapcsolatos alapvető kovetkeztetéseket nem érintenék. Az algebra azonban sok mindent felborít.[60]

Fontosabb az a kérdés, hogy helyénvaló-e az országok között profit-kiegyenlítődést feltételezni. Minden bizonyíték az ellenkezőjére utal. Baran és Sweezy arról számolnak be, hogy az USÁ-ban a profitráta csak egynegyede a kulfoldinek.[61] Így a harmadik világot alacsonyabb bérszínvonal, valamint magasabb profitráta jellemzi. Hogyan befolyásolja ez a (37)-es egyenletből levont következtetéseket? A profitrátának a nevezőben betöltött helye miatt, egy magasabb r érték, egyébként azonos feltételek mellett, növeli az egész kifejezés értékét. Emiatt a harmadik világ kiviteli cikkeinek munkatartalmát némi túlzással számítanák ki. A harmadik világ és az anyaországi centrum kozotti bérkülönbözet azonban olyan nagy, vagyis a (37)-es egyenlet k paramétere számszerűen olyan magas, hogy a (38)-as egyenlőtlenség tulajdonképpen élesen hangsúlyozódik, s egyáltalán nem tompítja a profitráták kulonbségének a hatását. Az összehasonlításban ezért a harmadik világ tobbet fizet és kevesebbet kap a kereskedelembe bocsátott termékek munkamennyiségéből. Ki kell emelnünk azonban, hogy bár az egyenlőtlen csere matematikailag annak a kiindulási feltételnek koszönheti eredetét, hogy két ország bérszínvonala eltér egymástól, az nyilvánvalóan nem megoldás, hogy a szegény ország bérszínvonalát a gazdag országéra emeljék. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a világkapitalizmus anyaországi centruma és kulső perifériája kozotti egyenlőtlen csere tobb évszázada fennáll. Ma az ilyen cserét részben a szegény országok viszonylag olcsó munkaereje, részben a gazdag országok nyílt monopolhatalma befolyásolja. Melegágya a hazai és külfoldi osztályok egyuttműkodése, maga a csere pedig a kapitalista világrendszer mélyen gyokerező betegségének megnyilvánulása. Ez tanulmányunk fő mondanivalója.

A növekvő egyenlőtlenség

A világkapitalizmus belső logikája következtében az egyenlőtlen csere mértéke nemhogy szűkülne, hanem az idő folyamán egyre nő. A rendszer összes elemei úgy rendeződnek el, hogy ez csak mélyíti a gazdag és szegény országok egyenlőtlenségét. Rögtön világossá válik, miről van szó, ahogy felidézzük a (34)-es egyenleteket. Mint korábban említettük, az anyaországi centrum bérszínvonala kényszerítő erők hatására folytonosan növekszik, vagyis a (37)-es egyenletben a k paraméter emelkedőben van. Ennek az a következménye, hogy egyébként azonos körülmények között a (38)-as egyenlőtlenség még nagyobbá válik. Jelenleg a növekvő többlet és a duzzadó bérszámlák összekapcsolódó problémáját automatizált technológiai folyamatokkal próbálják enyhíteni, ami azt jelenti, hogy a (40)-es $\Delta b/\Delta a$ kifejezés értéke egyre nagyobb lesz, tovább erősítve a csere egyenlőtlenségét. Az automatizáltságnak és a technológiai haladás gyors ütemének más következményei is vannak, amelyekről kellő időben szólni fogunk. Ugyanakkor jegyezzük meg, hogy mivel évente gépek sokasága avul el, az anyaországi centrum jövedelmező felvevőhelyet keres, s így a centrumot és a perifériát továbbra is összekapcsolja az egyirányú technológia-áramlás. A periféria ennél fogva az indusztrializáció olyan különleges formáját éli át, amely elsősorban az anyaországi centrumban fellépő elavulási időzónákhoz igazodik.

Az automatizált technológiai folyamatok megindítása mellett a bérszínvonal erős felfelé ívelése szintén arra kényszeríti az anyaországi centrum profitkereső cégeit, hogy a meglévő technológia határain belül magasabb tőke/munkaerő arányra törekedjenek, s ezzel noveljék a fenti (40)-es $\Delta b/\Delta a$ kifejezés értékét. Ez az a harmadik tényező, amely a centrum és a periféria közötti szakadék mélyülése irányában hat. A csere egyenlőtlenségét növelő három folyamat nyilvánvalóan erősíti egymást. Az eredmény az, hogy a világkapitalizmus perifériájáról az anyaországi centrumba irányuló rejtett transzferek örökké emelkedő dagályként jelennek meg.

A jéghegy csúcsa

A kereskedelmi világpiac távolról sem felel meg a tankonyvekben leírt szabadverseny modelljének. A piacra kerülő terméktől függően a monopóliumnak, oligopóliumnak, monopszóniának, oligopszóniának és a versenytől való eltávolodás egyéb formáinak összes jegyeit magán viseli. A harmadik világ országai számára a kereskedelem óriásokkal vívott harc. A világkereskedelem újkeletű, feltűnő jellemvonása, hogy jelentős része egyazon vertikális felépítésű transznacionális társaság belső ügyletévé vált. Kétötödre becsülik például a Latin-Amerikából exportált gyáripari cikkeknek azt a hányadát, amely az Egyesült Államok transznacionális vállalatainak leányvállalataitól származik.[63] Másrészt a transznacionális társaságok kulcsszerepet töltenek be az USA kivitelében, és ők a technológia fő exportálói is.[64]

Az úgynevezett multinacionális vagy transznacionális vállalatok úgy végzik számításaikat, hogy a haszon a számukra legelőnyösebb helyre kerüljön. Időnként – általában persze az adózás megkerülése céljából – alacsony hasznot ismernek be az elmaradott országokban, tekintet nélkül széles körű tevékenységükre.[65] Többet kérnek a harmadik világ országaiba irányuló importért, és kevesebbet adnak az onnak érkező exportért. Az ebből eredő egyenlőtlen cserét természetesen nem lehet elméletileg beszorítani a szabadversenyes kereskedelem modelljébe. Aligha lehet azonban eltúlozni

annak a rejtett áramlásnak a mennyiségi jelentőségét, amelyet a transznacionális vállalatok visszaélései okoznak a „transzferárak megállapításával". A technológiával folytatott kereskedelem is ugyanezen a folyamaton megy át. Egy technológia-eladásról szóló szerződés szintén kiköti, hogy a technológia eladójától félkésztermékeket is kell vásárolni, amelyekért aztán felárat számolnak fel. „Egy kolumbiai vizsgálat és egy minta elemzése alapján (ami a gyógyszeripar importot kitevő 40–50%-ának a 25%-át foglalta magába), kiszámították, hogy az ország 1968-ban közel 20.000.000 USA dollárt fizetett ki félkésztermékekért, kizárólag azoknak az *árkülönbözeteknek köszönhetően*, amelyek a 'nemzetközi' piacon kapható, ugyanilyen termékekhez viszonyítva jelentkeztek. Az árkülönbözetet felfedezték minden vizsgált szektorban, többek között a vegyipari, az elektronikai és a gumiipari szektorban."[66] A transzferár-megállapításnak mint a harmadik világból való többletelvonás eszközének jelentősége lemérhető abból, hogy a kolumbiai gyógyszeriparban a késztermékek felülértékelése révén elvont összeg kb. 25-szöröse annak az összegnek, amit a multinacionális társaságok leányvállalataik profitjaként jelentettek be, és majdnem hatszorosa a kapott járadékoknak. Idézünk: „Ha a leányvállalatok bejelentett hasznát, a járadék-kifizetéseket és a késztermék-felülértékeléseket az anyavállalat tényleges jövedelmeként határozzuk meg, akkor a következő adatokat kapjuk a kolumbiai gyógyszeriparból vett mintánkból: *a bejelentett haszon a tényleges bevételek 3,4%-át adja, a járadékok 14,0, a 'felülértékelés' pedig 82,6%-ot tesz ki.*"[67]

Az, amit a transznacionális vállalatok látható módon, profit vagy járadék formájában vonnak el, lényegesen eltörpül amellett, amit a harmadik világból rejtett transzferár-megállapítás révén elsajátítanak. A látható módszer nem más, mint a jéghegy csúcsa. A kapitalista világrendszerben a szerencse igencsak a harmadik világ ellen fordult: szabadversenyes kereskedelem? – a harmadik világ több munkamennyiséget ad, mint amennyit cserébe kap; kereskedelem az óriás multinacionális vállalatokkal? – különböző eszközökkel többletet préselnek ki a harmadik világból, mint amilyen a technológiához való árukapcsolás és a transzfer-megállapítás is. Bármelyiket is használják, az *egyenlőtlen fejlődés* a világkapitalizmusban elkerülhetetlen.[68] A periféria elmaradottsága előfeltétele a centrum fejlődésének. Hogyan fejlődhet a periféria, amikor olyan nagy mennyiségű többletet vonnak el tőle?

Szükségszerűség és szabadság

Nem fejlődhetne-e a világkapitalizmus anyaországi centruma anélkül, hogy elmaradottságot eredményezne a periférián? Nem zuhant-e viszonylagosan az anyaországnak a perifériával folytatott kereskedelme olyan szintre, amelyen már szinte jelentősége sincs? Nem nevezhető-e szinte elhanyagolhatónak a perifériáról a centrumba áramló osztalék, járadék és profit a centrum össznemzeti termékéhez viszonyítva? A centrumból a perifériára áramló befektetés is jelentős mértékben csökkent ahhoz képest, hogy az összes hazai megtakarítások mekkora hányadát tette ki korábban. Ezekre a bizonytalan kérdésekre csak elemzésünk végén adható határozott válasz. Addig pedig röviden megemlíthetjük az egyenlőtlen csere helyét, amelyet Rosa Luxemburg és Jevgenyij Preobrazsenszkij jelölt ki a kapitalizmus expanziójáról, illetve a eredeti szocialista felhalmozásról felépített elméleti modellekben.

Marx kapitalista fejlődési sémájában az egyenlőtlen csere a történelmi fejlődés kezdetét jelzi, amelynek kiinduló pontja a rablással, fosztogatással és csalással véghez-

vitt eredeti tőkefelhalmozás. De rögtön ezután, a tiszta kapitalizmus szakaszában, az „egyenlő csere" volt a szabály, amelyet a gyakorlatban a tőke szerves összetételében mutatkozó eltérés torzíthat el. Rosa Luxemburg azonban azt állítja, hogy az egyenlőtlen csere nemcsak az eredeti tőkefelhalmozásnak, hanem a kapitalizmusnak is örök jellemvonása.

Luxemburg a következőképpen érvel: bővített újratermelés során csak akkor realizálódik értéktöbblet, ha a termék iránt külső kereslet mutatkozik. Az össztermék s ezáltal az össztársadalmi termelés értéke állandó tőkéből, változó tőkéből és értéktöbbletből áll. Az állandó tőke úgy realizálódik, hogy maguk a tőkések pótlólagos beruházásokat eszközölnek, a változó tőke úgy, hogy a munkások elköltik a bérüket. Ez idáig világos. De mi lesz az értéktöbblettel? Egy részét a kapitalisták maguk fogyasztják el, másik részét felhalmozzák. A probléma azonban ezután adódik: „hol van a felhalmozott értéktöbbletre támasztott kereslet?[69] A tőkések nyilvánvalóan nem realizálhatják a felhalmozásra szánt értéktöbbletet oly módon, hogy eladják a munkásoknak, mivel bérüket már elköltötték a változó tőke realizálása során. Önmaguknak sem adhatják el fogyasztási célokra, mert ebben az esetben a rendszer visszatérne az egyszerű újratermeléshez. „Ki lehet tehát a termékek azon társadalmi hányadának a vevője vagy fogyasztója, amelynek eladása a tőkefelhalmozás szükségszerű előfeltételét jelenti? " Luxemburg azzal folytatja érvelését, hogy az értéktöbbletet felhalmozásra szánt részét csak nem-kapitalista, azaz a kapitalizmuson teljesen kívül álló fogyasztóknak való eladással lehet realizálni. „Teljes lehetetlenség olyan társadalomban realizálni a felhalmozásra szánt értéktöbbletet, amely kizárólag munkásokból és kapitalistákból áll."[70] Emiatt a kapitalizmusnak két piacra van szüksége, egy belsőre, és egy másik, külső piacra. Luxemburg hozzáfűzi, hogy a belső kapitalista piacon egyenlő értékek cserélődnek, de a kapitalista és a nem-kapitalista rendszerek közötti külső piacon a kapitalista felhalmozás céljából folytatott cserék „erőszak, csalás, elnyomás, rablás" képében, vagyis az egyenlőtlen csere minden elképzelhető formájában jelennek meg. Saját szavaival: „A tőkés felhalmozásnak tehát mint egésznek, mint konkrét történelmi folyamatnak két különböző oldala van. Az egyik az értéktöbblet termelésének színhelyén megy végbe – a gyárban, a bányában, a mezőgazdasági birtokon – és az árupiacon. A felhalmozás erről az oldalról nézve tisztán gazdasági folyamat, amelynek legfontosabb fázisa a tőkések és a bérmunkások között játszódik le, de mindkét bázisban: a gyár területén és a piacon kizárólag az árucserének, egyenértékek cseréjének korlátai között mozog. (. . .) A tőkefelhalmozás másik oldala a tőke és a nem-tőkés termelési formák között játszódik le. Színtere a világ színpada. Itt az uralkodó módszerek: a gyarmatosító politika, a nemzetközi kölcsönrendszer, az érdekszférák politikája és a háborúk. Itt teljesen leplezetlenül és nyíltan lép színre az erőszak, a csalás, az elnyomás, a fosztogatás . . .[71]

Luxemburg arról panaszkodik, hogy a liberális polgári elmélet csak az első aspektust veszi figyelembe: a „békés verseny" birodalmát, a technika csodáit és a tiszta árucserét, és élesen elválasztja tőle a második aspektust: a tőke kitörő erőszakának birodalmát, amelyet a külföldi tőke többé-kevésbé esetleges vonatkozásának hisz, és teljesen függetlennek tart a tőke gazdasági szférájától.[72]

Elméleti síkon Luxemburg érvelése hibás. Sweezy azt állítja, hogy lehetetlenség úgy eladni a nem-kapitalista fogyasztóknak, hogy ne vásárolnának tőlük. Ki venné meg a nem-kapitalista környezetből „importált" termékeket? Ha már az exportált cikkekre sem lenne kereslet, hogyan lenne az importált cikkekre? Az értéktöbblet a legjobb esetben is csak megváltoztathatja formáját vagy az összetételét, de realizálási nehézsége

éppúgy megmarad.[73] Elméletileg azonban lehetséges, hogy a kapitalizmus belső erejéből oldja meg ezt a dilemmát. A felhalmozás magába foglalja a változó tőke növelését, cserében viszont a munkások által elköltött változó tőke segít az értéktöbblet realizálásban.[74] Luxemburgnál, Sweezy cáfolata ellenére, találunk egy olyan pontot, amelyet a történelem adatokkal támasztott alá. A lancashire-i pamuttextilipar például megfulladt volna a XIX. században, ha csak a hazai brit piac kegyelmére lett volna bízva. A brit tőkés fejlődés története pedig egészen másképpen alakult volna, ha nem áll rendelkezésre az indiai piac a brit ipar gyártmányainak a felszívására. A gyarmatok nemcsak elláták a brit kapitalizmust az eredeti tőkefelhalmozáshoz szükséges alaptőkével, hanem évszázadokon át megoldást nyújtottak Rosa Luxemburg értékesítési problémájára is.[75]

Ha van egy szemernyi igazság Rosa Luxemburg tézisében, akkor a harmadik világ országaival folytatott egyenlőtlen csere már a világkapitalizmus hajnalától tart, és a világkapitalizmus végéig folytatódik. Akkor pedig az egyenlőtlen csere nélkülözhetetlen a kapitalista rendszer számára. Megszűnik-e a szocializmus győzelmével? Ha a szóban forgó ország a harmadik világhoz tartozik, jelen van a kapitalista országok által uralt világkereskedelmi piacon, és megmarad az évszázadokkal ezelőtt kialakult nemzetközi munkamegosztás korlátai között, akkor továbbra is az egyenlőtlen csere áldozata lesz. Ha azonban a világkapitalizmus anyaországi centrumához tartozik, közvetlenül a szocialista forradalom után új helyzetben találja magát. Többé nem zsákmányolhatja ki a harmadik világot az egyenlőtlen csere révén, de a megváltozott viszonyok között, csak az országon belül, a gazdaság nem szocialista szektora ellen fel kell használnia az egyenlőtlen cserét. Miként Preobrazsenszkij mondta az ide vonatkozó törvényben: mielőtt a szocialista átalakulás az egész gazdaságban befejeződne, át kell esni az *eredeti szocialista felhalmozás* szakaszán. Az *„eredeti szocialista felhalmozás"* Preobrazsenszkij szerint „azt jelenti, hogy az állam, főleg vagy részben az állam gazdaságának a komplexusán kívül eső erőforrásokból, anyagi erőforrásokat halmoz fel".[76] Az eredeti szocialista felhalmozás konfliktusban áll az értéktörvénnyel annyiban, hogy a gazdaság szocialista és nem-szocialista szektora között az értékek *nem egyenlő cseréjét* követeli meg. Arra van szüksége, hogy a külkereskedelmi cserearány egyre erőteljesebben sújtsa a nem-szocialista környezetet, s többletet szívjon el a szocialista szektor javára. Az eredeti szocialista felhalmozás a harmadik világ országai számára sem kevésbé elengedhetetlen, sőt, tulajdonképpen itt sokkal lényegesebb. „Minél elmaradottabb gazdaságilag a termelés szocialista szervezésére átváltó kispolgár, paraszt vagy egy adott ország és minél csekélyebb a szocialista forradalom pillanatában eme ország proletariátusának örökölt szocialista felhalmozási alapja – mutat rá Preobrazsenszkij –, annál inkább arra kényszerül a szocialista felhalmozás, hogy a fentiek arányában a szocializmus előtti gazdasági formák által megtermelt többlettermék egy részének elidegenítésére támaszkodjon."[58] Más szóval, a harmadik világhoz tartozó elmaradott ország számára nagyobb feladatot jelent az eredeti szocialista felhalmozás, s ezért még jobban fel kell használnia a nem-szocialista szektor ellen irányuló, gazdaságon belüli egyenlőtlen cserét.

Az országok közötti egyenlőtlen csere tehát valamilyen formában a merkantilista korszak kezdetétől a kapitalizmus szakaszának végéig fennáll. A szocializmus építése során a nem-egyenértékű csere speciális típusa lép életbe a gazdaságban, az eredeti szocialista felhalmozás Preobrazsenszkij-féle törvénye alapján. Az egyenlőtlen csere csak akkor szűnik meg minden formájában, amikor a szocializmus uralkodni fog az egész

világon. Miután ekkorra már eltűnik az országok közötti kapitalista egyenlőtlen csere osztálybázisa, és elvégzik az eredeti szocialista felhalmozás feladatát, a szocializmus viszonyai között a világ minden részének termelőerői teljes erővel fejlődnek. Sem belsőleg, sem külsőleg nem lesz többé szükség az egyenlőtlen cserére, de nem is szolgáltat hozzá alapot többé semmi.

Visszatérve értekezésünk fő témájához: az anyaországi centrum és a külső periféria közötti egyenlőtlen cserének, amelyet részben az uralkodó bérkülönbözet, részben az anyaországi centrumnak a világkapitalizmus jelenlegi felépítésében betöltött monopolhatalma teremt meg, messzemenő következményei vannak a perifériára nézve. Az egyenlőtlen csere hatékony eszköze annak a módszernek, amellyel a gazdag fejlett tőkés államok többletet vonnak el a harmadik világ szegény országaitól. Ennek a harmadik világ felhalmozási rátája látja a kárát, s vele együtt az a képessége, hogy hatékonyan kiaknázza és feljessze természeti és emberi erőforrásait. A világkapitalizmus anyaországi centrumának ellentmondásai súlyosbítják és fokozatosan mélyítik a centrum és a periféria közötti egyenlőtlen cserét. Az eredmény az, hogy a periféria egyre inkább függ a centrumtól. Közben a világkapitalizmus perifériku országaiban a mezőgazdaság és az ipar olyan irányban fejlődik, amely sem erőforrásaiknak, sem népeik igazi vágyainak nem felel meg. Ez esetben közvetlenül adódik a kérdés: hogyan lehet az, hogy oly rétóta fennáll ez a helyzet?

Jegyzetek

1 Toynbee (1965); Manfred (1974).
2 Brown (1972), 63; Habib (1971).
3 Magdoff (1974).
4 „Manapság divatos beavatottan a *Húsz Latin-Ameriká*-ról beszélni. (Ez Marcel Nierdergang egyik könyvének címe, amelet először Franciaországban publikált 1962-ben, majd 1971-ben Angliában is megjelent.) Bárkinek, aki Bolíviából Argentínába, és az Észak-Argentínában fekvő Saltából Buenos Airesbe, vagy Limából Cuzcóba utazik, az a benyomása támad, hogy egy más világba, egy másik századba lépett. Ez azonban csak felszínes, földrajzi benyomás. Vajon nem az elmaradottság és a gyarmatosítás okozta torzulás jelenti-e a gazdasági és társadalmi fejlődés országon belüli, a vidék és a főváros közötti egyenlőtlenséget? Vagy inkább a fejlettség különböző szintjeinek egymásra épüléséről van szó, azaz a tőkés és merkantilista penetráció következtében kialakult enklávé egyesüléséről a belső feudális monokulturás termeléssel? Vajon nem ezek a nyomoruságos feltételek éltetik a gazdagokat és vice versa? *Amennyiben az elmaradottság nem természetes produktum, hanem a történelem eredménye, akkor Dél-Amerika az egységet saját történelmétől várhatja.*" Debray (1967), 191.
5 Ho (1973), 25.
6 *Uo.*, 33. Az indiai gazdaság angol imperializmus általi gyarmatosításáról a 3. fejezetben adunk rövid áttekintést.
7 Frank (1972), 19.
8 Jalée (1968), 5.
9 Servan–Schreiber (1969); Mandel (1970).
10 Lenin, in Buharin (1916), 12–13.
11 Frank (1975), 52.
12 Magdoff (1974), 1.
13 *Uo.*, 7.
14 Brown (1974, 1974a); Blaug (1968); Kemp (1967, 1972); és Braun (1972).

15 Braun (1972); Emmanuel (1972).
16 Marx (1867), 8.
17 *Uo.*
18 Engels (1894): *Előszó 'A tőke' III. konyvéhez*, MEM, 25, 15.
19 *Uo.*
20 Marx (1867), 8–9.
21 Marx: *A tőke* I. kotet, 13. fejezet, 7. szakasz, eredeti német kiadás; idézi Barah–Sweezy (1966), 20.
22 Amin (1974), 40–41.
23 Buharin (1916), 21.
24 Marx (1867); 330.
25 Ez a szakasz nagymértékben Habib 1975-os kitűnő tanulmányára épul.
26 *Uo.*, 25.
27 *Uo.*, 28.
28 *Uo.*, 40.
29 Bagchi (1972).
30 „A merkantilizmus idején a gyarmati kizsákmányolás a kereskedelem szabályozása révén valósult meg, oly módon, hogy a gyarmatokra exportált áruk árát mesterséges eszkozokkel, főképpen az állami beavatkozás révén magasan tartották, míg az importált áruk árát lenyomták." Kemp (1967); ld még Owen és Sutcliffe (1972), 181.
31 Jalée (1968), 19.
32 Buharin (1916), 20.
33 Baran–Sweezy (1966), 113.
34 Tugendhat (1971), 31–33.
35 Jalée (1968), 29, Amin (1974) I, 67.
36 Jalée (1968), 58.
37 Amin becslései szerint 1966-ban az egyenlőtlen csere révén 22 milliárd dollár nagyságrendű érték transzferálódott a harmadik világból a fejlett országokba, amelynek négyszerese áramlott ugyanebben az évben hosszú lejáratú tőkeként a harmadik világba, beleértve a hivatalos segélyeket, a magánberuházásokat és a világbankhoz hasonló szervezetek által nyújtott hiteleket. Amin számításai a kovetkezők 1966-ban az elmaradott országok teljes exportját a világpiac 35 milliárd dollárra értékelte. Ennek az exportnak a 75%-át, 26 milliárdot az „ultramodern" exportszektorok, az olajbányászat, az ultetvények stb. adták. Amennyiben ezt a fejlett országok termelték volna (hasonló technikával és termelékenységi szinten) 15%-os profitrátával, 7 éves amortizációval, 3,5-es tőke-koefficiensel, és 100%-os értéktobbletrátával, úgy ezeknek a termékeknek az ára 8 milliárd dollárral nagyobb lett volna.
Az elmaradott országok fennmaradó exportja, amelyet 9 milliárd dollárra értékelnek, (a 35 milliárd dollárt kitevő teljes export és a „modern"szektor 26 milliárd dollár értékű exportja kozotti kulonbség) 23 milliárd dollár lehetne, 14 milliárd dollárral tobb, mint amit a világpiac jóváír, feltéve, hogy amennyiben alkalmazták volna a modern technikákat, úgy a bérrés 20/1, a termelékenységi rés pedig 2/1 lett volna.
Az elmaradott országok az általuk termelt értékért az alulfizetés kovetkeztében 22 milliárd dollárral kevesebbet kapnak: (8 + 14 = 22). Ez az az érték, amelyet az egyenlőtlen csere révén elvonnak az elmaradott országokból. Megjegyezzuk, hogy ez a 22 milliárd dollár a fejlett országok nettó hazai termékének 1,5%-ával egyenlő, azonban az elmaradott országokénak 15%-át jelenti, vagyis kozel egyenlő a teljes bruttó beruházásuk osszegével (és ebből adódóan jóval tobb, mint a nettó beruházások osszege).
Amin számításait Frank idézi (1976). Itt a „fejlett országok" feltételezhetőleg a harmadik világon kívul minden országot magukba foglalnak.
38 – Vaitsos (1971), 211–213. A túlárazás a kulonbozó világpiacokon uralkodó árakra való utalás révén kerul meghatározásra.
39 *Uo.*, 211.

40 Jalée (1968), 34; Amin (1974), 69; az 1960–65-ös átlaghoz hasonló adatokról beszél.
41 Jalée (1968), 38: 1962-es adatok.
42 *Uo.*,
43 *Uo.*, 27.
44 Meg kell jegyezni, hogy a tőkenagyság mérésénél az érték és ár mérése megegyezik. Az igazat megvallva, ez megengedethetlen, amint erre először Bortkiewicz rámutatott; ld. Sweezy (1942), 115–125. Az egyszerűsítés érdekében elvonatkoztatunk a Bortkiewicz-féle problémától: ld. Emmanuel (1972), 61.
45 Ld. Sweezy (1942), 290–291.
46 *Uo.*, 291.
47 *Uo.*; kiemelés tőlem.
48 Emmanuel (1972), 160–163: „A bérek egyenlőtlensége ... az egyenlőtlen csere egyedüli okozója." (*Uo.*, 61.)
49 *Uo.*, 60.
50 *Uo.*, 61 és 64.
51 Ugyanaz a magyarázat vonatkozik Saigal (1973) „két szektor – két ország" modelljére: ld. Sau (1975, 1976a).
52 Braun (1972). Közismert, hogy Amin (1972) a Sraffa-modellt a marxi bővített újratermelési séma alapján vázolta fel: sajnálatos módon ez a tanulmány nem állt rendelkezésünkre. Mindamellett Emmanuel elméletét Amin (1974) alapvető hozzájárulásnak tekinti, s az egyenlőtlen cserét úgy tekinti, mint a centrum–periféria viszony sarkkövét. Azt bizonyítja, hogy az egyenlőtlen csere a világkapitalizmus metropolis-centrumai számára az eredeti felhalmozás modern eszköze, és hogy ez az eredeti felhalmozás nem múltbeli jelenség, hanem nagyon is jelenkori. Nemrégiben két újabb modell felállítására tettek kísérletet. Evans (1976) két, egymással kereskedő, kiegyensúlyozott állapotú gazdaságot vizsgál. Eltekintve attól, hogy milyen anomáliákat okoz, ha a két gazdag növekedési üteme eltérő, az sem világos, hogy ezt a cserét miért nevezi egyenlőtlennek. Ily módon kevéssé meggyőző Evans törekvése az emmanueli modell feleleventésére. Diwan és Marwah (1976) szintén megpróbálta számszerűsíteni az országok közötti egyenlőtlen cserén alapuló átutalásokat. Mindamellett elméleti konstrukciójuk és metodikájuk sok kívánnivalót hagy maga után. A következőt állítják: „Elméleti keretünkben az implicit támogatások (transzferek) csak nem-piaci tényezőktől – pl. a kereskedelmi partnerek közötti egyenlőtlenségtől, a nemzetközi demonstrációs hatásoktól, a nem megfelelő technológiák átruházásaitól, a dominanciától stb. – függenek. Viszont elméletileg a piaci árnak magába kell foglalnia az egyenlő cserét ... Az 'implicit transzferek, segélyek vagy adományok' úgy határozhatók meg, mint a kereskedelem azon része, amelyet kizárólag az exportban bekövetkező változások igazolnak (...) Ennek az a magyarázata, hogy azok a nem-piaci tényezők, amelyek létrehozzák az átutalásokat, csak az export növekedésén keresztül érvényesülnek. Ezek olyan értelemben átutalások, hogy a kereskedelmi partnerek egyike egyenlő érték cseréje nélkül jut hozzá a partner exportjának egy részéhez. Ezek implicit transzferek, mivel a nem-piaci tényezőkön keresztül elsajátíthatók." (*Uo.*, 195) A modell megint csak nem mutatja meg, hogy ezek a transzferek hogyan mennek végbe a nem-piaci tényezők révén.
53 Braun néhány termékre, nevezetesen a vasra és a búzára vonatkozó számpéldát említ. Mindkét terméket termeli az imperialista és a függő ország is.
54 Sau (1975, 1976a).
55 Amin (1974) I, 57; kiemelés tőlem.
56 Sraffa (1960) 34–35; Sau (1973).
57 Weizsäcker (1971), 18–19.
58 Emmanuel (1972), 57, 59, 62, 63, 76 és 81; e helyeken a szerző a teljes tőkebefektetést veszi.
59 Baran és Sweezy (1966), 193; ld. még Sweezy (1942), 291–292.
60 Kidron (1965), 247.
61 Gulbrandzen (1973); Griffin (1974).
62 Adam (1975), 89.

63 Lall (1973); Penrose (1968); Sutcliffe (1972); Turner (1973).
64 Vaitsos (1970), 318–319.
65 *Uo.*, 319.
66 Ld. Hymer (1972).
67 Sweezy (1942), 202.
68 Luxemburg (1979), 271 és 272.
69 *Uo.*, 372–373.
70 *Uo.*,
71 Sweezy (1942), 205.
72 *Uo.*, 204.
73 Amin (1974) olyan szélsőségekig merészkedik, hogy azt állítja, az eredeti felhalmozás a mai világkapitalizmust is jellemzi, és ennek fő eszköze az egyenlőtlen csere.
74 Preobrazsenszkij (1925); ld. még Mitra (1975).
75 *Uo.*, 124.

Bibliográfia

Acharya, S. S. (1975). 'Green Revolution: Farm Income Distribution', *Economic Times*, New Delhi, 12 December.

Alavi, H. (1975). 'India and the Colonial Mode of Production', *Economic and Political Weekly* (hereafter, EPW), Bombay, vol. 10. special number, August.

Amin, S. (1972). *A Propos de l'accumulation* (mimeo), cited in Saigal (1973). Dakar: United Nations African Institute for Economic Development and Planning.

– (1974). *Accumulation on a World Scale*, vols. 1 and 2. New York: Monthly Review Press.

Bagchi, Amiya (1972) *Private Investment in India, 1900–1939.* London: Cambridge University Press.

– (1972a). 'Some International Foundations of Capitalist Growth and Underdevelopment", *EPW*, Bombay, vol. 7, special number, August.

Baran, P. A. (1962). *Political Economy of Growth*, 2nd ed. New Delhi: People's Publishing House.

– and Sweezy, P. M. (1966). *Monopoly Capital.* Harmondsworth: Penguin.

Bernal, J. D. (1965). *Science in History*, 3rd ed., vols. 1–4. Harmondsworth: Penguin.

Bernstein, H. (ed.) (1973). *Underdevelopment and Development.* Harmondsworth: Penguin.

Bhaduri, A. (1973). 'Agricultural Backwardness under Semi-Feudalism', *Economic Journal*, London, vol. 83.

Bhattacharyya, S. K. (1965). *Capital Longevity and Economic Growth.* Calcutta: Bookland.

Blaug, M. (1968). *Economic Theory in Retrospect*, 2nd ed. London: Heinemann.

Braun, O. (1972). *Unequal Exchange* (mimeo). Dakar: United Nations African Institute for Economic Development and Planning (IDEP).

Brown, M. Barratt (1972). 'A Critique of Marxist Theories of Imperialism', in Owen and Sutcliffe (1972).

– (1974). 'New Trends in Trade and Investment', in Chattopadhyay (1974).

– (1974a). *The Economics of Imperialism.* Harmondsworth: Penguin. Brunhoff, S. de (1975). 'Controversies in the Theory of Surplus Value: A Reply to John Eatwell', *Science and Society*, N. Y., vol. 38.

Buharin, N. (1916). *Imperialism and World Economy.* New York: Monthly Review Press (1973).

Cairncross, A. K. (1953). *Home and Foreign Investment*, 1880–1913. London: Cambridge University Press.

Chandra, N. K. (1973). 'Western Imperialism and India To-day', *EPW*, Bombay, vol. 8.
– (1974). 'Farm Efficiency under Semi-Feudalism: A Critique of Marginalist Theories and Some Marxist Formulations' *EPW*, Bombay, special number, vol. 8, August.
– (1975). 'Agrarian Transition in India', Frontier, Calcutta, vol. 8, November 22 and 29.
Chattopadhyay, B. (ed.) (1974). *Imperialism in the Modern Phase*, vol. 1. New Delhi: People's Publishing House.
– (1975). 'Multinational Corporation and Sovereignty', *Mainstream*, Delhi, December 20.
Cheung, S. N. S. (1968). 'Private Property Rights and Sharecropping', *Journal of Political Economy*, Chicago, vol. 76, November/December.
Cleaver, H. (1976). 'Internationalisation of Capital and Mode of Production in Agriculture', *EPW*, Bombay, 11, March 27.
Debray, R. (1965). 'Problems of Revolutionary Strategy of Latin America' in Debray, R. (1973), *Strategy for Revolution*. Harmondsworth: Pelican.
Diwan, R. K. (1973). 'Trade between Unequal Partners', *EPW*, Bombay, vol. 8, annual number, February.
– and Marwah, K. (1976). 'Transfers from Poor to Rich Countries: An Analysis of World Exports', *EPW*, Bombay, vol. 11, annual number, February.
Dobb, M. (1967). *Studies in the Development of Capitalism*. London: Routledge and Kegan Paul.
– (1973). *Theories of Value and Distribution Since Adam Smith: Ideology and Economic Theory*. London: Cambridge University Press.
Domar, E. D. (1946). 'Capital Expansion, Rate of Growth and Employment', *Econometrica*, Bristol, vol. 14; újabban in Sen (1970).
Dos Santos, T. (1969). 'The Crisis of Development Theory and the Problem of Dependence in Latin America', in Bernstein (1973).
Dunning, H. H. (1974). 'Capital Movements in the Twentieth Century', in Dunning (1972).
– (1970). 'Technology, United States Investment and European Economic Growth', in Dunning (1972).
Dunning, J. H. (ed.) (1972). *International Investment*. Harmondsworth: Penguin.

Eatwell, J. (1974). 'Controversies in the Theory of Surplus Value: Old and New', *Science and Society*, N. Y., vol. 38.
– (1975). 'Mr Sraffa's Standard Commodity and the Rate of Exploitation', *Quarterly Journal of Economics*, Cambridge, Mass., November.
Emmanuel, A. (1972). *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. New York: Monthly Review Press.
Engels, F. (1894). *Anti-Dühring*, 3rd ed. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1962.
Evans, D. (1976). 'Unequal Exchange and Economic Policies', *EPW*, Bombay, vol. 11, annual number, February.

Fei, J. C. H. and Ranis, G. (1964). *Development of the Labour Surplus Economy: Theory and Policy*. Homewood: Richard D. Irwin.
Feinstein, C. H. (ed.). *Socialism, Capitalism and Economic Growth*. London: Cambridge University Press.
Findlay, R. (1963). 'The Robinsonian Model of Accumulation', *Economica*, London, N. S., vol. 30, February.
Frank, A. G. (1967). *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York: Monthly Review Press.
– (1969). *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. New York: Monthly Review Press.
– (1972). *Lumpen-Bourgeoisie and Lumpen-Development*. New York: Monthly Review Press.
– (1975). *On Capitalist Underdevelopment*. Bombay: Oxford University Press.
– (1976). 'That the Extent of Internal Market is Limited by International Division of Labour and Relations of Production', *EPW*, Bombay, annual number, February.

GOI: Government of India, Ministry of Food and Agriculture. *Studies in the Economics of Farm Management, U. P. (1966–67), Orissa* (1967–68), *Maharashtra (1967–68), Punjab (1967–68), Assam (1968–69), Tamilnadu (1968–69),* New Delhi.

Griffin, K. (1974). 'The International Transmission of Inequality', *World Development,* Oxford: Pergamon Press, vol. 2, No. 3.

Gruber, W., Mehta, D. and Vernon, R. (1967). 'The R&D Factor in International Trade and International Investment of United States Industries', *Journal of Political Economy,* Chicago, February. Gulbrandsen, O. (1975). 'The Main Streams of the World Economy' (mimeo), *XV. International Congress of Agricultural Economists,* Sao Paulo.

Habib, I. (1972). 'Potentialities of Capitalistic Development in the Economy of Mughal India', *Enquiry,* New Delhi, N. S., vol. 3, no. 3.

– (1975). 'Colonisation of the Indian Economy, 1757–1900', *Social Scientist,* Trivandrum. no. 32.

Harberger, A. C. (1959). 'Using the Resources at Hand More Effectively', *American Economic Review,* vol. 49; újabban in Wall, D. (ed.) (1972), *Chicago Essays in Economic Development.* Chicago: University of Chicago Press.

Harcourt, G. C. (1972). *Some Cambridge Controversies in the Theory of Capital.* London: Cambridge University Press.

– and Laing, N. F. (ed.) (1971). *Capital and Growth.* Harmondsworth: Penguin.

Harrod, R. (1939). 'An Essay in Dynamic Theory', *Economic Journal,* London, vol. 49; újabban: in Sen (1970).

Hayter, T. (1971). *Aid as Imperialism.* Harmondsworth: Penguin.

Hazari, R. K. (ed.) (1968). *Foreign Collaboration.* University of Bombay.

Ho Chi Minh (1973). *Selected Writings.* Hanoi: Foreign Languages Publishing House.

Hopper, D. W. (1965). 'Allocative Efficiency in Traditional Indian Agriculture', *Journal of Farm Economics,* Wisconsin, vol. 47.

Hunt, E. K. and Schwartz, J. G. (eds.) (1972). *A Critique of Economic Theory.* Harmondsworth: Penguin.

Hymer, S. (1972). 'The Multinational Corporation and the Law of Uneven Development' in Bhagwati, J. (ed.) (1972), *Economics and World Order from the 1970s to the 1990s.* Calcutta: Orient Longman.

Jalée, P. (1968). *The Pillage of the Third World.* New York: Monthly Review Press.

Kalecki, M. (1962). 'Observations on the Theory of Growth', *Economic Journal,* London, March.

– (1967). 'Social and Economic Aspects of Intermediate Regimes', in *Selected Essays on the Economic Growth of the Socialist and the Mixed Economy.* London: Cambridge University Press, 1972.

Keesing, D. B. (1967). 'The Impact of Research and Development on United States Trade', *Journal of Political Economy,* Chicago, February. Kemp, T. (1967).

Kemp, T. (1967). *Theories of Imperialism.* London: Dennis Dobson.

– (1972). 'The Marxist Theory of Imperialism', in Owen and Sutcliffe (1972).

Kenner, M. and Petras, J. (eds.) (1969). *Fidel Castro Speaks.* Harmondsworth: Penguin.

Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money.* London: Macmillan.

Kidron, M. (1965). *Foreign Investments in India.* London: Oxford University Press.

Klochkovsky, L. L. (1975). *Economic Neocolonialism.* Moscow: Progress Publishers.

Krishna, R. (1963). 'Farm Supply Response in India–Pakistan: A Case Study of the Punjab Region', *Economic Journal,* London, vol. 83, September.

Lall, S. (1973). 'Transfer Prizing by Multinational Manufacturing Firms', *Oxford Bulletin of Economics and Statistics,* August.

Laibman, D. (1975). 'Controversies in the Theory of Surplus Value: A Comment', *Science and Society,* N. Y., vol. 38.

Layton, C. (1969). *European Advanced Technology: A Programme for Integration.* London: Allen und Unwin.
Le Duan (1969). *Forward Under the Glorious Banner of the October Revolution,* 3rd ed. Hanoi: Foreign Languages Publishing House.
– (1970). *The Vietnamese Revolution: Fundamental Problems, Essential Talks.* Hanoi: Foreign Languages Publishing House.
Lenin, V. I. (1893). *On the So-called Market Question,* in Lenin, *Collected Works,* vol. 1. Moscow: Progress Publishers, 1963.
– (1899). *The Development of Capitalism in Russia,* in Lenin, *Collected Works,* vol. 3. Moscow: Progress Publishers, 1964.
– (1899a). *Capitalism in Agriculture,* in Lenin, *Collected Works,* vol. 4. Moscow: Progress Publishers, 1964.
– (1899b). 'Review of S. N. Prokopovich's Books', in Lenin, *Collected Works,* vol. 4. Moscow: Progress Publishers, 1964.
– (1903). *Marxist Views on the Agrarian Question in Europe and in Russia,* in Lenin, *Collected Works,* vol. 6. Moscow: Progress Publishers, 1964.
– (1907). *The Agrarian Programme of Social Democracy in the First Russian Revolution, 1905–1907,* in Lenin, *Collected Works,* vol. 13. Moscow: Progress Publishers, 1962.
– (1908). *The Agrarian Question in Russia towards the Close of the 19th Century,* in Lenin, *Collected Works,* vol. 15. Moscow: Progress Publishers, 1963.
– (1915). *New Data on the Laws Governing the Development of Capitalism in Agriculture,* in Lenin, *Collected Works,* vol. 22. Moscow: Progress Publishers, 1964.
– (1916). *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism,* in Lenin, *Collected Works,* vol. 22. Moscow: Progress Publishers, 1964.
– (1916a). *The Military Programme of the Proletarian Revolution,* in Lenin, *Collected Works,* vol. *23, Moscow: Progress Publishers, 1964.*
Lewis, W. A. (1954). 'Economic Development with Unlimited Supplies of Labour', *The Manchester School,* May. Újra: in Agarwala, A. N. and Singh, S. P. (eds.) (1958), *The Economics of Underdevelopment.* Delhi: Oxford University Press.
Lipton, M. (1968). 'Strategy for Agriculture: Urban Bias and Rural Planning', in Streeten, P. and Lipton, M. (eds.), *The Crisis of Indian Planning.* London: Oxford University Press, 1968.
Luxemburg, R. (1951). *The Accumulation of Capital.* New York: Monthly Review Press.

Magdoff, H. (1966). *The Age of Imperialism.* New York: Monthly Review Press.
– (1972). 'Imperialism without Colonies', in Owen and Sutcliffe (1972).
– (1974). 'Imperialism: An Historical Survey', in Chattopadhyay (1974).
Malinin, V. A. (1974). *The Fundamentals of Marxist–Leninist Philosophy.* Moscow: Progress Publishers.
Mandel, E. (1970). *Europe vs. America.* London: New Left Books.
Manfred, A. Z. (ed.) (1974). *A Short History of the World,* vol 1. Moscow: Progress Publishers.
Mansfield, E. (1968). *Industrial Research and Technological Innovation.* New York: W. W. Norton.
– (1968a). *The Economics of Technological Change.* New York: W. W. Norton.
Mao Tse-tung (1937). 'On Contradiction', in *Selected Works of Mao Tse-tung,* vol. 1. Calcutta. Nabajatak Prakashan, 1973.
Marx, K. (1847). *The Poverty of Philosophy.* Moscow: Foreign Languages Publishing House.
– (1867, 1885, 1894). *Capital,* vols. 1–3. Moscow: Progress Publishers, 1965, 1967 and 1966 folyamatosan.
– and Engels, F. (1848). *Manifesto of the Communist Party,* in Marx, K. and Engels, F. (1969), *Selected Works,* vol. 1. Moscow: Progress Publishers.
Medio, A. (1972). 'Profits and Surplus-Value: Appearance and Reality in Capitalist Production', in Hunt and Schwartz (1972).
Mitra, Ashok (1975). 'Terms of Exchange, Accumulation, and Growth: Some Comments on the Soviet Debate in the 1920's' (mimeo). Calcutta.

Moore, (Jr.) B. (1966). *Social Origins of Dictatorship and Democracy.* Harmondsworth: Penguin.
Mundle, Sudipto (1975). 'Intersectoral Flow of Consumer Goods: Some Preliminary Results', *EPW*, Bombay, vol. 10, annual number, February.
Myint, H. (1972). *Southeast Asia's Economy.* Harmondsworth: Penguin.
Myrdal, G. (1968). *Asian Drama*, vol. 2. New York: Pantheon.

NCAER: National Council of Applied Economic Research (1971). *Foreign Technology and Investment.* Delhi.
Nuti, D. M. (1970). 'Vulgar Economy in the Theory of Income Distribution', *De Economist*, vol. 118. Ld. még in Hunt and Schwartz (1972).
– (1970a). 'Capitalism and Steady Growth', *Economic Journal*, London, vol. 80. Ld. még Harcourt and Laing (1971).

Owen, R. and Sutcliffe, B. (eds.) (1972). *Studies in the Theory of Imperialism.* London: Longman.

Pasinetti, L. L. (1962). 'Rate of Profit and Income Distribution in Relation to the Rate of Economic Growth', *Review of Economic Studies*, Edinburgh, vol. 29. Újabban in Sen (1970).
Patnaik, P. (1973). 'On the Political Economy of Underdevelopment', *EPW*, Bombay, vol. 8, annual number. February.
Pavlov, V., Rastyannikov, V., and Shirokov, G. (1975). *India: Social and Economic Development (18th–20th centuries).* Moscow: Progress Publishers.
Phelps, E. S. (1961). 'The Golden Rule of Accumulation: A Fable for Growthmen', *American Economic Review*, vol. 51. Reprinted in Sen (1970).
Prasad, P. H. (1974). 'Limits to Investment Planning', in Mitra, Ashok (ed.) (1974), *Economic Theory and Planning.* Calcutta: Oxford University Press.
Preobrazhensky, E. (1965). *The New Economics:* Oxford: Clarendon Press. Részleteit ld. in Nove, A. and Nuti, D. M. (eds.) (1972), *Socialist Economics.* Harmondsworth: Penguin.

Radice, H. (ed.) (1975). *International Firms and Modern Imperialism.* Harmondsworth: Penguin.
RBI: Reserve Bank of India (1968), *Foreign Collaboration in Indian Industry.* Bombay.
– *Bulletin* (monthly). Bombay.
Rhodes, R. I. (ed.) (1970). *Imperialism and Underdevelopment: A Reader.* New York: Monthly Review Press.
Robinson, J. (1969). *The Accumulation of Capital*, 3rd ed. London: Macmillan.
– (1963). 'Findlay's Robinsonian Model of Accumulation: A Comment', *Economica*, London, N. S., vol. 30, November.
Robinson, R. (1972). 'Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch for a Theory of Collaboration', in Owen and Sutcliffe (1972).
Rowthorn, B. (1974). 'Neo-Classicism, Neo-Ricardianism and Marxism', *New Left Review*, no. 86.

Saigal, J. C. (1973). *On the Theory of 'Unequal Exchange'* (mimeo). Dakar: United Nations African Institute for Economic Development and Planning.
Salter, W. E. G. (1960). *Productivity and Technical Change.* London: Cambridge University Press.
Sau, Ranjit (1973). *Indian Economic Growth: Constraints and Prospects.* Calcutta: Orient Longman.
– (1973a). 'On the Essence and Manifestation of Capitalism in Indian Agriculture', *EPW*, vol. 8, March 31.
– (1973b). 'And Quiet Flows Orthodox Economics', *EPW*, Bombay, vol. 8, June 30.
– (1973c). 'Growth and Fluctuation in the Indian Economy', *EPW*, Bombay, vol. 8, special number, August.
– (1973d). 'Can Capitalism Develop in Indian Agriculture?', előadás; ld. *Seminar on the Political Economy of Indian Agriculture*, Calcutta.
– (1973e). 'Political Economy of Indian Agriculture: What Is It All About?', *EPW*, Bombay, vol. 8, May 19.

– (1976c). 'Land Utilization: A Note', *EPW*, Bombay, vol. 11, September 4.
Schultz, T. (1964). *Transforming Traditional Agriculture.* New Haven: Yale University Press.
Sen, Amartya (1962). 'On the Usefulness of Used Machines', *Review of Economics and Statistics,* Cambridge, Mass., vol. 44.
– (ed.) (1970). *Growth Economics.* Harmondsworth: Penguin.
– (1975). *Employment, Technology and Development.* Delhi: Oxford University Press.
Servan-Schreiber, J. J. (1969). *The American Challenge.* Harmondsworth: Penguin.
Shirokov, G. K. (1973). *Industrialisation of India.* Moscow: Progress Publishers.
Smith, M. A. M. (1972). 'Wage Differentials and Trade in Second Hand Machines' (mimeo). London School of Economics.
Solodovnikov, V. and Bogoslovsky, V. (1975). *Non-Capitalist Development.* Moscow: Progress Publishers.
Sraffa, P. (1960). *Production of Commodities by Means of Commodities.* London: Cambridge University Press.
Steindl, J. (1967). 'Capitalism, Sciende and Technology', in Feinstein (1967).
Sutcliffe, B. (1971). *Industry and Underdevelopment.* London: Addison-Wesley.
– (1972). 'Imperialism and Industrialisation in the Third World', in Owen and Sutcliffe (1972).
Sweezy, P. M. (1942). *The Theory of Capitalist Development.* New York: Monthly Review Press.
– (1967). 'Obstacles to Economic Development' in Feinstein (1967).
– (1972). *Modern Capitalism and Other Essays.* New York: Monthly Review Press.
– and Magdoff, H. (1965). *The Dynamics of U. S. Capitalism.* New York: Monthly Review Press.
– (1973–4). 'A Note on the Unequal Exchange in International Trade', *Arthaniti* (a bi-annual journal of economics), Calcutta University.
– (1974). 'On Value, Capital and Capitalism', *EPW*, Bombay, vol. 9, annual number, February.
– (1974a). 'Non-Capitalist Path and All That', *EPW*, Bombay, vol. 9, April 13.
– (1974b). 'Some Aspects of Inter-Sectoral Resource Flow', *EPW*, Bombay, vol. 9, special number, August.
– (1974c). 'Arthanaitik Sankat O Shoshak Shreneer Antardwanda' (Economic Crisis and the Internal Contradictions of the Exploiting Classes), Ekshan, Calcutta.
– (1975). 'Unequal Exchange and the Class Alignment in the Capitalist World', *Frontier,* Calcutta, vol. 8, May 3.
– (1975a). 'Farm Efficiency under Semi-Feudalism', *EPW*, Bombay, vol. 10, Review of Agriculture, March.
– (1975b). 'The Dialectics of Class Relations and Economic Development in India'; előadás; ld. *Annual Conference of the Canadian Society for Asian Studies,* Montreal.
– (1975c), 'On the Inter-Sectoral Resource Flow: Some Aspects of the Linkage between Agriculture and Industry'; előadás; ld. UNIDEP Conference on *An Appraisal of the Relationship between Agricultural Development and Industrialization in Africa and Asia,* Tananarive.
– (1975d). 'The Dialectics of Underdevelopment', *EPW,* Bombay, vol. 10, July 5.
– (1975e). 'Capitalism, Imperialism and Underdevelopment', *EPW,* Bombay, vol. 10, special number, August.
– (1975f). 'Tritiya Bishwey Shrenee Binyas' (Class Alignment in the Third World), *Samatat,* Calcutta, no. 26.
– (1975g). 'Notes on Some Aspects of the Strategy of Economic Development in India', in Association of Indian Universities (1975), *Higher Education and Development.* New Delhi.
– (1975h). 'The Small Farmer and the Market', *Economic Bulletin for Asia and the Pacific* (United Nations), vol. 26, September/December.
– (1976). 'Contradictions and Development in the Third World: The Scope and Method of Its Political Economy'; előadás; ld. *First Congress of Third World Economists,* Algiers.
– (1976a). 'The Theory of Unequal Exchange, Trade and Imperialism', *EPW*, Bombay, vol. 10, March 6.
– (1976b). 'Intermediate Regime: Act II, Scene 1', *EPW*, Bombay, vol. 11, July 10.

Thomas, B. (1967). 'The Historical Record of International Capital Movements to 1913', in Dunning (1972).
Thomson, D. (1966). *Europe since Napoleon.* Harmondsworth: Penguin.
Toynbee, A. J. (1965). *A Study of History,* abridged by Somervell, D. C., vols. 1 and 2. New York: Dell.
Truong-Chinh (1969). *Forward Along the Path Charted by K. Marx.* Hanoi: Foreign Languages Publishing House.
Tugendhat, C. (1973). *The Multinationals.* Harmondsworth: Penguin.
Turner, L. (1973). *Multinational Companies and the Third World.* London: Allen Lane.
Tyagunenko, V. L. and others (1973). *Industrialisation of Developing Countries.* Moscow: Progress Publishers.

Ulyanovsky, R. (1971). 'The Leninist Concept of Non-Capitalist Development and Our Time', *Social Sciences* (a journal of the USSR Academy of Sciences), Moscow, no. 2(4). April–June.
– (1974). *Socialism and the Newly Independent Nations.* Moscow: Progress Publishers.
– and Pavlov, V. (1972). *Asian Dilemma.* Moscow: Progress Publishers.
UN: United Nations (1966). *Report of Expert Group on Second-Hand Equipment for Developing Countries.* New York.
– (1973). *Multinational Corporations in World Development.* New York.

Vaitsos, C. (1970). 'Bargaining and the Distribution of Returns in the Purchase of Technology by Developing Countries', in Berstein (1973).
– (1971). 'The Process of Commercialisation of Technology in the Andean Pact', in Radice (1975).
Vakhruschev, V. (1973). *Neocolonialism: Methods and Manoeuvres.* Moscow: Progress Publishers.
Vernon, R. (ed.) (1970). *The Technology Factor in International Trade.* New York: Columbia University Press.

Weizsäcker, C. C. von (1971). *Steady State Capital Theory.* New York: Springer-Verlag.
– (1973). 'Modern Capital Theory and the Concept of Exploitation', *Kyklos.* Basel, vol. 26.
– and Samuelson, P. A. (1971). 'A New Labour Theory of Value for Rational Planning through Use of the Bourgeois Profit Rate', *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA.* vol. 68. Ld. még in Samuelson, P. A. (1972), *The Collected Scientific Papers,* vol. 3, MIT Press.
Wolfstetter, E. (1973). 'Surplus Labour, Synchronised Labour Costs and Marx's Labour Theory of Value', *Economic Journal,* London, vol. 83.

Geoffrey Kay

Fejlettség és elmaradottság

4. fejezet

1. Termelő és forgalmi tőke

Tekintsük most át azokat a különféle formákat, amelyeket a tőke körforgása során magára ölt. A termelési és forgalmi szférán áthaladva a tőke változik: az egyik szférában *termelő* tőke, a másikban *forgalmi* tőke. A két forma annyiban különbözik egymástól, amennyiben a két szférához kapcsolódó tevékenységek is eltérők: árutermelés a termelési szférában, áruk felvásárlása és eladása a forgalmi szférában. A kapitalista társadalomban azonban a tőke körforgása nemcsak átfogja a termelés és a forgalom szféráját, hanem *egyesíti* is azokat: különbözőek maradnak, de egymástól elválaszthatatlanok. Vagyis a tőke két különböző formában működik ezekben a szférákban: és bár mindkét tőke-forma esetében találhatók sajátos jellegzetességek, közös tulajdonságuk, hogy tőkék, és mint ilyenekre a tőke általános törvényszerűségei érvényesek.

1. Az egyenlőtlen csere

A forgalmi tőke meghatározó szerepet játszik az elmaradott világ történelmében; s főképpen a forgalmi tőke egy típusa, a kereskedelmi tőke. Már találkoztunk a tőkének e típusával a 3. fejezetben, az egyszerű árutermelés tárgyalásakor. Láttuk, hogy a kereskedelmi tőke funkciója az áruk adásvételére korlátozódik. Bár jónéhány kereskedő foglalkozik áruszállítással stb., a kereskedelmi tőke alapfunkciója az áruk cseréjére korlátozódik. A szállítás és más hasonló tevékenységek nem kereskedelmi jellegűek. Ezek a tevékenységi formák a termelési folyamat azon részét képezik, amely a termelési és forgalmi szférát kapcsolja össze, és mint ilyen, nem képezi a kereskedelmi tőke elemzésének tárgyát. Vagy, ugyanezt más szavakkal kifejezve: a kereskedelmi tőkéhez kapcsolódó tevékenységek nem növelik az adott áruk értékét.

A kereskedelmi tőke körforgása egyszerű: P–Á–P', vásárlás az eladás érdekében, a tőke körforgásának jellemző formája. Strukturálisan megegyezik a tőke általános

körforgásával, amennyiben a pénz szerepel a körforgás első és utolsó fázisában; az áru megvásárlása mindkét esetben feltételezi annak újraeladását; a felmerült költségek inkább előlegnek tekinthetők, mint kiadásnak, és végül mindkét körforgás esetében a cél maximális pénztöbblet elérése. „Azok az aktusok, amelyek a vétel és az eladás között, a forgalom területén kívül esetleg végbemennek, mit sem változtatnak a mozgás e formáján."[1] Az itt leírt körforgás megfelel a kereskedelmi tőke azon általános tulajdonságának, hogy tőkeminőséggel bír. Azonban a kereskedelmi tőke egy alapvető szempontból különbözik az ipari tőkétől: az utóbbi az értéknek megfelelő áron történő eladás útján biztosítja a társadalom számára az értéktöbbletben, illetve a profitban megtestesülő többletterméket, a kereskedelmi tőke viszont kénytelen nem egyenlő, azaz egyenlőtlen cserét folytatni. A kereskedelmi tőke körforgása (P–Á–P'), két tranzakciót foglal magába, de csak egy árut, és a kereskedelmi tőke semminemű olyan tevékenységet nem hajt végre, amely az adott áru értékét növelné. Az áru mindkét tranzakcióban ugyanazokkal az értékjellemzőkkel rendelkezik, vagyis ha a két tranzakció értéken menne végbe, akkor az ugyanaz az érték lenne. A vásárlási és eladási ár azonos lenne, és a kereskedelmi tőke nem jutna profithoz. Ahhoz, hogy profit keletkezzen, legalább az egyik tranzakciónak az értéktől különböző áron kell végbemennie. Ez nem egyszerűen az individuális kereskedővel szembeni alkalmi követelmény, amelyet szokatlanul tisztességtelen módon lehet csak kielégíteni: az egyenlőtlen csere a kereskedelmi tőkének mint egésznek általános létfeltétele.

Bármilyen kísérlet, amely arra irányulna, hogy a tőke általános törvényszerűségeit a forgalmi tőke eme specifikus formájából vezesse le, arra a következtetésre jutna, hogy a profit a forgalom körébe tartozó jelenség, az olcsó vásárlás és drága eladás terméke[2]. Más szavakkal: úgy tűnhetne, hogy az értéktörvény nem érvényesül. De egyáltalán nem erről van szó. Első pillanatban a kereskedelmi tőke profitja pénzmennyiségként jelenik meg (P–P'), és a kereskedők tőkéjük nagyságát pénzben mérik. Ez is azt a benyomást kelti, mintha profitjuk a csere eredménye lenne. Azonban először a tőke profitja is általában pénz formájában jelenik meg, tehát ilyen tekintetben a kereskedelmi tőke nem tekinthető különösnek. Sőt, a monetáris forma csak egy forma, és csak akkor elfogadható, ha konvertálható más árura. Más szavakkal: a kereskedők csak akkor zárják le tranzakciójukat eladással (Á–P'), ha biztosak abban, hogy új körforgást (P'–Á') kezdhetnek. Vegyük szemügyre a kereskedelmi tőke kétszeri körforgását: P–Á–P'–Á'–P''. Ebben az esetben a kereskedő teljes profitját plusz az eredetileg megelőlegezett pénzt (P') újra befektette, és könnyen belátható, hogy az újonnan vásárolt áruk értéke nagyobb, mint azoké, amelyeket P' összegért vett. Vagyis Á' áruk értéke nagyobb Á áruk értékénél. Ha most az egyszerűség kedvéért elfogadjuk azt, hogy a kereskedők értéken vásárolnak és profitjuk érdekében értéken felül adnak el, akkor az Á' és Á áruhalmaz értéke közötti különbségnek meg kell egyeznie az értékükért kifizetett pénzösszegek (P' és P) különbözetével. Más szavakkal, a két áruhalmaz között fennálló különbség egyenlő a kétszeri körforgás során elért profittal, vagyis Á'–Á a kereskedelmi profit áruformája. A profit most meghatározott árutömeg formájában jelenik meg. De a csereaktusok, bármilyen bonyolultak is, nem képesek árut létrehozni, csak az áru tulajdonosának megváltozásához vezetnek. A kereskedelmi tőke körforgásánál ez a változás az egyenlőtlen csere révén valósul meg. Azonban azok az áruk, melyeknek tulajdonjoga ily módon transzferálódik, a termelés szférájából származnak, munka eredményei.

Összefoglalva: különösen a kereskedelmi tőke – és általában a forgalmi tőke – az egyenlőtlen csere révén jut értéktöbblethez, azaz profithoz, de ennek a profitnak – mint minden más tőke profitjának – eredete a termelés szférája, a munkafolyamat során létrehozott meg nem fizetett termék. Ebből adódóan, az egyenlőtlen csere nem érvényteleníti az értéktörvényt, éppen ellenkezőleg, a forgalmi tőke esetében ez az értéktörvény megvalósulási módja.

2. Forgalmi tőke a tőkés társadalmakban

Annak illusztrálására, hogy a forgalmi és a termelő tőke hogyan fonódik össze, tekintsük azt a relatíve egyszerű helyzetet, amikor a kereskedelmi tőke árukat vásárol a termelő üzemektől, és azokat végső felhasználójuknak adja el. Az ipari tőke már ismert körforgásával kezdjük ($P–Á'_{Me}^{Te}$ T–Á'–P'), és a végső fázist kiterjesztjük, hogy a kereskedelmi tőke tevékenységei láthatóvá váljanak. Az események sorrendje megegyezik az előbbiekben már tárgyalt események sorrendjével, csak annyiban tér el azoktól, hogy most a termelőtőke az általa termelt árut (Á') nem a végső felhasználónak adja el, hanem a kiskereskedők egy speciális típusának. Az ilyen értelemben megváltozott körforgás a következőképpen írható le:

$$P–Á_{Me}^{Te} \ldots T \ldots Á' \begin{matrix} \nearrow P^P \\ \searrow P' \end{matrix}$$

Az „P^P" azt a pénzösszeget jelenti, amelyet a kereskedőtőke „Á" áru ellenében a termelőtőkének fizet. A kereskedelmi tőke körforgása a következő: $P^P–Á'–P'$. Továbbra is feltételezve, hogy a tőkére mint egészre az egyenlő csere elve érvényesül, P' és Á' értékének egyenlőnek kell lennie: vagyis a tőke az általa megtermelt árukat értékükkel megegyező áron adja el. A kereskedelmi tőke csak úgy képes fennmaradni, ha az árukat értékük alatt veszi meg, pl. ha P^P értéke kisebb, mint Á' értéke. Ez két látszólag ellentmondó jelenséget egyeztet össze: nevezetesen azt, hogy míg a tőke egészében értéken kereskedik, addig a kereskedelmi tőke működése egyenlőtlen cserét von maga után.

Mivel egyetlen kereskedő sem fog kereskedni, ha a vételár magasabb az eladási árnál, ezért P' P^P felső értékhatárát jelenti. Az alsó határ P' értéke, az az érték, amelyet a termelőtőke a körforgás elején megelőlegezett. Amikor a termelőtőke eladja termékét, Á-t, a kereskedelmi tőkének, akkor ezek a termékek már tartalmaznak többletértéket, vagyis P, P^P és P' relatív értéke meghatározza az értéktöbblet felosztását a két tőkeforma között. Vagyis:

1. ha $P = P^P$, akkor a kereskedelmi tőke elsajátítja az egész értéktöbbletet;
2. ha $P^P = P'$, akkor a termelőtőke a kizsákmányolás egyetlen haszonélvezője;
3. ahhoz, hogy mindkét tőkeforma profithoz jusson, az szükséges, hogy P nagyobb legyen P'-nél, de kisebb legyen P'-nél.

A két tőkeforma profitnagysága fordítottan arányos egymással – minél nagyobb az egyik, annál kisebb a másik. Ez a szabály minden esetben áll a termelő- és forgalmi tőkére, mivel a társadalmi profitnak meghatározott nagysága van, amely megegyezik a

munka által megtermelt értéktöbblettel. Érdemes végigkövetni, hogy miként érvényesül ez a szabály a forgalmi tőke egy másik formája, a *pénztőke* esetében.

A végtermékek forgalmazása komplex pénzügyi rendszert tesz szükségessé, vagyis a termelőtőke alapjainak biztosítását a körforgás elején, és fogyasztási hitelek folyósítását a körforgás végén. Ezeket a tevékenységeket speciális intézmények – bankok és kereskedelmi bankok – hajtják végre, amelyeknek közös jellemzője, hogy az általuk forgalmazott egyetlen áru a pénz. Ez a tőkés álom lényege, és látszólag az értéktörvény elől való menekülést tükrözi, mivel a profit az áruk cseréje nélkül realizálódik. Gazdagság, amely gazdagságot szül: pénzt teremtő pénz. Érdekes paradoxon, hogy ez a fantasztikus illuzió a tőkés osztály legjózanabb csoportjának tevékenységéhez kapcsolódik.

Mi történik a valóságban, amikor egy bank kölcsönt folyósít egy gyárosnak? Az egyszerűség kedvéért feltételezzük, hogy a bank meghitelezi az állandó és változó tőkét is. Ha ez az összeg P^f„ és a bank által visszakapott összeg P'^f, akkor a pénztőke körforgása a következő: $P^f - P'^f$. Ezt beillesztve az ipari tőke körforgásába, a következőt kapjuk:

$$P^f - P - \acute{A}^{Te}_{Me} \ldots \acute{A}' - P' - P'^f$$

Feltételezzük, hogy $P^f = P$; ahhoz, hogy mindkét tőke profithoz jusson, az szükséges, hogy 1. P'^f nagyobb legyen mint P^f, a pénztőke profitja; 2. ennek az összegnek kisebbnek kell lennie a P' és P közötti különbségnél (pl. $P'-P > P'^f-P^f$), a termelőtőke profitjánál. Vagyis ugyanazok a feltételek érvényesülnek itt, mint az előbb leírtakban: azaz a pénztőke profitja a termelőtőke által létrehozott értéktöbblet része, amelyhez az egyenlőtlen csere révén jut. A pénztőke esetében az egyenlőtlenség abban nyilvánul meg, hogy bizonyos nagyságú pénzösszeg nagyobb pénzmennyiségre cserélődik.

Első pillantásra a termelő és a forgalmi tőke antagonisztikusan áll szemben egymással, hiszen egymás ellen harcolnak saját profitjuk megszerzése érdekében. Másrészről viszont, mivel profitjuknak ugyanaz a forrása, létezik egy közös érdek, amely túlmutat ezen a versengésen.

Bár a tőkés társadalomban a verseny másodlagos jelentőségű, ez nem jelenti azt, hogy nem kell figyelembe venni. A termelő- és a forgalmi tőke versenye egy fontos szempontból különbözik a vállalatoknak azonos szférában lejátszódó versenyétől: míg az egyetlen szférán belüli verseny könnyen vezethet a szférához tartozó vállalatok tönkremenéséhez; addig a szférák közötti verseny ritkán jár ilyen következményekkel. Egy termelő üzem mellőzheti a riválisokat, de számára létfontossággal bír a bankok és kiskereskedők léte. Az autógyártás pl. megoldható egyetlen üzem részvételével; ugyanilyen értelemben egy bank vagy kiskereskedés képes arra, hogy egyedül funkcionáljon, de a termelőtőke nem képes működni a forgalmi tőke nélkül és vice versa. Ebből adódóan, a koncentráció és a centralizáció inkább a szférán belül, mintsem a szférák között valósul meg.

A gyakorlatban a termelő- és a forgalmi tőke kölcsönös függése sokkal fontosabb, mint egymás közötti versengésük, azonban sokkal nehezebben megragadható és elemezhető.

Először is a termelőtőkének ebben a kölcsönös kapcsolatban sokkal meghatározóbb szerepe van, mivel a termelésnek általában elsőbbsége van a forgalommal szemben. A tőkés termeléshez nélkülözhetetlen az értéktöbblet realizálása a forgalmi

szférában, de ennek feltétele a munka kizsákmányolása a termelés szférájában. A termelőtőke és a munkásosztály közötti kapcsolat mindig meghatározó jellegű, de a keretet, amelyen belül ez a kapcsolat létrejön, a forgalmi tőke adja, főképpen a pénztőke, „könyvelői"[3] minőségben.

Bármilyen típusú társadalomban a termelők szükségképpen számításokat végeznek termelésükre vonatkozóan: mennyi idő szükséges a termék előállításához stb. Ha a termelés szűk skálán mozog, ezek a számítások viszonylag egyszerűek: a parasztok pl. fejben végzik el azokat. A termelési skála diverzifikálódásával, valamint a termelés társadalmi szervezettségének komplexebbé válásával egyidőben a könyvelés is kiterjed, mind méretét, mind komplexitását tekintve, és szükségessé teszi szakemberek munkáját. A tőkés társadalomban még a legkisebb vállalatok is alkalmaznak szakembereket. A „könyvelés" a cég növekedésével párhuzamosan más-más szerepet tölt be; a kis cégek esetében a teljesítmény regisztrálására szorítkozik, míg nagyobb cégeknél meghatározó szerepe van az újabb befektetések tervezésében is. Szükséges megjegyezni, hogy a „könyvelés" főképpen a csereértékre és profitra vonatkozó mennyiségi tevékenység. Passzív szerepe abban nyilvánul meg, hogy kiszámítsa, a cégek hatékonyan működnek-e a munka kizsákmányolása során; aktív minőségében a kizsákmányolás különféle útjait kutatja, konkrét stratégiát dolgoz ki. Minden cégnek megvan a saját könyvelési osztálya: a pénztőke, a bankok, főképpen a társadalmi tőke könyvelői. A kölcsönadók szerepében áramoltatják a tőkét az egyik termelési ágból a másikba, az egyik cégtől a másikig, és megtervezik a munka kizsákmányolását. A továbbiakban, tőkekörforgásuk hallatlan egyszerűsége folytán (P–P'), figyelnünk a tőke valóságos funkciójára, vagyis az értéktöbblet és a profit létrehozására összpontosul. Figyelmünket nem homályosítják el a technológiára és a munkára vonatkozó szabályozások, amelyek szükségképpen foglalkoztatják a termelőtőkéket. Mivel állandóan olyan cégeknek folyósítanak kölcsönt, amelyeknek a profitrátájuk a legmagasabb, ezért a kölcsönzők nagyon rentábilisak, vagyis a bankok parciális érdekei megfelelnek a tőke általános érdekeinek. A bankok, kiemelve a termelés szférájából, az értéktörvény kiterjesztésének eszközévé váltak a tőkés társadalom összes szektorára vonatkozólag.[4]

A kereskedelmi tőke annyiban tölt be a pénztőkével azonos szerepet, amennyiben szintén azokat a termelő cégeket részesíti előnyben, amelyek a leghatékonyabban termelnek, s felosztásra kerülő többletértéküket a legnagyobb. Történelmileg a kereskedelmi tőke, mint az értéktörvény fő érvényesítője, megelőzte e pénztőkét, és amint azt látni fogjuk, ilyen minőségben meghatározó szerepet játszott az elmaradott világban. A fejlett tőkés világban nincs alapvető ellentét a forgalmi és a termelőtőke között. Azok a termelők, akiktől megvonják a hiteleket, vagy akiknek árait a nagykereskedők leszorítják, valószínűleg másképpen gondolkoznak, de ezek a cégek pusztán a tőke általános érdekeinek áldozatai. A forgalmi szféra és a termelési szféra között mindig fellelhetők a közös érdekek. Vagy más szavakkal: a tőkés társadalomban nincs alapvető ellentmondás a forgalmi és termelési szféra között, mivel mindkét szférát ugyanaz az osztály uralja. A nem-tőkés társadalmakban, amelyekben a tőke már jelen van az egyik szférában, de nem található meg a másikban, a szférák között olyan ellentmondás jön létre, amely meghatározó erővel hat az adott társadalom történelmi arculatára.

3. A forgalmi tőke a nem-tőkés társadalmakban

A forgalmi tőke létezése nem feltételezi, hogy a termelési folyamat tőkés módon legyen megszervezve. Létének egyetlen feltétele, hogy a társadalmi termék egy része állandóan áruból és pénzből tevődjön össze. A termelési módnak nincs meghatározó szerepe: szerveződhet egyszerű közösségek, vagy független parasztok által; alapulhat rabszolgaságon, esetleg lehet feudális jellegű. Amíg piac létezik, addig a tőke működhet a forgalmi szférában.[5] Főképpen vonatkozik ez a kereskedelmi tőkére, és történelmi tény, hogy a tőkének e formája jóval megelőzte az angol ipari forradalmat, vagyis a tőkés termelési módot, azaz az ipari kapitalizmust. Történelmileg fogalmazva, a kereskedelmi tőke a tőke legősibb formája, az a forma, amelyben a tőke először jelent meg a világon. Létezett az ókori világban a görögöknél és rómaiaknál, és létezett Európában a feudalizmus periódusában. Jelen volt az elmaradott világban is jóval azelőtt, hogy az európaiak „felfedezték" volna azt. Modern történelme a XVI. században kezdődik, amikor megteremtette a világpiac kereteit és létrehozta az elmaradottság és fejlettség alapjait.

A kereskedelmi tőke általános jellemzői minden társadalomban megegyeznek, legyen az tőkés vagy nem-tőkés jellegű. Nincs közvetlen kontrollja a munkafolyamat fölött, mindig annak az osztálynak a függvénye, amelyik működteti, még akkor is, ha ő uralja ezt az osztályt. Mindig egyenlőtlen cserét kell lebonyolítania, hogy a társadalom többlettermékének egy részét elsajátíthassa. Harmadszor: tőkeként felhalmozásra kényszerül, és az értéktörvénynek az egész gazdaságra, de főképpen a termelési szférára történő kiterjesztésének eszközévé válik. A társadalom természetétől függően ezeknek a tulajdonságoknak a visszahatásai különbözőek lehetnek.

A nem-tőkés társadalmakban független osztályléte van. A tőke egyetlen formája, mozgástere egyedül a forgalom szférája, míg a termelési folyamatot egy nem-tőkés osztály irányítja. A tőkés társadalomban a termelési és forgalmi szféra közötti verseny pusztán mennyiségi jellegű, és magába foglalja az értéktöbblet felosztását az azonos társadalmi osztályon belül. A nem-tőkés társadalomban ennek a versenynek van egy minőségi dimenziója. A kereskedelmi tőke felhalmozása az árutermelés kiterjesztését követeli meg, amely előbb vagy utóbb a termelés társadalmi szervezetének lerombolásához vezet. Még ott is, ahol a kereskedelmi tőke nem jár közvetlenül azzal a veszéllyel, hogy átveszi a termelés irányítását és kapitalista alapon újjászervezi azt – pl. ipari tőkévé válik –, állandóan megingatja a termelés társadalmi szervezettségét, és aláássa az uralkodó osztály gazdasági és társadalmi uralmát. A kereskedelmi tőke mint a tőke egyedüli formája és az értéktörvény egyedüli megtestesítője, áthatja a gazdasági tevékenység összes szféráját, és olyan közeggé válik, amelyben a nem-tőkés társadalmi struktúrák felbomlanak.

Bár a kereskedelmi tőke állandóan veszélyezteti az uralkodó osztály pozícióját, mégis tőle függ, mivel ez az osztály az, amely a munka kizsákmányolását megszervezi. Ennek eredményeképpen, a társadalom általános gazdasági fejlődése tekintetében, a kereskedelmi tőke szerepe mindig kétértelmű és ellentmondásos.

A kereskedelmi tőke az árutermelés kiterjesztésével – amely növeli a munkamegosztás mértékét, és serkentőleg hat a produktivitásra – nem pusztán a társadalom termelőerőinek továbbfejlesztésében játszik pozitív szerepet, hanem utat nyit a termelés tőkés módon történő átszervezése felé is. Ám történelmileg tekintve, a kereskedelmi tőke önmagában sohasem volt képes erre.[6] A nem-tőkés osztálytól való függése

– amely osztály közvetlenül felelős a munka kizsákmányolásáért – arra az eredményre vezet, hogy miközben aláaknázza ennek az osztálynak a létét, egyben támogatnia is kell azt. Ezek a körülmények forradalmi szerepét nagymértékben tompítják. Ez tisztán látható a termelés fejlődésére gyakorolt hatása esetében. Egyik oldalról látható a pozitív hatás, vagyis az árutermelés ösztönzése; a másik oldalról viszont vannak negatív hatásai is, nevezetesen az, hogy az általa elsajátított értéktöbblet a forgalmi szférában marad. A kereskedő tőke kereskedelmi tőke az így szerzett tőke és értéktöbblet nem a termelőerők fejlesztését, hanem a kereskedelem további kiterjesztését szolgálja. Vagyis a többlettermék egy részét kivonja a termelés szférájából; minél inkább fejlődik, annál erőteljesebbek az ebből adódó negatív hatások. Marx ezt a folyamatot így összegezte: „A kereskedőtőke önálló fejlődése tehát fordított arányban áll a társadalom általános gazdasági fejlődésével"[7]. Az elmaradottság története alapján mérhető legjobban a kereskedelmi tőke eme ellentmondásos szerepe, vagyis hogy egyszerre ösztönzi és gátolja a termelőerők fejlődését, és hogy egyidőben nyitja meg, illetve zárja el az utat a kapitalizmus teljes kifejlődése elől.

5. fejezet

Kereskedelmi tőke és elmaradottság

A kereskedelmi tőke már két és fél évszázaddal ezelőtt, a XVIII. század végén lezajlott angol ipari forradalmat megelőzően létezett a jelenlegi elmaradott világban. A spanyolok, a portugálok, majd később az angolok, a franciák és a hollandok által létesített hatalmas birodalmak alapozták meg a modern gazdaságot. Hatalmas gazdaságot halmoztak föl tőke formájában, miközben egész civilizációkat tettek tönkre és romboltak le. A világpiac kialakulása – „a tőke modern történetének kiindulópontja" – szintén hozzájárult ehhez a pusztításhoz. Egyrészről egyesítette a földet a világméretű munkamegosztás kereteiben, lehetővé téve ezáltal az ember termelőerejének addig elképzelhetetlen mértékű növekedését, másrészről viszont szétválasztotta a világot azáltal, hogy ezt a munkamegosztást a kizsákmányolás és az elnyomás groteszk struktúrájává változtatta. A modern fejlettség és elmaradottság azonos időpontban és azonos folyamat eredményeként jött létre.

A kereskedők profitjukhoz nem a termelés forradalmasítása révén jutnak, hanem a piacok ellenőrzésén keresztül, és minél erőteljesebben ellenőrzik a piacot, annál nagyobb lesz profitrátájuk. Ebből adódóan a kereskedelmi tőke még a termelőtőkénél is gyorsabb ütemben igyekszik monopóliumok formájában centralizálódni és koncentrálódni. Például tíz kiskereskedő összesen kevesebb profithoz jut, mint egy kereskedelmi társulás, mivel a kereskedők egymás közti versenye gyengíti őket a termelőkkel és a fogyasztókkal szemben, akiktől prosperitásuk függ. A kereskedelmi tőke az ipari kapitalizmust megelőző korszakban nem törekedett a versenyből adódó előnyök kihasználására, hanem ahol tudott, igyekezett monopoliumokat szerveződni, helyileg és nemzetközileg egyaránt lemondott a „laissez-faire" elvéről, és monopolista kiváltságaihoz az állam támogatását kereste. Ennek eredményeképpen hozzájárulása a termelőerők fejlődéséhez mindig kétértelmű volt. Kiemelkedve a feudális társadalomból,

szétbomlasztotta a régi gazdasági rendet, a termelést a piaci racionalizmusnak vetette alá, és olyan eszközként hatott, amelyen keresztül az értéktörvény először érvényesült a gazdaságtörténetben. Még nem volt képes arra, hogy megvalósítsa azt a törekvést, amit mozgásba hozott. Sosem tudta meghaladni sajátos természetét, és érvényesíteni a tőke általános természetét; sosem tudta áttörni a forgalom szféráját, és közvetlenül érvényesíteni az értéktörvényt a termelés szférájában. Szétbomlasztotta a feudális rendet, de végső soron mégis függött attól. Egyszerre volt forradalmi és konzervatív. Megnyitotta az utat az ipari kapitalizmus felé, de egyben gátolta is kibontakozását. A XVIII. századi Angliában akadályként állt az ipari kapitalizmus feltörekvő osztályainak útjában, mivel elzárta előlük a piachoz vezető szabad utat, és arra kényszerítette őket, hogy saját monopolista piacán működjenek; gátolta a szabad versenyt az új és a régi rend között. Létrehozta a termelőerők forradalmasításának alapfeltételeit, de részérdekei, monopolista kiváltságaihoz való ragaszkodása a forradalom megvalósításának útját állta. Ennek eredményeképpen az ipari kapitalizmus első harcát saját ősével vívta meg: az ipari forradalom a kereskedelmi tőke történelmi vereségét jelentette. Az új rend, amelynek jelszava a laissez-faire, a szabad kereskedelem és szabadverseny volt, megtámadta és lerombolta a kereskedelmi tőke monopolista kiváltságait.[8]

A fejlődő világban mintegy 150 évig nem volt lehetőség ilyen áttörésre. Ez részben azzal magyarázható, hogy a kereskedelmi tőke egyeduralma szétzilálta az 1800-as évek előtt létezett gazdasági struktúrát, valamint azzal, hogy a fejlett országokban győzött az ipari kapitalizmus, és ennek következtében a tengerentúli országok a kereskedelmi tőkét saját javukra fordították. S amikor a II. világháború után az áttörés mégis bekövetkezett, inkább megerősítette, mintsem aláásta az elmaradottságnak a korábbi időszakában kialakult struktúráját.

1. Átmenet az ipari kapitalizmusba

Első pillantásra az elmaradott világnak a II. világháborút követő gazdasági adottságai erős hasonlóságot mutattak a fejlett országokban az iparosítás előestéjén kialakult gazdasági helyzettel. Első szinten megtalálhatók az elmaradottságot általában jellemző felszíni hasonlóságok – a szegénység, alacsony termelékenység, a mezőgazdasági termeléstől való erős függés és így tovább. Még nagyobb a jelentősége a kereskedelmi tőkének, amely mindkét országcsoportban ösztönzőleg hatott az árutermelésre, és a prekapitalista termelési mód koherenciáját ásta alá. Ezen túlmenően e század elmaradott országaiban, s a mai fejlett országok múltját tekintve a kereskedelmi tőke a nem-kapitalista struktúrák kiszolgáltatottja, tehát forradalmi szerepét a „status quo" védelme érdekében konzervatív tendenciák ellensúlyozzák. Azonban ezeket a hasonlóságokat két alapvető különbség homályosítja el.

Először is, az elmaradott világban a kereskedelmi tőkének nincsenek helyi gyökerei, mivel a fejlett országokból származik. Az elmaradott országok teljességgel más utakon kapcsolódtak be a világkereskedelembe, mint a fejlettek. Gyarmatosítottak voltak, és nem gyarmatosítók. Az ebből adódó következmények közül kiemelkedik egy: azokon a helyeken, ahol a kereskedelmi tőke romboló munkáját az adott ország állama és az általa képviselt társadalmi osztály ellenőrizte, nem volt olyan tengerentúli erő, amely képes lett volna ellenállni. Ahova eljutott, előbb vagy utóbb leküzdött minden ellenállást, és megállíthatatlanul saját érdekeit követte. Pl. Angliában a kereskedelmi tőke olyan meghatározott politikai keretek között működhetett, amelyek elismertek egyéb

társadalmi érdekeket is; Indiában – amely az elmaradott világ fontos képviselője – pl. ilyen korlátok nem léteztek. Volt egy időszak, amikor a Keletindiai Társaság a politikai hatalmat magának sajátította ki, és államként működött. Az eredmény nem a gazdasági struktúra viszonylag lassú változása volt, aminek alapján a társadalmi és politikai rend forradalmi átalakítása végbemehetett volna, hanem a történelmi fejlődési folyamat éles megtörése következett be. Amerikában és Ausztráliában egész civilizációk semmisültek meg; Nyugat-Afrikából rabszolgapiac lett, és egyik társadalom sem tudta elkerülni, hogy önmaga paródiájává váljék. A társadalmi inkoherencia lehetetlenné tette volna az ipari kapitalizmus létrejöttét még akkor is, ha ez történelmileg célszerű lett volna. Ami lehetséges és ténylegesen fontos volt, az a gyarmati uralom megteremtése közvetlen vagy közvetett formában. Így a gyarmati hatalmak képmutató céljainak bázisa az lett, hogy ők hozták a civilizációt és a rendet egy olyan világba, amelyet a barbarizmus és a káosz uralt.

A második különbség abból ered, hogy milyen változásokon ment keresztül a kereskedelmi tőke az iparosítás folyamán. Láttuk már, hogy a kereskedelmi tőkének két történelmi formája van: a nem-kapitalista társadalmakban mint egyedüli tőkeforma létezik, a tőkés társadalomban pedig az ipari tőke egyik aspektusaként van jelen, amelyet az ipari tőke meghatározott pillanatban saját körforgásába olvaszt be. A XIX. századot megelőzően a kereskedelmi tőke a tőke egyedüli formája volt az egész világon, s történelmi jelentőségét az határozta meg, hogy hazai vagy külföldi eredetű-e. Az ipari forradalom vízválasztó volt a kereskedelmi tőke történetében, mivel ekkor váltott át első formája a másodikra. Természetesen, a változás nem következett be egyik napról a másikra, hanem több évtizedet vett igénybe. Sőt, ennek a változásnak a kereskedelmi tőke megpróbált ellenállni, sok fronton folytatott defenzív harcot, amelyek közül számunkra a legfontosabb az állammal való szembeszállása volt a vámok kérdésében. Angliában a kereskedelmi tőke, mint a tőke önálló formája, a XVIII. század közepe után, az ipari tőke megjelenését követően, még legalább 100 évig megtarthatta hatalmát, majd az 1830-as parlamenti reformok idején, a gabonatörvények eltörlésével, egyeduralma szertefoszlott. Az elmaradott világban sokkal hosszabb ideig volt képes megtartani önállóságát, de miután hazai bázisai meggyengültek, képtelen volt teljes erővel ellenállni a külföldi ipari tőke erejének. Az elmaradott világban a kereskedelmi tőke átalakulását meghatározta saját fejlődésének története ezeken a területeken. Már láttuk, hogy a rombolás következtében olyan társadalmi és politikai inkoherencia jött létre, amely lehetetlenné tette az ipari kapitalizmus kialakulását. De valójában az ipari tőkének nem voltak ilyen célkitűzései az elmaradott világot illetően, tekintve, hogy ezt a területet piacként kezelte és nem a közvetlen beruházás és felhalmozás területeként. Vagyis az ipari tőke úgy kezelte az elmaradott világot, amilyen volt, és meghagyta a kereskedelmi tőke számára mint utolsó területet. Bár a kereskedelmi tőke az elmaradott világban megtartotta önállóságát, többé már nem kereskedhetett saját számlájára, hanem rákényszerült arra, hogy az ipari tőke „ügynöke" legyen. Más szavakkal, a kereskedelmi tőke az elmaradott világban egyszerre tartotta meg és veszítette el önállóságát. A tőke egyetlen képviselője maradt; de a világgazdaság egészét tekintve az ipari tőke kisegítőjévé vált. Vagyis, a XIX. században, a fejlett tőkés országokban az ipari kapitalizmus kialakulását követően, az elmaradott világban a kereskedelmi tőke két történelmi formája egymás mellett létezett. Egyazon pillanatban volt az egyetlen tőke-forma és mégsem az egyetlen. Ez a látszólagos paradoxon az elmaradottság differentia specificája, és történelmi tényként való megjelenése a XIX. század folyamán az általunk ismert elmaradottság kezdetét jelenti.

Marx szavaival: „a kereskedelmi tőke önálló fejlődése... fordítottan arányos a társadalom általános gazdasági fejlődésével". Az elmaradott világra vonatkoztatva, ehhez az észrevételhez hozzá kell tenni, hogy a kereskedelmi tőke, mint az ipari tőke ügynöke, hajlamos arra, hogy hátráltassa e fejlődést. Mint az ipari tőke elmaradott világbeli létezési formájának, a kereskedelmi tőkének nem pusztán a kereskedés – mint a termelőerők kizsákmányolásának eszköze – a feladata, hanem a kereskedelem tárgyát, a cserébe felkínált használati értékeket is figyelembe kell vennie. A tőke minden formáját elsősorban az áruk mennyiségi aspektusa érdekli, a csereértékben kifejezett értékükkel együtt, de a termelő tőke, amely közvetlenül érintett az anyagi termelésben, rákényszerül arra, hogy az áruk minőségi aspektusát, nevezetesen használati értéküket is figyelembe vegye. A kereskedelmi tőke önálló formájában elkülönül a termelés és a fogyasztás szférájától, és nem felelős közvetlenül azokért: ott és azzal kereskedik, ahol és amivel akar; itt rabszolgákkal; amott ópiummal. Az ipari tőke közvetlenül kapcsolódik a társadalmi újratermelés folyamatához, s ezért sokkal inkább kénytelen figyelembe venni az ebből adódó követelményeket, mint a kereskedelmi tőke. *Civilizáltabbnak* kell lennie. A kereskedelmi tőke, amíg az ipari tőke ügynökeként működik, kénytelen hasonló törvények alapján funkcionálni s egyben levetkőzni egy sor rossz tulajdonságát.

Melyek voltak az ipari tőke érdekei az elmaradott világban; olyan érdekek vajon, amelyeket ügynöke, a kereskedelmi tőke volt kénytelen képviselni? Először az elmaradott világra mint a termelés nélkülözhetetlen erőforrására tekintett; különösen igaz ez a nyersanyagokra és ezen belül is a gyapotra, amely a XIX. században a legfontosabb alapanyagnak bizonyult. Később, ahogyan a fejlett országokban fokozódott az ipari termelés, újabb áruk váltak fontossá, mint pl. a gumi, a réz, az ón, a bauxit stb. Ezek a nyersanyagok nem egyszerűen nélkülözhetetlenek voltak a termelési folyamat számára, hanem olcsóságuk révén lehetővé tették egy meghatározott nagyságú profit fenntartását, és a csökkentésére irányuló tendenciák ellensúlyozását. Második számú érdeke az volt, hogy jó minőségű és olcsó fogyasztási javakhoz jusson, pl. primőrökből, búzából, majd később más élelmiszerekből is; ezt szintén a profitráta szintentartása motiválta. Minél alacsonyabb az élelmiszer értéke, annál kisebb a munkaerő értéke, ebből adódóan a kifizetett bérek összege is alacsonyabb; így annál nagyobb volt a profit összege. Harmadszor: az elmaradott világ az ipari tőkét egy hatalmas, potenciális piaccal szembesítette, ahol nem pusztán a fejlett világban a proletarizálódás kizsákmányolása révén szerzett többletértéket realizálhatta, hanem növelni is tudta azt a nem-kapitalista világ többletértékével, amelyhez az egyenlőtlen csere révén jutott, pl. egyes áruknak az elmaradott világ piacain történő, érték feletti eladása révén. Profitjukat az egyenlőtlen csere segítségével úgy is növelték, hogy a nyersanyagokat és élelmiszereket értékükön alul vásárolták. A kereskedelmi tőke, amelynek az ilyen típusú üzletek szervezésében már nagy tapasztalata volt, az ipari tőke ideális ügynökének bizonyult; elsősorban ezzel magyarázható, hogy ilyen hosszú ideig képes volt megtartani függetlenségét ezen a területen. A második ok abban keresendő, hogy a kereskedelemnek az a módja az elmaradott világ termelésének olyan újjászerveződését vonta maga után, amely nem tette szükségessé jelentős kapitalizálódási folyamat beindítását, és a termelőtőke közvetlen bevonását. Az elmaradott országokban az exporttermelés módja országonként változott, részben a társadalmi feltételek függvényében, részben pedig az exportra termelt áruk minőségétől függően. Néhány országban a termelés a parasztság kezében maradt, amely vagy önkéntes alapon, vagy valamiféle politikai kényszer hatá-

sára ilyen vagy olyan formában folytatta azt. Más, mezőgazdasági termékeket exportáló országokban a termelés külföldi ellenőrzés alatt álló ültetvényeken folyt, s így az első pillantásra teljesen kifejlett tőkés termelési módnak tűnt. Azon országok esetében, amelyek ásványi nyersanyagokat exportáltak, megint a termelés olyan módjával állunk szemben, amely kapitalistának tűnik. A bányában, illetve gyarmati telepeken alkalmazott munkaerő, sőt sok esetben maguk a cégek is a fejlett országok vállalatainak fiókjai voltak. Bizonyos szempontból helyes lenne ezeket a jelenségeket tőkésként értelmezni, hiszen annak minden formális jellemzőivel rendelkeznek. Más szempontból viszont ezek a jelenségek néhány olyan jellemzővel is bírnak, aminek alapján mégsem helyes őket az előbb leírt módon kezelni. Először, ezeket a vállalkozásokat a vándormunkaerő jellemezte, vagyis olyan munkások dolgoztak itt, akik hosszabb-rövidebb idő után továbbálltak. A II. világháború végéig kísérlet sem történt állandó munkaerőgárda kialakítására. Ez nem véletlenszerű jelenség volt, hanem az alacsony bérek fenntartását elősegítő, gondosan kidolgozott stratégia részét képezte. E stratégia második sajátossága nagyon különös megnyilvánulási formában jelentkezik, nevezetesen a kapitalizáció igen alacsony fokában. A termelés legfőbb eleme a kevés szerszámmal dolgozó, írástudatlan és szakképzetlen munkaerő volt. Természetesen kijelenthetjük, hogy e jelenségek mit sem változtatnak e vállalkozások alapvetően kapitalista jellegén, csupán a kapitalista vállalatok különleges formái. Bárhogyan is döntsünk ebben a kérdésben, az alapvető probléma változatlanul az elmaradott országok termelésének az ipari tőke által megkövetelt újjászervezése, amely az ipari tőke minimális bevonásával végrehajtható volt, vagyis a feladattal kapcsolatos felelősség túlnyomó része a kereskedelmi tőkét terhelte. Már foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a kereskedelmi tőke miért volt képes oly hosszú ideig megtartani önállóságát az elmaradott világban. Még ha az ipari tőkének szándékában állt is betelepülni az elmaradott világba, a társadalmi széttagoltság miatt a környezetet kedvezőtlennek tartotta volna. Valóban, azok a feltételek, amelyeket a kereskedelmi tőke a XIX. század közepén az elmaradott világban létrehozott, egyáltalán nem feleltek meg a kapitalista fejlődési útnak. Még van egy oka annak – bár ennek jelentőségét könnyű alábecsülni –, hogy a kereskedelmi tőke élvonalban maradt: már láttuk, hogy az ipari tőke győzelmét a fejlett világban az ipari és kereskedelmi tőke közötti hosszú harc előzte meg. A XIX. század közepén az ipari tőke végleges győzelmet aratott a kereskedelmi tőke felett, de a tengerentúli birodalmakban a kereskedelmi tőke megtartotta hatalmát. Ennek eredményeképpen patthelyzet állt elő, amelyben a kereskedelmi tőke hol győztes volt, hol vesztes maradt. Elveszítette, ugyanakkor megtartotta önállóságát, és egyidejűleg létezett a már leírt két történelmi formájában. Az ebből adódó következmények kétszeresen sújtották az elmaradott világot: először is a kereskedelmi tőke saját önálló fejlődése érdekében visszafogta az általános gazdasági fejlődést, másodszor az egész gazdaságot a külföldi érdekeknek megfelelően szervezte újjá. Az elmúlt években a kereskedelmi tőke elmaradott világra gyakorolt kettős hatásának eredményét – amely a kereskedelmi tőke kettős természetéből adódott, nevezetesen abból, hogy egyszerre volt önálló és egyben az ipari tőke ügynöke – a fejlődéssel foglalkozó radikális közgazdászok *függő gazdaság*ként jellemezték. Azonban félő, hogy ez a koncepció nem képes megragadni az elmaradottság kialakulási folyamatának igazi természetét. Ennek magyarázatát a radikális közgazdászok által használt elméleti keret adja, amely nem fogadja el az értéktörvényt, és amely az oxtodox gazdasági teória és a forradalmi frazeológiák vegyüléke, önmagukat magyarázó, a kereskedelmi szerkezettel és a tőkemozgással kapcsolatos tényekkel fűsze-

rezve, és teletűzdelve nyugati politikusoktól és üzletemberektől származó cinikus megjegyzésekkel céljaikról és az azok eléréséhez felhasznált eszközökről. A levont következtetések nem rosszak, de képtelenek túllépni az általános ideológia-kritikán. Hátat fordítva a értéktörvénynek, a legtöbb, amit elérhettek az volt, hogy az elmaradottság folyamatának kialakulását történelmi szempontból vizsgálták, olyan empirikus kategóriákat alkalmazva, mint: *függőség, metropolis* és *szatellita*. Az elmélet ellentmondásossága azonban a téma alapos kutatása során rögtön világossá válik. Pl. amennyiben az elmaradottság a függőség eredményeképpen alakult ki, akkor Kanadát is az elmaradott világhoz kellene sorolni, hiszen ipari termelésének több mint a felét amerikai cégek ellenőrzik, és mezőgazdasági szektora a világpiactól függ, amely fölött nincs kontrollja; ugyanez áll sok nyugat-európai országra is, amelyek ipari termelésének legfontosabb ágazatait, az elektronikát, a petrolkémiát, az autógyártást stb. gyakran ugyanazok az amerikai cégek uralják. Más szavakkal, a radikális közgazdászok által adott elmaradottság-fejlettség koncepció lényegét tekintve nem lépte túl az ortodox, neo-klasszikus elméleteket. Nem hozott létre tisztán meghatározott, de elválaszthatatlan fogalmakat, ezért tudományos szempontból nem felel meg a fejlettség és elmaradottság folyamatainak, amelyek fogalmilag tisztán elkülöníthetők, de a kapitalista fejlődés általános folyamata szempontjából sohasem elválaszthatók egymástól.

Más szempontból viszont ezek a közgazdászok igen jelentős felfedezésre jutottak. Szemben azzal a klasszikus marxista nézettel, amely szerint a tőke minden nem-kapitalista termelési módot lerombol, és a világot a maga képére formálja, azaz egyetlen fejlett világot hoz létre, rámutattak arra, hogy a tőke, romboló hatása ellenére, a prekapitalista rendszerekben archaikus politikai és gazdasági rendszereket támaszt fel. Arra azonban nem jöttek rá, hogy mi ennek az oka, vagyis nem látták azt, hogy ezekben az országokban a tőke önálló kereskedelmi tőke formájában létezett. Vagy, egy lépéssel tovább, hogy az elmaradott világban az önálló kereskedelmi tőke az ipari tőke létformája volt. Azt sem vették figyelembe, hogy itt a tőke viselkedési módja – forradalmi, amikor megteremti az árutermelést, reakciós, amikor támogatja a létező nem-kapitalista rendet – a tőke sajátja, amennyiben ilyen formában létezik.[9]

2. A brit kolonializmus

Az elmaradott világ történelmének kezdete – szemben előtörténetével – a XIX. század közepére tehető, amikor Angliában az ipari tőke végképp saját fennhatósága alá helyezte a kereskedelmi tőkét. Ebben az időben Anglia nem pusztán vezető ipari nagyhatalom volt, hanem a legnagyobb birodalmi nagyhatalom is, amelynek gyarmatai és hatásköre kiterjedt Észak és Dél-Amerikára, a Mediterráneumra, Délkelet-Európára, Afrikára és Ázsiára. Ebből adódóan az Angliában lezajlott fejlődési folyamatoknak az egész világot érintő hatásuk volt; az 1850-es éveket követő 50 év során a világgazdaság történetének meghatározó tényezői voltak. A legfontosabb politikai eszköz, amelynek segítségével hatásuk kiterjedt a tengerentúlra, a közvetlen gyarmati ellenőrzés volt, és ennek gyakorlata, a *közvetett uralom*, az elmaradott világban honos tőke politikai megfelelőjét alkotta. Ez a politikai irányítás állami szinten reprodukálta az összes ellentmondást, amelyet a kereskedelmi tőke a gazdasági szférában létrehozott. Centralizált politikai hatalmat teremtett, amely támogatta a magántulajdont és a pénzt, és részben a helyi társadalmi csoportokra támaszkodott, amelyeknek hatalma a társadalom nem-kapitalista formájából eredt.

A modern angol kolonializmus 1857-ben, a szipoj lázadást követően, az indiai gyarmati állam újjászervezése során kezdett kibontakozni. Az 1859-es India Act és a Deklaráció jelentős mértékben csökkentette a Keletindiai Társaság politikai hatalmát, és az indiai vallási jogokat, valamint a politikai intézményeket az ellenőrzés eszközeiként ismerte el. Így alakult ki a modern gyarmati hatalom mintája. Ama hipokrita álláspont mögött, miszerint e világ civilizálásának legjobb útja *belső* intézményeinek továbbélésén és – a brit befolyás révén – egyre felvilágosultabb intézményekké történő átalakításukon keresztül vezet, a nyers valóság számos eleme rejtőzik. Mindenekelőtt szükség volt az irányítási és anyagi infrastruktúra kialakítására a rendszeres kereskedelem érdekében, amelyet az ipari tőke megkövetelt. Ez szükségessé tette széles tömegek politikai ellenőrzését, de mivel az erőforrások és a munkaerő igen korlátozott mennyiségben állt rendelkezésre, a különböző gyarmati uralmaknak a helyi támogatás bizonyos formáira is szükségük volt. Sőt, összehasonlítva Anglia méreteit a brit birodalom nagyságával, nyilvánvalóvá válik, hogy ez utóbbi soha nem jött volna létre helyi támogatás nélkül. Igaz, hogy Anglia a birodalom bármely pontján nagyobb erőt képviselt, mint bármely ellenfele, valójában azonban nem mindenütt állt így a helyzet. Sőt, mivel Anglia egyáltalán nem készült fel arra, hogy nagy összegeket fordítson birodalmának politikai irányítására, arra törekedett, hogy gyarmatai a törvények és rend tekintetében önállóak legyenek; ebből adódóan a közvetett szabályozás, a hatalom átruházása helyi szervekre, legalább annyira volt szükségszerű, mint amennyire szabad választás.

A fent leírtaknak igen sajátos paradox következményei voltak. Tőkés államok jöttek létre, mélyen gyökerezve a nem-tőkés társadalmakban, amelyeket mint hatalmuk alapjait, kénytelenek voltak védelmezni. Egyben azonban olyan társadalmi erőt is képviseltek, amely szisztematikusan aláásta e társadalmak tartópilléreit. A kereskedelmi tőke léte – és ahhoz, hogy létezzen, fel kellett halmoznia – elkerülhetetlenül az árutermelés elterjedésével járt együtt. Ennek eredményeképpen a gyarmati politika tele volt ellentmondással. Egyrészt ösztönözte a tőkemozgást, ugyanakkor a gyarmati hatóságok mindig óvakodtak attól, hogy nagyméretű beruházásokat engedélyezzenek saját területükön: a XX. század folyamán, amikor az angol tőke elmaradott világgal szembeni attitűdje változni kezdett, ebből komoly veszteségek következtek számára. Annyi bizonyos, hogy a külföldön befektetett angol tőke még az I. világháború előtt sem talált helyet magának brit területen. Röviden: az angol gyarmatokon megtalálhatjuk a kereskedelmi tőke politikai megfelelőjét – államok, amelyek egyik oldalról megnyitják az utat a tőke számára, másrészről viszont megpróbálják visszafogni a tőkefelhalmozást.

Van még egy kérdés, amelyet nem érintettünk: az angol gyarmati hatóságok explicit elkötelezettsége a laissez-faire elve mellett, ami néhány közgazdászt arra ösztönzött, hogy az angol imperializmust szabadkereskedelmi imperializmusként jellemezze. Első pillantásra ez összeegyeztethetetlennek tűnik a kereskedelmi tőkének a brit birodalomban játszott fontos szerepével, mivel korábban már megjegyeztük, hogy a szabadkereskedelem nem volt jellemzője. Azonban a szabadkereskedelem mellett való elkötelezettség inkább látszólagos volt, mint valóságos. Az, amit a gyakorlatban képviselt, nem jelentett korlátlan kereskedelmet a gyarmatok és a világ többi része között, és nem jelentette a gyarmatokba fektetett angol tőke és Anglia tőkéje közötti szabadkereskedelmet sem. Egyfajta politika volt ez, amely arra irányult, hogy a szűk szektorális

érdekeket általános érvényűvé tegye. Sőt, bármikor, amikor a szabadkereskedelem veszélyeztette az angol érdekeket, ami alkalmanként megesett, amikor a gyarmati termelők egy csoportja versenyképesnek bizonyult az angol vállalatokkal szemben, a Szent Grálhoz való hűséget hajlamosak voltak elfelejteni, vagy igyekeztek óvatosan kikerülni.[10] Másodsorban emlékeznünk kell arra, hogy a gyarmatokon a kereskedelmi tőke az ipari tőke képviselője is volt, és ez az igazi oka annak, hogy a kérdés ilyen nehezen dönthető el. A szabadkereskedelem és a szabadverseny nélkülözhetetlen volt az ipari tőke számára ahhoz, hogy szétrombolja a gyarmati világban jelenlevő nemkapitalista termelési módokat és alárendelt kereskedelmi viszonyba kényszerítse azokat. Valójában az angol gyarmatbirodalomban a kereskedő tőke olyan ideológiai helyet foglalt el, amely teljes mértékben idegen volt saját természetétől, és amelyet korábban oly hatékonyan használtak ellene; mindez a legfényesebb bizonyítéka annak, hogy milyen változásokon ment keresztül az ipari kapitalizmus győzelmét követően. A tőkés termelés korában – mint ahogyan a kereskedelemben általában – teljesen új jelentőségre tett szert.

3. Az egyenlőtlen csere

A kereskedelem mint az elmaradott világ kizsákmányolásainak egyik eszköze, központi szerepet játszik az elmaradottság egyik legújabb elméletében, amely teljes mértékben az értéktörvényre igyekszik támaszkodni. Arghiri Emmanuel[11] az egyenlőtlen cserével foglalkozó munkájáról van szó. Bár Emmanuel elmélete travesztia, az értéktörvény érvényességének elismerése folytán számos fontos kérdés merül fel, amelyek szorosan kapcsolódnak az itt tárgyalt problémákhoz. Emmanuelnek az a tézise, amely szerint az elmaradott országok kizsákmányolása az egyenlőtlen csere révén valósul meg, vagyis azáltal, hogy értéken alul adnak el és értéken felül vásárolnak árukat, jelentős módosítással – amelyet a későbbiekben meg is teszünk –, teljesen igaznak bizonyul. Ugyanis a fejlett és az elmaradott országok között számos gazdasági kapcsolat – inkább a múltban, mint a jelenben – a kereskedelmi tőke közvetítésével alakult ki. Emmanuel erre többféle értelmezést talál, amelyek nemcsak módszertanilag helytelenek, hanem elfogadhatatlan premisszákra épülnek, s olyan abszurdnak tűnő következtetésekre vezetnek, mint hogy a fejlett országok munkásai jelentős mértékben profitálnak az elmaradott országok munkásainak kizsákmányolásából, s ez kizárja, hogy a tőkével szemben bármifajta szövetség létrejöhessen közöttük – „a szegény és gazdag országok antagonizmusa az osztályantagonizmusok felé terelődik".[12]

Már említettük, hogy Emmanuel nem a kereskedelmi tőke működésének viszonylatában mutatja be az egyenlőtlen cserét; az egyenlőtlen csere nála az értékeknek árakra való transzformációja eredményeképpen jön létre. Annak érdekében, hogy megértsük könyvét, röviden át kell tekintenünk az értékek árrá való átalakulásának problémáját, amely Marx gazdaságelméletének[13] egyik legösszetettebb és legellentmondásosabb része.

Feltételezzünk egy teljesen kifejlett kapitalista társadalmat, ahol az ipari termelés két osztálya létezik; az egyik fogyasztási cikkeket, a másik termelési eszközöket állít elő. Először tegyük fel, hogy a két osztály által felhasznált és létrehozott értékek arányai megfelelnek egymásnak. Mivel a problémát nem befolyásolja az osztályok nagysága, ezért a további egyszerűsítés érdekében feltételezzük azt is, hogy a két iparág azonos méretű. A helyzet a következőképpen írható le:

1. táblázat

Osztály	Állandó tőke	Változó tőke	Érték-többlet	Output érték	Tőke szerves összetétele	Értéktöbblet-ráta	Profitráta
	c	v	m	W = c + v + m	c/v	m/v	$P = \frac{m}{c + v}$
I.	80	20	20	120	4	100%	20%
II.	80	20	20	120	4	100%	20%

De mi történik akkor, ha az iparágon belül megváltoznak a feltételek?

2. táblázat

	c	v	m	W = c + v + m	c/v	m/v	$\frac{m}{c + v}$
I.	80	20	20	120	4	100%	20%
II.	60	40	40	140	1,5	100%	40%

Az első osztály termelési feltételei változatlanok, a második esetében a feltételek változtak. Az előlegezett tőke nagysága nem változott (c + v = 100) és az értéktöbbletráta is 100% maradt, de két fontos változás történt. A II. termelési osztály esetében a tőke szerves összetétele 4-ről 1,5-re esett vissza, illetve a profitráta 20%-ról 40%-ra emelkedett. A második változás az első konzekvenciájaként adódik. A többi feltételt és főképpen az értéktöbbletrátát, érintetlenül hagyva, a profitráta a tőke szerves összetételével ellentétes irányban változik. Ebből következik, ha két osztály létezik a gazdaságban, amelyek értéktöbbletrátája megegyezik, tőkéjük szerves összetétele azonban eltér egymástól, és végül ha mindkét osztály értéken ad el, a két osztály tőkései különböző profitrátákat érnek el. Ez a szabály általános, és bármilyen számú osztály esetén érvényes.

Most érkeztünk el a probléma magjához. Nyilvánvaló okok miatt Marx azt hangsúlyozta, hogy létezik egy, az egész gazdaságot uraló *általános profitráta:* vagyis, hogy az ipar minden ágában a profitrátának egyenlőnek kell lennie. Ha ez nem így lenne, akkor a tőke abba az iparágba áramlana, amelyben magasabb a profitráta (a mi esetünkben a 2. osztályba), ami a termelési eszközök túltermeléséhez vezetne. Azonban a munkások a fogyasztási cikkek hiánya miatt nem tarthatnák fenn önmagukat, s ezért az egész termelés leállna. Más szavakkal, az átlagprofitrátára a társadalmi újratermelés törvénye miatt van szükség. De ha az ipar különböző ágaiban eltérő a tőke szerves összetétele – és pusztán technikai okok igazolják, hogy ez így van –, akkor

az átlagprofitráta léte összeegyeztethetetlen az egyenlő csere elvével. Ha két termelési ágazat egyenlő áron adta el megtermelt áruit, akkor az az ágazat, amelyben a tőke szerves összetétele alacsonyabb volt, nagyobb profitrátát ér el, mint az, amelyikben a szerves összetétel magasabb. Sőt, ha ez megtörténne, a tőkének nem állna érdekében a szerves összetétel növelése, a technika fejlesztése. Vagyis, az egyenlő csere nemcsak az átlagprofitráta elvével összeegyeztethetetlen, hanem a tőkés fejlődés alapvető jellegével is. Sok közgazdász ezt az inkonzisztenciát annyira alapvetőnek és megoldhatatlannak tekintette, hogy teljesen elvetette az értéktörvényt. Pedig a probléma tökéletesen megoldható az értéktörvény megsértése nélkül is.

A megoldás első sajátossága, hogy az egyes áruk *nem* értékükkel ekvivalens áron cserélődnek: itt egyenlőtlen cserének kell érvényesülnie. Azonban, mivel Marx sohasem állította, hogy az egyes áruk ára megegyezik értékükkel, ezért ez nem tekinthető különös eredménynek. Az értéktörvény azt állítja, hogy az áruk összességének ára egyenlő az áruk összességének értékével, ám az egyes áruk ára nem feltétlenül egyezik meg azok értékével, de azoknak meghatározója. Ilyen értelemben az értéktörvény nagymértékben különbözik az egyenlő csere teóriájától. Vagyis az értéktörvény fő állítása mutat rá a probléma megoldására: az átlagnál alacsonyabb szerves összetétellel rendelkező iparágak termékeiket értékükön alul adják el, s így kevesebb profithoz jutnak, mintha értéken adtak volna el; az átlagnál magasabb szerves összetétellel rendelkező iparágak viszont termékeiket értéken felüli áron adják el; végeredményként az áruk összára megegyezik azok összértékével. Ebben áll a transzformációs probléma lényege, és annak megoldása.

A fentiekben leírtak még teljesebb megértése érdekében két új fogalmat kell bevezetnünk. Az első az áru *önköltsége*: ez nem az áru értéke, hanem az az érték, amelyet előállítása érdekében meg kell előlegezni; vagyis:

$$\text{érték} = c + v + m$$
$$\text{önköltség} = c + v,$$

tehát a kettő közötti különbséget az értéktöbblet adja. Ha az önkötséget „q"-val jelöljük, akkor a profitráta $\frac{m}{q}$ lesz. A második új fogalom az az ár, amelyen a termékek eladásra kerülnek, a *termelési ár*. Ez összetettebb fogalom, mivel rávilágít a probléma teljes megoldására. A 3. táblázat lényegében azonos a másodikkal, de ábrázolja ezt a két új fogalmat is, és kiegészül egy harmadik sorral, amely a társadalmi tőkét tartalmazza. A profitráta oszlopában most az átlagprofitráta található. Az átlagprofitráta úgy számítható ki, hogy a megtermelt teljes értéktöbbletet osztottuk az összes megelőlegezett állandó és változó tőke összegével. A termelési árat úgy kapjuk meg, hogy az önköltséget az átlagprofitráta arányában növeljük: a mi esetünkben ez egyenlő 30%-kal. Példánkban mindkét osztály önköltsége 100, termelési áruk pedig 130. Vagyis, mindkét osztály azonos áron értékesíti áruját, de miközben ugyanolyan nagyságú árbevételhez jut, a termékek értéke eltér egymástól. A csere egyenlőtlen. Az osztály a 120 egységnyi értéknek megfelelő terméket 130 egységnyi áron értékesíti, a II. osztály ugyanekkora árbevételhez jut, mialatt termékének értéke 140 egység. Bár az egyes áruk értéke eltér áraiktól, de az értékek és árak összege megegyezik egymással, 260 egység nagyságú.

3. táblázat

Osztály	Állandó tőke c	Változó tőke v	Érték-többlet m	Érték W = c+v+m	Tőke szerves összetétele c/v	Érték-többlet-ráta m/v	Önköltség q = c + v	Átlag profit-ráta p'	Termelési ár c + v + p' = q + p'
I.	80	20	20	120	4	100%	100	30%	130
II.	60	40	40	140	1,5	100%	100		130
Társadalmi tőke	140	60	60	260	2,3	100%	200		260

Ha most az I. osztályt a fejlett országokra, a II-at pedig az elmaradott országokra cseréljük föl – aminek jogosságát a következőkben fogjuk vizsgálni –, Emmanuel elméletének lényegéhez jutunk el. A fejlett országok az elmaradott országoknak értéken felül adják el termékeiket, és értéken alul vásárolnak tőlük. Vagyis a két országcsoport között végbemenő minden egyes tranzakció az elmaradott országok számára értékelvonást jelent, és lassítja a felhalmozási folyamatot.

De ez csak a történet egyik része: Emmanuel ezt „szűk értelemben" vett egyenlőtlen cserének nevezi. Létezik az egyenlőtlen csere olyan változata is, amit ő „tágabb értelemben" vett egyenlőtlen cseréként jellemez.

Tegyük föl most, hogy a fejlett országokban a bérek 50%-kal emelkednek, tehát a változó tőke 20-ról 30-ra nő, és ennek megfelelően az értéktöbblet 20-ról 10-re esik vissza (a többi feltétel változatlan marad). A 4. táblázat ezt az új helyzetet írja le, és bemutatja a profitráta és termelési árak változásait. Először, bár nincs azonnali hatása a II. osztályra – a mi szempontunkból az elmaradott országokra –, az értéktöbblet átlagos rátája 100%-ról 70,1%-ra, az átlagprofitráta pedig 30%-ról, 26,3%-ra esik vissza.

Másodszor: bár a termelési érték változatlan, a termelési árak a fejlett országoknak kedvező módon változnak. Valóban, az elmaradott országok „cserearánya" 9,1%-os romlást mutat.[14] Emmanuel ezzel próbálja bizonyítani azt, hogy a fejlett országok munkásosztályának életszínvonal-emelkedéséhez részben hozzájárultak az elmaradott országok is.

4. táblázat

Osztály	c	w	m	w=c+v+m	c/v	m/v	p=c+v	p'	c+v+p'= q+p'
I.	80	30	10	120	2,6	33%	110	26,3	136,2
II.	60	40	40	140	1,5	100%	100		123,6
társa-dalmi tőke	140	70	50	260	2	70,1%	210		260

Azonban gondolatmenetét tovább kell vinnie, hiszen egyelőre a fejlett országokban történt béremelés pusztán önkényes feltevésnek tűnik. Ebben az esetben jogunk lenne azt feltételezni, hogy az elmaradott országokban a helyzet visszaállítása érdekében hasonló béremelési intézkedésekhez folyamodnak. Azonban Emmanuel nem foglalkozik ezzel a kérdéssel, hanem vitathatatlan és ellentmondás nélküli tényként kezeli, hogy a fejlett országokban emelkedtek a bérek, mialatt az elmaradott világban változatlanul alacsony szinten maradtak. De, amint ezt tudjuk, a béremelkedés kérdése sokkal bonyolultabb annál, ahogyan az első pillanatban látszik. A bér nagysága két módon mérhető: értékben, vagy azoknak az áruknak az összegében, amelyek a bérből vásárolhatók. Ha az áruk értéke változatlan marad, akkor ez első értelemben vett bérnövekedés teljesen megegyezik a második értelemben vett bérnövekedés mértékével. Azonban, ha az áruk értéke csökken, akkor a reálbér növekedhet anélkül is, hogy a bér értéke emelkedne; valójában, ha az áruk értéke csökken, akkor a reálbér értékének csökkenése mellett is növekedhet. Emmanuel nem tesz különbséget a bérnagyság két mérési módja között. Teljesen elfogadhatatlan az az állítása, hogy a fejlett országok béremelése ellentmondást nem tűrő tény, és azt magától értetődő adottságként kell kezelni. Vitathatatlan, hogy a fejlett országokban a reálbérek emelkedtek és jóval magasabbak, mint az elmaradott világban: másrészről viszont a munka termelékenysége jóval magasabb az előbbiekben, ebből adódóan az áruk értéke alacsonyabb, mint az elmaradott országokban. Majdnem bizonyos, hogy értékszempontból a munkabérek a fejlett országokban alacsonyabbak, mint az elmaradottakban.

Bár az elmondottak komolyan megkérdőjelezik Emmanuel elméletét, mégsem teszik azt teljesen érvénytelenné, mivel Emmanuel még mindig állíthatja azt, hogy az elmaradott országok kizsákmányolásának eredményeképpen a fejlett országokban kifizetett munkabérek magasabbak, mint amilyenek anélkül lennének. Azonban ez ahhoz a feltételezéshez vezetne, hogy az egyenlőtlen csere folytán szerzett előnyök a munkaerőt és nem a tőkét segítik: a munkások az importált árukat értékükön aluli áron veszik meg. Nehezen képzelhető el, hogy a tőke tétlenül nézné, amint erőfeszítéseinek gyümölcse osztályellenségét erősíti. Kétségtelenül boldogan veszi tudomásul, hogy az importált fogyasztási cikkek árai csökkennek, hiszen ez is részét képezte birodalmi célkitűzéseinek. Azonban alapvető célja nem a munkásosztály életszínvonalának emelése volt, hanem a bérek értékének csökkentése az alapvető szükségleti cikkek árainak csökkentése révén. Lehetetlen megmondani, hogy az ilyen módon szerzett nyereség megegyezik-e vagy megközelíti-e az egyenlőtlen csere révén létrejött nyereséget, továbbá nehéz meghatározni azt is, hogy ez a nyereség a tőkét vagy a munkabért növeli-e, és milyen arányban. A bizonytalanság, amely körülveszi ezt a problémát, Emmanuel politikai téziseit is gyenge alapokra helyezi. Ha a bérek megegyeznek a munkaerő értékével, a nemzetközi kereskedelem szférájában lebonyolított egyenlőtlen csere ezt bizonyára nem befolyásolhatja. Ahol ez a feltétel fennáll, ott az egyenlőtlen csere legfeljebb azzal a következménnyel jár, hogy az elmaradott országokban a tőke által nyert értéktöbblet a fejlett országokba áramlik. Ez egyáltalán nem lényegtelen szempont, és felfogható az elmaradott országok felhalmozását lassító tényezőként is. Azonban nem támasztja alá Emmanuelnek azt az alaptézisét, amely szerint a fejlett országok munkásosztálya profitál az elmaradott országok kizsákmányolásából.

Meg kell vizsgálnunk Emmanuel elemzési módszerének jogosságát. Vajon egy olyan elemzési módszer, amely arra hivatott, hogy egy teljesen kifejlett kapitalista gazdaság két termelési osztályának viszonyát elemezze, alkalmazható-e országok közötti keres-

kedelmi kapcsolatok vizsgálatára, főképpen akkor, amikor az egyik országcsoport gazdasága nem tisztán tőkés alapon szerveződött?

A tőkés világgazdaság két módon közelíthető meg. Az első megközelítés a társadalmi osztályok közötti kapcsolat elsődleges fontosságát hangsúlyozza, és a nemzetek közötti viszonyokat – azaz a nemzetközi kapcsolatokat – teljes mértékben függővé teszi azoktól. A második megközelítési mód, az előzővel éppen ellentétben, a nemzetállamot tekinti elsődlegesnek. Bármely országban a munka és a tőke osztályharcát a két osztály megosztott nemzeti érdekei árnyékolják be. Ez a leegyszerűsítő kijelentés egy igen komplex problematikát érint, amely mélyebb teoretikus és történelmi elemzést kíván. Emmanuel úgy birkózik meg ezzel a problémával, hogy olyan elemzési módszert választ, amely rendelkezik egy beépített megközelítési móddal, majd ezután kijelenti, hogy elemzése bebizonyította ennek a megközelítési módnak a helyességét. Természetszerűen a második megközelítési módot preferálja: „a szegény és a gazdag országok antagonizmusa elsőbbséget élvez az osztályantagonizmusokkal szemben". A séma módosítása, a termelési ágaknak országokra történő felcserélése is rámutat arra, hogy számára a nemzetközi kapcsolatok az elsőrendűen fontosak, s az osztályharc csupán másodlagos tényező. Már az egyenlőtlen cseréről kialakított elmélete magába foglalja ezt a megközelítési módot: annál ez egyszerű oknál fogva nem bizonyítja ezt, mivel nem létezik olyan elemzés, amely képes lenne bizonyítani egy olyan állítás érvényességét, amelyet eleve tartalmaz. Ebből következik az is, hogy az egyenlőtlen cseréből levont sajátos következtetéseit – amelyek még önmagukban is erősen megkérdőjelezhetők – sem tartja szükségesnek bizonyítani. Emmanuel nem mutatja be, hogy a fejlett és az elmaradott országok közötti egyenlőtlen csere révén a nemzetközi ellentétek nagyobb jelentőségre tesznek szert, mint az osztályantagonizmusok; inkább azt állítja, hogy ez lehet az alapja az egyenlőtlen csere különös elméletének.[15]

Elmélete alapvetően történelmietlen. Az elmaradott országok nemzetállamainak ugyanolyan történelmi jelentőséget tulajdonít, mint a fejlett országok nemzetállamainak, és azt feltételezi, hogy a fejlett országokkal szembeni ellenséges magatartás tekintetében a társadalom összes osztályának érdekeit képviselik. Azonban a volt gyarmati országok esetében teljesen nyilvánvaló – és bár kevésbé látványos, de igaz azokra az országokra vonatkoztatva is, amelyek nem voltak áldozatai a közvetlen gyarmatosításnak –, hogy a *független* nemzetállamok a fejlett országok tőkés érdekei által vezérelten keletkeztek. Anélkül, hogy tovább bonyolítanánk a kérdést, teljes egyértelműséggel kijelenthető, hogy ezeknek a nemzetállamoknak a fejlett országok nemzetállamaitól teljesen eltérő történelmük van, és ezért azonosításuk – ahogyan azt Emmanuel teszi –, formalisztikus abszurditás. Más oldalról megvilágítva a kérdést: az elmaradott országok léte már önmagában bizonyíték arra, hogy léteznek olyan társadalmi erők, amelyek a világot és annak politikai intézményeit a saját logikájukat tükröző formára alakítják át. Ezeknek a formáknak az elemzése az azokat létrehozó osztályviszonyok figyelmen kívül hagyásával, olyan, mintha a közlekedési szabályokat próbálnánk megérteni anélkül, hogy utalás történne az autóra. Tovább folytatva az analógiát: igaz, manapság már a közlekedési szabályok az összes járműre vonatkoznak, de teljesen abszurdnak tűnne az a kijelentés, hogy ezek a szabályok függetlenek a közúti szállítás fejlődésétől, sőt azok határozzák meg ez utóbbi fejlődési mintáját. Pontosan ez az, amit Emmanuel sugall a nemzetállamok és az elmaradottság kapcsolatát illetően.

Emmanuel szerint a munkásokat az elmaradott világban kétszeresen is kizsákmányolják. Először saját országuk tőkései zsákmányolják ki őket, másodszor pedig az

egyenlőtlen csere révén a fejlett világ tőkései. De ott, ahol a külföldi tőkét közvetlenül az exportorientált iparágba fektetik be, a kizsákmányolás két mozzanata egybemosódik, a helybeli munkások kizsákmányolása magába foglalja az egyik országból a másikba irányuló értéktranszfert is. Sőt, az értéktranszferhez nem szükséges egyenlőtlen csere a nemzetközi kereskedelemben. Emmanuel elmélete csak akkor alkalmazható, ha az elmaradott országokban az exportorientált termelés a hazai tőke közreműködése révén valósul meg, azonban ez jóval ritkábban fordul elő annál, ahogyan Emmanuel feltételezi. Még ott is, ahol ez megtörténik, az egyenlőtlen cserének sokkal korlátozottabb hatása van annál, mint ahogyan azt Emmanuel képzeli. A transzformációs analízis szabályain belül az egyenlőtlen csere az értéktöbblet elosztására van hatással – azaz a különféle tőkék kapcsolatát befolyásolja és nem a munka és a tőke viszonyát. Nemzetközi dimenziókban, az egyenlőtlen csere az értéktöbblet újraelosztásához vezethet a metropolis tőkéjének javára és az elmaradott világ nemzeti tőkéinek kárára, de semmiképpen sincs közvetlen hatása sem a fejlett, sem az elmaradott országok kizsákmányolási fokára.

Ott, ahol az elmaradott világban az exportorientált termelés nem tőkés alapon szerveződött, a transzformációs analízis – amely teljesen kifejlett tőkés termelést feltételez – nem alkalmazható. Paradox módon, pontosan ilyen helyzetben fordul elő, hogy az egyenlőtlen csere hat a kizsákmányolás fokára. Ugyanis ez esetben a fejlett országok tőkéjét a kereskedelmi tőke képviseli, és a kereskedelmi tőke működésében az egyenlőtlen csere lényeges szerepet játszik.

4. A kereskedelmi tőke és az elmaradottság fejlődése

Kanyarodjunk vissza a fejezet fő témájához, ama kereskedelmi tőke szerepéhez, amely az ipari tőke ügynökeként formálja az elmaradottságot. Ebben a szerepben a fejlett tőkés országok kereskedelmi tőkéje pl. nyersanyagokat vesz az elmaradott világ nemkapitalista termelőitől és azokat eladja az angol termelőtőkének. Ezeket a nyersanyagokat azután ipari termékek előállításához használják fel, amelyeknek egy részét a kereskedelmi tőke megveszi és eladja az elmaradott országoknak. A kereskedelemnek ebben a típusában a kereskedelmi tőke négy csereaktust hajt végre, kétszer vásárol és kétszer ad el, vagyis körforgása a következőképpen írható le.

$$P - Á - P' - Á - P''$$

1. $P–Á–$ a körforgás kezdeti szakasza, a nyersanyag megvásárlása.
2. $Á–P'–$ nyersanyagok eladása a fejlett világ termelőtőkéjének.
3. $P'–Á–$ a kereskedelmi tőke végterméket vásárol a termelőtőkétől.
4. $Á–P''–$ a körforgását azzal zárja le, hogy a vásárolt végtermékeket eladja az elmaradott világban.

Közelebbről tekintve a körforgást, azt látjuk, hogy az első részben realizált profit (P'–P) két forrásból származhat. Először, a kereskedő az elmaradott világban a nyersanyagokat értékükön alul vásárolhatja meg (pl. P' értéke kisebb, mint Á értéke) és értéken felül adhatja tovább azokat a fejlett világ termelőtőkéjének, (pl. P értéke nagyobb, mint Á értéke). Az első tranzakcióból származó profit a nyersanyagtermelők profitjának közvetlen elvonásából és a termelőtőke értéktöbbletének közvetett elkob-

zásából származik. Az a tőkés, aki arra kényszerül, hogy termelési eszközeit értéken felül vásárolja meg, valójában értéktöbbletének egy részét elveszíti mielőtt megszerezte volna. A körforgás második részében hasonló helyzet áll elő (P'–Á–P"), ahol a profit egyenlő P" és P' különbségével. Ebben az esetben a kereskedelmi tőke profitja annál nagyobb lesz, minél alacsonyabb áron képes megvenni a termékeket a termelőtőkétől; a profitnak ez a része a termelőtőke profitjának közvetlen elvonásából származik. Továbbá, profitja annak megfelelően gyarapszik, hogy milyen áron tudja eladni termékeit az elmaradott világban; amennyiben értéken felüli áron ad el, ez a kizsákmányolás közvetett formájának tekinthető – közvetettnek, mivel inkább a fogyasztás, mint a termelés szférájában játszódik le. Tehát a kereskedelmi tőke profitjának két forrása van: a fejlett országok termelőtőkéjének értéktöbblete, és az elmaradott világ nem-kapitalista termelőinek többlettermék e. Elvben, amint azt a következő számpélda is mutatja, a kereskedelmi tőke egyenlő mértékben juthat profithoz a két forrásból.

1000 P – 1100 Á – 1200 P' – 1300 Á – 1400 P"; a profit teljes összege ebben az esetben 400 font, ami a négy tranzakció között egyenlően oszlik meg.

1. 1000P – 1100Á; a kereskedő az elmaradott világban 1100 font értékű nyersanyagot 1000 fontért vásárol meg;
2. 1100Á – 1200P'; 100 fonttal drágábban eladja egy angol tőkésnek;
3. 1200P' – 1300Á; most 1200 fontért vásárol 1300 fontot érő ipari terméket;
4. 1300Á – 1400P"; ezeket az árukat az értéküknél 100 fonttal drágábban eladja az elmaradott világban.

A kereskedelmi tőke minden egyes tranzakcióinál 100 font profithoz jut, és mivel a tranzakciók közül kettő az elmaradott, kettő pedig a fejlett világban zajlik le, ezért mindkét országcsoport egyenlő részben járul hozzá a kereskedelmi tőke profitjának gyarapodásához.

A gyakorlatban azonban nem indokolt, hogy ez előfordulhasson, és a valóságban tényleg ritkán fordul elő. A következő példa azt mutatja be, hogyan lehet ugyanehhez a profithoz egyetlen forrásból, az elmaradott világból hozzájutni.

1000P – 1200Á – 1200P' – 1200Á – 1400P"

Itt a kereskedő csak az első és utolsó tranzakció során jut profithoz; a nyersanyagok vásárlása, és az ipari termékek eladása révén, az elmaradott világban a fejlett világ termelőtőkéjével lebonyolított második és harmadik tranzakció értéken megy végbe, így ez nem hoz profitot a kereskedelmi tőke számára. Ebben az esetben profitjának teljes összege az elmaradott világ többlettermékéből származik, és nem részesül a fejlett országok termelőtőkéjének többletértékéből.

Részleteiben kell vizsgálnunk a harmadik lehetőséget, ahol az értékek a következő sorrendben fordulnak elő:

1000P – 12000Á – 1100P' – 1000Á – 1200P"

1. 1000P – 1200Á; a kereskedő az 1200 font értékű nyersanyagokat veszi meg 1000 fontért;
2. 1200Á – 1100P'; a fejlett világ tőkéseinek a nyersanyagot látszólag 100 font veszteséggel adja el. Azonban, mivel eredetileg csak 1000 fontot fizetett értük, valójában 100 font profitra tett szert (1100M'–1000M);

3. 1000P' – 800Á; további veszteség éri, mivel az ipari termékeket 200 fonttal drágább áron veszi meg, mint amennyit azok valójában érnek;
4. 800Á – 1000P''; ezt a veszteséget úgy egyenlíti ki, hogy ezeket a termékeket értéküknél 200 fonttal többért eladja a fejlődő világban.

Az elmaradott világ újra 400 fontot veszített az üzleten, mivel a kereskedelmi tőkével folytatott egyenlőtlen csere révén exporttermékeit értéküknél 200 fonttal olcsóbban adta el, és improttermékeit értéküknél 200 fonttal drágábban vásárolta meg; de a kereskedelmi tőke sem jutott profithoz. 1000 fonttal indult és ugyanekkora összeggel zárta a körforgást; ebben az esetben minden profit a termelő tőkének jut. Természetesen ez határeset, hiszen nem létezik olyan kereskedőcég, amely profit reménye nélkül tőkét előlegezne bármilyen kereskedelemhez. A valóságban a kereskedő már akkor kivonná tőkéjét a forgalomból, ha profitrátája a hazai átlagprofitráta alá süllyedne. Általában, amikor a termelőtőke elvonja a profitot a kereskedelmi tőkétől, a kereskedelmi cégek veszítenek érdekeltségükből, visszavonják tőkéjüket, és engedik, hogy kereskedelmi érdekeltségeiket az elmaradott világban kedvező össztérítés ellenében nacionalizálják.

A történelmet nem lehet ilyen egyszerű sémák sorozataként leírni; másrészt viszont kétségtelen, hogy az előbbi sémák kezdetleges formában igazi változásokat tükröznek. Ahogyan a XIX. században az ipari tőke kialakult Angliában és más országokban, a kereskedelmi tőke szerepe megváltozott. Nemcsak hazai függetlenségét veszítette el, hanem nagyhatalmi szerepe is ennek az új erőnek rendelődött alá. Mivel a tengerentúli kereskedelem révén a saját országában realizálható profit nagysága csökkent, egyre erőteljesebben kellett a külföldön megszerezhető értéktöbbletre támaszkodnia. Azonban még ezek a profitok sem voltak sérthetetlenek, és a termelőtőke részesedni is kezdett azokból. Az egyetlen, amit a kereskedelmi tőke tehetett, hogy profitját külföldön az egyre egyenlőtlenebbé váló csere révén kísérelte meg növelni; ez a kezdeményezés az elmaradott világ kereskedelmének cserearány-romlásához vezetett. Azonban a kereskedelmi tőke lehetőségei a kizsákmányolás fokának növelésére szigorúan korlátozottak. Az utóbbi elemzés szerint a kizsákmányolás minden társadalomban a munkatermelékenység függvénye, amelyet az ipari tőke a termelési módszerek forradalmasításával állandóan fokozni igyekszik. A forgalom szférájába szorult kereskedelmi tőkének azonban erre nincs lehetősége. A gyarmati településeken folytatott termelés és a bányászat olcsó munkaerő alkalmazásával folyik és kevés hasonlóságot mutat a modern ipari termeléssel; hosszú távon bizonyára nem jelent kiutat a kereskedelmi tőke számára. Valójában a kereskedelmi tőke helyzete kétszeresen is veszélyeztetett volt: először is, amint az elmaradott világban a kizsákmányolás fokozásával lehetőségei csökkenni kezdtek, a kereskedelmi tőke, az ipari tőke javára veszített profitjából: másodszor, mint tőkét a felhalmozás célja motiválta, ami nemcsak egy adott profitszint fenntartását, hanem annak állandó növelését is jelentette. A XIX. század elején a kereskedelmi tőke a világ több táján válsággal találta magát szemben, amennyiben sajátos kereskedelmi tőke-formája tagadta általános tőke-jellegét.

A kereskedelmi tőke válsága tobbféle szempontból is felvethető. Láttuk, hogy az ipari tőkének a fejlett országokban aratott győzelme után, a kereskedelmi tőke két történelmi formájában egyidejűleg létezett az elmaradott világban; mint önmaga érdekében működő független kereskedelmi tőke és mint az ipari tőke ügynöke. Egyszerre akart profitot biztosítani önmaga és az ipari tőke számára. Amíg az elmaradott világban a kizsákmányolás foka, valamint a kereskedelmi tőke profitja növekedett, a két forma közötti ellentmondás ellenőrizhető volt. Amint azonban a kizsákmányolás foka

nem növekedett tovább, a kereskedelmi tőke válsággal találta magát szemben. Kezdetben az árutermelés ösztönzésével és a munkamegosztás kiterjesztésével a termelékenység növelését inspirálta, de a későbbiek folyamán, a forgalmi szférában elfoglalt helyéből következően, ez a hatása megszűnt. Amint profitja csökkeni kezdett, a kereskedelmi tőke fokozatosan elveszítette függetlenségének utolsó maradványait is, és arra kényszerült, hogy az ipari tőke egyszerű ügynökeként tevékenykedjék. De már így sem volt képes önmaga és az ipari tőke érdekeit képviselni. A kereskedelemből közvetlenül a termelés szférájába kényszerült, hogy mint tőke megmaradhasson, és a továbbiakban termelő tőkeként funkcionált. Ugyanakkor a termelő tőke, amely előzőleg tevékenységét a fejlett világra korlátozta, mivel úgy találta, hogy az elmaradott világban a profitráta nem növekszik tovább, sőt csökkenő tendenciát mutat, kénytelen volt közvetlen módon fellépni. Ez az elmaradott világ történelmének új korszakát nyitotta meg, a tőkés termelési mód nyitányát jelentette e térségben. De a tőke nem képes eltörölni addigi történelmét, és úgy tenni, mintha a megelőző korszakban nem történt volna semmi: kénytelen az elmaradott világban az önmaga által teremtett körülmények között működni; s ezek a XVIII–XIX. századi fejlett országok feltételeihez képest lényeges eltérést mutattak. Végül, az 1930-as években az elmaradott világban megkezdődött iparosítási folyamat, amely a háborút követően tovább erősödött, teljesen más képet mutatott, mint a fejlett országokban a korábbi időszakban lejátszódott indusztrializáció. Az elmaradottság körülményei között kényszerült kibontakozni, amelyet leküzdeni nem volt képes, csak erősíteni tudott.

Jegyzetek

1 Marx: *A tőke*, I, MEM, 23, 149.

2 Valójában – bár a kereskedelmi tőke történetileg megelőzte az ipari tőkét – természete csak az ipari tőke ismeretében érthető meg, mivel akkor válik nyilvánvalóvá, hogy a profit a termelés szférájából származik. Ilyen értelemben a tudománynak a történelmi áramlattal ellentétes irányban kell munkálkodnia.

3 Ld. Marx: *A tőke*, II, MEM, 24, 133–135.

4 „A kapitalizmus létrehozott olyan nyilvántartási *apparátusokat*, mint a bankok ... *A nagybankok nélkül nem lehetne megvalósítani a szocializmust.*" (Lenin: *Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat?*, LÖM, 34, 308.)

5 Ld. Marx: *A tőke*, II, 121–122.

6 „Másrészt a kereskedőtőke minden fejlődésen oly módon hat, hogy a termelésnek mindinkább a csereértékre irányuló jelleget ad ... Fejlődése ... önmagában véve nem elegendő ahhoz, hogy valamely termelési módnak a másikba való átmenetét előidézze és megmagyarázza." (Marx: *A tőke*, III, MEM, 25, 308–309.)

7 *Uo.*, 309.

8 A verseny csak egy régebbi termelési mód elleni küzdelem esetén tekinthető a tőke inherens tulajdonságának. „A konkurrencia .. történelmileg mint a tőkét megelőző termelési fokokra sajátságos határok és korlátok tagadása jelenik meg; most erről a pusztán negatív oldaláról ... is tekintették, másrészt, ez arra az ... ostobaságra vezetett, hogy a béklyóiktól megszabadított, csak saját érdekeik által meghatározott egyének összeütközésének, a szabad egyének egymásra irányuló taszításának és vonzásának tekintsék, és ily módon a szabad egyéniség abszolút létezési formájának a termelés és a csere szférájában. Mi sem lehet tévesebb ennél." (Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*, MEM, 46/II, 121–122.)

9 A radikális elmélet sok hibája abból a módszerből ered, ahogyan az ortodox dualizmust bírálta. A radikálisok élesen rámutattak arra, hogy a kapitalizmus felelős az elmaradottságért, hogy a

tőkés világ az egész elmaradott világot magába szívta, és azt állították, hogy az elmaradott világ termelése tőkés termelés. Eljárásuk során összekeverték az árutermelést és a tőkés termelést. Főképpen André Gunder Frank okolható ezért a tévedésért. Ld. Ernesto Laclau: „Imperialism in Latin America," *New Left Review*, No. 67, May-June 1971.

10 Ld. G.B.Kay: *The Political Economy of Colonialism in Ghana*, London: Cambridge University Press, 1972.

11 Arghiri Emmanuel: *Az egyenlőtlen csere*, ld. e kötetben is.

12 Ld. *uo.*

13 „Sok a zavar az „értékről árukra való átalakulás" problémáját illetően. De ha egyszer megszabadul saját metafizikai asszociációitól, analitikus rejtvényként tűnik fel, és mint minden rejtvénynek amint megoldják megszűnik az érdekessége." (Joan Robinson–John Eatwell: *An Introduction to Modern Economics*, 30.)
A probléma rövid áttekintéséhez ld. Paul Sweezy: *The Theory of Capitalist Development*, New York–London:Modern Reader Paperback, 1968, VII. fejezet.

14 A 9,1%-kot a következőképpen számoltuk ki.
Először is 4 rátát számítottunk ki.
1. a 3. táblában, a fejlett országokra vonatkozó termelési árak és értékarányának a kiszámítása:

$$\frac{130}{120} = 108{,}3$$

2. A 3. táblában a fejlődő országokra vonatkozó termelési árak és érték aránynak kiszámítása:

$$\frac{130}{140} = 92{,}8$$

3. A 4. táblázatban, a fejlett országokra vonatkozó termelési árak és érték arányok kiszámítása:

$$\frac{136{,}2}{120} = 113{,}5$$

4. A 4. táblázatban a fejlődő országokra vonatkozó termelési árak és érték arányának a kiszámítása:

$$\frac{123{,}6}{120} = 88{,}3$$

majd az 1. és 2. ráta arányát számoltuk ki.

$$\frac{92{,}8}{108{,}3} = 85{,}6$$

Végül a 3. és 4. ráta arányát:

$$\frac{88{,}3}{113{,}5} = 77{,}8$$

És végül kiszámítottuk az utolsó két ráta arányát:

$$\frac{77{,}8}{85{,}6} = 90{,}9\%$$

15 Az értéktöbbletnek a tőkék közötti felosztása az érték árrá való alakulása folyamán nem bizonyítja mély antagonizmusok meglétét a részt vevő tőkések között, sőt ellenkezőleg, az egyes tőkések a kapitalista verseny során döbbennek rá kollektív érdekeikre. Emmanuel teóriája a feje tetejére állítható, mivel az egyenlőtlen csere megkerülése nélkül kimutatható, hogy – egyéb feltételeket változatlannak véve – a profitráta minél magasabb a fejlett országokban, annál magasabb az elmaradottakban is. Ebből viszont kimutatható az is, hogy a tőkét közös érdekek vezérlik azokkal szemben, akiket kizsákmányolnak, függetlenül nemzeti hovatartozásuktól. Más szavakkal: a világ kizsákmányoltjainak a tőke a közös osztályellensége.

Sheila Smith

Samir Amin nézetei – elmélet vagy tautológia?

Az antimarxista és nem-marxista univerzális elméletek (pl. Rostow „növekedési szakaszok"-elmélete, a „circulus vitiosus"-elméletek, „a novekedés korlátai"-elméletek stb.) kritikái jól ismertek; ld. többek között (Szentes 1971), (Baran és Hobsbawm 1961), (Lehmann 1979). A marxista univerzális elméletek kritikája (nem-antimarxista kritikák) kevésbé közkeletűek, bár ezekre is akad példa (Brenner 1977) és (Bernstein 1979). A legtöbb marxista a világkapitalizmus univerzalista elemzését tekinti kiindulópontnak. Cutler és szerzőtársai (1978) szerint, valahányszor a marxisták meghatározott nemzetgazdasági struktúrák elemzésére tettek kísérletet, az mindig az imperializmus és a nemzetkozi kapitalizmus hatásai regisztrálásának formájában történt. Ez a tőkés termelési mód koncepciójának (CMP), azaz egy olyan entitásnak köszonhető, amelynek fő folyamatai és tendenciái struktúrájának fogalma által adottak (Cutler és szerzőtársai, 1978, Vol. II, 233–254).

Cutlerék álláspontját Samir Amin munkáinak vonatkozásában fogjuk tárgyalni, kulonös tekintettel *A világméretű felhalmozás* (1974), *Az egyenlőtlen fejlődés* (1976), és az *Imperializmus és egyenlőtlen fejlődés* (1977) c. művekre. Amin művét az elméleti munkák meghatározott típusának tekinthetjük. A következő témák szerepelnek nála: az elmaradottság fejlődése, a függőség, az egyenlőtlen fejlődés, az egyenlőtlen csere, a többlet monopolkapitalista viszonyok kozotti felhasználásnak problémája. E témákat egyéni módon dolgozza fel. Indokolt Amin munkáinak a kritika szempontjából történő szelekciója, mivel az a marxista tradícióra épülő, tökéletesen kidolgozott elméleti séma, amely minden gazdasági tapasztalatot tartalmazni vél és élesen felvet néhány döntő logikai problémát.

Tanulmányunk két fő részre oszlik. Az első rész Amin elméletének rövid felvázolására szorítkozik, a második rész az elmélet logikai konzisztenciájának kritikáját tartalmazza, valamint annak mind a kutatásra, mind a gazdaságpolitikára gyakorolt hatását elemzi. Végül a befejező rész összegezi a kritikát, és kísérletet tesz a világszintű elmélet kritikája jelentőségének végiggondolására.

I. Samir Amin: bevezetés

A Samir Amin által adott elemzés itt következő rövid összefoglalója három fő téma köré szerveződik: az első Amin világszintűnek nevezett elemzési módszerének szükségszerűsége; a második a periférikus gazdaságok Amin-féle jellemzése; harmadszor: a centrum és periféria közötti gazdasági kapcsolat leírása.

A világkapitalizmus elemzése két kategória – a centrum és a periféria – segítségével történik. Ezek a fogalmak általában a kapitalizmus expanziójához kötődnek és nem „fölhígított szinonímái az imperialista, illetve gyarmati függő országok fogalmainak" (Amin, 1977:107). – Továbbá „ezek a fogalmak azok számára lényegi jelentőségűek, akiknek kapitalizmusképe kezdettől fogva sem Nyugat-központúnak, sem ökonomistának nem tekinthető. Nem véletlen, hogy azok, akik elutasítják e fogalmakat, elkerülhetetlenül a revizionizmus csapdájába esnek" (uo.). Az alapvető különbség centrum és periféria között abban áll, hogy a tőkés viszonyok a centrumban a hazai piac expanziójának bázisán fejlődnek ki, míg a periférián a tőkés viszonyok kívülről kerülnek bevezetésre. Így Amin szerint a centrumban „a tőkés termelési mód azon tendenciája, hogy kizárólagossá váljék – amennyiben a hazai piac expanzióján és megerősítésén alapul – együtt jár a centrum társadalmi struktúráját jellemző ama tendenciával, hogy egyre inkább megközelíti *A tőke* tiszta modelljét, amelyet a társadalmi osztályok polarizációja, a társadalomnak két alapvető osztályra: burzsoáziára és proletariátusra történő szétválása jellemez", oly módon, hogy minden új réteg „a burzsoázia és proletariátus közötti lényegi megoszlás keretében helyezkedik el" (Amin, 1976:293). Másrészt, a periférián, tekintve, hogy kívülről került bevezetésre a tőkés termelési mód, nem válik kizárólagossá, csupán dominánssá; így a periféria formációiban nem mutatkozik az említett polarizáció. „A periféria társadalmi struktúrája torz struktúra, amely csak úgy érthető meg, ha a világ társadalmi struktúrájának elemeként fogjuk fel" (Amin, 1976:294). A struktúra azért torz, mivel a metropolis abszentista burzsoáziája uralja. Sőt, „mivel a periféria gazdasága csak a centrum-gazdaság tartozékaként létezik, a perifériás társadalom csonka társadalom, a metropolis burzsoáziája hiányzik belőle, amelynek tőkéje a lényegi domináns erőként működik" (Amin, 1976:345).

A centrum-periféria elhatárolást a továbbiakban így magyarázza: „Egy önközpontú gazdaságban a társadalmi ellentét két kategóriája – a burzsoázia és a proletariátus – között organikus kapcsolat van, amennyiben mindkettő integrálódott egy önmagában álló *realitásba*, a *nemzetbe*. Egy extravertált gazdaság esetében ez az egység nem ragadható meg a nemzet összefüggésében – mivel széttört, és csak világszinten lehet helyreállítani . . . Az egyenlőtlen csere azt jelenti, hogy az osztályharcot szükségképpen *világszinten* kell értelmezni" (Amin, 1974:599–600). Továbbá, az elmaradott országok tipologizálását Amin „felszínes" dolognak tartja, mivel a tipológiák a megjelenési formákra koncentrálnak, amely elfedi az elmaradottság jelenségének lényegi egységét (Amin, 1974:166–168); az elmaradott gazdaságok „a tőkés világgazdaság egységes gépezetének részét alkotják" (Amin, 1974:19). Így az egyes országok önálló elemzése nem csupán azért elhibázott, mivel csak a külszínre hívja fel a figyelmet, hanem azért is, mivel „a rendszer perifériájának gazdaságai nem rendelkeznek saját, valódi, közös jelenségekkel, még közvetítettekkel sem, mert híján vannak mindenfajta saját belső dinamizmusnak" (Amin, 1976:279). Amin, miután azt állítja, hogy az elmaradottságot csak világszinten lehet megérteni, a világgazdaságot előrelendítő erők különféle, egymásnak ellentmondó leírását adja. Az elmaradottság és fejlődés elmélete alapvetően a

világméretű tőkefelhalmozás, illetve a világburzsoázisa és a világproletariátus elmélete (Amin: 1974, Bevezetés). A *Világméretű felhalmozás*-ban a rendszer dinamizmusát egyetlen tendencia magyarázza: „A csökkenő profitráta tendenciájának törvénye a rendszer alapvető ellentmondásának döntő, és ezért állandó jellegű kifejeződése marad" (1974:123). Egy későbbi munkában azonban a rendszer dinamizmusát a tőkés termelési mód ama inherens tendenciája magyarázza, hogy növeli az értéktöbbletrátát és magasabb profitra törekszik, ami azonban nem kapcsolódik a profitráta egyéb trendjeihez (1977:227).

Miután röviden kitértünk arra, hogy Amin hogyan igazolja a világszintű elemzés szükséges voltát, most bemutatjuk, miként jellemzi a perifériás gazdaságokat. A perifériás tőkés termelési mód „a modern technológia (magas termelékenység) és a tőkés társadalmi szervezet keretein belüli alacsony bérek duális jegyeivel rendelkezik ... (A tőkés világrendszerbe történő) integráció velejárója, hogy a termelőerők fejlettségi szintje és a munkaerő értéke közötti egyensúly nem a perifériás formációk szintjén keresendő, hanem csakis a világrendszer szintjén, amelybe ez utóbbi beépült. A szóban forgó két összetevő közötti belső megfelelés hiánya következtében a perifériás fejlődés ördögi körbe jut: saját létfeltételeinek újratermelése érdekében a perifériás formáció kénytelen fenntartani a prekapitalista termelési módot, vagy nem-tőkés termelési módokat létrehozni, amelyek – tekintve, hogy alárendeltek –, a tőkés termelési módot olcsó munkaerővel látják el" (1977:218).

A perifériás kapitalizmus Amin-féle megközelítési módját a perifériás kapitalizmusnak a centrum-kapitalizmussal történő összevetése adja. A különbségek a „torzulások" címkéjét kapják (1976:4. fejezet). A perifériás kapitalizmusba való átmenet alapvetően különbözött a centrum-kapitalizmusba való átmenettől, mivel a tőkés termelési mód prekapitalista formációkkal szembeni támadásai segítsége nélkül ment végbe, amely „döntő hanyatláshoz vezetett". A perifériás kapitalizmus a torzulás három formáját mutatja: először az exporttevékenység torzulása (kifelé fordulás); másodszor a tercier szektor abnormális megnagyobbodása (hipertrófia), amely (a) az értéktöbbletnek a centrumon belüli realizálási nehézségeit, (b) a perifériás fejlődés korlátait – inadekvát iparosítását és növekvő mértékű munkanélküliségét – tükrözi. Ez a torzulás az adminisztrációs költségek excesszív megnövekedésében és a kormányzatok csaknem állandósuló pénzügyi válságában fejeződik ki. Harmadszor: torzulás mutatkozik a könnyűipari ágazatokban és a modern termelési technológia használatában. „Ez a torzulás a forrása azoknak a sajátos problémáknak, amelyek a perifériák fejlesztési politikáit meghatározzák, s amelyek különböznek a Nyugat fejlődési alapzatául szolgáló politikáktól" (1976:201). Az elmaradottság azonban nem az egy főre eső termelés bizonyos szintjében jut kifejezésre, hanem meghatározott strukturális ismérvekben, s ezért nem szabad abba a tévedésbe esnünk, hogy az elmaradott országok a jelenlegi fejlett országok korábbi fejlődési szakaszainak megfelelő állapotban vannak (uo.). Ezek az ismertetőjegyek: kirívó egyenlőtlenségek a termelékenység megoszlásában és a centrumból származó árrendszerben; a gazdaságoknak a centrum igényeihez való hozzáigazításából fakadó kiforratlansága; valamint a centrum gazdasági dominanciája. Amennyiben a gazdasági növekedés folytatódik, az elmaradottság jegyei kidomborodnak; az önközpontú növekedés lehetetlenné válik, akármekkora legyen is az egy főre jutó output.

Azok a perifériás országok, amelyek gyors gazdasági növekedést értek el, és amelyek jelenleg ipari termékeket exportálnak (Dél-Korea, Tajvan, Hongkong, Szingapur, Mexikó stb.), egyszerűen az egyenlőtlenség új formájának megnyilvánulásai, aminek következtében a stratégiai tevékenységek a centrumban koncentrálódnak és bizonyos ipari

tevékenységek a perifériára kerülnek; mindenesetre „az a tény, hogy ezek (a feldolgozó iparágak) néhány elmaradott országban koncentrálódnak, kizárja annak lehetőségét, hogy olyan fejlődésről legyen szó, amely kiterjedhet a harmadik világ összes országára" (1976:213). Ezen túlmenően ezek az országok állandóan szenvednek fizetési mérlegük sebezhetőségétől, egyikük sem érte el az önfenntartó növekedést, a fejlődés magával hozta a munkás-„félarisztokrácia" kialakulását, technikai haladás nem tapasztalható és a centrum-kapitalizmus erősödő dominanciája „megakadályozza" bármiféle nemzeti burzsoázia létrejöttét. A kifejlődő középosztály a világrendszerhez szervesen kapcsolódó fogyasztási szerkezettel és ideológiával rendelkezik (1976:214).[2]

A perifériás gazdaságok növekedése „megtorpant", mivel a periféria „kiegészítő és alárendelt jellegű" (1976:288). A periférián nem lehetséges belső tőkefelhalmozás, mivel az itt keletkezett tőkét a centrum elszívja. A centrum dominanciája következtében „az elmaradottság fejlődése sem szabályosnak, sem kumulatívnak nem nevezhető", szemben a kapitalizmus centrumbeli fejlődésével. Ellenkezőleg: szaggatott; a különlegesen gyors növekedés fázisait hirtelen megtorpanások követik. Mindez kettős válságban, a külföldi fizetések és az állami pénzügyek válságában jut kifejezésre. (1976:289).[3] Ez a kettős válság „elkerülhetetlen", és „a periféria struktúráját meghatározó jegyek közül egyik sem gyengül a gazdasági növekedés hatására. Ellenkezőleg, ezek a jegyek markánsabbá válnak" (1976:292).

Amin elemzésének e gyors áttekintése művének átfogó elméleti jellemzőire összpontosított. Amin ráadásul gazdag – tudományos és jól használható – szemléltető anyagot vonultat fel; így például a perifériás kapitalizmusba való átmenet (1974:2. fejezet), valamint a periféria jelenlegi társadalmi formációinak (1976:5. fejezet) vonatkozásában. Konkrét elemzései, nagyszabású voltuk ellenére, alárendeltek a világrendszer elméleti elemzésének és az a feladatuk, hogy az elméleti elemzés komprehenzív jellegét és megbízhatóságát bizonyítsák.

A centrum és a periféria gazdaságai közötti kapcsolatok elemzésére részletesebben az *Imperializmus és egyenlőtlen fejlődés* c. mű IV. részében, *Egy vita vége* címmel kerül sor. A hangsúly itt az egyenlőtlen csere elméletére esik, amely általában Arghiri Emmanuel nevéhez kapcsolódik. Amin sok mindenben nem ért egyet Emmanuellel, és – az elmélet „korrekt" részére építve – rámutat számos hibájára. Amin szerint az elmélet két lényeges vonatkozással rendelkezik. Az egyik a „világ-értékek" elsődleges volta: a világ nem egymás mellett létező nemzeti rendszerekből áll, amelyek „külkapcsolatokat" alakítanak ki és folytatnak egymással; a világrendszer-„egység" nem más, mint a „tőkés világrendszer". Ebben a rendszerben „a társadalmi munka nemzetközi jelleggel rendelkező árujavakban kristályosodik ki". A másik lényeges elem a munkaerő közvetlen vagy közvetett eladásán alapuló kapitalista elidegenedés univerzális jellege.

A világ-értékek elsődlegessége a következőkön alapul: „a tőkemozgás világszinten a profitráta kiegyenlítődésének tendenciáját mutatja, míg az immobil munka díjazása a történelmi adottságoknak megfelelően országról országra változik. Így az (egyedül értelemmel bíró) nemzetközi értékek transzformációja nemzetközi árakká (ismét csak az egyedül értelmes) egyes nemzetekből mások felé irányuló értéktranszfert von maga után. Mivel minden termék nemzetközi áru, a világ különböző részein felhasznált ugyanazon munkamennyiség ... szintén az egységes világ-érték létrejöttét segíti elő ... Nyilvánvaló, hogy amennyiben egy munkaóra minden országban ugyanazt az értéket hozza létre, de a munkaerő néhány országban alacsonyabb értékkel rendelkezik (azaz a reálbér alacsonyabb), az értéktöbbletráta itt szükségszerűen magasabb. Az árujavak, a

munkaerő értékének reális ellenpárjai, valójában szintén nemzetközi értékkel bíró nemzetközi javak" (1977:187). A valóságban az egyenlőtlen csere akkor jön létre, ha: „az értéktöbbletráták különbözőek, és az értéktranszfer nem csupán az eltérő szerves összetételnek, hanem a munka immobilitásának is a következménye, amely lehetővé teszi a reálbérek változását."(1977:188).[4] A perifériákon, „a világértékek prééminenciáját" beárnyékolja a nem-kapitalista termelési módok jelenléte; a valóságban azonban „a tőke uralja a közvetlen termelőt: a mai kisárutermelők nagy része proletarizálódott és (bár közvetett módon) áruba bocsátja munkaerejét". A „világértékek elsődlegessége adja tehát a világrendszer egységére vonatkozó felismerés lényegét és tartalmát, az egység feltételét." (1977:190). Másrészt, ha a világrendszert autonóm nemzeti rendszerek egyszerű egymás mellett élőeként fognánk fel, a nemzetközi kereskedelmet nem elemezhetnénk objektíven az értéktörvény segítségével, csak „szubjektíven" a ricardói elemzési módszerrel.

Amin szerint Emmanuel egyenlőtlen csere-elmélete a következő tévedéseket tartalmazza: Emmanuel a béreket „független változókként" kezeli, amelyek minden gazdaságban autonóm módon meghatározottak, ahelyett, hogy a felhalmozás törvényei (objektív erők) és az osztályharc (szubjektív erők) kozott érvényesülő dialektika terminusaival elemezné őket; a perifériáról származó exportot „különösként" kezeli, így a csere elemzését elszakítja a termelés elemzésétől. „Az én elemzésem az értéktranszferrel kapcsolatban felülmúlja Emmanuelét; ez az egyetlen olyan elemzés, amely az egyenlőtlen csere korrekt meghatározását adja; olyan termékek cseréje, amelyeknek termelése nagyobb eltéréseket von maga után a bérekben, mint a termelékenységben." (1977:211). Innen származik a belső összefüggés hiánya a periférián a termelőerők fejlettségi szintje és a munkaerő értéke között, amely viszont létrehozza a perifériás fejlődés ördögi körét, amelyben a centrum árstruktúrája áttevődik a perifériára, jóllehet a termelékenység megoszlása nem azonos azzal, ami a centrumot jellemzi. Az egyenlőtlen csere elméletének „korrekt", amint megfogalmazása lehetővé teszi számára, hogy eloszlasson két olyan mítoszt, amelyhez Emmanuel elemzése vezetett.

1 mítosz: a „fejlődés" kikényszeríthető a független változó, azaz a bérek mesterséges növelésével! Továbbá Emmanuel ama állítása, hogy a multinacionális társaságok a „fejlődés" hordozói, egyszerű visszatérés Rostowhoz! Amin szerint az egyenlőtlen csere elemzése megmutatja, hogy a nemzetközi tőke bizonyosan profitálónak találja a perifériákat, mivel ott az értéktöbbletráta magasabb, de a perifériás mód mint olyan újratermeli magát, mind gazdasági értelemben (torzulás), mind politikai vonatkozásban (sajátos osztályszövetségek). „Ennek az evidenciának a tagadása szükségképpen visszavezet bennünket Rostowhoz" (1977:222).

2 mítosz: a centrum proletariátusa profitál az egyenlőtlen cseréből: ezzel szemben Amin azzal érvel, hogy „a centrumban fizetett magasabb bérek a termelőerők magas fejlettségi szintjének, és nem a nemzetközi transzfereknek köszönhetőek" (uo.).[5]

A periférián a külső egyenlőtlen csere belső egyenlőtlen cserével párosul: a rendszer újratermelése érdekében fenn kell tartani az alacsony béreket a modern technológia ellenére, tehát a proletarizációt le kell lassítani, és a prekapitalista módokat ki kell aknázni. A perifériás kapitalizmus torzulása felveti a többletelszívás problémáját, amely a centrumba irányuló tőkeexport és a luxuskiadásra fordított értéktöbblethányad növelése segítségével történik. A fogyasztásnak ezt a formáját a technológia importja és a védett importhelyettesítő ipar fejlesztése teszi lehetővé, bátorítva az európai fogyasztási minták adaptációját, és lehetővé téve, hogy a rendszer függő rendszerként termelődjék újra. „A burzsoázia egésze nem nemzeti jellegű többé: nem képes betölteni a primitív

felhalmozás történelmi szerepét, azaz nem végzi el a prekapitalista termelési módok radikális lerombolását, nem takarít meg értéktöbbletet stb. Reakcióssá (a „prekapitalista módot" támogatja, hogy uralkodhassék felette), pazarlóvá (az értéktöbblet elfogyasztása) és függővé vált. Ezért megérthetjük, hogy a – függőség – nem a burzsoázia nyakába varrt viszony, hanem a többlet létrehozásához szuksége van rá. (1977:234).

Végul néhány jellegzetes kovetkeztetés, amelyeket Amin maga von le művéből:

1. Az elmaradott országoknak nincs manőverezési szabadságuk a világkapitalizmus vonatkozásában: „Ameddig az elmaradott országok világpiaci integrációja fennáll, tehetetlenek maradnak . . .; a helyi felhalmozás valószínűsége nulla" (1974:131). Továbbá: „A kulfoldi monopóliumok elmaradott országokbeli stratégiájának elemzése a 'konkrét tanulmányok' korére szorítkozik, s nem torekszik elméletalkotásra. Ez az elemzés azt sugallja, hogy mindaddig, amíg a periféria világpiacba történő integrálódásának dogmáját nem éri kihívás, a periféria a monopóliumokhoz való viszonyában nem rendelkezik a cselekvés gazdasági eszközeivel" (1974:392 és 1976:201). Amin a pénzügyi ellenőrzés különféle formáinak kialakítását is kilátástalannak tartja: „A nemzeti valuta megteremtése nem biztosít a helyi hatóságok számára elegendő hatalmat a hatékony kontrollhoz, amíg egy ország világpiachoz tartozása változatlan; még a csere és a transzfer ellenőrzése sem akadályozhatja meg a centrum uralkodó valutája értékváltozásainak áttevődését a perifériára, és nem akadályozhatja meg a centrum árstruktúrájának transzmisszióját sem. A pénz itt a dominancia lényegi viszonyának külső formáját alkotja, de onmagában nem felelős ezért a viszonyért" (1974:483). Így egy perifériás kapitalista gazdaságban a nemzeti szintű gazdaságpolitika nagyjából hatástalan.

2. Amint a gazdasági novekedés megjelenik a periférián, az elmaradottság fejlődni kezd: az autonóm és önfenntartó növekedés lehetetlen, „az elérhető egy főre jutó termelés bármilyen szintje mellett" (1974:393). Mivel „fejlődés" nem lehetséges, csupán a tőkés világrendszerrel való radikális és teljes szakítás biztosíthatja a szükséges feltételeket az autonóm fejlődéshez.[6]

II. Samir Amin kritikája

Samir Amin művének kritikája komoly nehézségekbe ütkozik, főként ama beépített védelmi mechanizmusok miatt, amelyeket maga Amin konstruált. Az első ilyen, védelmi mechanizmus: Amin állítása szerint az elemzés elsősorban a „lényeggel" foglalkozik; ám ezek a lényegi kérdések rejtve maradhatnak, a megjelenési formák félrevezethetnek bennünket, és az alapvető erők álruhában jelentkezhetnek. Igy bármely kísérlet Amin művének a jelenlegi világgazdaság, vagy a tapasztalati tények alapján történő bírálatára feltehetően maga után vonja a felszínesség, a látszattal, a jelenségekkel való törődés, az empirizmus vádját. Ezt jól érzékelteti Aminnak az „elmaradottság tipológiájáról" szóló írása (1974:166–7), amelyben a penfériás gazdaságok kulonbozőségéért három tényezőt tesz felelőssé: a prekapitalista formáció struktúráját a világpiacba történő integráció pillanatában; a nemzetkozi kapcsolatok gazdasági formáit; és az integrációval együttjáró politikai formákat. „Az e három tényező által létrehozott valóságos elmaradottságmodellek sokfélesége sok közgazdászt arra indított, hogy tagadja az elmaradottság jelenségének egységes voltát, azt állítva, hogy csupán elmaradott gazdaságok vannak, elmaradottság nincs... Ez utóbbi korulmény realitása ennek ellenére tény. De az elmaradottság fogalmának egységes volta nem az e különféle tényezők kölcsonhatása által alakított

megjelenési formákban rejlik, hanem sokkal inkább a *perifériás* jellegben, amely a mai világ minden országában közös a kapitalizmus fejlődéséhez való viszonyban. Ezért van az, hogy az elmaradottság tipológiájának megalkotására tett kísérlet, bár néhány érdekes deskriptív elem feltárásához vezetett, felszínes marad." Ily módon, tekintet nélkül a „perifériás" társadalmi formációk szignifikáns különbségeinek elemzésére, Amin kijelenti, hogy a sokféleség felszíni, eltakarja a lényegi egységet, azaz az elmaradott országok „perifériás" jellegét. Mivel Amin műve lényegében a „perifériának" és a „periféria" „centrumhoz" való viszonyának elemzése, ezért lehetetlen azt a „perifériás" gazdaságok tapasztalati sokféleségének hangsúlyozásával bírálni. Mint már említettük, a nemzetgazdaságok elemzése Amin szerint értelmetlen, mivel azok csak „világszinten" értelmezhetők: e gazdaságok „megcsonkítottak" és nincs belső dinamikájuk. Így nem lehetséges Amin elemzését azzal bírálni, hogy bemutatjuk, a „perifériás" társadalmi formációk rendelkeznek olyan szignifikáns vonásokkal, amelyek éppen e társadalmi formációkon belül nyernek meghatározást, vagy hogy a „perifériás" gazdaságok a világkapitalizmushoz viszonyítva rendelkezhetnek a manőverezés szabadságával.

Amin ragaszkodása a lényegi egységhez — a sokféleséggel szemben — és az ezen egység elemzésére való összpontosítása, értelmetlen lenne az ebből folyó politikai implikációk nélkül. E politikai következtetések röviden abban állnak, hogy semmit sem lehet tenni a perifériás gazdaságok „megfelelő" fejlődése érdekében: ezért teljesen szét kell rombolnunk a tőkés világrendszert. Amint azt a későbbiekben részletesebben tárgyalni fogjuk, ez a politikai ítélkezés nem minden perifériás ország esetében tartható fenn, s az is kétséges, hogy egyáltalán néhány esetben fenntartható-e; azaz az effajta ítéletek alkalmazhatósága nem e társadalmi formációk „perifériás" jellegének függvénye, hanem az e formációkon belüli sajátos feltételeken alapul, amelyek mind a belső struktúrát, mind a formációnak a tőkés világrendszerben elfoglalt helyét magukba foglalják.

A második beépített védelmi mechanizmus, az „ellentmondások" és a „dialektika" használata az elemzésben, a szemmel látható antagonizmusok és ellentmondó tények vagy fejtegetések összebékítésére. Ezt legjobban Aminnak az emmanueli egyenlőtlen csere koncepcióra vonatkozó kritikájával érzékeltethetjük; Emmanuel az egy adott gazdaságra specifikusan jellemző autonóm tényezők fontosságát hangsúlyozza a bérhányad meghatározásában. Amin szerint, „néhányan — mint Emmanuel — csupán a szubjektív erőket veszik figyelembe, és ebben a kontextusban a bér bármi lehet; 'független változóvá' válik. Kritikusai, ugyancsak egyoldalúan, a dialektikus viszony objektív aspektusának elsődlegességét hangsúlyozták: a *'bér-termelékenység'* viszony ily módon, rosszul megfogalmazva, a mechanikus ökonomizmushoz vezet vissza . . . először meg kell értenünk ennek az objektív szempontnak a mechanizmusát. Látni fogjuk, hogy ennek az első beállításnak, amely — noha precíznek tűnhet — mégis egyoldalú, komoly korlátai vannak, amelyeket csak az objektív és szubjektív tényezők közötti dialektika visszaállításával haladhatunk meg. Sőt mi több, e dialektika helyreállítása megszabadít minket a „gazdaságelmélettől", és visszavezet a realitás, azaz a történelmi materializmus mezejére" (1977:195).

Ily módon Amin számára lehetséges a bérek bármilyen szintjének összegyeztetése a termelőerők bármely szintjével: ez az összegyeztetés egyszerűen elérhető a „dialektika" eszközével.

Az Amin által konstruált beépített védelmi mechanizmus a szerző műveiben összekapcsolódik az „állítás plusz fenyegetés" formát öltő érvelési móddal; azaz egy kijelentést egy „fenyegetést" követ, amely azoknak szól, akik nem értenek egyet a kijelentés-

sel. A „fenyegetések" olyan vádak mint: trockizmus, anarchizmus vagy revizionizmus, (1977:107), ökonomizmus (1977:236), ricardianizmus (1977:189 és 208–209), vagy egyszerűen a marxizmus megértésének hiánya (1977:236). Az effajta érvelési mód és a beépített védekező mechanizmus kovetkeztében azonban Amin elemzése tautologikussá, nem-informatívvá és tartalmatlanná válik.

Az elemzés tautologikus, mivel a dontő kategóriák, a centrum és a periféria, meghatározásuk szerint bizonyos jellemzőkkel rendelkeznek; ezek a jellemzők Amin szerint meghatározó jelentőségűek; ebből következik, hogy minden egyéb jellemző másodlagos jelentőségű vagy a kategória státuszának eredménye. Igaz, hogy Amin ténykezelése – mind a történelmi tények, mind a jelen tekintetében – saját hatókorében lenyűgöző Az elemzés mindazonáltal nem-informatív, mivel az információk kiválasztásának alapját az elmélet szolgáltatja. Az egyéb információkat kezdettől fogva másodlagosként definiálja. Az így nyújtott információk azt a funkciót szolgálhatják, amelynek érdekében kiválasztották őket, azaz, hogy bizonyítsák az elmélet helytálló voltát. Másrészt, ha ezt nem teszik, még mindig rendelkezésre áll a „jelenség-lényeg" dichotómia, különosen az a változat, amely a sokféleség jelenségeit az alapvető egység elkodosításének tekinti.

Gondolatainak részletes kidolgozása során Amin a marxista fogalmi apparátusnak azokat az elemeit használja fel, amelyek a leginkább adnak lehetőséget tautologikus interpretációra. A részletes elemzés előtt álló ot téma a kovetkező. (1) a „tendenciák" torvényei; (2) a centrum-kapitalizmus állandóként, a perifériás kapitalizmus torzítottként való kezelése; (3) egyenlőtlen csere; (4) „világ-értékek"; (5) végul a nemzetgazdaságok mint elemzési egység elutasítása.

(i) A tendenciák torvénye

Amin elemzésében dontő fontosságú a tőkés termelési mód alapvető torvényeinek a jelenlegi tőkés társadalmi formációkra vetített elemzése; ugyanis állítólag e társadalmi formációk reprezentálják a tőkés rendszer tendenciáinak lehetséges kapcsolatait.[7] Az egyik ilyen tendencia például a profitráta süllyedése: „A profitráta süllyedő tendenciájának torvénye a rendszer alapvető ellentmondásának lényegi és ezért állandó kifejezője" (1974:123). A tendenciák torvényeinek Amin-féle változata azonban „dialektikus" változat, amelyben a tendenciák egymás ellen hatnak, és nem egy meghatározott végső állapot felé mutató egyszerű előrehaladást képviselnek. Igy bármely sajátos tény szerepe vagy jelentősége attól fugg, hogy az alapvető tendencia meghatározóként épül-e be az elméletbe; az ellentendenciák mint másodlagos jelenségek mellőzhetők. A tendenciáknak és ezáltal bizonyos tényeknek biztosított privilégium végső soron kinyilatkoztatás, amely azonban Amin kategóriarendszere alapján nem megkérdőjelezhető. Így például Amin kijelenti, hogy „a világrendszer uralkodó tendenciája a centrum és a periféria kozotti szakadék szélesedése" (1974:606), és hogy „a valóságban a novekvő társadalmi egyenlőtlenség a kulsőleg meghatározott fejlődés feltételei újratermelésének módja ... A felhalmozás és elnyomorodás általános torvénye a tőkés termelési módon belul tendenciát fejez ki, a termelőerők és a termelési viszonyok pedig a tőke és a munka kozotti ellentmondást. Ez az ellentmondás kizárja a tőkés termelési módnak a harmónia fogalmai szerinti elemzését, és elvezet bennünket annak megértéséhez, hogy az értéktobbletráta állandó novekedésére irányuló torekvés, a profitráta sullyedő tendenciáját kompenzálandó, a harmonikus fejlődést lehetetlenné teszi

(1976:352, 364). Így, az Amin által a tendenciák törvényeinek biztosított kitüntetett szerep következménye, hogy minden „ellenható" tény másodlagossá válik, bármilyen jelentőséggel bírjon is bizonyos gazdaságok, vagy bizonyos csoportok számára és bármilyen hosszú távon érvényesüljön is. Sok tapasztalati tény hagyható ily módon figyelmen kívül, tekintet nélkül jelentőségükre, csupán ezért, mivel absztrakt törvények alapján „ellenhatónak" minősülnek. Ebben áll Amin elméletének megfellebbezhetetlen „szabatossága", azonban ez az, amitől az elmélet terméketlenné válik.

(ii) Perifériás kapitalizmus = torz kapitalizmus

Amin elméletének második problematikus aspektusa abban áll, hogy a centrum-kapitalizmust állandóként értelmezi, a más tapasztalati tényeket, különbségeket felmutató „torz" kapitalizmussal szemben. (Ezt a kérdést Bernstein is vizsgálja; 1979). A perifériás kapitalizmust eszerint a standardtől, azaz a centrum-kapitalimustól való eltérések határozzák meg. A centrum = standard, periféria = torzított megkülönböztetés kettős problémát vet fel. Először implicit módon feltételezi a tőkés fejlődés „korrekt" típusának meglétét; ennek megfelelően a tőkés fejlődés ama formái, amelyek nem igazodnak ehhez a korrekt típushoz, „torzulások". A „standard" azonban egyszerre absztrakt és konkrét: konkrét abban az értelemben, hogy a centrum-országok jelenlegi eseményei által meghatározott; és annyiban absztrakt, amennyiben a centrum-kapitalizmus Amin értelmezése szerint – *A tőké*-ben adott elemzésnek megfelelően – a tőkés termelési mód tiszta formája felé tart. A „standard" eme két aspektusa nem szükségképpen vezet ugyanahhoz az eredményhez. A centrum-kapitalizmus azonosítása a tőkés termelési mód tiszta formájával, amint azt a centrum-országok tapasztalatai mutatják, elvonatkoztatást jelent a nemzetgazdaságok közötti jelentős vagy meghatározó tényezők szerepétől. Ez elvezet a centrum = standard, periféria = torzított megkülönböztetésből fakadó második problémához, amely a két kategórián belüli homogenitást érinti. Amin szerint a gazdaságok lényegi vonásait és mechanizmusait az határozza meg, hogy a kettő közül melyik kategóriához tartoznak. Mindkét csoport látszólagos heterogenitása csupán alapvető egységük palástolására szolgál. Ez annyit jelent, hogy a nemzetgazdaságok elemzése félrevezető lehet – akár szándékosan is –, mivel e gazdaságok sajátosságai nem meghatározottak. Ez kevésbé igaz a centrum-országokra, amelyeknek megvan a maguk belső dinamizmusa: a perifériás országokra túlnyomórészt igaz, mivel nem rendelkeznek saját belső dinamikával. Ily módon azonban nemcsak arról van szó, hogy a perifériás gazdaságoknak nincs belső dinamikájuk, hanem arról is, hogy különbségeik „látszólagosak" és nem bírnak jelentőséggel: így India és Honduras gazdasága között Amin szerint kisebb a különbség, mint a hasonlóság, amely a „periféria" kategóriájába tartozásukból származik. Állítása szerint a különbségek pozitíve félrevezetőek, mivel elfedik az alapvető egységet.

Világos, hogy egy meghatározott nemzetgazdaságnak a tőkés világrendszer keretei között elfoglalt helye jelentős hatással van e gazdaság struktúrájára; azonban abszurd dolog azt állítani, hogy ez az egyedüli meghatározó. A továbbiakban részletesen elemezzük, hogy a nemzetgazdaságnak mint elemzési egységnek az elutasítása, illetve a „perifériás" gazdaságok között mutatkozó lényeges különbségek tagadása, valamint a perifériás gazdaságok vonatkozásában a világkapitalizmus intézményeihez (piacok, korporációk, pénzügyi szervezetek stb.) viszonyított manőverezési szabadság teljes taga-

dása azt a veszélyt hordozza magában, hogy a marxistákat és szocialistákat eltántorítja a nemzetgazdaságok elemzésétől. A problémák, amelyekkel egy meghatározott nemzetgazdaságnak számolnia kell, ugyanúgy függenek a gazdaságok struktúrájától, mint a tőkés világrendszeren belül elfoglalt helyüktől. Ez egyaránt igaz a centrumra és a perifériára – a brit kapitalizmus lényegesen különbözik az Egyesült Államok, Japán vagy Svájc kapitalizmusától, s félrevezető és hiábavaló volna azt állítani, hogy ezek a különbségek irrelevánsak.

(iii) Egyenlőtlen csere

Az Amin által adott elemzéssel kapcsolatos harmadik kritikai észrevétel a centrum és a periféria közötti kereskedelem „egyenlőtlen csere"-ként történő meghatározását érinti. Az egyenlőtlen csere Amin által adott meghatározása szerint az „ama termékek cseréje, amelyeknek előállítása során nagyobb különbségek mutatkoznak a bérszintek, mint a termelékenységek között". Amin feltételezi, hogy a perifériás gazdaságok nemzetközi tőke által uralt szektoraiban használt termelési technikák megegyeznek a centrumban felhasználásra kerülőkkel, és tekintve, hogy a bérráták a periférián jóval alacsonyabbak, mint a centrumban, az egyenlőtlen csere ténye bizonyítást nyer. A problémát csak az okozza, hogy „egyenlőtlen csere" ugyanezen érvek alapján kimutatható a centrum-országok közötti kereskedelemben is: a termelési technikát és a termelékenységet azonosnak véve, igen nagy különbségek figyelhetők meg Nagy-Britannia, az USA, Nyugat-Németország, Franciaország, Kanada stb. bérszínvonalában. Így nem világos, hogy az „egyenlőtlen csere" miért szükségképpen valószínűbb a centrum és a periféria közötti cserében, mint a centrumhoz, vagy a perifériához tartozó két ország kereskedelmében.

Tovább lépve, lényegi ellentmondást láthatunk Amin egyenlőtlen cserével kapcsolatos teoretikus érvei és az egyenlőtlen csere haszonélvezőivel kapcsolatos politikai álláspontja között. Az elméleti fejtegetés szerint ahhoz, hogy egyenlőtlen cseréről beszélhessünk, a bérkülönbségeknek nagyobbaknak kell lenniük a termelékenységben mutatkozó különbségeknél. Másrészt Amin tagadja, hogy a centrum proletariátusa lenne az egyenlőtlen csere haszonélvezője: „a centrumbeli magasabb bérek főként a termelőerők magas fejlettségi szintjének és nem a nemzetközi transzfereknek köszönhetők" (1977:222). Ez a kijelentés szükséges annak az amini tételnek az alátámasztásához, amely szerint egy világszinten értelmezhető tőkés osztály áll szemben a világproletariátussal; e tétel meginogna, amennyiben a centrum proletariátusa az egyenlőtlen csere következtében jutna magasabb bérekhez. Amennyiben azonban a magasabb bérek a centrumban a termelőerők magas fejlettségi szintjének köszönhetőek, a termelékenységnek a centrumban magasabbnak kell lennie, mint a periférián; azaz a centrumot magas bérek és magas termelékenység jellemzi. Ez ellentmond az egyenlőtlen csere egész tételének, amely azon az állításon alapul, hogy – mivel a termelékenység azonos a nemzetközi tőke által uralt szektorokban, és a bérek alacsonyabbak a periférián – egyenlőtlen cserének kell kialakulnia. Amin dilemmája ily módon egy ellentmondásban oldódik fel.

(iv) Világ-értékek

Az egyenlőtlen csere Amin-féle verziójának fenti kritikája akkor is érvényes, ha érveit saját fogalmai szerint vesszük szemügyre. Az elemzéshez fűzött negyedik kritikai

észrevétel az egyenlőtlen csere jóval alapvetőbb aspektusához, a „világ-értékek" fogalmához kapcsolódik. Amin állítása szerint a munkaóra minden országban azonos értéket hoz létre, és minden áru (mind a nemzetközi kereskedelembe került áru, mind a bérjavak), nemzetközi jellegű, így a világ különböző pontjain felhasznált ugyanazon munkamennyiség egységes világ-értéket alkot. A problémát az okozza, hogy annak érdekében, hogy a munkaóra minden egyes országban ugyanazt az értéket hozza létre, vagy hogy egy adott országon belül minden munkaóra ugyanakkora értéket teremtsen, bizonyos társadalmi feltételeknek teljesülniük kell, amelyek közül legfontosabbak a szabadversenyes kapitalizmus feltételei. Ez a feltétel nem vág egybe Aminnak a nemzetközi tőkemozgással (feltehetően tökéletes mobilitás) kapcsolatos tételével; a feltétel ellentmond a monopóliumokról adott elemzésének. A tőkés verseny feltételei erősen eltérőek a gazdaságokon belül a különböző iparok és iparágak között, valamint a gazdaságok között, befolyásolva ezzel a „munkaóra" „értékét". Minden egyes gazdaság sajátos termékeket állít elő, és különböző cégekkel kell szembenéznie: a nyersolaj, a gyapot, a juta és a réz világpiaca például – az intézményi szerveződést és a tőkés verseny feltételeit tekintve – különböző. Akár implicit, akár explicit módon azt állítani, hogy a tőkés verseny feltételei azonosak, nem más, mint ama változatok hatásainak tagadása, amelyek a különféle gazdaságokat különböző módon befolyásolják.

Amin világ-értékekre vonatkozó tézisének további problematikus pontja az elemzésnek az értékformával kapcsolatos jóval általánosabb problémája. Amin elemzése ellentmondásos: egyrészről azonosítja az érték- és pénzformát, feltételezve ezzel, hogy az árak és értékek kölcsönösen felcserélhetők; másrészt elismeri, hogy az értékek nem válthatók át árukká. A pénzforma és az értékforma közvetlen azonosítását a következő idézeten mutathatjuk be:

„Egy afrikai paraszt... 100 napi nagyon kemény munkája fejében importált késztermékek bizonyos hányadát kapja, amelyeknek értéke egy európai szakmunkás 20 napi egyszerű munkáját alig teszi ki. Ha ez a paraszt modern európai technikával dolgozna... évi 300 napot dolgozhatna és hatszor ekkora mennyiségű termékhez jutna; óránkénti termelékenysége legfeljebb kétszeresére emelkedne. A csere így ebben az esetben igen egyenlőtlen: ezeknek a termékeknek az értéke, amennyiben a munka díjazása arányos lenne termelékenységéhez, nem 9 $ volna, hanem 2,5-szer nagyobb, azaz 23 $" (1976:143–144).

Ezeket a számításokat nem kell komolyan venni. Még ha megkísérelnénk is komolyan venni azokat, az adatok forrását inkább misztikusnak, mint racionálisnak tekintve, azok akkor is az árak és az értékek közvetlen azonosítását foglalják magukba. Amin azonban maga is elismeri, hogy az árak közvetlen átváltása értékekké lehetetlen: az imperializmus és egyenlőtlen fejlődés egyik részében, amelynek – kissé arrogánsan – *Egy vita vége* címet adta, kifejti, hogy „az a jelenség, amelyet néhány szerző az értékek árakká történő transzformációjának tulajdonít... a marxi értékfogalom alapvetően hibás felfogásának bizonyítéka. Világos, hogy lehetetlen az árrendszerből matematikaileg levezetni az értékeket, fenntartva eközben a profitráták és értéktöbbletráták egyenlőségét..." (1977:223).

Az, hogy a profitrátának és az értéktöbbletrátának miért kellene egyenlőnek lennie, nem világos. Ennek oka talán az, hogy Amin maga sem értette meg a marxi értékfogalmat. Az alapvető probléma az, hogy Amin művében több helyen az értékelemzést használja az árak vizsgálatakor, és ő maga „transzformálja" az értékeket árak-

ká. Teszi ezt anélkul, hogy korulhatárolná a transzformáció bázisát, elismerve, hogy Marx megoldása helytelen volt (1976, 61–62); anélkül, hogy megadná az árak és az értékek kozotti viszony igazi természetének „korrekt" meghatározását. Ha nem létezik rendszerszerű kapcsolat az árak és az értékek kozott, nem világos, hogy mi értelme van az értékelemzésnek. Ha viszont elméleti szinten rendszerszerű kapcsolatot létesítünk árak és értékek kozott, mindig maradnak élő politikai és gazdasági kérdések, amelyek nem oldhatók meg értékelemzéssel, pl. a *terms of trade*, a nemzetkozi árúpiacok, a multinacionálisok közötti kereskedelem (transzferárak) stb. problémái.[8] Amin maga is elismeri, hogy azok az árak, amelyeken az árucikkek nagy része értékesul, „onkényesek" – feltehetően abban az értelemben, hogy az értékelemzés nem teszi lehetővé az áralakulások megértését. Az efféle (amini értelemben) „onkényes" áraknak azonban nagy jelentőségük van a legtobb elmaradott országban, és ezen árak elemzésének néhány módja, tekintetbe véve a politikai folyamatokat, alkupozíciókat stb., szukségszerű. Az értékelemzésnek ehhez semmi koze.

(v) A nemzetgazdaság mint elemzési egység tagadása

Az amini elemzésre vonatkozó otodik kritikai észrevétel a nemzetgazdaságoknak mint elemzési egységeknek a szerző általi elutasítását, valamint ennek kovetkezményeit érinti. Aminnak a nemzetgazdaságot mint elemzési egységet elvető álláspontja azon az elképzelésen alapul, hogy a perifériás gazdaságok heterogenitása elfedi alapvető egységuket, valamint, hogy a periféria gazdasági és társadalmi struktúrája minden esetben kizárólag világszinten értelmezhető, mivel a perifériás társadalmak egy „eltűnt osztállyal" rendelkeznek, illetve nincs belső dinamizmusuk. A problémát az adja, hogy a nemzetgazdaságok szintjén döntő kérdések nyernek meghatározást, amelyek befolyással vannak a kapitalizmus működési feltételeire, valamint a politikai harc korulményeire. Ezek a feltételek gazdaságok szerint változnak, s jelentős hatással vannak a gazdasági, politikai és társadalmi szervezetekre. Ahogyan tagadja a nemzetgazdaságnak mint elemzési egységnek a jelentőségét, Amin ugyanúgy tagadja a nemzeti gazdaságpolitikák hatékonyságát a periférián, azt állítva, hogy a perifériás gazdaságoknak nincs manőverezési szabadságuk a világgazdaságot illetően, s ezzel tagadja, hogy a nemzeti gazdaságpolitika a politikai harcok és viták legitim terulete volna. Néhány példa azokra a problémákra, amelyek jelentősen befolyásolják a kapitalizmus működési feltételeit. (a) a multinacionálisokkal szemben alkalmazott politikák, azaz a személyzet és a képzés lokalizálására vonatkozó kovetelmények; az inputokkal kapcsolatos helyi jellegű kovetelések; adópolitikák; a nyilvánossággal osszefuggő kovetelmények, kulonos tekintettel az információkra; (b) bérpolitikák, amelyek jelentősen befolyásolhatják a jovedelemelosztást, a keresletstruktúrát és az output osszetételét; például: a tanzániai jovedelmek jelentősen kulonboznek a brazil, dél-afrikai és nigériai jovedelmektől; (c) a szakszervezetekkel szemben folytatott politikák; (d) állami vállalatok és iparfejlesztés; (e) a Kubától és a Szovjetuniótól kapott segély fogadtatása; (f) a hosszúlejáratú adósságok szintje, és a nemzetgazdaság viszonya a Nemzetkozi Valuta Alaphoz (IMF) és a hasonló intézményekhez, amelyek komoly hatással vannak egy ország manőverezési szabadságára, abban az értelemben, hogy az képes-e fuggetlen nemzeti gazdaságpolitikára.

Amin nem csupán az állami politikák hatékonyságát tagadja, hanem a centrumon és a periférián belul minden egyéb eltérést másodlagosnak tart: így a Brazília és Tanzánia, India és Csád, Spanyolország és Japán, az USA és Olaszország kozotti

különbségeket is, mint másodlagos jelentőségűeket, figyelmen kívül hagyja. Természetesen az országok között mutatkozó jelentős eltérésektől nem lehet eltekinteni, egyszerűen elfogadva az Amin-féle teoretizálást. Felelőtlenség azt állítani, hogy egy perifériás ország progresszív kormányzata semmit sem tehet a kapitalizmus működési feltételeinek, vagy a népesség életfeltételeinek megváltoztatása érdekében. Az Amin-féle elutasítás a harc vitális területeit hagyja figyelmen kívül, s az elemzés és kutatás olyan területeit mellőzi, amelyek jelentősen módosíthatják a „perifériás" országok gazdasági, társadalmi és politikai struktúráját. Lévén, hogy sok perifériás országban a szocialista forradalomért küzdő erők gyengék, vagy egyáltalán nem léteznek, az említett területeket nem lehet figyelmen kívül hagyni anélkül, hogy egyben a szóban forgó országok lakossága többségének életfeltételeit is figyelmen kívül ne hagynánk rövid- és középtávon. Létezik néhány olyan „perifériás" ország, ahol a progresszív kormányzat cselekvési szabadsága korlátozott lehet, míg más országban kevésbé az; ez azonban absztrakt módon nem határozható meg. Így például egy IMF-nek tartozó „perifériás" gazdaság, amely kénytelen átvenni az IMF diktálta gazdaságpolitikát (amely magába foglalja a kereskedelem és a tőkemozgás „liberalizálását", az állami kiadások csökkentését, a deflációt, a leértékelést stb.), jóval kevesebb manőverezési szabadsággal bír, mint egy erős fizetési mérleggel rendelkező, a nemzetközi kereskedelemtől kevésbé függő, vagy belső piaccal stb. rendelkező „perifériás" gazdaság. Sőt, a multinacionális társaságokkal szemben a gazdasági kooperáció fejlesztési egységeinek kollektíve erősödő alkupozícióját sem lehet elvontan, irrelevánsként figyelmen kívül hagyni. Az indigenizációval, adózással, köztulajdonnal, kereskedelempolitikával, bérdifferenciálással, a szocialista országokhoz való viszonnyal stb. kapcsolatos állami politikák egytől-egyig olyan konfliktusok lehetséges területei amelyeknek kimenetele számottevő hatásokat eredményezhet.

Az Amin-féle elemzés alappoblémája az, hogy nem ad segítséget egyetlen önmagában álló gazdaság értelmezéséhez sem, mivel tagadja ennek szükségességét. A politikai harc azonban nemzeti-nemzetiségi szinten szerveződik, és általában jellemző arra a nemzetre, ahol folyik. Ezért az egyes nemzetgazdaságok elemzése – Amin álláspontjával szemben – fontos feladat. Amin egyetlen olyan információval sem szolgál, amely ellentmondana – akár *prima facie* – elemzése korrektségének; így a konfliktusok ama területei, amelyek az egyes gazdaságokra nézve specifikusak, elkerülhetetlenül mellőzöttekké válnak.

III. Következtetések

A II. részben azt fejtegettük, hogy Amin elmélete sok szempontból nem kielégítő. Az elmélet logikailag inkonzisztens, ám a szerző megkíséreli immunissá tenni magát a lényegi kritikákkal szemben. E védelmi mechanizmusok hatására az elmélet tautologikussá válik, ráadásul az abból fakadó politikai következtetések felelőtlenek.

Amin világszinten mozgó elmélete az egyéb elemzési szinteknek – így a nemzeti vagy nemzetiségi – explicit tagadását tartalmazza, azon az alapon, hogy a világszintű elmélet az egyes történelmi esetek szükségképpen jobb magyarázatát adja, mint az egyes esetek tanulmányozásából származó teória. Ily módon analitikus kényszerzubbony kerül minden történelmi tapasztalatra, de mivel az elemzési keret végső soron kinyilat-

koztatásból származik, erős hitre van szükség annak elfogadásához. Mivel az elemzés sok logikai hibát, inkonzisztenciát, belső ellentmondást tartalmaz, elutasítása indokolt. Még ha e logikai inkozisztenciák és ellentmondások kiküszöbölhetők lennének is, elég ok maradna az elmélet elutasítására, azon az alapon, hogy – kinyilatkoztatásai révén – kizárja az elméletileg és politikailag egyaránt fontos nemzetgazdasági szinten folytatott munkát.

Az az érvelés, amely szerint a nemzetgazdasági szinten végzett elemzés szükséges, nem veti el totálisan a világszinten végzett elméleti munkát. Ehelyett vissza kívánja helyezni a marxista elemzés keretei közé a gazdaságok és intézmények történelmi specifikumait, megtartva a marxizmusból a történelmi megközelítés hangsúlyozását, a gazdasági kérdések társadalmi és politikai kontextusba helyezését, valamint mind a nemzetközi kapitalizmushoz kapcsolódó erők, mind a tőkés társadalmi viszonyok sajátos formái különböző helyeken és különféle időpontokban végbemenő fejlődésének analitikai jelentőségét.[9] Egy ilyen típusú megkozelítés Amin elméletének meghaladását jelentené, mivel az csupán a fontos kérdések felvetésének eszközeit biztosítja. Amin gyakorlati javaslatai tisztán érzékeltetik gondolkodásmódját, amelyek alapján a lényegi kérdésekre adott válaszok elvontak maradnak. Például azt a javaslatát, hogy csak a tőkés világrendszerrel való radikális és mindenoldalú szakítás teremtheti meg a szerves fejlődéshez szükséges feltételeket, veszélyes felelőtlenségnek kell minősíteni. Kambodzsa tragikus példája mint „látszat" elhanyagolható, jóllehet ebben az országban tiszta kísérlet történt a tőkés világrendszerrel való szakításra, s igen szerencsétlen következményekkel járt. Nem meglepő, hogy az elméleti sterilitás rossz válaszokat eredményez a sajátos stratégiai kérdésekre, tekintve, hogy sajátos kérdések sajátos válaszokat követelnek. Amin valószínűleg veszélyesnek minősítené a Mozambikban, Angolában és Zimbabwében folytatott politikát, mivel azok magukba foglalják a különféle tőkés körökkel folytatott széles körű tárgyalásokat. Azt gondolhatnánk: szerencsére Amin politikai befolyása nem terjed ki ezekre az országokra.

Jegyzetek

1 A „centrum" és a „periféria" kategóriák inadekvát meghatározásának teljesebb elemzéséhez ld. Disney (1977).

2 Néhány érdekes érvre bukkanhatunk Aminnak az „újonnan iparosított országokkal" (NICS) kapcsolatos fejtegetéseiben: a feldolgozó ipar néhány országban való koncentrációja aligha zárja ki annak lehetőségét, hogy az kiterjedjen a harmadik világ minden országára, tekintve, hogy az iparfejlesztés jövedelememelkedést eredményez, szélesíti a piacokat, növeli a késztermékek iránt mutatkozó keresletet stb. Ezen kívül sok újonnan iparosított ország rendelkezik hazai burzsoáziával (pl. Dél-Korea), figyelemre méltó belső dinamizmussal és technikai haladással.

3 A haladás a centrumban aligha volt szabályos, még ha az „akadályok" a „válság" más típusaiban jutottak is kifejezésre.

4 Ez a meghatározás ellentmondást rejt magában, ti. a reálbérekben, azaz a munkaerő értékében mutatkozó különbségek – egyébként azonos termelési feltételek mellett – a tőke eltérő szerves összetételét eredményezik.

5 Ez ellentmond az azonos termelékenységű munkaórák korábban tárgyalt tételének, azaz hogy csupán a bérráta változik.

6 Még a nagy kiterjedésű gazdaságok esetében sem világos, hogy mit jelent a „tőkés világrendszerrel való radikális és mindenoldalú szakítás", nem beszélve a kisebbekről.

7 A marxistáknak a tendenciák törvényszerűségéhez fűződő elképzeléseiről lásd részletesebben Cutler (1978), I, Part II). A tendenciák törvényszerű jellegére vonatkozó amini koncepció bírálata nem csupán Amin fogalomhasználatára érvényes.

8 Az értékelmélet ilyen jellegű kritikája a munkaérték-elmélet operacionalizálására tett kísérletek többségére is vonatkozik – nem csupán az Aminéra.

9 A kérdések további elemzéséhez ld. Brennert (1977), valamint Smith és Toyet (1979).

Hivatkozások

Amin, Samir, (1974), *Accumulation on a World Scale*, Sussex: Harvester Press.

Amin, Samir, (1976), *Unequal Development*, Sussex: Harvester Press.

Amin, Samir, (1977), *Imperialism and Unequal Development*, Sussex: Harvester Press.

Baran, P. and E. Hobsbawm, 1961, „The Stages of Economic Growth", *Kyklos*, Vol. XIV.

Bernstein, H. (1979), „Sociology of Underdevelopment versus Sociology of Development? ", in Lehmann, D. (ed.), 77–106.

Brenner, R. (1977), „The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review*, No. 104.

Cutler, A., B. Hindess, P. Hirst and A. Hussein, (1978) *Marx's Capital and Capitalism Today*, London: Routledge and Kegan Paul.

Disney, N. (1977) „Review of Amin" (1974), *The Insurgent Sociologist*, Volt. VII. No. 2.

Emmanuel, A. (1972) *Unequal Exchange*, New York: Monthly Review Press.

Lehmann, D. (1979), *Development Theory· Four Critical Studies*, London: Frank Cass.

Smith, S. and J. Toye (eds., 1979) *Trade and Poor Economies*, London: Frank Cass.

Szentes, T. (1973) *The Political Economy of Underdevelopment*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Világ proletárjai egyesüljetek!

Kommunista könyvtár

Bucharin Nikoláj

Világgazdaság és imperializmus

Közgazdasági tanulmány

Fordította Hancsók Kálmán

Ára **10** kor.

Budapest, 1919 — Kiadja a Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártja

66362

Vörös Ujság könyvnyomdája.

ELŐSZÓ.

Ez a tanulmány, melyet az érdeklődő olvasó elé bocsátok, átdolgozása a Kommunista c. külföldi lapban megjelent cikkemnek. Annak idején, kb. 2 évvel ezelőtt a kéziratot külföldről küldtem Oroszországba és nyilván a katonai cenzura vette előzetesen gyámsága alá; „tévedésből" más kiadócéghez került. A februári, márciusi forradalom után „megkerült". Julius havában kellett volna megjelennie, de az ellenforradalmi rendőrség és a junkerek pártnyomdánkat széjjelzuzták, és kéziratomat is pártfogásukba vették. Megrongálódott formában és csak jóval később sikerült kézhezkapnom, de közben elveszett Lenin elvtárs nagy és rendkivül értékes előszava, kinek e helyütt is mélységes köszönetemet fejezem ki.

Miután művemet két évvel ezelőtt írtam, természetes, hogy a számbeli adatok (különösen a háboru befolyásáról szóló fejezet) rendkívül elavultak.

Fájdalom, nem sikerült munkámat mégegyszer átdolgoznom és uj számbeli adatokkal felszerelnem. Csak a hiányzó iveket irtam meg és az utolsó fejezetet, mely előbb a cenzura miatt nem jelenhetett meg.

Kéziratomat akkor írtam, mikor a szocializmus legnagyobb megaláztatása idejét élte, mikor lábbal tapodták a tőke és a „szocialista" árulók. A kézirat elküldése után szerzője csakhamar időt

nyert arra, hogy a forradalom perspektíváiról a svéd király börtönében gondolkodjék.

Mikor ezt az előszót irom, a forradalmi szocializmus legnagyobb győzelmét aratja Oroszországban.

Szerző legforróbb óhaja, hogy e munka az imperializmus elleni harci eszközből mennél előbb poros irattárba tett történelmi dokumentummá váljék.

1917. november 25.

Bucharin N.

I. RÉSZ.

Világgazdaság és a tőke nemzetközivé válásának folyamata.

I. FEJEZET.

A világgazdaság fogalma.

1. Imperializmus, mint világgazdasági probléma. 2. Nemzetközi munkamegosztás, mint a társadalmi munkamegosztás különös esete. 3. A nemzetközi munkamegosztás természeti és társadalmi előfeltételei. 4. Nemzetközi árucsere, mint szükségszerű és szabályos folyamat. 5. Világárupiac. 6. A pénztőke világpiaca. 7. Világgazdaság, mint a termelői viszonylatok (összefüggések) rendszere. 8. E viszonylatok létrejöttének különböző formái. 9. Társadalmi gazdaság általában és világgazdaság. (A gazdaság alanyának kérdése.)

A „nemzeti" államok harca, mely nem más, mint a burzsoázia megfelelő csoportjainak harca, nem a levegőben lógó valami. Ezt a gigantikus összecsapást nem szabad ugy képzelnünk, mint két test összeütközését légüres térben. Ellenkezőleg, maga ez az összeütközés egy külön közeget tételez fel, melyben a „nemzetgazdasági organizmusok" élnek és fejlődnek. Ez utóbbiak már régóta nem zárt egészek, „izolált gazdaságok" Fichte, vagy Thünen értelmében; hanem csupán egy sokkal hatalmasabb szférának, a *világgazdaságnak* részei. Éppugy, ahogy minden egyéni vállalat a „nemzet"-, a „nép"-gazdaságnak része, ezen „népgazdaságok"

mindegyike a világgazdaság rendszerébe tartozik. És ezért a jelenlegi „nemzet"-gazdasági egyedeknek harcát mindenekelőtt ugy kell tekintenünk, mint a világgazdaság különböző versenyző részeinek harcát, éppen ugy, ahogy az egyéni vállalatok harcát a társadalom-gazdasági élet jelenségének tekintjük. Igy az imperializmusnak, az imperializmus gazdasági jellemzésének és jövőjének kérdése annak a vizsgálatára irányul, hogy a világgazdaságnak mi a fejlődési irányzata és hogy belső strukturája milyen változáson fog valószinűség szerint átesni. De mielőtt ehhez a kérdéshez fognánk, meg kell magyaráznunk, hogy mit értünk a „világgazdaság" fogalma alatt?

A társadalmi élet alapja anyagi javak termelése. A jelenlegi társadalomban, amely nem csupán termékeket, hanem árukat termel, vagyis olyan termékeket, melyek kicserélésre vannak szánva, a különböző fajta termékek cserefolyamata maga után vonja a munka megosztását a gazdasági egyedek között, melyek ezeket az árúkat termelik. Marx ezt a munka-megosztást, az *egyes* vállalat keretein belül való munkamegosztással szemben, *társadalmi* munkamegosztásnak nevezi. Természetes, hogy a társadalmi munkamegosztás különböző formákat ölthet, pl. munkamegosztás a különböző vállalatok között belföldön, vagy munkamegosztás a különböző termelési ágak között; vagy munkamegosztás az egész termelési folyamat oly hatalmas alosztályai között, mint pl. az ipar és mezőgazdaság, vagy végül munkamegosztás országok között, melyek különös gazdasági rendszereket képviselnek egy általános rendszer keretén belül stb.

Természetesen különböző sémákat lehet felállítani és különféleképp lehet osztályozni e formákat azon különböző feladatok szerint, melyeket a kutató maga elé tűz. Nekünk csak azt a tényt kell szem előtt tartanunk, hogy a társadalmi munkamegosztás más formáival párhuzamban, a munkamegosztásban a „nemzet"-gazdaságok között, a különböző országok között; oly munkamegosztás, mely túlmegy a „nemzetgazdaság" keretén, — *vagyis: nemzetközi munkamegosztás.*

A nemzetközi munkamegosztásnak két fajta előfeltétele van: 1. *természeti* előfeltételek, melyek onnan erednek, hogy a különböző „termelő organizmusok" nem egyforma természeti miliőben élnek; 2. *társadalmi jellegü* előfeltételek, melyek onnan erednek, hogy a kulturális színvonal, a gazdasági szervezet, a termelő erők fejlettségének foka különböző.

Nézzük a természeti előfeltételeket. „A különböző emberi társadalmak a környező természetben a termelés és lét különböző eszközeit találják. Innen ered termelési módjuk, életmódjuk és termékeik különbözősége. Ez a természetes, elemi különbség maga után vonja a termékek kölcsönös kicserélését és ennek következtében a termékekből áru lesz. A csere nem teremti meg a különbséget a termelési szférák (területek) között, hanem csupán kölcsönös viszonyba hozza ezeket a különböző szférákat s ez által többé vagy kevésbbé függő viszonyt hoz létre a társadalmi össztermelés ágazatai között."[1] Vagyis a termelési szférák különbözősége itt azon alapul, hogy a termelés természeti előfeltételei különbözők. Ezt a tételt igen könnyen bizonyíthatjuk be nagyszámú adattal. Vegyük pl. a növényeket.

Kávé csupán bizonyos éghajlati feltételek mellett termelhető s kávét főképpen Brazilia, részben Észak-Amerika, sokkal kisebb mértékben Afrika (Abesszinia, Angol-Közép-Afrika, Német-Kelet-Afrika) és Ázsia (Hollandus-India, Arábia, Malacca) termel. *Cacaó* csak a forró égöv alatt termelhető. *Kaucsuk*, mely igen nagy szerepet játszik a jelenkori termelésben, szintén különleges éghajlatot igényel, s termelése kevés országra szorítkozik. (Brazilia, Ecuador, Peru, Bolivia, Guyana stb.) A *gyapot*, mely az összes rostos anyagok között a legjelentősebb helyet foglalja el a közgazdasági életben, az Egyesült-Államokban, Angol-Indiában, Egyiptomban, Kinában, Kisázsiában, a középázsiai orosz birtokokon fordul elő.

A rendkivül fontos *juta* majdnem kizárólag egy országból: Angol-Indiából kerül kivitelre stb. Ha a fémek termelését vesszük, — ugyanazt a helyzetet találjuk, lévén itt bizonyos fokban az ország „természeti kincseiről" szó. *Szenet* pl. azokból az országokból visznek ki, ahol gazdag szénrétegek vannak (Anglia, Németország, Egyesült-Államok, Ausztria stb.); *petroleumot* ott termelnek, ahol nafta-források vannak (Egyesült-Államok, Kaukázus, Holland-India, Románia, Galicia); *vasércet* Spanyolországban, Svédországban, Franciaországban, Algirban, New-Foundlandban, Kubában stb. termelnek. *Mangánércet* főképpen a Kaukázus, Déloroszország, Angol-India és Brazilia szállít. *Rézzel* főképpen Spanyolországban, Japánban, Angol-Délafrikában,

[1] Marx: „Kapital" I. kötet. A példa-felsorolásban nem azokat az országokat említjük, ahol egy bizonyos terméket általában termelnek, hanem csupán azokat az országokat, ahonnan ez a *termék* kivitelre kerül.

Német-Délnyugatafrikában, Ausztráliában, Kanadában, az Egyesült-Államokban, Mexikóban, Chilében és Boliviában találkozunk.

De bármily fontos a termelési feltételek természeti különbsége, ez háttérbe szorul ahhoz a különbséghez képest, melyet a termelő erőknek nem egyforma növekedése okoz a különböző országokban. „Hangsulyoznunk kell, hogy a természeti feltételek nemcsak termelés szempontjából, de kereskedelem és forgalom szempontjából is *csupán relativ jelentőséggel* birnak, vagyis negativ vagy pozitiv jelentőségük igen nagy mértékben *az ember kulturális színvonalától függ.* Mig a természeti feltételeket (melyeket emberi idő- és térmértékkel mérhetünk) ugy tekinthetjük, mint állandó tényezőket, a kulturális színvonal változó tényező és bármily fontos legyen is az országok természeti viszonyainak különbsége a termelés és forgalom szempontjából, a kulturális különbségek viszonylag éppolyan fontosak, és csupán mind a két tényező együttes hatása teremti meg a gazdasági élet feltételeit."[1] A kőszénrétegek pl. „holtlőke" maradhatnak, ha kitermelésük technikai és gazdasági feltételei hiányzanak; másfelől a hegyek, melyek előbb a közlekedés akadályai voltak, a mocsarak, melyek a termelést akadályozták stb., magas fejlettségű technika mellett elvesztik ezt a negativ jelentőségüket (alagutak, lecsapolási munkálatok stb.). De még fontosabb a mi szempontunkból az a körülmény, hogy a termelő erők különböző fejlettsége különböző gazdasági tipusokat és különböző termelési területeket teremt és ilyen módon fokozza a nemzetközi munkamegosztást *társadalmi* alapon. Itt arra a különbségre gondolunk, mely a mezőgazdasági termékeket behozó s iparcikkeket kivivő ipari államok és a mezőgazdasági termékeket kivivő s ipari cikkeket behozó agrár-államok között van. „Minden fejlett árucserének, s munkamegosztásnak alapja: a városnak a falutól való különválása. Mondhatjuk, hogy a társadalom egész gazdasági története ennek az ellentétnek mozgalmából áll."[2] A „város" és „falu" közötti különbség és „ennek az ellentétnek a mozgalma", mely előbb *egy* ország határain belül folyt le, most egy óriásilag megnövekedett alapzaton játszódik le.

Ebből a szempontból az ipari államok „város"-számba, az

[1] Ernst Friedrich: Geographie des Weltverkehrs. Jena, Gustav Fischer, 1911. S. 7.

[2] Marx: ugyanott.

agrár területek pedig „falu"-számba mennek. A nemzetközi munkamegosztás itt összecsik azzal a munkamegosztással, mely az egész társadalmi termelés két legfontosabb ága, az ipar és mezőgazdaság közt van és mint ugynevezett „általános munkamegosztás" jelentkezik[1]. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha az iparcikkek termelő helyeinek viszonyát vizsgáljuk a mezőgazdaság termelő helyeihez.

Buza főképpen Kanadában, az Egyesült Államok, Argentinia, Ausztrália, Előindia, Oroszország, Románia, Bulgária, Szerbia és Magyarország agrár vidékein terem.

Rozsot főleg Oroszország visz ki.

Hust Ausztrália, New-Zeeland, az Egyesült Államok (agrár vidékei), Kanada (különösen nagyban való hustermelés), Argentinia, Dánia, Hollandia stb. szállít. *Élőmarhát* főként Európa agrár államai visznek ki az ipari államokba. Az európai termelés centruma: Ausztria-Magyarország (jobban mondva Magyarország), Hollandia, Dánia, Spanyolország, Portugália, Oroszország és a Balkán államok. *Fát* Svédország, Finnország, Norvégia, Északoroszország, részben Ausztria-Magyarország szállít; ujabban a Kanadából való import fokozódik.

Viszont iparcikkeket a világ legfejlettebb ipari államai visznek ki. *Gyapotkészítményeket* főképp Nagybritannia hoz piacra; másodsorban Németország, Franciaország, Olaszország, Belgium stb., a tengerentuli országok közül az Egyesült Államok. *Gyapjucikkeket* Nagybritannia, Franciaország, Németország, Ausztria, Belgium stb. hoz piacra. *Vas- és acél*-gyártmányok főként Nagybritanniában, Németországban s az Egyesült Államokban készülnek, mint amely országok az ipari fejlettség legmagasabb fokát érték el; másodsorban Belgium, Franciaország, Ausztria-Magyarország jön figyelembe. *Vegyszereket* elsősorban Németország gyárt, utána Anglia, az Egyesült Államok, Franciaország, Belgium és Svájc.[2]

A világkapitalizmus termelő erőinek sajátos megoszlása tehát szembeszökő. A társadalmi munka két leghatalmasabb alosztályá-

[1] „Ha csupán a munkát tekintjük, ugy a termelés megoszlását a nagy termelési ágakra u. m. földmivelés, ipar stb. általános munkamegosztásnak nevezhetjük. (Teilung der Arbeit im Allgemeinen); ezeknek a termelési ágaknak megosztását különböző alágakra „különös munkamegosztásnak" (Teilung der Arbeit im Besonderen); a munkamegosztást a mühelyen belül — egyéni munkamegosztásnak. (Teilung der Arbeit im Einzelnen)". (Marx.)

[2] Lásd E. Friedrich, i. m.

nak fejlődési iránya megteremti az államoknak két tipusát, s a társadalmi munkamegosztás nemzetközi keretekben megy végbe.

A nemzetközi munkamegosztás a *nemzetközi* árucserében nyer kifejezést. „Miután a termelők csupán termékeik kicserélése útján kerülnek kölcsönös társadalmi viszonyba, egyéni munkájuk különleges társadalmi jellege csupán ezen csere határain belül jut kifejezésre. Más szavakkal az egyéni munka az életben a társadalmi munkának csupán láncszemenként jut kifejezésre azon viszony alapján, melyet a csere hoz létre a munkatermékek között és ezen termékek segélyével maguk között a termelők között".[1]

A világ egész társadalmi munkája országok között oszlik meg; minden egyes ország munkája az árucsere révén ennek az általános társadalmi munkának részévé válik nemzetközi keretek között. Az országoknak ez a kapcsolata az árú cserefolyamatában nem egyszerü véletlen, hanem a további társadalmi fejlődés szükséges feltétele, emellett a nemzetközi árucsere a társadalomgazdaság élettörvényszerü folyamatává lesz. Ez az élet teljesen felbomlana, ha Amerika és Ausztrália hirtelen megszünnék buzát és marhát szállítani, Anglia és Belgium szenet, Oroszország kenyeret és nyersanyagokat, Németország gépeket és vegyi iparcikkeket, India, Egyiptom s az Egyesült Államok gyapotot stb. S fordítva, a mezőgazdasági termékeket kivivő államok tönkremennének, ha eladási piacaik hirtelen megszünnének. Különösen világosan áll ez azokra az államokra, melyeknek u. n. „monokulturájuk" van, vagyis majdnem *kizárólag egy* cikket visznek ki (pl. Brazilia kávét, Egyiptom gyapotot stb.). Hogy a nemzetközi árucsere mennyire szükséges a közgazdasági élet normális menetéhez, a következő példákból tünik ki. Anglia a XIX. század első harmadában a szükséges kenyérmennyiségnek csupán $2^1/_2$%-át hozta be külföldről; most 50% kenyérmagot hoz be (sőt buzából 80%-ot), húst kb. 50%-ot, vajat 70%-ot, nyersanyagot kb. 50%-ot stb.[2] Lexis kiszámítja, hogy a külföldi piac a belga gyártmányok számára ugyanoly jelentőséggel bir, mint a belső; Angliában a belföldi piac alig fogyasztja a kivitelre szánt iparcikkek, fémek és kőszén kétszeres mennyiségét; Németországban a belföldi piac 4—$4^1/_2$-szer nagyobb jelentőséggel bir, mint a külföldi.[3] Ballod szerint Anglia

[1] Marx i. m.

[2] Bernhard Harms: „Volkswirtschaft und Weltwirtschaft". Versuch der Begründung einer Weltwirtschaft. Jena, Gustav Fischer. 1912. S. 176.

[3] Zilekin: „Külkereskedelmi politika". 1908. 63. o.

buzaszükségletének 75—80%-át hozza be, Németország kb. 24—30% gabonát, kb. 60% takarmánycikket és 5—10% húst.[1]

Ezeknek a példáknak a számát végnélkül szaporíthatnók, de ebből is kiviláglik, hogy rendes piaci kapcsolat, az árúcsere folyamatába való kapcsolat áll fenn az egyéni gazdaságok óriási tömege között, amelyek a legkülönbözőbb földrajzi helyeken fekszenek. Ilyképpen a nemzetközi munkamegosztás és a nemzetközi árúcsere *világpiacot és világpiaci árakat* tételez fel. Az árak magasságát általában véve most már nem csupán azok a termelési költségek határozzák meg, amelyek egy adott helyi, vagy „nemzeti" termelés sajátságai. Ezek a „nemzeti és helyi sajátságok" nagy mértékben kiegyenlítődnek a világpiaci árak általános nivellálódása útján. A világpiaci árak pedig a maguk részéről nyomást gyakorolnak az egyes termelőkre, az egyes országokra, egyes területekre. Különösen szembeszökő ez a jelenség, ha oly cikkeket veszünk, mint a szén és vas, buza és fagyapot, kávé és gyapju, hús és cukor stb. Vegyük például a gabonatermelést. A termelőfeltételek itt rendkivül különbözőek, az árkülönbségek pedig távolról sem akkorák.

1901—1908. közti időszakban az ár 1000 kg.-kint (márkában) volt:

Piacok	Rozs	Buza	Árpa
Wien	146	168	149
Páris	132	183	—
London	—	139	138
New-York	—	141	—
Németország	155	183	163[2]

A buza termelési feltételei Angliában és Amerikában igen különbözők, — mégis a buza ára a londoni és new-yorki piacon majdnem egyforma (139 és 141 márka), miután az amerikai buza óriási áradata állandóan Angliába és általában Nyugat-Európába ömlik az Atlanti Oceánon keresztül. A világpiaci ár ingadozását és alakulását igen jól meg lehet figyelni a világ legnagyobb városainak: London, New-York és Berlin árutőzsdéin. Itt naponkint jegyzik a világpiaci árak változásait, itt összpontosítják a föld összes részeiből beérkező hireket, itt tartják számon ilyenképpen a világpiaci keresletet és kinálatot.

A nemzetközi árucsere a nemzetközi munkamegosztáson alapszik. De nem szabad azt hinni, hogy ez az árucsere csupán azon

[1] C. Ballod: „Grundriss der Statistik". S. 118.

[2] I. Conrad: „Getreidepreise", Handwörterbuch der Staatswissenschaften.

keretekben történik, melyeket ez a megosztás teremt. Az országok nem csupán *különböző* termékekben, de *azonos* termékekben is cserét folytatnak. Pl. A. ország B. országba nemcsak oly cikkeket vihet be, melyeket ez utóbbi országban vagy nem, vagy csak rendkívül kis mennyiségben termelnek: de beviheti cikkeit *versenyezve a külföldi termeléssel*. Ebben az esetben a nemzetközi árucsere nem azon a munkamegosztáson alapul, melyet a *különböző* szükségleti cikkek termelése feltételez, hanem kizárólag a termelési *költségek különbözőségén*. az egyéni értékek különbözőségén (minden országra nézve). ami — világgazdasági méreteket véve — a nemzetközi árucserében a társadalmilag szükséges munka fogalmához vezetett. [1]

Hogy mennyire közel jutottak egymáshoz a különböző országok az árucsere folyamatában, azt a fizetési eszközök gazdaságos volta mutatja, vagyis az aranyszállítmányok ökonómiája. „Ha összehasonlítjuk bármely ország aranykivitelét és bevitelét az árukivitellel és bevitellel, látjuk, hogy az aranyküldemények összértéke sohasem éri el az áruküldemények értékének 5%-át. Meg kell jegyeznünk, hogy a kereskedelmi mérleg egy ország fizetési mérlegének csupán része".[2]

Ahhoz képest, amint az áruforgalomból az áruk *világpiaca* alakul ki, a *finánctőke világpiacáról* is beszélhetünk, ami a kamatláb és leszámítolási kamatláb nemzetközi nivellálódásában nyer kifejezést. Ily módon, „... a finánctőke is azt az irányzatot mutatja, hogy *egyes* ország gazdasági konjunktúráját a *világ*-konjunktúrával („Weltkonjunktur") igyekezzék felcserélni.[3]

Az árupiac példájából látjuk, hogy a *piaci* viszonylatok mögött *termelési* viszonylatok rejtőznek. Az árucserefolyamatban a termelők között fennálló minden kapcsolat feltételezi, hogy a termelők egyéni munkája összesítve legyen a társadalom összmunkájában. Az árucsere mögött ilyenképpen a termelés rejtőzik, az árucsere viszonylatai mögött — a termelés viszonylatai, a dolgok (áruk) viszonylatai mögött az azokat termelő emberek

[1] Természetesen az első esetben is a termelési költségek különbsége játszik szerepet. De itt a *különböző* cikkek termelésének tényét juttatja kifejezésre, a második esetben ezt a tényt kifejezésre nem juttatja.

[2] Julius Wolf: „Das internationale Zahlungswesen". Leipzig 1913. S. 62. (Veröffentlichungen des Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereins in Deutschland. Heft XIV.)

[3] Weil: „Die Solidarität der Geldmärkte". Eine Studie über die Verschiedenheit der gleichzeitigen Diskontsätze verschiedener Länder. Frankfurt a. M. 1903. S. 115.

viszonylatai. Ha az árucsere folyamatában a kapocs nemcsak esetleges jellegű, akkor a termelő viszonylatoknak *állandó* rendszerével állunk szemben, mely a társadalomnak megfelelő terjedelmü gazdasági strukturáját jelenti. Ezért a világgazdaságot ugy határozhatjuk meg, mint a *termelőviszonylatok és ennek megfelelő árucsereviszonylatok rendszerét világgazdasági méretekben.* Nem kell azonban azt hinnünk, hogy ezek a termelőviszonylatok csupán az árucsere folyamatában jönnek létre.

„Mihelyt az emberek *bármi formában* kölcsönösen egymásért kezdenek dolgozni, munkájuk szintén társadalmi jelleget nyer";[1] más szavakkal: bármi formában közvetetlenül vagy közvetve jöjjön is létre az összeköttetés a termelők között, mihelyt ez az összeköttetés létrejött és állandó jellegüvé vált, — mindenkor a termelő viszonylatok rendszerének létrejöttéről, vagyis társadalmi gazdaság kifejlődéséről (vagy alakulásáról) szólhatunk. Az árucsere ezért egyike a legprimitivebb formáknak, melyben a termelő viszonylatok kifejezésre jutnak. A jelenlegi rendkívül bonyolult gazdasági élet a legkülönbözőbb formákat ismeri, melyek mögött a termelő viszonylatok rejtőznek. Ha pl. a berlini értéktőzsdén egy amerikai vállalat részvényei kerülnek megvételre, ezáltal termelői viszonylat jő létre a német tőkés és amerikai munkás között, ha egy orosz város kölcsönt vesz fel londoni tőkésektől és kamatot fizet a kölcsön után, akkor ez történik: az értéktöbblet egy része, mely az angol munkás és angol tőkés közti viszonylatot fejezi ki, az orosz város önkormányzatát terheli, mely kamat formájában fizeti annak az értéktöbbletnek egy részét, melyet ezen város burzsoáziája kap és amely az orosz munkás és orosz tőkés közötti termelői viszonylatot fejezi ki; ily módon tehát viszonylat létesül két országnak munkásai, valamint tőkései között is. Különösen fontos szerepet játszik a finánctőkének már említett mozgalma, mely mind nagyobb és nagyobb mérveket ölt. A gazdasági kapcsoknak még egész sor formáját említhetnők meg: a kivándorlást és bevándorlást, mint a munkaerő áthelyezését; a kivándorló munkások munkabére egy részének átutalását („küldemények haza"), vállalatok alapítását a külföldön és a nyert értéktöbblet átvándorlását, a gőzhajózási társaságok nyereségét stb. Minderre még vissza fogunk térni. Most csak azt jegyezzük meg, hogy a „világgazdaság" magában foglalja mindezeket a gazdasági jelenségeket, melyek végeredményben a termelő folyamatban résztvevő

[1] Marx i. m.

emberek viszonylataira vonatkoznak. A jelenlegi világgazdasági élet egész folyamata nagyjában és egészében az értéktöbblet termelésére és annak a burzsoázia különböző csoportjai és alcsoportjai között való felosztására vezethető vissza, azzal a következménnyel, hogy a termelési viszonylatok mindjobban szaporodnak két osztály: egyfelől a világproletariátus, másfelől a világburzsoázia között.

A világgazdaság az általános értelemben vett társadalmi gazdálkodásnak egyik faja. Társadalmi gazdaság alatt a politikai gazdaságtan főként az *egyéni* gazdaságok rendszerét érti, melyeket egymással az árucsere kapcsol össze. Ebből a szempontból világos, hogy a „társadalmi gazdálkodás" egyáltalában nem tételez fel olyan „gazdálkodó egyedet", aki a gazdasági viszonylatok egészét tartaná kezében. A politikai gazdaságtan első sorban nem úgy nézi a gazdaságot, mint tervszerű „teleologikus egységet", mely „gazdálkodik"; hanem elsősorban mint gazdaságok szervezetlen rendszerét, ahol nincsen semmiféle öntudatos kollektiv gazdálkodás, és ahol a gazdasági törvények, — a piacnak és a piactól függő termelésnek elemi törvényei. Ezért a társadalmi gazdaság általános fogalma és a világgazdaság különös fogalma szempontjából a (bármiféle) „szabályozás" egyáltalában nem szolgálhat meghatározó, konstitutiv jegyül.

A nemzetgazdasági organizmusok eddigelé nem tudtak *általános szabályozó befolyást gyakorolni* a nemzetközi piacra, és ma mindezideig teljes anarchia uralkodik, lévén a nemzetközi piac a „nemzeti" érdekek közötti, jobban mondva a „nemzeti" uralkodó osztályok érdekei közötti ellenséges tevékenység színtere.[1]

De e felől a világgazdaság mégis: világgazdaság marad.[2]

[1] Paul Stähler: „Der Giroverkehr, seine Entwicklung und internationale Ausgestaltung". Leipzig. 1909. S. 127.

[2] Ezek a megjegyzések azon téves nézetek ellen irányulnak, melyek a világgazdaság természetéről az irodalomban igen el vannak terjedve. Igy Kalwo, pl. a „Világpiacgazdaság" kifejezést ajánlja („Weltmarktwirtschaft"). Harms szerint csupán a nemzetközi szerződések teszik lehetségessé a „világgazdaság" kifejezés használatát a jelen korban. Kobatsch szerint (Lásd: La politique économique internationale". Paris éd. Giard et Brière.) a világgazdaság szükségszerüen feltételezi a világállamot. Apropos! A világgazdaság kifejezés feltételezi, hogy a gazdasági kapcsok terjedelme szerint osztályozzuk, de nem a termelő módok különbsége szerint. Azért igen izetlen dolog szemrehányást tenni a marxistáknak (mint ezt Harms teszi), hogy ők a kapitalista gazdaságon kivül csak a szocialista gazdaságot látják, de a világgazdaságot nem. Harms egyszerüen összekeveri azokat az osztályozásokat, melyek teljesen különböző jelenség-csoportra vonatkoznak.

A világgazdaság fejlődése.

1. A világgazdaság extenziv és intenziv fejlődése. 2. A világgazdaság termelő erőinek fejlődése. Technika. 3. Szén, vasérc, nyersvas, réz, arany termelése. 4. Más termékek termelése. 5. Közlekedési iparvasutak, tengeri közlekedés, táviró és tengeralatti kábel. 6. A külkereskedelem fejlődése. 7. Vándorlás. 8. A tőke mozgalma (tőke kivitele) és annak formái. 9. Külföldi vállalatok közreműködése és finanszirozása. (Iparvállalatok és bankok tevékenysége.)

A nemzetközi gazdasági kapcsoknak és ehhez képest a termelő viszonylatok világgazdasági rendszerének fejlődése kétféle lehet: a nemzetközi kapcsolatok kiszélesedhetnek, oly területeket ölelhetnek fel, melyek még nem kerültek a kapitalista élet forgalmába, — ez esetben a világgazdaság extenziv növekedésével állunk szemben; vagy ezek a kapcsok kimélyülhetnek, sürübbekké, bonyolultabbakká válhatnak, ez esetben a világgazdaság intenziv fejlődéséről beszélünk. Konkrét és történelmi szempontból a világgazdaságnak ez a fejlődése egyidejüleg halad ebben a kettős irányban; e mellett az extenziv fejlődés főképpen a nagy hatalmak hódító gyarmatpolitikája utján valósul meg.[1]

[1] „A kézműipar korszakában a társadalmon belül való munkamegosztáshoz a világpiac növekedése és a gyarmati rendszer adott erős lökést, melyek a fejlett társadalmi munkamegosztás általános és történelmi feltételeihez tartoznak.“ (Marx: Kapital.) Áll ez a mai napjainkban is.

A világgazdaság hihetetlenül gyors fejlődését az utolsó évtizedekben a világkapitalizmus termelő erőinek rendkivüli kifejlődése okozta. Ez közvetetlenül a *technikai haladásban* jut kifejezésre. Az utolsó évtizedek legfontosabb technikai találmányai közé tartoztak a villamos energia termelésének különböző formái és annak elvezetése nagy távolságokra. A villamos energiának a távolba vezetése által megnyilt a lehetőség, hogy a termelés bizonyos fokban függetlenítse magát az energia termelésének helyétől és felhasználja az utóbbi forrását, ami azelőtt teljesen lehetetlen volt. Áll ez főként a vizierők („fehér szén") villamos energiájának a termelés céljaira való felhasználására vonatkozólag. A „fehér szén" hasonló szerephez jut, mint a „fekete" vagyis kőszén s a legfontosabb termeléstechnikai tényezőként szerepel. Ily módon kerültek alkalmazásba a jelenlegi vizturbinák, melyek az energiát eddig ismeretlen mennyiségben termelik. Az elektrotechnika igen nagy befolyást gyakorol a gőzturbinák fejlődésére is. Fel kell említenünk a villamos világítást, elektrotechnikai eljárások alkalmazását a fémek feldolgozásában, stb.

Igen nagy befolyása volt a közgazdasági életre a robbanó motoroknak. A gázmotor fejlődése hatalmas lökést nyert, mikor a kohók gázait sikerült a termelés céljaira felhasználni. Folyadékok is szerepelnek, mint energiaforrások; áll ez főként a petroleumra és benzinre; a Diesel-motorok általánosan elterjedtek és ugy látszik, ki fogják szorítani a gőzgépet, mint elavult holmit.[1]

A tulhevített gőz alkalmazása, számos felfedezés az alkalmazott kémia terén, különösen a festőiparban; teljes átalakulás a közlekedési technikában (villamos közlekedés, automobil), a drótnélküli táviró, telefon, stb. — egészítik ki a technika lázasan gyors fejlődésének általános képét. Az egyesült tudomány és ipar még sohasem aratott nagyobb diadalokat, mint most. A termelőfolyamat észszerűsítése, az elméleti tudás és gyakorlati tevékenység legszorosabb együttmüködésének alakját vette fel. Nagy gyárakban külön laboratóriumokat rendeznek be; a „feltalálás" (pl. Edison) külön hivatássá válik, tudós társaságok alakulnak százszámra, melyek „a lényeges" kérdésekkel foglalkoznak.

A technika fejlődésére bizonyos fokig a nyert szabadalmak számából lehet következtetni. Az évenként kiadott szabadalmak száma következőképpen változott:

[1] Konrad Matschoss: „Grundriss der technischgeschichtlichen Entwicklung" in „Die Technik im XX. Jahrhundert," hg. von A. Miethe, I. Band.

Egyesült-Államok		Németország		Anglia		Franciaország	
1840 . .	473	1900 . .	8784	1860—69 . .	21910	1850 . .	1687
1860 . .	4778	1905 . .	9600	1880—87 . .	30360	1880 . .	6057
1880 . .	13917	1910 . .	12100	1900 . .	13170	1900 .	10997
1900 . .	26499	1911	12640	1905 . .	14786	1905 . .	11463
1907 . .	36620[1]	1912 . .	13080[2]	1908 . .	16284[3]	1907 . .	12680[4]

A technika haladásának megfelelően szaporodik a termelt és feldolgozott cikkek mennyisége is. Ebben a tekintetben legtanulságosabbak az u. n. nehéz ipar köréből vett számadatok, mert a társadalmi termelőerők fejlődésével kapcsolatban, ezek folytonosan átalakulnak állandó tőkévé s különösen ez utóbbinak részét képező álló tőkévé. A társadalmi munka termelékenysége olyként fejlődik, hogy ennek a munkának mind nagyobb része fordíttatik a *termelőeszközök* termelését előkészítő munkákra; és fordítva, az egész társadalmi munka mind kisebb része fordíttatik fogyasztási cikkek készítésére és *éppen ezért* hihetetlenül nő ez utóbbiak tömege in natura mint fogyasztási javaké. Ez a közgazdasági folyamat egyebek között abban nyer kifejezést, hogy a társadalmi tőke organikus állománya nő s hogy az állandó tőke mindjobban szaporodik a változó tőkéhez viszonyítva és hogy a nyereség rátája csökken. De ha a tőkében, amelyet állandó és változó részre választunk széjjel, az állandó rész szüntelenül viszonylagos növekedést mutat, úgy az állandó rész sem mutatja értékállománybeli elemeinek egyforma növekedését. Ha az állandó tőkét álló tőkére és forgótőkére (mely utóbbihoz tág értelemben a változó tőke is tartozik) bontjuk fel, akkor azt látjuk, hogy az álló tőke erősebb fejlődési irányzatot mutat. Lényegileg ez ugyanannak a törvénynek az érvényesülése, mely szerint (a munka növekvő termelékenységének feltétele mellett) az előzetes termelő folyamatoknak (termelési eszközök termelése) a társadalmi energiának mindnagyobb részét kell elnyelniök.[5]

[1] Mulhall: „The Dictionary of Statistics" p. 439. Webb: „New Dictionary of Statistics", p. 450

[2] Webb: XXXXX. i. m.: Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich.

[3] Mulhall és Webb.

[4] Ibidem.

[5] Marx volt az első, aki ezt a törvényt felfedezte és érvényességének ragyogó analizisét adta ott, ahol a nyereség normája csökkenésének okait kutatta. (Kapital 3. kötet.) A jelenkori burzsoá politikai gazdaságtan képviselője Böhm-Bawerk, a ki Marx teoriáját „kártyavárnak" minősiti, nagy előszeretettel plagizálja Marx elméletének némely részét, gondosan leplezve a „forrás nyomait". Ilyen Böhm-Bawerk teoriája „a termelés kerülő utjairól" („Produktionsumwege"), mely rosszabb fogalmazásban adja a tőke organikus állományának növekedéséről szóló Marx-féle törvényt.

Ez magyarázza meg a bánya- és fémipar óriási fejlődését is. Ha az ország gazdasági fejlettségének mutatója általában véve eliparosodásának foka („Industriestaat" szemben az „Agrarstaat"-al), akkor az ipari állam gazdasági fejlődésének mutatójául nehéz iparának aránylagos része szolgálhat. A világkapitalizmus termelőerőinek fellendülése ezért a legélesebb kifejezésre éppen ezen iparágak fejlődésében jut.

A világ termelése.

Év	Kőszén millió m. tonna	Év	Vasérc ezer m. tonna	Év	Nyersvas ezer m. tonna	Év	Réz ezer m. tonna	Év	Arany millió £
1850	82.6	1850	11,500.0	1850	4,750	1850	52	1850	12
1875	283.0	1860	18,000.0	1875	14,119	1880	156.5	1880	22
1880	344.2	1880	43.741.0	1900	41,086	1900	561	1900	52
1890	514.8	1890	59,560.1	1901	41,154	1901	586	1905	78
1900	771.1	1900	92.201.2	1902	44,685	1902	557	1906	83
1901	793.2	1901	88,052.7	1903	47,057	1903	629	1907	85
1902	806.7	1902	97,134.1	1904	45.039	1904	654	1908	91
1903	883.1	1903	102,016.9	1905	54.804	1905	751	1909	93
1904	889.9	1904	96,267.8	1906	59.642	1906	774	1910	94
1905	940.4	1905	117,096.3	1907	61,139	1910	891	1911	95
1906	1,003.9	1906	129,096.3	1911	64.898	1911	893.8	1912	96
1907	1,095.9[1]	1910	139,536.8[2]	—	—	1912	1.018.6[4]	1913	93[5]
1911	1,165.5[3]	—	—	—	—	1913	1,005.9	1914	91

Ilyenképpen kb. 60 évi időszakot véve alapul (1850-től kezdve) a kőszéntermelés több mint 14-szeres lett (+1320%), a vasércé — több mint 12-szeres (+1113%), a nyersvasé — több mint 13-szoros (+1266%), a rézé — több mint 19-szeres (+1834%), az aranyé — több mint 13-szoros (+1218%).

Ha más termékeket veszünk, főképp fogyasztási cikkeket, melyek a világpiac számára készülnek („Welthandelsartikel") termelésük fokozódása a következő táblázatból tünik ki:

[1] Juraschek: „Bergbaustatistik" Staatswissenschaften.

[2] Statist. Jahrb. d. D. R. 1913. r.; a számadatok kevésbbé pontosak, mert Ázsiára, Afrikára és Ausztráliára nézve az 1910. évi számok vétettek alapul.

[3] Juraschek: i. m.; az utolsó évi adatok a Stat. Jahrb.-ból valók.

[4] Juraschek: Eisen und Eisenindustrie, Stat. Jahrb.

[5] Statesman's Year-Book 1915. Juraschek i. m. Mulhall i. m. *Pénzügyi, ipari és kereskedelmi értesitő* 1915. 6. sz. Az arany csereeszközül szolgál. A táblázatból kitünőleg termelése jelentékeny mértékben fokozódik, jóllehet a hitel és forgalmi eszközökkel való gazdaságos bánásmód mind nagyobb szerephez jut.

Év	Buza (millió tonna)	Év	Gyapot (ezer tonna)	Év	Cukor (ezer tonna)	Év	Kakao (ezer tonna)	Év	Kávé (ezer tonna)	Év	Kaucsuk (ezer tonna)
1881—89	60	1884—90	8,591	1880	3,670	—	—	1875	513	—	—
1900	67	1890—96	10,992	1895	7,830	1895—99	82	1892	710	1900	50
1905—07	90	1896—902	13,521·6	1904—05	11,797	1900—04	119	1903	1,168	1901—02	57
1908	87	1902—08	16,049·6	1907—08	14,125	1907	149·9	1905—06	1,000	1901—04	57
1909	96·9	1911—12	20,529·9	1911—12	13,270	1908	193·6	1906—07	1,500	1906—07	72[4]
1910	99·1	1912—13	19,197·9	1912—13	15.404	1909	205·2	1908	1,100		
1912	105·6	1913—14	20,914.6	1913—14	16,081	1910	216[3]				
1913	109·5	1914—15	19,543·5[1]	1914—15	13,252[2]						
1914	100·1										

[1] Pénzügyi értesitő 1915.. 19. es 39. sz. (gyapotra vonatkozó adatok); a buzára vonatkozó (Friedrichből és a Pénzügyi értesitőből) 15. sz. egy quartert 217·7 kg-nak véve.

[2] Mulhall, Webb, Statesman's Year-Book 1915.

[3] Friedrich l. c.

[4] Ibid.

A táblázatból kitünőleg kb. évi időszak alatt a buza termelése (1881—89-től 1914-ig) 1.6-szeresére emelkedett (+67%), a gyapoté (1884—1890-től 1914—15-ig) 2.2-szeresére (+127%), a cukoré (répa és nádcukoré) 1880—1914—15-ig több mint 3½-szeresére (+261%) stb.

Ezek a számadatok minden szónál többet mondanak. A cikkek óriási tömegei kerülnek ki a termelési folyamatból és lépnek a forgalom csatornáiba. A piac, előbbi arányai mellett nem volt képes századrészét sem felvenni annak, amit most minden évben felvesz. De ez utóbbi nem csupán csak azt tételezi fel, hogy a tulajdonképpeni termelés fejlődése egy bizonyos fokot elérjen. Materiális feltétele a *szállítási* ipar fejlettsége is. Mennél fejlettebbek a közlekedési eszközök, mennél gyorsabban és intenzívebben folyik az áruforgalom, annál gyorsabban történik az egyes helyi és „nemzeti" piacok összeolvadása, annál gyorsabban fejlődik a világgazdaság egysége, termelő organizmusa. Ilyen szerepet játszik a jelenkor gazdasági életében a *gőz- és villamos*-szállítás. A vasuti hálózat hossza a mult század közepén (1850-ben) 38.600 km. volt; 1880-ban ez a szám 372.000 km.-re emelkedett.[1] Azóta a vasutak hossza meglepő gyorsasággal növekedik.

	1890 év vége kilométer	1911 év vége kilométer
Európa	223,869	338,880
Amerika	331,417	541,028
Ázsia	33,724	105.011
Ausztrália	18,889	32,401[2]
összesen	617,285	1.057,809

E szerint a vasuti hálózat hossza 20 év alatt (1890—1911-ig) 1.71-szorosára (+71%) növekedett.

Ugyanezzel a fejlődéssel találkozunk, ha a kereskedelmi hajózás fejlődését tekintjük. Meg kell jegyeznünk, hogy a tengeri forgalom kizárólagos szerepet játszik, mert ezen az uton történik az áru szállítása a kontinensek között („tengerentuli kereskedelem"): de arányos olcsósága folytán Európa határain belül is igen nagy jelentősége van (pl. áruforgalom a Fekete- és Balti-tenger között). Következő adatok mutatják a *tengerhajózás* növekedését:

[1] Prof. Wiedenfeld: „Eisenbahnstatistik", Handw. d. Staatsw.

[2] Statist. Jahrb. f. d. D. R. 1913.

	Növekedés %-okban 1872—1907-ig	Növekedés %-okban 1890—1907-ig
Angol flotta	184	106
Német „	281	166
Francia „	70	96
Norvég „	64	7
Japán „ (85—907.)	1.077	52[1]

A világkereskedelmi hajóépítés az utolsó években így fejlődött gross-tonnákban:

1905	2 514,922	1910	1.957,853
1906	2.919,763	1911	2.650,140
1907	2.778,088	1912	2.901,796
1908	1.833,286	1913	3.332,882
1909	1.602.057	1914	2.832,753[2]

Harms szerint[3] a világ kereskedelmi flottájának szállítóképessége csupán egy évtized alatt (1890—1909) 55.6%-al növekedett. A tengeri forgalomnak ez az óriási növekedése lehetővé tette a kapitalizmus előtti módszerek forradalmi átalakulását a földgömb legelmaradtabb zugaiban és ez által óriási mértékben siettette az egész világot felölelő áruforgalmat.

Ez utóbbi azonban nem csupán ezen az úton fejlődik. A valóságban a kapitalista mechanizmus egész mozgalma sokkal bonyolultabb, mert az áruforgalom és a tőke körforgalma nem tételezik fel, hogy az áruk szüntelenül helyüket változtassák a térben. „A tőke körforgalmának és ennek részét képező áruátalakulásnak keretein belül folyik le a társadalmi munka termékeinek cseréje. Ez a termékcsere szükségessé teheti a termék helyváltozását, egyik helyről a másikra való tényleges átvitelét. De az áru forgalma azok helyváltozása nélkül is történhetik éppúgy, mint a termék átszállítása áruforgalom nélkül . . . A ház, melyet A. elad B.-nek, forgalomba kerül, mint áru, de nem változtatja helyét. Az ingóáruk: gyapot, vas stb., melyek áruraktárakban vannak felhalmozva, tizszer is átmennek a forgalom folyamatán, spekulánsok eladják, ujból megveszik, hogy megint eladják stb. Itt forgalomba nem maga a tárgy, hanem annak tulajdonjoga kerül".[4]

Hasonló folyamattal találkozunk, de sokkal nagyobb mértékben — a legujabb időben, a kapitalizmus legelvontabb formá-

[1] G. Le Carpentier: „Commerce maritime et marine marchande". Paris, 1910. p. 53.
[2] Statesman's Year-Book 1915.
[3] B. Harms. S. 126.
[4] Marx „Kapital"

jának fejlődése kapcsán, mely abban áll, hogy a kapitalizmus személytelenné válik, a mai tulajdon specifikus formáját képező értékpapirok tömege óriási növekedést mutat, egyszóval a „fundált" (Liefmann) vagy „finánc" (Hiferding) kapitalizmus mindinkább tulsulyra jut. Az áruk és mindenféle értékpapir árának nemzetközi nivellálása *távirati* uton történik. (L. az áru- és értéktőzsdék müködését.) A táviróhálózat ugyanoly lázas tempóban növekedik, mint a forgalmi eszközök, különösen fontos a tengeralatti kábelek fejlődése, melyek a különböző kontinenseket kötik össze. 1913. évi junius végén 2547 kábel volt (ma 2583 a számuk); a vezetékek összhossza 515,578 kilométer.[1]

A tengeralatti kábelek összhossza ily formán a vasuti hálózat hosszának (1911-ben 1.057,809 km.) felét teszi ki. Igy a világkapitalizmus rendkivül rugalmas gazdasági strukturára tesz szert, melynek összes részei állandó kölcsönhatásban vannak, ugy hogy egynek legkisebb változása nyomban érezteti hatását az összes többi részre.

Eddig a világgazdaság technikai és gazdasági előfeltételeit vizsgáltuk. Most magát a folyamatot fogjuk vizsgálni. Az árugazdaságnál a gazdasági kapcsolat a legprimitivebb formában a csere utján jut, mint láttuk, kifejezésre s a *világárak* kategóriája ezt a kapcsolatot az egész világra kiterjedő méretben juttatja kifejezésre. Ugyanez a jelenség az áruk nemzetközi forgalmában („nemzetközi kereskedelem") is kifejezésre jut. Jóllehet az alább következő számadatok nem egészen pontosak, mégis kifejezésre juttatják azt, hogy a világpiac szférája növekedő irányzatot mutat.

A világ nagyobb országainak külkereskedelme (Összkivitel és bevitel.) (Millió márkában.)

1903	101,944·0
1904	104,951·9
1905	113,100·6
1906	124,699·6
1907	133,943·5
1908	124,345·4
1909	132,515·0
1910	146,800·3
1911	158,870·0[2]

A külkereskedelem növekedése %-okban 1891-től 1910-ig az egyes országokban:

	Bevitel	Kivitel
Egyesült-Államok	78	77
Anglia	43	52
Németország	105	107
Franciaország	25	54
Oroszország	100	85
Hollandia	110	90
Belgium	105	84
Angol-India	75	62
Ausztrália	35	73
Kina	64	79[3]
Japán	300	233

[1] St. Jahrb. f. d. D. R. S. 39. The Statesman's Year-Book
[2] Ibid.
[3] Harms: i. m. 5,212.

Ily módon 1903-tól 1911-ig terjedő időszakban a nemzetközi kereskedelem forgalma 50%-al emelkedett, ami igen tekintélyes szaporulat. Mennél szaporább a közgazdasági élet pulzusa, mennél gyorsabban fejlődnek a termelő erők, annál inkább mélyül és szélesedik a gazdaság internacionalizáló folyamata. Teljesen helytelen tehát Sombart V. elmélete, aki felállította a világgazdasági viszonylatok csökkenő jelentőségének tételét. („Abnehmende Bedeutung der weltwirtschaftlichen Beziehungen".)[1] Sombart, aki a mai közgazdászok között a legparodoxálisabb, még jóval a háború előtt lerótta ezáltal adóját az imperialista ideológiának, amely gazdasági „autarchiára", vagyis egy nagy, önmagának elégséges egész megteremtésére törekszik.[2] Az ő „elmélete" annak a ténynek az általánosítása, hogy a gyártmányok belföldi fogyasztása Németországban gyorsabban nő, mint azok kivitele. Sombart ebből azt a furcsa következtetést vonta, hogy a külkereskedelemnek általában véve aránylag csökkenő jelentősége van, de — amint már Harms[3] helyesen megjegyzi — még ha elismerjük is azt a tényt, hogy a gyártmányok belföldi fogyasztásának irányzata túlszárnyalja a külföldi fogyasztás irányzatát (emellett Sombart egyedül a német adatok alapján következtet), akkor is lehetetlen másfelől szemelől téveszteni azt, hogy a *nyersanyagok és gabona bevitele* növekedik, ami pedig a gyártmányokkal való belkereskedelemnek és a belföldi fogyasztásnak előfeltétele, mert ezen bevitel folytán az országnak nem kell termelőerőt fordítania a nyersanyagok és élelmicikkek termelésére. Határozott eredményre csak akkor jutunk, ha a nemzetközi cserének mindkét oldalát és a termelő erőknek megoszlását a társadalmi termelés minden ágazata-

[1] W. Sombart: „Die deutsche Volkswirtschaft im XIX. Jahrhundert".

[2] Sombart, aki a háború alatt vad imperialista lett, nem áll egyedül. A világgazdasággal kapcsolatos gazdasági problemák fejtegetésénél két irányzattal találkozunk: az egyik optimista, a másik mindenekelőtt azt követeli, hogy a hatalomért küzdő imperialista államok belső ereje szilárduljon meg. Innen magyarázható, hogy nagyobb figyelmet fordítanak a belső piac kérdéseire. (Lásd pl. Heinrich Pudor: „Weltwirtschaft und Inlandproduktion"), Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, hg. v. K. Bücher 71. Jahrg. I. Heft: „Német világgazdaságra (Deutsche Weltwirtschaft) csupán annyiban kell törekedni, amennyiben a mi termelésünk, a mi iparunk mind nagyobb és nagyobb külföldi piacokat hódit meg és kiüti a nyeregből a külföldi versenyt. Akkor természetesen a világkereskedelem is hasonló emelkedést fog mutatni, azonban alapul a honi (Heimische) termelés kell hogy szolgáljon. (147, 148. old.)

[3] Harms i. m. 202. jegyzet; továbbá S. Schilder: „Entwicklungstendenzen der Weltwirtschaft". Berlin.

ban helyesen értékeljük. Ugyanis az ujabb fejlődési irány igen nagy mértékben elősegíti a nemzetközi csere- (és természetesen más együtt) összeköttetést és hihetetlen tempóban iparosítja el az agrár és félagrár országokat és amig egyfelől megteremti náluk a külföldi mezőgazdasági cikkek iránti keresletet, másfelől minden áron forszirozza a kartelek kiviteli politikáját (dumping). A világpiaci kapcsok fejlődése gyorsan halad előre, mind erősebb kötelékkel fűzi egymáshoz a világgazdaság különböző részeit, mind szorosabban kapcsolódnak össze a „nemzetileg" és gazdaságilag különálló területek, mind gyorsabban fejlődik ki a világtermelés uj, nem kapitalista, magasabb formájú alapja.

Ha az árúk nemzetközi forgalma „dolgok cseréjét" fejezi ki a világtársadalom gazdasági organizmusában, *a népesség* nemzetközi mozgalma a gazdasági élet másik alapvető tényezőjének, a munkáskéznek helyváltozását jelenti. Amint a „nemzeti gazdaság" keretein belül a munkaerő felosztása a különböző termelési ágak között a munkabér magassága által nyer szabályozást s a munkabér egy szinvonal felé halad, éppúgy történik a munkabér különböző normáinak kiegyenlítődési folyamata a világgazdaság keretein belül: *a vándorlás* útján. A kapitalista uj világ óriási reservoirja szívja fel Európának és Ázsiának „felesleges", népességét, a mezőgazdaságból kiszorult elszegényedett parasztokon kezdve a városi munkanélküliek „tartalékseregéig". Igy jön létre világgazdasági méretekben az összhang a „munkáskezek" keresletе és kinálata között, a tőke által szükségelt arányban. Hogy ennek a folyamatnak terjedelméről némi fogalmat alkothassunk, néhány adatot idézünk:

Az Északamerikai Egyesült-Államokba bevándorlottak száma volt:

1904	812,870
1905	1.026,499
1906	1.100,735
1907	1.285,349
1914	1.218,480[1]

Külföldiek száma Németországban volt:

1880	276,057
1900	778,737
1910	1.259,873[2]

Az olasz kivándorlók száma 1912-ben 711,446-ot tett ki, Angolországból és Irországból kivándorolt 467,762, Spanyolországból 175,567 (1911-ben), Oroszországból 127,747 ember stb.[3]

[1] D. Lewin: „Der Arbeitslohn und die soziale Entwicklung". Berlin 1913. S. 141.; Filippow: „Kivándorlás" 13. o. Az utolsó adatot „The American Year Book" 1914. 385. o.

[2] Lewin i. m. 141. o.

[3] Statistisches Jahrbuch für das deutsche Reich stb.

A *végleges* kivándorláshoz, melynél a munkás szakít hazájával és uj hazát szerez magának, az *időleges* kivándorlás járul, időszaki munkák végzésére: részben ilyen jelleggel bir az olasz kivándorlás, orosz és lengyel munkások kivándorlása Németországba a mezőgazdasági munka idejére (u. n. „Sachsengängerei") stb. A munkáserőnek ez a beözönlése és kiözönlése már egy jelensége a munka *világpiacának*.

A munkáskéz mozgalmának, mint a kapitalista viszonylatok egyik polusának a *tőke mozgalma* felel meg, mint a másik polusé. Amint az első esetben a mozgalom folyamatát a *munkabér* normájának egyenlősítő törvénye szabályozza, ugy a másik esetben a *nyereség* normájának nemzetközi egyenlősítése megy végbe. A tőke mozgalma, melyet a tőkét kivivő ország szempontjából rendesen tőke-exportnak nevezünk, igen nagy jelentőségre tett szert a jelenkor gazdasági életében, ugy hogy némelyek (pl. Sartorius v. Waltershausen) a jelenkori kapitalizmust export-kapitalizmusnak nevezik. Ezt a jelenséget még más összefüggésben fogjuk tárgyalni. Most csupán a tőke nemzetközi mozgalmának főbb formáit és megközelítő nagyságát akarjuk érinteni. A tőke mozgalma a nemzetközi gazdasági élet folyamatának és a világgazdaság fejlődésének egyik leglényegesebb eleme. A tőke exportjának két fő kategóriája: 1. a tőke exportja, mint tőkéé, mely *kamatot hoz*, 2. mint tőkéé, mely *jövedelmet hajt*.

Ezen felosztás keretében azután különböző alfajokat és formákat lehet megkülönböztetni. Első helyen állnak az *állami* és *községi kölcsönök*. Az állami költségvetés óriási növekedése, melyet a mind bonyolultabbá váló gazdasági élet hoz létre, valamint az egész „nemzetgazdaság" militarizációja mind jobban teszi szükségessé a külföldi kölcsönöket a folyó kiadások fedezésére. — Másfelől a nagyvárosok fejlődése a művek egész sorának megvalósítását kivánja, (villamos vasutak, villamos világitás, csatornázás, vízvezeték, járda, központi gőzfütés, távirda és telefon, vágóhidak berendezését stb.) mihez hatalmas pénzösszegek szükségesek; ez összegeket igen gyakran szintén külföldi kölcsönök utján teremtik elő. A tőke-export második formája az u. n. *„érdekeltség"* rendszere („Beteiligung" „Participation"): A. ország vállalata (ipari, kereskedelmi, vagy bankvállalat) tárcájában tartja B. ország vállalatának részvényeit, vagy kötvényeit. Harmadik formája külföldi vállalatok *finanszirozása*, a tőkének összehozása határozott, saját maga által alapított külföldi vállalatot, vagy az ipari vállalat finanszirozza saját affiliált vállalatát („Tochtergesellschaft"),

mely önálló társaság formáját nyeri; vagy külön finanszirozó társaság (Finanzierungsgesellschaft) finanszirozza a külföldi vállalatokat.[1] Negyedik formája a kölcsön-nyujtás *határozott cél nélkül* („finanszirozás" esetén ily *cél* fennforog), amikor egy ország nagy bankcégei kölcsönt adnak a másik ország bankjainak. Ötödik formája *külföldi* részvények stb. vétele *továbbadás céljából.* (L. az emissziós bankok tevékenységét stb. A felsorolt formák közül az utolsó, a többiekkel ellentétben, nem teremt hosszu ideig tartó érdekkapcsolatot.) A tőkék átömlése az egyik „nemzeti" szférából a másikba, mint látjuk, a legkülönbözőbb uton történik, a „nemzeti" tőkék összefonódása növekszik, a tőke „nemzetközivé" lesz. A tőke a külföldi gyárakhoz és bányákhoz, ültetvényekhez és vasutakhoz, gőzhajózási vállalatokhoz és bankokhoz ömlik át és pedig mind nagyobb méretekben, az értéktöbbletet egy részét „haza"-juttatja, ahol ez a rész ismét megkezdheti önálló mozgalmát, másik részét felhalmozza, alkalmazásának szféráját mind inkább kiszélesíti s a nemzetközi kapcsolatoknak mind sürübb hálóját teremti meg. Ennek a folyamatnak mennyiségi oldalát a következő adatok szemléltetik:

Franciaország: (1902. évi adatok.)

Külföldön elhelyezett francia tőke:

	milliárd frank
Oroszország	9—10
Anglia	½
Belgium és Hollandia	½
Németország	½
Törökország, Szerbia, Bulgária	½
Románia és Görögország	3—4
Ausztria-Magyarország	2
Olaszország	1—1½
Svájc	½
Spanyolország és Portugália	3½
Canada és Egy. Államok	½
Egyptom és Suez	3—4
Argentinia, Brazilia, Mexico	2½—3
Kina és Japán	1
Tunis és francia gyarmatok	2—3
Összesen:	30—35½[2]

Az elhelyezés minősége:

	milliárd frank
I. Keresk. vállalatok	995·25
II. Földtulajdon	2,183·25
III. Bankok és biztositó intézetek	551·00
IV. Vasutak	4,544·00
V. Bányászat és ipar	3,631·00
VI. Tengeri forgalom, kikötők stb.	461·00
VII. Állami és községi kölcsönök	16,553·50
VIII. Különféle	936·00
Összesen:	29,855·00[3]

[1] Ezen társaságokra nézve l. R. Liefmann: Beteiligungs- und Finanzierungsgesellschaften, Jena, Gustav Fischer 1913.

[2] Harms: i. m. 228., 229; Isajef: „Világgazdaság" 82. 83. o.

[3] Sartorius von Walterhausen: „Das volkswirtschaftliche System der Kapitalanlage im Auslande" 56. o.

Leroy-Beaulieu 1902-ben 34 milliárd frankra értékelte a külföldi vállalatokba és kölcsönökbe elhelyezett francia tőkék összegét.[1]

1905-ben ez az összeg már 40 milliárd frankot ér el. A párisi tőzsdén bevezetett papirok összértéke (árfolyam szerint): 1904-ben 63,909 millió frank francia értékekben és 66.180 millió frank külföldi értékekben; 1913-ban 64,104 millió frank francia és 70,761 millió frank külföldi értékekben.[2]

Anglia

Külföldön elhelyezett angol tőke 1911-ben

	Font Sterling
Angol gyarmatok és India	1.554.152,000
Amerikai Egyesült Államok	688.078,000
Cuba	22.700,000
Filippi szigetek	8.202,000
Mexico	87.334,000
Brazilia	94.330,000
Chile	46.375,000
Uruguay	85.255,000
Peru	31.896,000
Amerika többi része	22.517,000
Oroszország	38.388,000
Törökország	18.320,000
Egyiptom	43.753,000
Spanyolország	18.808,000
Olaszország	11.513,000
Portugália	8.134,000
Franciaország	7.071,000
Németország	6.061,000
Európa többi része	36.317,000
Japán	53.705,000
Kina	26.809,000
„Külföld" többi része	61.907,000
„Külföld" összesen	1.687.684,000
Angol gyarmatokkal együtt	3.191.836,000

Angol kibocsátásu külföldi értékek: (Állami, vasuti, bányakölcsönök és különböző testületek kölcsönei.)

	Millió font sterling
1892	49·9
1893	29·9
1894	52·2
1895	55·2
1896	56·1
1897	47·4
1898	59·8
1899	48·2
1900	34·2
1901	32·6
1902	57·7
1903	54·3
1904	65·3
1905	102·6
1906	61·0
1907	68·9
1908	121·9
1909	131·9
1910	132·7 [3]

Az angol tőke, mely 1915-ben külföldi és gyarmati vállalatokba volt befektetve, Lloyd Georgenak ez év elején tett kijelentése szerint megközelítette a 4 milliárd font sterlinget.

Ami *Németországot* illeti, a külföldi értékek kibocsátására és a német tőzsdén jegyezni engedett *külföldi* papirokra vonatkozó adatok, ez utóbbiaknak csökkenését mutatják (Stat. Jahrb. f. d. D. R., 1913. szerint a jegyzett papirok névértéke 1910-ben 2242 millió márka, 1911-ben 1208 millió márka, 1912-ben 835

[1] „Économiste Francais" 449. o. (id. Sartoriusnál).
[2] Sartorius v. Walterhausen i. m.; Pénzügyi Értesitő IV. szám 1915.
[3] Harms i. m. 235. o.

millió márka volt), de a tőkeexportnak ezt a részben látszólagos csökkenését az magyarázza, hogy a német bankok mindinkább azt a gyakorlatot folytatják, hogy az értékpapirokat külföldi tőzsdéken, különösen a londoni, párisi, antwerpeni és brüsszeli tőzsdén vásárolják. ezen kívül „a tőkének pénzügyi mobilizációja" háború esetére is megmagyarázza ezt.

A külföldön elhelyezett tőkék összege körülbelül 35 milliárd márkát tett ki.

Németország

	milliárd márka		milliárd márka
Argentina	92·1	Mexico	1.039
Belgium	2·4	Hollandia	81·9
Bosznia	85·0	Norvégia	60·3
Brazilia	77·6	Ausztria	4,021·6
Bulgária	114·3	Portugália	700·7
Chile	75·8	Románia	948·9
Dánia	595·4	Oroszország	3.453·9
Kina	356·6	Szerbia	152 0
Finnország	46·1	Svédország	355·3
Nagybritannia	7·6	Svájc	437·6
Olaszország	141·9	Spanyolország	11·2
Japán	1,290·4	Törökország	978·1
Kanada	152·9	Magyarország	1,506·3
Kuba	147·0	Egyes. Államok	4,945·8
Luxemburg	32·0		

Meg kell még említenünk a *belga* tőkét, amelynek külföldi összege $2^3/_4$ milliárd frankot tesz ki. Ezek a tőkék a különböző országok között így oszlanak meg:

Belgium

	millió frank
Hollandia	70
Franciaország	137
Brazilia	143
Olaszország	166
Egyiptom	219
Németország	244
Argentinia	290
Kongó	322
Spanyolország	337
Oroszország	441
Többi ország	388[1]
Összesen:	$2^3/_4$ milliárd

[1] Harms i. m. 242; Schilder: „Entwicklungstendenzen der Weltwirtschaft", S. 364.

Az Egyesült-Államok, melyek óriási tőkét hoznak be, a maguk részéről ismét igen jelentékeny méretekben Közép- és Délamerikába viszik azt ki és pedig főként Mexikóba. Cubába és Canadába. Cubának államkölcsönei először az Egyesült-Államok tőkéseinek figyelmét hivták fel. Cubában az amerikaiaknak terjedelmes ültetvényeik vannak. Az amerikai vállalkozás jelentékeny részt vett a szomszéd mexikói köztársaság fejlődésében, különösen a mexikói vasútak kiépítésében és kihasználásában. Természetes, hogy a mexikói 5%-os és 4%-os kölcsönöket (150 mill. doll.) az Egyesült-Államok piacán helyezték el.

Ugyanezen piacon nyertek elhelyezést a Filippi-szigetek 4%-os kötvényei. Canadában az Egyesült Államok több mint 590 millió dollárt helyeztek el, Mexikóban több mint 700 milliót stb.

De még olyan országok, mint Olaszország, Japán, Chile stb. is aktiv szerepet játszanak a tőkéknek ebben a nagy áthelyeződésében. Magától értetődik, hogy a mozgalom iránya a *nyereség normájának* (vagy kamatláb normájának) *különbségében* jut kifejezésre: mennél fejlettebb az ország, mennél alacsonyabb a nyereség normája, mennél gyorsabb a tőke körforgása a termelésben, és mennél kisebb ennek folytán a tőke iránti kereslet, annál erősebb a tőke kivándorlásának folyamata. És fordítva: mennél nagyobb a nyereség normája, mennél alacsonyabb a tőke organikus állománya, mennél élénkebb a kereslet utána, annál erősebb a tőke beözönlése.

Éppen ugy, ahogy az *árúk nemzetközi forgalma* kiegyenlítődéshez juttatja a helyi és „nemzeti" árakat a világárak utján; éppen ugy, ahogy a vándorlásnak az az irányzata, hogy a bérmunkások munkabérének nemzeti különbségeit nivellálja, — a *tőke mozgalmának* az az irányzata, hogy a nyereség „nemzeti" normáit *egy szintre* hozza és igy tulajdonképpen nem fejez ki egyebet, mint a kapitalista termelésmód egyik legáltalánosabb törvényét világgazdasági méretekben.

Részletesebben kell kitérnünk a tőkekivitel azon formájára, mely a külföldi vállalatokban való „érdekeltségben" és „finanszirozásban" nyer kifejezést. A dolog ugy áll, hogy a világgazdaság kereteiben a kapitalista fejlődés összpontosító irányzata ugyanazon szervezeti formákat ölti magára, amint ez a „nemzeti gazdálkodás" kereteiben történik: mind élesebben tör utat az a törekvés, hogy a *szabad verseny korlátoztassék*, monopolisztikus vál-

[1] M. Bogoljepov: „Az amerikai Pénzügyi Értesitő" 39. sz.

lalatok alapítása utján. És ezen monopolisztikus szervezetek alakításának folyamatában igen nagy szerepet játszik az „érdekeltség" és finanszirozás. Ha az „érdekeltség" különböző fokait vizsgáljuk, a megszerzett részvények *száma* szerint láthatjuk, hogy fokozatosan a *teljes fuzió* folyamata készül elő. A részvényeknek nem is nagy száma birtokában, meg van a lehetőség a részvényesek gyülésén való részvételre; részvények nagyobb száma esetén mind szorosabbá válik a kapocs (itt említhetjük meg az uj termelési módszerek, szabadalmak közös kihasználását, a piac felosztását stb.), — ami által az érdekek bizonyos közössége jön létre. Ha a részvények mennyisége az 50%-ot meghaladja, az „érdekeltség" már teljes fuzió helyét pótolja. Végül igen gyakran „leányintézetek" alapíttatnak, önálló társaságok formájában, melynek értékeit az „anyaintézet" (Muttergesellschaft)[1] tartja birtokában. Ezzel az utóbbi jelenséggel igen gyakran találkozunk a nemzetközi kapcsolatok terén. Hogy az „idegen" ország törvényeiben megállapított korlátozások kikerülhetők legyenek és hogy az uj „haza" iparosainak privilégiumait igénybe lehessen venni, célszerübbnek látszik leányintézeteket alapítani önálló részvénytársaságok formájában. Igy pl. a Waldhof cellulosegyárnak Mannheimban orosz osztálya van (egyébként ez most már a multé) Pernowban. Karl Schlenk A. G. bronzfestékgyárnak (Nürnberg) Amerikában van leányintézete éppugy, amint a „Varziner Papirfabrik"-nak is van amerikai osztálya: „Hamerwill Paper Co."; a kontinens legnagyobb drótvállalatának, Westfälische Drahtindustrie," Rigában van leányintézete és igy tovább. És fordítva külföldi társaságoknak leányintézeteik vannak Németországban és más országokban. Ide tartozik pl. a Maggi-társaság (Kempthal Schweiz) leánytársaságokkal Singenben. Berlinben és Párisban (Compagnie Maggie és a Société des boissons hygiéniques).[2] 1903-ban a Westinghouse Electric Company Pittsburg amerikai cég leányintézetet alapított Manchester körül (Anglia). 1902-ben az amerikai gyufatröszt Diamond Match Co. mindinkább növekedő érdekeltsége által beolvasztotta a liverpooli vállalatot, amely az amerikai vállalat fiókjává vált stb.[3]

[1] R. Liefmann: Beteiligungs- und Finanzierungsgesellschaften 47. 48. o. Meg kell jegyeznünk, hogy bizonyos körülmények között ugy az „ellenőrzés, mint fuzió" is, 50%-nál jelentékenyebb kisebb mennyiségü részvény mellett is létre jő.

[2] Ibid. 49. o.

[3] Sartorius v. Waltershausen i. m. 174 o.

Analóg helyzetben van számos svájci csokoládé- és fonógyár, angol szappanfőző- és gépgyárak, cérnagyárak amerikai varrógépgyárak, gépgyárak stb.

De nem kell azt hinni, hogy a külföldi vállalatokban való részvételnek csupán ez az egy formája van. Valóban igen nagy száma van a különböző fokú „érdekeltségnek", aránylag jelentéktelen részvénymennyiség birtokától kezdve, — különösen mikor egy kereskedelmi, ipari, vagy bankvállalat egyszerre néhány vállalatban vesz részt, — egészen majdnem minden részvény birtokáig. — Az „érdekeltség" mechanizmusa abban áll. hogy egy adott társaság részvényeket és kötvényeket bocsát ki abból a célból, hogy más vállalatok értékeit megszerezze. Liefmann az „értékek helyettesítésének" („Effekten-Substitution") három formáját különbözteti meg és az illető „helyettesítő társaságok" („Substitutions-Gesellschaften") *célja* szerint igy osztályozza őket: 1. *„Tőkebefektetési társaságok"* (Kapitalanlag-Gesellschaften), rendesen investment trust-nek hivják, — mikor az „értékek helyettesítése" a jövedelmezőbb és kockázatosabb vállalatok osztalékának megszerzése céljából történik; 2. *„Értékátvételi társaságok"* („Effekten-Übernahmen-Gesellschaften"), mikor a társaság célja oly vállalatok értékeinek elhelyezése, amelyeknek értékeit jogi vagy tényleges viszonyok folytán nem lehet közvetlenül a közönség körében elhelyezni; és 3. *„Ellenőrző társaságok"* „Kontroll-Gesellschaften" vagy amerikai szóhasználat szerint (Holding Companies), mikor a különböző vállalatok értékeit összevásárolják, a forgalomból kivonják s helyükbe az ellenőrző társaság értékei kerülnek kibocsátásra, mely ilyen módon *befolyást nyer ezekre a vállalatokra, anélkül, hogy saját tőkéjét adná ki.* Itt ez a *befolyás* a cél, az „ellenőrzés" vagyis tényleges uralom a kérdéses vállalatok fölött. Mindezekben az esetekben feltételeztetik, hogy az elhelyezendő értékek már megvannak. Hogyha azokat előbb elő kell teremteni, akkor *finanszirozás* müveletéről beszélünk, melynek, mint látjuk, bankok, ipari és kereskedelmi vállalatok és külön „finanszirozó társaságok" lehetnek az alanyai. Amennyiben ipari vállalatok részéről történik a finanszirozás, ez rendesen külföldi leányintézetek alakításával kapcsolatos, és ezekben az esetekben az értékekhez szükséges tőkét rendesen *előteremtik.*

Ezek a finanszirozó vállalatok igen széles körre terjeszthetik ki tevékenységüket. Igy pl. az Ohrenstein Koppel—Arthur Koppel A. G. mechanikai vállalat 10 leányintézetet alapított, melyek közül a legnagyobbak Oroszországban, Párisban, Madridban, Wienben,

Johannesburgban (Délafrika) vannak; a Cörting fivérek cégének Hannoverben leányintézete van Ausztriában, Magyarországon, Franciaországban, Oroszországban, Belgiumban, Olaszországban, Argentiniában; nagyszámu német cementgyárnak Amerikában vannak leányintézetei; vegyészeti gyáraknak Orosz-, Francia-, és Angolországban. A norvég, nitrogén-tartalmu anyagokat gyártó társaságoknál a külföldi vállalatok finanszirozása mind nagyobb méreteket ölt. Norvég, francia és canadai tőkések alapitották a „Norsk Hydro-Elektrisk Kvälstofaktieselskab"-it (azonos a „Société Norvégienne de l'Azote et des Forces Hydro-Electriques"-kel), mely a maga részéről két részvénytársaságot alapitott, melyben a német tőke is résztvett. A nemzetközivé válás legnagyobb fokot az elektrotechnikai ipari termelésben érte el. A Siemens-Halske cégnek Norvégiában, Svájcban, Délafrikában és Olaszországban vannak vállalatai; továbbá leányintézetei vannak Oroszországban, Angliában, Ausztriában; a hires „Allgemeine Elektricitäts-Gesellschaft"-nak (röviden „A. E. G.") leányintézete van Londonban, Pétervárott, Párisban, Génuában, Stockholmban, Brüsszelben, Wienben, Milánóban, Madridban, Berlinben, amerikai városokban stb.; ugyanilyen tevékenységet fejt ki a Thomson-Houston Co. és helyettese, a General Electric Company, Singer Manufacturing Company, Dunlop Pneumatic Tyre Co stb.[1]

A külföldi vállalatok finanszirozásában különösen nagy szerepet játszanak a nagybankok. Csupán egy pillantást kell vetni e vállalatok tevékenységére, hogy lássuk, hogy ezeknek a „nemzeti" szervezeteknek nemzetközi kapcsai már mily erősek. A belga „Société Générale de Belgique" jelentése 1913. évből, saját „nemzeti" értékeinek összegét 108.332,425 frankra, a külföldi értékeket kb. 77.899,237 frankra teszi. Ez utóbbi tőke a legkülönbözőbb országok vállalataiba, kölcsöneibe van fektetve: Argentina, Ausztria, Canada, Kina, Kongó, Egyiptom, Spanyolország, Egyesült-Államok, Franciaország, Marokkó, Ujkaledónia, Oroszország stb.[2]

Különösen a *német bankok tevékenységére* vonatkozó adatok vannak jól feldolgozva. Itt Németország legnagyobb bankjaira

[1] Liefmann i. m. 99—104. o. Természetesen a finanszirozás nem csupán a leányintézetekre terjed ki, igy pl. a Knop-cég (a Solojev Vlad és a Kraft Testvérek céggel együtt) 1912-ben a „Kaspijskaja Manufaktura"céget finanszirozta, mely megszerezte a dagestáni tartományban Rjesenikov moszkvai vállalkozó által alapitott és felszámolt társaság vagyonát.

[2] „La vie internationale" V. kötet 1914. 5. szám 449. o. (az Office Centrale des Associations Internationales Bruxelles).

vonatkozó adatokat soroljuk fel, melyek ennek az országnak egész banküzyét szemlélhetővé teszik.

A Deutsche Bank alapította 1. a Deutsche Überseeische Bank-ot, melynek 23 leányintézete van: 7 Argentiniában, 4 Peruban, 2 Boliviában, 1 Uruguayban, 2 Spanyolországban, 1 Rio de Janeiroban; 2. (a Dresdner Bankkal együtt) az Anatolische Eisenbahn-Gesellschaft-ot (Société des chemins de fer Ottomans d'Anatolie); 3. a Wiener Bankverein-nal együtt megvette a „Betriebsgesellschaft der Orientalischen Eisenbahnen" részvényeit; 4. alapította a Deutsche Treuhand Gesellschaft-ot (amerikai ügyletek); 5. érdekeltsége van a Deutsch-Asiatische Bank-ban (Sanghai); 6. érdekeltsége van a Bank für orientalische Eisenbahnen-ban (Zürich); 7. érdekeltsége van a Banca Commerciale Italiana-ban (Milano); 8. érdekeltsége van a Deutsch-Atlantische, Osteuropäische, Deutsch-Niederländische Telegraphengesellschaft-ban; a Norddeutsche Seekabelwerke és Deutsche Südamerikanische Telegraphen Gesellschaft-ban; 9. érdekeltsége van a Schantung-Bergbau és Schantung-Eisenbahn-Gesellschaft-ban; 10. érdekeltsége van (török, osztrák, német, francia, svájci, olasz cégekkel együtt) a „bagdadi vasútak császári ottomán társaságá"-ban; 11. alapította az Ostafrikanische Gesellschaft-ot; 12. érdekeltsége van a Deutsch-Ostafrikanische Bank-ban; 13. érdekeltsége van svájci és német cégekkel a Zentral-Amerika Bank-ban (később A. G. für Überseeische Bauunternehmungen); 14. érdekeltsége van a Güter Cook, Horwitz & Co Wien bankcégben; 15. érdekeltsége van az Ad. Görz cégben (Berlin és Johannesburg).

Discontogesellschaft. 1. Érdekeltsége van a Deutsche Handels- & Plantagengesellschaft der Südseeinsel-ben és a Neuguinea Comp.-ban; 2. alapította a Norddeutsche Bank-kal együtt a Brasilianische Bank für Deutschland-ot, öt leányintézettel; 3. érdekeltsége van más bankokkal a Deutsch-Asiatische Bank-ban; 4. érdekeltsége van az Ernesto Tornquist (Buenos Ayres) bankcégben és az ezzel érdekkapcsolatban lévő Albert de Bary & Co cégben Antwerpen; 5. érdekeltsége van a Banca Commerciale Italiana-ban; 6. alapította (a Norddeutsche Bankkal együtt) a Bank für Chile und Deutschland-ot, nyolc leányintézettel; 7. alapította a Bleichröder céggel együtt a Banca Generala Romana-t, Bukarestben (most 6 leányintézettel); 8. érdekeltsége van sok más céggel együtt a Banque de Internationale de Bruxelles-ben; 9. érdekeltsége van a Schantungs-Eisenbahn-Gesellschaft-ban és Schantungs-bergbau-Gesellschaft-ban és sok más kábel és táviró vállalatban;

10. alapította az Otavi Minen & Eisenbahn-Gesellschaft-ot Afrikaz 11. alapította az Ostafrikanische Eisenbahn-Gesellschaft-ot; 12. érdekeltsége van a Deutsch-Ostafrikanische Bank-ban; 13. alapította Bleichröderrel a Creditna Banca bolgár céget Sofiában; 14. alapította Wörmannal (Hamburg) a Deutsche-Afrika Bank-ot; 15. érdekeltsége van a General Mining and Finance Corporation Limited-ben London; 16. másokkal együtt alapította a Kamerun-Eisenbahn-Gesellschaft-ot; 17. 1900-ban filialet állított fel Londonban; 18. Kruppal együtt finanszirozta a Grosse-Venezuela Eisenbahn-t; 19. mint a Rotschild-féle bankcsoport tagja érdekeltséget vállalt osztrák. magyar, finn, orosz, román állami, vasúti kölcsönökben és vállalatokban.[1]

Hasonló tevékenységet fejtenek ki Németország más nagy bankjai is: A Dresdner Bank, Darmstädter Bank, Berliner Handelsgesellschaft, Schaffhausen'scher Bankverein és Nationalbank für Deutschland. Ezeknek szintén egész sor közös leányintézetük van a világ összes országaiban.[2]

Természetesen nemcsak a német bankok fejtenek ki ilyen intenziv tevékenységet a külföldön. Összehasonlító számadatok azt mutatják, hogy *Anglia és Franciaország* vezetnek e téren, mig a németek tengerentúli bankjainak száma (1906 elején) 13 volt (100 millió márkával és 70 leányintézettel), Angliának 1917. végén 36 gyarmati bankja volt londoni fióküzletekkel (Niederlassungen) és 3358 üzlethellyel (Geschäftsstellen) a gyarmatokban, továbbá más 36 angol külföldi bankja 2091 fiókintézettel. Franciaországnak már 1904—5-ben 18 gyarmati és külföldi bankja volt 104 fiókintézettel; Hollandiának 16 tengerentúli bankja 68 fiókintézettel stb. Franciaországnak *egyes* bankjai igen nagy közgazdasági erőt képviselnek a gyarmatokban és „külföldön". Igy pl. Credit Lyonnais-nek 1911-ben kb. 16 fiókintézete volt a külföldön és 5 Algirban.

A Comptoir National d'Escompt-nak 12 fiókintézete a külföldön, 11 Tunisban és Madagaskárban. A Société Générale és

[1] Dr. Rieser: „Die deutsche Grossbanken und ihre Konzentration in Zusammenhang mit der Entwicklung der Gesammtwirtschaft in Deutschland" IV. Aufl. 1912. S. 354.

[2] Lásd Rieser: „Die gemeinsamen Tochtergesellschaften der deutschen Kreditbanken zur Pflege überseeischer und ausländischer Geschäftsbeziehungen" a. fejezet a fentebb említett munkában 371. és köv. o.

a Credit Industriel-nek csupán Londonban van saját fiókintézete, azonban igen nagy számu leányintézete van külföldön.[1]

Az „érdekeltség" és „finanszirozás," mint az érdekeltség továbbfejlődése az ipar szüntelenül növekvő összekapcsolódását jelenti egy *szervezett* rendszerbe. A kapitalista monopolium legujabb tipusa, — ha leginkább összpontosított formáikat vesszük, mint pl. a trösztöket, — csupán egyik formáját képezik az „érdekeltségi" társaságoknak, vagy „finanszirozó társaságoknak", amenynyiben ez utóbbinak a mai kapitalista tulajdonból folyólag többé vagy kevésbé monopolisztikus helyzetük van és az értékpapirok mozgalma szempontjából jönnek figyelembe és osztályozhatók, mint a mai kapitalista tulajdon specifikus kifejezései.

Láthatjuk ilyképpen, hogy a világgazdasági folyamat fejlődése, mely a termelő erők fejlődésére támaszkodik, nem csupán a termelő viszonylatok összekapcsolódását vonja maga után a különböző országok között, nem csupán az általános kapitalista viszonylatokat szélesíti és mélyíti, de *uj gazdasági alakulatokat* is szül, uj gazdasági formákat, melyeket a kapitalista fejlődés előző korszakai nem ismertek.

Annak a szerződési folyamatnak csirái, amely az iparnak a „nemzeti" gazdasági keretekben való fejlődését jellemzi, a világgazdasági viszonylatok mezején is mind jobban láthatókká válnak. Éppen ugy, ahogy a „nemzeti" gazdaságok termelő erőinek kapitalista alapon való fejlődése nemzeti kartellek és trösztök alakításához vezetett, éppugy a világkapitalizmus termelő erőinek fejlődése is mindjobban követeli a nemzeti kapitalista csoportok nemzetközi megegyezését, kezdve a legegyszerübb formákon egész a *nemzetközi tröszt* központosított formájáig. Ezeket az alakulatokat a következő fejezetben vesszük vizsgálat alá.

[1] Ibid. S. 375. De meg kell jegyeznünk, hogy a német bankok növekedése igen gyors; 90 végén csupán 4 volt, 1903-ban 6, 36 fiókintézettel, 1906-ban 13, 70 fiókintézettel.

III. FEJEZET.

A világgazdaság szervezeti formái.

1. A világgazdaság anarchikus alkata. 2. Nemzetközi szindikátusok és kartellek. 3. Nemzetközi trösztök. 4. Internacionális bankkonzorciumok. 5. A nemzetközi magánkapitalista szervezetek karaktere. 6. A gazdasági élet és a kapitalista érdekek nemzetközivé válása.

Korunk világgazdaságát rendkivül anarchikus alkat jellemzi. Ebben a tekintetben a mai világgazdaság alkatát össze lehet hasonlitani a „nemzeti" gazdaságok alkatával, mely az utóbbiakat egész a 20-ik század kezdetéig jellemezte, amig az a szervezési folyamat, mely a XIX. század utolsó éveiben oly élesen jutott kifejezésre, nem hozott néhány elég lényeges változást az által, hogy a „gazdasági erők szabad játékának" addig semmi által nem korlátozott kereteit jelentékenyen szűkitette. A világkapitalizmusnak ez az anarchikus alkata legélesebben két tényben jut kifejezésre: egyfelől az egész világra kiterjedő ipari krizisekben, másfelől a háborukban.

Nagyon tévednek azok a burzsoá közgazdászok, akik azt hiszik, hogy a szabad verseny megsemmisítése és kapitalista monopóliumokkal való felcserélése képes lesz elhárítani az ipari válságokat. Egy „csekélységről" megfeledkeznek, nevezetesen arról a körülményről, hogy a „nemzeti" gazdaság gazdálkodó tevékenysége most a *világgazdaság* bázisán épül fel. A világgazdaság pedig nem egyszerü számtani összege a nemzeti gazdaságoknak, éppugy, amint a „nemzeti gazdaság" egyáltalában nem számtani összege az egyéni gazdaságoknak az államterület határain belül. Ebben és abban az esetben is lényegesen fontos, kiegészítő elem a kapcso-

latnak, viszonylatnak, kölcsönhatásnak ténye, azé a különös közegé, melyet Rodbertus „gazdasági közlekedés"-nek nevezett, mely nélkül nincsen „reális egész", „rendszer", nincsen szociális gazdaság, hanem csupán szétforgácsolt gazdasági egyedek. Ezért még abban az esetben is, ha a szabad verseny teljesen megsemmisülne a „nemzeti gazdaságok" keretein belül, a válságok megismétlődnének, mert a *kapcsolatok* ezek között a „nemzeti testek" között anarchikus jellegüek maradnának, vagyis megmaradna a *világszabadság* anarchikus alkata.[1]

Amit a krizisekről mondottunk, az a háborukra is áll. A háboru a kapitalista társadalomban nem más, mint a kapitalista verseny egy módszere, mennyiben t. i. e verseny a világgazdaság szférájában folyik. Ezért a háboru immanens törvénye oly társadalomnak, mely vak-törvények kényszerével teremti meg az elemi erővel kifejlődő világpiacot, nem pedig oly társadalomé, amely tudatosan szabályozza a termelés és megosztás folyamatát.

Jóllehet azonban a mai világgazdaság nagyjában és egészében anarchikus jellegü, a szervezési folyamat itt is némi sikert tud felmutatni, ami főként a nemzetközi szindikátusok, kartellek, trösztök formájában jelentkezik. Mindenekelőtt a legujabb idők ezen alakulatai felett kell szemlét tartanunk.

A közlekedési iparban a legnagyobb kartellek a következők (itt természetesen nem beszélünk a háboru okozta változásokról): 1. Sailing Shipowners Documentary Comittee (angol, német, norvég és dán tengerhajózási vállalatok); 2. Internationale Segelschiffahrts-Konvention (angol, német, dán, svéd és norvég vitorlás hajók); 3. Baltic and White Sea Conference, mely a Balti és Fehértengeren a hajótér 60—70%-a felett rendelkezik (német, francia, holland, angol, spanyol, belga, dán, norvég, svéd, orosz, finn részről); 4. Internationaler Küstenschiffahrtsverband Altona; 5. Nordatlantischer Dampferlinienverband (német, amerikai, belga, francia, osztrák); International Mercantil Marine Company vagy „Morgan Trust" (főképpen angol, amerikai és német; 1911. év

[1] Ezt már a burzsoá irók is kezdik megérteni. Igy pl. Goldstein irja: „hogy a kartelek és trösztök nem képesek a válságokat elháritani, abból a tényből is kiviláglik, hogy az acéltröszt, mely a szövetséges vállalatokkal együtt az Egyesült-Államok acéltermelésének majdnem 90%-át tartotta kezében, 1908. év első negyedének végén gyárainak termelő képességét csupán fele részben tudta kihasználni stb." (Goldstein: „Szindikátusok, trösztök és a mai gazdasági politika II. kiadás Moszkva 1912.) Lásd még Tugan-Baranovszki „Ipari válságok" c. munkáját.

végén e koncern 130 hajóval és 1.158,270 brutto-tonnával rendelkezett). Ezen kartelleken kivül, melyek többé kevésbé magas típust képviselnek, még egy csomónyi egyezménnyel találkozunk, amelyek a szállítási díjtételeket, árengedményeket stb. szabályozzák.

Bánya és fémipar. 1. Internationales Trägerkartell (Acélszindikátusok Németországban, Belgiumban és Franciaországban); 2. Internationales Schienenkartell (német, angol, francia, belga, amerikai, spanyol, olasz, osztrák és orosz sinhengermüvek); 3. Internationale Stahlkonvention (amerikai acéltröszt Bethlehm Steel Co. és Krupp cég); 4. Internationale Bleikonvention (német, ausztráliai, belga, amerikai, mexikói, angol ólomgyártmányok); 5. Deutsch-Österreichischer Stahlgussverband; 6. Deutsch-Englische Ferromangan-Eisenkonvention; 7. Internationale Vereinigung von Ferro-Siliciumwerke (Norvégia, Svájc, Tirol, Bosznia, Savoya, Németország); 8. Internationales Metallplattensyndikat (Németország és Ausztria); 9. Vereinigung der Zinnplattenfabrikation (Anglia és Amerika; igen nagy befolyása van a világpiacon); 10. Internationale Zinkkonvention (német, belga, francia, olasz, spanyol, angol, amerikai; az európai termelés 92%-a); 11. Internationaler Zinkhüttenverband (német, francia, belga, angol); 12. Internationales Drahtgeflechtekartell (német, belga, angol, francia); 13. Internationales Abkommen der Kupferdrahtziehereien; 14. Deutsch-Englische Schraubenkonvention; 15. Internationales Emailkartell (német, osztrák, magyar, francia, svájci, olasz); 16. Internationales Turbinensyndikat (főképpen németek és svájciak); 17. Vereinigte Dampfturbinen-Gesellschaft (a német A. E. G., az amerikai General Electric Company és más cégek); 18. Automobiltrust (Motor Trade Association — majdnem az összes európai automobilvállalatok); 19. Russisch-Deutsch-Österreichisches Syndikat für landwirtschaftliche Geräte; 20. Internationale Vereinigung von Eisenwarenhändlerverbänden (német, angol, francia, osztrák, magyar, svájci, belga); 21. Internationaler Verband der Korsettschliessen und Federnfabriken (majdnem az összes nagy gyárak).

A kő- és agyagiparban hat nagy nemzetközi kartell van.

A villamossági iparban, mint láttuk, a termelés nemzetköziesítésének folyamatá legélesebben jut kifejezésre, ezért itt találkozunk a legnagyobb nemzetközi egyezményekkel, ilyen a megegyezés 1. a német A. E. G. amerikai General Electric Company- és az angol, francia Thomson Houston Co-val, melyeknek egész sereg vállalata van a világ különböző részein; ezután 2. Internationales

Galvanosteginsyndikat; 3. Verkaufstelle Vereinigter Glühlampen-Fabriken (német, osztrák, magyar, svájci, holland, olasz, svéd); bankok közötti egész sor speciális megegyezés villamos vállatok finanszirozására.

A kémiai iparban a nemzetközi kartell-alakításnak jelentékeny szerepe van főképpen a különleges ágazatok sorában. Különösen jelentékeny: 1. Internationales Klorkalikartell (német, francia, belga, angol, amerikai); 2. Internationales Leimkartell (enyvgyárak Ausztria-Magyarországon, Németországban, Hollandiában, Belgiumban, Svédországban, Dániában, Olaszországban, eladási iroda Londonban); 3. Internationales Boraxkartell (Németország, Egyesült-Államok, Franciaország, Ausztria-Magyarország, Anglia); 4. Internationales Verband der Seidenfärberein (német, svájci, francia, olasz, osztrák és amerikai festőszövetségek); 5. Internationales Carbidsyndikat (az összes európai gyárak); 6. Internationales Pulverkartell; 7. Deutsch-Österr. Superfosfatkartell; 8. Kartell der Belgisch-Holländischen Oleinproduzenten; 9. Internationale Verkaufsvereinigung für Stickstoffdünger (német, norvég, olasz, svájci nitrogén-trágyagyárak); 10. Internationales Kerosinkartell (Standard Cil Company és orosz cégek); 11. Verband Deutsch-Österr. Italienischer Kipsgerber und Kipshändler; 12. Internationales Salpeterssyndikat; 13. Internationales Koalinverkaufsynd. (osztrák-német); 14. Europäische Petroleumunion (német, angol svájci, hollandi, belga, osztrák, dán, amerikai, keletázsiai petroleumgyárosok).

Szövőiparban a nemzetközi megegyezések főként a speciális szakmákra vonatkoznak: 1. The International Federation of Master Cotton Spinners and Manufacturers Associations (a kontinentális európai és amerikai ipar képviselői); 2. Deutsches Kravattenstoffkartell; 3. Int. Samtind. Syndikat (az összes német és francia bársonygyárak); 4. Kunstseideverkaufskontor (német, belga müselyemgyárak); 5. Int. Cotton Mills Corporation (Egyesült-Államok és Amerika többi része); 6. Konvention der deutschen und schweizerischen Seidencachenezfabrikanten; 7. Verband der deutsch-schweiz. Cachenez- und Cravattenfabriken; 8. Österr.-deutsches Jutekartell; 9. Int. Verb. der Kratzenfabriken (Németország, Luxemburg, Hollandia, Ausztria-Magyarország, Svédország, Dánia, a Balkán Államok); 10. Int. Nähseidekonvention (osztrák, belga, orosz, spanyol és angol vállalatok); 11. Int. Vereinigung der Flachs- und Werggarnspinner (majdnem az összes nagy lenfonók Európában); 12. Intern. Kartell der Schappespinner.

Üveg- és porcellániparban legnagyobb az Europäischer Verband der Flaschenfabriken (Palackszindikátus, mely majdnem az összes országokra kiterjed); ezenkivül is az üveg- és porcellán-kartellek egész sorával találkozunk.

A papiriparban hét nagy nemzetközi kartell van. Ezenkivül még 10 egyezményt ismerünk, hat különböző iparágban (kaucsuk, asztalos, dugó, cacaó stb. iparágban.)[1]

A fentebb felsorolt kartelleken kivül még százával vannak nemzetközi trösztök (fuziók és ellenőrző társaságok). Mi itt csupán néhányat sorolunk fel a jelentékenyebbek sorából, amelyeknek igen nagy gazdasági súlyuk van a világpiacon.

Ilyen tröszt pl. a Standard Oil Company of New-Jersy, mely 1910-ben 62 társaság részvényeit tartotta kezében, (közöttük az Anglo-American Oil Company, Deutsch-Amerikanische Petroleumgesellschaft Romana-Amerikana részvényeit) és összeköttetésben állott igen sok más vállalattal és társasággal (holland, német, francia, svéd, olasz, orosz, svájci stb.);[2] ez a tröszt „ellenőrzi" az „Amalgamated Copper Company"-t, mely világmonopolisztikus helyzetre törekszik a réztermelés terén; azután az United States Steel Corporation, amely a legnagyobb „ellenőrző" társaság; Reismühlen- und Handels-Aktiengesellschaft Brémában külföldi cégek részvételével (6.039,344 márka);[3] Int. Bohrgesellschaft; Nobel Trust Company; néhány nemzetközi tröszt a nafta-iparban, a Banántröszt, melyet a Boston Fruit Company és a Tropical Trading and Transport Company alapított, a huströszt, cérnatröszt, melynek élén az angol J. and P. Coats Ltd. áll, Société Centrale de la Dynamite; Compagnie générale des conduits d'eau (Lüttich), mely az utrechti, barcelonai, párisi, nápolyi, charleroi-i, bécsi vállalatokat „ellenőrzi"; a Trust metallurgique belge-francais stb. stb.[4] Mindezek mögöttt a kartellek és trösztök mögött rendesen a finanszirozó vállalatok, vagyis főképpen a bankok állanak. A nemzetköziesítésnek az a folyamata, melynek legprimitivebb formája a nemzetközi árúcsere és legmagasabb szervezési foka a nemzetközi tröszt, — ez a folyamat a banktőkének is jelentékeny mérvü nem-

[1] A nemzetközi kartellek jegyzékét Harms i. m.-ból vettem (254. és köv. o.). Ezt, valamint a trösztökre és bankkonzorciumokra vonatkozó anyagot főkép azért közlöm, mert — tudomásom szerint — orosz nyelven még semmisem jelent meg e kérdésről.

[2] Liefmann i. m. 249. o.

[3] Ibid. 275. o.

[4] Kobacs i. m. Liefmann i. m. Harms i. m.

zetköziesítését vonta maga után, amennyiben a banktőke *ipari tőkévé* alakul át, ipari vállalatok finanszirozása útján és ilyenképpen a *finánctőke* különös válfaját képezi.

A finánctőke ugyanis a tőkének mindenhová behatoló alakja, amely mint a természet horror vacuiban szenved, ki akar tölteni minden üres teret, légyen az a tropusokon, a tropusok alatt, vagy a sarkövben — a fődolog az, hogy elég bőven csöppenjen-csurranjon a nyereség. Hogy szemléltessük azt, hogy a nagy „nemzeti bankok" milyen barátságosan nyujtanak „kölcsönös segélyt" egymásnak, a nagy nemzetközi bankkonzorciumok alakításának néhány példáját soroljuk fel. Brüsszelben 1911-ben alapíttatott a Société financière des valeurs americaines nevü financtrust, amerikai vállalatok finanszirozására. Beléptek: a Deutsche Bank, a Warburg Co. Hamburgban, a Société Générale Brüsszelben, a Banque de Bruxelles, a Banque de Paris et des Pays-Bas, Société Générale pour favoriser l'industrie nationale Párisban, Société Française des banques et des depôts, Banque Française pour le Commerce et Industrie, Kuhn, Loeb Co. New-York stb. vagyis a világ legnagyobb bankjai.[1] Ugyanaz a Deutsche Bank, mely a fentnevezett finánctröszt tagja, a Schweizerische Creditanstalt-tal és a Speyer-Ellissen céggel együtt alapítja az „Aktiengesellschaft für überseeische Bauunternehmungen"-t mindenféle tengerentuli épitővállalatok céljaira, fiókokat alapít petroleum eladására, néhány országban összeköttetésbe lép az „orosz" Nobel-céggel, nagy érdekeltséget vállal az európai petroleum-unióban.[2] Az utolsó években Brüsszelben alakult egy bankkonzorcium (Consortium Constantinople) konstantinápolyi vállalatok finanszirozására. Részt vettek benne: a Deutsche Bank, Deutsche Orientbank (az elsővel kapcsolatban), Dresdner Bank, Schaffhausen'scher Bankverein, Nationalbank, Société Générale (Paris), Banque de Paris, Comptoir National, Schweizerische Creditanstalt, Bank für elektrische Unternehmungen.[3] Speciális vasuti bankot (Banque Belge des chemins de fer) alapítottak Belgiumban a Banque de Paris et des Pays-Bas, Wiener Bankverein, Schweizerische Creditanstalt, Société Générale des chemins de fer économiques, Deutsche Bank, Dresdner Bank stb. vagyis nemzetközi bankkonzorcium. Említsünk még egy példát: a „Prodameta" orosz szindikátusban a „nemzeti" bankok négy csoportja „dolgozott": orosz-csoport (az

[1] Liefmann i. m. 174.
[2] Ibid. 456—486.
[3] Liefmann 497—498. o.

Azovi kereskedelmi bank, Nemzetközi kereskedelmi bank, Orosz külkereskedelmi bank, Oroszázsiai és kereskedelmi bank Varsóban); francia-csoport (Credit Lyonnais, Banque de Paris et des Pays-Bas, Société Générale); német-csoport (Deutsche Bank, Bank für Handel und Industrie, Dresdner Bank); belga-csoport (Credit Général à Liège, Société Générale de Belgique, Nagelmärkers fils à Liège).[1]

Semmi esetre sem szabad azt hinni, hogy ezek kivételes esetek. Egész gazdasági életünk tele van ilyenekkel. Gyarmati vállalatok, és tőke-export más kontinensekre, vasútak épitése és államkölcsönök, városi villamos vasútak és fegyvergyárak aranybányák és kaucsukültetvények, — mindez a legszorosabb kapcsolatban áll a nemzetközi bankkonzorciumok tevékenységével. A nemzetközi közgazdasági kapcsolatok számtalan szálból vannak szőve, ezernyi csomósodási pontot mutatnak, összefonódnak, hogy végül a világ legnagyobb bankjainak egyezményei által központosíttassanak, mely bankok csápjaikat az egész földgömb legkülönbözőbb pontjaira bocsátják ki. A világfinanckapitalizmus és a bankok nemzetközileg szervezett uralma változhatatlan közgazdasági valóság.

Másfelől azonban nem szabad tulozni a nemzetközi szervezetek jelentőségét. Specifikus súlyuk a világkapitalizmus gazdasági életének egészéhez viszonyítva távolról sem akkora, mint ezt első pillanatra hinnők. Sok közülök (t. i. szindikátusok és kartellek közül, amelyekről most szó van) csupán megegyezések a piacok felosztására (Rayonierungs-Kartelle); a társadalmi termelés nagy ágazatainak egész sorában csupán egészen speciális termelési ágakat ölelnek fel, igy pd. a leghatalmasabb szindikátusok egyike a palackszindikátus; soknak egyáltalában nincs állandó jellege. Csupán a nemzetközi egyezmények, melyek természetes monopóliumon alapulnak, mutatnak nagyobbfokú állandóságot. Mindazonáltal ezeknek a nemzetközi alakulatoknak szüntelen fejlődését észlelhetjük és ezt feltétlenül számba kell vennünk a mai világgazdaság analizisénél.[2]

[1] Zahorszky: „Szindikátusok és Trösztök" 230. o. A szövegben csupán a magángazdasági szerepet játszó állami egyezményt tettük szóvá. Felteszszük, hogy a rendkivüli gazdasági szerepet játszó állami egyezményeket (Világposta-egyesület, vasuti egyezmények stb.) olvasóink ismerik.

[2] Sartorius v. Waltershausen a nemzetközi szervezetek szerepét igen kicsire értékeli. Lásd idézett munkáját 190. o. „. . . . nem látszik valószinünek, hogy nemzetközi társaságok alakuljanak és álljanak fenn, egységes (einheit-

Szemügyre vettük a világgazdaság fejlődésének legfontosabb irányzatait, kezdve az árucsere forgalomtól egészen a nemzetközi bankkonzorciumok tevékenységéig. Ez a folyamat minden bonyolult formájával: a *gazdasági élet internacionalizásának folyamata*, a gazdasági fejlődés egyes földrajzi pontjainak közelebbhozása, a kapitalista viszonylatok nivellálása, a tőkés osztály koncentrált tulajdonának fokozódó szembekerülése a világ proletariátusával. Ebből azonban egyáltalában nem következik, hogy a társadalmi fejlődés már olyan stádiumba jutott, melyben a „nemzeti államok" összhangban élnek együtt, mert a *gazdasági élet* nemzetközivé válásának folyamata egyáltalában nem azonosítható a *kapitalista érdekek* nemzetközivé válásának folyamatával. Egész helyesen jegyzi meg egy magyar közgazdász Norman Angell angol pacifista munkájáról: „Norman Angell csupán egyről felejtkezik meg: hogy úgy Németországban, mint Angliában is *osztályok* vannak és az, ami a nemzet egészére felesleges, céltalan, sőt káros, az az egyes csoportok számára, nagytőkések, kartellek, bürokrácia stb. számára, igen nagy hasznot hozhat (sehr gewinnbringend sein kann)".[1]

Ezt a tételt természetesen ki lehet terjeszteni az összes államokra, mert ezeknek az államoknak *osztályjellege* nem képezheti kérdés tárgyát, legalább a tiszta tudomány szempontjából nem. Ezért csupán azok, akik nem látják a kapitalista fejlődés ellenmondásait, akik a gazdasági élet nemzetközivé válását jóhiszeműleg *„Internationale der Tatsachen"*-ként fogadják el, vagyis az anarchikus internacionalizációt szervezett internacionalizációnak nézik, csupán azok reménykedhetnek abban, hogy a „nemzeti" kapitalista csoportok érdekei összeegyeztethetők a *világkapitalizmus* „magasabb egységében". Valójában minden sokkal komplikáltabban történik, mint a hogy ezt az opportunista optimisták hiszik. A gazdasági élet nemzetközivé válásának folyamata kiélesítheti és nagy fokban ki is élesíti azt az ellenmondást, mely a burzsoázia különböző „nemzeti" csoportjainak érdeke között fennáll. A nemzetközi árucsere fejlődése a valóságban egyáltalában nem mindig függ össze a cserét folytató csoportok szolidaritásának fejlődésével, ellenkezőleg az árucsereforgalom fejlődését

licher) termelési igazgatással, de természetesen várhatjuk, hogy a nagy nemzeti szövetségek egyezményeket fognak kötni a piacok elhatárolására vonatkozólag. Ellentétes álláspontot foglal el Harms.

[1] Szabó Ervin: „Krieg und Wirtschaftsverfassung". Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, hg. von Jaffe. 39. Band, 3. Heft, S. 647—648.

igen gyakran kétségbecsett verseny és harc kisérheti, mely már nem is életre, de halálra megy. Ugyanígy áll a dolog a tőkeexporttal is. Itt sem alakul ki mindig az „érdekek közössége". Itt is rendkívül kiélesedhetik a verseny harca a tőkehelyezés szféráiért. Csupán *egy esetben* mondhatjuk bizonyossággal, hogy érdekközösség keletkezik. Akkor t. i., ha az együtles érdekeltség és együttes finanszirozás fejlődését nézzük, vagyis amikor az értékpapirok közös birtoka folytán a különböző országok tőkés osztályainak kollektiv tulajdonáról van szó egy és ugyanazon tárgyra. Itt valóban egy igazi *aranyinternacionale* alakul.[1] Itt nem csupán az érdekek egyszerű hasonlóságáról vagy ahogy most mondják, „parallellizmusáról, párhuzamosságáról" van szó, itten az érdekek *egysége* alakul ki. De ezzel a folyamattal párhuzamosan a gazdasági fejlődés menete automatikusan megteremti az ellentétes irányzatot is a *tőkés érdekek nacionalizálására,* és az egész emberi társadalom a világtőke nehéz sarka alá taposva, hihetetlen szenvedéssel, vérrel és szennyel fizeti adóját ennek az ellenmondásnak . . . A fejlődés perspektiváit csupán úgy állíthatjuk fel, hogyha a kapitalizmus összes alapvető irányzatait boncoljuk és ha a kapitalista érdekek nemzetközivé válása a gazdasági élet internacionalizációjának *csupán egy oldalát* fejezi ki, szükséges, hogy a másik oldalát is vizsgálat alá vegyük, t. i. a kapitalista érdekek nacionalizációjának azt a folyamatát, mely a kapitalista verseny anarchiáját világgazdaság kereteiben legélesebben juttatja kifejezésre, mely a legnagyobb megrázkódtatásokhoz és katasztrófákhoz vezet, az emberi energia legnagyobb pocsékolásával jár és mindjobban előtérbe tolja a társadalmi élet új formái megteremtésének problémáját.

Ilyképpen az a feladat tolul elénk, hogy a tőke *nacionalizálásának* folyamatát vizsgáljuk.

[1] Hogy milyen állást foglalnak el az „Aranyinternationale"-val" szemben, (amennyiben t. i. nem a felső és alsó rétegek szembeállításáról van s burzsoá ideológusok, Sartorius következő kijelentéséből s internationale sohasem lehet ideálja oly embernek, kinek hazája van s aki hisz abban, hogy létének gyökerei hazájához kötik". Ez viszont azt mutatja, hogy a kapitalista érdekek nemzetközivé válásának folyamata aránylag milyen gyenge.

II. RÉSZ.

Világgazdaság és a tőke nacionalizálásának folyamata.

I. FEJEZET.

A „nemzetgazdaságok" belső alkata és a vámpolitika.

1. Nemzeti gazdaságok, mint a világgazdasági kapcsolatok csomópontjai 2. A monopolisztikus szervezetek, kartellek és trösztök fejlődése. 3. Vertikális központosítás. Kombinált vállalatok. 4. A bankok szerepe és a tőke átalakulása finánctőkévé. 5. A bankok és a vertikális központosítás. 6. Állami és kommunális vállalatok. 7. A rendszer a maga egészében. 8. A finánctőke vámpolitikája és a tőke expanziója.

A világgazdaság, mint fentebb láttuk, a legkülönbözőbb jellegü gazdasági kapcsolatoknak egész bonyolult hálóját jelenti, mely kapcsolatok alapjául a termelési viszonylatok (világgazdasági méretekben) szolgálnak. Ezek a gazdasági kapcsolatok, melyek az egyéni gazdaságok tömegét egyesítik egymással, bonyolultakká, sürüekké válnak, ha a világgazdaság keretein belül a „nemzetgazdaságokat" vagyis azokat a gazdasági kapcsolatokat vesszük vizsgálat alá, melyekkel az állami egységek határain belül találkozunk. Ebben a tényben nem valamilyen „állami elvnek" különös alkotó szerepe jut kifejezésre, mely a „nemzetgazdasági" lét különös formáit teremtené meg magából; de nem forog fenn valamilyen előre meghatározott összhang sem a „társadalom" és az „állam" között. A dolog sokkal egyszerübben magyarázható. A

mai államoknak, mint határozott politikai formáknak alakulási folyamatát *gazdasági szükségletek és kényszerüségek* hozták létre. Az állam gazdasági alapból nőtt ki, csupán kifejezése volt a *gazdasági* kapcsolatoknak, az *állami* összeforrás csupán kifejezése volt a *gazdasági* összeforrásnak. Mint minden más életforma, ugy a „nemzeti gazdaság" is a belső megujhodás szüntelen folyamatán ment és megy keresztül; azok a molekuláris mozgalmak, melyek a termelő erők fejlődésével párhuzamosan haladtak, szüntelenül változtatták az egyes „nemzetgazdasági" testek helyzetét is egymáshoz való viszonyukban, vagyis befolyást gyakoroltak az alakuló világgazdaság egyes részeinek viszonyára. A mi korunk teljesen kivételes viszonylatokat teremt. A régi konzervativ gazdasági formáknak gyökeres átalakulása, mely átalakulás a kapitalizmus első kezdeteire nyul vissza, mindenütt feltétlen győzelmet aratott. De ezzel egyidejüleg a gyenge versenytársak „organikus" kiszorítását a „nemzetgazdaságok" kereteiben (kézmüipar pusztulása, átmeneti formák eltünése, nagyban való termelés fejlődése stb.) most hatalmas ellenfelek éles harcának „kritikus" korszaka váltja fel a világpiacon. Ennek okait főleg azokban a belső változásokban kell keresni, melyek a „nemzeti kapitalizmusok" alkatában mentek végbe, és kölcsönös viszonyaikban fordulatot okoztak.

Ezek a változások mindenekelőtt abban jelentkeznek, hogy monopolisztikus, kapitalista szervezetek alakulnak szokatlanul gyors tempóban: kartellek, szindikátusok, trösztök, bankkoncernek.[1]

[1] Itt nem térhetünk ki részletesen arra, hogy ezek a formák miben különböznek egymástól. A *mi feladatunk* szempontjából elég arra utalnunk, hogy nem látunk elvi különbséget kartell és tröszt között, hanem a trösztöt ugyanazon jelenség jobban központositott formájának tekintjük. Minden (tisztán formális) kisérlet, (l. pl. Edward Heimann: „Über Individualismus und Solidarismus in der kapitalischen Konzentration" Archiv Jaffe's 39. B. Heft 3.), hogy elvi különbséget találjanak az „autokrata tröszt" és a „demokrata szindikátus" (vagy kartell) között, egyáltalában nem érinti a dolog lényegét, mely ezeknek az alakulatoknak a társadalmi gazdaságban vitt szerepéből folyik. Ámbár ebből nem következik, hogy semmi különbség nincs ez alakulatok között, sőt bizonyos szempontból szükséges is ezt a különbséget kiemelni, de semmi esetre sem keresendő ez a különbség a „demokrata" és „autokrata" elv ellentétességének területén. Lásd a megfelelő fejezeteket Hilferdingnél „Finánctőke" c. művében. Röviden ez a különbség abban jut kifejezésre, hogy a trösztalakitás folyamával ellentétben a kartellirozás semmiképpen nem jelenti a kartellbe belépő egyes vállalatok közötti ellenmondás megsemmisitését(Hilferding: „Organisationsmacht und Staatsgewalt", Neue Zeit 32. Jahrg. B. 2. S. 140. f. f.)

Miután az *Egyesült Államok* a modern közgazdasági fejlődés klasszikus mintaképe, a monopolisztikus szervezetek leginkább centralizált formája, a trösztök itt gyökeresedtek meg legjobban. Az alábbi táblázat világos képet nyujt a trösztök óriási gazdasági hatalmáról, különösen a leghatalmasabb trösztökéről, továbbá fejlődési folyamatukról. Mood adatai szerint a trösztök fejlődését 1907—1908-ban a következő számadatok mutatják:

A trösztök osztályozása	1904 év		1908 év	
	A megszerzett és ellenőrzött társaságok száma	Részvénytőkék és kibocsátott kötvények összege dollárokban	A megszerzett és ellenőrzött társaságok száma	Részvénytőkék és kibocsátott kötvények összege dollárokban
7 legnagyobb ipari trösztök	1524	2,662.752,100	1638	2,708.438,754
Kevésbbé nagy ipari trösztök	3426	4,055.039,433	5038	8,243.175,000
Ujjászervezés folyamatában levő trösztök	282	528.551,000	—	—
Ipari trösztök összesen	5288	7,246,342,533	6676	10,251.613,754
Koncesszionált vállalatok	1336	3,735,456,071	2599	7,789.393,600
A legnagyobb vasutak csoportja	1040	9.397.363,907	745	12.931.154,010
Összegezés:	8664	20,879.162,511	10,020	31,672.160,754[1]

Poor's Manuel of Corporations és Poor's Manuel of Railroads szerint 1910-ben az összegezés második számadata (a fenti táblá-

[1] Nazarefszki tanár: „Adatok a kollektiv kapitalisztikus gazdaság történetéhez és elméletéhez. Szindikátusok, trösztök és kombinált vállalatok I. kötet I. rész. Adatok az amerikai ipar összpontosításának történetéhez. Moszkva, 1912. 318—319. o.

zatban) 33.3 milliárd dollárt tesz ki.[1] A trösztök arányszáma már 1900-ban is igen nagy volt a „nemzeti" termelésben, és pedig: a szövőiparban az egész termelés 50%-a; üvegiparban — 54%; papir- és nyomdatermelésben — 60%; élelmiszertermelésben — 62%; szeszes italoknál — 72%; fémiparban (vasat és acélt kivéve) — 77%; vegyiparban — 81%; vas és acéliparban — 84%.[2] Azóta ez az arányszám jelentékenyen nőtt, mert a tőke összpontosításának és központosításának folyamata az Egyesült Államokban mesés gyorsasággal halad. „Csupán keveseknek, akik a nagyban való termelés és kereskedelmi ágak finánczszervezetének legujabb fejlődését ismerik, van fogalmuk arról a gigantikus központosításról és uralomról a kombinált és differenciált nagyvállalatok felett, melyek gyakran akkora termelő erőket ölelnek fel, hogy azok az egyes nemzetgazdaság keretein már tulnőnek".[3] Jelen munka kereteiben nem lehet még rövid áttekintést sem nyujtanunk a legfontosabb trösztökről a különböző termelési ágakban. Csupán azt jegyezzük meg, hogy a mozgalom élén két óriási tröszt áll, a petroleumtröszt (Standard Oil Company) és az acéltröszt (United States Steel Corporation), mely két pénzcsoportnak — Rockfeller és Morgan — felel meg.

Hasonló a nagytőke mozgalma *Németországban* is. A hivatalos statisztika 1905-ben 385 kartellt tüntet fel a termelés legkülönbözőbb ágaiban,[4] dr. Tschierschky, a német kartellmozgalom ismert teoretikusa és praktikusa 550—600-ra becsüli a német kartellek számát.[5] Leghatalmasabb a következő két szindikátus: a Rheinisch-Westfälisches Kohlensyndikat és a Stahlwerksverband. Raffalovich adatai szerint az előbbi 1909-ben Dortmund vidékén 85 millió tonna kőszenet termelt, mig a többi outsiderek (szindikátuson kivül állók) csupán 4.200,000 tonnát (4.9%).[6]

1913. januárban a szindikátus által termelt szén az egész ruhrvidéki termelés 92.6%-át és az összbirodalmi termelés

[1] Ibid. Lásd még George Renard A. A. Dulac: „L'Évolution industrielle et agricole depuis centeinquant ans". Paris 1912. p. 204.

[2] I. Goldstein: „Szindikátusok és trösztök és a mai közgazdasági politika." 1912. 51. o.

[3] Eugen von Filippovich: „Monopole und Monopol-Politik" Grünbergs Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung VI. Jahrg. 1915. I. Heft, S. 158.

[4] Liefmann: „Kartelle und Trusts".

[5] Dr. Tschierschky: „Kartell und Trust", Leipzig, Göschen 1911. S. 52.

[6] A. Raffalovich: „Les syndicats et les cartels en Allemagne en 1910". Revue Internationale du Commerce, de l'Industrie et de la Banque 1911. julius 30-diki szám.

54%-át, az acélszindikátus termelése pedig az ország termelésének 43—44%-át tette. A cukor- (raffináló) szindikátus is, melyhez 47 vállalat tartozik, igen magas arányszámot tüntet fel (a belső termelésnek 70, a külsőnek 80%-a.)[1] A villamoströszt (Interessengemeinschaft) két tröszt: ugy mint a Siemens-Schuckert és A. E. G. között oszlik meg és az egész termelésnek 40%-át képviseli. Más országokban a monopolisztikus szervezetek nem ily tekintélyesek, de absolute véve és nem az Egyesült Államokhoz, vagy Németországhoz viszonyítva a szindikálási folyamat mégis jelentékenynek mondható.

Franciaországban nagyszámu szindikátussal találkozunk a fém-, cukor-, üveg-, papir-, petroleum-, vegyi-, szövő-, kőszén- stb. iparban. Különösen megemlítendő: Le comptoir de Longwy, mely Franciaországnak majdnem egész nyersvas termelését adja el; a cukorszindikátus, mely majdnem kizárólagosan uralja a piacot; a Société Générale des Glaces de St. Gobain, melynek szintén csaknem monopolisztikus helyzete van stb. Fel kell említenünk a mezőgazdasági szindikátusok egész sorát, melyekhez igen közel állanak a a mezőgazdasági szövetkezetek[2] és a közlekedési ipar nagy egyesületei: három gőzhajózási társaság (Comp. Générale Transatlantique, Comp. des Messageries Maritimes és Comp. des Chargeurs Réunis) Franciaország egész kereskedelmi flottájának 41.25%-át ölelik fel szervezetükbe.[3]

Angliában, ahol különböző okok miatt a monopolisztikus mozgalom az ipar erős központosítása ellenére aránylag hosszu időn keresztül igen kevéssé volt kifejlődve, az utóbbi időben az ipari trösztökben való egyesítése „Amalgamations," „Associations" „investment trusts" óriási eredményt mutat fel. Éppenugy, amint az angol munkásmozgalom specifikus sajátságai immár a történelemé lettek, éppugy a történelemé az angol szabad verseny is. (Alább látni fogjuk, hogy a gazdasági külpolitika szempontjából is, a szabad verseny, vagyis a szabad kereskedelem politikája — mindjobban háttérbe szorul.) Csupán az, aki a helyzetet nem ismeri, hivatkozhatik Angliára, mint teljesen különálló gazdasági tipus képviselőjére. Példaképpen csupán néhány trösztöt sorolunk fel. A Portland-cementtröszt (Association Portland Cement Manu-

[1] Lásd Martin Saint-Léon: „Cartels et Trusts" 3-ik kiadás. Páris, 1909. 56. o.

[2] Martin Saint-Léon i. m. 89. és köv. o.

[3] G. Le Carpentier: „Commerce maritime et marin-marchand" Paris, 1910. 165 o.

factures) — mely a „nemzeti" termelés 89%-át képviseli; acél trösztök, szesztrösztök, tapétagyárak trösztje (az ország tapéta- és más diszítő anyagának 98%-nyi termelésével); kábelgyárak trösztje (The Cable Maker's Association) 90% term.; sótröszt, Salt-Union (kb. 90%); „The fine cotton spinners' and doublers trust" (mely tényleg majdnem az egész angol termelést ellenőrzi); a festő és fehérítő trösztök „Bleachers Association és The Dyers' Assoc." (90%); Imperial Tobacco Company (az egész termelésnek majdnem fele) stb.[1]

Ausztriában a legnagyobb kartellek közé tartoznak: a kőszénszindikátus Csehországban (az egész osztrák termelés 90%-a); a téglaszindikátus 400 millió koronányi termeléssel (az outsiderek csupán 40 millió koronányival); vasuti szindikátusok; naphta (Galicia 40%), cukor-, üveg-, papir-, szövőipari szindikátusok. De még oly elmaradt és tőkeszegény országban, mint Oroszország is, a fejlett tipusú szindikátusok és trösztök száma Goldstein adatai szerint meghaladja a százat; ezeken kivül egész sor helyi egyezménnyel találkozunk, mely kevésbé fejlett tipust képvisel. Itt csak a nagyobbakat soroljuk fel.[2]

Kőszéniparban „Produgoly" (a doneczi medence termelésének 60%-a); a vasiparban 19 szindikátus van; a legjelentékenyebbek: „Prodameta" 88—93%; „Kravlya" (tetővas 60%-a); „Prodwagon" (16 vasuti kocsigyár közül 14); a petroleumiparban a termelés majdnem egészen négy egymással összeköttetésben álló társaság kezében van, megemlíthetjük még a rézszindikátust 90%-al; cukorszindikátust 100%-al; szövőgyárosok egyezményeit, dohánytrösztöt 57.58%-al; gyufaszindikátust stb. stb.

Igen fejlettek a szindikátusok *Belgiumban*, de még oly fiatal államok is, mint pl. *Japán*, rátértek a kapitalista monopóliumok alakításának utjára. Ily módon a kapitalizmus régi termelő formái gyökeres változáson mentek keresztül. Laur F. számítása szerint *a világ összes államainak ipari vállalataiban elhelyezett és 500 milliárd frankra tehető tőkéből 225 milliárd, vagyis az egésznek majdnem fele kartellek és trösztök termelésére esik.* Az egyes országok szerint ez a tőke igy oszlik meg — a számok valószinüleg kisebbek a valóságnál — Amerika 100 milliárd frank, Németország 50 milliárd frank, Franciaország 30 milliárd frank, Ausz-

[1] Hermann Levy: „Monopoly and Competition" London 1911. pp. 222—267.

[2] Az adatokat Kafenhaus L. munkájából vesszük: „Szindikátusok az orosz vasiparban"; Goldstein i. m., Zahorszky i. m.

tria-Magyarország 25 milliárd frank stb.[1] Ez egyuttal azt mutatja, hogy az *országon belül* a régi viszonylatok teljesen átalakultak, de ez még nem tudott nagy változásokat maga után vonni *az államok közötti* viszonyban.

Ez a folyamat mindazonáltal még sincs korlátozva az egyes termelő ágazatokon *belül történő szervező folyamatra.* A termelő ágazatoknak egy rendszerbe *foglalása,* egységes szervezetté alakulása szüntelenül folyik. Ez főként ugy történik, hogy *kombinált vállalatok,* melyekben ugy a nyersanyagnak, mint a gyártmányoknak, a kész és a félgyártmányoknak termelése egyesitve van; e mellett ez a folyamat a termelés legkülönbözőbb ágait ölelheti fel és fel is öleli, mert a mai munkamegosztás mellett ezek az ágazatok kisebb-nagyobb mértékben, közvetve, vagy közvetlenül kölcsönösen függenek egymástól. Igy pl. ha a tröszt a főterméken kivül valami melléktermeket is gyárt, akkor arra törekszik, hogy a termelésnek ezt az utóbbi ágát is monopolizálja, ami viszont ösztönzőleg hat azon termékek termelésének monopolizálására, a melyek ezt a melléktermeket pótolják; azután ez utóbbi termék nyersanyagának termelése is hasonló törekvések tárgya lesz és igy tovább. Ilyen módon oly kombinációk jönnek létre, melyek első pillanatra érthetetlenek, igy pl. a vas- és cementipar egyesítése stb.[2] A termelésnek ez a *vertikális* központosítása és összpontositása a horizontálissal szemben, mely utóbbi termelés *egyes ágainak keretén belül történik,* egyfelől azt jelenti, hogy a munkának *társadalmi megosztása csökken* (mert egy vállalatban egyesül az a munka, amely korábban néhány vállalat között oszlott meg), másfelől viszont *fokozólag hat* a munkamegosztásra *az uj termelő egység keretein belül;* az egész folyamatnak — ha azt társadalmi méretekben vizsgáljuk, — az az irányzata, hogy az egész „nemzetgazdaságot" egy kombinált vállalattá alakítsa át és szerves kapcsolatot teremtsen a termelés összes ágazatai között.

Ugyanez a folyamat megy végbe nagy mértékben még más uton is t. i. ugy, *hogy a banktőke beárad az iparba és a tőke finánctőkévé alakul át.*

Az előbbi fejezetekben láttuk, mily óriási jelentősége van az ipari vállalatokban való érdekeltségnek és azok finanszirozásának, és hogy különösen ez utóbbi a mai bankok egyik főfunkciója.

[1] Goldstein i. m. 5. o.
[2] Nazarefszki i. m. 354. és köv. o.

„Az ipari tőkének mind nagyobb része nem azoknak az iparosoknak tulajdona, akik e tőkét alkalmazzák. A tőke felett csupán a bank közvetítésével rendelkezhetnek, amelyet ugy tekinthetünk, mint e tőketulajdonosok képviselőjét az iparosokkal szemben. Másfelől a bank is arra kényszerül, hogy tőkéjének mind nagyobb részét állandóan az iparban helyezze el. Ennek következtében a bank is folyton fokozódó mértékben ipari-tőkéssé válik. *Az ilyen banktőkét, — jobban mondva a pénz alakjába öltözött tőkét, — mely ilyen uton a valóságban ipari tőkévé alakul át, finánctőkének hivom.*"[1] A banktőke ily módon a legkülönbözőbb hitelformák, részvények és kötvények feletti rendelkezés és közvetlen alapitás utján is az ipar szervezőjévé válik és az ország össztermelésének ez a szervezése annál nagyobb körre terjed, mennél erősebb egyfelől az ipar központositása, másfelől a bankok központositása. Már pedig ez utóbbi óriási méretet öltött. Elég, ha néhány példát sorolunk fel. *Németországban* a bankügy tényleges monopolizálója *hat bank:* Deutsche Bank, Discontogesellschaft, Darmstädter Bank, Dresdener Bank, Berliner Handelsgesellschaft és Schaffhausen'scher Bankverein, melyeknek tőkéje 1910-ben 1122.6 millió márkát tett ki.[2] Hogy mily gyorsan nő ezeknek a bankoknak az ereje, erre a Németország határán belül létesitett intézetek számának fejlődéséből lehet következtetni (ide taroznak a főintézet, fiókintézetek, letétpénztár, váltóüzletek, bizományok, állandó „érdekeltségek" német részvénytársasági bankokban); ez a szám igy változott:

1895-ben	42;	1902-ben	127;
1896-ban	48;	1905-ben	194;
1900-ban	80;	1911-ben	450;[3]

16 év alatt ezeknek az intézeteknek száma tehát majdnem 11-szeresére emelkedett.

Amerikában ilyen fajta bank csupán kettő van: a National City Bank (Rockfeller) és National Bank of Commerce (Morgan). Ezektől számtalan ipari vállalat és más bank is függ, melyek a legkülönbözőbb módon állanak egymással összeköttetésben.

[1] Rudolf Hilferding: „Finánctőke" 338. o.

[2] L. V. Sombart: „Die deutsche Volkswirtschaft in XIX. Jahrhundert". III. Ausg. Berlin 1903. Kapital X. Legujabb hirlapi hirek szerint (Berlini Vorwärts) a Discontogesellschaft már elnyelte a Schaffhausen'scher Bankvereint.

[3] Riesser: „Die deutschen Grossbanken" VIII. függelék 745. o.

„Hogy az ember megközelitőleg fogalmat alkosson magának arról, hogy mily méretüek a Rockfeller és Morgan csoportok bankoperációi, elég arra az egy tényre utalnunk, hogy az első csoportnak 1908-ban 3350, a második csoportnak 2757 nemzeti, állami és egyéb bank volt ügyfele és tartalékjai őrzője", nélkülük nem lehet egyetlenegy uj trösztöt sem alapitani — ez „monopolium, a monopóliumok termelésére" („Monopoly of monopoly making").[1] A különböző termelési ágak és a bankok között fennálló ennek a különös közgazdasági kapcsolatnak megfelelőleg amazoknak és ezeknek magasabb vezetése is egészen különös forma szerint történik. Nevezetesen az iparosok képviselői igazgatják a bankokat és viszont. Jeidels közli, hogy 1903-ban a fentnevezett 6 német banknak 751 helye volt az ipari részvénytársaságok felügyelő bizottságaiban.[2]

Viszont ezeknek a bankoknak felügyelő bizottságaiban az iparnak 51 képviselője (e szám 1910. decemberéből való) *vesz* részt.[3]

Amerikát a következő tény jellemzi. Abból a jegyzékből, melyet a szenátus elé terjesztettek, mikor a bankügy javításáról szóló törvényjavaslatot 1908-ban tárgyalták, — kitünik, hogy 89 egyén több mint 2000 igazgatósági helyet tölt be a különböző ipari, közlekedési stb. vállalatban, és e mellett Morgan és Rockfeller közvetlen, vagy közvetve majdnem mind ezeket a vállalatokat ellenőrzi.[4]

Meg kell itt még emlitenünk, hogy jelentékeny szerepet játszanak az állami és községi vállalatok is, amelyek szintén beletartoznak az általános „nemzetgazdasági" rendszerbe. Az állami vállalatokhoz tartozik főképpen az ország bányatermelésének egy része pl. Németországban 309 kőszéntárna közül 149 millió tonna termeléssel. 27 tárna 20.5 millió tonna termeléssel 1909-ben az állam kezében volt; az állami termelés összértéke 235 millió márka; idetartoznak a sóaknák, bányák stb. Mindezen állami vállalatok bevételeinek összértéke 1910-ben 349 millió márkát tett ki brutto és 25 millió márkát netto;[5] azután a vasutak. (ezeknek csupán Angliában volt kizárólagos magángazdasági szervezetük,

[1] Nazarefszky i. m. 362.
[2] Parvus: „Der Staat, die Industrie und der Sozialismus". 77. o. Riesser i. m. Beilage IV. S. 651. f. f.
[3] Riesser i. m. S. 501.
[4] Nazarefszki i. m. 349. és köv.
[5] K. A. F. Eberg: „A pénzügyi tudomány alapvonalai" 1913.

de ott is csak a háboruig), posta és távirda stb., továbbá az erdőgazdaság. Azon községi vállalatokhoz, amelyeknek nagy gazdasági jelentőségük van, főként a vizvezetéki, gázvezetéki és villamos berendezések tartoznak összes alágaikkal.[1] A közös rendszerbe tartoznak az óriási *állami bankok is.* Ezen „köz"-vállalatok és a magángazdasági vállalatok közötti kölcsönös függőség formái eléggé számosak, aminthogy a gazdasági kapcsok általában véve is igen bonyolultak, — a hitel természetesen nagy szerepet játszik köztük. Igen szoros viszonyt találunk az u. n. *vegyes rendszernél* („gemischte Unternehmungen"), amikor egy vállalat ugy „köz", mint magángazdasági elemekből tevődik össze (nagy — rendesen monopolisztikus cégek érdekeltsége); ezzel a formával elég gyakran találkozunk a községi gazdálkodás körében. Érdekes a német Reichsbank példája. Ez a bank, melynek Németországban óriási gazdasági szerepe van, oly szoros kapcsolatban van a „magángazdasági" élettel, hogy még most sem szünt meg a vita, vajjon e bank egyszerü részvénytársaság-e, vagy állami intézet, vajjon magán, vagy közjogi jellege van-e?[2]

Ennek az eléggé szervezett rendszernek mindezen részei: a kartellek, bankok, állami vállalatok szüntelenül növekedő folyamatot mutatnak; ez a folyamat a kapitalista központosítás fejlődésének mérvéhez képest mind gyorsabban halad. A kartellirozás és kombinációk alakítása azonnal érdekközösséget teremt az őket finanszirozó bankok között; viszont a bankok érdekelve vannak, hogy az általuk finanszirozott vállalatok a versenyt szüntessék meg; a bankok minden megegyezése elősegíti egyuttal az ipari csoportok érdekkapcsolatát; végül az állami vállalatok is mind inkább függő viszonyba jutnak a nagy finánc-ipari alakulatoktól és viszont. A központosító és szervező folyamat *egyes szférái* igy támogatják egymást és erős irányzatot mutatnak, hogy az egész nemzetgazdaság *egy óriási kombinált vállalattá alakuljon át a finánckirályok és a kapitalista állam* vezetése alatt, — *oly gazdasággá, mely a nemzeti piacot monopolizálja és előfeltétele a szervezett, magasabb, nemkapitalista formáju termelésnek.*

A világkapitalizmus, az egész világ termelőrendszere ennek

[1] Lásd „Kommunales Jahrbuch" 1913—14. évből. Lindemann, Schwander és Südekum kiadása 566. és köv. o.

[2] Lásd Willy Baumgart: „Unsere Reichbank, ihre Geschichte und ihre Verfassung" Berlin 1915. Az államnak, mint a termelés szervezőjének jelentősége a háboru idején rendkivül fokozódott. Erről később fogunk szólni, mikor a nemzeti és világgazdaság jövőjének kérdéseit fogjuk taglalni.

folytán az utóbbi időben ezt a képet mutatja: néhány erőteljesen szervezett gazdasági test (a nagy civilizált országok) mellett ott látjuk a fejletlen országok perifériáját, melyeknek még félig, vagy teljesen agrár jellegük van. A szervezés folyamata (mely mellesleg szólva egyáltalában nem célja, vagy mozgató ereje a kapitalista uraknak, min ezt ideologusaik állítják, hanem csupán maximális nyereségre való törekvésük objektiv eredménye) arra törekszik, hogy túlmenjen a „nemzeti" kereteken, de itt akadályokra talál, melyek rendkivül lényegesek. Első sorban sokkal könnyebb legyőzni a versenyt, ha „nemzeti" méreteket, mintha világméreteket veszünk alapul (a nemzetközi egyezmények rendszerint a már meglévő „nemzeti" monopoliumok talajából nőnek ki); másodszor a gazdasági strukturák és ennek következményeképp a termelési költségek különbözősége folytán az egyezmények a fejlettebb „nemzeti" csoportok számára nem előnyösek, *harmadszor az államal és annak határaival való kapcsolat már magában is folyton növekedő monopoliumot jelent, amely többletet, ugynevezett túlnyereséget (kiegészítőnyereséget) biztosit a tőkésnek.*

Az utóbbi fajta tényezők között mindenekelőtt a *vámpolitikát kell vizsgálnunk.*

Ennek az utóbbinak a jellege teljesen megváltozott. Ha a vámtételeknek előbb védelem volt a céljuk, a maiak célja — támadás. Ha előbb oly árúk estek vám alá, melyeknek termelése az országban oly fejletlen volt, hogy a világpiac versenyét nem birta ki, ugy jelenleg épp azokat a termelési ágakat „részesítik" védelemben, melyek legversenyképesebbek. Friedrich List, a vámvédelmi rendszer apostola „Az államgazdaságtan nemzeti rendszere" c. munkájában *nevelő vámokról* ir, de ezekről is mint *időleges* rendszabályról: „A vámtörvényhozásról csupán annyiban kell szólnunk, mint *eszközről az ipar nevelésére.* A vállalatok védelemben való részesítését csak olyképpen lehet igazolni, hogy az a belföldi kézimunkaerő sarkalására és védelmére szolgál és csupán azoknál a népeknél, amelyek *azonos helyzetet kénytelenek elfoglalni* az első földmüvelő-kézműiparos-kereskedő nemzetekkel, a nagy tengeri és szárazföldi hatalmakkal".[1]

De ezt már teljesen elfelejtették, hiába tagadja némely burzsoá tudós. A mai „magas védővám-rendszer" nem más, mint a

[1] Friedrich List's gesammelte Schriften, hg. von Ludwig Häuser. III. Teile Stuttgart und Tübingen 1851. Das nationale System der politischen Ökonomie.

kartellek gazdasági politikájának állami formulázása; a mai vámtételek — azaz *a kartellek* vámtételei eszköz arra, hogy a kartellek túlnyereségre tegyenek szert, hiszen teljesen világos, hogy ha a belső piacon a verseny megsemmisül, vagy minimumra csökken, akkor a „termelők" az árakat a belső piacon a vám egész összegével emelhetik. De ezen túlnyereség lehetővé teszi, hogy az áruk a külföldi piacon az önköltségen alul, ugynevezett „Schleuderpreis"-okon kerüljenek forgalomba. Így alakul ki a kartellek sajátos export-politikája (Dumping). Ez magyarázza meg azt az első pillanatra különösnek látszó körülményt is, hogy a mai vámtételelek az export-ipart is „védelemben" részesítik. Már Engels világosan látta a kartellek fejlődése és a mai vámtételek közötti kapcsolatot specifikus sajátságaival: „Az a tény, — írja, — hogy a mai ipar gyorsan és hatalmasan fejlődő termelőerői minden nap jobban és jobban túlnőnek a kapitalista árucsere törvényein, melynek keretein belül kellene funkcionálniok, — ez a tény ma maguknál a tőkéseknél is mindjobban tudatra jut. Ez a tény két jelenségben nyer kifejezést, először a jelenlegi *védővámok* általános mániájában, mely a régi védelmi rendszertől abban különbözik, hogy első sorban azokat a termékeket igyekszik védeni, amelyek a kivitelre *alkalmasak*, másodszor kifejezésre jut egész nagy iparágak gyárosainak *kartelljeiben* (trösztjeiben)" . . .[1] De éppen korunkban hatalmas lépés történt ebben az irányban és a konszolidált ipar, élén a nehéz iparral a magas vámvédelmi rendszer lelkes hive, mert mennél nagyobb a vámtétel, annál nagyobb a kiegészítő-nyereség (túlnyereség), annál gyorsabban lehet uj piacot hódítani, annál nagyobb a nyereség összege. Csupán a kereslet csökkenése szabhat ennek határt, amelyet már nem tudnak kompenzálni a magasabb árak, de ezen kereteken belül az áremelő-irányzat kétségtelen.

Ha most a világgazdaságot vesszük szemügyre, a következőket látjuk: A fejlett országok kartellvámjai és dumpingja ellenzést keltenek az elmaradt országoknál, melyek emelik védővámjaikat;[2]

[1] Marx: „Kapital" III. 95. o. 16. megjegyzés. L. Grunzel még sem érti a fentebb tárgyalt jelenségeket. Lásd „Handelspolitik"-jét, a Grundriss der Wirtschaftspolitik IV. részét. Az igazság kedvéért mégis meg kell jegyeznünk, hogy a nevelő és kartellvámok közötti különbség a gazdasági irodalom közhelye Brantanótól egész Hilferdingig. Lásd pl. Josef Hellauer: „System der Welthandelslehre". Band I. 1910. S. 37.; Tschierschky i. m. S. 86. stb.

[2] Nem kell feledni, hogy mikor az *országok* politikájáról stb. beszélünk, akkor ezen a *kormányok* és bizonyos *szociális erők* politikáját értjük, melyekre ezek a kormányok támaszkodnak. Ezt fájdalom, most még ki kell

és viszont az elmaradt országok vámemelése ösztönzőleg hat a kartellvámok még nagyobb emelésére, ami a dumpingot fokozza, arról nem is szólva, hogy ugyanilyen a kölcsönhatás, ha az országokat együttesen nézzük: t. i. a fejlett országok összességének az elmaradt országok összességéhez való viszonyát. Ez a végnélküli csavar, — mely a kartellszervezetek fejlődésével kapcsolatban állandóan nő — hozta létre azt a „vámmániát", melyről még Engels beszélt és mely napjainkban még fokozódott.

A mult század hetvenes éveinek végétől kezdődőleg észlelhetjük, hogy minden modern fejlődésü állam elfordul a szabadkereskedelemtől. Ez a fordulat gyorsan ment keresztül oly értelmü fejlődésen, hogy az ipar „neveléséből" a *kartellek védelme* és modern erős protekcionizmus lett.

Németországban ez a fordulat az 1879. évi tarifával kezdődött és ezóta a vámtételek szünetlen növekedését tapasztalhatjuk (lásd pl. az 1902. és köv. évi tarifákat); *Ausztria-Magyarországon* ennek a fordulatnak dátuma 1878; a későbbi tarifák ugyanazt az emelkedő irányzatot mutatják. (Külön tarifák 1882., 1887., 1906-ból stb.); *Franciaországban* az 1881-ik évi általános tarifa a protekcionális rendszerre való határozott áttérést jelenti.

E tarifa az iparcikkek vámtételeit 24%-al emelte. Meg kell még említenünk az erősen protekcionisztikus jellegü 1892. évi tarifát (vámtételek gyártmányokra, értékük 69%-a, mezőgazdasági termékekre 25%-a erejéig) és annak 1910. évi „revizióját." *Spanyolországban* már az 1877. évi tarifa is magas vámtételeket ró ki az iparcikkekre; külön említjük meg az 1906. évi tarifát, mely általában az összes tételeket emeli. *Az Egyesült Államokban*, a trösztök és a modern vámpolitika klasszikus országában különösen élesen domborodnak ki a protekcionizmus jellemző vonásai. A vámtételek emelése, a trösztökkel kapcsolatban 1883-ban kezdődik és a megvámolt áruk értékének 40%-át éri el; 1873—74-ben 38%-ot, 1887-ben 47—110%-ot; 1890-ben (Mac Kinley törvénye) a vámtételek emelése még nagyobb (91% gyapjuszövetekre, sőt különösen finom minőségnél az érték 150%-a; bevitt fémeknél 40—80% stb.)[1] Az-

emelni, mert „a nacionális állami szempont, mely tudományos szempontból helyes magyarázatot adni képtelen" még most is álláspontja oly embereknek, mint pl. Plechanov és társai.

[1] Izajev: „Világgazdaság" 115., 116. o. Érdekes Izajev tanár magyarázata: „A tarifák emelését 1862—64-ben azoknak az embereknek protekcionisztikus *hajlama* (!) magyarázza, kik az amerikai pénzügyek élén állottak" Szóról-szóra igy mondja ezt 114., 115. o. Lásd még Grunsel i. m.

után jött a Dingley Bill (1897) és mint az emelkedő irányzat egyik legélesebb képviselője a Rowney-tarifa (1909). *Anglia*, a szabadkereskedelemnek ez a bástyája, most éli át a változás korszakát; mind hangosabban és követelőbben emelkednek hangok, amelyek „tarifális reformot" kívánnak, a free-trade (szabadkereskedelem) felcserélését fair-trade-del („igazságos" kereskedelem), vagyis protekcionális rendszerrel. (Lásd pl. Chamberlain, az Imperial Federation League és az United Empire League stb. tevékenységét.) Részben ezen törekvéseknek megvalósításakép foghatjuk fel a kedvezményes tarifák rendszerét az anyaország és gyarmatok között. 1908-ban Kanada adott ki kedvezményes tarifát az anyaországgal; 1900-ban és 1906-ban ezeket a tarifákat „kidolgozták és megjavították"; most a kedvezmény a külföldhöz viszonyítva 10—50%-ot tesz ki. 1903-ban a délafrikai gyarmatok követték Kanada példáját ($6^1/_4$—25%); 1903-ban és 1907-ben New-Sealand, 1907-ben az ausztráliai gyarmatok szövetsége (5—10%). Az ugynevezett birodalmi konferenciákon (melyeken a gyarmatok és az angol kormány képviselői vettek részt) mind hangosabban követelik a protekcionizmust. „Csak másodrendű gondolkodó lehet a szabadkereskedelem hive és optimista Anglia sorsára nézőleg" — mondja a burzsoá határtalan önelégültségével az ismert tudós Ashly, — és ezzel kifejezi Anglia uralkodó osztályainak véleményét.[1]

Mint tudjuk, a háború pontot tett az i-re és a vámrendszer valósággá lett.

Végül meg kell emlékeznünk Oroszország rendkivül magas vámtételeiről.

„... 1877. óta — irja Kurcsinszki — rakják le az uj irányzat alapját, ... mely mindinkább átmenetet jelent a magas tételű vámtarifához és mely az idők folyamán mindjobban erősbödik. 1877-ben ezt az emelkedést az okozta, hogy áttértek a vámtételeknek arany valutában való beszedésére, ami egyszerre kb. 40%-nyi emelést jelentett. A következő évek folyamán a tételeket tovább emelték és a protekcionisztikus elv az árúk egész soránál mindjobban kifejlődött, mig végül 1890-ben az összes vámtételeket 20%-al emelték. Ennek a mozgalomnak volt befejezése az 1891-ik évi ultra védelmi tarifa, mely szerint a vámtételek emelése igen sok cikknél az 1868-iki tarifához viszonyítva 100—300, sőt még ennél is *több* százalékot tett ki. (A kurziv nyomás tőlem ered. B. N.) A jelenleg érvényben lévő vámtarifát 1903-ban tették közzé s az 1906 február

[1] W. I. Ashly: „La conférence impériale britannique de 1907." Revue économique internationale. 1907. Tom. 4. p. 477.

16-án lépett hatályba. *Igen sok vámtételt emeltek benne...*" (A kurziv nyomás tőlem ered. B. N.)[1]

És igy nem szenved kétséget, hogy általános irányzattal állunk szemben, mely a „nemzet-gazdaság" közé magas vámfalat akar ékelni. Ennek egyáltalában nem mond ellent az a körülmény, hogy egyes esetekben a tételek leszállíthatók, hogy kölcsönös engedményeket tesznek a kereskedelmi szerződéseknél stb., mindez — csupán kivétel, időleges megszorítás, fegyverszünet a véget nem érő harcban. *Az általános irányzatot* ez egyáltalán nem érinti, mert ez irányzat egyszerü empirikus tény, nem *esetleges* jelenség, mely a mai viszonylatok szempontjából nem lényeges; ellenkezőleg a legujabb kapitalizmus strukturája vonja maga után a gazdasági politikának ezt a formáját, mely amazzal együtt keletkezik s vele együtt szünik meg.

Az a hatalmas gazdasági szerep, melyet ma a vámtételek játszanak, vonja maga után a „modern kapitalizmus" agressziv jellegü politikáját, mert a vámtételek következtében a monopolisztikus szervezetek ma kiegészítő nyereségre tesznek szert, melyet mint kiviteli prémiumot használnak fel a piacért folyó harcban (dumping). Ez a kiegészítő nyereség általában véve kétféle módon növekedhetik: 1. sokkal intenzívebb *belső* fogyasztás utján *ugyanazon* állami terület mellett; 2. az állami terület *növekedése* utján. Ami azonban az első utat illeti, a belső piac terjedelme az a kő, amelyben meg lehet botlani, az ember ugyanis nem tudja elképzelni, hogy a nagyburzsoázia emelni kezdje a munkásosztály részesedését és ilyen módon próbálja magát üstökénél fogva kiemelni a sárból. Mint számító kufár, jobbnak tartja, hogy a másik utat, a gazdasági terület nagyobbításának utját válassza. Mennél nagyobb a gazdasági terület, annál nagyobb egyébként egyenlő feltétel mellett — a kiegészítő nyereség, annál könnyebb fizetni a kiviteli prémiumokat és alkalmazni a dumpingot, annál nagyobb a külföldi fogyasztás, annál nagyobb a nyereség normája. Tegyük fel, hogy a kivitt áruk aránya rendkivül nagy a belső fogyasztáshoz képest; akkor nem lehet a külföldi piacon „Schleuderpreis"-ból származó veszteséget a belső piacon monopolisztikus árakkal kompenzálni, akkor dumpingra

[1] Kurcsinszki kiegészítő fejtegetései Eberg tanár idézett könyvéhez 411. o. A német gyártmányok vámtételeinek emeléséről 1904-ben még Kurcsinszki is azt mondja, hogy ez „aligha volt különösen előnyös az orosz nemzetgazdaságra". (412. o.) Ő tehát *nem téveseti* össze a *„gazdaságokat"* a *„gazdákkal,"* urakkal. (Ezt jegyezzék meg azok, akik még öreg korukban is tudnak tanulni.)

gondolni sem lehet. Viszont, „helyes" arány a belföldi és külföldi fogyasztás között lehetővé teszi, hogy a nyereség maximuma csikartassék ki. És ez csupán akkor lehetséges, ha a belső piac bizonyos terjedelmet ér el, amelyet — egyforma intenziv kereslet mellett — annak a területnek méretei határoznak meg, melyet a vám-, és ami ezzel egyet jelent, az állami határok zárnak be. Ha korábban, a szabad verseny idejében elegendő volt az árukat az idegen piacokra egyszerüen elszállitani és ez a gazdasági foglalás kielégithette a kiviteli országok tőkéseit, úgy a *mi korunkban a finánctőke érdekei mindenekelőtt a saját állami terület növelését kivánják, vagyis hódító politikát, katonai erők közvetlen nyomását, „imperialisztikus rablást" kivánnak.*

De természetesen teljesen érthető, hogy ott, ahol különösen bonyolult történelmi körülmények folytán jelentékeny fokban megmaradt a szabad kereskedelem ó-liberális rendszere, ahol másfelől az állami terület elég nagy, — ezekben az esetekben a hódító politika mellett azt a törvényt is észlelhetjük, hogy az állami test szétdarabolt részei egyesittessenek, hogy a gyarmatok az anyaországgal egyesüljenek, egy óriási egységes „birodalom" alakuljon közös vámhatárokkal. Ilyen az angol imperializmus. A középeurópai vámegyesület sem akar egyebet, mint hogy egy óriási gazdasági területet létesitsen mint monopolisztikus eszközt a külföldi piacon való verseny céljaira. Lényegileg ez a finánckapitalizmus érdekeinek és ideologiájának terméke, mely (t. i. a fin. kap.) a világgazdaság összes porusaiba behatolva igen erős irányzatot teremt a nemzet-alanyok egyesítésére, gazdasági „autarchiá"-ra, mint monopolisztikus helyzetének megerősítésére szolgáló eszközre. *És igy a gazdaság nemzetköziesítésével és a tőke nemzetköziesítésével* párhuzamosan halad a *tőke „nemzeti" egybefoglalásának, „nacionalizálásának" sulyos következményekkel terhes folyamata.*[1]

A tőke „nacionalizálásának" ezt a folyamatát, mely egységes, állami határ közé tömörített és egymással élesen szemben álló gazdasági testek létesitéséből áll, a világgazdaság három nagy szférájának változása befolyásolja; e három szféra a fogyasztási piac, a nyersanyag és a tőkeelhelyezés szférája. Ezért a világtőke termelési feltételeinek változását ebből a három szempontból kell analizálnunk.

[1] Mikor nemzeti tőkéről, nemzeti gazdaságról szólunk, akkor mindenütt nem a szükebb értelemben vett nemzeti elemet tartjuk szem előtt, hanem a gazdasági élet állami — területi elemét.

V. FEJEZET.

A fogyasztás világpiaca és változás a fogyasztás feltételeiben.

1. Tömegtermelés és az állam határainak átlépése. 2. Aralakulás a különböző gazdasági strukturáju államok forgalmában és tulnyereség alakulása. 3. Nagyhatalmak gyarmatpolitikája és a fogyasztási piacok. 4. A verseny kiélesedése a fogyasztási világpiacon és a kapitalista expanzió.

Minden „nemzeti" kapitalizmus állandóan azt az irányzatot mutatta fel, hogy terjeszkedjék, hogy hatalmát szélesebbé tegye, hogy a nemzeti határok keretein tulmenjen. Ez a társadalom kapitalista strukturájának lényegéből folyik.

A közvetlen kizsákmányolás feltételei és megvalósulásának (t. i. az értéktöbblet megv. B. N.) feltételei nem azonosak. Nem csupán helyi és időbeli értelemben nem fedik egymást, de fogalmilag sem. Az előbbieket csupán a társadalom termelő ereje korlátozza, az utóbbiakat a termelés különböző ágazatainak aránya és a társadalom fogyasztó ereje. De ez utóbbit nem az abszolut termelő erő és nem az abszolut fogyasztóképesség határozza meg, mely a szétosztási viszonyokon alapul, mely utóbbiak az óriási tömegek fogyasztását minimumra csökkentik és csupán többé vagy kevésbbé szük korlátokon belül variálnak. A társadalom fogyasztó erejét ezenfelül a felhalmozásra való törekvés, a tőke szaporítására és értéktöbblet termelésére irányuló törekvés is mind nagyobb mérvben korlátozza. Ez a kapitalista termelés törvénye... Ezért kell a piacot növelni...

E belső ellenmondás a termelés külső mezejének növelésében próbál megoldást találni.[1] A tömegtermelésnek ezt a törvényét, amely egyuttal a tömeges ujbóltermelés törvénye, mindazonáltal nem kell úgy érteni, mintha a „nemzeti" állami határokon való átlépés *abszolut* szükségszerüség lenne. Ez a szükségszerüség a nyereség alakulásának folyamatából adódik, és a *nyereség nagysága az egész mozgalomnak szabályozó elve.* A nyereség nagysága, mint tudjuk, az áruk tömegéből és az áruegységre eső nyereségtől függ, mely utóbbi viszont egyenlő az eladási árral, levonva belőle a termelési költséget. Ha az áruk mennyiségét M-mel jelöljük, az egységárat E-vel s az áruegységre eső termelési költséget T-vel, akkor a nyereség összegét a következő képlet fejezi ki: M. (E—T). Mennél kisebb a termelési költség, annál nagyobb az áru-egységre eső nyereség, és — változatlan, vagy növekvő fogyasztás mellett annál nagyobb a nyereség összege. De a termelési költség annál kisebb, mennél nagyobb a piacra dobott áruk mennyisége. A technika fejlődése, a termelő erők növekedése s a termelt cikk mennyiségének szaporodása: — ime mindez csökkenti a termelési költséget. És így igen jól meg lehet érteni a külföldi alacsony eladási árakat. Ha ez utóbbiaknál semmi nyereséget nem érnek el, hanem az árukat a termelési költségekért adják el, még ez is növeli a nyereség összegét, mert hiszen a *termelési költségek* csökkennek (nem beszélünk itt a veszteségre való eladásról, melynek „sztratégiai célja" van, vagyis: mely a piac gyors meghódítása és a versenytársak megsemmisítése végett történik). Ebben az általános képletben: M. (E—T) a termelési költségek összege nem az az összeg lesz, mely az M. termékmennyiségnek felel meg, hanem jelentékenyen kisebb összeg, mely az (M+K) mennyiségnek felel meg, ahol K a kivitt áruk mennyiségét jelenti. Ime a nyereség mozgalma így veti az árukat az államhatárok keretein tul. Azonban a kapitalizmus szabályozó elve — a nyereség magassága — más uton is érezteti hatását. Itt t. i. arra a *tulnyereségre* gondolunk, amely a különböző gazdasági strukturával biró országok forgalma esetén lép fel.

Már a kereskedelmi tőke korszakában is egészen világos az a folyamat, mely szerint a kiegészítő nyereség alakul.

„Amig a kereskedelmi tőke, — irja Marx — közvetítő szerepet játszik a fejletlen országok áruforgalmában, a kereskedői nyereség nem csupán látszólag számítás és csalás eredménye, de leg-

[1] Marx: „Kapital" III. kötet 220. o.

nagyobb részében valósággal azokból ered. Eltekintve attól, hogy a kereskedelmi tőke kihasználja a különböző országok termelésének árai közötti különbséget... a termelés ismertetett módjai azt eredményezik, hogy a kereskedelmi tőke a többlet-termék túlnyomó részét sajátítja ki magának — részben mint közvetítő oly társadalmak között, melyeknek termelése lényegileg *a használati* értéket tartja szem előtt és melynek gazdasági szervezete szempontjából, az általában forgalomba kerülő termékek egy részének eladása s ezzel kapcsolatban az árúknak értékük szerint történő eladása általában másodlagos jelentőséggel bir; részben azért, mert a termelés fentemlített előbbi módjai mellett a többlet-termék főbirtokosai, akikkel a kereskedő érintkezésbe lép, a rabszolgatartó, a feudális földbirtokos, az állam... a felhalmozódó gazdaság képviselői..."[1]

Itt a „számítás" és „csalás" azért játszhattak oly fontos szerepet, mert maga a cserefolyamat a „dolgok cseréjének" nem szabályos, szükséges folyamata volt oly társadalomban, ahol a világ szempontjából való munkamegosztás érvényesül és mert a folyamat többé-kevésbé esetleges jelenség volt. Ám kiegészítőnyereség akkor is jelentkezik, ha a nemzetközi forgalom a világtőke termelésének szabályosan lefolyó tényezőjévé válik. Marx *ennek* a túlnyereségnek gazdasági természetét következő fejtegetéseiben teljesen megvilágította: „A külkereskedelembe fektetett tőke a nyereség magasabb normáját eredményezheti, mert először itt a verseny oly árúkra vonatkozik, melyet más országok kedvezőtlenebb termelési feltételek mellett termelnek, ugy hogy a fejlettebb ország árúit *értékükön felüli* áron adja el, még ha a versenyző országoknál olcsóbban is. Amennyiben a fejlettebb ország munkáját emellett mint magasabb specifikus súlyú munkát értékelik, a nyereség normája azért emelkedik, mert az a munka, amelyet nem fizetnek meg, mint magasabb minőségü munkát, mégis mint olyan kerül árúba. Ugyanez az eset foroghat fenn arra az országra nézve is, amelybe árukat bevisznek és amelyből árukat vásárolnak; ugyanis az ilyen ország több tárgyasított munkát szolgáltat in natura, mint amennyit kap s emellett az árúkat mégis olcsóbban kapja, mint ahogy maga termelhetné. Éppen ugy, mint a gyáros, aki uj találmányt használ, mielőtt az a közhasználatba átment volna, versenytársainál olcsóbban ad el és emellett mégis drágábban, mint árúinak egyéni értéke, vagyis az általa alkalmazott munkának arány-

[1] Ibid. i. m. 307. o.

lag nagyobb termelő erejét úgy használja ki, mint többlet-munkát. Ilyen módon *kiegészítő nyereséget* vág zsebre. (A kurziv nyomás tőlem való. B. N.) A mi másfelől a gyarmatokba stb. befektetett tőkéket illeti, sokkal magasabb normájú nyereséget eredményezhetnek, mert az alacsonyabb fejlettség folytán a nyereség normája általában magasabb és rabok, kulik stb. alkalmazása esetén a munka kizsákmányolása is nagyobb mérvű. Nehéz is volna megérteni, hogy az ilyen sokkal magasabb nyereség-normának, melyeket ily módon bizonyos ágakba fektetett tőkék hoznak és szállítanak haza, — hogy ezeknek a nyereségnormáknak, ha csak monopóliumok nem akadályozzák ezt meg — ne legyen befolyásuk a nyereség normájának egyenlősítésére s hogy tehát pro tanto ne emeljék azt."[1]

Marx itt a túlnyereségnek teoretikus magyarázatát adja a munkaérték elméletéből indulva ki. A kiegészítőnyereség ebből a szempontból lényegileg a termék társadalmi értékének túltengése (emellett „társadalom" alatt az egész világ-kapitalizmust, mint egységes egészet értjük) a termék egyéni értéke felett (emellett „egyén" alatt adott esetben a „nemzetgazdaságot" értjük). Sőt mi több, Marx előre látja és megmagyarázza azt az esetet is, amikor a felemelt nyereség bizonyos mértékben állandósul, nevezetesen mikor egy adott területen monopolisztikus szervezetek válnak urrá; ez az eset különösen a mi korunkban igen jelentős.

Ebből világos, hogy nem az ország belsejében való érvényesülés lehetetlensége, de a nagyobb normáju nyereség a világkapitalizmus hajtóereje. Még a jelenkori u. n. „kapitalista telivérűség" sem jelent abszolut határt. A nyereségnek alacsonyabb normája az árúkat és tőkéket mind messzebbre hajtja „hazájuktól". Ám ez a folyamat a világgazdaság különböző részeiben egyszerre történik. A „különböző" nemzetgazdaságok tőkései akadnak itt össze, mint versenytársak és mennél erősebb a világkapitalizmus termelő erőinek fejlődése, mennél intenzivebben fejlődik a külkereskedelem, annál élesebb a versenyharc *és az utolsó évtizedek ezen a téren oly mennyiségi változásokat vontak maguk után, hogy ezeket immár minőségileg is másként kell formulázni.*

Ezek a változások, hogy ugy mondjuk, két irányból erednek, először is a tömegtermelés folyamata rendkivül fokozódik, vagyis növekszik azon árúk mennyisége, melyek külső fogyasztópiacot keresnek maguknak; oly jelenség ez, amely igen nagy mértékben jellemzi a legujabb kort; másodszor a szabad, vagyis a „monopo-

[1] Ibid. 213. o.

lisztikus nagyhatalmak" által még meg nem hódított piacok mindinkább fogynak. Ezek a nagy hatalmak, amelyeket a hazai tőke igényei irányítanak, igen gyorsan maguk alá kényszerítették a szabad területeket és a mult század 70-es, 80-as évei óta a „területszerzés" lázas tempóban folyik. Elég, ha egész rövid szemlét tartunk a „gyarmatpolitika" eredményei felett, mely a mai kapitalista államok valóságos mániájává vált.

Anglia, melynek államterülete óriási, 1870 óta egész sor uj területet tudott magához csatolni: Ázsiában Beludzsisztánt, Birmát, Cyprust, Angol-Észak-Borneot, Weihaweit, a Hongkonggal szemben levő területeket; növelte a „Straits Settlements"-t, kiterjesztette protektorátusát Koweit felett (1899), megszerezte a sinai félszigetet stb.; Ausztráliához hozzácsatolt néhány szigetet, Uj-Guinea délkeleti részét, a Solomon-szigetek nagyobb részét és a Tongszigeteket. Afrikában, hol a konkurrencia és a zsákmányolás, mint tudjuk, különösen intenziv volt, Anglia megszerezte Egyiptomot, egyiptomi Sudánt Ugandával Angol-Kelet-Afrikát, az angol Szomálit, Zanzibárt és Pembut; Délafrikában a két bur köztársaságot, Rodesiát, Angol-Közép-Afrikát; Nyugatafrikában azonkivül, hogy kiterjesztette régi gyarmatait, elfoglalta Nigeriát.[1] Ezek voltak Anglia „sikerei".

Nem sokkal kisebb „sikere" volt Franciaországnak. „1870 óta" — irja egy francia imperialista — „valóságos gyarmati megujhodásnak vagyunk tanui. A harmadik köztársaság protektorátusa alá vetette Annamot, meghódította Tonkingot, annektálta Laost, kiterjesztette a francia protektorátust Tuniszra és a Komori szigetekre (Madagaszkár körül. B. N.), elfoglalta Madagaszkárt, rendkivül kiterjesztette birtokait Saharában, Szudánban, Guineában, az Elefántcsontrakparton, Dahoméiban, Szomáli partjain, s uj Franciaországot alapított, mely az Atlanti Oceántól és Kongótól a Csad-tóig huzódik".[2] A tizenkilencedik század végén a francia gyarmatok területe 19-szer akkora volt, mint maga Franciaország!

A *német imperializmus* később lépett szintérre, de siet is behozni az elvesztett időt. Németország gyarmatpolitikája 1884-ben kezdődik. Hódítások Délnyugat-Afrikában, Kamerunban, Tógóban, Kelet-Afrikában, Uj-Guineának és egész sor szigetnek „megszerzése" (Vilmos császár-földje, Bismarck-Archipelágusa, a Karolinák, a Mária-szigetek stb.); továbbá Kiautschau elfoglalása 1897-

[1] Schilder i. m. 147. o.

[2] Paul Gaffarel: „L'histoire de l'Expansion Coloniale de la France depuis 1870. jusqu'en 1915; avant-propos.

ben, a törökországi és kisázsiai rablás előkészítése — mindez a „fejlődés" lázas gyorsasággal történt.[1]

Végül ami az *orosz gyarmatpolitikát* illeti, az olvasó emlékezetébe idézzük a közép-ázsiai hódítást, a mandzsuriai és mongol politikát s legutóbb Oroszország perzsa politikáját, mely mint ismeretes, Anglia segélyével folyt. Hőse: Ljachov ezredes.[2] Ugyanezt a politikát folytatják az Európán kívüli országok is, melyek közül legfontosabb szerepe az Egyesült Államoknak és Japánnak van. A szabad földeknek és evvel kapcsolatban jórészben a szabad piacoknak ezen „felosztása" folytán, a világversenynek az egyes „nemzeti" tőkés csoportok között okvetlenül és nagyon ki kellett élesednie. A terület és lakosság eloszlását ma az alábbi táblázat mutatja:

Nagyhatalmak	Gyarmatok területe				Anyaország területe		Összesen	
	1876		1914		1914		1914	
	km²	lakó	km²	lakó	km²	lakó	km²	lakó
	millió		millió		millió		millió	
Anglia	22·5	251·9	33·5	393·5	0·3	46·5	33·8	440
Oroszország	17·0	15·9	17·4	33·2	5·4	136·2	22·8	169·4
Franciaország	0·9	6·0	10·6	55·5	0·5	39·6	11·1	95·1
Németország	—	—	2·9	12·3	0·5	64·9	3·4	77·2
Egyesült Államok	—	—	0·3	9·7	9·4	97·0	9·7	106·7
Japán	—	—	0·3	19·2	0·4	53·0	0·7	72·2
A 6 nagyhatalom összesen:	40·4	73·8	65·0	523·4	16·5	437·2	81·5	960 6
Kis államok (Belgium, Hollandia stb. gyarmatai)	—	—	9·9	45·8	—	—	9·9	45·8
8 félgyarmat (Törökország, Perzsia, Kína)	—	—	—	—	—	—	14·5	361·2
Összesen:	—	—	—	—	—	—	105·9	1367·1
Más országok	—	—	—	—	—	—	28·0	289·9
Az egész föld:	—	—	—	—	—	—	133·9	1657·0[3]

[1] B. von König: „Le développement Commercial, économique et financier des colonies allemandes." Revue écon. int. 1907. 4. kötet. 130. o.

[2] Lásd Pokrovszki: „Oroszország külpolitikája a XIX. század végén" Oroszország Történelme a XIX. században c. műben.

[3] Fenti táblázatot Ilyin V. elvtárs állította össze s azt egy legutóbb megjelent munkájából vettem át.

A fentiekből kitünőleg a nagyhatalmak 1876-tól 1914-ig kb. 25 millió négyzetkilométer gyarmati földet szereztek, vagyis egész Európa kétszeresénél is nagyobb területet. Majdnem az egész föld fel van osztva a nagyhatalmi nemzetek „gazdaságai" között. S igy igen könnyen megérthetjük, hogy a verseny hihetetlen módon kiélesedik és a kapitalista expanzió nyomása a szabadon maradt országokra épp úgy fokozódik, mint a nagy kapitalista államok óriási összeütközésének esélye is.[1]

Ezek az esélyek még nőnek, ha a *vámtételek* hatását nézzük. T. i. a vámtételek az a korlát, amelybe az áruk bevitele ütközik, s melyet csupán egy uton lehet az utból elháritani: nyomás utján, erőszak alkalmazása utján. Előzetes eszközképpen itt-ott a vámháborut alkalmazzák, azaz a tételeket emelik, hogy engedményeket csikarjanak ki („Vámretorzió"). Ily vámháborut folytatott pl. Ausztria-Magyarország Romániával (1886—1890), Szerbiával (1906—1911), Montenegróval (1908—1911); Németország Oroszországgal (1893—1894), Spanyolországgal (1894—1899) és Kanadával (1903—1910); Franciaország Olaszországgal (1888—1892) és Svájccal (1893—1895) stb. Mennél gyorsabban kapkodják széjjel a szabad piacokat, annál gyorsabban veszik fel őket a vámhatárokba, annál hevesebbé válik a verseny, annál jobban ütközik össze a hatalmak vámpolitikája. Ám a vámháboru — csupán részleges támadás, a terep felderitése. Az ellenmondást végeredményben a „reális erők" viszonya, vagyis a fegyveres erő dönti el. A fogyasztási piacok után való hajsza kikerülhetetlenül viszályt teremt a tőke „nemzeti" csoportjai között. *A termelő erők óriási növekedése, a szabad piacok minimumra csökkenése az utóbbi időben, a hatalmak vámpolitikája, a finánctőke uralmával kapcsolatban, valamint azoknak a nehézségeknek kiélesedése, melyek az áruk értékesitésénél felmerülnek — oly helyzetet teremtenek, melyben a haditechnikáé a döntő szó.*

Ime itt szemünk elé tárulnak a kapitalista fejlődésnek azok az ellenmondásai, melyeket Marx fejtegetett. A termelő erők növekedése összeütközésbe jő a szétosztás ellentétes formájával és a kapitalista termelés aránynélküliségével — ez a kapitalista ter-

[1] Az összes nemzetközi konfliktusokat 1871-től a gyarmatpolitika okozza. L. Ioaquin Fernández Prida. Historia de los conflictos internationales del siglo XIX. Barcelona. 1901. Hogy az expanziós politika első sorban a szabad földekre irányul, annak magyarázata az, hogy a burzsoázia a legkisebb ellenállás irányában halad.

jeszkedés oka; másfelől a társadalmositott munka összeütközésbe jő annak magángazdasági szervezetével, ami viszont a nemzeti kapitalizmusok versenyében jut kifejezésre. A társadalmi mechanizmus összes részeinek egyensulyi folyamatos fejlődési feltételei hiányoznak — s utóbbi időben a közgazdasági élet különösen messze volt ettől — ez az oka a rettentő kriziseknek és felfordulásoknak.

VI. FEJEZET.

A nyersanyagok világpiaca és változások az anyagok vásárlási feltételeiben.

1. A társadalmi termelés aránytalansága. 2. Monopóliumos földtulajdon és növekvő aránytalanság ipar és mezőgazdaság között. 3. A nyersanyagok drágasága s a nyersanyagpiacok csökkenése. 4. A verseny kiélesedése a nyersanyagok világpiacán s a kapitalista expanzió.

Az előző fejezetben láttuk, hogy a kapitalizmus legujabb fejlődése, mely az áruk értékesitésénél növekedő nehézségekre bukkan, mikép sodorja bele a különböző „nemzeti csoportok" uralkodó osztályait a terjeszkedő politikába. Ám a tőke termelési folyamata egyáltalában nem szoritkozik csupán az értékesités fázisára. A termelés formulájában P—Á . . . II. . . . . Á—P csupán az utóbbi rész fejezi ki a termelt termék értékesitését. (Á—P.) Nehézségek rendesen csak az Á—P folyamatban, vagyis az értékesités folyamatában mutatkoztak és voltak észlelhetők. A fogyasztási piacok utáni hajsza és különösen az ipari krizisek maguk után vonták azoknak a nehézségeknek a fejtegetését, amely nehézségekre a tőke az Á—P fázison keresztülmenve bukkan. Azonban már az első fázis folyamatában is támadhatnak oly nehézségek, melyeken a tőkének keresztül kell mennie, amikor t. i, a pénz termelési eszközzé alakul át. (P—Á.) És valóban a kapitalista viszonylatok legujabb fejlődése mindinkább növekedő nehézségeket von maga után a társadalmi tőke termelésének ezen a területén is. A P—Á folyamat, mint tudjuk két részre oszlik: P—M és P—E, ahol M a

munkaerőt, E pedig a termelés eszközeit jelenti ugy, hogy ennek a fázisnak képlete feloldott formájában ez: P—Á (M—E II.) Ezért ennek a formulának mindkét részét meg kell vizsgálnunk.

Amennyire a termelő erők fejlődése a társadalom osztályerőinek strukturájában és viszonylataiban is változást von maga után, e fejlődés egyebek között abban a tényben nyert kifejezést, hogy a társadalmi ellentétek rendkivül kiélesedtek s az osztály-ellenfelek szervezett hatalommal léptek fel egymással szemben. Az aránylagos egyensúlyi helyzetnek előfeltétele az, hogy a társadalmi erők kölcsönösen rendkivüli nyomást gyakoroljanak egymásra. Az az irányzat, hogy a nyereség normája csökkentessék, egyfelől maga után vonja a munka intenzivebbé való tételének kivánalmát, másfelől pedig olcsó munkaerő iránti keresletet, hosszu munkanap mellett. Ez utóbbi a *gyarmatpolitika szférájában valósítható meg.*[1]

De még nagyobb jelentőséggel bir a dolog másik oldala.

Tudniillik az, hogy az ipar fejlődése és a feldolgozó ipar részére nyersanyagokat szállító mezőgazdaság fejlődése között nincs összhang. A feldolgozó ipar mind jelentékenyebb mennyiségü nyersanyagot kiván: ez használja fel a fát (papirtermelés, épületfa, asztalosfa, vasutak építése stb.); nyersanyagot a szövőipar részére gyapot, len, kender stb.; végül oly árúkat, mint a kaucsuk, mely óriási szerepet játszik az ipari életben stb. Ám a mai mezőgazdaság fejlődése egyáltalában nem tart lépést az ipar hatalmas fejlődésével és itt keresendő a drágaság *gyökere*, mely elsőrendü fontossággal biró nemzetközi jelenséggé vált a kapitalista fejlődésnek különösen utolsó korszakában, amikor az ipari folyamat oly lendületet nyert, hogy a tengeren túli mezőgazdasági termelés sem tudta kielégíteni a fejlett kapitalista államok keresletét és a világárak csökkenését azok gyors emelkedése váltotta fel. Az alábbi táblázat némi fogalmat nyújt az árak növekedésérő[1]

[1] Itt nem akarunk a kizsákmányolás azon módszereiről beszélni, melyek ennek a politikának szégyenfoltját képezik. Csupán azt kivánjuk megjegyezni, hogy ez a politika még nem a „multé," hanem igen nagy fokban — a jelené.

Év	Nyers juta londoni piac	Nyers gyapot	Ökörbőr sózva	Borjubőr (orosz)	Disznózsír (amerikai
			Hamburgi piac		
			Ár rubelekben pudonkint		
1903	1·77	9·12	6·11	19·62	6·62
1904	1·76	9·57	6·49	20·93	5·57
1905	2·42	7·72	6·93	28·64	5·79
1906	3·04	8·96	7·90	28·82	6·31
1907	2·51	9·87	7·96	27·90	7·07
1908	1·88	8·47	6·52	28.65	7·01
1909	1·83	9·46	7·22	25.38	8·97
1910	1·98	11·72	8·35	27·33	9·52
1911	2·62	10·51	8·40	26·54	7·04
1912	2·86	9·65	8·57	25·50	8·17
1913	3·93	10·35	9·47	24·60	8·68[1]

Ilyen módon 1903-tól 1913-ig terjedő évtizedben a juta ára 128%-kal emelkedett, a gyapoté 13%-kal, az ökörbőr 55%-kal, a borjubőré 28%-kal, a zsiré 31%-kal.[2]

Természetes dolog, hogy a termelő erők fejlődése minden körülmények között, még a szociálista társadalomban is a termelő eszközök termelésének fokozásában nyerne kifejezést (ez a folyamat a kapitalista társadalomban, mint láttuk, azt az alakot ölti, hogy a tőke organikus állománya szaporodik). De ez egyáltalában nem jelentené, hogy a társadalom termelő erőinek megoszlása nem *megfelelő*, a fejlődés menete harmonikus lenne és ami a fő, a nyers anyagok utáni „kereslet" oly gyorsan nőne, mint a „kinálat". A nehézség tehát nem rejlik az ipar viszonylagos fejlődésében általában, hanem *aránytalan* fejlődésében. Másfelől a fejlődésnek ezt a menetét nem szabad ugy képzelni, mint egy „abszolut" „természeti" törvény kifejezését, mely a mezőgazdasági termékek termelését megnehezíti, amint ezt Maltus és számos — titkos vagy nyilt követője elképzelte. A fő akadály egy különös társadalmi kategória: — *a monopolisztikus földtulajdon.*

„A tiszta jogi földtulajdon, — irja Marx az abszolut járadékról szóló fejezetben, — még nem hoz földjáradékot a tulajdonos számára. De magától értetődik, hogy megadja neki a hatalmat,

[1] Az árúk áralnak összeállitása a főbb orosz és külföldi piacokon 1903. A kereak. és ip. min. kiad. Petrográd 1914.

[2] Az ipar és mezőgazdaság viszonyára vonatkozólag a drágasággal kapcsolatban lásd Bauer Otto kitünő röpiratát: „Die Teuerung."

hogy távoltartsa földjét a hasznosítástól addig, amig a gazdasági viszonyok nem teszik lehetővé annak oly kihasználását, mely bizonyos fölösleget juttat neki, ami mellett közömbös, vajjon a földet a tulajdonképpeni földmivelésre vagy más produktiv célra, mint pl. építkezés stb., használják-e fel. A tulajdonos nem növelheti vagy csökkentheti a vállalkozás ezen szférájának méreteit, de megváltoztathatja azt a mennyiséget, amely piacra kerül. Ez az oka, — mint azt már Fourier megjegyezte, — annak a jellegzetes ténynek, hogy a föld jelentékeny részét minden civilizált országban mindig távol tartják a megmüveléstől."[1] „A földtulajdon itt akadályul szolgál, amely ha nem fizetnek vámot, vagyis ha nem szedik be a járadékot, nem engedi meg uj tőke befektetését az addig az ideig meg nem munkált vagy bérbe nem adott földön, jóllehet ez a föld ujból megmüvelés alá véve ahhoz az osztályhoz tartozik, amely nem hoz különbözeti járadékot (vagyis oly járadékot, amely a földrészek különböző minőségén alapul B.N.) és amelyet, ha nem volna földtulajdon, már a piaci ár olyan aránylag jelentéktelen emelésénél meg lehetne müvelni, amely mellett a szabályozó piaci ár éppen hogy fedezné a termelés árát (vagyis a termelési költséget s ehhez hozzáadva az átlagos nyereséget B. N.) ezen legrosszabb föld megmüvelője részére."[2]

De amig a *feldolgozóipar* cikkeinek áremelése rendesen a kereslet csökkenését vonja maga után, és a kereslet görbéje gyorsan változik az áringadozástól függőleg, a *mezőgazdasági* termékek szétosztásának területén a kereslet sokkal állandóbb tényező. (Nem szabad felednünk, hogy a nyersanyagok termelése a feldolgozóipar számára, az esetek többségében az élelmicikkek termelésének mellékága: a bőr termelése kapcsolatos a hustermeléssel, ugyanaz a belek — s részben a gyapju termelésével stb.) Ime ezért van az, hogy a versenynek a mezőgazdasági termelés terén lényegesen kisebb a jelentősége, még ha nem vesszük is figyelembe, hogy a szó szoros értelmében vett monopóliumos szervezetek fejlődése is aránylag gyenge. A tömegtermelés törvénye a tőke gyors felhalmozása stb. — sokkal kevésbbé jellemzői a földmivelésnek, mint az iparnak.

Ilyképpen ahhoz az aránytalansághoz, mely a kapitalista gazdaság termelési ágai között általában véve fennforog és amely a kapitalizmus gazdasági szervezetének anarchiájából folyik, —

[1] Marx: „Kapital" III., II. 286. o.
[2] Ibidem. 291. o.

mely anarchia minden kartell és trösztalakitás ellenére is megmarad — még az a specifikus és mindinkább növekedő aránytalanság is járul, mely az ipar és mezőgazdaság között fennáll. — Könnyen érthető, hogy ez az aránytalanság különösen az utóbbi időben rendkivül kiélesedett. — Fentebb kifejtettük, hogy a termelő erő fejlődési folyamata mily intenziv volt az utolsó évtizedben. — A tengerentuli országok, elsősorban az Egyesült Államok kifejlesztették saját iparukat és egyuttal saját keresletüket is, mind nagyobb mennyiségü mezőgazdasági termékre. — Ez történt más agrár államokkal is. Ausztria-Magyarország p. o. igen rövid idő alatt oly országgá lett, mely több gabonát visz be, mint ki. A világkapitalizmus termelő erőinek általános fejlődése az utolsó évtizedekben annyira eltolta és megváltoztatta az ipari és mezőgazdasági termelés viszonyát, hogy a mennyiségi változás itt is oly határokat ért el, amelyeken tul már minőségi változás következik be, és ezért a drágaság korszaka, vagyis a mezőgazdasági termékek árának általános és mindenütt való emelkedése a kapitalizmus legujabb fázisának jelensége. A nyersanyagok árának emelése közvetlenül érinti a nyereség normáját, mert a többi feltétel változatlansága mellett a nyereség normája a nyersanyagár mozgalmával ellentétes irányban emelkedik, vagy csökken. Innen ered az egyes „nemzetgazdaságok tőkéseinek" mind erősebbé váló törekvése, hogy a nyersanyagpiacokat kiterjesszék. *De ugyanaz a folyamat, amely oly nagyon megszükitette a fogyasztási piacokat, egyuttal a nyersanyagpiacok méreteit is szükitette, mert nyersanyagpiacokul főképpen az országok szolgálnak,* melyek egyuttal „külső" fogyasztási piacok is, vagyis a kevésbbé fejlett országok s közöttük a gyarmatok. Ezért a különböző nagyhatalmak tőkéseinek törekvései itt ugyanoly erővel ütköznek össze, mint a fogyasztási folyamatban helyt fogó verseny talaján. S ezen nem kell csodálkoznunk, mert a társadalmi tőke termelési folyamata nem csupán azoknak a változásoknak fontosságát tételezi fel, amelyek a P—Á . . . II . . . Á—P körforgalomnak utolsó fázisában, vagyis eladási fázisban történhetnek, hanem azokat is, amelyek a P—Á fázisában, vagyis a termelési eszközök bevásárlásának fázisában történhetnek. A kapitalista „termelő" nem csupán eladó, de egyuttal vevő is, és ami a fő, nem egyszerü eladó és vevő, hanem *tőkés eladó és vevő:* a vásárlás és eladás ténye itt része a tőkemozgalom formulájának. Ezek alapján teljesen világos, hogy mennyire mesterkélt *Franz Oppenheimer* teoriája, aki azt a tételt állítja fel, hogy a vevők között a verseny „békés" jel-

legű, míg az eladók közötti viszony ellenséges.[1] Meggondolásának alapja az a tétel, hogy az eladó rendesen csupán egy árut visz a piacra és sorsa éppen ehhez az áruhoz, jobban mondva annak árához van füzve; míg — mondja tovább Oppenheimer — a vevőt a legkülönbözőbb termékek s azok ára érdekli; az ő érdekei ezen áruk mindegyikével aránylag sokkal gyengébben vannak összefüzve: „ha egy áru ára emelkedik, a másiké csökkenhet" stb. Ám Oppenheimer itt éppen a leglényegesebbet téveszti szem elől, t. i. hogy a mai vevő főképpen *kapitalista vevő*. A személyes szükséglet háttérbe szorul a termelő szükségletéhez viszonyítva a termelés állandó növekedése folytán. Termelési célokra továbbá aránylag kevés árunak tömeges bevásárlása szükséges. Főképpen egynemü termékek óriási tömegeit vásárolják be és ezért *egy* árunak gyakran nagyon-nagyon lényeges a szerepe. (Lásd pl. a gyapot jelentőségét a szövőipar szempontjából.)[2]

És igy semmi okunk sincs azt hinni, hogy a nyersanyagpiacokért való harc kevésbbé „éles", mint azt Oppenheimer gondolja. A verseny hihetetlen kiélesedése ezen a területen is oly tény, amelyet még fokoz az a törekvés, mely kőszénvidékek, vas-, rézés más bányák, naftaforrásokat tartalmazó földek egyesítésére irányul, mert a termelésnek ezen ágai óriási szerepet játszanak, természeti feltételektől függnek, könnyen monopolizálhatók, és ennek következtében, ha egyszer bizonyos „nemzeti" csoportok kezébe jutottak, a többiek számára veszendőbe mennek. De ez természetesen a mezőgazdasági termelésre is vonatkozik, amennyiben tömör „nemzeti" csoportról van szó, amelynek az „okkupációhoz" szükséges eszközök rendelkezésre állanak. Anglia egyiptomi politikája és Egyiptom átváltoztatása óriási gyapotültetvénnyé, mely nyersanyagot szállit az angol szövőipar számára, fényes igazolásul szolgálhat.

[1] Lásd Oppenheimer fejtegetéseit a háboru okairól „Die neue Rundschau"-ban August 1915. („Die Wurzel des Krieges".) Oppenheimer általános nézete a fejlődés menetéről, továbbá a „kérdés pozitiv eldöntése", mely véleményünk szerint nincs messze azoktól az eszméktől, melyeket Henry George és más burzsoá „földreformerek" kifejtettek, tömören össze van foglalva „kritikai" munkájában: „Die soziale Frage und der Sozialismus". Mellesleg megjegyezve ennek a burzsoá közgazdásznak igen erős befolyása alatt áll a mi Maszlovunk.

[2] Éppugy a „termelők" in concreto nem csupán egy cikket termelnek, s még inkább az előadók általában. Gondoljunk az univerzális árúraktárakra. Ezáltal egyáltalában nem kivánjuk vitássá tenni a specializáció jelentőségét, csupán helyre akarjuk állitani a vásárlók „vitássá tett jogait".

Látjuk tehát, hogy a kapitalizmus uj fázisa ezen a téren is kiélesiti az összeütközéseket. Mennél gyorsabb a kapitalista fejlődés tempója, mennél erősebb a gazdaság eliparosodásának és a városok növekedésének folyamata az egyes országokban, annál jobban meginog az egyensuly az ipar és mezőgazdaság között, annál erősebbé válik a fejlett országok versenye az elmaradt országokért, annál kikerülhetetlenebb nyilt összeütközésük.

A kapitalista expanzió ilyen módon itt is „megoldásául" szolgál azoknak az ellenmondásoknak, melyek kérlelhetlen szükséggel juttatnak el az imperialista politika döntő fejezetéhez — *a háboruhoz.* Eddig azokat a változásokat vizsgáltuk, amelyek a világ áruforgalmában történtek s melyek rendkívül kiélesítették a „nemzeti" kapitalizmusok versenyét s ezzel kapcsolatban agressziv politikájukat. Ám azok a változások, melyek korunkat jellemzik, nem szoritkoznak pusztán ezekre. A világkapitalizmus termelő erőinek fejlődése a nemzetközi gazdasági kapcsok más formáit is felszinre juttatta. Itt a tőkeértékek nemzetközi mozgalmára gondolunk s a következő fejezetben ennek a mozgalomnak fejtegetésére térünk át.

VII. FEJEZET.

A tőke világmozgalma és a nemzetközi kapcsok gazdasági formáinak változása.

1. A tőke tultermelése s ennek fejlődése. 2. A tőkeexport mozgató erői. 3. Kartellek és tőkeexport. 4. Tőkeexport és kölcsönök. 5. Tőkeexport és kereskedelmi szerződések. 6. Tőkeexport és áruexport. 7. A tőkebefektetés szféráiért való verseny kiélesedése és a kapitalista expanzió.

A tőke nemzetközi mozgalmát egyfelől a tőkét kivivő, másfelől a tőkét bevivő országok szempontjából vizsgálhatjuk. Első esetben *tőkeexportról* beszélünk. A tőkeexport egy bizonyos országból feltételezi ebben az országban a tőke *tultermelését:* a tőke tulhalmozódását. Ez a tultermelés abszolut volna abban az esetben, ha a kiegészitő tőke semmit sem jövedelmezne kapitalista szempontból, vagyis ha a T. tőke, mely T Δ T-re növekedett, ugyanannyi nyereséget hajtana, mint a ΔT-vel való szaporodása előtt.[1] Ám a tőkeexport szempontjából egyáltalában nem szükséges, hogy a tultermelés ezt a határt elérte légyen: „Ha a tőkét külföldre viszik, ez nem azért történik, mintha abszolute nem lehetne elhelyezni az ország belsejében, hanem azért történik, mert külföldön sokkal nagyobb nyereséggel lehet elhelyezni".[2] Igy könnyen megérthetjük, hogy tőke-exporttal a kapitalizmus fejlődésének majdnem egész folyamán találkozhatunk. De ettől

[1] Marx: „Kapital" III. 227. o.
[2] Ibid. 232. o.

eltekintve *éppen az utolsó évtizedekben a tőkeexport egészen kivételes jelentőségre tett szert, amilyennel előbb nem bírt.*

Sőt azt lehet mondani, hogy bizonyos fokig az országok közötti gazdasági kapocs uj tipusának kialakulásáról van szó, annyira megnőtt a nemzetközi gazdasági közösség éppen ezen formájának specifikus sulya.

Kétféle ok hatott és hat itt közre: először a nagytőkés termelés mellett, a technikai haladás szüntelen és óriási léptü tempója és a munka termelő erejének emelkedése a forgalom szokatlan fejlődése és általában a közlekedési eszközök tökéletesedése és ennek folytán a tőke forgásának gyorsitása mellett, a tőke felhalmozódása eddig nem látott gyors ütemben halad előre. A tőkék nagy tömegei, melyek elhelyezést keresnek, óriási nagyságot érnek el, de másfelől a tőke mai szervezetei, a kartellek és trösztök irányzata az, hogy bizonyos határt szabjanak a tőkék elhelyezésének és a termelés határozott méreteit állapitsák meg. Ami a nemkartellirozott területeket illeti, a tőkének ezekbe az ágakba való fektetése mind kevesebb előnnyel jár. Mert a nyereség normájának csökkentésére vivő irányzatot olyképpen legyőzni, hogy kartell-tulnyereségre tegyenek szert, a monopolisztikus szervezetek csak a nemkartellirozott ágak rovására tudják. Az évenkint termelt értéktöbbletből az a rész, melyet a nemkartellirozott ágakban termelnek, a kapitalista monopoliumok együttes tulajdonosainak birtokába jut, mig az outsiderek része folyton alacsonyabb lesz. Az egész folyamat ilyen módon a tőkét az ország határain tulra tolja ki. Másodszor: a magas vámtételek a legnagyobb akadályokat gördítik az áruk beáradása elé. A tömeges termelés és a tömeges tultermelés növekvő külkereskedelmet tesznek szükségessé, ám ez utóbbi akadályra bukkan a nagy vámtételekben. Igaz, hogy a külkereskedelem folyton fejlődik, a külföldi fogyasztás nő, ám mindez a nehézségekre való *tekintet nélkül és azok ellenére történik.* De ebből egyáltalában nem következik az, hogy a vámmal való megterhelésnek ne lenne hatása. A megterhelés főképpen a nyereség normája utján érezteti hatását. De ha a vámtételek nagy nehézségeket gördítenek is az *áruk exportja* elé, egyáltalában nem érintik a tőkék kivitelét. Nyilvánvaló, hogy mennél magasabbra emelkedik a vámmegterhelés hulláma, annál nagyobb kell hogy legyen egyenként változatlan feltételek mellett a tőke kiszivárgása az országból. „Az ipar védelme (!) nem hat buzditólag a külföldire, hogy a vámhatáron belül gyárat alapitson,

Csupán csak akkor, mikor a külföldi gyáros és importeur elveszti vevőpiaca egy részét, vagy egész vevőpiacát, jön el az a pillanat, mikor külföldön gyáralapításhoz fog, ami mindig nagy költséggel és veszélyekkel jár. Tiltóvámok, melyek ily következményeket vonnak maguk után, találhatók Mac Kinley és Dingley törvényeiben az Egyesült-Államokban (1890 és 1897), továbbá az orosz törvényhozásban (1877—1881, 1885—1891) s a francia 1881 és 1892. évi törvényekben.[1]

De a vámtételek a tőkeexportra másképpen is gyakorolnak hatást, t. i. a vámtételek maguk is csalétek a tőkés számára. Mihelyt a tőke bevándorolt és megkezdte működését, mint tőke az „idegen országban", ugyanolyan „védelmet" talál a vámtételek révén, mint a belföldi vállalkozó.[2] Ez ismét erősíti a tőke-exportálásra való hajlandóságot.

Ezt az exportot azonban nem lehet elvontan, más rendkívül fontos gazdasági és politikai kísérő jelenségektől különválasztva vizsgálat alá venni. Mi néhány igen jelentékeny kísérő jelenséggel óhajtunk foglalkozni.

Ha pl. az *állami vagy községi kölcsönöket* vesszük, nem szabad azt hinnünk, hogy a hitelező ország csupán kamatot kap a kölcsönök után. Az üzlet feltételei között rendesen egész sor más kötelezettség is szerepel, melyek között első a *megrendelések* kötelezettsége (fegyverek, lövedékek, páncélos hajók, vasuti anyag stb. vásárlása), vagy *koncessziók adása* vasuti hálózat, villamos vasutak építésére, távirda és telefon-vonal vezetésére, kikötők építésére, bányák, *erdők kitermelésére*, stb. Az ily megállapodásokat, vagy közvetlenül beleveszik feltételként a kölcsönszerződésekbe, vagy kikerülhetetlen következményei az „események menetének". Példaképen idézzük egy koncesszió leírását, melyet a perzsa kormány az Orosz-Perzsa Leszámítoló és Kölcsönző Bank a dzsulf-tauriszi vasuti vonal építésére adott (1913-ban).

Nyomtáv: orosz méret szerint. Koncesszió érvényességének határideje: 75 év. A perzsa kormány jogot nyer, hogy a vasutat 35 év mulva megváltsa, jobban mondva megvásárolja, az összes befektetett tőkék és 5 évi kamataik megváltása mellett. A bank a koncesszió folytán jogot nyer, hogy a kőszén- és nafta-telepeket a vasuti vonal mindkét oldalán 60 versztnyi övezetben kitermelje és hogy vasuti vonalakat építsen e telepekhez. A bank előjogot

[1] Sartorius v. Waltershausen i. m. 179. o.
[2] Ibid. 180. o.

nyer, hogy a taurisz-kasviki vasuti vonalat is megépítse és kizárólagos jogot nyer ezen két pont között fogaskerekü vasut üzembehelyezésére 8 év tartamára és a kőszén és nafta-telepek kitermelésére mindkét oldalon 60 versztnyi övezetben. A vasuti vonal tiszta nyereségéből az engedményes javára 7% hasítandó ki a vasutfelszerelésbe fektetett összes tőkék után, a tiszta jövedelem többi részét pedig egyenlő részben kell felosztani az engedményes és a perzsa kormány között. A nafta- és kőszénbányákból az engedményes a perzsa kormánynak a tiszta jövedelem 5%-át fizeti. Az engedményes összes vállalatai egyszer és mindenkorra mentesek bármi fajta perzsa adó és illeték alól."[1]

A „rendszabályok"-hoz járul az államhatalomnak az a rendszabálya, mely a *külföldi kölcsönök* és általában véve az értékpapirok jegyzésének megtiltásában áll. Igy a francia pénzügyminiszterium az 1880. évi február 6-iki különös törvénnyel teljhatalmat nyert, hogy eltiltsa a külföldi értékpapirok adás-vételét, továbbá, hogy ne engedje külföldi kölcsön jegyzését a francia tőzsdéken. A francia kormány 1909-ben megtagadta a kölcsönt Argentinától, amely 1908-ban Kruppnál és nem a Schneider-Creusot müveknél tett rendelést, 1909-ben visszautasította a bolgár kölcsönt, mert nem látott elég garanciát a megrendelésekre, — e kölcsönt azután egy osztrák-német bankkonzorcium vette kezébe; a német állampapirokat 4 évtizeden keresztül nem engedik jegyezni; 1910. szeptemberében elutasítják a magyar kölcsönt; a szerb kölcsön megkötését Schneider-féle megrendelésekhez kötik. A forradalom után az oroszok Franciaországban rendeltek páncélosokat kölcsönök ellenében stb.[2]

Megrendeléseken és koncessziókon kivül, a kölcsönök megkötésénél határozott *engedményeket* kötnek ki a kereskedelmi szerződésekben. Lásd pl. az 1905. szeptember 16—29-iki orosz-francia kereskedelmi szerződést, melyet 1907-ig hosszabbítottak meg; az 1908. évi december 2-iki svéd-francia szerződést; a dán egyezményt 1908-ból; a francia-japán vámtarifát 1911. augusztus 19-ről, ugyanakkor az United States Steel Corporation részvényei jegyzésének eltiltását a párisi tőzsdén azért, mert az 1909. évi amerikai Rowney-tarifa vámot rótt ki a borra, selyemre és automobilokra.[3]

Végül ha magánegyének, ipari- és banktársaságok tőkét ex-

[1] Paulovits M. P. A jövő nagy vasutjai és tengeri utjai. 1913. 143. o.
[2] S. Schneider i. m. 343. és köv. o.
[3] Ibid. 353. o.

portálnak, ez ismét emeli az *árúk kivitelét az anyaországból*, mert ezek a külföldi vállalatok maguk is bizonyos keresletet képviselnek és igy tevékenységükkel a nagy részben tőlük függő piacot kiterjesztik. Emellett szem előtt kell tartanunk, hogy a „külföldi vállalatok", mint ezt az első részben láttuk, oly vállalatok, melyeket nagy bankok, vagy bankkonzorciumok finánsziroznak s melyeknek igen nagy gazdasági hatalmuk van.[1] Lássunk egy példát. Kamerunban, a németek afrikai gyarmatában a föld egyharmada magántulajdonban van; emellett ennek a földnek jelentékeny része mindössze két társaságé; a Délkameruni Társaságnak 7,700.000 hektárja van, a Délnyugati Kamerun-Társaságnak 8,800.000 hektárja, vagyis 6-szor több, mint a szász királyság (1,500 000 hektár) és több mint egész Bajorország. (7,600.000 hektár.)[2]

De ha saját territórium nincs is, a finánctőke ereje a nélkül is érvényesül. Mikor a Deutsche Bank a bagdadi vonalat építi, nemcsak német anyagot használ fel Törökországban, melyet közvetlenül vasuti vonal építésére fordít fel, hanem egész hálóját teremti meg a piaci összeköttetéseknek, ahová könnyen jutnak el a német áruk. Ily módon a tőkeexport kedvező feltételeket teremt azon ipar számára is, mely ezen tőke *hazájában* termel.

A tőkeexport rendkívül kiélesíti a nagyhatalmak közötti viszonyt. Már a tőkebefektetés lehetőségéért való harcot, vagyis a koncessziókért stb.-ért való harcot is állandóan katonai nyomás erejével támogatják. Minden kormány, vagy „ország", mely a nagyhatalmak finápcpolitikájának tárgya, rendesen meghajol azon versenyző előtt, aki katonai tekintetben erősebb. Ha most némely (különösen angol) pacifista azt hiszi, hogy az uralkodó osztályokra logikai érvekkel tud hatni, és *rá tudja őket beszélni a lefegyverzésre* azon az alapon, hogy az áruk a dreadnaught-ok tömegétől függetlenül is megtalálják piacukat, akkor csakhamar keserves kiábrándulás lesz a része, mert azt a „békés" politikát, amelyet a háboruig folytattak s melyet a háboru után fognak folytatni, lépten-nyomon állandóan fenyegető katonai erő segélyével folytatták. Mint az angol iró Brailsford helyesen megjegyzi: „az acél és arany állandó háboruja egy percre sem szünik meg, még béke

[1] Paulovicsnál az olvasó sok példát talál, hogy milyen a bankok politikája vasutépítés terén, amely tényleg egész országokat dob oda falatul a „nemzetközi" cápáknak.

[2] Lásd a felette érdekes könyvet: „Deutsche Kolonialreform" a e munka második részét: „Staatsstreik oder Reformen," melyet szerzője „Ein Ausland Deutscher" álnév alatt irt. Zürich 1905.

idején sem".[1] Még élesebben rajzolja az elkeseredett verseny atmoszféráját Sartorius, a német imperializmus nagy teoretikusa: „A világ növekedő eliparosodása oly tény, mellyel számolnia kell minden világgazdasági politikának (jede Weltwirtschaftspolitik)... Senkisem tudja megállítani a fejlődés menetét és ha az állam megtiltaná alattvalóinak, hogy vállalatokat alapítsanak a külföldön, ebből csupán a harmadik állam üzletemberei huznának hasznot. Ezért legjobb idejében beleavatkozni a dologba („Die Hand rechtzeitig im Spiele haben") ... A gazdasági világ nem áll mozdulatlanul egy helyben, változás változást ér, erős nép számára állandóan nyitva áll a lehetőség a beavatkozásra. A „carpe diem" — itt is beválik."[2]

De ha a katonai erő nyomása koncessziókat és mindenféle előnyöket eredményez, a tőke további működése is különös „védelmet" igényel. Előbb a nehézség sulypontja *az áruexportban* rejlett és az exportőrök csupán áruikat, vagyis *forgó* tőkéjüket kockáztatták, most azonban egész másként áll a helyzet. Az „idegen országban" hatalmas összegek, főképpen *alaptőkék* szerepelnek, melyeket óriási felszerelésekbe fektettek bele: vasuti vonalakba, vasutakba, melyek hossza ezer és ezer verszt, drága villamos vállalatokba, nagy ültetvényekbe stb. Az exportáló ország tőkéseit szerfelett és állandóan érdekli gazdaságuk „védelme", ezért mindenbe belemennek, csak hogy megtarthassák kezükben a további felhalmozás lehetőségét.[3] Ha e mellett a kizsákmányolt ország katonailag gyönge, akkor a tőke „békés hódítása" (pénétration pacifique) elég gyorsan „békés" okkupációvá vagy felosztássá alakul át, vagy pedig maga után vonja azoknak az országoknak fegyveres harcát, melyek a tőkebefektetés szféráiért versenyeznek. Példaképpen csak két szemelvényt idézünk francia és német imperialisták irásaiból, melyek jóval a háboru előtt jelentek meg. „A török birodalom tele van német kereskedők és utazók hordáival (hordes germaniques) ..." „Ily módon a német bankok hálója lassan az

[1] H. N. Brailsford: „The war of Steel and Gold" 1914.

[2] Sartorius i. m. 190—191. o.

[3] „A tőke — irja a Quarterly Review rovatvezetője — kerüli a zajt és a harcot: természeténél fogva félénk". Ez helyes, de ez még nem az egész igazság. A tőke rémülettel telik meg, ha nincs nyereség, vagy csak nagyon kicsi, éppugy, ahogy a természet is irtózik az ürességtől. Ha a nyereség valószinü, a tőke bátor lesz, 10 jó százalékocska és a tőkét felhasználhatod, amire akarod, 20% — a tőke életvidoran ficánkol, 50% s a tőkéből igazi akasztófavirág lesz. 100% kedvéért a tőke lábbal tapodja az összes emberi törvényeket és nincs oly gaztett, melyet ne kockáztatna, ha mindjárt az akasztófától kellene is félnie." (T. I. Dunning, id. Marxnál I. köt. 742. o. 250. jegyzet.)

egész ottomán birodalomra kiterjed, támogatja az ipart, hatalmába kaparintva a közlekedési eszközöket és versenyezve külföldi pénzintézetekkel ... egyszóval ezek a bankok arra törekszenek, hogy *hatalmas politikai támogatás* segélyével (a kurziv nyomás tőlem ered. B. N.) véglegesen megerősítsék a német befolyást egész Levantéban."[1]

Ime igy háborodik fel a „német hordák" miatt a francia burzsoá. Ám ugyanigy háborog a német is:

„.... A franciák rendszeresen arra törekszenek, hogy Törökországból adósrabszolgát csináljanak; eddig összesen kétezerkétszáz millió frank kölcsönt adtak neki. Ezen pénzből csupán vasuti épitkezésekre fél milliárd ment, ugy hogy Franciaország több vasutat épített, mint bármely más nemzet. A legfontosabb török kikötővárosok kikötői, mint pl. Konstantinápoly, Szaloniki, Szmirna és Bayreuth francia kézben vannak. Ugyancsak francia kézben vannak a világító tornyok is a török partokon. Végül Törökország leghatalmasabb bankja, az Ottomán Bank Konstantinápolyban teljesen francia befolyás alatt müködik: vajjon ki kerülhetné ki politikai szempontból a tőkének ezt a hatalmas nyomását? A francia diplomácia a legnagyobb mértékben ki is használja ezt a fölényét Törökországban, különösen az utóbbi időben!"[2]

A tőkeexportot jelenlegi terjedelmében és jelenlegi jelentőségében, amint látjuk, az utolsó évek gazdasági fejlődésének különösségei okozzák. Ha a tőkeexportot abból a szempontból tekintjük, hogy az a jelenlegi kapitalizmus szervezeti formáinak elterjedése, akkor azt mondhatjuk, hogy az nem más, mint a tőkebefektetés uj szféráinak meghóditása és monopolizálása a nagyhatalmak monopolista vállalatai részéről, vagy — a folyamat egészét tekintve, — a szervezett „nemzeti" ipar, a „nemzeti" finánctőke részéről. A tőke exportja a finánccsoportok gazdasági politikájának legalkalmasabb eszköze, mellyel legkönnyebben lehet területeket hódítani. *Ime ez az oka annak, hogy a különböző államok közötti verseny kiélesedése itt különösen heves formákat ölt,* s a gazdasági élet nemzetközivé válása itt is kikerülhetetlenül maga után vonja, hogy a vitás kérdések tüzzel és vassal oldassanak meg.

[1] Dubief: „Le chemin de fer de Bagdad", Revue écon. int. 1911. 2. köt. 7. és köv. o.

[2] Deutsche Kolonialreform 1896—97. o. Nem szabad felednünk, hogy a könyv 1905-ben iródott, azóta az erők viszonya és a világ képe jelentékenyen változott.

Világgazdaság és „nemzeti“ állam.

1. A világtőke átalakulása és a kapitalista expanzió gyökerei. 2. Ipari cikkek tultermelése, mezőgazdasági cikkek elégtelen termelése s a tőke tultermelése, mint egy és ugyanannak a jelenségnek három oldala. 3. Összeütközés a világgazdaság és a „nemzeti“ állam keretei között. 4. Imperializmus, mint a finánctőke politikája. 5. Az imperializmus ideologiája.

Azok a surlódások és összeütközések a burzsoázia „nemzeti“ csoportjai között, melyek a mai társadalom mélyéből okvetlenül felbukkannak, fejlődésükben háboruhoz vezetnek, mint amely a vezető társadalmi körök szempontjából a kérdés egyedüli megoldása. Ezeket a surlódásokat és összeütközéseket, mint láttuk, azok a változások okozzák, melyek a világtőke átalakult termelésének feltételeiben végbementek. A kapitalista társadalom, mely ellentétes elemek egész során épül fel, csupán fájdalmas változások utján maradhat aránylagos egyensulyi állapotban; a társadalmi organizmus különös részeinek alkalmazkodása csupán óriási, meddő energiapazarlás árán történhetik, ezen alkalmazkodás óriási „faux frais“-i (meddő költségei) árán, melyek a kapitalista társadalom jellegéből folynak, mely — mint olyan — határozott *történelmi fejlődési alakulatot jelent.* A mai kapitalista államok hódító politikájának három alapvető hatóerejét tártuk fel; ezek: a verseny kiélesedése a fogyasztási piacokon, a nyersanyagpiacokon és tőkebefektetés szféráiért. Ime, ide vezetett a kapitalizmus legujabb fejlődése és finánckapitalizmussá való átalakulása.

De a finánckapitalizmus politikájának ez a három gyökere lényegileg *egy és ugyanazon jelenségnek csupán három oldala:* e jelenség az az összeütközés, mely a termelő erők növekedése és a termelő szervezet „nemzeti" korlátozottsága között fennáll.

Nézzük, hogy is áll a dolog. *Az ipari tultermelés* egyuttal *elégtelen termelés* mezőgazdasági termékekben. Az elégtelen mezőgazdasági termelés adott esetben annyiban is fontos reánk nézve, amennyiben a kereslet az ipar részéről tulságosan nagy, vagyis amennyiben az ipar által feldolgozott cikkek óriási tömegeit nem lehet mezőgazdasági termékekre beváltani, amennyiben tehát e két termelési ág között meg van bontva (és mind jobban megbomlik) a termelés arányossága. És éppen ezért keres magának a fejlődő ipar ugynevezett agrár jellegü „gazdasági kiegészitést", ami a kapitalizmus keretein belül — különösen a kapitalizmus monopolista formája, vagyis a finánctőke uralma idején — okvetlenül ugy jelentkezik, hogy az agrár államokat katonai erő segélyével iparkodnak alávetni.

Fentebb az áruforgalomról volt szó. Ám a tőkeexport sem izolált jelenség. A tőkeexport, mint már láttuk, a tőke aránylagos tultermelésén alapul, viszont a *tőke tultermelése nem* más, mint az *áru tultermelésének* más formulázása:

„A tőke tultermelése, — irja Marx — sohasem jelent mást, mint tultermelését azoknak a termelési eszközöknek, — a munkaeszközöknek és létfentartási eszközöknek, — melyek *tőke minőségében ikerülnek alkalmazásra,* vagyis bizonyos foku kizsákmányolás mellett a munka kizsákmányolására használhatók fel. . ." „. . . A tőke árukból áll és ezért a tőke tultermelése az áruk tultermelését tételezi fel".[1]

És viszont, ha csökken a tőke tultermelése, csökken az áruk tultermelése is, ezért a tőkeexport, a tőke tultermelését csökkentve — ez által az áruk tultermelésének csökkentését is elősegiti. (Zárjelben jegyezzük meg, ha pl. vasgerendákat visznek ki eladás végett más országba, akkor egyszerü áruexporttal van dolgunk; ha a gerendákat termelő cég vállalatot alapit a külföldön és ennek felszerelése végett szállitja ki áruit, — akkor tőkeexporttal állunk

[1] Marx: „Kapital" III. kötet 231., 232. o. Ezért azok a tényezők, amelyek az árukivitelt befolyásolják (fogyasztás, nyersanyag, munkáskéz, stb.), határozhatják meg a tőkeexportot is. Lásd erre nézve Hermann Schumacher: „Weltwirtschaftliche Studien". Leipzig 1911. Art.: „Die Wanderungen der Grossindustrie in Deutschland und Vereinigten Staaten", különösen 406., 407. o.

szemben; a kritérium tehát ott keresendő, vajjon fenforog-e adás-vételi ügylet.)

Azonban még más kapocs is van a tőke-export és az árutul-termelés csökkenése között azon a „ritkitáson" kivül, amely az áru formájában való tőkeexport eredményeképpen jelentkezik. Bauer Ottó igen jól formulázza ezt a kapcsot. „Ily módon — irja — a gazdaságilag elmaradt országok kizsákmányolása bármely európai ország tőkései részéről következménnyel jár: *közvetlenül* — azzal, hogy a tőke számára uj befektetési szféra támad a gyarmati országban és ezzel kapcsolatban az uralkodó ország ipara számára a fogyasztás is megnövekedik; *közvetve* azzal, hogy a tőke uj befektetési szférákat nyer az uralkodó ország belsejében is és az ipar összes ágaiban az árufogyasztás növekedik".[1] S igy ha a kérdést egész terjedelmében s e mellett objektiv oldaláról, vagyis a mai társadalom alkalmazkodási feltételeinek szempontjából vizsgáljuk, szemünkbe ötlik a *világméretekben vett* társadalmi gazdaság alapja és a társadalom sajátos *osztály*-strukturája között folyton növekedő diszharmónia, mely társadalomban maga az uralkodó osztály (burzsoázia) „nemzeti" csoportokra oszlik, melyeknek gazdasági érdekei ellentétesek s melyek bár szemben állanak a világproletariátussal, mégis versenyeznek egymással az egész földön termelt értéktöbblet *felosztásának* folyamatában. A *termelésnek* társadalmi jellege van. A nemzetközi munkamegosztás a magán „nemzeti" formákat egy óriási, mindent felölelő munkásfolyamat részévé teszi, mely majdnem az egész emberiséget magában foglalja. A *kisajátitás „nemzeti"* állami kisajátitás jellegét ölti, melynek alanyai a finánckapitalista burzsoázia hatalmas állami szövetségei. A termelő erők fejlődése az államhatárok szük keretében mozog, pedig ez erők már tulnőttek ezeken a kereteken. Ily körülmények között okvetlenül összeütközésnek kell támadnia, mely kapitalisztikus alapon az államhatárok véres kiterjesztése utján oldódik meg, ami megint uj s még nagyobb összeütközéseket von maga után.

Ennek az ellenmondásnak szociális hordozói a burzsoáziának különböző, államilag szervezett csoportjai ellentmondó érdekeikkel. A világkapitalizmus fejlődése egyfelől a gazdasági élet nemzetközivé válásához és gazdasági niveliálódáshoz vezet, másfelől — és hasonlithatlanul nagyobb mértékben — a gazdasági fejlődés ugyanez a folyamata rendkivül fokozza azt a törekvést, hogy a

[1] Otto Bauer: „Nemzetiségi kérdés és szociáldemokrácia." 1909. 489. o.

kapitalista *érdekek* „nacionalizáltassanak", hogy szük „nemzeti" csoportok alakuljanak, melyek állig fel vannak fegyverkezve s minden pillanatban készek egymásra törni. Lehetetlen jobban kifejezni a jelenlegi politika alapcéljait, mintahogy ezt Hilferding tette: „A finánctőke politikája — mondja — hármas célt tart szem előtt: először mennél terjedelmesebb gazdasági területet akar létesiteni, amelyet másodszor a külföldi versenytől vámfalakkal kell elkeriteni és melynek ekképen harmadszor a nemzeti monopolista szövetségek kizsákmányoló területévé kell átalakulnia."[1] A gazdasági terület megnövekedése a „nemzeti" kartelleknek agrár területeket bocsát rendelkezésére s evvel kapcsolatban nyersanyagpiacokat is, növeli a fogyasztási piacokat és a tőkebefektetési szférákat, a vámpolitika segit megfojtani a külföldi versenyt, kiegészitő nyereséget jutta. és müködésbe hozza a dumping gépezetét; a „rendszer" lehetővé teszi, hogy a monopolista szervezetek nyereségének normái emelkedjenek. *A finánctőkének ez a politikája az, amit imperializmus névvel jelölünk.*

Hasonló politika erőszakos eszközöket tesz szükségessé, mert az állami terület kiterjesztése egyértelmü a háboruval, de természetesen ebből nem következik a megforditott tétel, hogy minden háborunak és az állam területe minden kiterjesztésének imperialista politika lenne az előfeltétele; döntő itt az a körülmény, hogy egy adott háboru a finánctőke politikájának kifejezése, még pedig a szó fentebb emlitett értelmében. Mint mindenütt, itt is találkozunk néhány közbeeső formával, melyek azonban az alapvető fogalommeghatározást egyáltalában nem érintik. Ezért alapjában véve tévesek azok a kisérletek, melyek a közismert olasz közgazdásznak és szociológusnak Loria Achillnak kisérletéhez hasonlóan az imperializmusnak két fogalmát konstruálják, mint amelyek „teljesen különböző viszonylatokat" („des rélations tout à fait hétérogénes") ölelnek fel. Loria különbséget tesz[2] „közgazdasági imperializmus" (l'imperialisme économique", „ökonomischer Imperialismus") és „kereskedelmi" imperializmus („l'imperialisme commercial", „Handels-Imperialismus") között. Elsőnek tárgyai a tropikus országok, a másodiknak tárgyai oly országok, melyeket helyzetük alkalmassá tesz az európai kolonizációra; az elsőnek módszere — a fegyveres erő, a másodiknak módszere — békés egyez-

[1] Rudolf Hilferding: „Finánctőke". 495. o.

[2] Lásd Achille Loria: „Les deux notions de l'imperialisme" Revue écon int. 1907. 459. o.

mények (des accords pacifiques); az elsőnek nincsenek árnyalatai és fokozatai, a másodiknál vannak ilyenek, még pedig a teljes asszimilációtól, vagy vámszövetségtől, mint maximumtól kezdve — a nem teljes formájáig, mint amilyen pl. a kedvezményes vámtarifa a kolóniák és az anyaország között stb.

Ez Loria teoriája, de első pillanatra is szembeötlik, hogy ezt az egész teoriát az ujjából szopta, mert lényegében a „kereskedelmi" és „gazdasági" imperializmus — mint fentebb láttuk — egy és ugyanazon irányzatnak kifejezője. A vámtételek zárt vonala s a vámtételek emelése, ha egy *adott* pillanatban még nem is vontak fegyveres összeütközést maguk után, megtehetik ezt a *következő* pillanatban, — amiből következik, hogy nem lehet a „békés egyezményeket" a fegyveres erővel szembeállitani. (Anglia békés egyezményei a gyarmatokkal, Anglia és más országok közötti viszony *kiélesedését* jelentik.) Épp ugy nem lehet arról beszélni, mintha a „kereskedelmi" imperializmusnak kizárólag „tropikus" jellege volna: Belgiumnak, Galiciának és Délamerikának, Kinának, Törökországnak és Perzsiának valószinü sorsa ennek legjobb bizonyitéka.

Összegezzük az eredményt: a világkapitalizmus termelő erőinek fejlődése az utolsó évtizedekben óriási ugrásokat tett. A versenyharc folyamatán mindenütt a nagyban való termelés maradt győztes; a „tőkemágnásokat" vasszervezetbe tömöritette, mely az egész közgazdasági élet felett uralkodik. A hatalmat a fináncoligarchia ragadta magához, ez irányitja a termelést, amely a bankokkal szerves egészbe van füzve. A termelésnek ez a szervezési folyamata alulról indult ki s megerősödött a mai államok keretei között, melyek a finánctőke érdekeinek pontos kifejezői. Minden fejlett „nemzetgazdaság" a szó kapitalista értelmében bizonyos fajta „nemzeti"-állami trösztté alakul. Másfelől a világgazdaság közgazdaságilag fejlett részeinek szervezési folyamatát kölcsönös versenyük rendkivüli kiélesedése kiséri. Az áruk tultermelése, mely a nagyvállalatok fejlődésének kisérője, a kartellek export-politikája s az eladási piacok szűkülése a kapitalista hatalmak gyarmati és vámpolitikájával kapcsolatban; a mindjobban fokozódó aránytalanság az óriási módon fejlett ipar s az elmaradt mezőgazdaság között; végül a tőke-export óriási fejlődése és egész vidékeknek közgazdasági alárendelése a „nemzeti" bankkonzorciumok alá, — a legvégsőkig fokozzák a tőke „nemzeti" csoportjai közötti érdekellentéteket. Ezeknek a csoportoknak utolsó érve: az állami szervezetek ereje és hatalma, főképpen hadseregük és

flottájuk. Hatalmas állami katonai hatalom az utolsó ütőkártya az államok harcában. A világpiacon a harcképesség ilyen módon a „nemzet" erejétől és egybeforrottságától, pénzügyi és katonai segélyforrásaitól függ. Az önmagával beérő zárt nemzeti állami és gazdasági egység, mely erejét egész a világuralomig — az egész földet átölelő birodalomig — fokozza, ime ez az ideál, amely a finánctőke előtt lebeg.

„Szilárd és nyilt tekintettel tart szemlét a népek babyloni össze-visszasága felett és mindnyájuk felett saját nemzetét látja. Ez a nemzet realitással bir, hatalmas és hatalmát s nagyságát folyton növelő államban él és minden erejét fellendítésére szenteli. Az egyén érdekeit ezáltal alárendeli a közérdeknek, ami látszólag minden életképes szociális ideológia feltétele. Az állam — mely a néppel szemben ellenséges — és a nemzet egy egészbe olvadnak össze és a nemzeti eszme, mint mozgató erő, a politikának van alárendelve. Az osztályellentétek eltüntek, megsemmisültek, a közérdeknek való szolgálás eltüntette azokat. A tulajdonosok számára ismeretlen következményekkel terhes és veszedelmes osztályharc helyébe a nemzet közös tevékenysége lép, melyet a cél egysége — *a nemzeti nagyságra való törekvés* — füz egybe." [1]

A finánctőke érdekei ily módon nagyszerü ideológikus formát öltenek, amelyet minden eszközzel a munkástömegekbe is bele akarnak oltani, mert mint egy német imperialista *saját szempontjából* igen helyesen megjegyzi: „hatalmat kell nyernünk, a katonának nemcsak lába, — de elméje és szive felett is."[2]

[1] R. Hilferding i. m. 515. o.

[2] „Die deutsche Finanzreform der Zukunf" III. Teil. von „Staatsstreich oder Reformen" von einem Ausland-Deutschen. Zürich 1907. 203. o.

III. RÉSZ.

Az imperializmus, mint a kapitalista verseny szélesebb méretü megjelenési formája.

IX. FEJEZET.

Imperializmus, mint történelmi kategória.

1. Az imperializmus népies értelme. 2. A politika szerepe a társadalmi életben. 3. Az osztályozás módszertana a társadalom-tudományban. 4. A finánctőke korszaka, mint történelmi kategória. 5. Imperializmus mint történelmi kategória.

Az előbbi fejezetekben igyekeztünk kimutatni, hogy az imperialista politika csupán a történelmi fejlődés határozott fokán lép fel. Itt a kapitalizmus ellenmondásainak egész sora egy csomópontba fut össze, melyet kis időre a háboru kardja old meg, hogy a következő pillanatban a csomó még szorosabbra köttessék. Az uralkodó osztályoknak a fejlődés e stádiumában szükségszerüen kialakuló politikáját és ideológiáját ezért mint különleges jelenséget kell jellemeznünk.[1]

Az irodalomban, mely a piacot elárasztja, jelenleg két soidisant elmélet uralkodik az imperializmusról. Az egyik elmélet a mai hódító politikában a *fajok* pl.: a „szlávok" és „teutonok" har-

[1] Mi az imperializmusról főként mint a finánctőke *politikájáról* beszélünk, de beszélhetünk az imperializmusról, mint *ideológiáról* is. Épugy a liberalizmus is egyfelől az ipari tőke politikája (szabad kereskedelem stb.), de egyidejüleg ezzel a terminussal egész ideológiát jelölünk. „Az egyéniség szabadsága stb."

cát látja és aszerint, amint ehhez, vagy ahhoz a csoporthoz tartozik, ezen „fajok" között osztja meg az összes erényeket és hibákat. Bármily régi és bármily népies is ez „elmélet", mind a mai napig előítélet makacsságával tartja magát, mert igen kedvező talaja van az uralkodó osztályok „nemzeti öntudatának" fejlődésében, melyeknek egyenes és közvetlen érdekük, hogy a lélek konzervativ rétegeinek maradványait kihasználják a finánctőke állami szervezése érdekében. Elég a tényekre utalnunk, hogy ennek az elméletnek épületéből kő kövön ne maradjon. Az angolszászok, kiknek eredete a németekével közös, azoknak legelkeseredettebb ellenségeik; a bolgárok és szerbek, kik majdnem egy és ugyanazt a nyelvet beszélik, tősgyökeres szlávok, az árkok különböző oldalán harcolnak. De menjünk tovább, a lengyelek körében lángoló hivei vannak úgy az osztrák, mint az orosz orientációnak, ugyanez az eset az ukránoknál is, kiknek egy része russzofil, a másik ausztrofil. Másfelől a harcoló koalíciók mindegyike a legkülönbözőbb fajokat, nemzetiségeket, törzseket egyesíti. Vajjon faji szempontból mi közösségük van az angoloknak, oroszoknak, spanyoloknak a francia gyarmatok fekete vadjaival, akiket a „dicső köztársaság" úgy küld vágóhídra, mint az ókori rómaiak gyarmati rabjaikat? Micsoda közösség van a németek és csehek, ukránok és magyarok, bolgárok és törökök között, kik együtt harcolnak a szövetséges államok koalíciója ellen? Teljesen nyilvánvaló, hogy *nem fajok*, hanem határozott burzsoácsoportok *állami szervezetei* folytatják a háborut. Egészen nyilvánvaló az is, hogy az „állami erők" ilyen vagy olyan csoportosítását egyáltalában nem a faji feladatok közössége határozza meg, hanem a kapitalista célok közössége, melyek *az adott pillanattól* függenek. Nem ok nélkül történt, hogy a szerbek és bolgárok, kik még nem régen együtt harcoltak Törökország ellen, két ellenséges táborba kerültek. Nem ok nélkül történik, hogy Anglia, mely előbb Oroszország ellensége volt, most mint annak védőura szerepel. Nem ok nélkül történik, hogy Japán az orosz burzsoáziával halad karöltve, jóllehet mindössze 10 év előtt a japán tőke fegyveres kézzel harcolt az orosz tőke ellen.[1]

Tiszta, meg nem hamisított tudományos szempontból ennek az elméletnek elégtelensége szembeszökő. Jóllehet ez az elmélet nyilvánvalóan hazug, a sajtó mégis minden erejével terjeszti, épp

[1] A „faji elméletet" eléggé kigunyolja Kautsky. Lásd a háboru alatt megjelent könyvét: „Rasse und Judentum".

úgy az egyetemi tanszékek is azon az „elégséges" alapon, hogy ez az elmélet tekintélyes előnyöket igér Tőke őfenségének.[1]

Mégis az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy imperialista „tudós" körökben abban a mértékben, melyben a különböző „fajok" állami konszolidációja nő, melyeket a militarista állam vasmarka fűz egységbe, oly kisérletet is lehet észlelni, mely kevésbbé népies, de épp oly elégtelen, t. i. mely az elméletnek terület-lélektani jelleget igyekszik adni. Ez az elmélet a „faj" helyébe annak pótlékát teszi, a „középeurópai", „amerikai" stb. „emberiség képében.[2] De ez az elmélet is messze elmarad az igazság mögött, mert nem veszi tekintetbe a mai társadalom alanyvető jellegét, t. i. annak *osztály*-strukturáját és a felső társadalmi rétegeknek osztályérdekeit összetéveszti az „egész" u. n. „közös" érdekeivel.

Az imperializmusnak egy másik, rendkivül elterjedt „elmélete" az imperializmust ugy határozza meg, mintha az általában véve egyértelmü volna a hóditó politikával. Ebből a szempontból hasonló joggal macedóniai Sándor s a spanyol hóditók, Carthago és III. Iván, az ókori Róma, a mai Amerika, Napoleon és Hindenburg imperializmusáról beszélhetnénk.

Bármilyen egyszerü ez az elmélet, egyáltalában nem igaz. Nem igaz pedig azért, mert *mindent* „megmagyaráz", vagyis éppen semmit sem magyaráz meg.

Az uralkodó osztályok minden politikájának (ugy „általános" mint katonai és gazdasági politikájának) teljesen határozott funkcionális jelentősége van. Bizonyos fajta termelés talajából nőve ki, *ez a politika az adott termelő viszonylatok egyszerü és fokozott ujratermelésének eszköze.* A feudálisok politikája a feudális termelő viszonylatokat erősiti és terjeszti ki. A kereskedelmi tőke politikája a kereskedelmi kapitalizmus uralmi szféráját növeli. A finánckapitalizmus politikája a finánctőke termelő bázisát termeli ujjá szélesebb keretekben.

Teljesen világos, hogy ugyanezt lehet mondani a háboruról is.

[1] A háborus korszak „tudós" irodalma bőven termelte az olyan müveket, melyek borzalmas példái a legelemibb igazság feletti barbár erőszaknak. Minden lehető eszközt felhasználnak, hogy bebizonyitsák az ellenség kulturális alacsonyrendüségét és veleszületett faji utálatosságát. („Minderwertige Nationen".) Egy francia napilapban érdekes „tanulmány" jelent meg, amely egész komolyan azt bizonyitgatta olvasóinak, hogy a német vizelet egyharmaddal mérgesebb, mint a szövetségeseké általában, s a franciáké különösen.

[2] Lásd Naumann F. „Mitteleuropa".

A háboru bizonyos fajta termelő viszonylatok ujratermelésének eszköze.

A *hóditó* háboru ezen viszonylatok *fokozott* ujjátermelésének eszköze. De a háborut olyként határozni meg, mint hóditó háborut, egyáltalában nem elegendő azon egyszerü oknál fogva, mert ez figyelmen kivül hagyja a főszempontot: t. i. hogy *milyen termelő viszonylatokat erősit, vagy terjeszt ki* ez a háború, *milyen bázis kiterjesztését* célozza a szóbanforgó „hódító politika"?[1]

Ezt nem látja és nem akarja látni a burzsoá-tudomány. Nem érti meg, hogy a különböző „politikák" osztályozási alapját a *társadalmi gazdaság* kell, hogy alkossa, amely alapból ezek a politikák kinőnek. Sőt mi több, ez a tudomány nem akarja látni azokat az óriási különbségeket, amelyek a gazdasági fejlődés különböző korszakai között fennforognak, és különösen most, mikor a jelenkor gazdaságtörténelmi folyamatának sajátszerűsége annyira szembeszökő, a burzsoá-politikai közgazdaságtanban a történelminek éppen nem mondható osztrák és angol-amerikai iskola vert gyökeret.[2] A publicisták és tudósok olyként kivánják a mai imperializmust jellemezni, mintha az az ókor hőseinek „imperium"-politikájával volna egyértelmü.

Ez a burzsoátörténészek és közgazdászok „módszere", hogy elfödjék azt az alapvető különbséget, mely az „antik világ" rabszolgatartó rendje között, mely a kereskedelmi tőkének és iparnak csupán csiráit ismerte, és a „mai kapitalizmus" között van. Jelen esetben a cél világos: meg kell mutatni és „be kell bizonyítani", hogy a munkásdemokrácia törekvései meddők, ugy hogy ezt a demokráciát egy kalap alá veszik az ókor szemétproletariátusával, munkásaival és iparosaival.

Tiszta tudományos szempontból az összes hasonló elméletek nagy mértékben hamisak. Ha elméletileg meg akarunk érteni valamilyen fejlődési korszakot, akkor azt sajátosságaiban, különbségeiben, specifikus és csupán azt jellemző vonásaiban kell megértenünk. Aki mint „Torrens ezredes" a vadember botjában látja a tőke csiráit, vagy az „osztrák *iskola*" módjára a közgazdaság-

[1] Ismerjük Klausewitz tételét, mely szerint a háboru a politika folytatása más eszközökkel, de maga a politika egy adott termelési mód aktiv „folytatása".

[2] Érdekes, hogy még oly tudósok, mint Winner orosz történész is, mód felett szeretik „modernizálni" az eseményeket és minden történelmi határt eltörölni. Egyébként Winner az utóbbi időben féktelen soviniszta rágalmazó köntösben jelent meg, aki Rjabusinszki polgártársnál talált menedékre.

tanban úgy határozza meg a tőkét, mint termelési eszközt (ami lényegileg egy és ugyanaz), az sohasem fog eligazodni a kapitalista fejlődés irányzataiban s nem tudja őket összefoglalni egységes elméleti rendszerbe. Éppugy nem ért meg semmit a mai világgazdasági fejlődésből az a történész vagy közgazdász, aki a modern kapitalizmusnak strukturáját, vagyis a mai termelő viszonylatokat egy kalap alá foglalja a termelő viszonylatok azon számos tipusával, melyeknek hódító háboru volt a következménye. Külön kell tudnunk választani azt a sajátosat, ami a mi korunkat *megkülönbözteti* és azt kell analizálnunk. Ez volt Marx módszere s ezt a módszert kell követnie minden marxistának, aki az imperializmust analizálni akarja[1]. Most már meg fogjuk érteni, hogy nem érhetjük be azzal, hogy ennek vagy annak a politikának csupán egy megjelenési formáját analizáljuk; pl. nem érhetjük be azzal a meghatározással, hogy ez a politika „hódító", „expanziós", „erőszakos" stb. Azt a bázist kell fejtegetnünk, amelyből ez a háboru kinő és amely bázisnak kiterjesztésére szolgál. — Az előbbiekben az imperializmust olyképp határoztuk meg, hogy az a finánctőke politikája. Ezzel kimutattuk e politika funkcionális jelentőségét. E politika a finánckapitalisztikus szervezet hordozója, mely az egész világot a finánctőke uralma alá veti, a régi kapitalizmus előtti, vagy régi kapitalista termelő viszonylatok helyére a finánckapitalizmus termelő viszonylatait teszi. Éppugy, mintahogy a finánckapitalizmus (melyet nem szabad összetévesztenünk az egyszerü finánckapitalizmussal; a finánckapitalizmust ugyanis az jellemzi, hogy az úgy *bank, mint ipari tőke* egyszerre) történelmileg meghatározott korszak, mely csupán az utolsó évtizedeket jellemzi, éppugy az imperializmus is, mint a finánckapitalizmus politikája, specifikusan történelmi kategória.

Az imperializmus hódító politika, de nem minden hódító politika imperializmus. A finánctőkének nem lehet más politikája, ezért, valahányszor imperializmusról, mint a finánctőke politikájáról beszélünk, annak hódító jellege magától értetődik; de ezen felül ki kell tünnie annak is, hogy *ez a hódító politika milyen ter-*

[1] A marxi közgazdaság módszertanát Marx gyönyörüen tejtette ki „Einleitung zu einer Kritik der politischen Ökonomie" c. munkájában. Fájdalom ez a lángelméjü munka, melyet Kautsky tett közzé és Marx: „Zur Kritik der politischen Ökonomie" c. munkájának utolsó kiadásához csatolt, orosz nyelven még nem jelent meg. (Ezt a bevezetést nem kell összetéveszteni a „Zur Kritik" előszavával, mely a történelmi materializmus elméletének alapvető tételeit tartalmazza.)

melő viszonylatok ujjátermelését jelenti. Sőt mi több, ez a fogalom-meghatározás más történelmi vonásoknak és jellemzőknek egész sorát foglalja magában. Tulajdonképpen ha finánctőkéről beszélünk, magas fejlettségü gazdasági szervezeteket értünk alatta, a világgazdasági kapcsolatoknak bizonyos terjedelmét és intenzivitását, *fejlett világgazdaságot,* egyuttal adottnak tekintjük a termelőerők, a közgazdasági élet szervezeti formáinak bizonyos állapotát. az osztályok bizonyos viszonyát és ennek megfelelőleg a gazdasági viszonylatok meghatározott irányu *jövőjét* stb., stb., sőt a harc formáját és eszközeit, az állami hatalom szervezetét, a haditechnikát stb. mindezt többé-kevésbbé adott nagyságnak tekintjük, míg egyszerüen ez a formula: „hódító politika" ráillik úgy a tengeri kalózokra, mint a karaván kereskedelemre, továbbá az imperializmusra is; vagyis más szavakkal a „hódító politika" formulája semmit sem határoz meg, míg a *„finánctőke hódító politikája"* az imperializmust mint történelmileg meghatározott kategóriát jellemzi.

Am abból, hogy a finánctőke korszaka történelmileg meghatározott jelenség, természetesen nem következik, hogy e korszak ugy jelent meg a világon, akár egy deus ex machina. Valójában e korszak történelmi folytatása az ipari tőke korszakának épugy, mintahogy ez utóbbi a kereskedelmi kapitalista fázis folytatása. Ezért a kapitalizmusnak azok az alapvető ellenmondásai, melyek a kapitalizmus fejlődésével állandóan és fokozott mértékben ujra megjelennek, a mi korunkban különösen éles kifejezésre jutnak. Ugyanigy áll a dolog a kapitalizmus anarchisztikus strukturájával is, mely a versenyben nyer kifejezést. A kapitalista társadalom anarchikus jellege azon alapul, hogy a társadalmi gazdálkodás nem szervezett, kollektiv gazdálkodás, melyet egységes akarat irányit, hanem gazdaságok rendszere, melyeket a forgalom kapcsolt össze s melyek mindegyike saját veszélyére és kockázatára termel s mely sohasem lesz képes arra, hogy csak megközelítő pontossággal is alkalmazkodni tudjon a társadalmi kereslet mérvéhez s más egyéni gazdaságok termeléséhez. Ennek következménye a gazdaságok egymás közötti harca, azoknak *kapitalista* versenye. Ennek a versenynek formái igen különbözők. Bizonyos szempontból az imperialista politika a versenyharcnak egyik formája s a következő fejezetben ugy fogjuk vizsgálni, mint a kapitalista verseny különleges esetét, még pedig a finánctőke korszakában.

X. FEJEZET.

A tőke összpontosítási és központosítási folyamatainak ujratermelése világgazdasági méretben.

1. A tőke összpontosítása a magánvállalatokban. A tőke összpontosítása a trösztökben. A tőke összpontosítása szervezett „nemzetgazdaságokban" („államkapitalista trösztökben"). 2. A tőke központosítása. Magánvállalatok harca; trösztök harca; „állami kapitalista trösztök" harca. 3. A jelenkor kapitalista expanziója, mint a tőkeközpontosítás különleges esete. Az egynemü szervezetek felszivása (vizszintes központosítás). Agrárterületek felszivása (függőleges központosítás, kombináció).

A kapitalista fejlődés két legfontosabb folyamata a tőke összpontosításának és központosításának folyamata, melyeket igen gyakran összetévesztenek, de melyeket szigoruan meg kell különböztetnünk. Marx ezeket a fogalmakat igy határozza meg: „Minden egyéni tőke — mondja Marx — termelési eszközök kisebb vagy nagyobb összpontositását jelenti, megfelelő rendelkezési joggal a munkások nagyobb vagy kisebb serege felett. Minden felhalmozás új felhalmozás eszközévé lesz. A gazdagság tömegének növekedésével kapcsolatban, mely gazdagság mint tőke végzi szerepét, a felhalmozás fokozza a tőke összpontositását egyes tőkések kezében és ez által kiterjeszti a nagyban való termelést és különösen a kapitalista rendszerü termelés alapjait. A társadalmi tőke szaporodása sok egyéni tőke szaporodása utján megy végbe. Két körülmény jellemzi ezt a fajta összpontosítást, *mely közvetlenül a felhalmozáson alapul, sőt azzal azonos.* (A kurzívnyomás tőlem való. B. N.) Először a társadalmi termelőeszközök egyes tőkések kezében való összpontosításának fejlődését a többi feltétel egyenlősége mellett a társadalom gazdagságának fejlődési foka határozza meg. Másodszor a társadalmi tőke egy része sok tőkés között oszlik meg, kik úgy állanak egymással szemben, mint független, egymással versenyző termelők." „Az egész társadalmi tőke ezen felaprozódását, sok egyéni

tőkének és részeinek kölcsönös taszítását (Marx itt a vagyon felosztását tartja szem előtt stb. B. N.) azok vonzása ellensulyozza. Ez már nem csupán egyszerű összpontosítása a termelési eszközöknek, mely a felhalmozással azonos és nem egyszerű uralom a munka felett. Ez már az *alakuló tőkék összpontosítása*, egyéni önállóságuk megsemmisítése, a tőkés kisajátítása a tőkés által, sok apró tőke átalakulása kevés számu nagy tőkévé. Ez a folyamat az elsőtől abban különbözik, hogy a már meglévő és működésben lévő tőkék megoszlásában tesz fel változást... A tőke *itt* megnövekszik *egy* kézben, azért mert *amott sok* kézből eltünt. *Ez a tulajdonképpeni értelemben vett központosítás, melyet meg kell különböztetni a felhalmozástól és összpontosítástól.*"[1]

Igy tehát összpontosítás alatt értjük a tőke megnagyobbodását az értéktöbblet tőkésítése folytán, mely értéktöbbletet maga a tőke termeli; központosítás alatt értjük a különböző egyéni tőkék egyesítését egy egészbe. A tőke összpontosítása és központosítása a fejlődés különböző szakain mennek keresztül, melyekkel itt foglalkozni kell. Meg kell jegyeznünk, hogy mindkét folyamat: úgy az összpontosítás, mint a központosítás is állandó kölcsönhatásban állanak. A tőke nagyobb összpontosítása sietteti a kisebb vállalatok felszívását; és viszont a központosítás fokozza az egyéni tőke felhalmozását, és így erősíti az összpontosítási folyamatot.

Az összpontosítási folyamat elsődleges formája a *tőke összpontosítása egy vállalatban*. Ez a forma volt uralkodó egész az utolsó század utolsó negyedéig. A társadalmi tőkefelhalmozás itt az egyes vállalkozó tőkefelhalmozásában nyer kifejezést, kik úgy állnak egymással szemben, mint versenytársak. A részvénytársaságok fejlődése, mely lehetővé tette, hogy jelentékeny számu egyes vállalkozók tőkét alkalmazzanak és mely gyökerében semmisítette meg az egyszemélyes vállalat elvét, egyuttal megteremtette a nagy monopolista vállalkozó szövetségek előfeltételeit. A tőkék összpontosítása itt más formát öltött és pedig a *trösztökben* való összpontosítás formáját. A tőkefelhalmozás nem az egyes termelők tőkéjét növelte már: hanem vállalkozó szervezetek tőkenövelő eszközévé lett. A felhalmozás menete rendkivül gyorsul. Az értéktöbblet óriás tömegei, melyek a tőkések kicsi csoportjának szükségleteit messze meghaladják, tőkévé alakulnak át, hogy ujból megkezdjék körforgásukat.

De a fejlődés itt sem áll meg. Az egyes termelési ágakat kü-

[1] Marx: Kapital, I. 448—449. o. (Struve fordítása).

lönböző utakon kapcsolják egy, jelentékeny mértékben szervezett kollektivumba. A finánctőke az egész országot vaskapcsokba szorítja. *„A nemzetgazdaság egy hatalmas kombinált trösztté alakul, melynek részesei: pénzcsoportok és az állam. Mi az ilyen alakulatokat állami kapitalista trösztöknek hívjuk.* Természetesen ezeknek a strukturáját nem lehet azonosítani a tulajdonképpeni értelemben vett tröszt strukturájával; ez utóbbi sokkal jobban központosított és kevésbbé anarchikus szervezet; de a gazdaságilag fejlett országok bizonyos tekintetben, különösen ha a kapitalizmus előbbi fázisával hasonlítjuk össze, jelentékeny mértékben közel jutottak oda, hogy úgy tekintsük őket, mint bizonyos fajta trösztszerű szervezeteket, vagy ahogy mi neveztük: állami kapitalista trösztöket. Ezért beszélhetünk ezidőszerint a *tőke összpontosításáról állami kapitalista trösztökben*, melyek egy sokkal jelentékenyebb társadalomgazdasági területnek, a világgazdaságnak integráns részei.

Igaz, hogy már a régi közgazdászok is beszéltek a „tőke felhalmozódásáról az országban"; ez egyike volt a legkedveltebb kérdéseknek s erre utal már Adam Smith legfontosabb munkájának címe is. De ennek a kifejezésnek akkor lényegesen más értelme volt, mert a „népgazdaság", vagy az „ország gazdasága" egyáltalában nem jelentett kollektiv-kapitalista vállalatot, egy óriási kombinált trösztöt, vagyis oly formát, amelyet a modern kapitalizmus fejlett országai jelentékeny mérvben magukra öltöttek.

Az összpontosítás formáinak változásával párhuzamosan halad a *központosítás* formáinak változása. A vállalat *egyszemélyes* formájánál az egyes tőkések a versenyharcban egymással szemben állottak. „A népgazdaság" és a „világgazdaság" csupán fogalatai voltak ezen aránylag kicsi egységeknek, melyeket a forgalom kapcsolt össze s melyek egymás között főképpen „nemzeti" keretekben versenyeztek. A központosítási folyamat a kistőkések felszívásában s nagy egyéni vállalatok fejlődésében nyer kifejezést. A nagy és óriási vállalatok fejlődéséhez képest mindinkább csökken a verseny *extenzív* jellege (adott területi határok között), a versenyzők száma a központosítási folyamattal párhuzamosan csökken. De óriási mértékben növekedett a verseny *intenzivitása*, mert a sokkal nagyobb vállalatok kisebb száma az árúk oly tömegét dobta piacra, amilyenről korábbi időben szó sem volt. A tőkék összpontosítása és központosítása végül *trösztök alakításához* vezetett. A versenyharc még élesebbé vált. A nagyszámu egyéni vállalat versenyéből néhány óriási kapitalista egyesülés kegyetlen ver-

senye lett, melyek bonyolult, jelentékeny mértékben számító politikát folytattak. S ha végül a verseny a termelés egész ágában megszünik, annál erősebben lángol fel a harc az értéktöbblet felosztásáért, a különböző ágak szindikátusai között: a gyártmányokat termelő szervezetek szembe kerülnek a szindikátusokkal, melyek nyersanyagot termelnek és viszont. A központosítási folyamat lépésről-lépésre tovább halad. Kombinációk és bankkoncernek egyesítik az egész „nemzeti" termelést, egyesületek formáit öltik magukra s ilyen módon állami kapitalista trösztté alakulnak át. A verseny a fejlődés elképzelhetően legmagasabb és végső formáját ölti magára: *állami kapitalista trösztök* versenyévé válik a világpiacon. A „nemzeti" gazdaságok keretén belül a verseny minimumra csökken, de csak azért, hogy óriási, a megelőző történelmi korszakokban nem ismert méretekben kiujuljon. A „nemzetgazdaságok", jobban mondva uralkodó osztályaik között természetesen előbb is meg volt a verseny. De teljesen más jellege volt, mert ezeknek a „nemzetgazdaságoknak" strukturája is teljesen más volt. A „nemzetgazdaság" nem jelent meg a világpiac porondján mint egységes szervezet, mint gazdaságilag rendkivül erős egész; azon belül kétségtelenül szabad verseny uralkodott, és viszont a világpiacon folyó verseny igen gyenge volt. Egész másként áll a dolog most a finánckapitalizmus korszakában, mikor a helyzet sulypontja óriási tömör és szervezett közgazdasági alakulatok versenyében rejlik, melyeknek óriási harci képességük van a „nemzetek világversenyében".

Itt hihetetlen orgiákat ül a verseny, s evvel kapcsolatban alakul át s magasabb fejlődési fokot ér el a tőke központosításának folyamata is. A kistőkék felszívása, a gyenge trösztök felszívása, sőt hatalmas trösztök felszívása is háttérbe lép és gyerekjáték egész országok felszívásához képest, melyeket erőszakkal szakítanak el gazdasági centrumaiktól és belefoglalnak a győztes „nemzet" gazdasági rendszerébe. Ilyen módon az imperialista annexió csupán egy esete annak az általános kapitalista irányzatnak, mely a tőke központosításához vezet, még pedig a leghatalmasabb méretekben, amint az az állami kapitalista trösztök versenyének megfelel. Ennek a küzdelemnek szintere a világgazdaság, annak közgazdasági és politikai határa — egy az egész világra kiterjedő tröszt, *egy világállam*, melyet a győztesek finánctőkéje vet uralma alá s mely minden mást áthasonít, — oly ideál, melyről az előbbi korszakok legforradalmibb fejei még csak nem is álmodtak.

Az összpontosításnak két fajáť különböztethetjük meg Első

faja, mikor az egyik gazdasági egység elnyeli a másikat, mely hozzá hasonló; második faja a függőleges központosítás, mikor egy-egy adott gazdasági egység elnyel egy másikat, mely nem egynemű vele. A második esetben „gazdasági kiegészítéssel", vagy kombinációval állunk szemben. Most, mikor a verseny és a tőkék központosítása világméretekben folyik, mindkét fajtával találkozunk. Ha az egyik ország, az egyik állami-kapitalista trösztöt elnyeli a másikat, mely nála gyengébb ugyan, de melynek gazdasági struktúrája körülbelül ugyanaz, — ebben az esetben a tőke vízszintes összpontosításáról beszélünk. Ha az állami kapitalista trösztöt egy gazdaságilag kiegészítő egységet, pl. egy agrár országot vesz fel magába, akkor kombinációs alakulatról beszélünk. Lényegileg itt ugyanazok az ellenmondások rejtőznek és ugyanazok az erők hatnak, mint a „nemzetgazdaságok" kereteiben; részben a nyersanyag drágulása vonja maga után a kombinált vállalatok keletkezését. Ily módon a harc magasabb szakában ugyanaz az ellenmondás jelentkezik a különböző ágak között, azonban sokkal hatalmasabb méretekben.

A mai világgazdaság fejlődésének konkrét folyamata mind a két formát ismeri. A vízszintes imperialista annexió példájául Belgium elfoglalását hozhatjuk fel Németország által, a függőleges annexió példájául Egyiptom elfoglalását Anglia által. Ezt szem előtt tévesztve, az imperializmust rendesen kizárólag gyarmati hódításokra szokták vonatkoztatni. Hasonló és teljesen helytelen nézet előbb abban a tényben nyert némi igazolást, hogy a burzsoázia, mely a legkisebb ellenállás irányában halad, a szabad és gyenge „ellenálló képességű" földek rovására igyekezett területét kiterjeszteni. Elérkezett azonban az ideje az igazi „fekete ujraosztásnak". Éppúgy, amint az állam határain belül versenyző trösztök eleinte „harmadik egyének" (outsiderek) rovására növekszenek s mihelyt a közbülső alakulatokat megsemmisítették, rendkívüli erővel egymás ellen törnek, éppúgy fejlődik ki a versenyharc az állami kapitalista trösztök között is: először a szabad földekért harcolnak egymás ellen, a jus primi occupantisért; azután a gyarmatok uj megosztását eszközlik; a harc további hevében a megosztási folyamatba anyaországi területek is belekerülnek. Itt is a fejlődés megint a legkisebb ellenállás irányában halad s először a leggyengébb állami kapitalista trösztök tünnek el a föld színéről. Igy érvényesül a kapitalista termelés általános törvénye, amely csupán a kapitalista termelés bukásával együtt szünhetik meg.

A versenyharc eszközei s az államhatalom.

1. A harc eszközei egyszemélyes vállalatok között. 2. A harc eszközei a trösztök között. 3. A harc eszközei az államkapitalista trösztök között. 4. Az államhatalom közgazdasági jelentősége. 5. Militarizmus. 6. Az államhatalom strukturájának változása.

A versenynek fejlődése, melyet az előbbi fejezetben tettünk vizsgálat tárgyává, oda vezet, hogy a verseny állandó megszünése a kisebb gazdasági egységek között, maga után vonja a verseny kiélesedését a nagy gazdasági egységek között. Ezt a folyamatot érdekes változások kisérik a harc módszereiben.

Az egyes gazdaságok harca egymás ellen rendszerint *olcsó árak* utján történik: a kis műhelyek olcsóbban adnak el s életszintjüket a lehetőségig lefokozzák; a tőkések arra törekszenek, hogy a termelési költségeket a technika javítása és a munkabér csökkentése utján tegyék olcsóbbá, stb. Mikor az egyes vállalatok harcát a trösztök harca váltja fel, akkor a harc eszközei (amennyiben a harc a világpiacon folyik) némi változást szenvednek: az olcsó árak a belföldi piacon eltünnek, drága árak váltják őket fel, melyek megkönnyítik a külpiacon való harcot; a külföldi piacon való harcot olcsó árak utján folytatják, a drága belföldi árak rovására. Az államhatalom jelentősége nő, felhasználják a vámtételeket, a vasuti díjszabásokat; a trösztök óriási gazdasági ereje, melyek úgy a bel-, mint a külpiacon egymással szemben állanak, lehetővé teszi, hogy bizonyos körülmények között más módszereket is alkalmazzanak. Igy pl. ha egy tröszt hatalmas kombinált vállalat és tegyük fel: vasuti vonalakkal, gőzhajókkal, villamos erővel stb.-vel rendelkezik, akkor, mintegy államot alkotva az államban, igen bonyolult politikát folytathat versenytársaival szemben a vasuti díjszabások, hajózási díjszabások szabályozása, a villamos erő használati dijának megállapitása stb. stb. utján. Még nagyobb szerepe van a nyersanyagok és a fogyasztási piacok elzárásának és a hitelmegvonásnak. A nyersanyagpiactól való elzárást főképp ott alkal-

mazzák, ahol kombinált kartellel van dolgunk. Azt a nyersanyagot, melyet a kartellhez tartozó vállalatok termelnek, „elvileg" nem adják el outsidereknek (u. n. „ausschliesslicher Verbandsverkehr"); ami a fogyasztási piacokat illeti, a kartell alkotó részei kötelezik magukat, hogy semmit sem vásárolnak outsiderektől; sőt mi több, erre a kötelezettségre kényszerülnek a kartell nyomása alatt „harmadik személyek" is, akik a kartell rendes vevői. (Ezért néha prémiumokat, engedményeket stb. kapnak.) Végül meg kell említenünk az árak csökkentését és a *veszteségre való eladást*, a verseny megfojtása végett. Ebben az esetben „nem akarnak keresni" (verdienen) magánál a vállalkozásnál, a harc az ellenfél leverésére szolgált s ezért a termelési költségektől függetlenül folyik. Nem a termelési költség dönti el az alacsony árhatárt, hanem a kartell tőkeereje és hitelképessége, vagyis a kérdés lényege az, hogy mily soká birják ki tagjai ezt a — egyelőre semmi nyereséget nem hozó — (zunächst gewinnlosen) harcot.[1] A belső piacon ezt a módszert alkalmazzák, hogy végleg leverjék a versenytársat, a külső piacon e módszer mint a dumping fokozása jelentkezik. De találkozunk a harcnak még más példáival is. Itt az amerikai trösztök harcmodorára gondolunk. Itt a harc már tullépte azokat a kereteket, melyek „jogállamban" megengedhetők; rablóbandák toborzása, melyek a vasuti vonalakat széjjelrombolják, melyek a naftaszállitó csöveket megrongálják és felrobbantják; gyujtogatások és gyilkosságok, kormányhatósági személyeknek, közöttük egész birói testületeknek óriási mérvű nyilt megvesztegetése; továbbá saját kémtestületek fentartása a versenytársak táborában stb. stb. mindezzel bőven találkozhatunk a mai Amerika óriási méretü kombinációinak keletkezési történetében.[2]

[1] Lásd Fritz Kestner: „Der Organisationszwang. Eine Untersuchung über die Kämpfe zwischen Kartellen und Aussenseiteren." Berlin 1912. Kestnerre vonatkozólag lásd Hilferding cikkét: „Organisationsmacht und Staatsgewalt" Neue Zeit 32., 2.

[2] Lásd Lafargue: „Amerikai trösztök;" Nazarefski i. m. Lásd még L. Gustavus Mayers: „History of the great american fortunes." Report of the (New-York) Legislative Insurance Committée 1906., aki ezt mondja: „Természetes, hogy a nagy biztositó társaságok alá akarták maguknak vetni ennek (Newyork) és más államoknak törvényhozását... Három társaság osztotta fel maga között az országot .... hogy ily módon kerülhesse ki a nagyobb nehézségeket, mindegyik csupán a saját területét tartotta szem előtt." Mayers ehhez hozzáfüzi: „Nagyszerü! a vesztegetést, akár csak az ipart rendszeresitik s modernizálják!" Ugyanezt az eredményt mutatják a következő számadatok: „The Mutual" 1914-ben 364.254 dollárt adott ki vesztegetésre, az „Equitable" 172.698-at, s a „New-York" 204.019-et. (III. kötet 270. o.).

Mikor végül a verseny legmagasabb fokát éri el s az állami kapitalista trösztök közötti versennyé válik, igen nagy szerep jut az államhatalom és a vele kapcsolatos lehetőségek kihasználásának. Természetesen az államszervezet mindig fegyver volt az ország uralkodó osztályainak kezében és mint „védőjük és támogatójuk" lépett fel a világpiacon, de sohasem volt oly óriási jelentősége, mint a finánctőke és imperialista politika korszakában. Az állami kapitalista trösztök kialakulásával a verseny majdnem egészében külföldi versenynyé lesz s igy világos, hogy éppen ennek a „külső harcnak" szervei és elsősorban államhatalom kell, hogy rendkivül megerősödjenek. A magas vámtételek kapitalista jelentősége még jelentékenyebb fokot ér el, amennyiben ezek emelik az állami kapitalista tröszt harckészségét a világpiacon; a „nemzeti ipar védelmének" legkülönbözőbb formái megerősödnek, az állami rendeléseket „nemzeti" cégek kapják, minden lehető kockázatos, de „közérdek szempontjából" „hasznos" vállalat jövedelmét biztositják; a „külföldiek" tevékenységét minden úton gátolják (lásd pl. a francia kormány tőzsdepolitikáját, melyet a második fejezetben ismertettünk). Ha kereskedelmi szerződések megváltoztatásáról van szó, — a szerződő felek állami hatalma lép előtérbe és ezeknek a — végeredményben katonai — erőknek viszonyától függ a szerződés tartalma; ha valamilyen kölcsön megkötése és valamelyik országnak nyujtandó hitel kerül szóba, az a kormány, melynek katonai erő áll a háta mögött. magasabb kamatokat alkuszik ki, kötelező megrendeléseket biztosit magának, koncessziókat csinál ki, harcol a külföldi versenytársakkal. Ha megkezdődik a harc oly terület finánckapitalista kihasználásáért, melyet formailag még senki sem foglalt el, — az állam katonai hatalmától függ, hogy kié lesz az ország. „Béke" idején az állami katonai szervezet a háttérben marad, de nem szünik meg hatni; háborus időben a legközvetlenebb módon nyomul előtérbe. Mennél jobban élesedik ki a helyzet a harc világmezején, — és a mi korunkat éppen az jellemzi, hogy a finánckapitalista „nemzeti" csoportok versenye rendkivül feszült — annál gyakrabban folyamodnak az államhatalom páncélozott ökléhez. A régi ideológiának: laissez faire, laissez passer maradványai is eltünnek — beköszönt az „uj merkantilizmus" korszaka — az imperializmus.

„Az imperialista" törekvés gazdasági jelenségeket és nagy politikai hatalmat egyesit. Minden nagy méretekben van megszervezve. A gazdasági erők szabad játéka, melyhez a gondolko-

dók és a gyakorlati emberek még nem régen annyira ragaszkodtak, szünőfélben van. A lakosság ide-odaköltözésének folyamatát az állam ellenőrzi. Az uj gazdasági és társadalmi erőknek hatalmas védelemre van szükségök az országon belül és határain kivül. Az állam erre a célra új szerveket, sok hatósági állást és intézményt teremt. Az állami tevékenység tartalma új és új funkciókkal bővül. Befolyása a belső élet és a külviszonyok tényeire mindinkább sokoldalúvá válik. A kormány kész közvetlenül gondot fordítani népének érdekeire (ezt a kifejezést: „nép", a bourgeois közgazdászoknál természetesen csak fenntartással kell érteni), a földgolyó bármely zugában jelentkezzenek is ezek az érdekek. A nemzetgazdaság és a politika a legszorosabban összefonódnak. A régi liberalizmus korszakától való eltérés, mely szabad mozgást s az érdekek harmóniáját hirdette és tanította, mind szembeszökőbbé válik; az ember azt hinné, hogy a világ kegyetlenebb és harciasabb lett. A világ egységesebbé válik, mint valaha volt: mindenki érintkezésbe jut a másikkal, kölcsönhatásban van vele, mégis taszítják egymást s csapásokat mérnek egymásra."[1] Ha az államhatalom jelentősége általában véve is növekszik, mégis különösen a katonai szervezetnek, a hadseregnek és hajórajnak növekedése az, ami figyelmünket megragadja. Az állami kapitalista trösztök harcát főként katonai erőik viszonya dönti el, mert az ország katonai hatalma az utolsó fórum, amelyhez a kapitalisták egymással harcoló „nemzeti" csoportjai folyamodnak. Az óriásilag megnövekedett állami költségvetés mind nagyobb összeggel járul hozzá „az ország védelmi kiadásaihoz", amint jóhangzás kedvéért a militarizáció kiadásait elnevezték. Az alábbi táblázat képet nyujt a hadikiadások óriási megnövekedéséről s azok rendkivüli súlyáról az állami költségvetésekben.

[1] Prof. Iszajev i. m. 261—262. o.

A haditengerészet és hadsereg kiadásai:

Állam	Év	Katonai kiadásokból esik egy lélekre	Az összes állami kiadásokból esik egy lélekre	Katonai kiadások %-okban az összes kiadásokhoz viszonyítva	Év	Katonai kiadásokból esik egy lélekre	Az összes állami kiadásokból esik egy lélekre	Katonai kiadások %-okban az összes kiadásokhoz viszonyítva
Anglia	1875	16,10	41,67	38,6	07—08	26,42	54,83	4[illegible],6
Franciaország . .	1875	15,23	52,71	29,0	1908	24,81	67,04	37,0
Ausztria	1873	5,92	22,05	26,8	19[illegible]8	8,4[illegible]	37,01	22,8
Olaszország . . .	1871	6,02	31,44	19,1	07—08	9,53	33,24	28,7
Oroszország . . .	1877	5,24	15,14	34,6	1908	7,42	20,81	35,6
Japán	1875	0,60	3,48	17,2	1908	4,53	18,08	25,1
Németország. . .	81—82	9,43	33,07	28,5	07—08	18,44	65,22	28,3
Egyesült-Államok	1875	10,02	29,89	33,5		16,68	29,32	56,9

A hadi költségvetés jelenlegi képét a következő számadatok adják: Egyesült Államok (1914) 173.522,804 dollár a hadseregre és 139.682,186 dollár a flottára, összesen 313.204,900 dollár; Franciaország (1913) 983.224,376 frank a hadseregre és 467.176,109 frank a flottára, összesen 1,450.400,485 frank (1914-ben 1,717.202,233); Oroszország (1913-ban csupán a rendes kiadások) 581.099,921 rubel a hadseregre és 244.846,500 rubel a flottára, összesen 825.946,421 rubel; Nagybritannia (1913—1914) 28.220,300 font sterling a hadseregre és 48.809,300 font sterling a flottára, összesen 77.029,300 font sterling; Németország (1913-ban rendes és rendkivüli kiadások) 97.845,960 font sterling stb.[2]

Most különösen lázas fegyverkezési korszakot élünk át szárazon, vizen és levegőben. A haditechnika minden tökéletesedése a katonai mechanizmus ujjászervezését és átalakitását vonja maga után; az egyik állam ujitásai és katonai hatalmának fejlesztése lökést adnak a többi országoknak is. Ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, melyet a vámpolitika területén is láttunk, hogy t. i. a vámtételek emelése az egyik államban nyomban kihat a többiekre is és általános emelést von maga után. Természetesen

[1] O. Schwarz: „Finanzen der Gegenwart" Handwörterbuch der Staatswissenschaften-ben. Meg kell jegyeznünk, hogy a Németországra és Ausztriára vonatkozó adatok, melyeket Schwarz a táblázatban nyujt, nem pontosak, mert nem foglalják magukban a rendkivüli és időleges kiadásokat. Az Egyesült Amerikai Államokra vonatkozó adatokba nincsenek belefoglalva az egyes államok civilkiadásai, ugy hogy a százalékos arányszám a valóságosnál magasabb. (33.5—56.9.)

[2] Az adatokat az 1915. évi The statesman's Year-bookból vettem.

itt is a verseny elvének egy esetével állunk szemben, mert az állami kapitalista trösztkatonai hatalma gazdasági harcának is fegyvere. A fegyverkezés növekedése, mely a fémipar termékeiben való keresletet megteremti, rendkivül emeli a nehézipart s részben a Krupp-féle „ágyukirályok" jelentőségét. Azonban túllapos állítás lenne, hogy a háborút az ágyuipar *okozza.*[1] Az ágyuipar nem valami külön ág an und für sich, melyet a „gonosz" mesterségesen teremt s mely a „népek háborúját" kiváltja. Egész fejtegetésünkből kitünik, hogy a fegyverkezés az államhatalom szükséges kiegészítője, mely hatalom az állami kapitalista trösztök közötti harcban egészen határozott funkciót végez. A *kapitalista társadalmat* nem lehet elgondolni fegyverkezés nélkül, amint nem gondolhatjuk el háboruk nélkül sem. És épp úgy, amint nem az olcsó árak okozzák a versenyt, hanem fordítva, a verseny vonja maga után az olcsó árakat, éppúgy nem a hadseregek léte a háború alapoka és mozgató ereje (jóllehet természetesen hadsereg nélkül háborút elképzelni nem lehet), hanem ellenkezőleg, a gazdasági összeütközések kikerülhetetlensége teszi szükségessé a hadseregek létét. Éppen ezért a mi korunkban, mikor a gazdasági összeütközések rendkivül feszültekké váltak, legjobban látjuk dühöngeni a fegyverkezést. A finánctőke uralmának előfeltétele az imperializmus és militarizmus és *ebben az értelemben a militarizmus épp oly tipikus történelmi jelenség, mint maga a finánctőke.* Az államhatalom növekvő jelentősége mellett változik belső strukturája is. Az államhatalom még inkább, mint valaha, az „uralkodó osztályok végrehajtó bizottságává" válik. Természetesen mindig a „felső rétegek" érdekeit juttatta kifejezésre.[2] De amennyiben ezek a felső rétegek maguk is eléggé alak-

[1] Lásd pl. Pavlovics fentebb idézett könyvét. Ennek az elméletnek még laposabb változatával Kautskynál találkozunk, ott, ahol azt mondja: Lásd „Nationalstaat, imperialischer Staat und Staatenbund" és sok más cikkét a háboru alatt a Neue Zeitben, hogy a háborut . . . . a mozgósitás okozta. Ez már igazán a dolgoknak fejök tetejére állitása.

[2] Ezt némely burzsoá társadalomtudós és közgazdász is elismeri mint pl. Franz Oppenheimer, aki az államban a termelő eszközöket első sorban a földet birtokló osztályoknak szervezetét látja a néptömegek kizsákmányolására. Formulája bizonyos fokig közeledik Marx elméletéhez, azonban jelentékenyen elrontja azt. (Igy ő a „földre" teszi a hangsulyt stb.) Érdekes megemliteni, hogy Oppenheimer elleni polemikus fejtegetéseiben a német társadalom-tudomány és közgazdaságtan oly tekintélye is, mint Adolf Wagner, nagy mértékben helyesnek tartja Oppenheimer jellemzését, de a „történelmi" (!) államra vonatkoztatja azt. Lásd cikkét „Staat in nationökonomischer Hinsicht" Handwört. der Staatsw. B. 7. 3. Aufl. Seite 731.

talan tömeg voltak, annyiban a szervezett állami gépezet szemben állt a nem szervezett osztállyal (vagy osztályokkal), melynek érdekeit megtestesitette. Most a dolog lényegesen másképen áll. Az állami gépezet most nem csupán az uralkodó osztályok érdekeit testesíti meg, hanem azoknak *kollektive* kialakult akaratát. Az államgépezet nem az uralkodó osztályok egyes tagjaival, hanem *szervezeteikkel* áll szemben. A kormány ily módon de facto „bizottsággá" alakul át, melyet a vállalkozói szervezetek képviselői választanak és amely *az állami kapitalista trösztnek* legfőbb vezetője Ez egyuttal az ugynevezett parlamenti krizis egyik legfőbb oka. Előbb a parlament, az uralkodó csoportok (burzsoázia és földbirtokosok, a burzsoázia egymással szemben álló különböző rétegei stb.) különböző frakcióinak harci szintere volt. A finánctőke majdnem összes árnyalataikat egy „egységes" reakciós tömeggé gyurta, mely számos központositott szervezetben tömörül. Másfelől a „demokrata" és „liberális" irányt a mai imperializmusnak nyiltan kifejezett monarchikus irányzata váltja fel, melynek igen nagy szüksége van állami diktaturára. A parlament jelentékeny mértékben csupán disz lett, ahová a vállalkozói szervezetekben már korábban előkészitett döntések kerülnek s ahol az egységes burzsoáziának kollektiv akarata csupán formális megerősítést nyer. „Erős hatalom", mely hatalmas hadseregre és flottára támaszkodik, — ime ez a mai burzsoá ideálja. Ez egyáltalában nem „junker" maradvány, mintahogy némelyek felteszik. Ez nem a mult idők öröksége, és nem idejét mult lom. Ez *teljesen uj* szociálpolitikai alakulat, mely a finánctőke nyomán fejlődött. Ha a „vér és vas junker politikája" élőképül szolgál is, ez csak annyiban történt, amennyiben a *mai gazdasági élet* rugói a tőkét a támadó politika utjára és az egész „társadalmi lét" militarizációjára késztetik. Ennek legjobb bizonyitéka nem csupán a „demokrata" országoknak, Angliának, Franciaországnak, Belgiumnak (lásd ez utóbbi gyarmatpolitikáját), az Egyesült Államoknak külpolitikája, hanem a belpolitikájukban történt változások is. (Militarizáció és növekvő monarchizmus Franciaországban és azok a szaporodó kisérletek, melyek mind ezen országokban a munkás-szervezetek szabadsága ellen törnek stb. stb.)

A mai állam, mely maga is legnagyobb részese az államikapitalista trösztnek, egyuttal ez utóbbinak legmagasabb és átfogó szervezeti fóruma is. Innen ered óriási, majdnem csodálatos hatalma.

IV. RÉSZ.

A világgazdaság jövője és az imperializmus.

XII. FEJEZET.

Az imperializmus „szükségszerüsége“ és az „ultra-imperializmus.“

1. A történelmi szükségszerüség fogalma. Történelmi szükségszerüség és gyakorlati marxizmus. Az imperializmus történelmi „szükségszerüsége“. 2. Az ultra-imperializmus kérdésének gazdasági beállítása (az állami kapitalista trösztök megegyezése). Egy az egész világra kiterjedő tröszt elvont gazdasági lehetősége 3. Konkrét prognozis. A trösztök alakításának és tartósságuknak gazdasági feltételei. A kapitalista érdekek nemzetköziesítése és nemzetiesítése. Az imperialista politika jelentősége a burzsoázia szempontjából. 4. Az imperializmus leküzdése és ezen leküzdés lehetőségének feltételei.

„Tout comprendre — c'est tout pardonner“ („Aki mindent megért, — mindent megbocsát“) — mondja egy francia közmondás. De nem minden közmondásnak van helyes értelme. Jelen esetben nyilván helytelen „meggondolással“ állunk szemben, mert valamely jelenséget megérteni, annyit jelent, mint okozati összefüggést állapitani meg ezen jelenség és valamely más jelenség, vagy a jelenségek sora között. De ebből egyáltalán nem következik az, hogy egy jelenséget, melyet megértettünk, minden esetben igazoltnak is kell vennünk. Mert ebben az esetben az az eredmény állana elő, hogy mindazok a jelenségek, melyeket „erkölcsi egyéniségek“ nyelvén „gonosz“ névvel jelölnek, egyszer és minden-

korra rejtve maradnának az emberi értelem számára: a megértés hozzájuk nem férne. Valójában a dolog nem áll ilyen rosszul. Sőt ellenkezőleg, mi csupán 'akkor értékelhetünk' forgalmilag egy jelenséget, vagyis csupán akkor osztályozhatjuk mint igenlegeset *vagy nemlegeset,* ha azt megértjük és igy, ha egyáltalában nincs szándékunkban „megbocsátani", első kötelességünk „megérteni". Ezt az elemi igazságot alkalmazhatjuk a történelmi eseményekre is. Egy történelmi eseményt megérteni, annyit jelent, mint határozott történelmi ok, vagy történelmi okok következményét gondolni el; más szóval: nem mint „esetleges", semmi által nem feltételezett mennyiséget fogni azt fel, hanem mint oly mennyiséget, mely az együttható feltételek összességéből *szükségszerüleg folyik.* Az okiság eleme egyuttal a szükségszerüség eleme is („oki szükségszerűség"). A marxizmus tanítása az, hogy a történelmi folyamat és igy tehát a történelmi eseményláncolat minden láncszeme „szükségszerű" mennyiség. Ebből politikai fatalizmust levonni teljesen izetlen dolog, egyszerüen azért, mert a történelmi események nem az emberek akaratán kivül, hanem éppen azok akarata segélyével mennek végbe: osztályharc utján, ha osztálytársadalommal van dolgunk. Az osztályok akaratát minden esetben a konkrét körülmények döntik el, s ebben az értelemben az akarat egyáltalában nem „szabad". De ez az akarat viszont a történelmi folyamat döntő tényezője. Ha az emberek ténykedését, az osztályok harcát stb. figyelmen kivül hagyjuk, ez által figyelmen kivül hagyjuk magát a történelmi folyamatot is. A *fatalista marxizmus* Marx tanának burzsoá-torzképe volt mindig, melyet a burzsoázia elméleti tudósai gondoltak ki a „marxizmus legalkalmasabb leküzdése" céljából. Mindnyájan ismerjük azt az igen elterjedt álokoskodást, hogy a marxisták, akik a kapitalizmus utáni rend kikerülhetetlen bekövetkeztét jósolják meg, oly párthoz hasonlók, amely párt a holdfogyatkozás bekövetkeztéért küzd. De másfelől ennek a „marxizmusnak" köpenyébe, mely minden létezőt a jelen pillanatban abszolut fokra emel és ebben a fennállóban látja a határt, amelyet nem lehet tullépni, — szerettek burkolódzni a burzsoázia védői, akik „szigoruan tudományos" formulát akartak találni törekvéseik számára. „Mindennek ami van, értelme is van" — Hegelnek ezt a tételét nem egyszer használták ki céljaik érdekében. Mig Marx számára „minden fennállónak értelmes volta" csupán az oki összefüggés kifejezése volt a fennálló és elmult között, oly összefüggésé, melynek felismerése a „fennálló" praktikus leküzdésének kiindulópontja, addig a burzsoázia védői szá-

mára ez az „értelmesség" a fennálló *igazolásának és megörökítésének célját* szolgálta.[1]

„Die Geschichte hat immer recht" („a történelemnek mindig igaza van") — ezzel indokolja meg a „marxista" Heinrich Kunow az imperializmus elfogadását".[2] Minden gondolat, amely az imperializmus leküzdésére vonatkozik — csupán „illuzió", ez illuzióknak rendszerbe foglalása „illuziókultusz" („Illusionenkultus"). Természetes dolog, hogy elgondolni sem lehet valami sekélyebbet, mint a marxizmusnak effajta magyarázatát. Marx különben jól megfelelt Kunownak, mikor a burzsoá közgazdász Berknek felelt. „A kereskedelem törvényei — írta Berk — természettörvények, tehát Isten törvényei." Látva azt az utálatos jellemtelenséget, mely ma uralkodik és amely jámborul hisz „a kereskedelem törvényeiben", kötelességünk, hogy újra megbélyegezzük a „Berkek"-et, kiket követőiktől csupán csak egy különböztet meg — a tehetség!" Ezt a választ adta neki Marx.[3]

De ha a történelmi valóságot különbözőképpen lehet értékelni, akkor vajjon mi dönti el a „praxist", vajjon hol van az elérhetőnek a határa? Hogy ezekre a kérdésekre kimerítő választ adhassunk, két szélsőséges esetet teszünk fel. Tegyük föl először, hogy gyengén fejlett proletariátussal állunk szemben oly országban, amely éppen hogy a kapitalista fejlődés útjára lépett. A társadalmi osztályok még abban az állapotban vannak, hogy tömegeik még nincsenek szervezve, még a proletariátus sem vált — hogy Marx szavaival éljünk — különálló osztállyá. A gazdasági fejlődés még olyan gyenge, hogy nincsenek meg a gazdaság társadalmi méretekben való szervezésének objektiv előfeltételei. Itt előre meg lehet mondani, hogy nincsenek meg a kapitalista ellentmondások leküzdésének előfeltételei. A marxisták, akik elvileg elismerik, hogy a kapitalizmus feltételekhez van kötve, rámutatnak arra, hogy ha nincs meg a lehetőség arra, hogy a társadalmi fejlődést a kapitalista vágányokból kiemeljék, akkor számolni kell azzal, hogy a fejlődés kapitalista módon fog történni és akkor az erőket arra kell megszervezni, hogy a kapitalizmus aktiv le-

[1] Marx a „történelmi iskolára" vonatkozólag egy helyen epésen jegyzi meg, hogy ennek az iskolának „történelme" csupán a posteriori mutatja a dolgokat, mint ahogy a zsidók Jehovája mutatkozott Mózesnek. Ez a megjegyzés igazán elevenére tapint a marxizmus mai renegátjainak.

[2] Lásd Heinrich Kunow: „Parteizusammenbruch?" Ein offenes Wort zu m inneren Parteistreit Berlin 1915.

[3] Marx: „Das Kapital I Hamburg 1867 S. 742.

küzdése a jövőben történhessék meg és a jelenben ki kell használni a kapitalizmus viszonylagos progresszivitását, harcolni kell a feudalizmus maradványai ellen, melyek a társadalmi haladást gátolják stb.

A „praxis" alapjainak meghatározásánál két tényező játszik döntő szerepet: először „az objektiv előfeltételek mérlegelése", vagyis a gazdasági fejlődés adott fokának megállapítása; másodszor a legprogresszivebb társadalmi erők specifikus szociális túlsúlyának megállapítása, ami természetesen az első tényezővel kapcsolatban áll. A dolgoknak fentebb vázolt állása mellett a marxisták azt mondják, hogy a kapitalizmus szükségszerü oly értelemben t. i., hogy *viszonylagosan leküzdhetetlen.*

Tegyük most föl, hogy egy rendkívül fejlett kapitalista szervezettel van dolgunk, amely lehetővé teszi, hogy a társadalmi termelés tervszerü rendszere behozassék, másfelől a társadalmi erők viszonya olyan, hogy a lakosság jelentékeny része a legprogresszivebb osztályhoz tartozik. Ebben az esetben *teljesen izetlen dolog volna a hangsúlyt a kapitalizmusra helyezni, mint a fejlődés „szükségszerü" stádiumára* (akik igy beszélnek, természetesen nem ugy értik a dolgot, hogy a kapitalizmus és annak bizonyos állapota a történelmi fejlődés eredménye; náluk ez a szó „szükségszerüség" — a „megváltozhatlanság" rokonkifejezését jelenti).[1]

Ha most az *imperializmus* szükségességének (megváltozhatlanságának) kérdésére térünk át, itt is azt találjuk, hogy semmi okunk nincs, hogy szükségességét ebben az értelemben tegyük vizsgálat tárgyává, sőt éppen ellenkezőleg. Az imperializmus a finanzkapitalizmus politikája, vagyis oly kapitalizmusé, amely igen fejlett és amely a termelő szervezetnek bizonyos foku — s amellett igen jelentékeny érettségét tételezi fel. Másszóval az imperialista politikának léte már amellett szól, hogy az uj társadalomgazdasági formának objektiv feltételei megértek, és hogy igy minden szóbeszéd az imperializmus „szükségszerüségéről", amely a praxisnak *határt szabna,* nem más, mint liberalizmus vagy félimperializmus. Az a kérdés, vajjon a kapitalizmus és imperializ-

[1] Mi láttuk, hogy a marxisták nem ismernek *abszolut* megváltozhatlanságot. De mikor *viszonylagos* megváltozhatlansággal van dolgunk (pld. a kapitalizmussal fejlődése kezdetén), a marxisták egyáltalában nem érzik szent hivatásuknak, hogy „terjesszék a kapitalizmust", vagy hogy a kapitalizmusnak kezére járjanak. Ezt átengedik Struve uréknak és a hozzá hasonló szörnyetegek. A marxistáknak más dolguk van.

mus tovább is fennmaradjon-e, — a harcoló társadalmi osztályerők viszonyának kérdése, és semmi más.

De találkozunk itt más opportunista tévtannal is, mely külszínre ellentéte a fatalizmusnak s melyet rendkívüli szenvedélyesen fejt ki az irodalomban Kautsky Károly.[1] Miután helyesen jegyzi meg, hogy az imperializmus további fennmaradása a társadalmi erők viszonyától függ, Kautsky körülbelül a következő módon okoskodik tovább:

Az imperializmus a kapitalista politika bizonyos módszere, politika lehetséges erőszakos eszközök nélkül is, épp úgy, amint a kapitalizmust el tudjuk gondolni nem tíz vagy tizenkétórás, de nyolcórás munkanappal. Épp úgy, ahogy az utóbbi esetben a proletariátus a kapitalista rendben a burzsoáziának a munkanap meghosszabbítására irányuló szándékával szembe szegzi a munkaórák számának csökkentésére irányuló proletárakaratot, épp úgy szükséges az imperializmus burzsoá és erőszakos irányzatával a proletariátus békés szándékait szembe állítani. A kérdést ily módon — mondja Kautsky — a kapitalizmus keretein belül is meg lehet oldani. Akármilyen radikálisnak is tessék első tekintetre ez a felfogás, valójában szinreformista elmélet. Alább részletesen fogjuk taglalni a Kautsky-féle „békés kapitalizmus" lehetőségeit („ultraimperializmus"). Most csupán egy általános és formális ellenvetést óhajtunk felhozni. Nevezetesen: abból a tényből, hogy az imperializmus az erők viszonyának kérdése, nem lehet azt következtetni, hogy a kapitalizmus keretein belül megszünhetik akár a tizenötórás munkanap, a szabályozatlan munkabér stb. Ha ezt a kérdést ily egyszerűen meg lehetne oldani, akkor lehetséges lenne ezt a perspektivát „körvonalazni": tudjuk, hogy a kapitalizmus föltételezi az értéktöbblet kisajátítását a tőkések által; az egész uj-érték N két részre oszlik: $N = V + m$ ez a megoszlás, ha mennyiségi oldaláról tekintjük, a társadalmi erők viszonyától függ (az érdekek ellentétességét még Ricardó formulázta). A munkásosztály fokozódó ellenállásánál igen jól el lehet képzelni, hogy V az m rovására növekszik és az egész N oly arányban oszlik meg, mely sokkal kedvezőbb a munkások számára.

De ha a proletariátus osztályrészének fokozatos növelését

[1] K. Kautsky: „Nationalstaat, Imperialistischer Staat und Staatenbund, továbbá a „Neue Zeit"-ban megjelent cikkei 1914/15-ben. Egyébként Kautsky korábban is ezt az álláspontot foglalta el, melyet a szövegben alább kifejtünk. Ezt az álláspontot foglalta el pld. a „lefegyverzés" kérdésében.

az erők viszonya határozza meg és ennek a növekedésnek semmiféle előzetesen megállapított határa nincs, akkor, ha a kapitalisták részét egyszerű fizetés mértékéig csökkentik, a munkásosztály békésen „járatja" le a kapitalizmust s a kapitalistákat egyszerű tisztviselőkké vagy — rosszabb esetben — a társadalmi kollektivum nyugdíjasaivá teszi. Ez az idillikus kép nyilvánvalóan reformista utópia. De nem kisebb utópia a Kautsky-féle „ultraimperializmus" is.

Kautsky és hívei mégis azt mondják, hogy maga a kapitalista fejlődés folyamata működik közre azon elemek fejlődésében, amelyekre az ultraimperializmus támaszkodhatnék. Éppen a tőke nemzetközi összefonódásának fejlődése oly irányzatot szül, mely a különböző „nemzeti" kapitalista csoportok között a versenyt meg akarja szüntetni. Ezt a „békés" irányzatot az alsó rétegek nyomása is fokozza. Igy a rabló imperializmust a szelid ultraimperializmus fogja felváltani.

Nézzünk a dolog mélyére. Gazdasági szempontból a kérdést a következőképen kell feltenni: Hogyan lehetséges az állami kapitalista trösztök megegyezése vagy egyesülése? Hiszen a dolog lényegét tekintve, az imperializmus nem egyéb, mint az állami kapitalista trösztök közötti verseny megnyilvánulásának formája. Ha ez a verseny megszünik, természetszerűleg megszünik az imperializmus politikájának alapja is, bekövetkezik az a folyamat, hogy a „nemzeti" csoportokra széttagolt tőke egy az egész világra kiterjedő szervezetté, egy általános világtrösztté alakul át, amellyel a világ proletariátusa áll szemben.

Ha a dolgot absztrakt elméleti szempontból tekintjük, ilyen trösztöt el tudunk gondolni, mert elvontan véve a dolgot, a kartellirozás folyamatának nincsen *közgazdasági korlátja*. Véleményünk szerint Hilferding a „finánctőke" című művében egész helyesen mondja:

„Fölmerül a kérdés, hogy tulajdonképpen hol vannak a kartellirozás határai. És erre a kérdésre azt kell válaszolnunk, hogy a kartellirozásnak abszolut határa nincs. Ellenkezőleg azt látjuk, hogy a kartellirozás állandó kiterjesztésének irányzatával állunk szemben.

A független termelési ágak mind nagyobb függőségbe jutnak a kartellirozott ágaktól s végül egyesülnek velük. Ennek a folyamatnak eredményeképp *egy általános kartellnek kellene* kialakulnia. Az egész kapitalista termelést ebben az esetben egy fórum szabályozná, mely a termelés méreteit az összes termelési

ágakban meghatározná . . . Ez egy tudatosan szabályozott társadalom antagonisztikus formában. De ez az antagonizmus a *szétosztás* antagonizmusa. Egy ilyen általános kartell alakításának irányzata s egy központi bank felállításának irányzata összeesik s egyesülésükből a finánctőke nagy koncentrált hatalma nő ki."[1]

De ez az absztrakt közgazdasági lehetőség egyáltalában nem jelenti annak reális valószínüségét. Ugyanez a Hilferding más helyen joggal irja. „Közgazdasági szempontból lehetséges volna egy általános kartell, mely az egész termelést intézné és ily módon megszüntetné a válságokat; közgazdasági szempontból el lehetne gondolni, jóllehet úgy látszik, hogy társadalmi és politikai szempontból ilyen állapot nem valósítható meg, mert az érdekek ellentétessége, mely szélső határokat érne el, kikerülhetetlenül a kartell romlását vonná maga után."[2]

Valójában azonban társadalompolitikai okok ilyen mindent felölelő trösztnek még *alakulását* sem engednék meg. Igyekezni fogunk ezt az állításunkat nyomban bebizonyítani.

Többé vagy kevésbbé tartós megegyezés létrejöttének feltétele az volna, hogy a világpiacon való helyzet megközelítőleg egyenlő legyen. Ha ilyen egyenlőség nem áll fenn, akkor az a csoport, melynek a világpiacon sokkal előnyösebb helyzete van, nem igen lesz hajlandó egyezségre lépni: neki előnyösebb lesz folytatni a harcot, mert hisz alapos reménye van arra, hogy versenytársát legyőzi. Ez az egyezmények létrejöttének általános szabálya. Ami az állami kapitalista trösztöket illeti, amelyek között való egyezségről most szó van, rájuk ez a szabály épp úgy érvényes, mint más esetekben. Itt mégis két fajta feltételt kell szem előtt tartanunk:

Először *tisztán gazdasági egyenlőséget*. Ebbe a körbe tartozik a termelési költségek megközelítő egyenlősége. A termelési költségek egyenlősége végeredményben a munkaértékek egyenlőségétől s ehhez képest a termelő erők fejlődésének körülbelül egyforma-szintjétől függ. Ha a gazdasági strukturák jelentékenyen különböznek egymástól és ehhez képest a termelési költségek is különbözők, akkor a magasabb technikáju állami kapitalista trösztöknek megegyezésre lépniök nem előnyös. Ezért pl. ha a megegyezések körüli gyakorlatot az egyes termelő ágakban vizsgáljuk, látjuk, hogy Németország magas fejlettségű ipara a főbb

[1] Hilferding i. m. 353. és 354. o.
[2] Ibidem 447. o.

termelési ágakban különállóan lép fel a világpiacon. Természetes dolog, hogy mikor állami kapitalista trösztről van szó, akkor az összes termelőágak közül egy átlagosat veszünk számításba; a jelen esetben sem ezen, vagy azon termelő ág kapitalista csoportjának érdekeiből indulunk ki, hanem az „egyesült ipar" érdekeiből, melynél a nehéz ipar nagytőkései a hangadók, s amely iparnak specifikus gazdasági sulya mindinkább nő. A tulajdonképpeni értelemben vett termelési költségekhez járulnak még a szállítás költségei.

Ezen „tisztán gazdasági" egyenlőségen kivül tartós megegyezések létesítésének szükségszerű feltétele a *gazdaságpolitikai egyenlőség* is. Fenntebb láttuk, hogy a tőkének az állammal való kapcsolata a *gazdasági erők* fokozására szolgál. Ily esetben az erősebb állam a legelőnyösebb kereskedelmi szerződéseket biztosítja magának és jelentékeny vámtételeket állapit meg a versenytársak rovására. Ez segítséget nyújt a finánctőkének, hogy a fogyasztási és nyersanyagpiacokat, s különösen a tőkebefektetés területeit monopolizálja; teljesen érthető tehát, hogy a világpiacon való harc feltételeinek számbavételénél az állami kapitalista trösztöknél ennek a harcnak nem pusztán gazdasági, de gazdaságpolitikai feltételeit is számba szokták venni. Ezért még ha körülbelül egyenlő gazdasági strukturával van is dolgunk, de a katonai erők jelentékeny különbséget mutatnak fel, ez esetben az állami kapitalista trösztök közül az erősebbre nézve előnyösebb folytatni a harcot, mint megegyezést kötni vagy fuzionálni. Ha a hadakozó „nemzetek" helyzetét ebből a szempontból vesszük vizsgálat alá, látjuk, hogy semmi okunk sincs arra, hogy legalább is aránylag rövid időn belül remélhessük az állami kapitalista trösztök megegyezését, vagy összeolvadását s egységes világtröszttté való alakulását. Csak össze kell hasonlítanunk Franciaország és Németország, Anglia és Amerika — melyek fejlett országok — gazdasági strukturáját olyanokkal, mint Oroszország (ezek az utóbbi országok, habár nem is esnek az állami kapitalista trösztök kategóriájába, mégis bizonyos viszonylatokat jelentenek a világpiacon), hogy megértsük, mily messze vagyunk még az egész világra kiterjedő *kapitalista szervezettől*.[1] Ugyanezt kell mondanunk a katonai

[1] Félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy ez az állítás egyáltalában nem mond ellent más állításunknak, mely szerint a fejlett országok gazdasági fejlődése megteremtette a termelés társadalmi szervezetének „objektiv" előfeltételeit. Az utóbbi szempontból a fejlett országok majdnem azonos szinten állanak. Ezen állítások között nincs ellenmondás, mert a *megkülönböztetés* mértéke *más és más*.

erőkről is. Ha a jelenlegi háboru, legalább eddig azt mutatta, hogy az ellenfelek körülbelül egyenlő erősek, nem szabad felednünk, hogy most az erők bizonyos fajta kombinációjáról van szó, mely egyáltalában nem jelent állandó mennyiséget.

Ezeket az egyenlőségre vonatkozó meggondolásokat nem csupán statisztikailag, de főképpen dinamikailag kell vizsgálni. A burzsoázia „nemzeti" csoportjai nem csupán arra alapítják terveiket, ami „van", hanem arra is, ami valószínüleg lesz". Szigoru mérlegelés tárgyát képezi minden olyan lehető fejlődés, mely lehetővé tenné, hogy egy határozott csoport bizonyos időn át az összes többi felett álljon, jóllehet a jelen pillanatban ez a csoport gazdaságilag és politikailag éppoly erős, mint a versenytársa. Ez a körülmény még inkább megbontja az egyensulyi helyzetet.[1] A nemzetközi állami kapitalista trószt alakulását nagyban elősegíti a kapitalista érdekek nemzetközivé válásának folyamata, melyről munkánk első részében szólottunk. (Külföldi vállalatokban való érdekeltség és azok finanszirozása, nemzetközi kartellek, trösztök stb.)

De akármilyen jelentékeny is legyen önmagában ez a folyamat, egy más, sokkal erősebb irány áll vele szemben, t. i. a tőke nacionalizálása és állami határok közé való zárkózása. Azok az előnyök, melyeket a burzsoázia „nemzeti" csoportja a harc folytatása által nyer, sokkal jelentékenyebbek, mint az ezzel kapcsolatos veszteségek.

Semmi esetre sem szabad túlbecsülni a már meglévő nemzetközi ipari egyezményeket. Már hangsúlyoztuk, hogy soknak közülük nincs állandó jellege, hogy aránylag alacsony tipusú vállalkozói szervezeteket képviselnek, aránylag kicsi központositással, s végül gyakran nagyon speciális termelő ágakat ölelnek fel (pl. palackszindikátus). Csupán azon termelő ágak szövetségeinek, amelyek természetes monopóliumra támaszkodnak (nafta), van aránylag állandó jellegük. Természetesen „végeredményben" a

[1] A burzsoázia ezt nagyon jól tudja. Igy pl. Max Krahmann német tanár (lásd „Krieg und Montanindustrie", a „Krieg und Volkswirtschaft" első sorozatában) irja: „Mint a mai kisméretü (!) világháboruban, úgy a bekövetkezendő nagy világháboruban is, amelybe Észak-Amerika Kelet-Ázsiával együtt bele fog szólni, teljesen lehetetlen, hogy az agrár államok csoportja harcoljon az ipari államok szövetségével... A világbéke (Der Weltfrieden) ily módon biztositva lenne, ha az ipari államok egymással meg tudnának férni (sich vertragen könnten). *De miután ez egyelőre* (vorläufig) *kizártnak látszik, azért* . . ." stb. (15. o.)

nemzetköziesítés irányzata mégis csak győzedelmeskedne, *de csupán a leghevesebb és hosszantartó harc után, mely az állami kapitalista trösztök között folyna.*

Azonban meglehet, hogy a harc költségei, vagyis a hadikiadások, oly nagyok, hogy nem fizetődnének ki a burzsoázia számára? Oly tény, mint pl. Angliának tervbe vett további militarizációja csupán a burzsoáziának „butasága" lenne, mely nem látja saját érdekeit? Fájdalom, ez nem igy van. Ezt a tulajdonságot inkább a naiv pacifistáknak kell tulajdonítanunk, de semmi esetre sem a burzsoáziának. Ez utóbbi igen jól össze tudja állítani követel-tartozik-mérlegét. A dolog ugy áll, hogy ilyen ellenvetéseknél először is rendszerint szem elől tévesztik a katonai hatalom bonyolult működését. Ez utóbbi, mint fentebb kimutattuk, nem csupán a háboru idején érvényesül, de béke idején is, amennyiben állandóan igénybe vett eszköze a „békés versenynek" is. Másodszor megfeledkeznek arról, hogy a háboruk súlya az adók áthárítása stb. által főképpen a munkásosztályra és részben a háboru folyamatában (és ehhez képest a legjobban összpontosított termelés folyamatában) kisajátított közbül álló gazdasági csoportosulásokra hárul.

Igy tehát a gazdasági fejlődés folyamata az állami kapitalista trösztök és a többi gazdasági alakulatok mindinkább kiélesedő harcán vezet keresztül. A háboruk egész sora ki nem kerülhető. Abban a történelmi folyamatban, mely a legközelebbi jövőben bekövetkezik, a világkapitalizmus egy általános állami kapitalista tröszt *felé* vezet, a gyengék elnyelése kapcsán. Ha ez a háboru befejeződik — uj problémák merülnek felszinre, melyeket karddal kell *megoldani.* Természetesen egy vagy más esetben részleges egyezmények is fordulhatnak elő. (Igy pl. igen valószinü Németország egyesülése Ausztriával.) De minden egyezmény, vagy konszolidáció megint csak véres háborura fog vezetni uj méretekben. Ha „Középeurópa" egyesül, és a német imperialisták tervei megvalósulnak, a helyzet kb. ugyanaz marad, de ha *egész* Európa egyesül is, ez még nem fogja jelenteni a „lefegyverzést". Ez a militarizmus eddig nem látott fölfelé szökkenését fogja jelenteni, mert napirendre kerül az Amerikával és Ázsiával való óriási háboru. A kis (kis!) állami kapitalista trösztök harcát a még gigantikusabb trösztök harca fogja felváltani. Ezt a harcot „házieszközökkel" és szentelt vizzel megszüntetni akarni — annyi, mint elefántra borsóval lőni. Mert az imperializmus oly rendszer, mely nemcsak

hogy a legszorosabban összefügg a mai kapitalizmussal, de az utóbbinak leglényegesebb eleme.

A második részben láttuk a mai kapitalizmus strukturájának és az állami kapitalista trösztök alakításának összes sajátságait. Ennek a gazdasági strukturának természetszerűleg határozott politika is felel meg: — az imperialista politika. S nem csupán abban az értelemben, hogy az imperializmus a finánckapitalizmus terméke, de abban az értelemben is, hogy a finánctőkének *nem lehet más politikája,* mint imperialisztikus, amint azt fentebb jellemeztük. Az állami kapitalista tröszt nem lehet a szabad kereskedelem hive, mert ezáltal elveszitené kapitalista „raison d'etre"-jének jelentékeny részét. Már fentebb rámutattunk arra, hogy a vámvédelmi rendszer egyfelől kiegészítő nyereséget tesz lehetővé, másfelől lehetővé teszi a világpiacon való versenyt. Ép úgy a finánctőke, mely monopolisztikus tőkés szervezetek kifejezője, nem mondhat le arról, hogy az „érdek-szférákat" ne monopolizálja, hogy a fogyasztási és nyersanyagpiacokat, a tőkebefektetési vidékeket el ne foglalja. Ha az egyik állami kapitalista tröszt nem foglalja el a másik által el nem foglalt területet, ugy elfoglalja azt a másik. A békés verseny, mely megfelelt a szabad verseny korszakának és a termelés szervezetlenségének, a belföldön el nem gondolható egy teljesen más termelési strukturának és az állami kapitalista trösztök harcának korában. A finánckapitalista csoportok imperialista érdekei oly nagyok, s annyira összefüggenek létalapjukkal, hogy a kormány nem retten vissza a legnagyobb katonai kiadások elől sem, csakhogy szilárd helyzetet biztosítson magának a világpiacon. Különösen téves az a gondolat, hogy a kapitalizmus keretein belül azok az államkapitalista trösztök „leszerelhessenek", melyek az első helyet foglalják el a világpiacon; hiszen szemük előtt lebeg az a lehetőség, hogy jobbágyukká tegyék az egész világot; óriási méretü mező nyilik meg számukra a kizsákmányolásra — az, amit a francia imperialisták l'organisation d'économie mondiale-nak, a németek — Organisierung der Weltwirtschaft-nak (a világgazdaság szervezése) hivnak. És ezt a magas ideált cserélje be a burzsoázia a lefegyverzés „előnyeinek" tálnyi lencséjéért! De meg mi biztosítéka van egy bizonyos állami kapitalista trösztnek, hogy valamely ravasz ellenfele még formális kötelezettségek és „garanciák" után is nem kezdi meg ujból a „megszüntetett" politikát? Mindenki, aki a kartellek harcának történelmét, habár egy ország keretein belül, ismeri, tudja, hogy a helyzet változása, mondjuk a gazdasági konjunktura megváltozása esetén, az egyez-

mények egész sora olyan semmivé vált, mint a szappanbuborék. Csupán egy erős állami kapitalista trösztnek — pl. Amerikának — kellene fellépnie a többiek ellen, habár ez utóbbiak „egyesültek is", hogy az összes egyezmények felboruljanak. (Adott esetben hatalmas alakulattal lenne dolgunk kezdetleges tipusu szindikátus formájában, melynek alkotó részei az állami kapitalista trösztök. Természetesen egyszerre nem lehetne az állami kapitalista trösztök közötti egyezményből egy központosított *tröszt* állapotába átmenni. Oly egyezményi tipus pedig, mely megfeszített belső harcot tételez fel, nagyon ki van téve a „konjunktura" befolyásának.) Feltetük azt az esetet, hogy a *formális* „egyesülés" megtörtónt. De ez nem valósulhat meg azért. mert az egyes országok burzsoáziája egyáltalában nem oly naiv, mint sok jószivü pacifista, kik mindenekelőtt a burzsoáziát akarják meggyőzni és „be akarják neki bizonyítani", hogy nem fogja fel saját érdekeit . . .

Mindazonáltal, — vetik ellen — Kautsky és barátai ugy vélekednek, hogy a burzsoázia le fog mondani az imperialista módszerekről, mert az alsóbb néprétegek nyomása fogja erre kényszeriteni. Erre mi azt feleljük: adott esetben két lehetőség van: vagy gyenge lesz ez a nyomás, — s akkor minden a régiben marad; vagy ez a nyomás több lesz, mint „ellenhatás", — és akkor nem az ultraimperializmusnak uj korszaka, hanem az érdekellentét nélküli társadalmi fejlődés uj korszaka kezdődik.

Látjuk tehát, hogy korunk világgazdaságának egész struktúrája imperialista politikába sodorja a burzsoáziát. Épugy. amint a gyarmat-politika erőszakos eszközökkel van összekötve, a kapitalista expanzió is előbb-utóbb véres összeütközésre vezet. „Az erőszakos módszerek, — mondja Hilferding — nem választhatók külön a gyarmatpolitika lényegétől, mert nélkülük elveszitené kapitalista értelmét — és épp annyira integrális elemét képezik a gyarmatpolitikának, mint ahogy a minden tulajdontól megfosztott proletariátus általában véve conditio sine qua non-ja a kapitalizmusnak. Gyarmatpolitikát akarni, — s ezzel egyidejüleg az erőszakos módszerek megszüntetéséről beszélni — fantázia, melyet nem lehet komolyabban venni, mint azt az illuziót, hogy meg lehet szüntetni a proletariátust, de fenn lehet tartani a kapitalizmust."[1]

Ugyanezt mondhatjuk az imperializmusról is: ez ugyanis a finánckapitalizmus alkotó eleme, mely nélkül ez utóbbi elveszi-

[1] Hilferding i. m. 481—82. o.

tené kapitalista értelmét: azt gondolni, hogy a trösztök, melyek a monopólium megtestesülései, a békés expanzió szabadkereskedelmi politikájának hordozóivá válhatnak, — igen káros utópista fantázia.

De talán lehetséges, hogy az „ultra-imperializmus" korszaka mégis reális lehetőség legyen, mely a központosítási folyamat útján valósul meg? Lépésről lépésre fel fogják falni az állami kapitalista trösztök egymást, amíg nem marad győztes uralkodóként egy állam, mely a többieket legyőzte. Ez a lehetőség el volna gondolható, ha az egész társadalmi folyamatot mechanizálnók s nem vennők tekintetbe azokat az erőket, amelyek ellenségei az imperializmus politikájának.

Valójában a háboruk egész sora, melynél egyik a másikat mindig óriásibb méretekben követi, kikerülhetetlenül a társadalmi erők eltolódására vezet. A központosítási folyamat — kapitalista formájában is — kikerülhetetlenül a vele ellentétes szociálpolitikai irányba ütközik, nem juthat el logikai végkifejléséig, hajótörést szenved és már tisztult, új, nemkapitalista formában fejeződik be. Kautsky teoriája ilyformán egyáltalában nem reális. Ő t. i. az imperializmust nem úgy tekinti, mint a fejlett kapitalizmus elmaradhatatlan kísérőjét, hanem mint a kapitalista fejlődésnek *egy* „sötét" oldalát. Éppen úgy, mint Proudhon, kinek kispolgári utópiáit Marx oly hevesen támadta, Kautsky is meg akarja szüntetni a „sötét" imperializmust, de érintetlenül akarja hagyni a kapitalista rend „fényoldalait". Koncepciója feltételezi azoknak az óriási ellenmondásoknak elhomályosítását, melyek a mai társadalmat darabokra tépik s ezért az ő koncepciója reformisztikus. Az elméleteket gyártó reformizmus legjellegzetesebb sajátsága az, hogy a leggondosabb módon domborítja ki a kapitalizmus alkalmazkodó képességének összes elemeit és nem látja annak ellenmondásait. Míg a következetes marxista számára az egész kapitalista fejlődés nem más, mint a *kapitalizmus* ellenmondásainak állandóan szélesbedő és újra alakuló folyamata. A jövő világgazdaság kapitalista formulázás mellett nem mentesíti ezt a gazdaságot az alkalmazkodni nemtudás immanens elemeitől; hanem állandóan és hozzá még fokozott mértékben teremti ujjá ez elemeket. Ezek az ellenmondások hatályos megoldásukat csupán a társadalmi organizmus uj termelő strukturájában és pedig a gazdaságnak társadalmi, tervszerű, *szocialista* szervezetében találják meg.

XIII. FEJEZET.

A háboru és a gazdasági fejlődés.

1. Az állami kapitalista trösztök gazdasági viszonyaiban történt változások. (Amerika növekvő jelentősége, kis államok eltünése.) 2. Világgazdaság és gazdasági autarchia. 3. Az állami kapitalista trösztök belső strukturájának változása. A közép-csoportok eltünése, a finánctőke hatalmának növekedése, állami beavatkozás növekedése, állami monopóliumok stb. 4. Állami kapitalizmus és a harc kiélesedése az állami kapitalista trösztök között. 5. Állami kapitalizmus és az osztályok.

A háborunak, melynek okvetlenül ki kellett törnie, mert hiszen az események egész megelőző menete készítette azt elő, óriási befolyást kellett gyakorolnia a világ gazdasági életére. Minden ország belsejében, az országok közötti viszonyban, a „nemzetgazdaságokban" és a világgazdaságban egész forradalmat idézett elő. A mellett, hogy a termelő erőket igazán barbár módon elpocsékolta, hogy a termelés anyagi eszközeit és az eleven munkáserőt megsemmisítette, a mellett, hogy a gazdaságot óriási, a társadalomra káros kiadások utján vérszegénnyé tette, — a háboru egy óriási krizishez hasonlóan kiélesítette a kapitalista fejlődés alapvető irányzatait, szerfelett meggyorsította a finánckapitalista viszonylatok fejlődését és a tőke központosítását világméretekben. Semmi kétség, hogy a jelenlegi háborunak *(imperialista módszer szerint)* központosító jellege van. Ez mindenekelőtt az önálló, kis államok csődjét jelenti, akár magasabb tipusu államok legyenek is ezek (vizszintes összpontosítás és központosítás), akár agrár tipusu államok (függőleges központosítás); kevésbbé fontos az a forma, hogy a többi nagy alakulat elnyeli a gyöngébb (és elmaradottabb) alakulatokat. Kétségessé válik Belgium önálló léte, mely igen fejlett ország önálló gyarmatpolitikával; teljesen nyilvánvaló, hogy az átalakulás a Balkánon központosító jelleggel fog bírni. Előrelátható, hogy az afrikai gyarmati birtokviszonyokban is változások fognak történni. Másfelől látjuk, hogy igen erős közeledés történik (a szindikátusok állandó megegyezése formájában) Németország és Ausztria-Magyarország között. Bármi-

lyen legyen a háboru konkrét kimenetele, máris világos (és ezt à priori fel lehetett tenni), hogy a politikai térkép olyként fog változni, hogy nagyobb s egynemü államok fognak keletkezni — t. i. ebben nyer kifejezést az imperialista „nemzeti államok" („Nationalitäten-Staaten") fejlődése.

Ha a fejlődés általános irányzata, melyet a haború csupán fokozott, úgy jellemezhető, hogy a központosítási folyamat továbbfejlődött, akkor ezzel kapcsolatban ez a háború azt is siettette, hogy az állami kapitalista trösztök közül a legerősebbeknek egyike rendkivüli belső organizációjával lépjen a küzdelem színterére. Az *Egyesült-Államok* az, melyre itt célzunk.

A háború az Egyesült-Államokat rendkivül kivételes helyzetbe juttatta. Miután az orosz gabona stb. kivitele csökkent, fokozódott a kereslet amerikai mezőgazdasági cikkekben, másfelől a hadakozó államok hihetetlenül óriási kereslete katonai ipari cikkekben szintén Amerika felé irányult.[1] Végül Amerikát kereste föl a kölcsöntőkére irányuló kereslet (külföldi kölcsönök stb.) is. Amíg ezelőtt Amerika Európának volt adósa, a háború ezt a viszonyt csakhamar visszájára fordította. Amerikának adósságai csakhamar törlesztve lettek és a folyószámla-követelések és a rövid lejáratú kölcsönök terén Amerika Európa hitelezőjévé vált. Az Egyesült-Államoknak ez a kialakult pénzügyi szerepe még egy igen lényeges vonással bír. Tudjuk, hogy a másodrangu amerikai államok Európából hoztak be tőkét, főképen Angliából és Franciaországból; az Egyesült-Államokból való tőkebehozatal elenyésző jelentőségü volt, hiszen Amerika maga is európai tőkét vitt be. Mégis a háború folyamán Kanada, Argentina, Panama, Bolivia és Kosztarika kölcsöneiket nem Európában, hanem az Egyesült-Államokban kötötték. „Az amerikai országok nem kaptak nagy összegeket, de jellemző, hogy a fölsorolt országok a londoni piac rendes ügyfelei voltak. Ilymódon a háború alatt New-York vette át London szerepét és úgyszólván lökést adott a pán-amerikai programm pénzügyi része megvalósításának."[2] A háború további

[1] A következő adatok mutatják az amerikai kivitel növekedését az 1914. és 1915. év első négy hónapjában: 1914 januárban 204.2 millió dollár. 1915 januárban 267.9 millió dollár; februárban 173.9 és 299.8; márciusban 187.5 és 296.5; áprilisban 162.5 és 294 (Pénzügyi Értesitő). Érdekes a Bureau of Foreign and Domestic Commerce vezetőjének kijelentése: „Uj kereskedelmi fázissal állunk szemben, melyben a „hazai piac" kifejezés elavultnak tünik fel es helyébe lép a „világpiac" jelszava."

[2] Bogolyepow M.: „Az amerikai tőkepiac". Pénzügyi Értesitő 1915. 39. szám. Lásd még cikkeit a Pénzügyi Értesitő 37. és 38-ik számában.

folyása, a háborús kiadások és kölcsönök fedezése, továbbá az óriási tőkekereslet a háborút követő időben (ha a tönkretett alaptőkék helyreállítására kerül sor stb.) még jobban fogja fokozni az Egyesült-Államok pénzügyi jelentőségét, sietteti az amerikai tőke fölhalmozását, fokozza befolyását Amerika többi részében és hamar szerephez juttatja az Egyesült-Államokat az egész világra kiterjedő versenyharcban.[1]

Az Amerikai Egyesült-Államok példáján látjuk egy nagy államkapitalista trösztkonszolidációját és fejlődését, mely oly országokat és területeket asszimilál, melyek előbb Európától függöttek. Azonkivül, hogy Amerikának egész világra kiterjedő összeköttetései szélesbbülnek, egyúttal a „nemzeti" tömörülés rendkívül intenziv fejlődésével is találkozunk. A „nacionalizáló" irányzat még jobban szembeötlik a hadakozó csoportoknál: a nemzetközi árúcsere megszünt, a tőkéknek és a munkás erőnek mozgalma hadakozó országok között megállott, majdnem minden kapocs közöttük széjjelszakadt A „nemzeti" gazdaság kereteiben folyik le a termelő erő gyorsütemü átszervezése (minek legjobb példáját Németország nyújtja, mert a legáthatolhatatlanabbul van elszigetelve). És nem csupán hadi ipari szempontból (tudjuk. hogy Németországban még a zongoragyárakat is átalakították az új föladatok végzésére· azok is lövedékeket gyártanak), hanem élelmi cikkek és általában mezőgazdasági cikkek szempontjából is. Ily módon a háború rendkívül kifejlesztette a gazdasági autarchia irányzatát, tudniillik, hogy a „nemzet"-gazdaság önmagának elegendő legyen, oly egész, mely a világgal való összeköttetésektől többé-kevésbbé elszigetelve marad. De vajjon következik-e ebből, hogy ez az irányzat állandóan tulsúlyban marad és hogy a világgazdaság egy csomó önálló és egymástól teljesen elszigetelt részre szakad? Erről a kérdésről majdnem ezt tartja az *utópista imperializmus* Az imperializmus ideológusai arra törekszenek, hogy mindent „maguk" termeljenek hogy „ne függjenek a külföldiektől" stb. Véleményük szerint föladatukat megoldották, ha megszerezték a szükséges „gazdasági kiegészítést", biztosították maguk részére nyersanyagot. Ezek a tételek azonban nem állják ki a kritikát. Az imperialista urak ugyanis teljesen megfeledkeznek arról, hogy zsákmányoló tevékenységük maga is a gazdasági világkapcsolatok fejlődését, a tőke- és árúkivitel foko-

[1] Amerika növekedő szerepét már a háboru elején észrevette Kautsky a „Neue Zeit"-ban.

zását, úgyszintén a nyersanyagbevitel fokozását tételezi föl és így tovább. Ezért az imperializmus politikája bizonyos szempontból ellentmondó: egyfelől az imperialista burzsoázia kénytelen a maximumig fejleszteni a világra kiterjedő összeköttetéseket (egész a kartelek dumpingjéig), másfelől vámtételek falával keríti el magát; egyfelől tőkét kivisz, másfelől jajgat a külföldi erőszak miatt; szóval, egyfelől nemzetköziesíti a gazdasági életet, másfelől minden erejével arra törekszik, hogy „nemzeti keretekbe" szorítsa. A nemzetközi kapcsok alapja minden akadály ellenére mégis mind jobban és jobban növekszik. S ezért teljesen helyes Pinner F.-nek ez a megjegyzése: „Ha meggondoljuk, hogy a külkereskedelem éppen a szigoru nacionalista gazdasági politika korában fejlődött rendkívüli módon, akkor tudnunk kell tennünk, hogy a háború és a nagyhatalmaknak a háború által kiváltott politikai hangulata épp oly kevéssé fogják tönkretenni a nemzetközi viszonylatokat, mint amily kevéssé tudta ezt eddig megtenni az elzárkózási irányzat. („Absperrungstendenzen.")[1]

Tulajdonképpen már a háború idején látjuk, hogy a közgazdasági kapcsok megszünése vagy gyöngülése egy helyütt, némi megerősödésükkel jár máshelyütt. A németek „erőszaka Oroszországban csak azért szünt meg, hogy helyet adjon a szövetségesek erőszakának". De természetesen ez nem minden. Szem előtt kell tartanunk, hogy a kapitalista tevékenység szabályozó elve a haszonszerzés. A háború a mai burzsoá „üzleti operációinak" egyike, ha a háborúnak vége lesz, ő a régi mohósággal fogja folvenni a régi viszonylatokat (nem szólunk itten a dugárú-tevékenységről a háború folyamán). Mert így parancsolja ezt a kapitalista számvetés. A nemzetközi munkamegosztás, a természeti és szociális föltételek különbözősége olyan közgazdasági priusz, amelyet még a világháború sem tud megsemmisíteni. Ha pedig ez így van, ez által adva vannak bizonyos értékes viszonylatok és ebből folyólag a maximális haszon elérésének föltételei is a nemzetközi üzletek folyamatában. Nem a gazdasági autarchia, hanem a nemzetközi viszonylatok megerősödése — egyidejü „nemzeti" tömörülés mellett — és új konfliktusok keletkezése — a világverseny talaján — ime ez a további *fejlődés* iránya.

Ha ilyenképpen a háború nem tudja megakadályozni a világ tőke fejlődésének általános menetét, sőt ellenkezőleg, a központo-

[1] Pinner Félix: „Die Konjunktur des wirtschaftlichen Socialismus." Die Bank 1915 April.

sító folyamat legerősebb kifejlesztését vonja maga után, az egyes „nemzet"-gazdaságok strukturájára is a háborúnak az a befolyása, hogy fokozza a központosítást minden „nemzeti" test keretén belül, és a termelő erők hihetetlen tékozlása mellett olyként szervezi meg a „nemzetgazdaságot", hogy mind jobban a finánctőke és az állam egyesült hatalma alá helyezi.

A háboru, gazdasági hatását tekintve, sokban emlékeztet az ipari krizisekre, de ez utóbbiaktól természetesen abban különbözik, hogy a vele járó rázkódtatások és pusztítások sokkal jelentékenyebbek. Közgazdasági tekintetben ezek a pusztítások főképpen a burzsoázia középrétegeire hatnak ki, melyek — ép ugy, mint ipari krizisek idején — ily körülmények között sokkal gyorsabban pusztulnak ki. Amikor piacok vesznek el, egész termelőágak sorvadnak el, fizetésképes kereslet hiánya miatt, amikor az eddig szilárd kapcsolatok meglazulnak s az egész hitelrendszer meginog stb., stb. — a burzsoáziának középső rétegei azok (a munkásokról természetesen itt nem beszélünk), melyeket ez leginkább érint: legelőször ők jutnak csődbe. Ezzel szemben a legnagyobb kartellekben szervezett ipar épen nem áll ilyen rosszul. Terjedelmes és számadatokra támaszkodó kimutatást lehetne összeállitani arról, hogy a leghatalmasabb vállalatok egész sorának nyeresége emelkedett, különösen azoké a vállalatoké, amelyek közel állanak a hadseregszállításokhoz, vagyis elsősorban a nehéz ipar vállalataié (u. n. „hadinyereség"). Jóllehet a termelt értéktöbblet összmennyisége nem növekszik (sőt *csökken,* mert a hadsereg igen sok munkáskezet von el), a nagytőkés-csoportok jövedelme emelkedik. Ez igen jelentékeny mértékben a burzsoázia más (gyenge és nem kartellirozott) csoportjainak rovására történik. (Másfelől igaz, hogy a nyereség növekedését a papirértékek növekedése magyarázza, melyek jövőbeli követelések.) A termelő erők óriási pazarlása, a társadalom alaptőkéjének „elfogyasztása"[1] folytán nem szenved kétséget, hogy a nagytőkés kategóriák gyorsított tempóban fognak átalakulni és viszonylagos fejlődést mutatni. Ez az irányzat egyáltalában nem fog véget érni a háboruval. Ha a háboru folyamán a nagy burzsoázia megvédi és megerősíti pozicióját, a háboru után a nagy tőkeszükséglet elő fogja segíteni a leghatalmasabb bankok gyorsított fejlődését és evvel kapcsolatban a tőke

[1] A hadikölcsönök nem egyebek, mint az alaptőke amugy is elhasználódó alkatelemeinek felemésztése, melyet papirossal cserélnek fel; a reális értéket anyagi formájában a levegőbe lövik el, tehát meddőn használják el.

gyorsított központosítását és összpontosítását. Lázas szorgalommal igyekeznek kigyógyítani azokat a sebeket, melyeket a háboru okozott: megkezdődik az elpusztult és elkopott vasutaknak, üzemeknek és gyári épületeknek, a gépeknek és felszereléseknek, a közlekedés terén a kocsiállománynak stb. helyreállítása; végül nem fog utolsó helyen állani a katonai, állami szervezet helyreállítása és kiterjesztése sem. Mindez rendkívül fokozni fogja a tőke iránti keresletet és megerősíti a bankkonzorciumok helyzetét.[1]

A finánckapitalista csoportok megerősödésével kapcsolatban észlelhetjük, hogy az állam rendkivül fokozott mértékben avatkozik be a közgazdasági életbe.[2]

Ebbe a körbe vág: állami (termelési és árusítási) monopóliumok létesítése; ugynevezett „vegyes vállalatok" („gemischte Betriebe) alapítása, melyeknél az állam (vagy a községek) a vállalat részesei a magánszindikátusokkal vagy trösztökkel együtt: állami felügyelet a magánvállalatok termelési tevékenysége felett (kötelező termelés; a feldolgozási módszerek szabályozása stb.); a szétosztás szabályozása (a termékek szállításának és átvételének kötelező volta; állami „szétosztó központok" szervezése; állami nyersanyag-, fütőanyag-, élelmicikk-raktárak; az árak megállapítása; kenyér-, hus- és egyéb jegyek; a bevitel és kivitel megtiltása stb.); az államhitel szervezése, végül a fogyasztás állami szervezése (községi konyhák).[3]

Angliában ezen felül behozták a tengeri szállítmányok állami biztosítását, a kereskedelmi váltók állami szavatolását, oly összegek állami kifizetését, amelyek angol kereskedőket a külfölddel szemben megilletnek s melyeket azok egy bizonyos időpontban meg nem kaphatnak stb. Hasonló rendszabályokat kisebb vagy nagyobb mértékben a többi hadakozó állam is behozott.

„Az ipar mobilizációja" vagyis militarizációja annál könnyebben ment végbe, mennél fejlettebbek voltak a vállalkozói szervezetek: a kartellek, szindikátusok és trösztök. Ezek a tőkés

[1] Lásd Kunow: Vom Wirtschaftsmarkt. Neue Zeit. 33. Jahrg. 2. B. Nr. 22. Der Bank- und Geldmarkt im ersten Kriegsjahr. Lásd még dr. Weber: „Krieg und Banken". „Volkswirtschaftliche Zeitfragen". „Krieg und Volkswirtschaft". Helt 7. Verl. von Leonhard Simon. 1915 S. 27.

[2] Németországra vonatkozólag lásd Johann Müller gyüjteményét: „Nationaloekonomische Gesetzgebung. Die durch den Krieg hervorgerufenen Gesetze, Verordnungen, Bekanntmachungen u. s. w. A „Jahrbücher für Nationaloekonomie und Statistik"-ben 1915.

[3] Lásd Jaffe: „Die Militarisierung unseres Wirtschaftslebens" az „Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik"-ban 1915. 40. B., 3. Heft.

egyesülések, melyeknek érdekében a háborut tulajdonképpen megindították, egész szabályozó apparátusukat rendelkezésére bocsátották az imperialista államnak, amellyel igen közeli vonatkozásban állnak. Ezáltal biztositották azt, hogy a gazdasági életet technikai-gazdasági szempontból militarizálni lehessen, a termelés közvetlen folyamatától kezdve egészen a hitelforgalom finom követelményeiig. És láttuk, hogy az ipar mobilizációja épen ott öltötte a legnagyobb mérveket, ahol az ipar kartellekben volt szervezve.

„A termelő tevékenység (Das Erwerbsleben) széles területei — irja Németországról Pinner — már évtizedek óta a legszorosabb kapcsolatban állottak egy majdnem kollektiv-gazdasági jellegü tevékenységgel; felszitták a termelés jelentékeny részét és egységes vezetés alá helyezték: ezek — a kartellek és szindikátusok."[1]

Az ipari mobilizáció céljai éppen ugy, mint annak jelentősége igen jól kitünik Lloyd George angol miniszter beszédéből, melyet junius 3-án tartott Manchesterben: „Az ország védelméről szóló törvény — mondta a miniszter — teljes hatalmat ad nekünk (vagyis a kormánynak B. N.) az összes üzemek felett. Lehetővé teszik nekünk, hogy első helyre tegyük azokat a munkákat, melyekre a kormánynak szüksége van. Nekünk rendelkezési jogunk van minden üzem feleti, rendelkezünk minden géppel s ha valahol nehézségre bukkanunk, a felszerelési minisztérium az emlitett törvény alapján a leghatékonyabb rendszabályokat léptetheti életbe."[2]

Hasonló szabályozás történt Franciaországban[3] és Oroszországban. Amellett, hogy az államhatalom a magánvállalatok termelő tevékenységét közvetlenül ellenőrizte, a háboru az állami egyedáruságok egész sorát hozta magával: Angliában a vasutak állami tulajdonba mentek át, Németország behozta a kenyér-, burgonya- s a nitrogéntartalmu anyagok monopóliumát és előreláthatólag még sok mást is be fog hozni. (E kérdésre még visszatérünk; sőt a kőszéntermelés is „vegyes kartellé" alakul át, ahol a szindikátus az állammal operál együtt.[4] Ha a fentebb emlitett példáknál

[1] Pinner: Organisierte Arbeit. Handels-Zeitung des „Berliner Tageblatt" 28. Aug. 1915.

[2] Az idézet a Pénzügyi Értesitő 24-ik számából való. 1915. 518. o.

[3] L.: Yves Guyot: „Les problémes économiques aprés la guerre" a Journal des économistes-ban 1915. aug. 15.

[4] L.: Mayer E.: „Die Drohung mit dem Zwangssyndikat". Neue Zeit, 33. Jahrg. B. 2. No. 18. Lásd még: „Die Bergwerksdebatte im Reichstag" Handelszeit und des Berliner Tageblattes No. 235. (aug. 26.)

az állam *közvetlen* beavatkozását látjuk a *termelés* menetébe, úgy másfelől ennek a beavatkozásnak növekedése nagy mértékben a *hitelviszonyok* útján megy végbe. Tipikus e tekintetben Németországban a „pénzügyi mobilizáció" szervezése és az ezzel kapcsolatos operáció. Míg a háború kezdetén a birodalmi bank egész sor más nagy bank útján fejtette ki tevékenységét, később szerepe más téren is megnőtt. Ide tartozik például ugynevezett „kölcsönpénztárak" („Darlehenskassen") létesítése, melyek állami intézetek, melyek a Reichsbanktól függenek és rövid idő mulva az ország hiteloperációinak hatalmas faktorává fognak válni.[1] Óriási szerepük volt aztán a belföldi hadikölcsönöknek, melyeket közvetlenül a birodalmi bank helyezett el a közönség körében. A birodalmi bank, melynek Németország gazdasági életében, már a háború előtt is kivételes jelentősége volt, ilyenképpen rendkivül fokozta ezt a jelentőségét azzal, hogy a felszabaduló tőkék összevonásának igen erős központjává vált. Másfelől a bank maga is nagy mértékben lép fel mint alapító és finanszirozza a növekedő állami vállalatokat és az állam gazdasági szervezeteit. Ily módon a központi állami bankintézet az egész állami kapitalista trószt „aranyfejévé" válik.

De nem kell azt hinnünk, hogy hasonló fejlődés csupán Németországban megy végbe. Mutatis mutandis, ugyanez a folyamat az összes hadakozó államokban is végbemegy (sőt természetesen, bár gyengébb mértékben még a nem harcoló államokban is).

Itt részletesebben ki kell térnünk egy véleményünk szerint rendkivül fontos kérdésre, t. i. az állami egyedáruságok és azok jövőjének kérdésére.

„Pontos számítás szerint — fejtette ki a Reichstagban dr. Helferich f. é. augusztus havában — ennek a világháborúnak összköltsége az összes résztvevők részéről kb. napi 300 millió márkára, vagyis kb. évi 100 milliárd márkára tehető. (Halljuk, halljuk!) Ez az értékek legnagyobb pusztítása és feldulása, amilyennel még nem találkoztunk a világtörténelemben."[2] Magától értetődik, hogy a „finánemarsallnak", dr. Helferichnek számadatai nem nyujtanak képet arról, hogy mennyi a „háboru összköltsége" a valóságban, mert e számadatok csupán a közvetlen háborus kiadásokat ölelik fel, melyeket az államhatalom ad ki. De jelen esetben minket éppen ezek a kiadások érdekelnek és igy nem lesz

[1] Dr. Weber: „Krieg und Banken" S. 14.

[2] Idézve a Vorwärtsból. 1915 augusztus 21.

Hat hadviselő állam hadikölcsönei.

Nagy-Britannia (ezer font sterling)		Franciaország (ezer frank)		Oroszország (ezer rubel)		Olaszország (ezer lira)		Németország (millió márka)		Ausztria-Magyarország (millió korona)	
3½ %-os kölcsön 1914. XI.	350000	Francia bankkölcsön	7000000	5%-os kötvény a Birod. Bank leszám.	2650000	4½ %-os kölcsön 1914. IX.	1000000	5%-os kölcsön 1914. IX.	3492	5½ %-os kölcsön 1914. XI.	2300
3%-os bonok 1915. III.	33600	Egy. francia bankkölcsön kincstári leszám.	530000	5%-os kölcsön 1914. I.	500000	5%-os kölcsön 1915. VII.	1000000	5%-os kötelezv. 1914. IX.	1000	6%-os kölcsön 1914. XI.	1100
4½ %-os kölcsön 1915. VII.	585000	3½ %-os kölcsönr 1914. VII.	500000	5%-os kölcsön 1915. II.	500000	A B. d'Italia kölcsönei	1216350	5%-os kölcsön 1915. II.	9103	5½ %-os kölcsön 1915. V.	2780
5% os amerikai ar. 1915. X.	50000	Bon-ok	7871000	5½ %-os kölcsön 1915. V.	1000000			5%-os kölcsön 1915. IX.	12101	6%-os kölcsön 1915. VI.	1124
Kincstári kötelezvények	214000	Kötv.-ek	2241000	4%-os sorozat 1914. VIII.	300000			Kincstári kötelezvények	4804	6%-os ar.-k. Németországban (valuta) 1914. XI.	248
		Angol kölcsönök	1250000	4%-os sorozat 1915. III.	300000					Ugyanaz 1915. VII.	253
		Egy. Am. Áll.-tól kapott kölcsönök	1250000	Leszám. kincstári kötelezvények Angliában	1248324					Folyó adósság	5112
				Ugyanez Franciaországban	234750						
				Valutakölcsön 1915. IV.	200000						
				5½ %-os kölcsön 1915. XI.[1]	1000000						
Összesen: 1232600 =		Összesen: 20642000 =		Összesen:		Összesen: 3216350 =		Összesen: 30000 =		Összesen: 12987 =	
11,660.396 ezer rubel		7,755.000 ezer rubel		7,933.074 ezer rubel		1,206.129 ezer rubel		13,890.000 ezer rubel		5,112.982 ezer rubel	

Összesen: *47.557,581.000* rubel. (Az orosz birodalom évi budgetjének 15-szöröse.)

[1] Ezt a kölcsönt a táblázat összeállítása idején csupán aláírásra bocsátották. A P. É. nem említi.

érdektelen kissé részletesebb adatokat nyujtani a hadikölcsönökről. Ha nem is vesszük figyelembe, hogy az államok a háboru folytatására rendes bevételeiknek egy részét is fordítják, az alább közölt számadatok alapján alapos fogalmat alkothatunk a háborus kiadások óriási voltáról.[1] Felhasználjuk azt az összeállítást, amelyet a Pénzügyi Értesítő 44-ik száma közöl, de hangsulyozzuk, hogy az idézett számadatok csupán (19) állam hat legnagyobbjának hadikölcsöneiről szólnak. És igy világos, hogy ily rendkivüli pazarlásnál, amely az értékek további pusztítását vonja maga után, rendkivül növekszik az *állami adósság* és az állam pénzügyi szervezetének egyensulya megbillen. A költségvetés egyensulya olyan komolyan van veszélyeztetve, hogy szükséges segélyforrásokat keresni, melyekből ki lehessen egészíteni az állami kincstárt: mert másképen azok az óriási kiadások, melyek a háboru után is megmaradnak (az államkölcsönök kamatainak fizetése, a rokkantak családjainak segélyezése stb.) fedezet nélkül maradnak. Igy Németországban az állam bevételeit legalább kétszeresére kell emelni.[2] Ha az állambevételeknek rendes fajtáit vesszük (az államnak saját vállalatai, egyenes és közvetett adók), a kiadások fedezete lehetetlennek látszik és az államoknak az egyedáruságok szaporításához kell folyamodniok. A burzsoáziának vezető körei mindinkább megbarátkoznak ezzel a gondolattal, mert hiszen végeredményben az állam ereje egyuttal az ő erejük is. Ime ezt mondja Pinner Felix dr. a német bankok „tudós orgánumá"-ban: „Azok az éles elvi ellenmondások, melyekkel a háboru előtt találkoztunk az egyedáruságra általában vonatkozó nézetek között, vagy erre vagy arra a konkrét egyedáruságra vonatkozólag, hirtelen megszüntek (über Nacht verschwunden); majdnem mindenki számol azzal, hogy az ilyen tervek, mint az alkohol, petróleum, villamossági (tulajdonképpen a villamosáramra vonatkozó B. N.) és gyufa, sőt lehet kőszén, só, káli, dohány és biztosítási egyed-

[1] Ezek a számadatok más tekintetben is elégtelenek: az államok a bankprés használatához folyamodnak, papirpénzt bocsátanak ki, ami a kamattalan kölcsön bizonyos fajtája. A táblázat mutatja, hogy Ausztria-Magyarország 1915 augusztusáig (és miután az adatok Németországra nézve 1915 szeptember haváig bezárólag szólnak, feltehetjük, hogy októberig) körülbelül 13 milliárd koronát adott ki és ugyanekkor augusztus végéig az osztrák-magyar kormány hadikiadásai körülbelül 18 milliárd koronát (l. P. É.) és szeptember végén már több mint 19 milliárd koronát tettek ki. Világos, hogy ezen kiadások fedezésére csak kell lennie valamilyen forrásnak! Emellett kétségtelen, hogy a táblázat számbeli adatai erősen mérsékeltek.

[2] Lásd pl. Adolf Braun Neue Zeit 33. Jahrg. Erstes Band S. 584.

áruság tervei közel állanak a megvalósuláshoz.[1] A dolgok ily állása mellett igen valószinü, hogy a monopolizáló irányzat tovább fog terjedni. Vegyük pl. a villámossági termelést; vele versenyez a gáztermelés; valószinü tehát, hogy a gáz is monopolizálva lesz. Még valószinübb az államhatalom kiterjesztése a monopóliumokkal határos vállalatokra. Ha az állam a kőszéntermelést monopolizálja, ez a nyersvas termelését is érinti. Ilyen példát eleget lehetne felsorolni. Mégis felmerül a kérdés, nem maradnak-e hasonló tervek csak a papiron, nem ütköznek-e bele azok épen a burzsoáziának ellenállásába?

Épp az imént céloztunk arra, hogy megváltozott a hangnem az állami monopóliumokkal szemben. Igaz, most is találkozunk a burzsoázia különböző alosztályaival, melyeknek érdekei ebben vagy abban a tekintetben különbözők. De a gazdasági fejlődésnek, melyet a háboru ebben a vonatkozásban csak megerősített, oda kell vezetnie és oda is vezet, hogy a burzsoázia egészében véve mind türelmesebben viselkedik az államhatalom monopolisztikus beavatkozásával szemben. Ennek a jelenségnek alapvető oka az, hogy az államhatalom de facto mind szorosabb és szorosabb viszonyba kerül a finánctőke vezető köreivel. Az állam vállalatai és a magán-monopolisztikus vállalatok egybeolvadnak az államkapitalista tröszt kereteiben, az állam érdekei és a finánctőke érdekei mindjobban fedik egymást, másfelől a verseny rendkivüli feszültsége a világpiacon szükségessé teszi a legfokozottabb központositást és az állam legnagyobb erejét. Egyfelől ez a két ok, másfelől pénzügyi meggondolások azok, melyek kapitalista keretekben a termelés államositásának főtényezőjét teszik.

A burzsoa semmit sem veszit az által, hogy a termelést egyik kezéből a másikba juttatja: mert a mai államhatalom nem más, mint óriás erejü vállalkozói szövetség, melynek élén ugyanazok a személyek állanak, mint a bank-szindikátusi irodák élén. A különbség annyi, hogy a burzsoázia jövedelmét ez esetben nem a szindikátus irodájából, hanem az állami bankok irodáiból kapja, de a burzsoázia sokat nyer ezen az átadáson, mert csupán egy központosított, militarizált és igy *államosított* termelés mellett remélheti azt, hogy győztesként kerül ki a véres tusából.

[1] Pinner F.: Die Konjunktur des wirtschaftlichen Sozialismus, Die Bank April S. 326/27. Az egyes monopoliumokra vonatkozólag lásd Adolf Braun: „Elektrizitätsmonopol" Neue Zeit Nummer 19. u. 20. 1915. Das Werden des Elektrizitätsmonopol, Sozialische Monatshefte SS. 443.· ff., részben Kautskytól „Zur Frage der Steuern und Monopole" N. Z. 1914—15. I. Band 682. és köv. o.

A *jelenlegi* háboruhoz azonban nem elegendő annak pénzügyi megalapozása. A háboru sikeres folytatásához szükséges, hogy a gyárak és üzemek, bányák és mezőgazdaság, bankok és tőzsdék — mind a háboru céljaira „dolgozzanak". „Mindent a háboru érdekében", — ez a burzsoázia jelszava. A *háboru* és a háborura való imperialista *előkészület* igényei sodorják a burzsoáziát a kapitalizmus uj formája felé, a termelés és szétosztás államosításához, a régi burzsoá-individualizmus teljes megsemmisítéséhez.

Természetesen a háborus időszaknak nem minden rendszabálya marad meg a háboru után. Oly rendszabályok, mint például a kenyér- és husfogyasztás normirozása, egész sereg cikk feldolgozásának megtiltása, kiviteli tilalom stb., — mindez meg fog szünni a béke megkötése után. Ép úgy kétségtelen az is, hogy mindinkább erősödni fog az az irányzat, hogy az állam uralkodjék a termelés felett. Minden valószinüség szerint a termelés sok ágában együtt fognak müködni az állam és magánkapitalista monopóliumok „vegyes vállalatok" mintájára; ezzel szemben a hadiipar ágaiban a legvalószinübb a tisztán állami tipus. A nemzetgazdaságok jövőjét Kunow igen jól határozza meg a következő szavakkal: „bankfinancier-k uralma, ipari összpontosítás fejlődése, állami ellenőrzés és állami vállalatok növekedése."[1]

Az ipar szervezésének és az államgazdasági tevékenység fokozódásának folyamata felveti azt az általános kérdést, hogy — Jaffe tanár kifejezésével élve — mi a szociális értelme a gazdasági struktura ezen elvi megváltozásának? Mindenekelőtt az ugynevezett államszocialisták hallatták hangjukat, akiknek főképpen a német egyetemek tanári testületeiben vannak hiveik. Karl Ballod egész komolyan felveti az utópiák ujjászületésének kérdését, mikor azt hiszi, hogy az állami monopóliumok stb. máris egy uj termelési szervezetet valósítanak meg.[2] Jaffe irja, hogy a gazdasági élet militarizációja főképen abban különbözik a szocializmustól, hogy a „szocializmus fogalmával" „eudemonisztikus gondolatmenetet" kapcsolnak össze, itt pedig az egyéniséget az „egésznek" szolgálatába állítják.[3] Igen érdekes megitéléssel találkozunk Kuh-

[1] H. Kunow „Die Wirtschaftsgestaltung nach dem Kriege Correspondenzblatt der Generalkommission der Gewerkschaften Deutschlands". 25. Jahrg. No. 37. von 11. sept. 1915. Megjegyzem, hogy Kunow mindebből teljesen liberális következtetéseket von le.

[2] Karl Ballod: Einiges aus der Utopienliteratur der letzten Jahre. Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung, hg von Grünberg. VI. Jahrg. I. Heft. S. 117—118.

[3] Jaffe, i. m. S. 523.

mann tanárnál. Ez utóbbi ilyképp határozza meg a bányaipar jövőjét: „Az a hatalmas befolyás, melyet az állam fentartására és az ország védelmére irányuló jelenlegi rendszabályok kifejtenek és melyeket az államhatalom katonai okokból hozott be, természetesen a bányaipar körében is jóval közelebb hoznak bennünket az állami szocializmushoz. De egyáltalában nem azon az uton, melytől a háboru előtt némelyek féltek, mások pedig várták. Ez nem a nemzetközileg felhigitott, hanem a nemzetileg megerősödött szocializmus. Ez az, amilhez közeledünk. Ez — nem a demokrata kommunizmus, még kevésbé — arisztokratikus osztályuralom, hanem az osztályokat egymással kibékitő nacionalizmus; ehhez közeledtünk 1914. augusztus elseje óta, még pedig oly óriási lépésekben, melyeket előbb teljesen lehetetlennek tartottunk."[1]

Vajjon mit is jelent a mai „állami szocializmusnak" „elvileg megváltozott" képe? Megelőző fejtegetéseink alapján magától adódik a válasz: itt látjuk magunk előtt a gyorsított központosítás folyamatát az állami kapitalista tröszt kereteiben, mely legmagasabb formájáig fejlődött ki, de nem az állami szocializmus, hanem az *állami kapitalizmus formájáig*. Ennél egyáltalában nem találkozunk egy elvileg uj termelő strukturával, vagyis az osztályviszony megváltozásával; ellenkezőleg, azt látjuk, hogy a termelési eszközök felett rendelkező osztály hatalma eddig soha nem látott mértékben hatványozódott. Ezért a dolgok jelen állására olyan terminológiát alkalmazni, amely már a kapitalizmus utáni viszonylatokra utalna, nem csupán felette kockázatos, de rettenetesen izetlen dolog is. „Kriegssozialismus" és „Staatssozialismus" oly kifejezések, melyeket egyenesen megtévesztés céljából azért hoznak forgalomba hogy az igazi és távolról sem szép *tartalmat* egy „ügyes" kifejezéssel *eltakarják*. A termelés kapitalista módja azon alapul, hogy a termelő eszközöket a kapitalisták osztálya monopolizálja, általános árugazdasági alapon; emellett elvi szempontból teljesen közömbös, vajjon az állami hatalom ennek a monopolizációnak közvetlen kifejezése-e, vagy pedig ezt a monopolizációt „magánuton" szervezték-e meg. Ugy az előbbi, mint az utóbbi esetben is azt láttuk, hogy megmarad az árugazdaság (főként a világ-

[1] Max Krahmann. Krieg und Montanindustrie", S. 22—23. Ellentétes nézetet foglal el Liefmann (lásd: „Stehen wir dem Sozialismus naeher?"); egyébként munkáját minden „illuzió" ellen irta, e ebből egyáltalában nem csinál titkot.

piac) és — ami még fontosabb — megmarad *az osztályviszony a proletariátus és a burzsoázia között.*[1]

És igy a jövő azoké a formáké (amennyiben a kapitalizmus általában tartani fogja magát), melyek közel állanak az állami kapitalizmushoz. Az állami kapitalista trösztöknek ez a továbbfejlődése, melyet a háboru nagy mértékben gyorsitott, az állami kapitalista trösztök közötti világharcban is kifejezést nyer. Már korábban láttuk, hogy miképen hatott vissza az az irányzat, hogy a kapitalista országok állami kapitalista trösztökké váltak, ezen országok kölcsönös viszonyára. A „nemzeti test" monopolizáló törekvései a belföldön nyomban maguk után vonták a monopolizáló hóditó törekvéseket kifelé, ami rendkivül élessé tette a versenyt és annak formáit. A belső központositás fejlődése ezt a kiélesedett helyzetet még hatványozza. Ehhez járul még az a körülmény is, hogy a kapitalista tevékenység szabad mezeje mind jobban szükül. Ezért nem szenved kétséget az a tény, hogy a legközelebbi jövő a leghevesebb ellentétekkel terhes és a társadalmi atmoszféra állandóan háborus zivatarral van telitve Ez a körülmény egyebek közt abban jut külső kifejezésre, hogy a militarizmus és az imperialista hangulat rendkivüli tempóban fejlődik. Anglia, a „szabadság" és „individualizmus" hazája már behozta a vámokat és behozza az állandó hadsereget; állami költségvetése militarizálódik. Amerika egyenesen mesébe illő hadimunkát készit elő; ugyanez történik másutt is: Németországban, Franciaországban és Japánban. A „békés" élet idillikus ideje visszajöhetetlenül elmullott és a kapitalista társadalom világháborúk oktalan viharába sodródott.

Hátra van még, hogy néhány szót szóljunk az osztályviszonyok jövőjéről, mert már a priori teljesen világos, hogy a kapitalista viszonylatok uj formái kifejezésre kell, hogy jussanak a különböző társadalmi csoportok helyzetében.

A lényeges gazdasági kérdés az, hogy mi történik a „nemzeti" jövedelem különböző részeivel; más szóval a kérdés lényege

[1] Ha a termelés árukaraktere megsemmisülne (péld. ha az egész világgazdaságot mint egy óriási állami trösztöt organizálnák, aminek lehetetlenségét az ultraimperializmusról szóló fejezetben mutattuk ki), akkor teljesen különleges gazdasági formával állanánk szemben. Ez már nem volna kapitalizmus, mert megszünnék az áruk termelése; de még kevésbé volna szocializmus, mert hiszen megmaradna (sőt fokozódnék) egyik osztály uralma a másik fölött. Az ilyen gazdasági struktura rendkivül emlékeztetne egy zárt rabszolgagazdaságra, mely mellett hiányoznék a rabszolgapiac.

az, hogy miként oszlik meg a „nemzeti" termelés a különböző társadalmi osztályok között és főképpen, hogy mi lesz a munkásosztály „osztályrészével?" Emellett föltételezzük, hogy a folyamat megközelítően egyformán folyik le az összes fejlett országokban és azok a tételek, amelyek a „nemzet"-gazdaságokra érvényesek, érvényesek a világgazdaságra is.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a *reális munkabér* rendkívül csökkenő irányzatot mutat. A drágaság, melynek alapja a kapitalista termelés aránynélkülisége, nem csupán hogy nem szünik meg, hanem ellenkezőleg fokozódik (természetesen nem a specifikus „háborús" drágaságról beszélünk). A világipar és a világ mezőgazdasága közötti aránytalanság mindjobban fokozódni fog, mert az agrárállamok gyorsított eliparosodásának korába léptünk. A militarizmusnak és háborúnak fejlődése rendkívül emelni fogja az adóterhet egész a teherviselés határáig: „mindent, amit *meg lehet adóztatni, meg fognak adóztatni;* mindent, amit meg fognak adóztatni, a legnagyobb adóteherrel lesz sújtva" — ezt írta az orosz „ipari kereskedelmi ujság".[1] És ez nem üres szóbeszéd. Az állami költségvetés óriási meddő kiadásai és átalakítása mellett az egyenes és közvetett adóteher növekedését kikerülni nem lehet. De a drágaság más úton is növekszik: először is az árak emelkedni fognak a vámtételek emelése folytán, másodszor ehhez járul a monopolisztikus áraknak emelkedése a kartellirozott termelési ágakban; az állami monopóliumok megdrágítják a termékeket a kincstár érdekei szempontjából. Az eredmény az lesz, hogy a terméknek mind nagyobb része a burzsoáziának és az ő államának fog jutni.

Másfelől a munkásosztály részéről kiinduló ellenzéki irányzat bele fog ütközni a konszolidált és szervezett burzsoáziának — mely az állammal közvetlenül forrott össze — fokozódó ellenállásába. A munkásoknak a mult korszakban már rendszeressé váló vívmányai majdnem lehetetlenekké válnak. Ily módon a munkásosztály helyzete már nem csupán viszonylagosan, de *abszolute* is meg fog rosszabbodni. Az osztályellentétek kérlelhetlenül kiélesednek. De más ok miatt is ki fognak élesedni. A társadalomnak *állami kapitalista* strukturája a munkásosztály gazdasági helyzetének rosszabbodásán kívül maga után fogja vonni azt, hogy a munkásosztály formálisan is *rabszolgasorsra jut az imperialista állammal* szemben. Ez tényleg így is van. Az

[1] Kereskedelmi-ipari ujság 217. száma 1915-ből.

állami vállalatok tisztviselői és munkásai már a háború előtt is meg voltak fosztva a legelemibb jogok egész sorától; nem volt egyesülési joguk, nem volt sztrájkjoguk stb. A vasúti sztrájkot, vagy a postás-sztrájkot úgyszólván állam elleni büntettnek tekintették. A háború a proletariátusnak ezeket a kategóriáit még függőbb helyzetbe hozta gazdáival szemben. De amily mértékben fontosakká teszi az állami kapitalizmus állami szempontból a termelésnek majdnem összes ágait, amily mértékben ez utóbbiak közvetlenül a háború érdekeit szolgálják, abban a mértékben terjed ki a büntető törvényhozás az egész termelő életre. A munkásokat megfosztják költözködési joguktól, sztrájkjoguktól, attól a jogtól, hogy úgynevezett „államellenes" pártokhoz tartozzanak, attól a jogtól, hogy szabadon válasszák meg vállalatukat stb. A munkások jobbágyokká válnak, akik nem a röghöz, hanem a gyárhoz vannak kötve. Fehér rabjaivá lesznek a rabló imperialista államnak, mely szervezetének keretébe az egész termelést felöleli.

Így tehát az osztályellentétek elvileg annyira kiélesednek, amennyire ez előbb lehetetlen volt. Az osztályok közötti viszony világos, csaknem átlátszó formát nyer; a misztikus „osztályfölötti állam" fogalma eltünik már az embereknek a fejéből is, mert az állam közvetlen vállalkozóvá és a termelés szervezőjévé lesz. A közbeeső láncszemek egész sora által elhomályosított tulajdonjogi viszonyok leplezetlen mezitelenségükben mutatkoznak. És ha ilyen lesz a munkásosztály helyzete — a háborúk közé eső rövid időtartamokban, — kétségtelenül még súlyosabb lesz a háború idején. És ezért föltétlenül igaza volt az angol pénzembereknek lapjának, az „Economist"-nak, mikor még a háború elején azt írta, hogy a világ a háború folytán a legélesebb szociális összeütközések korszakába lép.

XIV. FEJEZET.

Világgazdaság és proletár-szocializmus.

1. Tőkés és munkás, mint a társadalmi viszonyok pólusai. 2. Osztályellentét és viszonylagos érdekközösség. 3. Tartós érdekek és pillanatnyi érdekek. 4. A tőke és munka u. n. patriarchális viszonya. 5. Munkásosztály és a burzsoá-állam. 6. A munkásosztály és a burzsoá-állam imperialisztikus politikája, „az érdekközösség" viszonylagos formája. 7. A munkásosztály és a háboru. 8. A burzsoá-állammal való „megegyezés" kudarca és a forradalmi szocializmus keletkezése.

A háboru kezdetben nem vonta maga után a kapitalizmus krizisét (melynek csiráit ugy a burzsoá-, mint a proletártábornak csak legélesebb elméi látták meg), hanem ellenkezőleg, a „szocialista" Internationale összeomlását okozta. Ezt a jelenséget, melyet sokan igyekeztek magyarázni, — minden egyes országban kizárólag a belviszonyok analiziséből indulva ki, — még sem lehet ezen az alapon, csak valamelyest megnyugtató eredménnyel is, megérteni. Mert a proletármozgalom összeomlásának gyökere abban a körülményben keresendő, hogy az „állami kapitalista trösztök" a világgazdaság keretein belül egymástól különböző helyzetben vannak. Épugy, mint ahogy a modern kapitalizmust és imperialista politikáját a világkapitalizmus irányzatának analizise nélkül megérteni nem lehet, épen ugy ebből az analizisből kell kiindulni, ha a proletármozgalom alapirányait kutatjuk.

A tőke munkát tételez fel. A munka tőkét tételez fel. A termelés kapitalista módja meghatározott viszonyt jelent emberek, társadalmi osztályok között, melyek közül az egyik a másik létét tételezi fel és viszont. Ebből a szempontból ugy a tőkések, mint a munkások is egy és ugyanannak a kapitalista társadalomnak tagjai, alkotó részei, pólusai. És amennyire adva van a kapitalista társadalom, annyira van adva a kölcsönös függés is ezen ellentétes osztályok között, függés, mely kifejezést nyer az érdekek

viszonylagos szolidaritásának formájában, mely érdekek *lényegileg* ellentétesek. Az érdekeknek ez a „szolidaritása" *pillanatnyi* érdekközösség és nem tartós érdekközösség, mint amely utóbbi *egy és ugyanannak* az osztálynak tagjait füzi össze. A burzsoá-nemzetgazdaságtan és nyomában annak „szocialista" követői igen gyakran a dolog lényegének tüntetik föl azt, ami átmeneti, pillanatnyi, a társadalmi osztályharc szempontjából esetleges; nem látják a fától az erdőt, és kikerülhetetlenül a finánctőke egyszerű szolgáinak szerepére süllyednek le.

Világítsuk meg ezt példával. Mindenki ismeri azt a tényt, hogy a kapitalista korszak kezdetén, mikor a munkásosztály az iparos mesterekből épen hogy ki kezdett válni és tőlük különválni, mikor még u. n. „patriarchalis viszonyok" uralkodtak a munkaadó és munkás között, ez utóbbi jelentékeny mérvben azonosította saját érdekeit a kizsákmányoló érdekeivel.

Ezeknek a lényegileg teljesen ellentétes érdekeknek azonosítása természetesen nem lógott a levegőben. Annak igen reális alapja volt. „Mennél jobban megy a mi mühelyünk, annál jobb nekem is," — így okoskodott az akkori munkás. És ez az okoskodás arra támaszkodott, hogy a munkabér fel lesz emelhető, ha magasabb lesz az az összeg, mely a vállalat által termelt értékek realizálásából ered.

Ugyanezzel a pszichológiával más változatokban is találkozunk. Valójában mit is jelentenek, mondjuk, az angol trade unionok u. n. „céh-szerű" korlátjai? Itt a dolog lényegében ugyanarra a gondolatra bukkanunk: a mi termelésünk a mi termelési águnk, ha ugy a munkásokat, mint az iparosokat felöleli, annál jobban kell, hogy virágozzék; kivül álló elemeknek semminemü beavatkozása meg nem engedhető.

Legujabban az ilyen tisztára helyi jellegü „fatornyos patriotizmusnak" teljesen analog esetével találkozunk, a különösen kvalifikált vállalatoknál. Ilyen vállalatok példájakép az ismert amerikai „pacifistának" (aki amellett hadiszállító), Fordnak gyárai említhetők. A munkásokat alapos megrostálás után fogadják fel, magasabb béreket fizetnek nekik, mindenféle prémiumoknak és a jövedelemben való részvétel rendszerét hozzák be, de változatlan feltételül a vállalattal való tartós kapcsolatot kötik ki. Eredmény: hogy a maszlagolt munkások „eladják" magukat uruknak.

Nagyobb méretekben, de ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk, ha az u. n. munkásprotekcionizmust vizsgáljuk a „nemzeti ipar", a „nemzeti munka" stb. védelmének politikájával. Az ausztráliai

és amerikai munkásoknak jelentékeny része telitve van ezzel az ideológiával: ez a *mi* hazai iparunk, melyben *mi* (t. i. tőkések és munkások) egyaránt vagyunk érdekelve, mert mennél nagyobb a „*mieink*" nyeresége, annál jobban fog emelkedni a munkabér. A különböző vállalatok közötti verseny harci folyamatában nem foglalnak el mindnyájan teljesen azonos helyzetet.

Mindenkoron kiválnak többé vagy kevésbbé kvalifikált vállalatok, melyek kivételes privilegizált helyzettel birnak. *Az egész* társadalom által termelt értéktöbblet felosztásánál azoknak az osztályrésze aránytalanul nagy, mert differenciális nyereséget kapnak egyfelől, kartelljáradékot másfelől (amennyiben a legujabb korról van szó). Ilyen módon bázis létesül a tőke és munka érdekeinek időleges együttességére egy adott termelési ágban, mely érdekegyüttesség abban nyer kifejezést, hogy a tőke szolgálása nem félelmi, hanem lelkiismereti alapon történik.

Teljesen világos, hogy hasonlófajta érdekközösség a tőkés és munkás között időleges jelleggel bir, és nem határozhatja meg (abból a szempontból, hogy „*milyennek*" kell lennie) a proletariátus viselkedésének irányát.

Ha a munkások állandóan munkaadójuk köntösébe fogóznak, nem szervezhetnek egyetlen egy sztrájkot sem, és a vállalkozók, egyenkint vesztegetve meg őket, egyenkint el is bánnának velük.

Mégis, amennyiben a proletariátus még nem tanulta meg, hogy külön és időleges érdekeit társadalmi és tartós érdekeitől megkülönböztesse, telítve van az ilyen korlátolt pszichológiával. Ez a pszichológia csak az osztályharc kifejlődésének eredményeképp tünhetik el, mely harc a helyi korlátoltságokat mégis legyőzi, a munkásokat tömöríti és szembe helyezi őket, mint osztályt a tőkések osztályával.

Igy tünt le a patriarchalis korszak pszichológiája, mikor az egyes vállalat gazdája és munkása közötti kapocs elszakadt. Igy szünt meg a kvalifikált munkások szakszervezetének „céhrendszerü korlátozottsága".

Ám a XIX. század vége, mely a tőkések és munkások közötti kapcsot szétszakitotta és ezeket az osztályokat és szervezeteiket mint egymással elvileg *ellenségeseket* egymással szembehelyezte, még nem semmisitette meg azt a kapcsot, mely a munkásosztály és burzsoázia leghatalmasabb szervezete: *az imperialisztikus állam* között fennáll.

A munkásosztálynak ezzel a szervezettel való kapcsa a munkás-patriotizmus ideológiájában nyert kifejezést a „haza" fogalmában, mit a munkásosztálynak szolgálnia kell.

Ennek a jelenségnek materiális alapja a fentebb mondottak után világossá válik, ha a világgazdaság egész szférájára fordítjuk figyelmünket.

Láttuk, hogy a verseny küzdelme a XIX. század végén és a XX. század elején jelentékeny fokban a külső verseny, vagyis a világpiacon való verseny küzdelmévé vált. Ilyen módon a tőke állami organizációja, a „hazaállam", állami kapitalista trösztté alakulva át, olyan helyet foglal el, mint az egyes vállalat és teljes és nagysúlyú apparátusával lépett a küzdelem világszinterére.

Mindenekelőtt ebből a szempontból kell vizsgálnunk az imperialista államok koloniális politikáját. Sok mérsékelt internacionalista körében az a nézet uralkodik, hogy a koloniális politika csak kárt okoz a munkásosztályhak és hogy ezért ellenezni kell e politikát. Innen a teljesen természetes kívánság bebizonyitani, hogy a gyarmatok semmiféle jövedelmet nem hoznak, hogy még a burzsoázia szempontjából is tiszta minust jelentenek. Ezt az elméletet fejti ki pl. Kautsky.

Fájdalom, ez az elmélet is azért elégtelen, mert egyszerűen nem igaz. A gyarmatpolitika óriási jövedelmet hoz a nagyhatalmaknak, azaz az uralkodó osztályoknak, „az" állami kapitalista trösztöknek. Éppen ezért folytat a burzsoázia koloniális politikát. De ha a dolog igy áll, ezzel megnyilik a lehetősége annak, hogy a munkások munkabére felemeltessék a koloniális vadak és a meghódított népek kizsákmányolásának segélyével.

Mert bizony ezek voltak a nagyhatalmak koloniális politikájának eredményei. E miatt a politika miatt egyáltalában nem a kontinentális munkások és nem Anglia munkásai siránkoztak, hanem a gyarmatok benszülöttei. A kapitalizmus minden vére és szennye, minden borzalma és gyalázata, a modern demokráciáknak minden cinizmusa, rablóvágya és baromisága a gyarmatokban összpontosult. Ezzel szemben az európai munkások a *pillanat szempontjából* jól jártak, munkabérük emelkedett: az „ipar felvirágzása" cimén. Hiszen az európai-amerikai ipar viszonylagos „felvirágzásának" feltétele az volt, hogy a gyarmatpolitika képében biztosító szelepet nyitottak ki. Igy a „harmadik személyeknek" (a még nem kapitalista termelőknek) és a gyarmati munkának kizsákmányolása tette lehetővé az európai és amerikai munkások munkabérének emelését.

Itt egy rendkivül fontos körülményt kell megjegyezni:

A gyarmatokért, a kereskedelmi és nyersanyagpiacokért, tőkebefektetési területekért, olcsó munkaerőért való harcban az „állami kapitalista trösztöknek" távolról sem voltak egyforma sikerei. Míg Anglia, Németország, Amerika teljes gőzzel törtettek győzelmes útjukon a világpiacon, addig Oroszország és Olaszország az imperialisták minden erőlködése ellenére is igen „gyenge" erejüeknek bizonyultak.

Ilyen módon néhány imperialista nagyhatalom a világmonopóliumra való igénnyel lépett fel. A többiekhez viszonyítva úgy látszott, hogy versenyen kívül állanak.

Közgazdasági szempontból a dolog a következőképpen áll:

A világpiacon való harc folyamán az egész világ értéktöbbletének felosztása megy végbe. Amint a „nemzeti gazdaság" keretein belül, épp úgy a világgazdaság kereteiben is a leghatalmasabb versenytársak (és itt igen komplikált tényezőket kell figyelembe vennünk: a termelés strukturáját, az állami militarisztikus szervezet erejét, a fekvés előnyeit, melyek alapját képezik bizonyos „természetes monopóliumok"-nak) túlnyereségre tesznek szert, sajátságos differenciális nyereségre (a termelés magasabbrendű strukturája folytán) és sajátságos kartelljáradékra (a militarista szervezet nyomása folytán), mely a monopóliumot megszilárdítja.

A túlnyereség folytán, melyben az imperialista állam részesedik, a munkásosztály megfelelő rétegeinek és első sorban a kvalifikált munkásoknak munkabére emelkedik.

Ilyenfajta jelenség korábban is észlelhető volt. Friedrich Engels nem egyszer észlelte, mikor Angliának a világpiacon elfoglalt monopolisztikus helyzetére és az angol proletariátusnak ebből folyó konzervativizmusára mutatott rá.

Azon az alapon, hogy a proletariátus a koloniális rablásban aránylagosan érdekelve van, kifejlődött és megerősödött a proletariátus kapcsa a burzsoá imperialisztikus állam gazdáinak szervezetével. A szocialista irodalomban hasonló pszichológia nyer kifejezést a szociáldemokrata opportunisták „állami" szempontjában. Ez az „állami bölcsesség", melyet minden kellő és nem kellő alkalommal hangsulyoztak, a *forradalmi marxizmus* szempontjának teljes elfelejtése volt.

Marx és Engels az államban az uralkodó osztály szervezetét látták, mely vérrel és vassal fojtja el az elnyomott osztályt. Azon a nézeten voltak, hogy a jövő társadalmában semmiféle állam nem lesz, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem lesznek osztá-

lyok. Igaz, hogy ők a proletárdiktatura átmeneti idejére, mikor a proletariátus lesz az időlegesen uralkodó osztály (teljes joggal), a munkásosztály állami hatalmának sajátlagos apparátusához ragaszkodtak, mely az uralmukat vesztett osztályok fékentartására szolgál. Egyébként hevesen gyülölték a burzsoázia elnyomó állami apparátusát és ebből a szempontból kiméletlenül bírálták a lassaleanusokat és más „állami férfiakat". És kétségtelen, hogy ezzel a forradalmi szemponttal áll összefüggésben a „kommunista kiáltvány" ismert tétele: a proletárnak nincs hazája.

A marxizmus szocialista epigonjai Marx, Engels forradalmi álláspontját mégis a lomtárba tették. E helyett az „igazi patriotizmus", az „igazi államiság" elmélete látta meg Isten szép napvilágát, mely elmélet egyébként, mint két vízcsepp, úgy hasonlított az uralkodó burzsoázia legközönségesebb patriotizmusához és legközönségesebb államiságához. Az efajta ideológia organikusan nőtt ki abból a tényből, hogy a proletariátus is részes volt az állami kapitalista trösztök nagyhatalmi politikájában. Csak természetes, hogy a nagy háború kitörésekor a legelső kapitalista államok munkásosztálya, mely a burzsoá államhatalom szekeréhez volt kötve, ez utóbbi támogatása mellett foglalt állást. Erre a munkásosztályt az egész megelőző fejlődés előkészítette, erre vezetett az a kapocs, mely a proletariátus és a finánctőke állami szövetsége között fennállott.

De maga a háboru, melyet csak úgy lehetett folytatni, hogy a proletariátus hallgatólagosan beleegyezett, vagy nem tudott elég ellenszegülést kifejteni, éppen ez mutatta meg a proletariátusnak, hogy az imperialista politikában való érdekeltsége mennyivel kisebb, mint azok a sebek, melyeket a háboruban kapott.

Így következik be az imperializmus krizise és a proletárszocializmus újjászületése. Az imperializmus megmutatta igazi képét Európa munkásosztályának. Ha az imperializmus barbár, romboló, rabló tevékenysége előbb csaknem egészen a vadak ellen fordult, most Európa munkásaira tör a véres fékevesztett ösztön minden borzalmas erejével. Vajjon azok a felesleges fillérek, melyek az imperializmus gyarmatpolitikája révén az európai munkásoknak jutottak, vajjon felérnek-e ezek a meggyilkolt munkások millióival, azokkal a milliárdokkal, melyeket elnyelt a háboru, a vérszemet kapott militarizmus borzalmas nyomásával, a termelő erők vandál elpocsékolásával, az éhséggel és a drágasággal?

A háború szétszakítja az utolsó láncot, mely a munkáso-

kat a munkaadókhoz fűzte. Megsemmisíti a rabszolga-meghunyászkodást az imperialista állam előtt. Eltünik a proletár világszemlélet korlátoltságának utolsó formája is: nemzeti-állami patriotizmus korlátoltsága. A pillanat érdekei, az imperialista rablásból és az imperialista állammal való kapcsolatból származó ideiglenes előnyök háttérbe szorulnak a maga egészében vett osztály állandó és közös érdekei előtt, a nemzetközi proletariátus szociális forradalmának eszméje előtt, mely fegyveres kézzel dönti meg a finánctőke diktatúráját, szétzuzza államgépezetét, és új hatalmat teremt, a munkások hatalmát a burzsoá ellen.

És azon eszmék helyébe, melyek megvédeni és kiterjeszteni kivánták a világgazdaság termelő erőinek kifejlődését akadályozó burzsoá-állam határait, az állami határok megsemmisítésének és a népek egy szocialista családban való egyesítésének jelszava lép. Fájdalmas tévelygések után így jut a proletariátus valódi érdekeinek fölismeréséhez, melyek a forradalmon keresztül juttatják el a szocializmusig.

*

A történelem az ellentmondások útján halad előre. Ellentmondások útján fejlődik a történelmi lét váza, — a társadalom gazdasági strukturája is. A formák örökös változásai, átmeneti létük, oly dinamika, mely mindig újat alkot, — ez a valóság immanens törvénye. Hegel dialektikája, melyet Marx állított talpra, már csak azért is helyes, mert meg tudja fogni az élet dialektikáját, mert félelem nélkül analizálja a létezőt és nem törődik azzal, hogy minden létező állapot magában hordja saját pusztulásának csiráit is. „A dialektika, misztifikált formájában, divatos volt Németországban, mert dicsőítette és megmagyarázta a létezőt. Racionális formájában a burzsoázia érdekében való becsapás és szemtelenség, mert a dialektika felöleli nemcsak a létezőnek pozitív megértését, hanem tagadásának és szükségszerű pusztulásának a megértését is, mert a maga *folyamatában* vizsgált minden létező formát, vagyis úgy, mint valami átmenetit, mert a dialektikának semmi sem imponál, lévén telítve — lényege szerint — kritikai és forradalmi szellemmel".

Ezt írta Marx a „Kapital" I. kötetéhez írott előszavában. Azóta sok idő telt el és világosan hallható immár egy más jövő dübörgése a történelem ajtaján. A modern társadalom, mely gigantikus méretekben fejlesztette ki a termelő erőket, úgy hogy sikerrel hódított meg mind újabb és újabb területeket és amely

az egész természetet eddig soha nem látott mértékben vetette az emberi uralom alá, kezdi már lélegzetét veszíteni a kapitalista présben. Azok az ellentmondások, melyek a kapitalizmus lényegében rejlettek és fejlődése kezdetén csupán embrionális állapotban voltak, mélyültek és nőttek a kapitalizmus minden lépésével; és szertelen méreteket vesznek föl az imperialista korszakban. A termelő erők, jelenlegi terjedelmükben, kiabálva követelik a termelés más viszonylatait, a kapitalista buroknak föltétlenül meg kell repednie.

A finánctőke uralma legélesebben mutatta a kapitalista organizmusnak, mint olyannak, összes tökéletlenségi elemeit. Eleinte, mikor a kapitalizmus, épp úgy, mint osztályhordozója, a burzsoázia, még mint progressziv erő lépett föl, részben még maszkirozni tudta belső hiányait, a kapitalizmus előtti állapotok szörnyű elmaradottságával és tökéletlenségével. A nagyban való termelés, óriási gépeivel, kiméletlenül nyomta el a szegényes technikáju kézműipart. Ez a fájdalmas folyamat a kapitalizmus előtti termelő formák csődjét jelentette. Másfelől éppen ezeknek a formáknak fönforgása, és mindenféle „harmadik személyek" léte a kapitalista termelő folyamatban, lehetővé tette a kapitalizmus számára, hogy hatalmát „békésen" kifejlessze és ily módon ne juttassa felszinre azokat a határokat, melyek a kapitalista buroknak gazdasági fejlődése előtt jelentkeztek. Ezért az ellentmondások legáltalánosabb vonásai, melyek a kapitalizmusnak, mint ilyennek, belső sajátságát és „törvényszerűségét" képezik, teljes élességükben csupán a gazdasági fejlődés olyan stádiumában kerülhettek felszinre, mikor a kapitalizmus kinőtt gyermekcipőiből, mikor a társadalomgazdasági életnek nem csupán túlnyomó formájává vált, hanem a gazdasági viszonyok egészen általános formájává alakult, mikor más szóval, mint *világkapitalizmus* lépett a színre.

A kapitalizmus belső ellentmondásai csupán most lepleződtek le, megrázó erővel. A kapitalista világ vonaglásai, mely világot a halált megelőző gyötrelemben véres izzadtság lepi el, ez a kapitalista rend olyan ellentmondásainak kitejezése, melyek végeredményben a levegőbe fogják röpíteni.

A kapitalizmus meg akarta szüntetni a saját anarchiáját, az állami organizáció vasgyűrűjével szorítva azt, de mialatt a versenyt az államon belül megsemmisítette, fölszabadította a világgdulás összes ördögeit. A kapitalizmus kezessé akarta tenni a munkásosztályt és le akarta tompítani a szociális ellentmondáso-

kat, úgy hogy a gyarmati szeleppel csökkentette a gőz nyomását. De ha el is érte pillanatnyilag ezt a célt, ezáltal csak előkészítette az egész kapitalista kazán robbanását.

A kapitalizmus a termelő erők fejlődését kihasználásuk nacionális állami kereteihez akarta hozzá igazítani, még pedig imperialista hódítások útján. De képtelennek mutatkozott arra, hogy ezt a föladatot még saját módszereivel is megoldja.

Soha nem látottá fokozta a militarizmus erejét. Milliónyi fölfegyverzett embert hívott elő a történelem színterére. De már ellene kezd fordulni a fegyver. A kezdetben meghunyászkodó és kezes néptömegek politikai életre ébresztve, mind hangosabban emelik föl szavukat. Megedzve a harcokban, melyeket a felső rétegek kényszerítettek rájuk, hozzászokva ahhoz, hogy minden pillanatban a halál szemébe nézzenek, ugyanilyen félelemnélküliséggel kezdik áttörni az imperialista háború frontját, és a burzsoázia elleni polgárháborúvá változtatják át. És így a kapitalizmus, eddig nem látott fokra emelve a termelés koncentrációját, megteremtve a központosított termelő-apparátust, egyidejüleg saját sírásóinak óriási tömegeit készítette elő. Az osztályok nagy küzdelmében a finánctőke diktatúráját a forradalmi proletariátus diktatúrája váltja föl. Út a kapitalista-tulajdon végórája. A kisajátítók kisajátíttatnak.

TARTALOMJEGYZÉK.

Oldal

Szerző előszava 3

I. RÉSZ.

Világgazdaság és tőke nemzetközivé válásának folyamata.

I. fejezet. *A világgazdaság fogalma* 5

1. Imperializmus, mint világgazdasági probléma. 2. Nemzetközi munkamegosztás, mint a társadalmi munkamegosztás különös esete. 3. A nemzetközi munkamegosztás természeti és társadalmi előfeltételei. 4. Nemzetközi árucsere, mint szükségszerű és szabályos folyamat. 5. Világ-árupiac. 6. A pénztőke világpiaca. 7. Világgazdaság, mint a termelői viszonylatok (összefüggések) rendszere. 8. Ezen viszonylatok létrejöttének különböző formái. 9. Társadalmi gazdaság általában és világgazdaság. (A gazdaság alanyának kérdése.)

II. fejezet. *A világgazdaság fejlődése* 15

1. A világgazdaság extenziv és intenziv fejlődése. 2. A világgazdaság termelő erőinek fejlődése. Technika. 3. Szén, vasérc, nyersvas, réz, arany termelése. 4. Más termékek termelése. 5. Közlekedési iparvasutak, tengeri közlekedés, táviró és tengeralatti kábel. 6. A külkereskedelem fejlődése. 7. Vándorlás. 8. A tőke mozgalma (tőke kivitele) és annak formái. 9. Külföldi vállalatok közreműködése és finanszirozása. (Iparvállalatok és bankok tevékenysége.)

III. fejezet. *A világgazdaság szervezeti formái* 36

1. Világgazdaság anarchikus alkata. 2. Nemzetközi szindikátusok és kartellek. 3. Nemzetközi trösztök. 4. Internacionális bankkonzorciumok. 5. A nemzetközi magánkapitalista szervezetek karaktere. 6. A gazdasági élet és a kapitalista érdekek nemzetközivé válása.

II. RÉSZ.

Világgazdaság és a tőke nacionalizálásának folyamata.

Oldal

IV. fejezet. *A „nemzetgazdaságok" belső alkata és vámpolitika* 45

1. Nemzeti gazdaságok mint a világgazdasági kapcsolatok csomópontjai. 2. A monopolisztikus szervezetek, kartellek és trösztök fejlődése. 3. Vertikális központosítás. Kombinált vállalatok. 4. A bankok szerepe és a tőke átalakulása finánctőkévé. 5. A bankok és a vertikális központosítás. 6. Állami és kommunális vállalatok. 7. Rendszer a maga egészében. 8. A finánctőke vámpolitikája és a tőke expanziója.

V. fejezet. *A fogyasztás világpiaca és változás a fogyasztás feltételeiben* 61

1. Tömegtermelés és az állam határainak átlépése. 2. Átalakulás a különböző gazdasági struktúrájú államok forgalmában és túlnyereség alakulása. 3. A nagyhatalmak gyarmatpolitikája és a fogyasztási piacok. 4. A verseny kiélesedése a fogyasztási világpiacon és a kapitalista expanzió.

VI. fejezet. *A nyersanyagok világpiaca és változások az anyagok vásárlási feltételeiben* 69

1. A társadalmi termelés aránytalansága. 2. Monopóliumos földtulajdon és növekvő aránytalanság ipar és mezőgazdaság között. 3. A nyersanyagok drágasága s a nyersanyagpiacok csökkenése. 4. A verseny kiélesedése a nyersanyagok világpiacán s a kapitalista expanzió.

VII. fejezet. *A tőke világmozgalma és a nemzetközi kapcsok gazdasági formáinak változása* 78

1. A tőke tultermelése s ennek fejlődése. 2. A tőkeexport mozgató erői. 3. Kartellek és tőkeexport. 4. Tőkeexport és kölcsönök. 5. Tőkeexport és kereskedelmi szerződések. 6. Tőkeexport és áruexport. 7. A tőkebefektetés szféráiért való verseny kiélesedése és a kapitalista expanzió.

VIII. fejezet. *Világgazdaság és „nemzeti" állam* 88

1. A világtőke átalakulása és a kapitalista expanzió gyökerei. 2. Ipari cikkek tultermelése, mezőgazdasági cikkek elégtelen termelése és a tőke tultermelése, mint egy és ugyanannak a jelenségnek három oldala. 3. Összeütközés a világgazdaság és a „nemzeti" állam keretei között. 4. Imperializmus, mint a finánctőke politikája. 5. Az imperializmus ideológiája.

III. RÉSZ.

Az imperializmus, mint a kapitalista verseny szélesebb méretű megjelenési formája.

Oldal

IX. fejezet. *Imperializmus, mint történelmi kategória* 89

1. Az imperializmus népies értelme. 2. A politika szerepe a társadalmi életben. 3. Az osztályozás módszertana a társadalomtudományban. 4. A finánctőke korszaka, mint történelmi kategória. 5. Imperializmus mint történelmi kategória.

X. fejezet. *A tőke összpontosítási és központosítási folyamatainak újratermelése világgazdasági méretben* 96

1. A tőke összpontosítása a magánvállalatokban. A tőke összpontosítása a trösztökben. A tőke összpontosítása szervezett „nemzetgazdaságokban" („államkapitalista trösztökben"). 2. A tőke központosítása. Magánvállalatok harca; trösztök harca. „Állami kapitalista trösztök" harca. 3. A jelenkor kapitalista expanziója, mint a tőkeközpontosítás különleges esete. Az egynemű szervezetek felszívása (vízszintes központosítás). Agrárterületek felszívása. (Függőleges központosítás kombinációi.)

XI. fejezet. *A versenyharc eszközei. Államhatalom* 109

1. A harc eszközei egyszemélyes vállalatok között. 2. A harc eszközei a trösztök között. 3. A harc eszközei az államkapitalista trösztök között. 4. Az államhatalom közgazdasági jelentősége. 5. Militarizmus. 6. Az államhatalom struktúrájának változása.

IV. RÉSZ.

A világgazdaság jövője és az imperializmus.

XII. fejezet. *Az imperializmus „szükségszerűsége" és az „ultraimperializmus"* 107

1. A történelmi szükségszerűség fogalma. Történelmi szükségszerűség és gyakorlati marxizmus. Az imperializmus történelmi „szükségszerűsége". 2. Az ultra imperializmus kérdésének gazdasági beállítása (az állami kapitalista trösztök megegyezése). Egy az egész világra kiterjedő trösztelvont gazdasági lehetősége. 3. Konkrét prognózis. A trösztök alakításának és tarthatóságuknak gazdasági feltételei. A kapitalista érdekek nemzetközisítése és nemzetiesítése. Az imperialista politika jelentősége a burzsoázia szempontjából. 4. Az imperializmus leküzdése és ezen leküzdés lehetőségének feltételei.

Oldal

XIII fejezet *A háború és a gazdasági fejlődés* 126

1. Az állami kapitalista trösztök gazdasági viszonyaiban történt változások (Amerika növekvő jelentősége, kis államok eltünése). 2. Világgazdaság és gazdasági autarchia. 3. Az állami kapitalista trösztök belső strukturájának változása. (A közép-csoportok eltünése, a finánctőke hatalmának növekedése, állami beavatkozás növekedése, állami monopóliumok, stb.) 4. Állami kapitalizmus és a harc kiélesedése az állami kapitalista trösztök között. 5. Állami kapitalizmus és az osztályok.

XIV. fejezet. *Világgazdaság és proletár-szocializmus* 136

1. Tőkés és munkás, mint a társadalmi viszonyok pólusai. 2. Osztályellentét és viszonylagos érdekközösség. 3. Tartós érdekek és pillanatnyi érdekek. 4. A tőke és munka ú. n. patriarchális viszonya. 5. Munkásosztály és burzsoá-állam. 6. Munkásosztály és a burzsoá-állam imperialisztikus politikája. („Az érdekközösség" viszonylagos formája.) 7. A munkásosztály és a háboru. 8. A burzsoá-állammal való „megegyezés" kudarca és a forradalmi szocializmus keletkezése.

E. A. Preobrazsenszkij

Az új gazdaság

2. fejezet

Az eredeti szocialista felhalmozás törvénye

Nem túlzás ha azt állítjuk, hogy gyakorlati és elméleti szakembereink számára egyaránt a legérdekesebb, legéletbevágóbb és legizgalmasabb kérdés az 1917-es Októberi fordulat és a forradalom katonai győzelme után: mi is a szovjet rendszer, milyen irányban fejlődik, melyek az alapvető fejlődéstörvényei, és végül miként viszonyul a kapitalizmus határait fő vonásaiban túllépő eme első gazdasági kísérlet a szocializmusról alkotott régi és megszokott elképzeléseinkhez. Az utolsó kérdést egyébként helyesebb így feltenni: milyenek legyenek a szocializmusról alkotott korábbi elképzeléseink most, egy hatalmas ország proletárdiktatúrájának nyolc éve után?

Egyetlen gazdasági alakulat sem fejlődhet tiszta formában, csak a rá jellemző immanens törvények alapján. Ez már magának a fejlődés fogalmának is ellentmondana. Valamely gazdasági forma fejlődése azt jelenti, hogy kiszorít más gazdasági formákat, amelyek alárendelődnek az újnak, fokozatosan megszűnnek. Ilyen körülmények között a gazdaságban működő erők sohasem haladhat az uralkodó forma belső törvényei mentén, hanem mindig elhajlik attól az ellenható erők következtében. Ezek az ellenerők, vagyis az adott gazdasági rendszerhez tartozó többi gazdasági forma erői a rájuk jellemző fejlődéstörvények vonalán mozognak. E régi formákra jellemző fejlődéstörvények most egyszerűen az új forma ellen ható törvényekké alakulnak át.

Ám annak a gazdasági rendszernek a vizsgálata, amelyben két alaptörvény hat, rendkívül nehéz, ha nem az a történelmileg haladó forma, amelyik már uralkodik a gazdaságban, hanem az, amelyik épp uralkodóvá válik. És pontosan így áll a helyzet szovjet gazdasági rendszerünkben. (. . .) Problematikus itt a harmadik gazdasági erő elemzése. A kistermelésről van szó. A polgárháború idején a szocializmus képviselői, a munkásosztály és a falusi szegényparasztság harcot vívott a középparasztság tömegeiért a kapitalizmus képviselőivel, vagyis a burzsoá, földesúri, kulák-, és hivatalnok-elemekkel. Ebben a küzdelemben a középparasztság állandóan ingadozva, végül is a munkásosztály oldalára állt. Ez a harc most a gazdaság területén folyik tovább. A kistermelés egyaránt tápanyagbázisul szolgál a kapitalista és a szocialista felhalmozás számára. Az a kérdés, hogy a felbomló kistermelés vajon elsősorban a kapitalizmus irányába alakul át, az egyik oldalon bérmunkásokat, a másikon kulákgazdaságot választva ki, vagy mindinkább az államgazdaság perifériájává válik – a szocializmus szempontjából roppant jelentőségű egy paraszti országban. Az első esetben nemcsak a fejlődés üteme lesz lassúbb, hanem a szocialista és kapitalista formák harca is eltérően alakul, s a gazdaság egész szerkezete is másként fest majd. Nem szólva azokról a legfontosabb politikai következményekről, amelyek szükségképp kapcsolódnak a fejlődésnek ehhez a válfajához.

A szovjet gazdaság fejlődéstendenciáinak elméleti elemzésében nem ez az egyetlen nehézség. Vannak szkeptikusok, akik általában reménytelennek tartják a szovjet gazdaság elméleti elemzésének kísérletét, mivel ez a gazdaság csak nyolc éve létezik, következésképp nem nyújthat elegendő konkrét anyagot a teoretikus általánosításokhoz. A bizonyítékok sorában gyakran hivatkoznak Buharin elvtárs *Az átmeneti korszak gazdaságtana* c. könyvére, amely kizárólag a társadalmi forradalom vörösgárdista időszakának elmélete volt, az is maradt, és objektíve nem is lehetett más. Másrészt említeni szokták Marx *Tőké*-jének példáját, amely csak azután születhetett meg, hogy a korabeli kapitalizmus már évtizedek, az árugazdaság pedig évszázadok óta létezett. (. . .)

Az eredeti kapitalista és az eredeti szocialista felhalmozás

A szovjet gazdaság jelenlegi fejlődési szakaszának megértéséhez rendkívül hasznos a szocializmus és a kapitalista termelési mód első lépéseinek szisztematikus összehasonlítása. Ez az összehasonlítás rendkívül tanulságos, és nagyon megkönnyíti egész elemzésünket. A hasonlóságok éppúgy, mint a különbségek (és összehasonlíthatatlanul több különbség van, mint hasonlóság) egyaránt jól érzékeltetik a szovjet gazdasági rendszer sajátosságait.

Kezdjük a legfontosabb különbséggel, amely egy sor más különbséget is megmagyaráz. A kapitalista termelés a feudális, illetve az árutermelés által félig-meddig felbomlasztott feudális társadalom méhében keletkezik és fejlődik sok évtizeddel a polgári forradalmak előtt. A kereskedőtőke fejlődésére mint a kapitalista termelést szükségszerűen megelőző szakaszra gondolok itt. Úgyszintén az angol manufaktúrákra, és a kontinens kapitalista gépiparának első lépéseire is. A kapitalizmus a politikában még az abszolutizmus uralma, a gazdaságban pedig az egyszerű árutermelés és a feudális-jobbágyi viszonyok közepette juthatott túl eredeti felhalmozásának időszakán.

A polgári forradalmak csak azután kezdődnek, hogy a kapitalizmus már jelentős munkát végzett a gazdaságban rendszerének kiépítésén. A polgári forradalom csupán egyik epizódja a burzsoá fejlődés folyamatának, amely jóval korábban kezdődik, és nagy gyorsasággal folytatódik ezután. Ezzel ellentétben, a szocialista rendszer története azzal veszi kezdetét, hogy a proletariátus megragadja a hatalmat. Ez magából a szocialista gazdaság mint egységes komplexum lényegéből következik. A szocializmust nem lehet a kapitalizmus méhében apránként építgetni. Amíg a kereskedőtőke képes volt fejlődni a feudális társadalom keretein belül, amíg az első kapitalista vállalatok működni tudtak anélkül, hogy kibékíthetetlen ellentétbe kerültek volna a fennálló politikai renddel és a tulajdonformákkal, sőt – mint később látni fogjuk –, ezek nedveivel táplálkoztak, addig az állami szocialista termelés komplexuma csak úgy jelenhet meg, ha minden fronton szakítanak a régi rendszerrel: csakis társadalmi forradalom eredményeként. Ez a tény nemcsak a szocializmus eredete, hanem az egész további szocialista építés megértésének szempontjából is óriási jelentőségű. Ezzel szemben annak nem kellő megértése, hogy mi is a szocializmus, vagy épp e kérdés lényegének figyelmen kívül hagyása nem egyszer vezetett és vezet az elvtársak egy részénél tisztán nyárspolgári, néha pedig egyenesen reformista elképzelésekhez a szovjet gazdaságot és annak fejlődési útjait illetően.

Ahhoz, hogy a kapitalista felhalmozás megindulhasson, a következő előfeltételek voltak szükségesek: 1. előzetes tőkeakkumuláció egyesek kezén, amely lehetőséget ad fejlettebb technika alkalmazására vagy magasabb szintű munkamegosztás bevezetésére azonos technika mellett; 2. bérmunkások léte; 3. az árugazdasági rendszernek az árukapitalista termelés és felhalmozás bázisának megfelelő általános fejlettsége.

Az első feltételekről Marx az alábbiakat mondja: „Az árutermelés talaja a nagybani termelést csak tőkés formában hordozhatja. Ennélfogva a tőkének egyéni áru-

termelők kezében való bizonyos felhalmozása előfeltétele a sajátosan tőkés termelési módnak. A kézművességből a tőkés üzembe való átmenetnél ezért ezt fel kell tételeznünk. Nevezhetjük ezt az eredeti felhalmozásnak, mert nem történelmi eredménye, hanem történelmi alapzata a sajátosan tőkés termelésnek. Hogy maga ez az eredeti felhalmozás hogyan keletkezik, azt itt még nem kell megvizsgálnunk. Elég annyi, hogy ez a kiindulópont."[2]

Felvetődik a kérdés: hogy áll a dolog ebből a szempontból az eredeti szocialista felhalmozással? Van-e a szocializmusnak előtörténete, s ha van, mikor kezdődik?

Mint már láttuk, az eredeti kapitalista felhalmozás folyhatott a feudalizmus bázisán, míg az eredeti szocialista felhalmozás nem mehet végbe a kapitalizmus talaján. Következésképpen, ha a szocializmusnak van előtörténete, akkor az csak a hatalomnak a proletariátus által való megragadása után kezdődhet. Így a nagyipar államosítása az első lépés a szocialista felhalmozásban. Olyan aktus ez, amelynek során az állam kezében összpontosulnak a minimálisan szükséges erőforrások ahhoz, hogy meg tudja szervezni az ipar szocialista irányítását. Itt rögtön beleütköztünk a kérdés másik oldalába. A nagyipari termelés társadalmasításával a proletárállam kezdetben magával ezzel az egyetlen aktussal megváltoztatja a termelési eszközök tulajdonának rendszerét: tudniillik hozzáigazítja azt a gazdaság szocialista átépítésének eljövendő lépéseihez. Más szóval, a forradalommal a munkásosztály mindössze arra tesz szert, amivel a kapitalizmus a magántulajdon intézménye képében a feudalizmus bázisán minden forradalom nélkül amúgyis rendelkezett.[3] Az eredeti szocialista felhalmozás mint a szocialista termelés anyagi feltételeit megteremtő időszak tehát a szó különös értelmében csak kezdetét veszi a hatalom megragadásával és az államosítással. Valójában a kapitalista felhalmozás a kézműipartól gazdasági és technikai szempontból is különböző termelés alapján folyó felhalmozás. A tőkés manufaktúra csak olyan mértékben tudta bizonyítani fölényét a kézműipar fölött, amilyen mértékben gazdaságilag fölébe tudott kerekedni, s amilyen mértékben a manufaktúrában alkalmazott munkamegosztás és a nagyipari termelésnek a kisiparral szemben mutatkozó egyéb előnyei lehetőséget adtak arra, hogy egy termékegységet kisebb ráfordítással állítsanak elő, mint a kézműiparban. Ám a manufaktúra megszervezése, az építkezés, a nyersanyagkészlet, a forgalmi folyamat időtartamára rendelkezésre álló forgótőke – mindez az ipar korszerű hitelezési rendszerének hiányában –, jelentős mennyiségű erőforrás meglétét tette szükségessé, amelyet nem a manufaktúrában, hanem még annak megjelenése előtt hoztak létre a kistermelésben, és amit a kereskedőtőke rabolt el a kistermelőktől. Még inkább szükség van előzetesen felhalmozott tőkére a gépi nagyipar működésének megindításához. Következésképpen ahhoz, hogy a kapitalista termelés *képes* legyen a kézműiparral szembeni fölényét technikai és gazdasági értelemben megmutatni, a kistermelők kirablásának hosszú időszakára volt szükség.

Ehhez hasonlóan, a szocialista felhalmozás is – a szó igazi értelmében, vagyis a szocialista gazdaság technikai-gazdasági bázisán történő felhalmozásként, amely gazdaság már kibontakoztatja minden jellemző vonását és a *csakis reá jellemző előnyöket* – csupán azután kezdődhet, hogy a szovjet gazdaság túljutott az eredeti felhalmozás szakaszán. Ahogy a manufaktúrák működéséhez és még inkább a gépi, technikával működő gyárakhoz szükség van a felhalmozott eszközök bizonyos minimumára a termelés naturális alkotórészeinek formájában, úgy szükség van egy bizonyos minimumra ahhoz is, hogy az államgazdaság komplexuma minden gazdasági előnyét érvényesíteni tudja és megteremthesse új technikai bázisát.

Itt rögtön még egy rendkívül fontos konstruktív elvi különbségbe ütközünk a kapitalizmus és a szocializmus között, amelyhez még visszatérünk a szocialista és kapitalista gazdasági formák közötti verseny körülményeinek elemzésekor. Ahhoz, hogy a manufaktúra annak idején bizonyíthassa fölényét a kézműiparral szemben, korántsem volt mindjárt szükség arra, hogy rengeteg manufaktúrát hozzanak tető alá. Egy, kettő

vagy öt manufaktúra már képes e fölény igazolására és a kézműipar legyőzésére a konkurrenciaharcban. Igy az eredetileg felhalmozott tőke nagysága az egész nemzetgazdaság méreteihez viszonyítva mindent egybevéve teljesen elenyésző is lehetett. Néhány vállalat, élcsapatot alkotva a gazdaság frontján és képviselve az új gazdaságot, megindíthatta a támadást anélkül, hogy megvárta volna, hogy az egész átmenetre tömegméretekben és egyidőben kerüljön sor. Bár konkrétan, történetileg a kereskedelmi tőke fejlődésének időszakában az eredeti felhalmozás már oly mértékben előrehaladt, hogy a manufaktúrák szervezésének pillanatában nem mutatkozott komoly hiány szabad tőkékben, az egész támadás mégis szervezetlen, ösztönös jellegű volt. Az új forma fejlődésének ez a módja tette lehetővé a későbbiekben a tőkekivitelt is. A kapitalista vállalatok így olyan kispolgári országokban is létrejöhettek, ahol az új termelési módnak sem technikai, sem pedig gazdasági feltételei nem voltak meg vagy mindez csak lehetőségként létezett, s így külső lökésre volt szükség a progresszív külföldi tőke részéről.[4]

Ezzel szemben semmilyen részleges vagy jelentéktelen méretű szocialista felhalmozás nem tudja megoldani a szocialista gazdaságszervezés alapvető problémáját. Amennyiben például a Szovjetunió gazdaságáról van szó, itt a következő dolgok szükségesek: 1. olyan felhalmozás, amely lehetővé teszi az államgazdaság számára, hogy mindenütt elérje a korszerű kapitalista technika színvonalát, ahol nem lehet fokozatosan áttérni az új technikára; 2. olyan felhalmozás, amely lehetővé teszi az államgazdaság technikai alapjának megváltoztatását, a munka tudományos szervezését, valamint az államgazdaság egész komplexumának tervszerű irányítását, ami elképzelhetetlen nagy biztonsági tartalékok nélkül; 3. végül olyan felhalmozás, amely lehetővé teszi az egész komplexum és nem csupán egyes részei számára az előrehaladást, mivel az egész komplexum mozgásában a láncszerű függőség teljes mértékben kizárja a kapitalista partizánakciók, az egyéni kezdeményezés és a konkurrencia módszereivel történő elszigetelt fejlődést. Ily módon megállapíthatjuk, hogy mindannak az államosítása, amit a kapitalizmus felhalmozott, nemcsak hogy nem zárja le az eredeti szocialista felhalmozás időszakát, hanem épp ellenkezőleg: e felhalmozási korszak csupán a hatalomnak a proletariátus által történt megragadása után bontakozik ki az első felhalmozási aktust, a népgazdaság legfontosabb ágazatainak társadalmasítását követően. De ha így áll a dolog, akkor lehet-e, helyes-e egyáltalán az eredeti tőkésfelhalmozás analógiájára eredeti szocialista felhalmozásról[5] beszélni? Hiszen az előbbi a kapitalista termelést megelőzően kezdődött, míg az utóbbinak a szocialista termelésre való átmenet megkezdésével egyidőben kell végbemennie, egyszersmind magán a szocialista komplexumon belüli felhalmozással egyidejűleg. Véleményünk szerint ezt a terminust feltételes értelemben megőrizhetjük, mert bár az eredeti szocialista felhalmozás kronológiailag összefonódik a szocialista termeléssel és részben a termelés alapján történő szocialista felhalmozással, e folyamat gazdasági lényege mégis ugyanolyan a szocialista termeléshez képest, mint az eredeti kapitalista felhalmozásé a tőkés felhalmozáshoz viszonyítva.[6] Ám ha ezt a kifejezést mégis szerencsétlennek tartanánk, akkor is nyomban egy másikkal kellene helyettesítenünk, mert jelentésének anyagi alapja ettől még nem szűnne meg. Épp ellenkezőleg, az eredeti szocialista felhalmozásnak a valóban szocialista felhalmozástól való megkülönböztetése óriási elvi jelentőséggel bír. A későbbiekben látni fogjuk, hogy gazdaságpolitikánk számára ez a megkülönböztetés épp olyan nagy jelentőségű, mint amilyen durva hibákat von maga után a gyakorlati gazdaságvezetésben e két folyamat összekeverése.

Szocialista felhalmozásnak azt nevezzük, amikor a működő termelési eszközökhöz hozzáadják a kialakuló szocialista gazdaságban keletkező többletterméket, amely nem kerül pótlólagos elosztásra a szocialista termelés és az állam szervei között, hanem a bővített újratermelést szolgálja. Ezzel szemben *eredeti szocialista* felhalmozásnak az anyagi erőforrások olyan felhalmozását nevezzük az állam kezében, amely főként az

államgazdaság komplexumán kívül fekvő forrásokból, illetve egyidejűleg onnan is származik. Ez a fajta felhalmozás egy elmaradott paraszti országban rendkívül fontos szerepet kell hogy játsszon, jelentős mértékben meggyorsítva annak a pillanatnak az eljövetelét, amikor megkezdődik az államgazdaság technikai és tudományos átszervezése, s ez a gazdaság végül tisztán gazdasági szempontból a kapitalizmus fölé kerekedik. Igaz, ugyanebben az időszakban folyik az államgazdaság termelési alapon történő felhalmozása is. Először is azonban ez a felhalmozás szintén a valódi szocialista gazdaság számára történő megelőző eszközfelhalmozás jeleit hordozza és ennek a célnak van alárendelve. Másodszor pedig az elsőként említett, vagyis a nem-állami szektor rovására való felhalmozás nyilvánvalóan túlsúlyban van ebben az időszakban. Ezért ezt az egész korszakot az eredeti vagy megelőző (előzetes) szocialista felhalmozás időszakának kell nevezni. Ennek az időszaknak megvannak a maga jellegzetességei és a sajátos törvényei. A jelenleg ezen a szakaszon átfutó szovjet gazdaságunk alaptörvénye éppenséggel nem más, mint az eredeti vagy megelőző szocialista felhalmozás törvénye. Az államgazdaság körén belül a gazdasági élet összes alapvető folyamata ennek a törvénynek van alárendelve. Ez a törvény ugyanakkor módosítja és részben megszünteti az értéktörvényt, valamint az áru- és árukapitalista gazdaság minden törvényét, amilyen mértékben azok megjelennek, illetve megjelenhetnek gazdasági rendszerünkben. Így *nem csupán beszélhetünk eredeti szocialista felhalmozásról, de semmit nem érthetünk meg a szovjet gazdaság lényegéből, ha nem értjük meg azt a központi szerepet, amelyet ebben a gazdaságban az eredeti szocialista felhalmozás törvénye játszik. Ez az értéktörvénnyel folytatott harcban éppúgy meghatározza a termelési eszközök elosztását a gazdaságban, mint a munkaerőét vagy a többlettermék bővített szocialista újratermeléshez szükséges elidegenítésének mértékét.*

(. . .) Horgonyozzunk most le az eredeti tőkefelhalmozásnak az elsősorban a kistermelő kirablásán és a gazdaságon kívüli kényszeren alapuló módszereinél és nézzük meg, miként festenek azok az eredeti szocialista felhalmozás időszakában.

Ami a gyarmati rablást illeti, a szocialista állam, amely a nemzetiségek egyenjogúságának és egyik vagy másik nemzeti szövetséghez való önkéntes csatlakozásának politikáját követi, elvi alapon elutasít minden erőszakos tőkés módszert ezen a területen. Számára az eredeti felhalmozásnak ez a forrása kezdettől fogva és mindörökre el van temetve.

Egészen másként áll a dolog a szocializmus előtti összes többi gazdasági forma többlettermékének a szocializmus javára történő részleges elidegenítésével. A nem-szocialista formák megadóztatásának nemcsak szükségszerűen helyet kell kapnia az eredeti szocialista felhalmozás időszakában, de szükségképpen óriási, egyenesen döntő szerepet kell játszania az olyan paraszti országokban, mint a Szovjetunió. Ennél a pontnál elég hossszan el kell időznünk

Az előbbiekben láttuk, hogy a kapitalista termelés csak akkor kezdhetett működni és akkor fejlődhetett tovább, ha támaszkodott a kistermeléstől szerzett erőforrásokra. A társadalomnak a termelés kispolgári rendszeréről a kapitalistára való áttérése nem mehetne végbe a kistermelés rovására végrehajtott előzetes felhalmozás nélkül és a továbbiakban is csigalassúsággal folyna, ha a kistermelés rovására végrehajtott pótlólagos felhalmozás nem haladna együtt a proletariátus munkaerejének kizsákmányolása révén történő kapitalista felhalmozással. Maga az átmenet pedig az értékek nagy- és kistermelés közötti cseréjének olyan rendszerét követeli meg, amelyben a kistermelés többet ad a nagynak, mint amennyit attól kap. Az eredeti szocialista felhalmozás időszakában az államgazdaság nem lehet meg a falu és a kézműipar többlettermékének egy részének elidegenítése nélkül, úgyszintén a kapitalista felhalmozásnak a szocialista felhalmozás javára történő megcsapolása nélkül sem. Nem tudjuk, mennyire lerongyolódva kerülnek majd ki a polgárháborúból azok az országok, amelyekben győz a proletárdiktatúra. Az olyan országok azonban, mint a Szovjetunió, a maga lerombolt és

általában eléggé elmaradott gazdaságával, kénytelenek lesznek keresztülmenni az eredeti felhalmozás időszakán, nagyon bőkezűen merítve a szocializmus előtti gazdasági formák forrásaiból. Nem szabad elfelejteni, hogy az eredeti szocialista felhalmozás időszaka a polgárháború befejezése után a legkritikusabb korszaknak tekinthető a szocialista állam életében. Ebben az időszakban a szocialista rendszer még nem képes érvényesíteni összes szervesen rá jellemző előnyét, ugyanakkor szükségképpen megszünteti a fejlett kapitalista rendszer sajátos gazdasági előnyeinek egész sorát. Minél gyorsabban végigfutni ezen az időszakon, mindhamarább elérni azt a pillanatot, amikor a szocialista rendszer már minden természetes előnyét kibontakoztathatja a kapitalizmushoz képest – ez élet-halál kérdés a szocialista állam számára. Végső soron ez most a kérdés a Szovjetunió, és meglehet, hogy bizonyos idő múlva jónéhány európai ország számára is, ahol győz a proletariátus. Ilyen körülmények között, ha pusztán a szocialista szektor belső felhalmozására számítanánk, azt jelentené, hogy magát a szocialista gazdaság létét kockáztatjuk, vagy pedig a végtelenségig nyújtjuk az eredeti felhalmozás időszakát, ami egyébként nem a proletariátus jóakaratától függ. (. . .) Mindenesetre az a gondolat, hogy a szocialista gazdaság egymaga is képes fejlődni, anélkül, hogy a kispolgári, ezen belül a paraszti gazdaság erőforrásaihoz nyúlna, kétségkívül reakciós kispolgári utópia. A szocialista állam feladata itt nem az, hogy kevesebbet vegyen el a kispolgári termelőktől, mint amennyit a kapitalizmus vett el, hanem az, hogy abból a *még több jövedelemből vegyen el többet*, amelyet a gazdaság – többek között a kistermelés – racionalizálása nyújt majd magának a kistermelésnek.

A szocialista felhalmozás másik forrásául a magánkapitalista profit megadóztatása szolgálhat, vagyis a tőkés felhalmozás rendszeres megcsapolása. Az effajta erőforrások természete különböző lehet, de értelemszerűen végső soron itt is egyfelől a munkások, másfelől pedig a parasztok munkájának rovására történő felhalmozásról van szó. Amikor az állam nagy adókat vet ki a magánkapitalista vállalatokra, annak az értéktöbbletnek egy részét téríti vissza a szocialista felhalmozási alapba, amelyre terméktöbbletként az állam akkor tett volna szert, ha *azonos feltételek mellett* maga irányította volna az adott vállalatokat. Itt a kapitalisták a szocialista államhoz való viszonyukban olyan szerepet töltenek be, mint a feudális földesurak az eredeti felhalmozás lovagjaival szemben. Ugyanígy, a bérmunkát alkalmazó falusi kulákok osztályának megadóztatása végső soron a falusi béres-munka kárára történő felhalmozást jelent. Ezzel szemben, amikor a szocialista állam a kereskedőket, a felvásárlókat, a kapitalistákat és a kulákokat adóztatja meg, akik saját jövedelmüket részben szintén attól a parasztságtól kapják, amely *önállóan gazdálkodik*, a parasztgazdaság rovására folyó felhalmozással is találkozunk, miközben az említett személyek – akárcsak korábban – egyrészt a kapitalista felhalmozás „akkumulátorai" lesznek, másrészt pedig a szocialista felhalmozás[7] egyik pólusán játszanak majd közvetítő szerepet.

Ami az államkölcsönöket illeti, amelyek az eredeti kapitalista felhalmozás rendkívül fontos csatornáját képezték, szerepük a szocialista felhalmozás időszakában megváltozik. Itt meg kell különböztetni két, elveit tekintve eltérő kölcsönrendszert. A mi félig-meddig kényszerkölcsöneink, amilyen az első és második nyereménykölcsön volt, inkább az adóforrásokból származó felhalmozás rendszerébe tartoznak, vagyis a gazdaságon kívüli kényszer segítségével folyó felhalmozáshoz. Másként áll a dolog a burzsoá rendszerben szokásos normális kölcsönök keretében végzett hitelműveletekkel. Az ilyen kölcsönök, mint pl. az angol kapitalistáktól 30 évre 7 %-os kamattal felvett kölcsön, nem sorolhatók közvetlenül a szocialista felhalmozás forrásai közé, mivel a szovjet állam a saját jövedelmeiből fog a kölcsön után kamatot fizetni, és így maga válik közvetítővé a kapitalista felhalmozásban és a Szovjetunió dolgozó tömegeinek a külföldi burzsoázia által történő kapitalista kizsákmányolásában. Másrészt viszont ezek a kölcsönök erős ösztönzői lehetnek a szocialista felhalmozásnak, végeredményben magasabb kamatot juttatva a szocialista felhalmozás alapjába, mint a kapitalistáéba.

(. . .) Mielőtt áttérnénk az eredeti felhalmozás gazdasági jellegű formáira, meg kell említenünk még egy olyan állami jövedelemforrást, amely a szovjet rendszerben egyszersmind az eredeti felhalmozás forrása is; ezt helyesebb az adók közé sorolni, bár külsőleg, formálisan rendszerint nem ide tartozik a gazdaságelméleti irodalomban. A pénzjegykibocsátásra gondolok. „A papírpénz a proletárdiktatúra korszakában" és a „Rubelünk árfolyamcsökkenésének okai" című brosúráimban bemutattam, hogy a valuta árfolyamának esésekor a pénzkibocsátás az adó egyik formáját jelenti. Itt csak annyit kell leszögezni, hogy az emisszió egyike az eredeti felhalmozás módszereinek is. Ami a burzsoá gazdasági rendszer történetének megfelelő időszakát illeti, ott a pénzkibocsátás nem játszott kisegítő szerepet a kapitalista felhalmozásban. A pénzrontás, amellyel a feudális fejedelmek és cárjaink is foglalkoztak, valamint az azt követő korszak papírpénz-kibocsátása ugyanis az egész lakosságra, így részben a burzsoázia pénztőkéjére is kirótt állami adót jelentett. Amikor viszont az állam az ország irányító szerve és egyben a leghatalmasabb gazdasági komplexum gazdája is lesz, akkor az emisszió kimondottan a szocialista felhalmozás csatornájává válik. Ez a felhalmozás vagy a kispolgári és tőkés elemek jövedelmének, vagy pedig az állami munkások és alkalmazottak bérének rovására folyik. Hogy milyen bő ez a forrás, abból is látható, hogy a szovjethatalom megszervezésétől a kemény valuta végleges bevezetéséig eltelt időszakban az emissziós jövedelem, beszámítva magának az államnak a veszteségét is, 1.800 millió aranyrubel körüli összeget tett ki. A pénzkibocsátás a legfontosabb pénzügyi forrása volt a magyarországi tanácshatalomnak is négyhónapi fennállása folyamán.

(. . .) A (gazdasági módszerekkel folytatott) eredeti kapitalista felhalmozás időszakához képest egyrészt az az eltérés, hogy a szocialista felhalmozásnak nemcsak a kistermelés többlettermékének, hanem a kapitalista gazdasági formák értéktöbbletének a rovására is kell folynia. Másrészt különbség származik abból is, hogy a proletariátus államgazdasága történetileg a monopolkapitalizmus hátán jön létre, s ennek következtében a gazdaság irányításának olyan eszközeivel és a nemzeti jövedelem gazdasági úton történő újraelosztásának olyan módszereivel rendelkezik, amelyek fejlődésének hajnalán elérhetetlenek voltak a kapitalizmus számára.

Kezdjük mindjárt a vasúti díjszabással. A gazdasági szabályozásnak ez a hathatós eszköze teljes egészében a szovjet állam kezében van, ám alig használják fel e szabályozás érdekében és egyáltalán nem használják az eredeti szocialista felhalmozás fegyvereként. A némely termékek (szén, olaj, só) szállítására vonatkozó tarifakedvezmények rendszere egyelőre inkább csak az állami eszközök újraelosztását szolgálja, mint a gazdaság nem-szocialista szektorának közvetett megadóztatását. Szintén elenyészően kis szerepe van egyelőre annak a néhány kedvezménynek, amelyekkel az állami és szövetkezeti szállítók élhetnek, szemben a magánszállítókkal. Az eredeti felhalmozás szóban forgó eszközének kihasználása még teljes mértékben a jövő zenéje. Csak amikor a szállítás veszteségesből jövedelmezővé válik, lehet majd az állami és magánszállítmányok megkülönböztetéséből kiinduló vasúti tarifák megfelelő kidolgozásával rendszeresen is megadóztatni a magántermelőket és kereskedőket, lehasítva a magántőke profitjának egy részét. Nem szorul itt bizonyításra, hogy mindez egyike lesz az értéktörvényre mért azon csapásoknak, amelyek a szocialista felhalmozás időszakának gazdaságát e törvény fokozatos megváltoztatásának, korlátozásának és részleges megszüntetésének korszakává teszik.[8]

Az eredeti felhalmozás második hathatós eszköze a bankrendszer monopóliuma. Az eredeti kapitalista felhalmozás időszakában az uzsorahitel is egyik eszköze annak, hogy a nemzeti jövedelmet átcsoportosítsák a hűbérurak kezéből a születő és erősödő burzsoázia kezébe. Ami a hitelt mint a társadalom szabad erőforrásai mozgósításának és a bővített újratermelés csatornái mentén történő elosztásának eszközét illeti, akkoriban a hitelnek ez a formája teljesen hiányzott vagy mindössze csírájában létezett. Ezzel

szemben az előzetes szocialista felhalmozás időszakában, melyet a Szovjetunió gazdasága most él át, pontosabban ennek első szakaszaiban, az állami hitelrendszer nagyobb hatást gyakorol az ország szabad erőforrásainak, mint a nemzeti jövedelemnek az újraelosztására. Ez valótlannak tűnhet, miután a kamat, amelyet a kölcsönök után szed be a bank, ha nem tekintjük a valuta gyors árfolyamcsökkenésének az időszakát, rendkívül magas a szokásos kapitalista körülményekhez viszonyítva, miközben a betétműveletek eléggé jelentéktelenek. Ám egy pillanatra sem szabad megfeledkeznünk arról a reális gazdasági forrásról, amely lehetővé teszi a cservonyec kibocsátását és a bank ebből táplálkozó kölcsönműveleteit. Ha a bank 60 millió cservonyecet bocsát ki és rögzíti a valutaárfolyamot, akkor ez gazdaságilag azt jelenti, hogy különböző időpontokban valamilyen úton-módon az áruértékek ekkora összege került a Goszbank birtokába. Ha számításba vesszük, hogy ez a „forgalmi kölcsön" az állam- és a magángazdaság között oszlik meg és feltételezzük, hogy arányát tekintve mindkettőre annyi jut, mint amilyen mértékben részt vesznek az ország pénzbeli áruforgalmában, e kölcsön eszközeit viszont szinte kizárólag az állami és a szövetkezeti ipar, illetve a kereskedelem finanszírozására fordítják, akkor a szocialista felhalmozás folyamata bontakozik ki a szemünk előtt, mégpedig nagy sebességgel.

(. . .) Ami pedig a *nemzeti jövedelemnek* a hitelrendszer közvetítésével történő újraelosztását illeti, itt az alapvető dolgok még a jövőre várnak. Ha az állami bank magas kamatot szed az állami vállalatoktól, amelyek hosszú vagy rövid lejáratú kölcsönöket vesznek fel, akkor már nem az állami szektor felhalmozási, hanem az eszközöknek e szektoron belüli elosztási folyamatát látjuk magunk előtt. A magángazdaságból a szocialista szektorba irányuló újraelosztás közvetlenül csak akkor lehetséges, ha a betétek révén a bankrendszerben felhalmozódó magángazdasági eszközöket magasabb kamatláb mellett adják ismét kölcsön ugyanannak a magángazdaságnak, és a betétek után a bank által kifizetendő összeg, illetve a kölcsönkamatok és a bank szolgáltatásai utáni bevételek különbsége kerül a, szocialista felhalmozás alapjába. Ugyanígy áll a dolog, ha az állami eszközöket kamatoztatják a magángazdasági hitelezéskor. Ez a művelet azonban az ország általános, mindenekelőtt pedig az állami szektor tőkehiánya közepette, bár formailag a felhalmozás forrása marad, a jelen pillanatban nyilván nem előnyös, mert az adott szakaszban érthetően az állami hitel rovására végrehajtott kapitalista felhalmozás fegyverévé változik. Csak az állami vállalatoknak nyújtott jövedelmezőbb hitelek esetén játszhat szerepet, mivel e vállalatok hitelezése nemcsak a bankkamatot biztosítja, hanem az állami vállalatok termelési alapon folyó tőkefelhalmozását is. Ilyen körülmények között a magánkereskedelemnek és iparnak nyújtott hitelek, amelyek, tegyük fel, évente 10 %-ot hozhatnak a banknak, kevésbé előnyösek, mint az állami ipar hitelezése, amely talán csak 8%-ot hoz a kölcsöntőke után a banknak, de maga az ipar 15 %-ra tesz szert a kölcsöntőke után termelési alapon. Ebben az esetben a Goszbanknak mint olyannak jövedelmezőbb a magánipart és kereskedelmet hitelezni, ugyanakkor az egész állami komplexum és az itt folyó szocialista felhalmozás szempontjából, nem pedig csupán az állami bank területéről nézve, az ilyen művelet nyilvánvalóan veszteséges. Ezzel magyarázható az a tény, hogy jelenleg a Goszbank szinte egyáltalán nem hitelez a magánkereskedelemnek és iparnak, jóllehet azok többet hajlandók fizetni, mint az állami vállalatok, és kizárólag ez utóbbiaknak nyújt hiteleket. A szocialista felhalmozás feladatainak szempontjából ez az egyedül helyes politika.

Ám a jövőben ezen a területen változtatni kell a helyzeten, és eljöhet az a pillanat, amikor a magángazdaság hitelezése a nemzeti jövedelem államgazdaság érdekében történő újraelosztásának egyik legfontosabb fegyvere lesz, illetve a magángazdaságnak az államgazdaság szabályozó központjainak való alárendelését szolgálja majd. Különösen nagy szerepet játszhat a Szovjetunió hitelrendszere ebben a vonatkozásban a hosszú lejáratú mezőgazdasági hitelek fejlesztésében, kivált ha sikerül nagyobb kölcsönöket

szerezni külföldön, és a Goszbank rendelkezik majd a külföldi eszközöknek a Szovjetunió gazdasági szervezetébe történő átömlesztése felett.

Az elmondottakból ily módon látható, hogy egész hitelpolitikánk jelenleg alá van rendelve és nem is lehet nem alárendelve az eredeti szocialista felhalmozás törvényének.

(...) Tekintsük most a cserét, mindenekelőtt pedig a belkereskedelmet a szovjet rendszerben. Itt három dolgot kell megkülönböztetni: 1. az államgazdaságon belüli cserét; 2. a magángazdaságon belüli cserét; 3. az államgazdasági szektor és a magángazdaság közötti cserét.

Ami az első alpontot illeti, itt értelemszerűen nem lehetséges a szocialista felhalmozás számára semmilyen pozitív feladat. A cseregazdaság itt a cserével kapcsolatos megtakarításokra, a forgalmi folyamat költségeinek csökkentésére korlátozódik. Ezek a költségek közvetlen levonást jelentenek az államgazdaság többlettermékéből, abban az esetben pedig, ha az állami vállalatok közötti cserében magánközvetítők vesznek részt, nemcsak elvonás történik a szocialista felhalmozási alapból, hanem a „másodlagos" kapitalista felhalmozás alapja is gyarapszik. Ahogy Epikurosz istenei a világegyetem pórusaiban fészkeltek, úgy próbáltak a magánközvetítők is elhelyezkedni a magánkereskedelem csatornái mentén, az egyik állami vállalatot a másiktól elválasztó üregekben és hasadékokban, s itt gyűjtögették a „forgalmi költségeket" az állami trösztök szabadpiaci megjelenésének első időszakában. Az állami kereskedelem ésszerűsítése azt jelenti, hogy szisztematikusan ki kell szorítani a kapitalista kereskedelem e piócáit a szocialista szektorból. A racionalizálás nemcsak csökkenti az államgazdaság kiadásait a forgalmi folyamatban, hanem magának ennek a forgalomnak saját erőből való megszervezését is eredményezi.

Ami a második alpontot, azaz a magángazdaságon belüli cserét illeti, itt – ellentétben az előbbivel – lehetőség nyílik a szocialista felhalmozásra. Az ebből a forrásból származó felhalmozás gazdaságon kívüli módszeréről, vagyis a magángazdasági termékek kereskedelmének megadóztatásáról már beszéltünk. Emellett egy másfajta, éspedig a kereskedelmi csere alapján történő felhalmozás is elképzelhető, sőt részben már most is folyik ilyen, és aránya kétségtelenül növekedni fog.[9] E felhalmozás példájául szolgálhat a paraszti gabonának és általában az élelmiszernek a „Hleboprodukt" által történő felvásárlása, majd eladása a magánfogyasztóknak a városi piacokon. A kereskedelmi profit, amelyre ily módon teszünk szert, lényegében azoknak a termelőknek a jövedelméből jelent elvonást, akik az állami szervnek értékesítés céljából adják el áruikat. Amikor az állami kereskedelmi, illetve szövetkezeti szervek a magánfogyasztók között nemcsak a parasztok, hanem a kusztárok, kézműiparosok és magánvállalkozók termékeit is realizálják, és ezért nyereséghez jutnak, akkor az állami kereskedelem és a szövetkezetek profitjának ez a része a szocialista felhalmozás általunk vizsgált forrásaként jelenik meg. Az állami kereskedelemnek és a szövetkezeteknek a magánkereskedelemmel a csere e területén folytatott harca a szocialista felhalmozás szempontjából nem negatív, hanem pozitív feladatot jelent. Itt megy végbe (sajnos egyelőre kis mértékben) az egyik gazdasági rendszer alapjából a másik javára történő felhalmozás. Amit elvesznek a magánkereskedelemtől, azonos körülmények között az államgazdaság alapjába jut. Mondom, azonos körülmények között, mert itt elképzelhető olyan kereskedelempolitika is, amely nem a szocialista felhalmozás, hanem a kispolgári termelők érdekeit szolgálja; ennek az a célja, hogy csökkentse az elvonásokat ez utóbbiak jövedelmeiből. Az, hogy célszerű-e az ilyen politika, attól függ, vajon az adott pillanatban mi a fontosabb az államgazdaság számára: az áruk olcsóbbá tétele az eladás során és a magántőke kiszorítása, vagy pedig a forgalmi szférában történő felhalmozás. Gazdaságilag viszont ez a politika kétségtelenül a szocialista felhalmozási alap csökkenését jelenti, ez pedig ajándék a magántermelésnek. *Annál súlyosabb ez az ajándék az államgazdaság részéről, minél inkább tőkeszegény a gazdaság és minél kevésbé jövedelmező számára a kereskedelemben foglalkoztatni a tőke egy részét, amelyből magában a*

termelésben sincs elegendő, ahelyett, hogy a szövetkezeti forgalom fejlesztéséhez inkább magának a kistermelőknek az eszközeit mozgósítanák. Egyébként fejlődésének adott szakaszában az állami kereskedelem rosszabbul intézi az ügyeit, mint a magánkereskedelem. Számára a legidőszerűbb kérdés egyelőre az, hogy legalább a magánkereskedelem által elért szintig csökkentse költségeit. Itt azonban fontos, hogy elméletileg helyesen fogalmazzuk meg a problémát, mert nem napi politikáról van szó, hanem arról, hogy megértsük a szocialista fejlődés egész időszakának alapfolyamatait. A későbbiekben látni fogjuk, milyen óriási akadályok gördülnek az állami kereskedelemnek a magánkereskedelemmel folyó versenye elé, és hogy ezek az akadályok általában a szocialista termelés alapproblémáiból erednek. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy az ország rendkívüli tőkeszegénysége következtében, valamint az áruforgalom meglehetősen gyors fejlődése közepette a kereskedelmi profit igen magasra emelkedik, ami az eredeti kapitalista felhalmozás időszakára emlékeztet. Ilyen körülmények között a felhalmozásnak ez a területe rendkívüli jelentőségre tesz szert. A magántőke sikerei nagyon nagy mértékben visszafogják az eszközöknek a kispolgári környezetből a szocialista felhalmozási alapba történő átáramlását, és felemésztik magának az államgazdaság többlettermékének egy részét is.

A harmadik alpont, vagyis az állam- és magángazdaság közötti csere esetében a szocialista felhalmozás előtt éppúgy állnak tisztán negatív feladatok (akárcsak az állami szektoron belüli cserénél), mint pozitívak (az államgazdaság táplálása a nem-szocialista környezet rovására). Ebből a szempontból az állami ipar termelésének a szocialista szektoron kívüli realizálását külön kell szemlélnünk a magángazdaság termékeinek a szocialista szektoron belüli értékesítésétől.

Kezdjük az első folyamattal, azaz az állami ipar árutömegeinek a nem-szocialista környezetbe való beáramlásával. A szocialista felhalmozás szempontjából az itteni feladatok ugyanolyan negatívak, mint amikor az államgazdaság csökkenteni igyekszik szervei forgalmi költségeit, egyszerűbben szólva úgy próbál kereskedni, hogy a kereskedelmi apparátus a lehető legkevesebbet nyelje el, vagy amikor teljesen ki kell szorítani a magánkereskedelmet arról az útról, amelyet a trösztök árui a gyártól a végső láncszemig, azaz a fogyasztóig futnak be.

Ami az első feladatot illeti, itt arról van szó, hogy magán az államgazdaság rendszerén belül kell megjavítani a szervezetet. Ezzel szemben a második feladat jóval fontosabb, mivel az államgazdaság többlettermékéért küzdő két ellenséges rendszer harcához kapcsolódik. Itt az ellenség szinte bent van a saját házunkban. Feltétlenül meg kell említeni itt azt az elvi különbséget, amely az eredeti *kapitalista* felhalmozás időszakában a kereskedő és ipari tőke, illetve az eredeti *szocialista* felhalmozás korszakában a magánkereskedő tőke és az állami ipar kapcsolata között fennáll. Ha a kapitalista felhalmozás időszakában a kereskedőtőke a magántermelő tőkétől több ipari értéktöbbletet sajátít el, akkor itt csupán az értéktöbblet másfajta elosztásáról van szó *egy és ugyanolyan gazdasági rendszeren belül.* Amit ma a kereskedelmi tőke bőségesen felhalmoz az ipar értéktöbbletéből, az holnap visszakerül az iparba; a felesleges kereskedelmi tőke átáramlása az iparba szüntelen folyamat, amely a tőkés termelés keletkezésének pillanatától fogva tapasztalható. Egész más a helyzet akkor, amikor az ipar túlnyomó részét tekintve egyfajta rendszerhez tartozik, a kereskedelmi apparátus viszont egy másik, ellenséges rendszerhez, mint a mi esetünkben. Ekkor ugyanis a magánkereskedő tőke felhalmozása közvetlen és vissza nem térülő elvonást jelent abból a többlettermékből, amelyet az állami ipar munkásai állítanak elő. Ha mondjuk az állami ipar által létrehozott és az áruforgalomba bekerülő új áruérték évi összege a trösztök nagykereskedelmi értékesítésekor 1 milliárd, a kiskereskedelemben pedig ezt az árutömeget 1,5 milliárdért adják el, akkor a kereskedelmi apparátus 500 milliót von el közvetlenül az ipar többlettermékéből. Ha ennek 4/5-ét, vagyis 400 milliót visz el a magánkereskedelmi apparátus, akkor itt tátong a legveszedelmesebb nyílás magán a

szocialista felhalmozás rendszerén – és nem csupán a felhalmozás, hanem még az egyszerű újratermelés vonatkozásában is az államgazdaság rendszerében. Már nem a kistermelés többlettermékének a magántőke által történő kisajátításáról van szó – amely kistermelés bázisán a kapitalizmus történetileg fejlődik s amelynek kizsákmányolását ezután sem fogja soha befejezni –, hanem a szocialista ipar többlettermékének a kisajátításáról. Olyan jelenség ez, amelyet még nem ismer a gazdaságtörténet. A magántőkével vívott harc az államgazdaság számára ezen a téren nem más, mint küzdelem a saját maga által előállított értékek ellopása ellen. A magántőke elleni harc átvitele erre a területre teljesen helyes, mint ahogyan tökéletesen helytálló az a törekvés is, hogy a könnyebb feladatok megoldásától haladjunk a nehezebbek felé, vagyis mindenekelőtt az állami ipar termékeinek nagy- illetve nagy-kiskereskedelmét kell meghódítani.

Az államgazdaság ily módon termékei cserefolyamatának meghódításával negatív jellegű feladatot old meg a maga számára: nem adja oda a magántőkének azt, ami lényege szerint magához a szocialista szektorhoz tartozik, ami saját alapja, és amit saját maga termelt.

Egész másként áll a dolog a magángazdaságból az államgazdasági szektorba áramló értékfolyammal. Itt az állami kereskedelem szerveinek a magántőkével vívott harca jelentős mértékben a magángazdaság többlettermékéért folyik. Amikor pl. az ipar számára a nyersanyag beszerzését a paraszti piacon a magántőke végzi, és a nyersanyagtermelőtől egészen a trösztig vezető utat magánközvetítők vágják el, akkor a parasztnak fizetett felvásárlási ár és a tröszt által fizetendő ár közötti különbség alapjában véve elvonást jelent a parasztgazdaság jövedelméből. Ezzel szemben, ha az állami szervek, tegyük fel, maguk végzik az egész nyersanyag beszerzését, akkor mindaz, amit a paraszti jövedelemből elvonnak, az államgazdasági szektorba jut. Az eredeti szocialista felhalmozás adott szakaszában a magántőkével vívott harc technikailag nehezebb, és kisebb jelentőségű is, mint az államgazdaság saját többlettermékét eltulajdonító magántőke elleni küzdelem. Másrészt ez utóbbi harcban elért sikerek, más szóval a magántőke kiszorítása az állami ipar termékeinek kereskedelméből, kétségkívül meggyorsítaná a magántőkének a magániparba történő átáramlási folyamatát. Ez a folyamat általában gazdaságilag előnyös és veszélytelen is az államgazdaság gyors növekedése mellett.

Térjünk most át a külkereskedelemre – Trockij elvtárs szóhasználatával a szocialista protekcionizmus rendszerére. A külkereskedelem monopóliumának intézménye egészen kivételes jelentőségű a szocialista gazdasági rendszerben. Egyrészt maga is egyike a szocialista felhalmozás szerveinek. Másrészt a felhalmozási folyamat védelmének is egyik legfontosabb szerve: a világkapitalista gazdaság értéktörvénye ellen vívott küzdelem egyik legfontosabb fegyvere. Harmadrészt ez az intézmény az egész Szovjetunió gazdasági szabályozásának egyik legfontosabb eszköze.

Jelen esetben a külkereskedelem monopóliumát csak a szocialista felhalmozás eszközeként tárgyaljuk.

Ahogyan a parasztgazdaság árutermelő képessége fejlődik, s a szovjet gazdaság és a világgazdaság kereskedelmi kapcsolatai bővülnek, úgy az export nagysága is növekszik. Minthogy iparunk termelése az összexporton belül a háború előtt kisebb szerepet játszott, mint a mezőgazdaságé, és mivel ez utóbbi helyreállításakor a régi arányok helyreállítása várható az exportcikkek összetételében is, ezért növekszik a szocialista felhalmozás lehetősége a paraszti gazdaság jövedelmeiből. Minél több falusi terméket exportálnak, annál nagyobb lesz a falu gazdasági függése attól a hatóságtól, amely összeköti a paraszti gazdaságot a külső piaccal. A külkereskedelmi monopólium nem csupán függővé teszi a kistermelést az államtól feleslegeinek értékesítésében, nem pusztán a szocialista felhalmozás szivattyújához kapcsolja annak jövedelmét, hanem az

extraprofit megszerzésének is fontos eszköze a külső piacon. Vannak a világkereskedelemnek olyan ágazatai, amelyek tekintetében a Szovjetunió államgazdasága csaknem monopolhelyzetben van. Elegendő a platina és részben a len kereskedelmére utalni. Igaz, az exporttermékek kereskedelmének állami monopóliuma távolról sem jelenti azt, hogy a „Vnyestorg" kezébe kerül a bel- és külpiaci árak közötti teljes különbözet. Amíg pl. a „Szeverolesz" a faipari termelést közvetítők nélkül értékesíti és egész többlettermékének birtokosává válik, addig az állam korántsem mindig görgeti át az exportcikkeket a külföldi piacig vezető összes lépcsőfokon. Amikor pl. a „Hleboprodukt" közvetlenül a parasztoktól vásárol gabonát és azt a „Vnyestorg" adja el külföldön, akkor a felvásárlási és az eladási ár közötti teljes különbség az állam kezébe jut. Ott azonban, ahol a felvásárlást a magántőke képviselői végzik, különösen pedig ott, ahol az állami kereskedelmi szervek az exporttermékeket a magán-nagykereskedőktől vásárolják, az állam kereskedelmi profitja – szemben a magántőkével – erősen megcsappan. Másrészt, ahol az állam kereskedelmi szervei vásárolják fel és továbbítják az exportcikkeket, még ott sem jelenti az adott helyzetben feltétlenül, hogy a „Vnyestorg" maximális profitra tesz szert. Keresztül-kasul rossz és drága cseregépezetünk következtében a felvásárlási és a külpiaci eladási ár közötti százalékosan gyakran óriási különbség teljes egészében az ún. pótlólagos kiadásokat fedezi, miközben a tiszta nyereség nullával egyenlő. A szocialista felhalmozás azonban, különösen annak eredeti időszakában, korántsem jelenti mindig az ipar termelőtőkéjének gyarapodását. A kereskedelmi szervek hálózatának, mint ama minimálisan szükséges rendszernek a létrehozása, amely kiszolgálja az államgazdaságot és lehetővé teszi a magántőke kiszorítását a gazdasági harc kulcspozícióiból, ugyancsak szocialista felhalmozás, csak más formában történik. Mint később látni fogjuk, az államgazdaságon belüli folyamatoknak magántőkés elvekkel átitatott szűk kommerciális szemlélete a lehető legnagyobb mértékben zavarja a szocialista gazdasági forma lényegének megértését annak első szakaszában, és a gyakorlatban sokszor teljesen hamis útra visz. Valamely apparátus tökéletlensége mögött gyakran nem veszik észre magának ennek az apparátusnak óriási fontosságát az egész államgazdaság rendszerében. Az adott helyzetben állami kereskedelmi szerveink egész sorának kommerciális szempontból vett komoly vesztesége a munka ésszerűsítése után kiált, nem pedig e szervek „jövedelmezőbb" magánszervezetekre való felcseréléseit igényelné. Ezek valójában jövedelmezőbbek, ha a szocializmus első szakaszának veszteségeit a kapitalizmus szempontjából tekintjük, ahelyett, hogy a kapitalizmus „jövedelmező voltát" (amelyhez természetesen hozzá kell számolni a válságokat és a háborúkat stb.) szocialista szempontból értékelnénk még akkor is, ha az érintett területen a *kapitalista* forma van előnyben.

Az előző elemzésben abból a feltevésből indultunk ki, hogy a magángazdaság által felhasznált iparcikkek árai adottak. Most meg kell vizsgálnunk azt a rendkívül fontos kérdést, hogy milyen szerepet játszik az árpolitika a szocialista felhalmozás tekintetében.

(. . .) Térjünk ezennel rá az ipari termékek árpolitikájára. Ez a politika nemcsak a szocialista felhalmozás számára igen fontos, hanem általában a termelés normális menete szempontjából is; még ha annak méretei nem is bővülnek, nagy jelentőségű a paraszti gazdaság számára; és végül érinti a proletariátus és a parasztság politikai viszonyát is. Az árpolitikát mi kizárólag az eredeti szocialista felhalmozás szempontjából vizsgáljuk.

Az alapvető elméleti kérdés, amely azonnal válaszra vár, az, hogy lehetséges-e egyáltalán a javak egyenértékű cseréje az államgazdaság és nem-szocialista környezete között? Három eset képzelhető el:

1. Amikor az államgazdaság kevesebb értéket kap nem-szocialista környezetétől. Ebben az esetben a szocialista nagyipar termelésének állandó felbomlásával és a termelésnek az önköltség-szint alatt történő fokozatos kiárusításával lesz dolgunk. Ez a felbomlás vagy olyan formát ölt, amikor az önköltségi szint alatt értékesítve állandó munkabérek mellett, az ipari állótőke nem pótolható teljes egészében, vagy olyat, amikor az ipari

proletariátus munkaerejét kótyavetyélik el potom áron, végül esetleg mindkettőt egyszerre. A NEP kezdeti időszakában egy sor olyan példát ismerünk az ipari termelés effajta leértékelésére, amelyek mind az állótőke, mind pedig a proletariátus munkaerejének „árengedményes" kiárusításáról tanúskodnak.[10] Az ilyen árpolitika rendszerré szerveződése kétségkívül azt jelentette volna, hogy a nagyipar fokozatosan szétforgácsolódik, és a kistermelés legyőzi a nagyot. (...) Ezt az esetet korántsem kell összekeverni azzal, amikor az állótőkét az árverseny közepette (...) nem pótolják, mert az amortizáció bizonyos részét a munkabér növelésére vagy a nyersanyagkészletekre, tehát a forgótőke emelésére fordítják. Az állótőke-alapból folyósított és halaszthatatlanabb szükségletek fedezésére szolgáló ideiglenes kölcsönök nagy szerepet játszottak a szovjet ipar életében. Ez a folyamat az állami ipar határtalan forgótőke-szegénysége miatt szükségszerű volt, és gyakran még elég magas – az önköltségszintnél nem alacsonyabb – árak mellett is kibontakozott.

2. Az állami ipar termékeinek árát úgy kalkulálják, hogy az ipari termelésnek a magángazdaság termékeire való átváltásakor egyenértékek cserélnek gazdát, vagyis egyik gazdasági rendszer sem zsákmányolja ki a másikat. Ez a helyzet általában csak nagyon rövid lélegzetű epizódként képzelhető el. Normálisnak tekinteni azt jelentené, hogy a közös nemzetgazdasághoz tartozó szocialista és magán-árutermelő rendszert úgy fogjuk fel, mintha teljes gazdasági egyensúlyban létezhetnének egymás mellett. Ilyen egyensúly hosszú ideig nem állhat fenn, mivel az egyik rendszernek ki kell szorítania a másikat. Itt hanyatlás vagy fejlődés lehetséges, de az egy helyben topogás kizárt. (...) Ha a tőke körforgása valamely vállalatban és a kapitalista rendszer egészének prekapitalista környezetéhez való viszonyában mozgást jelent, akkor miképp maradhat a szocialista forma a preszocialista környezethez való viszonyában „nyugalmi állapotban"? Mit jelent az adott esetben a mozgás? Vagy azt, hogy a kapitalista forma gyorsan felemészti az államgazdaság monolit öntvényét, amely az Októberi Forradalom és a polgárháború lávájában képződött, vagy pedig azt, hogy a szocialista forma saját felhalmozása és nem-szocialista környezete rovására fejlődik, amely utóbbi nedveivel ugyancsak táplálkozik. Ha a kapitalizmus mozgás, akkor a szocializmus még gyorsabb mozgás. És amennyit a határtalan tőkeszegénység következtében veszít sebességéből az eredeti felhalmozás időszakában a technikai-gazdasági alapok lefektetése során, azt kénytelen a nem-szocialista környezet rovására erőltetett felhalmozással helyettesíteni. E felhalmozás egyik legfontosabb eszköze (...) az értékeknek a nem-szocialista környezet rovására végbemenő egyenlőtlen cseréje. Ez a csere csak az állami ipar termékeire vonatkozó megfelelő árpolitika mellett eredményezhet aktív mérleget a szocialista forma javára.

3. Áttérünk a harmadik, körülményeink között nemcsak lehetséges, hanem szükségszerű esetre. Arra az árpolitikára, amely tudatosan épít a magángazdaságban keletkező többlettermék meghatározott részének elidegenítésére annak minden formájában. Ez a politika lehetséges, mivel a proletár államgazdaság történetileg a monopolkapitalizmus talaján születik. Ez utóbbi – a szabad verseny megszüntetésével – az iparcikkek belső piacán monopolárakat eredményez, a kistermelés kizsákmányolása következtében extraprofitra tesz szert és ezzel előkészíti a terepet az eredeti szocialista felhalmozás korszakának árpolitikája számára. Az ország egész nagyiparának egyetlen tröszt, vagyis a munkásállam kezében való összpontosítása óriási mértékben megnöveli a monopolista árpolitika bevezetésének lehetőségét, ami csak újabb válfaja lesz a magángazdaság megadóztatásának. Azok az akadályok, amelyekkel ezen az úton az államgazdaság szembetalálja magát, nem abból adódnak, hogy gazdasági erői nem elegendőek e politika megvalósításához, hanem mindenekelőtt e politikának az árak csökkentésével való szükségszerű összekapcsolásából. Ez utóbbi csak akkor képzelhető el, ha az önköltség még gyorsabban csökken. Ez pedig a maga részéről szükségképpen feltételezi az ipar újrafelszerelését, alighogy a régi technika mellett elértük a termelés racionalizálásának határait. Gondot okoz az is, hogy az állam nem minden iparágban monopolista. Tehát az

árpolitikát úgy kell kialakítani, hogy az állami felhalmozás ne hozzon automatikusan magával magánkapitalista felhalmozást is. Végül nem beszélek itt a politikai természetű nehézségekről, amelyek a munkásosztály és a parasztság kölcsönös viszonyából származnak, s amelyek miatt gyakran egyenértékű cseréről vagyunk kénytelenek beszélni, jóllehet ez utóbbi a nagyipar társadalmasítása után még vadabb utópia, mint amilyen a monopolkapitalizmus uralmának időszakában volt.

Az alkalmasan megválasztott árpolitika segítségével történő felhalmozásnak megvannak a maga előnyei a kisgazdaság közvetlen vagy közvetett adóztatásának egyéb formáival szemben. Ezek közül a legfontosabb az, hogy a felhalmozási összegek megszerzése céljából egyetlen kopejkát sem kell külön adóapparátus fenntartására fordítani. Azok az ellenvetések, amelyek szerint az árpolitika segítségével folyó adóztatás (. . .) hátrányosan érinti a munkások és a szegényparasztok munkabérét, teljesen alaptalanok. Tudniillik nem a szegényparasztság iparunk termékeinek fő vásárlója. Azt azonban, amit itt elveszít, visszakaphatja az államtól hitel, állótőke-kényszerfelhalmozás stb. formájában. Ami pedig a munkásokat illeti, ez az ellenvetés éppoly megalapozatlan, mint az a megjegyzés, amelyet a munkabérről teljes mértékben áthárítható közvetett adók ellen tesznek. Lássunk egy számszerű példát: ha a megfelelő árpolitika folytán a munkásosztály a lakosság más csoportjaival együtt kifizet az állami iparnak mondjuk 50 milliót, akkor ezt az állam könnyen vissza tudja téríteni a munkabérek emelése révén. Azt az összeget azonban, amelyet a burzsoáziától és a kispolgári fogyasztóktól kapott, nekik nem adja vissza, s ily módon növeli a szocialista felhalmozási alapot.

(. . .) Térjünk most át az államgazdaság termelési alapon történő felhalmozásának kérdésére. Ennek a felhalmozásnak ugyanaz a forrása, mint a kapitalizmusban, nevezetesen a munkásosztály munkája, akinek bére alacsonyabb kell hogy legyen az általa előállított termékek összértékénél. Számos alapvető eltérés adódik azonban mind az eredeti szocialista felhalmozás általános körülményeiben, mind pedig a munkaerő felhasználásának és javadalmazásának formáiban.

Mindenekelőtt azt a korábbiakban már jelzett tényt kell megemlítenünk, hogy a szocialista felhalmozás általában csak a *proletárforradalom után* kezdődhet el, míg az eredeti kapitalista felhalmozás már a polgári forradalom előtt megindul. Egyes országokban teljes lendülettel bontakozik ki a forradalmak idején (Anglia, Franciaország), másokban ekkorra már túljutott fő állomásain (Németország). Magáért azért a lehetőségért, hogy hozzákezdhessen az egész gazdasági rendszer átszervezéséhez, a burzsoáziának nem kellett a termelőerők lerombolása és a meglévő tartalékok kimerítése képében azt az adót megfizetnie, amelyet a proletárforradalom és a polgárháború követel a XX. században. Nem tudjuk, mibe kerül majd más országokban a hatalomnak a proletariátus által történő megragadása, de nálunk oly sokba került, hogy a termelési alapon történő felhalmozás nem is indulhatott meg rögtön. Ezt olyan időszak előzte meg, amikor az állami szektorban előállított, és a keretein belül, illetve azon kívül elosztott értékek összege nem több, hanem kevesebb volt, mint a termelés önköltsége. A hadikommunizmus időszaka az új tulajdonrendszerben nem a felhalmozás és a bővített újratermelés feladatát állította az állam elé, hanem egyrészt a katonai győzelemét, másrészt pedig a nincstelenek olyan, az egész kapitalista világgal hadakozó közösségének táplálását, mint amilyen akkoriban a proletariátus és a szegényparasztság volt, hadseregükkel egyetemben. Ennek a korszaknak a gazdasága hadi-fogyasztói kommunizmus volt. Az volt a feladata, hogy fenntartsa magát, valahogy élelemhez jusson és győzzön. Az államgazdaság deficites volta semmi esetre sem lehetett indok e szektor visszafejlesztésére, még kevésbé megszüntetésére. A termelés csökkenése csak akkor következett be, amikor már nem volt elég nyers- és fűtőanyag. A kapitalista értelemben és a felhalmozás szempontjából is veszteséges termelés e korszak sajátos feladatai szempontjából szükséges és hasznos is volt. Vegyünk egy önkényes számpéldát: ha kiszámolnánk a termelés önköltségét a korszak tipikus vállalatainál, a következő képet kapnánk: a nyersanyag és az amortizá-

lódott termelési eszközök értéke, vagyis az állandó tőke 1000, a munkabér vagyis a változó tőke 500, a termék önköltsége 1500, a termék kereskedelmi értéke a háború előtti áron viszont mindössze 600. Ilyen helyzetben nemhogy többlettermék nincs, hanem kolosszális a veszteség: 1500– 600 = 900. A hadikommunista rendszerben azonban, tekintettel annak feladataira, ez az eredmény távolról sem volt negatív. A munkások megtermelték a munkabért és még valami, kb. 100 egység ment az állami kommuna közös konyhájára is. Ez a száz egység nem többletterméket képviselt, hanem kölcsönt az állótőkéből, más szóval az állótőke elherdálását. Ám az adott korszakban mindez pluszt jelentett, mivel az állótőke és a nyersanyagkészletek holt tőkeként feküdtek volna, ha a munkaerő nem alakítja át őket fogyasztási cikkekké. Itt lehettek és valójában voltak is olyan esetek, amikor a termelés kereskedelmi értéke még a munkabérnél is alacsonyabb volt (a mi esetünkben pl. 400 az 500-hoz képest). A termelés egy részét azonban ekkor is célszerű volt fenntartani, mert a munkásokat úgyis táplálni kellett, és az üzemek karbantartása is kiadásokat igényelt. Az állam számára előnyösebb volt a megtermelt termékek után 100 egységnyi deficitet elviselni (nem értékben mérve) és *működtetni az üzemeket*, mint 200 vagy 500 egységnyi deficitet *az üzemek bezárása következtében*. Ez egészen sajátos gazdaság volt, amely feladatait és kalkulációs módszereit tekintve gyökeresen ellentétes volt a kapitalista termeléssel. (. . .) A hadikommunizmus időszakáról elmondhatnánk: bármit bármilyen módon megtermeltek, ami növelni tudja a fogyasztási alapot az adott pillanatban, történjék ez akár az álló- és forgótőke elfecsérlésével is, a közeli helyreállítás reménye nélkül.[11]

Egy ilyen gazdaság azonban nem képes hosszú ideig fenntartani magát. A polgárháború befejezésével véget ért az eredeti szocialista felhalmozás előtörténete és megkezdődött valódi története. *Ám ez a felhalmozás nem az államgazdaság évi többlettermékének növekedésével, hanem az évi deficit csökkenésével kezdődött.* Ez az első megkülönböztető vonása szocialista felhalmozásunknak a kapitalistával összehasonlítva.

A szocialista felhalmozás nem nullánál kezdődik és emelkedik mind magasabbra, hanem az alól indul. Nulla többlettermék az egész államgazdaságban, ugyanakkor nulla veszteség is – ez ideálisnak számított a hadikommunizmus időszakáról az előzetes szocialista felhalmozás időszakára való átmenet során.[12] Míg a kapitalista termelés mozgatórugója a *legnagyobb profitra* való törekvés, addig a hadikommunizmus időszakában a *legnagyobb termékmennyiség* előállítására irányuló igyekezet a jellemző, akár a *legnagyobb veszteség* árán is. A szocialista felhalmozás kezdetétől pedig a *legkisebb veszteség* elérése lesz az alapvető cél az egész államgazdaságban (és lehetőség szerint az egyes vállalatoknál is). Jelenleg, vagyis az 1925/26-os évben a Szovjetunió állami ipara és közlekedése egészében nyereséges. Ha az ipari össztermék értéke 2.500 millió rubel, a tiszta termék pedig 1000 m = v, vagyis a tiszta termék egyenlő az összes bérrel, akkor az *m*, vagyis esetünkben nem az értéktöbblet, hanem a többlettermék nullával egyenlő. Ezzel szemben, ha a munkabér összege alacsonyabb az állami ipar munkásai által egy év alatt előállított új érték összegénél, akkor többlettermék keletkezik, jóllehet az egész ipar nemcsak hogy semmit sem adott belőle az államnak, de sok millió rubeles támogatást is követelt magának az álló- és forgótőke helyreállítására. A világháború, a forradalom és a polgárháború idején nemcsak normális újratermelés nem volt, de a termelés alapelemei is rendkívüli módon kimerültek. Helyreállításuk most folyik. Ha eközben a helyreállításhoz szükséges alapvető erőforrásokat nem a termelési alapon történő felhalmozás útján teremtenénk elő, hanem az államgazdaság nem-szocialista környezetéből a fent leírt módszerekkel, akkor ez korántsem jelentené azt, hogy a felhalmozás első fajtája nem létezik. Ha mondjuk az állami ipar tiszta termelése egy évben 1.000 millió rubel, a munkabérekre egy év alatt kifizetett összeg 700 millió, az álló- és a forgótőke helyreállítására pedig nemcsak ezt az állami költségvetés számára láthatatlan 1.000– 700 = 300-at, hanem ezenkívül láthatóan és a Pénzügyi Népbiztosság számára nagyos is terhes módon még 200-at költenek, az távolról sem jelenti azt, hogy többlettermék nem létezik.

Többlettermék ez esetben is keletkezik, ráadásul a 300 millió rubelnyi összeghez még az ipar által egy év alatt kifizetett állami és helyi adók mennyiségét is hozzá kell tenni, valamint az igazgatási kiadásokat stb. Az adott esetben értelemszerűen feltételezem, hogy a termékre átvitt érték (E), vagyis az állandó tőke, mely példánkban 1.500-al egyenlő, megfelelően van kiszámolva, és az iparnak a helytelen amortizációból és az alacsony árakból származó veszteségei nem emésztik fel a munkások által előállított többlettermé-ket. Másrészt pedig a számítás helyes fordított értelemben is, azaz a megemelt monopol-árakból származó eredményt nem tulajdonítják a munka termelékenységének, hanem a magángazdaságra kivetett adóként fogják fel, amelyet az adott esetben a megfelelő árpolitikának köszönhetően észrevétlenül szedünk be.

Ennélfogva a szocialista felhalmozás legelején az állam, dacára a veszteségeknek, nem állítja le a termelést. Csak a gazdaság egészében törekszik a legkisebb veszteségre, és távolról sem mindig azoknak a vállalatoknak a megválasztásakor, amelyeket működtetni kénytelen (a szállítást másként az elsők között le kellett volna állítani). A kapitalista felhalmozástól való eme alapvető eltérésből következik számos egyéb, másodlagos jellegű különbség is. Ám még akkor is, amikor a felhalmozás már nagyobb nullánál, amikor az államgazdaság egésze látszólag ugyanazt a felhalmozási politikát folytatja, mint az egyéni tőkés gazdaság, óriási különbség tapasztalható az eredeti kapitalista és szocialista felhal-mozás között. Nemcsak az az eltérés, hogy a felhalmozás alapelvei az egyes állami vállalatokban, illetve az egész komplexumban különböznek egymástól, ami egyébként rendkívül fontos az egyes trösztök gazdaságpolitikája szempontjából. A különbség in-kább azzal a körülménnyel van összefüggésben, hogy amíg a tőkés vállalatok kezdettől fogva technikailag magasabb szinten álltak és gazdaságilag erősebbek voltak, mint az ahhoz a termelési módhoz tartozó vállalatok, amelyet (vagyis a kistermelést) ki kellett szorítaniuk és maguk alá kellett rendelniük, addig a szocialista termelés kénytelen meglehetősen hosszú időszakot befutni az anyagi erőforrások felhalmozásában, ennek folyamán pedig az államgazdaság egyes vállalatai szükségképpen technikailag alacsonyabb szinten állnak, gazdaságilag pedig gyengébbek lesznek a fejlett burzsoá országok modern kapitalista vállalatainál. Ebben az időszakban az állam egész gazdálkodása szükségképpen alá lesz rendelve egyrészt azon erőforrások minél gyorsabb felhalmozásának, amelyek az ipar technikai bázisának a villamosítás és a gazdaságilag ésszerű területi megosztás alapján történő átalakításához szükségesek, másrészt pedig annak a feladatnak, hogy megvédje ezt az új gazdaságot az egyelőre még erős kapitalista gazdaságtól. Ebben az értelemben az eredeti szocialista felhalmozás időszaka, a maga törvényszerűségeivel nemcsak az olyan elmaradott paraszti országok számára elkerülhetetlen, mint a Szovjetunió, hanem valószí-nűleg részben Európa szocialista gazdasága számára is, mivel a mostani európai gazdaság (eltekintve az előtte álló polgárháborús pusztításoktól is) gazdaságilag és technikailag gyengébb, mint Észak-Amerika kapitalista gazdasága. Csak a legfejlettebb ipari országok-ban alapul majd az eredeti szocialista felhalmozás jóval nagyobb mértékben a munkások többlettermékén, mint olyan erőforrásokon, melyeket Európa és a gyarmatok szocializ-mus előtti termelési formáiból nyernek. Az említett két feladat mindenesetre nem állt a kapitalizmus előtt az eredeti felhalmozás időszakában. Volt ugyan néhány kézműipar-ellenes intézkedés is, ezek azonban inkább túlhajtásoknak és felesleges tőkés akadékos-kodásnak minősíthetők, semmint a kapitalizmus számára szükségszerű gazdasági lépése-knek, miután az a legteljesebb egyenlőség közepette is biztosan legyőzte a kistermelést. Másrészt a gyengén fejlett iparral rendelkező országok vámpolitikájában, amely arra irányul, hogy megvédje az adott ország iparát a fejlettebb tőkésországok versenyétől, a külső hasonlóságon kívül semmi közös vonás nem fedezhető fel a szocialista protek-cionizmussal. Ott az ipart egy *ugyanolyan gazdasági rendszerhez tartozó* másik ipartól óvják. Itt viszont egy olyan termelési mód védelméről van szó, amely gyenge gyermek-ként áll szemben egy másik, számára halálosan ellenséges gazdasági rendszerrel, s ez gazdasági és technikai szempontból bizonyos ideig még elaggott állapotában

szükségképpen erősebb lesz az új gazdaságnál. A legnagyobb elméleti felelőtlenség lenne a szocialista és a kapitalista protekcionizmus között teljes hasonlóságot feltételezni. Az összehasonlításnak csak akkor lenne értelme, ha egy gyengén fejlett iparral rendelkező szocialista ország egy nála fejlettebb ország szocialista iparával szemben vezetne be vámokat saját ipara védelmében, ahelyett, hogy részévé válna azon országok egységes szocialista gazdasági szervezetének, amelyekben győzött a proletariátus. Ekkor, akárcsak a kapitalizmus esetében, egyetlen gazdasági rendszeren belüli vámokról lenne szó. Ilyen abszurd helyzetre azonban aligha kerül sor valaha is. Itt megjegyezzük, hogy még ez a futó példa is, amint a kapitalista és a szocialista gazdaság összehasonlítására vonatkozó összes többi, feltárja azt a lényegi különbséget a kettő között, hogy míg a kapitalizmus a konkurrencia, illetve az alkotórészek kölcsönös taszítása alapján fejlődik, addig a szocialista expanzió módszere a gazdaság (és a politika területén is) a részek vonzása, a kölcsönös segítség, valamint az egységes gazdasági komplexum megteremtésének tendenciája. Ez nem csupán katonai, hanem gazdasági szükségszerűség is.

Korábban már beszéltünk arról, hogy a kapitalizmust – különösen az eredeti felhalmozás időszakában – a munkaerővel való kíméletlen, barbár, pazarló bánásmód jellemzi. A munkaerővel a kapitalizmus úgy próbál rendelkezni, mint bármely, a termelés alkotóelemei közé tartozó megvásárolt áruval. A kizsákmányolás és az elnyomás korlátai ebben a tekintetben tisztán fiziológiaiak (a munkásnak aludnia és ennie kell), esetleg a munkásosztály ellenállása által meghatározottak. A későbbiekben a munkásoknak és a tőkéseknek a gazdasági harcban mutatkozó erőviszonya lesz a legfontosabb tényező, amely korlátozza a termelési alapon folyó kapitalista felhalmozás ütemét és mértékét. Ezzel szemben, győzelmének pillanatától a munkásosztály a kizsákmányolás objektumából annak szubjektumává is válik. Saját munkaerejéhez, egészségéhez és munkájához, valamint annak körülményeihez nem viszonyulhat úgy, ahogyan ezekhez a kapitalista viszonyult. Ez objektív határt szab a szocialista felhalmozás ütemének, olyan akadályt jelent, amellyel a kapitalista ipar fejlődésének első időszakában nem találkozott. Igaz, mi ismerjük a munkásosztály lelkesedését és hősies önkorlátozását az állami ipar megszervezésének első éveiben, különösen pedig a polgárháború időszakában. Ám az ilyen mozzanatok nem jellemzőek a szocialista felhalmozás egész időszakára. A proletariátus államgazdasága és egy tipikus kapitalista gazdaság között a legszembetűnőbb különbség az, hogy bár az államgazdaság piacra dolgozik és a csereszférában árutermelőként lép fel, a munkáshoz való viszonyában mégis *kezd* (bár egyelőre csak kezd) úgy viselkedni, mint egy olyan termelési rendszer, amely a termelők fogyasztását szolgálja. Azok a törvények, amelyek a munkabér alakulását a szocialista felhalmozás időszakában szabályozzák, egészen mások, mint az eredeti kapitalista felhalmozás időszakának munkabértörvényei. Legvilágosabb bizonyítéka ennek az a tény, hogy pl. 1920-ban, amikor kisebb volt a munkanélküliség, s egy ideig részben hiány volt szakképzett munkaerőben is. (...) a munkabér jóval alacsonyabb volt, mint 1924-ben, amikor pedig 1 millió 300 ezer munkanélküli volt az országban. A kapitalista rendszerben ugyanakkor, ahol a munkabér színvonalának a munkaerő értékétől való eltéréseit a munkaerő kereslete és kínálata, valamint a munkásosztály szervezettsége és ellenállásának ereje határozza meg, pont fordított arányoknak kellene érvényesülniük. Ily módon a szóban forgó időszakban a munkabér-törvény a szocialista felhalmozás törvényének van alárendelve, amely utóbbi a munkásosztály tudatos önkorlátozásában nyer kifejezést. Ez az önkorlátozás lép a munka és a tőke spontán harcának helyébe, amely azonos körülmények között – vagyis mindenekelőtt a munkaerő adott értékszintjén – meghatározza a munkabér és az értéktöbblet színvonalát a kapitalista termelés rendszerében. A szocialista felhalmozás szükségszerű a munkásosztály számára, de felismert szükségszerűségként jelenik meg.

Az a tény, hogy a Szovjetunió államgazdaságában, tekintet nélkül arra, hogy milyen nyomorúságos helyzetben van, szigorúan betartják a 8 órás munkanapot, és minden egyes évben mind szélesebb körben hoznak munkavédelmi intézkedéseket, úgyszintén

csak azért lehetséges, mert a munkásosztály uralja a termelést. A termelés jelenlegi méretei mellett a tőkés rendszerben abszolút lehetetlen valami hasonlót csinálni.

Ama sajátosságok közül, amelyek az eredeti szocialista felhalmozás időszakát a kapitalizmus megfelelő időszakával összehasonlítva jellemzik, meg kell még említeni az óriási munkanélküliség tényét, amely jelentős ráfordításokat igényel a felhalmozási alapból. Olyan kiadásokat, amelyek az eredeti felhalmozás lovagjait nem terhelték, amikor, elsőnek megnyitva gyáraikat, a mezőgazdaság és a kézműipar munkaerőtartalékaiból merítettek.

Megjegyzendő, hogy a háború és a forradalom időszakának szörnyű nélkülözései, a munkásosztály szokásos igényeinek óriási csökkenése a szocialista felhalmozás egyik tényezője volt és maradt. A munkásosztálynak egy ilyen közelmúlt után ugyanis könnyebben sikerül korlátoznia igényeit azokban az években, amikor a szocialista felhalmozás feladatai állnak előtérben.

Az eredeti szocialista felhalmozás alaptörvénye a szovjet államgazdaság legfőbb mozgatórugója. Ám valószínű, hogy ez a törvény egyszersmind egyetemes jelentőségű is, talán azon országok kivételével, amelyek utolsóként térnek át a gazdaság szocialista formájára. A fent elmondottakból kiindulva, a törvénynek azt a részét, amely a termelés anyagi erőforrásainak újraelosztását szabályozza, a következőképpen fogalmazhatjuk meg. *Gazdaságilag minél inkább elmaradott, kispolgári, paraszti az az ország, amely a termelés szocialista megszervezésére tér át, minél csekélyebb az örökség, amelyet a kérdéses ország proletariátusa a társadalmi forradalom időpontjában saját szocialista felhalmozási alapjába tehet, aránylag annál inkább kénytelen lesz a szocialista felhalmozás a szocializmus előtti gazdasági formák többlettermékének részleges elsajátítására támaszkodni, és annál kisebb lesz a részaránya a saját termelési bázison folyó felhalmozásnak, vagyis a felhalmozás annál kevésbé merít majd a szocialista ipar munkásainak többlettermékéből. És fordítva, gazdasági és ipari szempontból minél fejletebb lesz az az ország, amelyben győz a társadalmi forradalom, a magasan fejlett ipar és a kapitalista módon szervezett mezőgazdaság képében minél nagyobb anyagi örökséghez jut az ország proletariátusa a burzsoáziától az államosítás révén, minél kisebb a részaránya az adott országban a termelés kapitalizmus előtti formáinak és minél inkább szükségszerű az ország proletariátusa számára a volt gyarmatokkal folytatott termékcsere egyenlőtlenségének csökkentése, a szocialista felhalmozás súlypontja annál inkább áttevődik a szocialista formák termelési alapjára, vagyis a saját ipar és mezőgazdaság többlettermékékére.*[13]

Az előzetes szocialista felhalmozás időszaka nemcsak az új gazdaság anyagi erőforrásainak a kapitalista forma feletti végső győzelem érdekében történő összegyűjtését fogja át, hanem egyszersmind az állam- és a magángazdaság közvetlen harcát is, egyebek között a munkaerő elosztásában. A szovjet gazdaság elméletének egyik legérdekesebb kérdése az, hogy történetileg milyen konkrét formák között szorítja majd ki a szocializmus előtti formákat a magasabb rendű szocialista gazdasági rendszer. A probléma még tovább bontható: miben különböznek a megelőző szocialista felhalmozás időszakában a szocialista forma magángazdasággal szembeni harci módszerei a valódi szocialista ipar időszakának harci módszereitől; továbbá mi az eltérés a szocialista formának a kapitalistához, illetve a kisárutermeléshez fűződő viszonya között?

(...) A korábbi gazdasági formák kiszorítását vizsgálva, az eredeti szocialista felhalmozás időszakának állami ipara egészen más helyzetben van, mint a kapitalista ipar a maga korában. Egész más helyzetben vannak az egyes állami iparvállalatok is a korabeli tipikus kapitalista vállalatokhoz képest. Ezt egy pillanatra sem szabad szem elől téveszteni, amikor feltesszük magunknak az életbe vágó kérdést: hogyan mehet végbe, illetve hogyan kell végbemennie általában annak a folyamatnak, amelynek során a szocialista forma kiszorítja a kapitalistát? Az a vulgáris elképzelés, amely szerint a szocialista forma, már létének első szakaszában legyőzi a kapitalistát a konkurrenciaharcban, akárcsak a kapitalista gyár annak idején a kézműipart, a múlttal való durva, felületes és

kritikátlan összehasonlításból ered. Ez az analógia nem teszi világosabbá a kérdést, hanem elhomályosítja az egész problémát. Magától értetődő, hogy jóval könnyebb ilyen felületes és kritikátlan analógiákat gyártani, mint az eredeti szocialista felhalmozás időszakának sajátos jellemvonásait megérteni. Próbálkoztak is ezzel elég sokan nálunk a gazdasági irodalomban, meglehetősen szánalmas eredménnyel. A proletárállam gazdaságpolitikája, feltéve, hogy helyes volt és nem tévedt az effajta szocialista manchesterizmus útjára, tapogatózva és ösztönösen éppen a fordítottját cselekedte annak, ami logikai és gyakorlati szempontból a hasonló analógiákból következne, amelyek egy időben gazdaságunk tudományos marxista elemzését helyettesítették.

Jelenleg államgazdaságunk technikailag és gazdaságilag is gyengébb, mint Európa és Amerika tőkés gazdasága. Európa szovjet gazdasága, miután itt is győz majd a proletariátus diktatúrája, szintén gyengébb lesz, mint az amerikai tőkés gazdaság. A szocialista forma fejlődésének eredeti időszakában a technikai bázis átalakításához nélkülözhetetlen anyagi körülmények, valamint a szocialista kultúrához és a dolgozó proletariátus szocialista neveléséhez szükséges előfeltételek hiányában nem képes kibontakoztatni mindazon előnyeit, amelyek a szocializmusra szervesen jellemzők, s amelyek megléte történetileg haladóbbá teszi a szocialista formát a kapitalistánál. A megelőző felhalmozás időszakában a szocialista forma, mint azt korábban említettük, még nem érvényesíti minden előnyét, elveszít viszont néhányat a kapitalista gazdaságéiból. Ez utóbbi ugyanakkor lényegi előnyeinek teljes birtokában van, ami még a kapitalizmus hanyatlásának időszakában is többnyire lehetetlenné teszi a szocialista forma számára azt, hogy az egyenlőség alapján folytasson konkurrenciaharcot a kapitalizmussal. A proletár államgazdaság számára teljes (és a legostobább) öngyilkosság lenne, ha a kapitalizmust a szocialista gazdaság fejlődésének mai szakaszában a szabad konkurrenciaharc küzdőterén próbálná megverni. Ebben a harcban a szocialista gazdaság felbomlana és végül vereséget szenvedne. Nem szabad elfelejteni, hogy miközben államgazdaságunk, azonos körülményeket feltételezve, az első években egészében gyengébb volt a kapitalistánál (a pontosabb összehasonlítás kedvéért úgy mondanám: állami iparunk 1918 és 1925 között gyengébb volt háború előtti kapitalista iparunknál), ezalatt az egyes állami vállalatok is, azonos körülmények között, egyengébbek voltak a kapitalista vállalatoknál. A külföldi kapitalista iparhoz viszonyítva ez abban mutatkozik meg, hogy iparunk termékei túlnyomórészt drágábbak és rosszabbak a külföldieknél, és ez másképp nem is lehet.[14] Belföldön a magánipar csak azért gyengébb, mert nem egyenlő feltételekkel lép harcba. A nagy és technikailag legfejlettebb vállalatok kezdettől fogva az állam kezében vannak. Másodsorban pedig, s ez még fontosabb, a magánipar minden más szempontból is kedvezőtlenebb körülmények között kénytelen működni, mint állami társa. A tökéletesen helyes szocialista politikának köszönhetően az államgazdaság és ennek következtében az egyes állami vállalatok csak *mint ennek az egésznek a részei* bizonyulnak erősebbeknek a magánvállalatoknál, vagyis a felek egyenlőtlensége mellett erősebbek. És ha mindez így van – és pontosan így van – akkor ebből az is következik, hogy az államgazdaság gazdasági és technikai gyengeségének, más szóval az eredeti szocialista felhalmozásnak az időszakában a szocialista forma semmiképpen sem győzheti le a kapitalistát az egyes állami vállalatoknak vagy azok csoportjainak hasonló tőkés vállalatokkal szembeni konkurrenciaharcában. Ehhez a győzelemhez az állami vállalatok esetében az a legfontosabb tényező hiányzik, amelyben a kézműiparral harcban álló kapitalista vállalatok annak idején nem szűkölködtek: ez az egyes vállalatok egyéni gazdasági és technikai fölénye történelmileg alacsonyabb rendű társaikkal szemben. Mivel azonban a szocialista formának győznie kell, és fokozatosan már a megelőző szocialista felhalmozás szakaszában is győzelmeket arat (maga a felhalmozás, vagyis a bővített szocialista újratermelés már harci eredménynek, a győzelmi trófeák egyikének számít), ezért itt más okoknak is kell lenniük, amelyek kívül fekszenek az egymástól különböző két gazdasági rendszer egyes vállalatainak konkurrenciaharcán. Melyek ezek az okok, mi az a sajátos vonás, ami megkülön-

bözteti a szocialista expanziót a kapitalistától, egyszersmind szívósabbá is teszi a szocialista formát a kapitalistával folytatott harcban?

Az első legfontosabb sajátosság az, hogy az államgazdaság mint egységes egész száll harcba, és nem is tehet másként. Az egyes állami vállalatok, kiszakítva a gazdaság egészéből és a konkurrenciaharcba vetve, valószínűleg nem tartanának ki, s legyőznék őket. De ugyanezek a vállalatok az államgazdaság egységes komplexumában elhelyezkedve, annak minden erejét maguk mögött tudhatják. Így a legkisebb mértékben sem azonosak a régi típusú magántőkés vállalatokkal vagy trösztökkel, még akkor sem, amikor „önálló elszámolásra állították át" őket, és külsőleg mintha hasonlóvá váltak volna az árugazdaság egyéni vállalataihoz vagy a kapitalista trösztökhöz. *Ahogy a kooperáció alapján végzett munka valamivel több, mint az együttműködés keretében összefogó egyes munkaerők összege, úgy az államgazdaság egész komplexuma is több valamicskét, mint a hozzá tartozó vállalatok és trösztök számtani összege.* Itt az új típusú hatalmas kooperáció új erőket szabadít fel, ami a szervezett, nagy gazdasági tömeg hatásának köszönhető.

Amikor trösztjeink megszülettek és berendezkedtek az önálló gazdasági elszámolásra, e trösztök kapitalista arculata és a kalkuláció tőkés módszerei ürügyül szolgáltak egy sor vulgáris közgazdász számára ahhoz, hogy megalkossák az állami és a kapitalista vállalatok közötti konkurrenciaharc valamifajta „elméletét". Ez gyanús módon egyesítette a marxista műveltségű vagy legalábbis marxista olvasottságú embereket a burzsoá „tudomány" felületes és szűklátókörű képviselőivel.

Ám az államgazdaság és egyes láncszemeinek hatalmas gépezete által támasztott gyakorlati szükségletek, valamint az a tényleges politika, amelyet ennek a gépezetnek a gazdasági szükségszerűség diktál, sokkal komolyabb dolgok, mint ezek a garasos nyárspolgári elmélkedések, amelyek az államgazdaságnak a hadikommunizmusról a szocialista felhalmozás időszakára (vagy ahogy nálunk mondani szokták, a NEP[15]-re) való áttérés ideiglenes felszíni jelenségeit, vagyis a trösztök ismert szervezetlenségét, szétszórtságát, irányításuk hiányát stb. megkísérelték a trösztök egymás közötti és a magánpiaccal való kölcsönös kapcsolatainak normális típusaként beállítani. Pedig alighogy véget ért az újjászervezés időszaka és az államgazdaság erőinek az árucsere feltételeinek megfelelő átcsoportosítása, s megtettük az első lépéseket az új körülmények között, máris megkezdődött az államgazdaság mint egységes egész „felkészülési" folyamata. Nevezetesen azoknak az előnyöknek a kitapogatása és gyakorlati kihasználása, amelyeket a nagy gazdasági egységek együttműködése nyújt, továbbá az állam- és a magángazdaság közötti „szabad" konkurrenciaharc körének fokozatos szűkítése.[16]

A szocialista forma másik jellemvonása, amely felvértezi a kapitalistával folyó küzdelemben és amelynek szintén semmi köze a szabad konkurrenciaharchoz (sőt épp ellenkezőleg), az államhatalomnak az államgazdasággal való összenövése. Az eredeti kapitalista felhalmozás időszakában az állam gyakran segíti ezt a folyamatot, többek között erőszakos intézkedésekkel is, de a tőkés fejlődés effajta állami támogatása, hasonlóképp a feudális állam e fejlődéssel szembeni ellenállása sem hasonlítható össze semmiféle módon azzal a szereppel, amelyet a proletár állam játszik a gazdasági folyamatokban. A múltból erről csak az imperialista háború hadi-államkapitalista korszaka alapján nyerhetünk némi fogalmat. Hogy a tőkés államnak a kapitalista gazdasággal való összefonódása milyen nagy mértékben képes megnövelni az adott politikai-gazdasági mechanizmus erejét és szilárdságát, azt 1914–1918 között Németország hadi-államkapitalizmusának tapasztalatai mutatják. A proletárdiktatúra körülményei között ez az összenövési folyamat jóval tovább megy. A proletárállam és a proletárgazdaság a szó szoros értelmében egységes egészet képvisel. A politikai és gazdasági hatalomnak ez az ötvöződése a lehető legnagyobb mértékben megnöveli mind az állam politikai, mind pedig az államgazdaság gazdasági erejét. Fentebb már rámutattunk arra, hogy a szocialista felhalmozásban mily jelentős szerepet játszanak a gazdaságon kívüli

módszerek. A proletárállam hatalma, amely a magángazdaság többlettermékére is kiterjed (természetesen a gazdaságilag lehetséges, célszerű és technikailag elérhető mértékben), nemcsak eszköze, hanem állandó tartaléka is ennek a felhalmozásnak. A proletárhatalom, mondhatni, az államgazdaság potenciális tartalékalapja. A külkereskedelem monopóliuma és a vámtarifákból felépülő védőgátunk, amelyen megtörnek a világgazdaság értéktörvényének hullámai, ugyancsak a proletárállam belső politikai erejét és a világproletariátus külső támogatását testesíti meg. A szóban forgó erők e téren történő felhasználása gazdaságilag egyenesen döntő fontosságú a szocialista forma egész léte szempontjából annak csecsemőkorában.

Így arra a következtetésre jutunk, hogy ha van is a kapitalista és a szocialista expanzió között formai hasonlóság, nevezetesen az, hogy mindkét formára immanens módon jellemző a törekvés, hogy ne csak a saját erőforrásai igénybevételével fejlődjön, hanem szükségképpen kiszorítva és állandóan kizsákmányolva a történelmileg elmaradott termelési módokat, a régi formákkal vívott harc módszerei azonban a kapitalizmus és a szocializmus esetében teljesen különbözőek. A kapitalizmus szórt alakzatban, szabad konkurrencia közepette győzi le a kapitalizmus előtti gazdasági formákat. A szocializmust viszont az államgazdaság zárt rendjében jut el a győzelemig, amely államgazdaság a politikai hatalommal ötvöződve egységes egészként lép fel, a szabad konkurrencia rendszeres korlátozása és csaknem teljes likvidálása mellett. A látszólag szabad konkurrencia engedélyezése a hadikommunizmus politikájának megszüntetése után mindössze pedagógiai intézkedés volt, hogy szorosabbra vonjuk és racionalizáljuk az állami vállalatok tevékenységét, nem pedig visszatérés a korábbi termelési módhoz fűződő viszonyban a történetileg a kapitalista fejlődés első és második szakaszára jellemző formákhoz. *A szocializmus előtti formákhoz fűződő viszonyában a szocializmusnak megvan a saját jellemző viselkedési formája*, mely a legkisebb mértékben sem vezethet az eredeti kapitalista felhalmozás körülményeinek újjászületéséhez, de a szabad konkurrencia feltámadásához sem, amelyről maga a kapitalizmus tért át a monopolista egyesülések szakaszára. Egyelőre semmit sem mondhatunk arról, milyen formák között szorítja majd ki a szocializmus a termelés egyéb gazdasági rendszereit abban az időszakban, amikor a szocialista gazdaságnak már meglesz az új technikai alapja. De az eredeti szocialista felhalmozás vizsgált korszakában a bővített szocialista újratermelés ösztönzésére az alábbi módszerek kínálkoznak: a szabad konkurrencia korlátozása, sőt likvidálása, az állami monopólium előnyeinek minden lehető módon történő felhasználása, az államgazdaság egységes komplexuma segítségével vívott harc, a gazdasági és politikai eszközök kombinálása.

Ami az államgazdaság és a kispolgári termelési mód közötti közvetlen kapcsolatokat illeti, ezeknek a kapcsolatoknak legalább ugyanannyi újat kell hozniuk az emberi társadalom gazdaságtörténetében, mint az egész új szocialista gazdaságnak általában. Amikor maga alá rendeli a neokapitalizmust, az államgazdaság egyszersmind maga alá rendeli az annak alárendelteket is, más szóval az egyszerű árugazdaságnak azokat az elemeit, amelyeken e kapitalizmus második kiadása megszületik. Emellett azonban szükség van arra is, hogy a kistermelés és az államgazdaság között a közvetlen kölcsönkapcsolatok egész rendszere alakuljon ki. E kapcsolatok lényegét a következők határozzák meg.

A kistermelés három részre osztható: az egyik hosszú időszakon keresztül kistermelés marad, a másik a kapitalista kooperáció útjára lép[17], a harmadik, megkerülve e folyamatot, valamilyen újfajta együttműködést választ. Ez utóbbi külön típust képvisel a kistermelésről a szocializmusra való átmenetben: a kistermelés itt nem halad keresztül a kapitalizmuson, de az államgazdaság sem nyeli el egyszerűen.

A proletárdiktatúra alatt az effajta új kooperáció, amelynek egyik ágát láthatóan a paraszti kommunák és artyelek képviselik, még csak ezután fog kifejlődni. Ennélfogva nem adhatunk elméleti elemzést arról, ami még nem létezik, s csak ezután jön majd létre. Itt egyelőre annyit jegyzünk meg, hogy még nem leltünk rá az állami monopóliumnak a kooperáció javára való felhasználásában azokra a módszerekre, amelyek a

kapitalista forma szabadversenyének korlátozása mellett maximális eredményeket szolgáltatnának.[18]

(...) Az eredeti szocialista felhalmozás időszakában az államgazdaság már a technikai átszervezést megelőzően is képes kihasználni egységes, szervezett komplexumának a kapitalizmus számára elérhetetlen előnyeit, amely feleslegesen sok erőt veszteget el szerkezetének anarchikus volta miatt. A hadikommunista rendszer idején a fenti előnyök érvényesítésére tett kísérletek nem voltak ugyan sikertelenek, de gyümölcseik elkallódtak és kihulltak a rendszert jellemző általános gazdasági deficit résein. Ezek az előnyök már jóval szembeötlőbbek lennének, ha végre megvalósítanánk leglényegesebb szervezeti, egyszersmind fontos összgazdasági feladatunkat: az államgazdaság egységes egészként történő irányítását.

Ezzel együtt arra az előnyre is emlékeztetni kell, melyet a kapitalizmus élvez az államgazdasággal szemben. Az ugyanis már a megelőző korszakban kitermelte a számára szükséges emberanyagot: a termelés és az elosztás szereplőinek azt a típusát, amely már a kapitalista ösztönzés szellemében nőtt fel és alkalmazkodott a kapitalista fegyelemhez. Az „államgazdaság dolgozóinak" típusa mint önálló társadalmi típus viszont még csupán kialakulóban van, ami arra kényszeríti az új gazdasági rendszert, hogy régi emberekre támaszkodjon, elviselve ezzel a hanyagságból és a visszaélésekből eredő óriási veszteségeket. (...) A szocialista szokások és a szocialista kultúra felhalmozása különösen nagy jelentőségű a szocialista termelésnek a kapitalistával folytatott harcában. Legalábbis ennek első évtizedében a kapitalizmus ezen a téren nyilvánvalóan fölényben van a szocializmussal szemben, mivel évszázadok kulturális felhalmozásának gyümölcseit tartja a kezében.

A kapitalista formának a szocialistával folyó harcban mutatott ellenállóképessége, amely igen szemléletesen tárul elénk a kis- és középkereskedelemben, abból származik, hogy a magánvállalatok kizsákmányolják saját munkásaikat és alkalmazottaikat, sőt maguknak a tulajdonosoknak a munkáját is, áthágva ezzel a szovjet munkavédelmi törvények által megengedett határokat. A szocialista rendszer viszont nem csökkentheti termelési és forgalmi költségeit ilyen módon. És abban az időszakban, amikor ez a forma nem képes legyőzni a magángazdaságot gazdasági alapon sem, a magángazdaságnak ez az előnye óriási jelentőségű, különösen a kereskedelemben. Ha tekintetbe vesszük a kereskedők önkizsákmányolásának rendszerét, azt, hogy nem költenek adminisztrációra és hogy a tulajdonos személyes bizalmat táplál alkalmazottja iránt (ami a dolgozónak a kapitalista viszonyok szükségleteihez történő alkalmazkodásából következik), akkor az állami kereskedelem aligha működhet valamikor is egységnyi forgalomra vetítve kisebb költségekkel. A szocializmus előnye (tudniillik a szigorú munkavédelem) itt a kapitalizmus előnyévé alakul át, amennyiben a forgalmi kiadások csökkentéséért folyó versenyről van szó.

Az elmondottak fényében világosabb lesz számunkra a külföldi kölcsönök és koncessziók problémája is a szocialista felhalmozás időszakában. A hosszú lejáratú külföldi kölcsön egyrészt egyik formája a fiatal új gazdaság külföldi tőke által történő kizsákmányolásának. Másrészt viszont a legnagyobb mértékben képes meggyorsítani a szocialista felhalmozás folyamatát. Egyidejűleg ugyanis a szocialista felhalmozási alap ugrásszerű megnövekedését jelenti, felgyorsítja az államgazdaság technikai átszervezésének folyamatát, következésképpen lerövidíti azt az időt, amit az állami ipar a szocializmus előkészítő osztályában tölt. Alkalmat ad arra, hogy sok tízezer, a termelésből jelenleg kiszakított munkanélküli elhelyezkedhessen, akik ezidáig a termelés állami kézben levő anyagi alkotóelemeinek hiánya miatt nem jutottak munkához, és így ezeket a munkanélkülieket a szocialista felhalmozás részvevőivé teszi. Elméleti szempontból a külföldi kölcsönök a kapitalista és a szocialista felhalmozás szintézisét képviselik. Jóval inkább válhatnak azonban a szocialista, mint a tőkés felhalmozás tényezőjévé a kapitalizmus

hanyatlásának idején. Az a kamat, amelyet az államgazdaság fizet majd a hitelek után, kétségkívül sokkal kisebb lesz a szocialista felhalmozási alapba jutó új értékeknél. Ez természetesen úgy értendő, hogy az állam teljesen szabadon rendelkezik a hitelekkel, és pusztán a kamatfizetési kötelezettség az egyetlen kapcsolat-forma a hitelező és a kölcsönfelvevő között. Érdekes visszagondolni arra, hogy a gazdaságilag elaggott országokból a fiatalabb és fejlődő külföldi kapitalista szervezetekbe irányuló tőkebefektetés igen nagy szerepet játszott az eredeti felhalmozás időszakában. Így például amikor Velence elveszítette hegemóniáját a földközi-tengeri kereskedelemben, a velencei kereskedőtőke által felhalmozott eszközök a holland kereskedelembe és iparba áramlottak. Bizonyos idő elteltével azonban a tőkék Hollandiából Angliába kezdtek átvándorolni, majd onnan Amerikába. „Hollandia manufaktúráit már a XVIII. század elején messze túlszárnyalták az angolok, és Hollandia megszűnt vezető kereskedő és ipari nemzet lenni. Ezért 1700 és 1776 között az lesz egyik fő üzletévé, hogy óriási tőkéket kölcsönöz kiváltképpen hatalmas versenytársának, Angliának. Hasonló a helyzet ma Anglia és az Egyesült Államok között. Sok tőke, amely az Egyesült Államokban ma születési bizonyítvány nélkül fellép, nem egyéb Angliában csak tegnap tőkésített gyermekvérnél." – írta Marx.[19]

Mindenesetre, ha például Európa elaggott kapitalizmusának eszközei nagy tömegben átvándorolhatnának a fiatal szovjet gazdaságba az európai proletárforradalom bekövetkeztéig eltelő időszakban, az nem a kapitalizmus, hanem a szocializmus számára jelentene többletet. Amennyiben e folyamat során a hegeli „ész csele" e tőkéknek kamattal való idecsalogatásában jelenne meg, úgy nem szabadna sajnálni az átlagoshoz képest magasabb kamatot sem.[20]

Más a helyzet a koncessziókkal. Itt a kapitalista és szocialista felhalmozás közötti viszony inkább fordított jellegű. A felhalmozás szervezője a magántőke, az állam pedig a termelési érték egy részének elvonása, bérlet, adók, elővásárlási jog stb. formájában jut kamatokhoz. A koncesszió negatív oldala azonban nem az, hogy az állam a tőkésnél kevesebbet kap az értéktöbbletből. Az előnyösen megkötött koncessziók esetében az állam általában ott is nyer valamit a felhalmozási alap számára, ahol semmit sem kapott volna a koncessziótulajdonos nélkül, még inkább növelve ezáltal az ország $v + m$-ből álló nemzeti jövedelmét. A koncessziók alapvető negatívuma ezzel szemben az, hogy az államgazdaság itt az eredeti szocialista felhalmozás időszakában – azaz amikor a leggyengébb – kerül közvetlen érintkezésbe a külföldi tőkével, amely teljes technikai fegyverzetében, álló- és forgótőke-feleslegeivel, valamint a burzsoá hátországból származó új tőkék nagy tartalékaival lép elő. Az állami ipar tőkehiányban szenvedő alapvető ágaiban a nagyobb koncessziók kezdettől fogva azt mutatják, hogy ezek a vállalatok nincsenek egyenlő körülmények között az állami vállalatokkal. Ezek a koncessziós vállalatok azonnal érvényesíthetik azokat az előnyöket, amelyekkel a fejlett külföldi kapitalista ipar rendelkezik a miénkkel szemben. Megkerülik vámkordonunkat, így a két gazdasági rendszer versenye az álllamgazdaság számára kedvezőtlen erőviszonyok mellett zajlik. Előállhat végül az a helyzet, hogy ha az államgazdaság szervezetébe túl nagy adag koncesszió kerül, akkor az elkezdi felbomlasztani az előbbit, mint ahogy annak idején a kapitalizmus a nála gyengébb naturálgazdaságot züllesztette szét. Ez a felbomlás egyébként kifejeződik majd abban is, hogy a kapitalista vállalatok munkásai jobb anyagi körülmények között találják magukat, mint az állami ipar dolgozói, aminek kétségtelenül meglesznek a politikai következményei. Mindez értelemszerűen csak az államgazdaság létének első időszakára, az eredeti felhalmozás korszakára vonatkozik. Amikor a szocialista forma gazdaságilag és technikailag megerősödik, a koncessziók már nem lesznek veszélyesek. De akkor már kevésbé lesznek szükségesek is, mivel csak az új tőkék iránti rendkívüli igények kényszerítenek bennünket arra, hogy a koncessziók útján haladjunk. Az elmondottak természetszerűen nem vonatkoznak azokra a koncessziókra, amelyeket mérsékelt adagban „fogyasztunk" nem a Szovjetunió gazdasági központjaiban és nem a termelés döntő ágazataiban. A leghasznosabb és legkevésbé veszélyes koncessziókra jó példát szolgáltatnak a faipari koncessziók.

Mindenesetre a koncessziós politika területén mutatkozó óvatosság ugyanannak a gazdasági szükségszerűségnek a tükröződése, amely arra kényszeríti a Szovjetunió gazdaságát, hogy minden lehetséges eszközzel fenntartsa a külkereskedelem monopóliumát és a legszigorúbb protekcionizmus rendszerét. Itt is arról van szó, hogy megteremtsük a szocialista felhalmozás szükséges feltételeit: következésképpen harcról, amely a szocialista felhalmozás törvénye, és a világkapitalista gazdaság értéktörvénye között folyik.

A két törvény harca

Most áttérünk az utolsó és elméleti szempontból legérdekesebb problémára: a két törvény – az értéktörvény és a szocialista felhalmozás törvénye – közötti harc kérdésére a szovjet gazdaságban.

A fentiekben láthattuk, hogy a szocialista felhalmozás törvényének a szovjet állam egész gazdaságpolitikája és az államgazdaság működése alá van rendelve. Elképzelhetetlen, hogy a Szovjetunió államgazdaságában a munkabér mozgásának bármiféle törvényszerűségéről vagy a munkabér bármilyen elméletéről beszéljünk, anélkül, hogy ne elemeznénk a szocialista felhalmozás törvényszerűségét és annak megnyilvánulásait a gazdaságnak ezen a területén. Ugyanennek a törvénynek van alárendelve – és ha még teljesen nem is, ez az állapot vasszükségszerűséggel bekövetkezik – az állami ipar termékeire vonatkozó árpolitika, illetve a vasúti és vízi tarifák rendszere. A szocialista felhalmozás törvényének van alárendelve a költségvetés bevételi oldalának szerkezete a magángazdaságnak a szocialista szektor javára fizetendő adóival együtt (értelemszerűen módosítva a gazdasági lehetőségeknek és a politikai célszerűségnek megfelelően). A felhalmozás törvényének van alárendelve a költségvetés kiadási oldalának szerkezete is. A külkereskedelem monopóliuma és a szocialista protekcionizmus rendszere a jelenlegi szakaszban a szocialista gazdaság védelmét jelenti. Más szóval, a szocialista felhalmozás számára biztosítandó terület megóvását az ellen, hogy a kapitalista felhalmozás képviselői befurakodjanak annak határai mögé. A szocialista felhalmozás törvényének van alárendelve egész hitelrendszerünk, mind szervezési módszereit és követett politikáját, mind elsősorban az ország hitelforrásainak elosztási elveit tekintve. Ugyanennek a törvénynek van alárendelve belkereskedelmi politikánk, azzal az állandó törekvéssel egyetemben, hogy kiszorítsuk a forgalomból a magángazdaságot és számos olyan intézkedést hozzunk, amely a belső piac szabályozására irányul. Ez a szabályozás[21] harcot jelent a munka másfajta megszervezéséért. Az anyagi erőforrások elosztása szempontjából pedig szintén vagy a kapitalista felhalmozás ütemének és méreteinek korlátozását jelenti a forgalmi folyamatban, vagy a szocialista felhalmozás növelését ugyanitt, vagy pedig mindkettőt egyszerre. Munkavédelmi politikánk egyrészt a legfontosabb termelőerőnek, a szocialista felhalmozás legfontosabb elemének, a proletariátus munkaerejének megőrzését és minőségi javítását célzó politika, másrészt pedig – kiterjesztve a magángazdaságra – a kapitalista felhalmozás ütemének és méreteinek csökkenését eredményezi.

Egyszóval, az államgazdaság összes alapvető folyamata, továbbá a proletárállam gazdaságpolitikájának általános elvei *a fejlődés mostani szakaszában* mindenekelőtt és mindennél inkább a minden lehetséges eszközzel folyó felhalmozás, valamint a maximális gazdaságosság és takarékosság gazdasági szükségszerűségének vannak alárendelve. Ez a politika nem minden téren valósul meg kellő teljességgel és következetességgel, így pl. nem érvényesül a nem-termelő fogyasztással szembeni harc stb. területén, ám mindez csupán idő kérdése.

A Szovjetunió államgazdasága azonban csak egy része az ország egész gazdaságának. Az értékek nagy részét a magángazdaságban állítják elő, pontosabban az egyszerű árutermelés szférájában. (. . .) Egészét tekintve gazdaságunk áru-szocialista rendszer. A szocialista felhalmozás törvénye mindenekelőtt a gazdaság fő szocialista láncszemei-

ben, vagyis az államgazdaságban gyökerezik és működését a magángazdaságra csupán mint idegen természetű közegre terjeszti ki az ismert mértékben. Az egyszerű újratermelés és a kapitalista gazdaság immanens törvénye, az értéktörvény, ugyanakkor szintén kiterjeszti hatását az államgazdaságra is. Mivel a Szovjetunió gazdasága a gazdaságtörténetben eddig teljesen ismeretlen példáját nyújtja két különböző, természetét tekintve antagonisztikus, eltérő szabályozási típusú gazdasági rendszer együttélésének, ezért ez a gazdaság szükségképp nemcsak a küzdelem, hanem bizonyos fokú egyensúly, vagyis a két gazdasági törvény objektív együttélésének színtere is kell hogy legyen.

A szocialista felhalmozás törvényét az árugazdaság „demokráciája" korlátozza, a rá jellemző fejlődési tendenciával és szabályozási módszerekkel. Az árugazdaságot korlátozza, bekeríti, ha úgy tetszik, összepréseli a szocialista felhalmozás törvénye, a számára idegen szocialista test fejlődéstörvényei. Ezért gazdaságunk, jóllehet még nem szocialista, de már nem is tisztán árugazdaság.

Gazdasági rendszerünk közgazdaságtudományi minősítésének kérdése már az eddigiekben is kiváltott és még bizonyos ideig (reméljük nem sokáig) jónéhány alkalommal kivált majd vitákat. Nálunk egykor az üzletemberi realizmus és a kommunista bátorság csúcsának számított gazdaságunkat az árugazdaság egyik fajtájaként értelmezni, mintha ez az árugazdaság csak elenyésző mértékben torzult volna el a nagyipar állami tulajdonának következtében. Ez a nézőpont hallgatólagosan mindössze egyetlen árugazdaságban működő alaptörvény, az értéktörvény létét feltételezte gazdaságunkban. Ha ez valóban így lenne, akkor ennek a belülről és kívülről is szorító törvénynek a hatása alatt az állami iparnak fel kellene szívódnia a NEP-ben. Ha mindezideig nem is szívódott volna fel teljesen, az állami monopóliumnak mindinkább fiktívvé kellett volna válnia, be kellett volna zárni a veszteséges vállalatokat és csak jövedelmező vállalatok létezhetnének stb. A közlekedést és a fémipart például le kellett volna állítani vagy átadni a külföldi tőke kezébe stb. Semmi hasonlót nem figyelhetünk meg, sőt azt látjuk, hogy fokról-fokra épp egy ellenkező irányú folyamat erősödik fel, párhuzamosan a parasztgazdaság árujellegének fejlődésével. Miért van ez? Ha ez a folyamat nem az árugazdaság szabályozója mentén bontakozik ki, hanem azzal szemben, ha az állami ipar az értéktörvény hatása ellenére fejlődik és erősödik, akkor ez csak azért lehetséges, mert az értéktörvénnyel szemben hat, ezt a törvényt módosítja, eltéríti vagy részben megszünteti valamifajta másik törvény. Hogy milyen törvény ez, azt részben már láttuk.

Ennek a következtetésnek óriási elvi jelentősége van gazdasági rendszerünknek és alapvető fejlődéstendenciáinak helyes megértése szempontjából. Azzal viszont, hogy ebben a gazdaságban két alaptörvény jelenlétét állapítjuk meg, még semmilyen választ nem adtunk arra a kérdésre, hogy ezek gazdaságilag miként arányalanak egymáshoz és milyen a dinamikájuk. Ez külön elemzés tárgyát képezi. Itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy csak ennek a két törvénynek az elfogadásából kiindulva – ami előfeltétele a gazdaságunk általános tendenciáiról folyó konkrét kutatásoknak – leszünk képesek helyesen felfogni e gazdaság számos új és sajátos vonását. Ezeket az új vonásokat és jelenségeket semmiképp sem lehet levezetni az árugazdaságnak mint olyannak a fejlődéséből. Ezért aki gazdaságunkat kizárólag mint árugazdaságot szemléli, annak vagy magyarázat nélkül kell hagynia ezeket a jelenségeket, vagy a „kivételek" egész tömegét kell felsorakoztatnia, amelyek valamilyen általános szabályért kiáltanak, vagy (és ez a leggyakoribb) mélyértelműen a „proletárdiktatúra gazdasági sajátosságainak" számlájára kell írnia azokat. Úgy gondolom, hogy az „elméleti elemzés" e fajtájából már kinőttünk, és a NEP-ről szóló egy és ugyanazon frázisoknak néhány éven keresztül való ismételgetéséből már mindenkinek régesrég elege van azok tartalmatlansága és a terméktelensége miatt.

Nézzük meg, milyen határokig is terjed gazdaságunkban az árutermelés törvényeinek működése, hogyan befolyásolja államgazdaságunkat, és fordítva: milyen mértékben módosítja, illetve szünteti meg részlegesen az árutermelés törvényeit a szocialista felhalmozás törvénye.

Kezdjük az árutermelés törvényeivel.

Az árutermelés, akár az egyszerű, akár a tőkés árutermelést tekintjük, piacra történő termelés. Nálunk a forgalom területén a hadikommunizmus megszüntetése után a pénzbeni árucsere uralkodik. Nemcsak a magángazdaság egészében (értelemszerűen levonva a naturálgazdaságot), nemcsak a javaknak az állam- és a magángazdaság közötti, hanem igen nagy részben az államgazdasági szektoron belüli cseréjekor is. A pénzbeni árucserének és elszámolásnak ez a nálunk csaknem egyetemes formája sokak szerint az értéktörvénynek mint minden gazdasági folyamat szabályozójának működési terét és hatalmát bizonyítja. Ez a körülmény kétségkívül tápot ad annak, hogy sokan túlértékeljék az árugazdasági törvények jelentőségét és szerepét, ami mindmáig zavarja gazdasági rendszerünk lényegének megértését. *A pénzbeni árucsere terjedelme és az értéktörvény jelentősége között azonban semmiesetre sem szabad egyenlőségjelet tenni.* Ez még a tiszta kapitalizmus esetében sem engedhető meg, mivel az értéktörvény már a kapitalizmus monopolista időszakában részben megszűnik, miként az árutermelés minden más, vele kapcsolatos törvénye. Magában az árutermelés alapjaiban mennek végbe a legkomolyabb változások.

(...) Most, az októberi forradalom után, már tapasztalatból tudjuk, „mibe is megy át" a monopolkapitalizmus. Mindenesetre nem a szabadversenyre tér át, hanem a monopóliumra, mégpedig jóval szélesebbre és átfogóbbra, mint az amerikai trösztök monopóliuma. Állami monopólium jön létre az egész nagy- és középiparra, kereskedelemre, mindezt hatalmas szövetkezeti hálózat veszi körül. Ebben az értelemben államgazdaságunk történetileg folytatását és elmélyítését jelenti a kapitalizmus monopolista tendenciáinak: e tendenciák folytatását az árugazdaság további hanyatlása és az értéktörvény további megszűnése irányában. Ha Lenin elvtárs kifejezése szerint az árugazdaság már a monopolkapitalizmus időszakában „alá van ásva", akkor vajon milyen mértékben van az árugazdaság és annak törvényei (következésképp alaptörvénye, az értéktörvény is) aláásva a Szovjetunió gazdasági rendszerében?

Egyszerű árutermelésünk tengere és államgazdaságunk között a kapitalista termelés összekötő láncszeme rendkívül gyenge, és csak a csere területén létezik egy ilyen óriási láncszem, a magánkereskedő tőke. Ilyen helyzetben, vagyis amíg az ipari magántőke még nagyon gyenge, az állami ipar monopóliuma uralkodó szerepet játszik, amelyet az országon belüli főként csupán a kézmű- és kusztáripar versenye korlátoz. Ezt a konkurrenciát viszont, ha az egész állami ipart nézzük, ennek technikai fölénye szorítja korlátok közé, a nehéziparban pedig a verseny teljesen elképzelhetetlen.

Ha azonban a pénzbeni áruforgalom méretei alapján nem lehet ítéletet mondani az árutermelés specifikus törvényének erejéről és jelentőségéről, mivel ez a megközelítés tisztán formális és felületes lenne, akkor ugynaolyan formális és felületes volna az árutermelés törvényeinek az államgazdaságra gyakorolt hatását úgy értékelni, hogy e hatás mértékegységének a magángazdaságból az államgazdaságba, illetve a fordított irányba áramló árutömegek mennyiségét vesszük. Az amerikai farmer az orosz parasztnál nagyobb mértékben vesz részt az amerikai iparral fenntartott áruforgalomban. Gabonájára és nyersanyagára szintén feltétlenül szüksége van ennek az iparnak. Szükség van rá mint vásárlóra is. Mindez nem mond ellent annak, hogy a gazdasági erőviszonyoknak alárendelve a farmer függ a kereskedőtőkétől, a trösztöktől és a bankoktól, továbbá annak sem, hogy nincs a várossal semmiféle egyenértékű cseréje. Nem állíthatjuk, hogy minél fejlettebb az áruforgalom a Szovjetunióban a város és a falu között, annál nagyobb függőségbe kerül az állami ipar az árugazdaságtól és annál inkább alárendelődik ez utóbbi törvényeinek. Néhány vonatkozásban ennek *épp az ellenkezője igaz.* Iparunk annál nehezebb helyzetbe került volna, minél több parasztgazdaság vált volna naturálgazdasággá. Ennek bizonyítéka a hadikommumizmus időszaka. És fordítva, minél jobban fejlődik az árucsere a város és a falu között, az erőviszonyokat annál inkább a cserében részt vevő felek szervezettsége határozza meg. Az adott esetben értelemszerűen a parasztgazdaság kerül mindinkább függésbe az államgazdaságtól.

Ahhoz, hogy az árutermelés törvényeinek az államgazdaságra gyakorolt hatását értékeljük, részletesebb és mélyebb elemzésre van szükség.

(...) Itt előzetesként és futólag csupán a legalapvetőbb dolgokra mutatunk rá. Kétségtelen, hogy a piaci viszonyok ösztönössége, következésképp az értéktörvény is, hatást gyakorol az államgazdaságra, ha az állami szektor olyan árukat vásárol a kisárutermelőtől, amelyeknek egyidejűleg más konkurrens vevői is vannak az országon belül. Hatást fejt ki akkor is, amikor az állam a fő vásárló, de amikor ezzel együtt a parasztság képes egy adott kultúráról egy másikra áttérni, ha a monopolfelvásárló elfogadhatatlan árakat ajánl a termelőnek. Ebben az esetben az értéktörvény nyomása nemcsak az árban, vagyis a magángazdasággal folytatott csere perifériáján, pénzformában nyer kifejezést, hanem mélyen behatol az állami szektor belsejébe is. Nem csupán az érintett termelési ág kalkulációjában tükröződik, hanem többek közt az általános munkabérszinten keresztül minden szomszédos ágazatban is.

De vajon sok ilyen érték forog-e a magán- és az államgazdaság cseréjében, és milyen a részarányuk? Rendkívül nagy az értéktörvény hatása az állati eredetű élelmiszerek (hús, vaj, tojás) cseréjekor. Igen erősen hat olyan nyersanyagok cseréjénél is, mint a bőr és a gyapjú, ahol sok a versenyző vásárló, és ahol a termelő kedvezőtlen piaci konjuktúra idején növeli a kusztár (háziipari) nyersanyagfeldolgozás részarányát, ily módon bojkottálva a várost. Kisebb viszont az értéktörvény hatása a piaci viszonyokra az olyan mezőgazdasági eredetű ipari nyersanyagok adásvételénél, mint a kender, a len és különösen a gyapot. Igaz, itt az árak alsó és felső határát a külső piac, vagyis a világgazdaság értéktörvénye szabályozza, de a belföldi átlagárak és a külföldi árak közötti igen széles mezőben az árak feletti uralom javarészt a monopolista exportőr vagy az ipari feldolgozásban szintén csaknem monopolista állam kezében van. Végül, az árakat illetően az állam meglehetősen nagy mértékben ura a helyzetnek a gabonakereskedelemben is. Úgy tűnhetne, hogy ha valahol, akkor itt igazán kitombolhatja magát a piac ösztönössége. A valóságban viszont a dolog épp fordítva áll. Igaz, rossz termés esetén a kereslet és a kínalat ösztönös játéka a gabonakereskedelemben is előtérbe nyomul. Átlagos termés, vagy külföldi értékesítést igénylő feleslegek mellett azonban az állam uralja a piacot. Az 1920-as és 1921-es rossz termést hozó években, amikor ráadásul a vetésterület is óriási mértékben csökkent, az állam kötelező beszolgáltatással, terményadóval és gabonabehozatallal vette elejét belföldön a piaci ösztönösség befolyásának. Ma pedig, feleslegének birtokában, jóval nagyobb sikerrel éri el célját a gabonaexport monopóliuma segítségével. Többszáz millió pud belföldi felesleg felett rendelkezve, a belföldi árakat is uralni tudja. Elég jól bizonyította ezt 1923 őszének tapasztalata, amikor gabonafeleslegek mellett a rosszkor – a terményadó befizetésének idején – megindított és a paraszti árugabona ideiglenes állami bojkottjával egyenértékű felvásárlási ügyletek összezsugorították a gabonaárakat. (...) Így áll a dolog normális helyzetben, vagyis közepes termés alkalmával. A későbbiekben, a gabonakereskedelem és – ami ugyanaz – a parasztgazdaság árutermelő jellegének kibontakozásával, az állam szabályozó szerepe (a világ értéktörvényének e téren körvonalazódó határain belül) nem csökkenni, hanem nőni fog.

Az árutermelés törvényei azonban más értelemben is hatást gyakorolnak az államgazdaságra. Az állami ipar termelésének a magánpiacon történő értékesítésére gondolok. Iparunk piaci keresletre dolgozik. Abban az esetben is, amikor ez a kereslet az állami szektorból ered és akkor is, amikor azon kívülről. Ám az állami szektoron belüli piaci viszonyok távolról sem következnek szervesen magának az államgazdaságnak az immanens fejlődéstörvényeiből és szerkezetéből. Itt a piaci viszonyok formálisak, azokat az államgazdaságra az állam- és magángazdaság kölcsönös kapcsolatainak formája kényszeríti rá kívülről. Az állami ipar termékei iránt a saját maga részéről megnyilvánuló kereslet szabályozása nagyon messzire mehet. A piaci formák és a pénzben történő elszámolás megőrzése mellett is igen nagy tervszerűség érhető el a megrendelések elosztásában, eltekintve mindazoktól az ingadozásoktól, amelyek a magángazdasággal közvetlen kapcsolatban álló

ágazatokból indulnak ki. A magángazdasággal folytatott csere más dolog. Itt az állami ipar kibontakozásának arányos volta a magángazdaság kibontakozásának arányosságától függ. Ez utóbbi pedig ösztönösen alakul. Az állami ipar ezen a ponton erősen hozzá van kötve a magángazdaság szekeréhez. És épp az államgazdaságnak a piaci kereslet kielégítésére irányuló tevékenysége lesz nélkülözhetetlen feltétele magának a szocialista felhalmozásnak is. Ha a magángazdaság rovására végrehajtott felhalmozás a cserében szereplő értékek tekintetében aktív mérleget eredményez az államgazdaság oldalán, akkor ez az aktívum annál nagyobb lesz, minél magasabb azonos körülmények között a csere számszerű értéke. Am az államgazdaságnak a magángazdaság fizetőképes keresletétől való függősége ajtaján törnek be az árugazdaság spontán ingadozásai is. Ezeket az ingadozásokat persze korlátozhatja a tervszerű árpolitika és az államgazdaságnak a magángazdaság keresletét előzetesen számításba vevő tervszerű fejlesztése, de végérvényesen megszüntetni nem tudja.

A magángazdaságnak az államgazdaságra gyakorolt hatóereje ezen kívül abban is megnyilvánul, hogy az eredeti szocialista felhalmozás szakaszában, rendkívüli tőkeszegénység közepette, az államgazdaság kibontakozását meghatározza a fizetőképes kereslet nagysága. Az államgazdaság képtelen az árutermelés törvényeiből kiszakadni, és fokozatosan meggyorsítani a termelés szocialista típusára való áttérés ütemét, annak érdekében, hogy kielégítse magának a szocialista szektor dolgozóinak a fogyasztói keresletét. Ez azért van így, mert az újratermelésnek a magángazdasággal folytatott csere segítségével történő fokozatos növelése csak a piaci kereslet alapján lehetséges, annak minden következményével együtt. Az állam- és magángazdaság közötti egyéb alapvető kapcsolatformák hiányában maga a piaci árucsere válik a szocialista felhalmozás nélkülözhetetlen előfeltételévé.

Az értéktörvény működése az árugazdaságban, szabad verseny közepette, vagyis saját társadalmi környezetében, lényeges módon különbözik attól, hogy ez a törvény milyen erős befolyást gyakorol a szovjet gazdaságban, és méginkább az államgazdaság területén. A különbség itt körülbelül akkora lehet, mint egy nagy magasságból zuhanó kő becsapódásának ereje között a víz felszínén, illetve a medence alján. Minél szervezetebb az államgazdaság, minél szorosabban fogja össze egyes láncszemeit az operatív gazdasági terv, minél inkább képvisel egy kompakt gazdasági egészet, annál inkább válik maga is, a szocialista felhalmozás vastörvényével egyetemben, az egész gazdaságban, így a magángazdaságban is érvényesülő törvényszerűség legfontosabb elemévé.

Előzetes mérleget vonva arról, hogy miként működik az értéktörvény és a szocialista felhalmozás törvénye gazdaságunkban, erre a következtetésre jutunk: nem képzelhető el semmiféle tudományos elemzés anélkül, hogy ne ismernénk el e két törvény létét, valamint annak tanulmányozása nélkül, hogy kölcsönhatásuk milyen eredményre vezet.

A korábbinál most már teljesebb megfogalmazását adhatjuk az eredeti szocialista felhalmozás törvényének, amennyiben ez a törvény nemcsak objektív szükségszerűséggel előírja az anyagi erőforrások állam- és magángazdaságból származó felhalmozásának meghatározott mértékét a bővített újratermelés érdekében, hanem az értéktörvénnyel is szembenáll a harc minden frontján. Úgy áll szemben azzal, mint egy más típusú, az árutermeléssel antagonisztikus viszonyban levő gazdaság szabályozója.

(. . .) Az eredeti szocialista felhalmozás törvényének az államgazdaság tudatos és félig ösztönös tendenciáinak összességét nevezzük, amely a szovjet gazdaságban a kollektív munkaszervezet kiszélesítésére és megerősítésére irányul és amely a szükségszerűség erejével kényszeríti a szovjet államra: (1) a termelőerők elosztásának meghatározott arányait, amelyek az országon belül és határain túl az értéktörvénnyel folytatott harcban alakulnak ki, és amelyeknek objektív feladata a bővített szocialista újratermelés optimumának elérése az adott körülmények között, valamint az egész rendszer maximális védelmi képességének biztosítása az áru-kapitalista termeléssel folytatott küzdelemben; (2) a bővített újratermeléshez szükséges anyagi erőforrások felhalmozásának meghatáro-

zott arányait, különösen a magángazdaság rovására, amennyiben e felhalmozás meghatározott mértékét a gazdasági aránytalanságok, a magántőke növekedése, az államgazdaság és a paraszti termelés közötti kapcsolat gyengülése, a bővített szocialista újratermelés szükséges arányainak a közeljövőben bekövetkező felborulása, az egész rendszer gyengülése az árukapitalista termeléssel folytatott harcban az országon belül és annak határain túl kényszeríti fenyegető módon a szovjet államra.

Az eredeti szocialista felhalmozás törvényének az alábbiak szükségképpen alá vannak rendelve: a magángazdaságban előállított többlettermék elidegenítésének mértéke, a munkabér színvonala, a vámrendszer, a hitelpolitika, a költségvetés összetétele, az importtervek felépítése stb. (. . .)

Jegyzetek

1 A fordítás E. Preobrazsenszkij 1926-ban megjelent főműve, a *Novaja Ekonomika* (Az új gazdaság, Moszkva, Izdatyelsztvo Kommunyisztyicseszkoj Akagyemii), második fejezetének (50–126) felhasználásával készült. E fejezet szövege csaknem teljesen megegyezik a szerző 1924-ben írott „Osznovnoj zakon szocialisztyicseszkogo nakoplenyija", (A szocialista felhalmozás alaptörvénye) c. tanulmányáéval (*Vesztnyik Kommunyisztyicseszkoj Akagyemii*, No. 8). A szövegben végrehajtott változtatások szinte kizárólag terminológiai jellegűek és Preobrazsenszkijnek azt a szándékát tükrözik, hogy a trockista ellenzék megjelenésével kapcsolatos tudományos és politikai vita éppeni állásának megfelelően tompítsa néhány korábbi megfogalmazásnak élét; (lásd erről a fordító „Az elfelejtett konszenzus (A Preobrazsenszkij-Buharin vita újraértékeléséhez)" c. cikkét, *Medvetánc*, 1982/2–3.)
A fordítás során terjedelmi és tartalmi okokból néhány rövidebb részt elhagytunk. Kimaradtak azok a gondolatsorok, amelyekben a szerző Marx *Tőké*-jének az eredeti felhalmozásról szóló fejezetét (I/24.) kivonatolja és lemondtunk egy túlságosan részletező vámpolitikai fejtegetésről, illetve egy hosszabb Lenin-idézetről is. Végül kiszűrtük azokat az utalásokat is, amelyek *Az új gazdaság* egyéb fejezeteire vagy előkészületben lévő részeire vonatkoznak. A szövegkihagyásokat mindenütt feltüntettük: (. . .) A fordítás során felhasználtuk Kövér György (MKKE) nyersfordítását. – *A ford.*

2 MEM, 23, 584.

3 Nem beszélek itt a magántulajdon intézményének a feudalizmus időszakában történő korlátozásairól. Alapjában ekkor is a magántulajdon uralkodik, függetlenül ezektől a korlátozásoktól.

4 A későbbiekben látni fogjuk, hogy amíg maga a kapitalizmus szerkezete és az a mód, ahogy a kistermelést maga alá rendeli, a tőkekivitelt teszi lehetővé, addig a szocialista forma csak a proletárforradalmak exportja útján terjeszkedhet.

5 Az „eredeti szocialista felhalmozás" kifejezés az egyik legkiválóbb közgazdánk, V.M. Szmirnov nevéhez fűződik.

6 Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy jóllehet a kereskedelmi kapitalizmus alapján folyó eredeti tőkés felhalmozás megelőzi a kapitalista termelést, az eredeti felhalmozás egész időszaka azonban átfogja a tőkés iparfejlődés első korszakát is.

7 Az alábbiakban, ahol ezt a szövegösszefüggés megengedi, a rövidség kedvéért eredeti szocialista felhalmozás helyett szocialista felhalmozásról beszélek.

8 Itt, akárcsak a további kifejtés során, úgy beszélek az értéktörvényről, mint az áru- és árukapitalista termelési rendszer ösztönös szabályozójáról. Nem munkaráfordításokból kiinduló gazdasági szabályozásról szólok, függetlenül e szabályozás történelmileg átmeneti *formájától* a cseregazdaságban. Ilyen szabályozásra a tervgazdaságban is sor kerül majd, de más úton fog megvalósulni, éspedig a munkaidő közvetlen számbavétele alapján.

9 A magántőke (magángazdaságon belüli) szállításaira vonatkozó .asúti díjszabás emelése például e forrásból származó felhalmozásnak számít.

10 Kiváló példát szolgáltat erre – igaz, a tőkés gyakorlat alapján – az az árpolitika, amelyet a német ipar a világháború után kibontakozó pénzromlás időszakában követett.

11 A kapitalista világban bizonyos hasonlóságot mutatott a német gazdaság a márka gyors árfolyamcsökkenésének időszakában, mivel a gazdaság egésze kétségkívül deficites volt.

12 Szándékosan nem beszélek az „új gazdasági politika időszakára" valo átmenetről, miután ez a kifejezés napjainkra teljesen elvesztette értelmét. A későbbiekben majd javaslatot teszek a felváltására.

13 Ez a törvény magától értetődően bizonyos fokig módosul, ha egy fejlett szocialista országból termelési eszközöket visznek át egy elmaradottba.

14 Textiliparunk műszaki színvonala a forradalom után például legalább 15 évvel elmaradt az angliaié mögött.

15 Az új gazdasági politika addig volt „új", amíg élt a hadikommunizmus régi gazdaságpolitikájának az emléke, amellyel szembeállították. Feltétlenül száműzni kell ezt a kifejezést. A bajok a NEP rövidítéssel kezdődtek. Ez egyszerre három értelemben is használatos: (1) új gazdasági politika; (2) vegyes áruszocialista gazdasági rendszerünk egésze; (3) a burzsoá elv gazdaságunkban. Az „új gazdasági politika" helyett most helyesebb és célszerűbb szocialista felhalmozási politikát vagy időszakot mondani.

16 Az, ami egyidőben minden fehérgárdistát arra késztetett, hogy hisztérikusan rikoltozzon a hadikommunista módszerekhez való visszatérésről, valójában nem volt más, mint az államgazdaság konszolidációs folyamata, illetve a létért és fejlődésért vívott küzdelem olyan módszereire való áttérés kezdete, melyek az eredeti szocialista felhalmozás egész időszakát jellemzik majd.

17 Itt nem a fogyasztási és egyéb szövetkezetekről beszélek a szokásos értelemben, hanem kooperációról, mint egyesült munkáról, azaz abban az értelemben, amelyben Marx szól a kooperációról *A tőke* első kötetének a manufaktúrával és a gépekkel foglalkozó fejezeteiben.

18 A kapitalizmus történelmi feladata egyebek között az, hogy a cserében résztvevő minden gazdasági formát egy egységes gazdasági szervezet részévé tesz. Így a kisárutermelésnek is kezdettől fogva lehetősége van arra, hogy közvetlen kapcsolatba lépjen az államgazdasággal.

19 MEM, 23. 706–707.

20 Legalább ennyi alap van sajnos annak feltételezésére, hogy a világkapitalizmus az új piacok és a tőkekivitel problémájának megoldását nem ebben a formában keresi, hanem a Szovjetunió ellen irányuló újabb intervencióban.

21 Gazdaságunk szabályozási elvei egyben az új gazdaság, a szervezett államgazdaság szervezési csírái. Jelenleg ezek a csírák gyökeret eresztenek és erősödnek, miközben *elsősorban az eredeti szocialista felhalmozás feladatát* látják el, értve ezen az egész komplexum létért folyó küzdelmét is az adott körülmények között. Jóllehet történetileg főként e funkciót betöltve fejlődnek ki, a későbbiekben más szerepet játszanak majd.

Ernesto Che Guevara

Algíri beszéd

Kuba azért van jelen a konferencián, hogy egyedul képviselje Amerika népeinek hangját, s mint már sokszor hangsúlyoztuk, fejlődő országként, mi tobb, szocializmus építő fejlődő országként jott el. Nem véletlen, hogy képviselőinknek lehetőséguk nyílott, hogy Ázsia és Afrika népei korében kifejtsék véleményuket. A kozos vágy, az imperializmus megdontése egyesít minket a jovő felé vezető úton, miként az ugyanezen ellenséggel szembeni harc kozos múltja egyesített minket eddig is.

Ez a harcban álló népek gyűlése: ez a harc két egyenlő fontosságú fronton bontakozik ki és teljes erőfeszítést kovetel tőlunk A politikai fegyverekkel és tűzfegyverekkel vívott antiimerialista harc, amelynek célja, hogy megszabaduljunk a kolonializmus és neokolonializmus béklyóitól, nem választható el az elmaradottság és a szegénység elleni harctól. Mindkettő ugyanannak az útnak egy egy szakasza, s ez az út egy új, gazdag és egyben igazságos társadalomhoz vezet Kulcsfontosságú a politikai hatalom megszerzése és az elnyomó osztályok felszámolása De ezután szembe kell nézni a harc második, talán még nehezebb feladatokat tartalmazó szakaszával.

Amióta a monopoltőkések megkaparintották a világot, az emberiség nagy részét szegénységben tartják, szétosztva a hasznot a fejlettebb országok kozott. Ezeknek az országoknak az életszínvonala a mieink nyomorúságán alapszik; ezért, hogy novelhessuk a fejlődő országok népeinek életszínvonalát, harcolni kell az imperializmus ellen. Ezért minden alkalommal, amikor egy ország leszakad az imperializmus fájáról, nemcsak csatát nyerunk legnagyobb ellenségunkkel szemben, hanem hozzájárulunk viszonylagos gyengüléséhez is, és újabb lépést teszunk a végső győzelem felé.

Ebben a halásos kuzdelemben nincsenek határok, nem maradhatunk kozonyosek a világban történő egyetlen esemennyel szemben sem bármely ország győzelme az imperializmus felett a mi győzelmunk is, mint ahogy barmely nemzet veresege mindenki veresége. A proletár internacionalizmus nemcsak a jobb jovoert harcoló népek kotelessége, hanem kikerülhetetlen szukségszerűseg Amennyiben az amerikai vagy bármely más imperialista ellenségunk a fejlódő népek es a szocialista országok ellen tevekenykedik, alapvető logika diktálja a fejlődő népek és a szocialista országok kozotti szovetség szukségességét ha nem lenne más egyesítő tényező, a kozos ellenség léte onmagában is elegendőnek bizonyulna.

Világos, hogy ezek a szovetségek nem keletkezhetnek spontan módon, előzetes eszmecserék nélkul, anélkul, hogy fajdalmas „vajúdás" elózné meg a dontést.

Mindannyiszor, amikor egy ország felszabadul, azt mondjuk, ez az imperializmus világrendszerének veresége; azonban meg kell egyeznunk abban, hogy az elszakadás nem

azonos a függetlenség deklarálásával, vagy egy forradalom katonai győzelmeivel; az elszakadás csak akkor lesz teljes, amikor az imperialista gazdasági uralom megszűnik hatalmat gyakorolni egy nép felett. Ezért létkérdés a szocialista országok számára, hogy valóságos szakítás történjék, és ezért internacionalista vezérlő ideológiánk által megszabott kötelességünk, hogy erőfeszítéseinkkel hozzájáruljunk a lehető leggyorsabb és legalaposabb felszabaduláshoz. Mindebből le kell vonni a következtetést: a most felszabadulásuk útjára lépett országok fejlődéséért a szocialista országoknak áldozatokat kell vállalniuk. Legkevésbé sem zsarolási vagy feltűnési szándékkal mondjuk mindezt, sem pedig azért, hogy közelebb férkőzzünk az afro-ázsiai népek táborához; ez mély meggyőződésünk. Nem létezhet szocializmus, ha a tudatban nem jön létre olyan változás, amely új, testvéri magatartást alakít ki az emberiséggel szemben. Azokban a társadalmakban, amelyekben építik vagy már felépítették a szocializmust, ennek létre kell jönnie, mind individuálisan, mind globálisan, az imperialista elnyomás alatt szenvedő összes néppel szemben.

Hisszük, hogy ebben a szellemben kell megérteni a függő országoknak nyújtandó segély felelősségét, és nem szabad többé olyan árakon alapuló „kölcsönösen előnyös" kereskedelem fejlesztéséről beszélni, amelyeket az értéktörvény, és ennek következménye, az egyenlőtlen nemzetközi csereviszonyok rónak az elmaradott országokra.

Hogyan is jelenthetne „kölcsönös előnyt" világpiaci áron eladni a nyersanyagokat, amelyeknek az elmaradott országok végnélküli szenvedései és verejtéke az ára, és megvenni világpiaci áron azokat a gépeket, amelyeket a modern, automatizált gyárakban állítanak elő?

Ha megállapítjuk ezt a fajta kapcsolatot a két ország-típus között, egyet kell értenünk azzal, hogy bizonyos mértékben a szocialista országok is bűnrészesek az imperialista kizsákmányolásban. Lehetne érvelni azzal, hogy a szocialista országok külkereskedelmi forgalmának csak jelentéktelen részét alkotja a fejlődő országokkal való árucsere értéke. Ez nagy igazság, de nem szünteti meg a csere erkölcstelen jellegét.

A szocialista országok erkölcsi kötelessége, hogy megszüntessék hallgatólagos bűnrészességüket a nyugati országok kizsákmányolóival. Az a tény, hogy ma a két országcsoport közötti kereskedelem mértéke csekély, nem jelent semmit: 1959-ben például Kuba csak alkalmanként adott el a szocialista blokkba tartozó országoknak cukrot, angol és más nemzetiségű kereskedőkön keresztül, míg ma kereskedelmének 80 %-a ebben a relációban zajlik; minden létszükségleti cikk a szocialista táborból származik, és tény, hogy Kuba valóban belépett ebbe a táborba. Nem mondhatjuk, hogy belépését egyszerűen a kereskedelem növekedése okozta, és azt sem, hogy azért növelte kereskedelmét, mert szakított a régi struktúrákkal és a szocialista fejlődési formát választotta, inkább azt lehetne mondani, hogy a két tényező összefügg, kapcsolatban van egymással.

Mi nem olyan folyamatot indítottunk el, amely merev szakaszokon keresztül a kommunizmusba, egy végső, posztulált ideológiai fejlődés logikus végeredménybe torkollik. A szocializmus igazságai, valamint az imperializmus valósága fokozatosan formálták népünket, és megmutatták azt az utat, amelyet kisvártatva tudatosan is választottunk. Afrika és Ázsia népeinek, akik teljes felszabadulásuk felé haladnak, előbb vagy utóbb ezt az utat kell vállalniuk, akármilyen jelzővel is illessék szocializmusukat. A szocializmusnak nincs más, számunkra érvényes definíciója, mint az emberek kizsákmányolásának megszüntetése. Amíg ez a kizsákmányolás teljesen meg nem szűnik, csak a szocializmus építésének szakaszairól beszélhetünk, de ha a kizsákmányolás csökkenése helyett a folyamat stagnál vagy visszaesik, még a szocializmus építéséről nem beszélhetünk.

Meg kell teremtenünk a feltételeket ahhoz, hogy testvéreink közvetlenül és tudatosan lépjenek a kizsákmányolás végleges megszüntetésének útjára, azonban nem szólíthatjuk fel őket erre addig, amíg ebben a kizsákmányolásban mi is bűnrészesek vagyunk. Ha megkérdeznénk, milyen módszerekkel lehet a méltányos árakat meghatározni, nem tudnánk válaszolni; nem ismerjük a kérdés gyakorlati nagyságát, csak azt tudjuk, hogy

– politikai viták után – a Szovjetunió és Kuba számunkra előnyös cukoreladási szerződést írt alá, amelynek értelmében ötmillió tonna cukrot rögzített, a szabadpiacinak nevezett árnál magasabb áron fogunk eladni. A Kínai Népköztársaság is ugyanezt a vételárat tartja.

Ez csak egyetlen adat; az igazi feladat olyan árak rögzítése, amelyek lehetővé teszik a fejlődést. Nagy, koncepcionális változás lenne a nemzetközi kapcsolatok rendjének megváltoztatása; nem a külkereskedelemnek kell a politikát irányítania, hanem, éppen ellenkezőleg, a külkereskedelmet kell alárendelni a népek közötti testvéri politikának.

Elemezzük röviden a hosszútávú, bázisipar-fejlesztő hitelek problémáját. Gyakran találkozunk azzal, hogy a kedvezményezett országok olyan, jelenlegi lehetőségeikhez képest túlméretezett iparbázist hoznak létre, amelynek termékeit országukban nem tudják maradéktalanul felhasználni, s amelyek nyersanyagtartalékaik kimerítéséhez vezetnek.

A mi gondolatmenetünk az, hogy a szocialista államok hazai befektetései közvetlenül az állami költségvetésből történnek, a megtérülés a gazdálkodási folyamatokban, az együttműködés révén létrejövő végtermékekből történik. Azt javasoljuk, hogy lehetőség nyíljon ilyen típusú befektetésekre a fejlődő országokban is.

Így óriási, eddig szunnyadó erőket hozhatnánk mozgásba nyomorúságos, kizsákmányolt és fejlődésükben soha sem támogatott kontinenseinken, elkezdhetnénk egy új szakaszt, amely igazságos, nem a múlt, hanem a jövő történelme által meghatározott nemzetközi munkamegosztáson alapulna.

Azok az államok, amelyek területén ilyen új beruházásokat helyeznének el, a szuverén tulajdonos minden jogával rendelkeznének; ezeknél a beruházásoknál sem készpénzfizetésről, sem hitelekről nem lenne szó, csupán arra kellene kötelezni ezeket az államokat, hogy a beruházó országoknak egy bizonyos ideig rögzített áron meghatározott mennyiségű termékeket szállítsanak.

Érdemes lenne tanulmányozni a helyi kiadások ama finanszírozási formáját is, amely egy ilyen beruházáspolitikát alkalmazó ország számára szükségszerűvé válik. Egy olyan támogatási forma, amely hosszúlejáratú hitelek formájában jelentkezne, és nem jelentené konvertibilis devizaösszeg ráfordítását, alapja lehetne a fejlődő országok tömegfogyasztási cikkekkel való ellátásának.

Egy másik fontos probléma a technikai vívmányok kérdése. Közismert, hogy a fejlődő országok szakemberhiányban szenvednek. Hiány mutatkozik oktatók és az oktatási intézmények terén. Gyakran reális szükségleteink ismerete is hiányzik, valamint a megfelelő technikai, kulturális, illetve ideológiai fejlesztéspolitika megválasztása és megvalósítása.

A szocialista országoknak a műszaki oktatás szervezeteinek kialakításában segítséget kell nyújtaniuk, hangsúlyozniuk kell ennek elsőrendű fontosságát, és a fejlődő országokat olyan szakemberekkel kell ellátniuk, akik a jelenlegi hiányt pótolni képesek. Fontos hangsúlyozni ezt az utolsó pontot: az országainkban dolgozó szakembereknek példaképül kell szolgálniuk. Ők olyan elvtársaink, akiknek ismeretlen környezettel kell szembenézniük, nemegyszer olyannal, amely ellenséges a technikával szemben, ahol más nyelvet beszélnek, és teljesen mások a szokások. Azoknak a szakembereknek, akik ezt a nehéz feladatot vállalják, mindenekelőtt kommunistáknak kell lenniük a szó legnemesebb és legmélyebb értelmében: csupán ezzel a tulajdonsággal és minimális szervezéssel, rugalmassággal csodákat lehet művelni. Tudjuk, hogy ez elérhető, hiszen a testvéri országok jónéhány szakembert küldtek már, akik többet tettek országunk fejlődéséért tíz intézetnél és többel járulnak hozzá barátságunkhoz, mint tíz nagykövet vagy száz diplomáciai képviselet.

Ha sikerülne minden eddig felsorolt pont megvalósítása, és a fejlett országok technológiája teljes egészében, a mai szabadalmi eljárások használata nélkül a fejlődő országok számára elérhető volna, nagyot léphetnénk előre közös munkánkban.

Az imerializmus sok kis csatát vesztett, azonban ma is jelentős erő a világban, és végső összeomlása csak mindannyiunk közös erőfeszítésének eredménye lehet.

Az ajánlott intézkedések nem valósíthatók meg egyoldalúan. A fejlődő országok fejlődéséért a szocialista országoknak anyagi áldozatot kell vállalniuk: ebben egyetértünk, de ezen túl, a fejlődő országok erőit is mozgásba kell hozni, és állhatatosan utat kell törni egy új társadalom építésének útján, amelyben – bárhogyan is nevezzük ezt a társadalmat – a gép termelőeszköz, nem az ember ember általi kizsákmányolásának eszköze. Nem várhatjuk a szocialista országok bizalmát, ha a szocializmus és a kapitalizmus között ingadozunk, és felhasználjuk mindkét, egymással ellentétes erőt arra, hogy versengésükből bizonyos hasznot húzzunk. Új, a végsőkig komolyan vett politikának kell irányítani a két társadalmi csoport kapcsolatait. Még egyszer hangsúlyozni kell, hogy a termelőeszközök nagyobb részének az állam kezébe kell kerülnie, hogy a kizsákmányolás jelei fokozatosan eltűnjenek.

Másrészről, a fejlesztést nem szabad rögtönözni; az új társadalom építését tervezni kell. A tervezés a szocializmus egyik törvénye, amely nélkül nem létezhet. Megfelelő tervezés híján nincs elegendő garancia arra, hogy egy ország gazdasági szektorai harmonikusan kapcsolódjanak, és a gazdaság olyan ugrásokkal haladjon előre, amilyeneket az a kor követel meg, amelyben élünk. A tervezés problémája nem különálló kérdése kicsiny, torz fejlődésű, csupán néhány nyersanyaggal, félkész- és késztermékkel rendelkező, de a legtöbb árucikkből hiányt szenvedő országainknak. Az első pillanattól törekedni kell a regionális együttműködésre, hogy hatással lehessünk az érintett országok gondolkodásmódjára, és így eljuthassunk a valóban kölcsönös előnyökön alapuló integrációhoz.

Tudjuk, hogy a jelenlegi út veszélyekkel terhes, de ezek a veszélyek nem egy felsőbb ész jövőre vonatkozó képzetei, hanem egyenesen következnek a bennünket sújtó valóságból. A gyarmatosítás elleni harc végső szakaszához ért, de jelenleg a gyarmati állapot nem más, mint az imperialista uralom egyik következménye. Amíg imperializmus létezik, definíció szerint uralmat gyakorol más országok felett; ezt az uralmat ma neokolonializmusnak nevezik.

A neokolonializmus legelőször Dél-Amerikában fejlődött ki; de jelentősége ma egyre nő Afrikában és Ázsiában is. Fejlődése és behatolási formái különböző jellemzőket mutatnak: ezek közül az egyik az a brutális forma, amelyet Kongóban ismertünk meg. A nyers erő, amely minden palástolás, rejtegetés nélkül jelentkezik, az imperializmus végső fegyvere. Van egy kifinomultabb formája is: behatolás a politikailag felszabaduló országokba, a most születő nemzeti burzsoáziával való összefonódás, egy parazita tőkés réteg kifejlesztése, szorosan kapcsolódva a metropolis érdekeihez. A behatolást megkönnyítette a népek életszínvonalában bekövetkezett átmeneti javulás, bizonyos jólét, mivel a legkevésbé fejlett országokban egy egyszerű lépés a feudális viszonyokból a kapitalista viszonyok felé nagy előrehaladást jelent, függetlenül a káros következményektől, amelyeket hosszú távon a munkásoknak okoz.

Az imperializmus megmutatta karmait Kongóban; azonban ez nem a hatalom, hanem a gyengeség jele; kénytelen volt végső fegyveréhez, az erőszakhoz nyúlni, amely mindig heves ellenakciókat szül. De finomabb formában is működik Afrika és Ázsia egy sor országában, amelyekben hamar kialakult az egyesek által „délamerikanizálódásnak" nevezett jelenség, azaz, hogy az a parazita tőkés burzsoá réteg – amely különben semmit sem tesz hozzá a nemzeti vagyonhoz, sőt külföldi bankokban helyezi el tisztességtelenül szerzett óriási nyereségét, szövetkezik a külfölddel még több nyereség elérése érdekében, és nem törődik a nép jólétével – erősen növekszik.

Léteznek más veszélyek is, mint pl. a testvéri országok közötti verseny, amelyek politikailag barátok, sőt nem egyszer szomszédok, azonban egyidőben ugyanazon befektetések fejlesztésére törekednek, és olyan piac felé tájékozódnak, amelyek gyakran nem teszik ezt lehetővé. Ez a versengés olyan energiák elvesztésének veszélyével jár, amelyek felhasználhatóak lennének a specializációban, míg ez a verseny az imperialistáknak kedvez.

Esetenként lehetetlen megvalósítani meghatározott befektetéseket a szocialista tábor segítségével, és így ezek a kapitalistákkal való szerződések útján jönnek létre. E tőkés befektetéseknek nemcsak hitelkonstrukciója előnytelen, hanem más, nagyfontosságú következményekkel is jár, mint például a vegyes vállalatok létrehozása egy veszélyes szomszéddal. Általában ezek a befektetések párhuzamosak más államok beruházásaival, növelik a baráti országok közötti ellentéteket a gazdasági különbség erősítése által, és a kapitalizmus állandó jelenlétéből fakadó erkölcsi romlás veszélyét hívják életre olyan fejlődési és jóléti modellek demonstrációs hatásán keresztül, amelyek elhomályosítják sok ember értelmét. Idővel az azonos termékek piacainak telítettségekor a piaci árak esése következik be. Az érintett országok kénytelenek lesznek újabb kölcsönöket kérni, vagy a versenyképesség érdekében kiegészítő befektetéseket eszközölni. A gazdaság visszakerülése a monopolisták kezébe, és lassú, de biztos visszatérés a múlthoz: ez az ilyenfajta politika végső következménye. Megítélésünk szerint a befektetések realizálódásának egyetlen biztos formája az állam – a javak egyetlen általános vásárlója – részvétele, amely ellátási szerződésekre korlátozza az imperialisták működését és nem engedi őket tovább házunk küszöbénél. Itt létjogosultsága van az imperialisták közötti ellentétek előnyösebb feltételek elérése érdekében történő felhasználásának.

Figyelmet kell fordítani az „érdeknélküli" gazdasági, kulturális stb. segélyekre, amelyeket az imperializmus közvetlenül, vagy a világ által inkább elfogadott bábkormányokon keresztül nyújt.

Ha a felsorolt veszélyek nem válnak időben nyilvánvalóvá, szabaddá válik a neokolonializmus útja azokba az országokba, amelyek most fogtak hittel és lelkesedéssel nemzeti felszabadítási feladataikhoz, és kifinomult eszközeivel kialakítja a monopolista uralmat oly módon, hogy csak nehezen lehessen érzékelni a hatását, míg egyszer brutális módon érzékelhetővé válnak.

Nagy feladat vár megvalósításra, óriási problémák vetődtek fel a két világ, a szocialista országok és az ún. harmadik világ országai számára, olyan problémák, amelyek közvetlenül kapcsolódnak az emberhez és jólétéhez, és az elmaradottságunk legfőbb okozója elleni harchoz. Minden kötelességét tudó országnak és népnek, amely tisztában van a helyzetben rejlő veszélyekkel, a fejlődés által megkövetelt áldozat nagyságával, kötelessége fellépni a problémákkal szemben: konkrét lépéseket kell tennünk, hogy barátságunk két területen, a gazdaság és politika mindig összefüggő területén szorosabbá váljék, szoros szövetséget kell alkotnunk, amely egyben segítséget nyújt a szabadságharcukat vívó országoknak, hogy felszabaduljanak az imperializmus nemcsak politikai, de gazdasági uralma alól is.

Az elnyomó politikai hatalommal szembeni felszabadító fegyveres harc kérdését a proletár internacionalizmus elvei alapján kell vizsgálni: ha abszurd az a gondolat, hogy egy harcban álló szocialista ország gyárának igazgatója habozik a frontra készült tankokat elindítani, mert nem garantált a fizetség, nem kevésbé tűnik abszurdnak az, hogy valaki megvizsgálja egy szabadságáért harcoló, vagy azt megvédeni kényszerülő nép fizetőképességét. Világaink között a fegyverek nem válhatnak áruvá, ár nélkül kell rendelkezésre bocsátani a fegyvert kérő országoknak, a szükséges és lehetséges mennyiségben, hogy közös ellenségünkre tüzeljenek vele. Ennek szellemében nyújtott nekünk katonai segítséget a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság. Szocialisták vagyunk, kezességet vállalunk ezeknek a fegyvereknek a használatáért, de nem vagyunk egyedül ebben a helyzetben és mindannyiunknak ugyanebben a bánásmódban kell részesülnünk.

Az észak-amerikai imperializmus Vietnam, illetve Kongó elleni galád támadásra ezeknek a testvéri országoknak minden szükséges védelmi eszközzel való ellátásával, és feltétel nélküli szolidaritásunk kinyilvánításával kell válaszolni.

Gazdasági téren, a fejlődés útján, a lehető legfejletebb technikával kell győzedelmeskednünk. Nem követhetjük az emberiség hosszú felfelé ívelő útját, a feudalizmustól az automatizálás és az atom korszakáig, mivel ez óriási áldozatot kívánó, és részben

haszontalan út lenne. Onnan kell a technikát megszerezni, ahol található; technikai ugrásra van szükség, hogy csökkenjen az a különbség, amely ma létezik a fejlettebb és a fejlődő országok között. Ezt a technikát a nagyüzemekben és a kellően fejlett mezőgazdaságban kell felhasználnunk, és annak mindenekfelett egy megfelelő erővel és tömegbázissal rendelkező ideológiai és technikai kultúrán kell alapulnia, hogy lehetővé váljon a minden országban létrehozandó kutató intézetek és apparátusok folyamatos ellátása, és ama szakemberek utánpótlása, akik a jelenlegi technika alkalmazása mellett képesek lesznek arra, hogy a legújabb technológiát adaptálják.

Ezeknek a szakembereknek világos kötelességtudattal kell rendelkezniük ama társadalommal szemben, amelyben élnek; nem létezhet megfelelő technikai kultúra, ha azt nem egészíti ki egy ideológiai kultúra. Ezen kívül, országaink nagy részében nem alakulhat ki egy olyan gazdasági fejlődés megfelelő alapja, amely a modern társadalom fejlődését meghatározza, ha nem biztosítjuk a népesség élelmezését, nélkülözhetetlen fogyasztási cikkekkel való ellátását és a megfelelő oktatást.

A nemzeti jövedelem nagy részét az úgynevezett improduktív oktatási területre kell befektetnünk és megkülönböztettt figyelmet kell szentelnünk a mezőgazdaság termelékenységének növelésére. Sok kapitalista ország óriási eredményeket ért el ez utóbbi téren. Ez ellentmodásos helyzetet eredményez, amelyben a fejlett országokból származó gabona és más élelmiszer-termékek, illetve ipari nyersanyagok túlságos bősége mellett az egész világ szenved az éhségtől, miközben elegendő földdel és emberrel rendelkezik ahhoz, hogy szükségletének többszörösét megtermelje.

A mezőgazdaságnak a fejlődés egyik alappillérévé kell válnia, s ezért a mezőgazdasági szerkezet változásai, az új technikai lehetőségekhez és a kizsákmányolás megszüntetésének új kötelességéhez való alkalmazkodás kell hogy a munka alapvető szempontja legyen.

Mielőtt jóvátehetetlen károkat, ártó döntéseket hoznánk, fontos, hogy a gazdasági kutatás egyik előzetes lépéseként, és a megfelelő tervezés alapvető követelményeként gondosan feltérképezzük a nemzetgazdaságot.

Melegen támogatjuk Algériának kapcsolataink intézményesítésére tett javaslatát. Mindössze néhány kiegészítő megjegyzést szeretnénk tenni.

Először: ahhoz, hogy a szövetség eszköz legyen az imperializmus elleni harcban, fontos a latin-amerikai országok részvétele és a szocialista országok szövetsége.

Másodszor: meg kell őrizni a szövetség forradalmi jellegét, megakadályozva az olyan kormányok és mozgalmak belépését, amelyek céljai nem egyeznek a népek általános törekvéseivel, és kialakítva olyan mechanizmusokat, amelyek lehetővé teszik az igaz útról letérők kizárását, legyenek azok akár kormányok, akár népi mozgalmak.

Harmadszor: követelni kell az egyenlőségen alapuló kapcsolatok kialakítását a kapitalista országokkal, egy olyan forradalmi törvénykezést kialakítva, amely megvéd minket konfliktushelyzetekben, és új tartalmat ad a közöttünk és a világ többi része között kialakult kapcsolatoknak.

Forradalmi nyelvet beszélünk, és ügyünk győzelméért becsületesen harcolunk, de sokszor mi is belegabalyodunk ama nemzetközi jogrendszer hálójába, amely az imperialista hatalmak konfrontációinak eredményeképpen és nem a szabad és igaz népek harca következtében alakult ki.

Népeink például szenvednek a területeiken elhelyezett külföldi támaszpontok szorongató nyomásától, vagy viselni kénytelenek az elképzelhetetlen nagyságú külső adósságok súlyos terhét.

Ezeknek a feladatoknak a története mindenki számára jól ismert: a felszabadító harc hosszú küzdelme következtében, illetve a piac kapitalista törvényeinek fejlődése miatt meggyengült bábkormányok olyan egyezmények aláírásába mentek bele, amelyek belső stabilitásunkat veszélyeztetik, és bajba sodorják jövőnket.

Itt az ideje, hogy lerázzuk az igát, hogy kikényszerítsük a nyomasztó külső adósságok újratárgyalását, és kötelezzük az imperialistákat, hogy hagyják el támaszpontjaikat.

E gondolatok, az Önök által is jól ismert koncepció ismertetését nem lehet befejezni anélkül, hogy fel ne hívjam a tanácskozás figyelmét arra, hogy Kuba nem az egyetlen amerikai ország, mindössze csak az egyetlen, amelyiknek alkalma nyílik Önök előtt beszélni; hogy a többi nép azért ontja most vérét, hogy elnyerje azt a jogot, amellyel mi rendelkezünk, és hogy innen és minden tanácskozásról, minden olyan helyről, ahol ilyet szerveznek, a hősi Vietnam, Laosz, Portugál-Guinea, Dél-Afrika, illetve Palesztína népeinek küldött üdvözlettel egyidőben, minden olyan kizsákmányolt országért, amely küzd a felszabadulásért, a testvéri venezuelai, guatemalai és kolumbiai népért, amelyek fegyverrel kezükben mondanak végleges NEM-et az imperialista ellenségnek, fel kell emelnünk baráti szavunkat, ki kell nyújtani kezünket, erőt kell adnunk harcukhoz.

Kevés olyan szimbolikus színtér van ehhez, mint Algír, amely a szabadságért küzdő leghősiesebb városok egyike. A csodálatos algériai nép, amelyet kivételesen megedzett a függetlenség elnyerése miatti sok szenvedés, pártjának erélyes vezetésével, Ahmed Ben Bella elvtársunkkal az élén mutasson példát az imperializmus elleni élethalálharcban!

MEGJELENT

1. kötet: **Bevezetés. kritikai elméletek és elméletkritikák.** Harmadik, javított kiadás, ELTE ÁJTK, 1982.

4. kötet: **„Perifériku s" nemzetek és nemzetek feletti központok.** Tanulmányok a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről. ELTE ÁJTK, 1981.

2. kötet: **Történelmi átmenetek és átmeneti társadalmak.** Harmadik, javított és bővített kiadás, ELTE ÁJTK, 1982.

3. kötet: **Az elmélet fegyvere és a fegyverek kritikája.** Ideológusok és filozófusok a harmadik világról. Harmadik, javított és bővített kiadás, ELTE ÁJTK, 1983.

Regionális sorozat, 1. kötet: **Az orosz történelem egyetemessége és különössége.** Második kiadás, ELTE ÁJTK, 1983.

5. kötet: **Egyenlőtlen nemzetközi csere vagy a cserepartnerek egyenlőtlensége.** ELTE ÁJTK és MKKE, 1983.

A sorozat egésze és a kötetek egyenként is megrendelhetők:

ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
Tudományos Szocializmus Tanszék
Fejlődés-tanulmányok Szerkesztőség
1364 Budapest, Egyetem tér 1–3.

A kötetek megvásárolhatók:

Eötvös Loránd Könyvesbolt
Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest, V., Münnich Ferenc u. 8.

Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22.

Könyváruház
Budapest, VII., Rákóczi u. 14.

ELŐKÉSZÜLETBEN

6. kötet: **Az elmaradottság hatása a társadalmi tagozódásra.** Kb. 35 ív. Megjelenik 1984. elején.

11. kötet: **Urbanizáció, marginális rétegek és informális szektor.** Kb. 32 ív. Megjelenik 1984. elején.

4. kötet: **„Perifériku s" nemzetek és nemzetek feletti központok.** Második, javított és bővített kiadás. Kb. 30 ív. Megjelenik 1984. elején.

Regionális sorozat, 2. kötet: **A zsidókérdés Közép-Kelet-Európában.** Kb. 68 ív. Megjelenik 1984-ben.

7. kötet: **Világgazdasági válság — a válságok világában.** Kb. 32 ív. Megjelenik 1984-ben.

8. kötet: **Jövőképek és túlélési stratégiák.** Kb. 30 ív. Megjelenik 1984-ben.

9. kötet: **Új világrend — a régi világban?** Kb. 34 ív. Megjelenik 1984-ben.

Regionális sorozat, 3. kötet: **India.** Kb. 32 ív. Megjelenik 1984-ben.

A sorozat egésze és a kötetek egyenként is megrendelhetők:

ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
Tudományos Szocializmus Tanszék
Fejlődés-tanulmányok Szerkesztőség
1364 Budapest, Egyetem tér 1–3.

A kötetek megvásárolhatók:

Eötvös Loránd Könyvesbolt
Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest, V., Münnich Ferenc u. 8.

Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22.

Könyváruház
Budapest, VII., Rákóczi u. 14.